تابدۇۋەلى گەلى

سۇغلۇۋ سۆمۇرخان

1

شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئابدۇۋەلى ئەلى

سوغلوق سومۇرخان

شنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ISBN 978-7-228-17349-5
باھاسى 40.00 يۈەن

ئابدۇۋەلى ئەلى

تۇغلۇق تۇمۇر خان

1

بەربات بولغان ئەقىدە

(رومان)

图书在版编目(CIP)数据

秃黑鲁·帖木儿. 1 : 维吾尔文 / 阿不都魏力·艾力著. — 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 2014.1 (2015.3 重印)
ISBN 978-7-228-17349-5

Ⅰ. ①秃… Ⅱ. ①阿… Ⅲ. ①传记小说 — 中国 — 当代 — 维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ. ①I247.5

中国版本图书馆CIP数据核字(2014)第002486号

责任编辑	巴力江·孜帕尔
责任校对	再米拉·裴达依
特约校对	万力·在顿
绘　　画	苏帕洪
封面设计	买买提·诺比提
出版发行	新疆人民出版总社 新疆人民出版社
电　　话	0991-2827472
地　　址	乌鲁木齐市解放南路348号
邮　　编	830001
印　　刷	北京顺诚彩色印刷有限公司
经　　销	新疆维吾尔自治区新华书店
开　　本	880×1230毫米 32开本
印　　张	14.25
版　　次	2014年12月第1版
印　　次	2015年3月第2次印刷
印　　数	5001 — 13000
定　　价	40.00 元

ئابدۇۋەلى ئەلى

كىرىش سۆز ئورنىدا

«قەلەم دۇنيانىڭ ئىززىتى ۋە ئاخىرەتنىڭ شەرىپىدۇر.»

—— ھەدىس شەرىفتىن

مىلادىيە 1225 ـ يىلى بۇيۇك ئىستېلاچى چىڭگىزخان ئۆز ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىكى «قۇياش پاتماس زېمىن» دەپ ئاتالغان بىپايان كەڭ زېمىنلارنى ئۆزىنىڭ جۇچى، چاغاتاي، ئۆگەدەي ۋە تولۇي قاتارلىق تۆت ئوغلىغا سۈيۈرغال قىلىپ بۆلۈپ بەردى. بۇ سۈيۈرغاللىقلار تارىختا «ئالتۇن ئوردا خانلىقى» (قىپچاق خانلىقى)، «چاغاتاي خانلىقى»، «ئۆگەدەي خانلىقى» ۋە «ئېلىخانىيە خانلىقى»[1] دەپ ئاتالغان ئايرىم ـ ئايرىم تۆت خانلىق بولۇپ قۇرۇلدى.

«چاغاتاي خانلىقى» —— چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاينىڭ سۈيۈرغاللىقىنى ۋە بۇ سۈيۈرغاللىقتا تىكلەنگەن ھاكىمىيەتنىڭ نامىنى كۆرسىتەتتى. بۇ خانلىق شۇ چاغلاردا تەڭرىتاغلىرىنىڭ غەربىدىكى سىر دەرياسى بىلەن ئامۇ دەرياسىنىڭ ئارلىقىدىكى ماۋەرائۇننەھر دەپ ئاتالىدىغان كەڭ زېمىنلارنى ھەم يەتتىسۇ ۋادىسى، ئىلى ۋادىسى، ماڭلايسۆيەر، پامىر ئەتراپلىرى، پەرغانە ۋادىسى، بەدەخشان، بەلخ ۋە قۇندۇز قاتارلىق بىپايان جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. چاغاتاي ئۆز

① ئېلىخانىيە خانلىقى —— تولۇي خانىنىڭ نەۋرىسى ھېلاكۇ تەرىپىدىن 1253 ـ يىلى ھازىرقى ئىراننىڭ تەبرىز شەھرىنى پايتەخت قىلىپ قۇرۇلغان خانلىقنىڭ نامى.

پايتەختىنى ئىلى ۋادىسىدىكى قۇياس (ھازىرقى قورغاس تەۋەسىدىكى ئالمالىق)تا قۇردى ۋە ئۆزى ۋاپات بولۇشتىن سەل ئىلگىرى خانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ماۋەرائۇننەھرنى بارلاس قوۋمىغا، خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ماڭلايسۆيەر دەپ ئاتىلىدىغان خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ ۋە پەرغانە بوستانلىقىنى دوغلات قوۋمىغا سۈيۈرغال قىلىپ بەردى. كېيىنچە خوتەن، قەشقەر ۋە ئاقسۇ بوستانلىقى مەخسۇس دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئاتا مىراس زېمىنى بولۇپ قالدى.

1241 ـ يىلى چاغاتاي خان ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى قارارى ۋە موڭغۇللارنىڭ چوڭ خانى ئۆگەدەينىڭ قوللىشى بىلەن چاغاتاي خانلىقىنى نەۋرىسى قارا ھۇلاكۇ بوۋىسى چاغاتايىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى. بىراق، 1246 ـ يىلى چوڭ خان ئۆگەدەي ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، چىڭگىزخانىنىڭ توقال خانىشىدىن بولغان كۆيۈكخان قۇرۇلتايدا خان بولۇپ سايلىنىپ، ئوگەدەينىڭ ئورنىغا چوڭ خان بولدى. ئۇ: «چاغاتايىنىڭ تەختىگە چاغاتايىنىڭ ئوغۇللىرى ۋارىسلىق قىلماي، نەۋرىسىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى ياساققا سىغمايدۇ» دەپ ھېسابلاپ، قارا ھۇلاكۇنى چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىدىن چۈشۈرۈۋەتتى ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا چاغاتايىنىڭ بەشىنچى ئوغلى يېسۇ مۆڭكۇنى خان قىلىپ تىكلىدى.

1248 ـ يىلى موڭغۇللارنىڭ چوڭ خانى كۆيۈكخان ئۆلۈپ كەتتى. 1252 ـ يىلى قۇرۇلتايدا تولۇيخانىنىڭ مۆڭكۇ دەيدىغان ئوغلى چوڭ خان بولۇپ سايلاندى. ئۇ تەختكە چىقىپلا قارا ھۇلاكۇنى يېڭىباشتىن چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىگە چىقاردى. تەختتىن مەھرۇم قىلىنغان سابىق خان يېسۇ مۆڭكۇ تەقدىرگە تەن بەرمەي توپىلاڭ كۆتۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما چوڭ خان مۆڭكۇ تەرىپىدىن قاتتىق باستۇرۇلدى. بۇ مەزگىللەردە قارا ھۇلاكۇ ئۆلۈپ كەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ خوتۇنى ئەرگىنە خاتۇن مۇۋەققەت خان بولۇپ چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىگە ئولتۇردى.

1259 ـ يىلى چوڭ خان مۆڭكۇ ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، چىڭگىزخانىنىڭ ئارىلىق بۇغا، قۇبلاي دېگەن نەۋرىلىرى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن تەخت تالىشىش كۈرىشى يۈز بەردى. ھەر ئىككى تەرەپ بۇ كۈرەشتە چاغاتاي ئۇلۇسىنى سەل چاغلاشقا بولمايدىغان كۈچ دەپ ھېسابلاپ، ئۇلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشتى. ئارىلىق بۇغا چاغاتايىنىڭ ئارغۇ دېگەن نەۋرىسىنىڭ ئەرگىنە خاتۇنىنىڭ ئورنىغا خان بولۇشىنى قوللىدى. 1260 ـ يىلى ئارغۇ ئەرگىنە خاتۇنىنى ئالمالىقتىن قوغلاپ چىقىرىپ، چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىگە رەسمىي ئولتۇردى. قۇبلايمۇ ئارغۇنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئۇنىڭ خانلىق ئورنىنى ئېتىراپ قىلدى. بۇ چاغدا ئارغۇ ئارىلىق بۇغادىن يۈز ئۆرۈپ، قۇبلاي تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. مىلادىيە 1266 ـ يىلى ئارغۇ ئالمالىقتا ئۆلۈپ كەتتى. ئارىلىق بۇغا قۇبلايغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندە، ئۆگەدەينىڭ نەۋرىسى قايدۇمۇ ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشۇپ ئىسيان كۆتۈردى.

چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىگە كىمگە سادىق خانزادىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى ئەمەلىيەتتە ئارىلىق بۇغا بىلەن قۇبلاي ئىككىسىدىن كىمنىڭ چوڭ خان بولۇش تەقدىرىنىڭ بەلگىلىنىشىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايتتى. ئارىلىق بۇغا بىلەن قايدۇ ئىككىسى 1266 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئالمالىقتا مۇبارەكشاھ دېگەن بىر خانزادىنى چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىگە يۆلەپ چىقاردى. قۇبلاي بۇنى ئاسىيلىقنىڭ ئالامىتى، دەپ قاراپ، چاغاتايىنىڭ بۇراقخان دېگەن يەنە بىر نەۋرىسىنى كۈشكۈرتۈپ مۇبارەكشاھتىن ھوقۇق تارتىۋېلىشقا ئەۋەتتى. 1269 ـ يىلى (يىلان يىلى) قايدۇ بۇراقخاننى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈپ، چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالدى. بىراق، بۇنداق رېئاللىققا سۈكۈت قىلىپ تۇرالمىغان باشقا چاغاتاي خانزادىلىرى تۈشمۈتۈشتىن قوزغىلىپ، قايدۇغا قارشى تۇرۇشتى. 1301 ـ يىلى (ئۇي يىلى) قايدۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۆگەدەي خانلىقىدا

قاتتىق داۋالغۇش يۈز بەردى. قۇبلايىنىڭ نەۋرىسى تۆمۈر دەرھال بۇراقخانىنىڭ ئوغلى دوۋانى قوللاپ، ئۇنى چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىگە يۆلەپ چىقاردى. 1309 ـ يىلى دوۋا ئۆلۈپ، كەبەك دېگەن ئوغلى ئۇنىڭ ئورنىغا چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇردى. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن كەبەك خان قۇرۇلتاي چاقىرىپ، شۇ چاغدا غەزنە دېگەن جايدا تۇرۇۋاتقان ئاكىسى ئېسەن بۇغانى قۇياس يايلىقىغا چاقىرىپ كەلدى ۋە ئۆز ئورنىنى ئۇنىڭغا بۇشتىتىپ بەردى. 1310 ـ يىلى ئۆگەدەي خانلىقى مۇنقەرز بولدى. ئېسەن بۇغاخان ئۆگەدەي خانلىقىنىڭ زېمىنىنى چاغاتاي خانلىقىغا قوشۇۋالغانلىقتىن، 1314 ـ يىلى يۇەن سۇلالىسى بىلەن چاغاتاي خانلىقى ئوتتۇرىسىدا رەسمىي ئۇرۇش پارتلىدى. 1320 ـ يىلى ئېسەن بۇغاخان ۋاپات بولدى. بۇ چاغدا قايتىدىن چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغان كەبەك خان چاغاتاي خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ماۋەرائۇننەھرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بارلاس قەبىلىسىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئارزۇسى بويىچە پايتەختىنى خانلىقنىڭ شەرقىدىكى ئالمالىقتىن خانلىقنىڭ جەنۇبىدىكى سەمەرقەنتكە يۆتكىدى. بۇ ئىش خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى يەتتىسۇ، ئىلى ۋادىلىرىغا ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر، خوتەن ۋە ئاقسۇ ۋادىلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دوغلات قەبىلىسىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغىدى، بىر پۈتۈن چاغاتاي خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسىم، غەربىي قىسىم دەپ ئىككىگە پارچىلىنىپ كېتىشىگە بىۋاستە سەۋەبچى بولدى. خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمى ھازىرقى قورغاستىكى ئالمالىقنى مەركەز قىلىدى ۋە خوتەن، قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، كۇسەن (كۇچا)، چالىش (قاراشەھەر)، تۇرپان ۋە قومۇللارنى، شۇنىڭدەك ئۆزكەنت، كاسان، ئاقسىكەنت، ئەنجان، ئاتباشى، بەدەخشان، كەشمىر قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. بۇ يەرلەر ئادەت بويىچە «موغۇلىستان» دەپ ئاتالدى. خانلىقنىڭ غەربىي قىسمى

سەمەرقەنتنى مەركەز قىلدى ۋە پۈتۈن ماۋەرائۇننەھر زېمىنىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

*　　*　　*

14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چاغاتاي خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدا ياشايدىغان دوغلات قەبىلىسى ئاستا ـ ئاستا كۈچىيىپ، ئۇلۇسىبگى ئەمىر بۇلاجىنىڭ ھوقۇقى پەيدىنپەي زورىيىشقا باشلىدى.

شۇ چاغلاردا پۈتكۈل چاغاتاي خانلىقى مىقياسىدا يېغى ـ غەلىيان، غوۋغا ـ ئىسيان بارغانسېرى كۆپەيمەكتە ئىدى. بالا ئاتىغا، ئاتا بالىغا، ئاكا ئۇكىغا، قېرىنداش قېرىنداشقا قارشى قوپۇش چاغاتاي ئۇلۇسىدا دائىم كۆرۈلىدىغان بىر ئىشقا ئايلانغانىدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ بەگ ـ ئەمىرلىرىمۇ دۇنيا ـ دەپتىنە، شانۇشەۋكەتكە، تەخت ـ سەلتەنەتكە، ھاكىمىيەت ۋە دۆلەتكە ئىشتەي باغلاپ، شۆلگەيلىرىنى ئېقىتىشىپ پەيت كۈتۈپ تۇرۇشماقتا ئىدى.

ئەلۋەتتە، دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇسىبگى ئەمىر بۇلاجىمۇ بۇ سىياسىي مالىمانچىلىقنىڭ سىرتىدا قالمىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ سىياسىي ھاياتىنى تولا خان ئالمىشىپ ئىسسىماي كېتىۋاتقان چاغاتاي تەختىنى ئۆز چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىشتىن باشلىدى. ئۇ چاغاتاي مەملىكىتىدە قايىنغان سىياسىي كۈرەشلەرگە، توختىماي يۈز بېرىپ تۇرىدىغان يېغا ـ غەلىيانلارغا، پىتنە ـ غوۋغالارغا، ئىسيان ـ توپىلاڭلارغا قول تىقىشقا باشلىدى. ئۇ ئۇچقۇر ئاتتا چاقماقتەك يېنىپ، جەڭلەردە قىلىچ ئويناتىپ، ئۆزىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە ھەربىي، سىياسىي ئىشلاردىكى ماھىرلىقى بىلەن پارچىلىنىشقا باشلىغان چاغاتاي خانلىقىنى يىمىرىلىشتىن ساقلاپ قېلىشقا ئۇرۇندى. ئۇ ئەتراپىغا پەم ـ

پاراسەتلىك، قەيسەر كىشىلەرنى توپلاپ، ھەيلە ـ مىكىر، ئالداش، دوق قىلىش، ئۇرۇش قوزغاش قاتارلىق ۋاستىلەر بىلەن باشقا تەپرىقىچى بەگ ـ ئەمىرلەرنى بىرسىنىڭ كەينىدىن بىرسىنى ئاغدۇرۇشنى، ئاخىرىدا چاغاتاي تەختىدىكى خانلارنى قوغلاپ چۈشۈرۈپ، تېنەپ يۈرگەن چاغاتايزادە ياكى خانزادىلەردىن بىرەرنى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، پۈتۈن ھاكىمىيەتنىڭ تىزگىنىنى ئۆز قولىدا تۇتۇشنى ياكى بولمىسا بىراقلا ئۆزى تاج كىيىپ، پۈتۈن چاغاتاي مەملىكىتىدە ئۆزىنىڭ سەلتەنەتىنى ئورنىتىشنى ئارزۇ قىلاتتى.

ئۇ مۇشۇ ۋەسۋەسىلەرنىڭ تۇرتكىسىدە ئالدىراش يۈرگەندە، تەقدىر ئۇنىڭغا سابىق چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخاننىڭ ئۆز پۈشتىدىن تۆرەلگەن، مۇڭغۇللارنىڭ دوختەۋى قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرى شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ ئاسرانىدىسى تۇغلۇق تۆمۈرنى ئۇچراشتۇردى.

ئەمىر بۇلاجى: «ئۇلۇغ بۇۋىمىز چىڭگىزخان زامانىدا دوغلاتلارنىڭ ئورتۆپە دېگەن ئاقساقىلىغا چىڭگىزخان تەرىپىدىن يەتتە تۇرلۇك ھوقۇق ـ ئىمتىياز بېرىلگەن. بىز چاغاتاينىڭ ئۆز ئۇلۇسى ھېسابلىنىمىز. شۇڭا، دوغلاتلار چاغاتاي تەختىنىڭ قانۇنلۇق ۋارىسى بولىمىز. بۇ خانلىقنىڭ باشقا جايلىرىدا چاغاتاي خانى نامى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان ھەرقانداق بىر ھۆكۈمران پۈتۈنلەي قانۇنسىزدۇر !» دەپ دەۋا قىلىپ چىقتى.

مىلادىيە 1348 ـ يىلى ئەمىر بۇلاجى ئېسەن بۇغاخاننىڭ كىچىك خوتۇنىدىن تۇغۇلغان تۇغلۇق تۆمۈرنى ئاقسۇدا «چاغاتاي خانى» دەپ ئېلان قىلدى. ئەمىر بۇلاجىنىڭ بۇ ئىشى دوغلاتلارنىڭ خانلىقتىكى سىياسىي ئورنىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى ھەرقايسى موڭغۇل قەبىلىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇنىڭغا باش ئېگىپ، تەۋەلىك بىلدۈرۈشتى. نەتىجىدە دوغلاتلار چاغاتاي خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى بارلاس قەبىلىسى بىلەن يەكمۇيەك ئېلىشالايدىغان

ۋەزىيەت شەكىللەندى. كېيىنكى چاغلاردا تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلغان رايونلار تارىختا «شەرقىي چاغاتاي خانلىقى» دەپ ئاتالدى.

شەرقىي چاغاتاي خانلىقى 1348 ـ يىلى تۇغلۇق تۆمۈر ئاقسۇدا خان دەپ ئېلان قىلىنغاندىن تارتىپ، 1514 ـ يىلى سۇلتان سەئىدخان يەكەن خانلىقىنى قۇرغانغا قەدەر جەمئىي بىر يۈز ئاتمىش ئالتە يىل داۋام قىلدى①.

*　　*　　*

تۇغلۇق تۆمۈر ئالتە يېشىدىن تارتىپ تاكى ئون ئالتە ياشقا كىرگەنگە قەدەر دوختەۋى قەبىلىسىدە مال باقتى. ئون يىللىق مالچىلىق تۇرمۇشى ئۇنى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى كەڭ ئەمگەكچى خەلق بىلەن ئۇچرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى.

شۇ چاغلاردا چاغاتاي خانلىقىدا زېمىن كەڭ، مىللەت تەركىبى مۇرەككەپ، ئاھالە ئېتىقاد قىلىدىغان دىنلار كۆپ بولۇپ، تۇرلۇك ئېقىمدىكى مەسلەكلەر بىللە مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋاتاتتى.

تارىختا ئۆتكەن ھەرقانداق بىر ئەل ياكى مىللەتنىڭ تارىخى بەئەينى بىر قۇرۇق قاچىغا ئوخشايدۇ. ئوخشاشمىغان دەۋر ۋە ئوخشاشمىغان ئىجتىمائىي گۇرۇھ ـ سىنىپلار، ئىجتىمائىي تەبىقىلەر ئۆزلىرىگە خاس مەزمۇنلار بىلەن بۇ قاچىنى تولدۇرۇشىدۇ ! چاغاتاي خانلىقىدىكى ئىسيانچى خانزادە ـ ئاقسۆڭەكلەر تەخت تالىشىش يۈزىسىدىن قوزغىغان ئۇرۇش بالايىئاپەتلىرى تۈپەيلىدىن كەڭ ئەمگەكچى خەلق چەكسىز ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە قالغانىدى. پۈتۈن مەملىكەت ھەر مىللەت

---

① يۇقىرىقى تەپسىلاتلار ئۈچۈن «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» ناملىق كىتابنىڭ «چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار» دېگەن قىسمىغا قارالسۇن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 266 ـــ 303 ـ بەتلەر.

مېهنەتكەشلىرىنىڭ تۇرمۇشىدىكى قاششاقلىق، ئۆلۈم - يېتىم، ۋەيرانچىلىق ۋە تۇرلۇك تەبىئىي، سۇنئىي ئاپەتلەر تۇپەيلىدىن يۇز بېرىپ تۇرىدىغان قەھەتچىلىككە ئوخشاش قورقۇنچلۇق ھادىسىلەر بىلەن تولغانىدى. چاغاتاي خانلىقى زېمىنىدا ياشايدىغان موڭغۇللار بولسۇن ياكى ئۇيغۇرلار بولسۇن، مەيلى ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىدىكىلەر بولسۇن ياكى تۆۋەن تەبىقىدىكى ھەر مىللەت ئاۋام - خەلقى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ چىقىش يولىنىڭ نېمىلىكىنى بايقىيالماي قېلىشقانىدى. شۇ چاغدا كىشىلەر تۇرۇپلا باش كۆتۈرۈپ چىقىدىغان، تۇرۇپلا ۋەيران بولۇپ كېتىدىغان قورقۇنچلۇق ھالەتنى باشتىن كەچۈرمەكتە ئىدى. شۇڭا، كىشىلەرنىڭ كاللىسىدا نىجات يولتۇز نەدە، نېمە ئۈچۈن تەقدىر - قىسمەت بۇنچىۋالا كاج بولىدۇ دېگەن پىكىرنىڭ تۇغۇلۇشى تەبىئىي ئىدى. ھەر مىللەت مېهنەتكەشلىرى ئۆزلىرىنىڭ بېشىغا تۇرلۇك قورقۇنچلۇق بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرۈۋاتقان ۋە دەھشەتلىك زۇلۇملارنى سېلىۋاتقان بۇ ۋاپاسىز پەلەك، رەھىمسىز زامان ئالدىدا ئۆزلىرىنى ئامالسىز، بىچارە ھېس قىلىشاتتى.

ئۇلار ئەسلىدە ئۆزلىرى ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن تەرتىپ-تۈزۈم ۋە ئېتىقاد-ئەنئەنىلەردىن ئۆزلىرىگە قانائەتلىنەرلىك جاۋابقا ئېرىشەلمىگەنىدى. ھالبۇكى، ئەسلىدىكى تەرتىپ-تۈزۈملەر ۋە ئېتىقاد-ئەنئەنىلەر ئەزەلدىن ھۆكۈمرانلارنىڭ ئۆز ھاكىمىيىتىنى داۋاملاشتۇرۇشى ۋە مۇستەھكەملىشىدىكى ئاساسلىق قورالى بولۇپ كەلگەچكە، ھەرقانداق بىر چاغاتاي خانى سەلتەنەت سۈرۈشتە ئۇنىڭغا ئەمەل قىلماسلىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، چاغاتاي خانلىقىدا ئۇيغۇرلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئاھالىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ئەسلىدىكى ئەنئەنىۋى دىنىي ئېتىقادنىڭ ئىتائەت قىلغۇچىلىرى ئىدى. جۇملىدىن خاقان، ئاقسۆڭەكلەر، ھەرقايسى ئۇلۇس-قەبىلىلەرنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرلىرى ۋە نويان-بەگلىرىمۇ

شۇنىڭ ئىچىدىكى كىشىلەر ئىدى. ئۇلار ئاشۇ ئەنئەنىۋى دىنىي ئېتىقادنى مەنسەپ تۇتۇش، دەۋران سۈرۈشنىڭ ئۇسۇلى - يولى قىلىۋالغانىدى. چاغاتاي خانلىقىدا ئەنئەنىۋى دىنىي ئېتىقاد ئەزەلدىن كىشىلەرنىڭ خۇي-پەيلىنى باشقۇرىدىغان تۈپ ئەقىدە ۋە ھەربىرىكەت مىزانى بولۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما كىشىلەرنىڭ شور پېشانىلىك تەقدىر - قىسمەتكە بولغان تۇرلۇك شۇبھە-گۇمانلىرىغا قانائەتلىنەرلىك جاۋاب بېرەلمىگەنىدى. مۇشۇنداق ئىجتىمائىي شارائىت ئاستىدا ئاۋام ئاربىسىدا ئاستا - ئاستا تارقالغان ۋە كېڭەيگەن ئىسلام ئېتىقادىنىڭ «كۇللى ئىنسان پەرۋەردىگارنىڭ ئالدىدا باراۋەر» دېگەندەك بىرقاتار تەلىماتلىرى ۋە كىشىلەرنى ئەزگۈلۈككە، مېھرىبانلىققا ئۈندەيدىغان ئەخلاقىي يوسۇنلىرى يېڭى ئېتىقاد سۈپىتىدە كىشىلەرگە، بولۇپمۇ تۆۋەن تەبىقىدىكى مېھنەتكەشلەرگە مەنىۋى جەھەتتە كۈچلۈك تەسەللى بولغانىدى. مەزكۇر ئەسەرنىڭ ئاساسىي پېرسوناژى بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخانمۇ ئۆسمۈرلۈك - ياشلىق مەزگىلىدە تۇرمۇشنىڭ نۇرغۇن ئىسسىق - سوغۇقلىرىنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت تايىقىنى قولىغا ئالغان چېغىدا، تاسادىپىي پۇرسەتتە ئىسلام ئۆلىماسى بىلەن ئۇچرىشىپ، يېڭى ئېتىقاد-ئەقىدىلەرنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان، شۇنداقلا ئۇنى ئۆزىنىڭ كېيىنكى سەلتەنەت يۈرگۈزۈش ئىشلىرىدا ئۆرنەك قىلغانىدى. مانا بۇلار ئەينى چاغدىكى سىياسىي، ئىجتىمائىي رېئاللىقنىڭ كۆرۈنۈشلىرى ئىدى.

*　　*　　*

تۇغلۇق تۆمۈرخان ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىل ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن بىر يېرىم ئەسىر داۋام قىلغان چاغاتاي خانلىقى دەۋرى ئۇيغۇرلار تارىخىدا قاراخانىيلاردىن قالسىلا يەنە بىر ئىنتايىن مۇھىم مەزگىل ھېسابلىنىدۇ. بۇ مەزگىلدە

شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدىكى تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدا ياشايدىغان موڭغۇللارنىڭ كۆپ قىسمى قەشقەر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئەلۋەك دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ياشايدىغان ئۇيغۇرلار بىلەن ئارىلىشىپ ياشىغانلىقتىن، ئەسلىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق تۇرمۇشىدىن تەدرىجىي يوسۇندا ئولتۇراقلاشقان دېھقانچىلىق تۇرمۇشىغا كۆچۈشكە باشلىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان يېقىنقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتىدا خېلى مۇھىم رول ئويناپ زور تارىخىي ئۆزگىرىشكە تۇرتكە بولغان بىرقەدەر تىپىك خاقان ئىدى. ھالبۇكى، ئۇنى ئۆز ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ مۇسۇلمان پادىشاھى بولۇشقا دەۋەت قىلغان كىشى دەل ئاقسۇلۇق مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى بىلەن ئۇنىڭ ئوغلى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئىدى①.

*　　*　　*

مىرزا ھەيدەر كۆرەگانىنىڭ «تارىخى رەشىدىي» نامىلىق ئەسىرىدىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، تۇغلۇق تۆمۈر تەختتە ئولتۇرۇشتىن سەل ئىلگىرى، يەنى مىلادىيە 1342 ـ يىلى قىشتا ئاقسۇ ئايكۆل سەھراسىدا يولۋاس ئوۋلاپ يۈرگىنىدە، مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان. كېيىنكى چاغلاردا ئۇنىڭ دەۋىتى بىلەن ئىدىيەسىدە تەۋرىنىش ھاسىل بولۇپ، ئىسلام دىنىغا كىرمەكچى بولغان ھەمدە ئۇنىڭغا خاقان بولغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى رەسمىي جاكارلايدىغانلىقىنى لەۋزە قىلغان. دېگەندەك 1348 ـ يىلى تۇغلۇق تۆمۈر ئاقسۇدا چاغاتاي

① بۇ تەپسىلاتلار ئۇچۇن «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن كىتابنىڭ 277 ـ بەتىگە قارالسۇن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى 11 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى.

خانلىقىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى، 1354 ـ يىلى ئالمالىقتا مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ئوغلى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن ئاشكارا ئىمان ئېيتىپ، ئىسلام سۇنىنەتلىرىنى تولۇق بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ بۇددا دىنىنى تەرك ئېتىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكىنى ئالەمگە جاكارلىدى ھەم ئۆزىنى ئەبۇ بەكرى مۇھەممەد، دەپ ئاتىدى. پۈتۈن مەۋكەب[1] مۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، توپ ـ توپى بىلەن ئىمان ئېيتىپ ئىسلام دىنىغا كىرگەنىدى.

ئارقىدىنلا تۇغلۇق تۆمۈرخان پۈتۈن مەملىكەتكە پەرمان چۈشۈرۈپ، بارلىق چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ دەرھال ئەسلىدىكى ئېتىقادىدىن ۋاز كېچىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشىنى، پەرمانغا قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن تەخمىنەن بىر يۈز ئاتمىش مىڭ چېدىرلىق سەككىز يۈز مىڭ موڭغۇل چېچىنى چۈشۈرۈپ، ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولدى، شۇنداقلا تەبىئىي يوسۇندا «موغۇل» دەپ ئاتىلىشقا باشلىدى. بۇ موڭغۇللار شۇ يەرلەردە ياشايدىغان مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ تەركىبىگە قوشۇلۇپ كەتكەندىن كېيىن، يېقىنقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مۇھىم ئېتنىك تەركىبلىرىگە ئايلىنىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ مىللەت سېپىنى تېخىمۇ كېڭەيتتى.

*　　*　　*

تۇغلۇق تۆمۈر چىڭگىزخانىنىڭ يەتتىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى بولۇپ، چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانى ئېسەن بۇغاخانىنىڭ كىچىك خوتۇنى مەڭلىك خاتۇن دېگەن خانىشىدىن تۇغۇلغانىدى. مەڭلىك خاتۇننىڭ بويىدا قالغاندا، ئېسەن بۇغاخان لەشكىرىي ئىشلار

① مەۋكەب ـــ خان ـ پادىشاھلارنىڭ ئەتراپىدىكىلەر، دېگەن مەنىدە.

بىلەن بىر تەرەپكە كېتىپ قالغاندى. مەڭلىك خاتۇنىنىڭ بويىدا قالغانلىقىنى ئاڭلىغان چوڭ خانىش ساتىلمىش خاتۇندا قاتتىق كۈنداشلىق ۋە قىزغىنىش پەيدا بولدى ـ دە، خانىنىڭ ئوردىدا بولمىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، مەڭلىك خاتۇننى ئوردىدىن قوغلاپ چىقاردى. تۇغلۇق تۆمۈرخان 1321 ـ يىلى موڭغۇللارنىڭ دوختەۋى قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى شىراۋۇل دوختەۋنىڭ ئېرتىش بويىدىكى ئۆيىدە دۇنياغا كەلدى. ئانىسى مەڭلىك خاتۇن ئېسەن بۇغاخاندىن بولغان بۇ ئوغلىغا تۇغلۇق تۆمۈر دەپ ئات قويدى①.

14 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە، بىر پۈتۈن خانلىق بولغان چاغاتاي خانلىقىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشى ئەمەلىيەتتە ئەينى چاغدىكى چاغاتاي ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ بارلاس گۈرۈھى بىلەن دوغلات گۈرۈھى ۋە ئۇلار بىلەن كەڭ مېھنەتكەش خەلق ئوتتۇرىسىدىكى تۇرلۇك سىنىپىي زىددىيەتلەرنىڭ كەسكىنلىشىپ، مۇتلەق كېلىشتۇرگىلى بولمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرەتتى. ھالبۇكى، چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ مەنسۇى تۇۋرۇكى بولغان بۇددا دىنى بۇنداق ئۆتكۈر سىنىپىي زىددىيەتلەرنى كېلىشتۇرۇشكە ئاجىز كەلدى ياكى قۇربى يەتمىدى. چاغاتاي خانلىقىنىڭ سەلتەنەتىنى تەنھا ئىگىلىمەكچى بولغان دوغلات ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى بۇ چاغدا كۆك ئېرتىش بويىدا قوي بېقىپ يۈرگەن چاغاتايزادە تۇغلۇق تۆمۈرنى ئىزدەپ تاپتۇرغاندىن كېيىن ئاقسۇغا ياندۇرۇپ كەلدى. 1348 ـ يىلى ئۇنى ئاقسۇدا خان قىلىپ تىكلەپ، چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىگە يۆلەپ چىقاردى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇرۇشقا ماھىر، ئىستېداتلىق سىياسىيون ئىدى. ئۇ تەختتە ئولتۇرغان مەزگىللەردە ئىلگىرى ـ ئاخىر ئىككى

---

① بۇ جەھەتتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن مىرزا ھەيدەر كۆرەگانىنىڭ: «تارىخى رەشىدي» ناملىق ئەسىرىدىن پايدىلىنىلدى.

قېتىم ماۋەرائۇننەھەرگە لەشكەر تارتىپ بېرىپ سەمەرقەنتنى ئىگىلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر مەھەل پارچىلىنىپ كەتكەن چاغاتاي خانلىقىنى قايتىدىن بىرلىككە كەلتۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولدى. ئوغلى ئىلياس غوجىنى ماۋەرائۇننەھەرگە نائىب قىلىپ تەينىلىگەندىن كېيىن ئالمالىققا قايتىپ كەلدى.

ئۇ شەرقتە ماڭلايسۆيەر، قوچۇ ئۇيغۇر ئېلى ۋە يەتتىسۇ، ئىلى ۋادىلىرىنى، غەربتە ماۋەرائۇننەھرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ ۋادىغا ئىگە، كۈچلۈك چاغاتاي خانلىقىنى يېڭىباشتىن قۇروپ چىقىشقا ئىنتىلىۋاتاتتى. ئۇ بۇ مەقسەتكە تېزرەك يېتىش ئۈچۈن قول ئاستىدىكى ئادەملەرنىڭ ئىخلاسىنى ۋە ئېتىقادىنى قولغا كەلتۈروپ، ئۇلارنىڭ ئىدىيەسى ۋە ئىرادىسىنى ئۆزىگە بويسۇندۇروپ، ھەممىسىنى بىر يولباشچى ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇشتا ئىسلام دىنىنىڭ مۇھىم رول ئوينايدىغانلىقىنى بارغانسېرى تونۇپ يەتكەنىدى، بۇ ئۇنىڭ ئۇزاق يىللىق سىياسىي كۆرەش ئەمەلىيىتىدىن يەكۈنلىگەن خۇلاسىسى ئىدى. ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ ھەم چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكىمۇ بولالايدىغانلىقىنى، ھەم چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ئابرۇيىنى تۆكۈپ، يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتەلەيدىغانلىقىنىمۇ بارغانسېرى تونۇپ يەتمەكتە ئىدى.

*　　*　　*

تۇغلۇق تۆمۈرخان دەۋرىدە چاغاتاي خانلىقىنىڭ زېمىنى ئۇچ قىسىمغا بۆلۈنەتتى. ئۇنىڭ بىرسى موغۇلىستان ئىدى. بۇ رايوننىڭ شەرق تەرىپى ئالتاي تاغلىرىدىن باشلىنىپ، غەرب تەرىپى تالاس دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى قىپچاق دالاسىغىچە تۇتىشاتتى. شىمال تەرىپى چۆچەك تاغلىرى ۋە كۆكچە دېڭىز (بالقاش كۆلى) بىلەن چېگرالىناتتى؛ جەنۇب تەرىپى

تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ يەرلەردە بىپايان ئوتلاقلار، ئاسمان ـ يەلەك تاغلار ۋە دەريا ـ ئېقىنلار كۆپ بولغاچقا، سۇيى ئەلۋەك، مال بېقىشقا مۇۋاپىق كېلەتتى. يەنە بىرسى ماڭلايسۆيەر ئىدى. بۇ رايون قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى خوتەن، يەكەن، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇسەن، چەرچەن ـ چاقىلىق قاتارلىق جايلارنى ۋە پامىرنىڭ غەربىدىكى پەرغانە، بەدەخشان قاتارلىق جايلارنى، بەزىدە ماۋەرائۇننەھر رايونىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغانىدى. بۇ جايلاردا ياشايدىغان ئاھالە ئاساسەن ئۇيغۇرلار بولۇپ، ئۇلار دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. يەنە بىرسى قوچۇ ئۇيغۇر ئېلى ئىدى. بۇ يەر تۇرپان ئۇيغۇر ئىدىقۇتلۇقى، چالىش (قاراشەھەر) ۋە قومۇل رايونلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ رايونلاردا ياشايدىغان ئۇيغۇرلار ھەم دېھقانچىلىق، ھەم چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى①.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئۆز خانلىقىنىڭ شەرقىدىكى مۇھىم ئۆلكىسى بولغان قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىدىكى چالىش، تۇرپان ۋە قومۇل قاتارلىق جايلاردا ھەمدە ماڭلايسۆيەر ئۆلكىسىنىڭ چەرچەن ـ چاقىلىق، كۆكشېئىل تاغلىرى ئەتراپىدا ئىسلام دىنىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، بۇ يەرلەردە ئىلگىرى ئىسلام دىنىغا كىرگەن مۇرتىلاردىن پايدىلانغان ۋە قەشقەر، خوتەن، يەكەن، ئاقسۇ، كۇسەن، ئۆزكەنت، كاسان، ئاقسىكەنت ۋە ئەنجان، ئاتاباشى قاتارلىق جايلاردا قولىلانغان مەجبۇرلاش ۋاستىلىرىگە ئوخشاش ئېغىر، قانلىق تەدبىر ـ ۋاستىلەرنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولغانىدى. بۇ جايلاردا ياشايدىغان ۋە ئۆزلىرىمۇ ئىخلاسمەن بۇددىست ھېسابلىنىدىغان ئۇيغۇرلار ئىچىدە تاريختا ئىسلام دىنىنىڭ ئىنتايىن سادىق مۇرتىلىرىمۇ

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن، «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن كىتابقا قارالسۇن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 ـ يىلى 11 ـ ئاي ئۇيغۇرچە نەشرى، 279 ـــ 280 ـ بەتلەر.

يېتىشىپ چىققانىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى چالىش، تۈرپان قاتارلىق جايلاردا ئىسلام دىنىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن قاتتىق، قانلىق ۋاستىلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق، بۇ جايلاردا ياشايدىغان بۇددىست ئۇيغۇرلارنى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇرلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭدىن ئىككىلەنگۈچىلەر ھامان يوشۇرۇن ھالدا ئەسلىدىكى مەبۇدلىرىگە ئىبادەت قىلىپ تۇرۇشتى. شۇ سەۋەبتىن تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ھەربىر بۇددىست ئۇيغۇرنىڭ ئۆيىدە بىردىن مۇسۇلمان موڭغۇلنى باسقاق قىلىپ تۇرغۇزدى. بۇ باسقاقلار ئەگەر ئىسلام دىنىغا يېڭىدىن كىرگەن بۇددىست ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغانلىق شەپىسىنى سېزىپ قالسا، شۇئان موغۇل مەمۇرلىرىغا مەلۇم قىلاتتى.

ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئېتىقادىدىن ۋاز كېچىپ، ئىسلام دىنىغا كىرىشكە زورلانغان تۈرپان بۇددىست ئۇيغۇرلىرى مۇسۇلمان موغۇللار تەرىپىدىن ئۆزلىرىگە تېڭىلغان ئىسلام دىنىغا بىرقانچە ۋاقىت چىش ـ تىرنىقىغچە قارشى تۇرۇشتى. مۇسۇلمان موغۇللار تەرىپىدىن مەسچىتلەرگە تەكلىپ قىلىنغاندا، ئۇلارغا تاش بىلەن جاۋاب بېرىشتى. شۇڭا، مۇسۇلمان موغۇللار خېلى ۋاقىتقىچە يانلىرىدا قورال ئېسىپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولۇشتى، ھەتتا يېڭى دىنىغا قارشى تۇرغان كونا دىن تەرەپدارلىرىنى قاتتىق باستۇردى. مۇسۇلمان موغۇللار يۇزلىگەن، مىڭلىغان بۇددىست ئۇيغۇرلارنى ئۆزلىرى يوشۇرۇن ئىستىقامەت قىلىشقان بۇددا ئېتىكاپخانىلىرىغا ياكى بۇددا تاشكېمىرلىرىگە تىرىك پېتى كۆمۈپ، دۇملىمە تۆشۈك قىلىپ ئۆلتۈردى. 20 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا تۈرپان بېزەكلىك مىڭئۆيلىرىنى «زىيارەت» قىلغان گېرمانىيەلىك فون. لېكوك شىنجاڭدا ساقلىنىۋاتقان قەدىمىي يادىكارلىقلار ھەققىدىكى ئەسىرىدە: «... قان بىلەن داغلىنىپ كەتكەن كاسايالارغا ئورالغان

راھىبلارنىڭ قۇرۇپ قالغان جەسەتلىرىنى كۆردۈق...»، «... جەنۇبتىكى بىر تاشكېمىردە قورقۇنچلۇق بىر ئىشنى ئۇچراتتۇق. كۆمۈلگەن ئىشكنى ئېچىشىمىز بىلەن تەڭلا، كىم دېگەندە يۈزگە يېقىن بۇددا ئاچارنىڭ دۆۋىلەپ قويۇلغان جەسەتلىرىنى كۆردۈق. ئۇلارنىڭ تېنىدە قورقۇنچلۇق جاراھەت ئىزلىرى تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان. بۇ جەسەتلەرنىڭ ئىچىدە بىرسىنىڭ بېشى چوققىسىدىن ئېڭىكىگىچە بىر قىلىچ بىلەن كېسىپ تاشلانغاندەك كۆرۈندۇ...» دەپ يازغانىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئۆز قوۋمى بولغان بۇددىست موڭغۇللارنىمۇ ئاياپ قويمىغانىدى. ئۇ ۋە ئۇنىڭ مۇسۇلمان ۋارىسلىرى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا ئۇنىمىغان بىر يۇز ئاتمىش مىڭ موڭغۇلنى بېشىغا تاقا مىخىنى قېقىپ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەنىدى.

ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى كۇسەن (كۇچا)، چالىش (قاراشەھەر) ۋە تۇرپان قاتارلىق جايلاردىكى مەشھۇر بۇددا ساڭرام ـ مىڭئۆيلىرىنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان ئادەم ۋە ھايۋان رەسىملىرىنى «كېچىسى تىرىلىپ، ئادەملەرگە ۋە ھايۋانلارغا زىيان سالىدۇ» دەپ، بۇ رەسىملەردىكى ئادەم ۋە ھايۋانلارنىڭ يۈز ـ كۆزلىرىنى ئويۇپ تاشلاشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەنىدى.

مۇسۇلمان موغۇل مەمۇرلىرى يەرلىك خەلقنىڭ ئۆيلىرىنى ۋەيران قىلىپ، مال ـ مۈلۈكلىرىنى تالان ـ تاراج قىلىشاتتى. ئۇلارنىڭ ئۆيلىرىدىكى ئەسۋاب ـ ئۇسكۇنىلەرنى مەسچىتلەرنىڭ تەمىراتىغا ئەكېتىشەتتى. بىراق، ئەسلىدىكى ئېتىقادىغا سادىق بولغان بۇددىست ئۇيغۇرلارمۇ مەسچىتلەرنىڭ ئىشكىلىرىگە تۇرلۈك بۇتلارنىڭ رەسىملىرىنى سىزىپ «زىننەتلەپ» قويۇشاتتى. بۇ ئىشلار مۇسۇلمان موغۇللارنى تاكى يەكەن خانلىقى سەلتەنەتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىگە قەدەر بولغان ئۇچ يۇز يىلغىچە قاتتىق تەشۋىشكە سالغانىدى.

*　　*　　*

10 ـ ئەسىردە قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خاقانى سۇلتان سۇتۇق بۇغرا قاراخان ئىسلام دىنىنى تۇنجى قېتىم ئۇيغۇرلار ئارىسىدا تارقاتقانىدى. بىراق، ئۇ تارقاتقان ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى ئەڭ كۆپ بولغاندا، جەنۇبتا خوتەن، قەشقەر ئەتراپلىرىغا، شەرقتە ئاقسۇ ـ كۇسەنلەرگىچىلا يېتىپ بارالىغانىدى. تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى بۇ كەڭ زېمىندا ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ زور كۆپچىلىكى يەنىلا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقان پېتىچە تاكى 14 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغا قەدەر يېتىپ كېلىشتى.

مىلادىيە 1354 ـ يىلى تۇغلۇق تۆمۇرخان ئالمالىقتا ئىسلام دىنىنى چاغاتاي خانلىقىنىڭ مەملىكەت دىنى دەپ ئاشكارا ئېلان قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنى ئاندىن پەيدىنپەي تەڭرىتاغنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىدىكى كەڭ زېمىندا ئومۇمىي خەلق ئېتىقاد قىلىدىغان ئاساسلىق دىنغا ئايلاندى. دېمەك، تۇغلۇق تۆمۇر خان يېقىنقى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ شەكىللىنىشىدە ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىدىكى يەنە بىر مەدەنىيەت ئويغىنىشىنىڭ سىمۋولى بولغان چاغاتاي ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىدە ئالدىنقىلارغا ۋارىسلىق قىلىپ، كېيىنكىلەرگە يول ئاچقان تىپىك خاقاندۇر. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى مۇئەييەن تۇرتكىك رولىنى ئۇنىڭدىن تۆت ئەسىر ئىلگىرى ياشىغان قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ مەرىپەتپەرۋەر خاقانى سۇلتان سۇتۇق بۇغرا قاراخانغا سېلىشتۇرۇش مۇمكىن ! سۇلتان سۇتۇق بۇغرا قاراخان قەدىمكى زامان ئۇيغۇر مىللىتىنى قاراخانىيلار مەدەنىيەت دەۋرىگە باشلاپ كىرگەن تۆھپىكار خاقان بولسا، تۇغلۇق تۆمۇرخان يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۇيغۇر مىللىتىنى كېيىنكى دەۋرلەردە شانلىق مەدەنىيەت ئەنئەنىسىنى

ياراتقان چاغاتاي ئۇيغۇر مەدەنىيىتى دەۋرىگە باشلاپ كىرگەن يەنە بىر نامدار خاقاندۇر.

*　　*　　*

تۇغلۇق تۆمۈرخان ھەققىدە يېزىلغان تەزكىرە، قىسسىلەر ئانچە كۆپ بولمىغانلىقى ئۈستىگە ئۇلارنىڭ ئىشەنچلىك دەرىجىسىمۇ كىشىنى شۇبھىگە سالىدۇ. پەقەت شەرەفىدىن ئەلى يەزدىي[1] يازغان «زەپەرنامە» بىلەن مىرزا ھەيدەر كۆرەگان يازغان «تارىخى رەشىدىي» دېگەن ئەسەردىلا تۇغلۇق تۆمۈرخان توغرۇلۇق بىرقەدەر ئىشەنچلىك مەلۇمات بېرىلگەن.

مەن تۇغلۇق تۆمۈرخان ھەققىدە بىر بەدئىي ئەسەر يېزىشنى ئۇزاقتىن بېرى ئويلاپ كېلىۋاتقانىدىم، شۇڭا مۇشۇ ئارزۇنىڭ ۋەسۋەسىسىدە قولۇمغا نەچچە قېتىم قەلەم ئېلىپ يېزىشقا تەمشەلدىم. بىراق، ئوقۇرمەنلەرگە بۇ تېمىنى بەدئىي يوسۇندا قانداق قىلىپ ئىخچام، چۈشىنىشلىك ۋە قىزىقارلىق بايان قىلىپ بېرىش ۋە بۇ دەۋردىكى تارىخىمىز ھەققىدىكى ئۇچۇرلارنى قانداق قىلىپ ئەينەن يەتكۈزۈپ بېرىش ھەقىقەتەن ئوڭاي ئىش ئەمەس ئىدى. چۈنكى، «بەدئىي ئىجادىيەتتە يازغۇچىلارنىڭ ئۆزىگە تونۇشلۇق بولغان ئۆز دەۋرىنىڭ تۇرمۇشىنى يېزىشى بىلەن تارىخىي تېمىدا يېزىشى بىر ـ بىرىگە پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ. ئۆز دەۋرىنىڭ تۇرمۇشى، پىسخىك ئالاھىدىلىكلىرى... ھەممىسى يازغۇچىغا تونۇشلۇق بولىدۇ. ئەمما، يىراق ئۆتمۈشچۇ؟ بۇنى يورۇتۇش تولىمۇ مۇشكۇل. بۇنداق ئىجادىيەت يازغۇچىدىن شەك ـ شۈبھىسىزكى، ئىنتايىن مول تارىخىي بىلىم ۋە ئالاھىدە ماھارەت تەلەپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە شۇ تارىخىي دەۋرنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرىنى تولۇق

① شەرەفىدىن ئەلى يەزدىي (1454 ــ ؟) ــ ئىرانلىق ئىسلام تارىخچىسى، ئۇنىڭ «ھۇلۇل»، «مۇنازىرە»، «مۇنتەخەب» ۋە «زەپەرنامە» دېگەن ئەسەرلىرى بار.

چۈشىنىپ، قايىل قىلارلىق ھالدا ئىپادىلەپ بېرىش... مانا بۇلار تارىخىي تېمىدا ئەسەر يازغۇچىلار چوقۇم ھەل قىلىشقا تېگىشلىك ئەڭ مۇھىم تەرەپلەر ھەم قىيىن ئۆتكەللەردۇر.»① تارىخىي تېمىلارنى بەدىئىي ئەدەبىيات بىلەن ئەكس ئەتكۈزۈشتە ھەم تارىخىي ماتېرىياللارغا تايىنىشقا، ھەم بەدىئىي تەسەۋۋۇرغا تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، «ئومۇميلىقنى چۈشىنىش تارىخقا موھتاج؛ تەپسىلاتنى چۈشىنىش ئاجايىپ ـ غارايىپ ۋەقەلەرگە موھتاج.» بۇنىڭغا يەنە يازغۇچىنىڭ مەسئۇلىيىتى تۇيغۇسى قوشۇلسا، ئۇ چاغدا كىشىلەرنىڭ يۈرەك تارىنى تىترىتەلەيدىغان نادىر ئەسەرلەرنى مەيدانغا چىقارغىلى بولىدۇ. يازغۇچىنىڭ مەسئۇلىيىتى تۇيغۇسى دېگەن نېمە؟ ئۇ ــ يازغۇچىنىڭ تارىخىي تېمىدىكى ئەسەرلەرنى يازغاندا تارىخ ئالدىدا، خەلق ئالدىدا ۋە كەلگۈسى ئالدىدا مەسئۇل بولۇش تۇيغۇسىنى كۈرسىتىدۇ. چۈنكى، تارىخىي تېمىدىكى ئەسەر تارىخ ئىلمى بىلەن بەدىئىي چىنلىقنىڭ ئورگانىك بىرلەشتۈرۈلگەنلىكىنىڭ مەھسۇلىدۇر. تارىخىي چىنلىق دېگەن نېمە؟ ئۇ ــ تارىخنىڭ ئەسلىي قىياپىتىدۇر. بەدىئىي چىنلىق دېگەنچۇ؟ ئۇ ــ تارىخىي چىنلىقنىڭ يازغۇچىنىڭ مېڭىسىدىكى ئوبرازلىق تەپەككۇر قىلىنىشىدۇر.

*　　*　　*

2000 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى مەن ئىلى قازاق ئاپتونوم ئوبلاستلىق ئەمگەك ئىدارىسىدىكى ئەركىن تۆمۈر ئەپەندى قاتارلىق بىر قانچە كىشى بىلەن بىللە قورغاس ناھىيەسىدىكى تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ قەبرىگاھىنى ۋە مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئەزان توۋلىغاندا چىققان ئەزاندۆڭنى زىيارەت

① ئەھمەتجان خوجا: «ئەسىر ئاخىرىدىكى زىلزىلە»، «ئىشچىلار ۋاقىت گېزىتى» 2000 ـ يىلى 28 ـ ئۆكتەبىر سانى.

قىلىشقا باردىم.

تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭ قەبرىگاھى قورغاس ناھىيەسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى چوڭچىغان دېگەن جايدا ئىكەن. قەبرىگاھقا شامىل ياقۇپ دېگەن شەيخ قارايدىكەن. ئۇ كىشى شۇ چاغدا ئەللىك ئۈچ ياشقا كىرىپتۇ. ئۇنىڭ جەمەتى توققۇز ئەۋلادتىن تارتىپ مۇشۇ قەبرىگاھلىققا قاراپ كېلىۋېتىپتۇ. شامىل ياقۇپ توققۇزىنچى ئەۋلاد شەيخ ھېسابلىنىدىكەن.

بىز چوڭقۇر ھۆرمەت تۇيغۇسى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭ قەبرىسىنى زىيارەت قىلدۇق. بۇ قەبرىگاھقا تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ بىر خانىشى بىلەن سىڭلىسى دەپنە قىلىنغانىكەن.

شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن بىز تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭ مازارىدىن تەخمىنەن ئون كىلومېتىر غەربىي شىمالغا جايلاشقان ئەزاندۆڭ دەيدىغان قەدىمىي جاينى زىيارەت قىلىشقا باردۇق. ئەزاندۆڭ ــ شەرقىي تەڭرىتاغلىرىنىڭ غەربىي ئېتەكلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان ئۈچبۇلاق غولىنىڭ غەربىي جەنۇب قىرغىقىغا جايلاشقان بىر يەككە دۆڭلۇكىنىڭ نامى بولۇپ، ئۇنىڭ دېڭىز يۈزىدىن ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئىككى مىڭ بەش يۈز مېتىر كېلىدۇ. ئۈچبۇلاق ــ باشبۇلاق، ئوتتۇرا بۇلاق ۋە چەتبۇلاق دەپ ئاتىلىدىغان ئايرىم ـ ئايرىم ئۈچ غولىنىڭ ئورتاق نامى. ئەزاندۆڭ دەل مۇشۇ ئۈچ غولىنىڭ بىرسى بولغان چەتبۇلاق غولىنىڭ غەربىي جەنۇب قىرغىقىغا جايلاشقان. ئىشەنچلىك ماتېرىياللاردىن قارىغاندا، مىلادىيە 1354 ـ يىلى يازدا تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭ ئۇستازى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ئوغلى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە بىنائەن، ئاقسۇدىن مۇشۇ يەرگە كېلىپ ئەزان توۋلىغانلىقتىن، «ئەزاندۆڭ» دەپ ئاتالغانىكەن.

مەن ئەزاندۆڭگە چىقىپ، دۆڭ ئۈستىدە تۇرۇپ يىراقتا نەزەر سېلىۋىدىم، پايانسىز كۆكدالا تۈزلەڭلىكىنىڭ يىراق جەنۇبىي ئۈپۈقىدا ئەينەكتەك بىر سۇ پارقىراپ كۆرۈندى. مەن: «بۇ

پارقىراپ كۆرۈنگەن سۇ قايسى سۇ؟» دەپ يېنىمدىكى ئەركىن تۆمۈر ئەپەندىدىن سورىۋىدىم، ئۇ: «بەلكىم قىرغىزىستان تەۋەسىدىكى ئىسسىقكۆلمىكىن؟ !» دەپ جاۋاب بەردى. مەن دېڭىز يۈزىدىن تەخمىنەن ئىككى مىڭ بەش يۈز مېتىر ئېگىزلىكتىكى ئەزاندۆڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، تۇز سىزىقلىق ئارىلىقى تەخمىنەن ئىككى يۈز كىلومېتىر كېلىدىغان مەشھۇر ئىسسىقكۆلنى كۆرەلىگەنلىكىمدىن تولىمۇ مەمنۇن بولدۇم (ئەگەر ئاشۇ گەپ راست بولسا) ۋە: «ئېگىزدە تۇرغاندا يىراقنى كۆرگىلى بولىدۇ» دېگەن سۆزنىڭ ھەقىقەت ئىكەنلىكىنى ئۆز ئەمەلىيىتىمدىن ھېس قىلدىم. بۇ چاغدا تۇيۇقسىز بۇنىڭدىن تۆت يۈز ئەللىك يىل ئىلگىرىكى مەلۇم بىر يىلنىڭ نورۇز كۈنىدە يەكەن خانلىقىنىڭ پادىشاھى سۇلتان ئابدۇرېشىدخان قەشقەر ئوپالدىكى مەھمۇد كاشغەرىينىڭ قەبرىگاھىنى زىيارەت قىلغاندا، قەبرىگە قارايدىغان قېرى شەيخنىڭ ئۇنىڭغا ئېيتقان مۇنۇ سۆزى ئېسىمگە كەلدى: «... ئېگىز تاغدا تۇرۇپ كەڭ ۋادىغا نەزەر سالغاندا، كۆز ئالدىدا نامايان بولىدىغان مەنزىرە كىشىنى بىسيار ھاياجانغا سالىدۇ. ئات ئۈستىدە تۇرۇپ شىددەتلىك ئېلىشىش مەيدانى بولغان جەڭگاھقا نەزەر سالغاندىمۇ، بۇ چاغدىكى كۆرۈنۈش كىشىنى بىسيار خۇشال قىلىدۇ. بىراق، ھەقىقەتنىڭ چوققىسىغا ئۆرلەۋېتىپ، ئۆزى بېسىپ ئۆتكەن مۇساپىدىكى قاتمۇقات توسالغۇ، ئىس ـ تۈتەك ۋە ئەگرى ـ توقايلىققا نەزەر سالغاندىكى خۇشاللىققا يېتىدىغان ھېچقانداق خۇشاللىق يوق ! ...» مەلۇم مەندىن ئېيتقاندا، تۇغلۇق تۆمۈرخانمۇ خەلقىپەرۋەرلىك يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ يىراقنى كۆرەلىگەن، خەلقنى، مىللەتنى رونىق تاپتۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈككەن، خەلقنىڭ ئارزۇسىغا ۋە تەلىپىگە ۋەكىللىك قىلالىغان تىپىك ھۆكۈمراندۇر !

مەن 2000 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ، بىرئاز دەم ئېلىپ، ئىشلىرىمنى بىرەرقۇر تەرتىپكە سېلىۋالغاندىن كېيىن، ئاقسۇ دىيارىدىكى ئايكۆل

مەۋلانام مازارىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر ـ دىن ئىشلىرى كومىتېتىدىكى ھاجى ئابدۇرېھىم لېتىپ ۋە شىنجاڭ ئىسلام دىنى ئىنستىتۇتىدىكى سەيپىدىن ھوشۇر قاتارلىقلار بىلەن بىللە ئۇرۇمچىدىن ئاقسۇغا يۇرۇپ كەتتىم. 10 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئاقسۇغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ۋىلايەتلىك مال باھا ئىدارىسى پارتكۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىسى، ھەربىي سەپتىن چېكىنگەن خادىم مۇھەممەت ساۋۇر، ئاقسۇ شۆبە ھەربىي رايونىنىڭ پېنسىيونېرى تۇرسۇن يۇسۇپ، ئايكۆل پاختا زاۋۇتىنىڭ باشلىقى جېلىل ئىسلام قاتارلىق كىشىلەر بىلەن بىللە ئايكۆل مەۋلانا مازارىنى زىيارەت قىلىشقا باردۇق.

ئايكۆل مەۋلانا مازارىغا ھاسان ھوشۇر ئىسىملىك بىر بوۋاي قارايدىكەن، ئۇ شۇ يىلى ئاتمىش ئالتە ياشقا كىرىپتۇ. بىز مازار ئىچىگە كىرىپ، ھازىر كىشىلەر تەرىپىدىن «ئايكۆل مەۋلانەم» دەپ ئاتىلىدىغان مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ تۇپراق بېشىدا سۆكۈتتە تۇرۇپ ھۆرمەت بىلدۇردۇق. بۇ يەردە نامدار خاقان تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئۇستازى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى مەڭگۈ ئۇيقۇغا كەتكەنىدى.

ئايكۆللۇكلەر بۇ يەرنى «ئايكۆل مەۋلانەم» دەپ ئاتايدىكەن. مازارنىڭ ئىچىدە تۆت ـ بەش ئادەمنىڭ قۇچىقى يەتمەيدىغان قەدىمكى تۇغراقلار ھېلىمۇ ئاسمانغا تاقاشقۇدەك بوي تارتىپ كۆكىرىپ تۇرۇپتۇ. ئۇيغۇرلاردا تۇغراق ھەققىدە: «كۆكىرىپ مىڭ يىل، قۇرۇپ مىڭ يىل، يىقىلىپ مىڭ يىل تۇرىدۇ» دېگەن سۆز بار. بەلكىم تۇغراقنىڭ چەكسىز ھاياتىي كۈچىكە ئىگە ئىكەنلىكىنى سۈرەتلەپ بېرىشتە بۇنىڭدىنمۇ ئوبرازلىق سۆز بولمىسا كېرەك.

مىلادىيە 1342 ـ يىلى تەقدىر ـ قىسمەت مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرخاننى دەل مۇشۇ

توغراقلىقتا ئۇچراشتۇرغانىدى.

مەن مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە بۇ قەدىمىي توغراقلارغا قاراپ، مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ئاشۇ توغراقلار ئاستىدا تۇغلۇق تۆمۈرخان بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرغانلىقىنى، ئىنتايىن سەۋرچانلىق بىلەن ئۇنى يېپىيېڭى ئېتىقاد ئارقىلىق قوراللاندۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرگەندەك بولدۇم ـ دە، بۇ مۇبارەك تۇپراقتىن ئوچۇملاپ ئېلىپ ئىختىيارسىز كۆزلىرىمگە سۈرتۈشكە باشلىدىم: «ئېھ، مۇقەددەس تۇپراق» دەپ ئۆز ـ ئۆزۈمگە خىتاب قىلدىم: «ئېھ، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئۇستازى مۇقەددەس زات مەڭگۈ ئۇخلاپ ياتقان ئەزىز تۇپراق، سەن مەن ئۇچۈن ئەزىزدۇرسەن ! ...»

«كېلەچەككە پەقەت ئۆتمۈشلا يول كۆرسىتەلەيدۇ.» تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئالەمدىن ئۆتكىنىگە بۇ يىل ئالتە يۈز ئەللىك يىل بولدى①. تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ئۇستازى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ۋە مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللالار ئاللىقاچان تارىخىي شەخسلەرگە ئايلىنىپ قالدى. بىراق، تارىخ يەنىلا ئالغا قاراپ ئىلگىرىلەۋەردى. رېئاللىقتا تارىخنى ئۇنتۇپ قېلىشقا بولمايدۇ. مېنىڭچە، بۇنىڭدىن يەتتە ئەسىر ئىلگىرى يۈز بەرگەن ئاشۇ ۋەقەلەر ھېكايە قىلىنغان بۇ كىتابنى بىر ئوقۇپ قويۇش ئوقۇرمەنلەر ئۈچۈن ھەرگىز ئوشۇقلۇق قىلمايدۇ.

مەن بۇ يەردە مەزكۇر ئەسەرنى يېزىپ چىقىشىمغا مەدەت بەرگەن بارلىق ئاق كۆڭۈل كىشىلەرگە، جۈملىدىن كىتابتىكى «قۇرئان كەرىم» ۋە دىن تارىخىغا ئائىت ماتېرىيالىلارنى تەھقىقلىشىمگە يېقىندىن ياردەم قىلغان شىنجاڭ ئىسلام دىنى ئىنستىتۇتىنىڭ مۇدەررىسلىرىدىن ھاجى قۇدرىتۇللا ھامىد

① بەزى مەنبەلەردە تۇغلۇق تۆمۈرخان مىلادىيە 1364 ـ يىلى ئالمالىقتا ئالەمدىن ئۆتكەن، دېيىلگەن.

داموللا، شاھابدىن ھاجى داموللا ۋە تاھىر ھاجى داموللىغا چىن قەلبىمدىن رەھمەت ئېيتىمەن !

2000 ـ يىلى 10 ـ ، 11 ـ ئايلار
2014 ـ يىلى 9 ـ ئاي
غۇلجا ـ ئاقسۇ ـ ئۈرۈمچى

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە «توشقان يىلىدىكى ئاھانەتلىك بىتىم» 1
بىرىنچى باب مەڭلىك خاتۇن 40
ئىككىنچى باب قۇم باسقان شەھەر ــ كېتىك 70
ئۈچىنچى باب ئېرىتىشلىق قويچى بالا 97
تۆتىنچى باب ئېرىتىش بويىدىن قېچىش 134
بەشىنچى باب مۇز داۋاندا خېيىم ـ خەتەرگە يولۇقۇش 171
ئالتىنچى باب ئون سەككىز ياشلىق دارۇغە 201
يەتتىنچى باب ئايكۆلدىكى ئۇچرىشىش 230
سەككىزىنچى باب «ئۇلۇسبېگى قۇرۇلتاي چاقىرىشىنى
بۇيرۇدى ... » 261
توققۇزىنچى باب قۇرۇلتاي 302
ئونىنچى باب «مەھدى ئاخىرقى زامان» 332
ئون بىرىنچى باب ئوستاز مېھرى 368
خاتىمە مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ئۆلۈمى 401

مۇقەددىمە

«توشقان يىلدىكى ئاھانەتلىك بىتىم»

«ئۆيۈڭگە ئوت كەتسە، ئۆزۈڭنىڭ چىرىغىدىن كۆر.»
— ئۇيغۇر خەلق ئەقلىيە سۆزلىرىدىن

مىلادىيە 1314 ـ يىلى قىش.

موڭغۇللارنىڭ بۈيۈك خانى بۆرجىگىن ئايۇرباھادىربالا[1] بىلەن چاغاتاي خانى ئىسەن بۇغاخان ئوتتۇرىسىدىكى تۇنجى قېتىملىق ئۇرۇش دەلۋە ئىپىنىڭ بىرىنچى كۈنى ئەتىگەندە باشلاندى. ئۇرۇشنىڭ دەسلىپىدە چاغاتاي خانى ئىسەن بۇغاخان: «يېڭىلىپ قېلىشىم مۇمكىن. چۈنكى، بۇ قېتىمقى ئۇرۇش خانبالىق لەشكەرلىرى قوزغىغان ئۇرۇش بولغاچقا، چاغاتاي لەشكەرلىرىنىڭ زەربە يەپ قېلىشى تۇرغان گەپ» دەپ ئويلىدى. چۈنكى، چاغاتاي لەشكەرلىرى ھۈجۇم قىلىشقا چاققان بولغىنى بىلەن مۇداپىئەگە ئاجىز ئىكەنلىكى ئۆزىنىڭ ئۆزىگىمۇ ئايان ئىدى.

ئۇي يىلى[2] كۈزدە چىڭگىزخاننىڭ ئەۋرلىرىدىن بىرسى بولغان ئىسيانچى ئۆگەدەي خانزادىسى قايدۇ جۇڭگو تارىخىدا «يۈەن سۇلالىسى» دەپ ئاتالغان قۇدرەتلىك موڭغۇل

---

① بۆرجىگىن ئايۇرباھادىربالا — موڭغۇللار جۇڭگونى ئۆز ئىلكىگە ئالغاندىن كېيىن قۇرۇلغان موڭغۇل يۈەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى — يۈەن رېنزۇڭنى كۆرسىتىدۇ. ئۇ مىلادىيە 1312 — 1320 ـ يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەنىدى.

② مىلادىيە 1301 ـ يىلى.

ئىمپېراتورلۇقىنىڭ ئىمپېراتورى يۈەن چىڭزۇڭ[1] بىلەن بولغان بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا ئېغىر يارىلىنىپ ئۆلۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن موڭغۇللارنىڭ تۆت چوڭ خانلىقىنىڭ بىرسى بولغان ئۆگەدەي خانلىقىدا ئېغىر پاراكەندىچىلىك يۈز بېرىپ، ئۆگەدەي مەملىكىتى قاتتىق داۋالغۇش ئىچىدە قالدى. مىلادىيە 1310 ـ يىلى ئۆگەدەي خانلىقى مۇنتەرز بولدى. چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئەسلىدىكى ئۆگەدەي خانلىقىنىڭ زېمىنىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى ۋە پايتەختىنى خانلىقنىڭ شەرقىدىكى ئالمالىقتىن كۆك ئېرتىشنىڭ جەنۇبىدىكى ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىغا يۆتكەپ كەلدى.

مىلادىيە 1312 ـ يىلى موڭغۇللارنىڭ بۈيۈك خانى، يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئىمپېراتورى يۈەن رېنزۇڭ ــ بۆرجېگىن ئايۇرباھادىربالا چاغاتاي خانلىقىنى جازالاش ئۈچۈن شەرقتىكى خانبالىق[2] تىن يەتتىسۇ[3]غا زور قوشۇن باشلاپ باستۇرۇپ كېلىپ، ئېسەن بۇغاخاننىڭ تالاس بويىدىكى يازلىق ئوردىسى بىلەن ئىسسىقكۆل بويىدىكى قىشلىق ئوردىسىنى تالان ـ تاراج قىلدى.

ئالدىنقى يىلى[4] قىشتا قوبۇق دەريا‌سى بويىدا، يازدا مۆرەن دەريا‌سى[5] بويىدا خانبالىق قوشۇنلىرىنىڭ قاراۋۇللىرى بىلەن بولغان كىچىك كۆلەمدىكى توقۇنۇشلار يۈەن سۇلالىسى بىلەن

---

① موڭغۇللارنىڭ چوڭ خانى بۆرجېگىن تېمۇر. ئۇ مىلادىيە 1295 ــ 1307 ـ يىللىرى يۈەن سۇلالىسى تەختىدە سەلتەنەت سۈرگەنىدى.

② ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرىنىڭ تارىختىكى نامى. موڭغۇللار ئوتتۇرا تۇزلەڭ‌لىكىنى ئىشغال قىلغاندا، بېيجىڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلغان ۋە «خانبالىق» دەپ ئاتىغانىدى.

③ يەتتىسۇ ــ تارىخىي ـ جۇغراپىيەۋى نام. ئۇ بۇگۇنكى قازاقىستان جۇمھۇرىيىتى بىلەن قىرغىزىستان جۇمھۇرىيىتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ رايونىنىڭ نامى ئىدى.

④ مىلادىيە 1313 ـ يىلى.

⑤ ئېرتىش دەريا‌سىنىڭ بىر تارمىقىنىڭ نامى، دۆلىتىمىز چېگرا‌سى ئىچىدە.

چاغاتاي خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا يۇز بېرىشىگە بىۋاستە سەۋەب بولدى. ئۇرۇش داۋامىدا قۇدرەتلىك يۇەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ بىر تارمىقى ئۇچ ئايدا بېسىپ بارىدىغان يەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپ ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. قىرىق كۈندە بېسىپ بارىدىغان يەرلەر يەنە بىر تارماق يۇەن سۇلالىسى قوشۇنى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي خانەۋەيران قىلىپ تاشلاندى.

يۇەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن بولغان تۇنجى قېتىملىق ئۇرۇش چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخانغا يامانلىقتىن بېشارەت بەرگەندەك بولدى. ئۇرۇش تېخى باشلىنار ـ باشلانماي تۇرۇپلا، چاغاتاي لەشكەرلىرىنىڭ چىرايلىرى تاتىرىشىپ غال ـ غال تىترەشكە باشلىدى. يۇرۇش قىلغاندا ئېگىز تاغلار، شىددەتلىك دەريالارنى زادى مەنسىتمەيدىغان بۇ قۇدرەتلىك چاغاتاي قوشۇنلىرى ھالا بۇگۈن بېسىپ كەلگەن يۇەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن ئېلىشىشقا كەلگەندە، خۇددى پۈتى كۆيگەن توخۇدەك جايىدىلا تېپىرلاپ قالدى.

ئالدىنقى يىلى يازدا ئالمالىق تەرەپكە قاراپ تەرتىپلىك يوسۇندا چېكىنىۋاتقان چاغاتاي قوشۇنلىرى مۆرەن دەرياسى بويىدىكى كەڭ توقايلىقتا كەينىدىن ئىز بېسىپ قوغلاپ كېلىۋاتقان يۇەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا يەنە بىر قېتىم جاھىللارچە قارشىلىق كۆرسەتكەنىدى. شۇ كۈندىكى جەڭ ناھايىتى كەسكىن، ناھايىتى قاتتىق بولدى. ئۇرۇش كۈنبويى داۋام قىلدى. ئىككى تەرەپ قوشۇنلىرى ئۆزئارا قاتتىق تىركەشتى. جەڭ مەيدانىدا ئاڭلىنىۋاتقان ئادەملەرنىڭ ۋارقىرىغان ـ چىرقىرىغان، ئىڭرىغان ئاۋازلىرىدىن ۋە تۆمۈر قوراللارنىڭ بىر ـ بىرىگە ئۇرۇلغان ھەم جەڭ ئاتلىرىنىڭ كىشنىگەن ئاۋازلىرىدىن ئاسمان ـ زېمىن زىلزىلىگە كەلدى. سوقۇش ئۇزارغانسېرى كىشىلەر ھېرىپ ـ چارچىدى. نەيزە ـ قىلىچلار سۇنۇپ، سىپەر ـ قالقانلار چېقىلدى، زىرىھ ـ ساۋۇتلار يىرتىلدى. كىشىلەرنىڭ

يۇز ـ كۆزلىرى قىپقىزىل قانغا بويالدى. كەچ كىردى، قاراڭغۇ چۈشتى. ئىككىلا تەرەپ ھېرىپ ـ ئېچىپ يەرگە يىقىلدى. باتۇرلار ـــ پالۋانلارنىڭ ھەتتا يىپ ئۈزگىچىلىكمۇ ھالى قالمىدى.

شۇ پەيتتە، يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا كۈتۈلمىگەندە موڭغۇللارنىڭ جۇچى ئۇلۇسى[1]نىڭ ئاقساقىلى ئۆزبېك خاندىن ياردەم كېلىپ قالدى.

ئەسلىدە چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخانىنىڭ مىلادىيە 1312 ـ يىلى «جۇچى ئۇلۇسىنىڭ ئۇلۇسبېگى ئۆزبېك خان بىلەن بىرلىشىپ چوڭ خانغا (جۇڭگو خانىغا) قارشى ئىتتىپاق تۈزمەكچى بولغان دەسلەپكى ئۇرۇنۇشلىرى باشقا چىقمىغانىدى...» پەقەت مىلادىيە 1314 ـ يىلى «... بۇ ئىككىسىنىڭ پېرسىيەنى سوراپ تۇرغان ئولجايتۇ خانغا[2] بولغان ئورتاق دۈشمەنلىكى ئاساسىدا، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا ئانچە ـ مۇنچە يېقىنلىشىش ۋۇجۇدقا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن چاغاتاي قوشۇنى پېرسىيەدە خانزادە قوشۇنلىرىنىڭ خائىنلىق قىلمىشى نەتىجىسىدە ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەنىدى...»[3] نەتىجىدە جۇچى ئۇلۇسى بىلەن چاغاتاي ئۇلۇسى ئوتتۇرىسىدا بۈيۈك خانغا قارشى تۇزۇلگەن بۇ ئىتتىپاق ئاخىر بۇزۇلدى...

مۇرەن دەرياسى بويىدىكى جەڭدە چاغاتاي قوشۇنلىرى يەنە مەغلۇپ بولدى. تاجاۋۇزچىلار ئۇستۇنلۈكىكە ئېرىشتى. ئۆلگەنلەرنىڭ ئىسسىق قانلىرى بىلەن بويالغان كۆك ئېرتىش دەرياسى قانلىق دولقۇنلىرىنى چايقاپ، ئاچچىق ياش تۆكتى.

---

① جۇچى ئۇلۇسى ـــ چىڭگىزخاننىڭ چوڭ ئوغلى جۇچى قۇرغان ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ نامى. بەزى تارىخلاردا «قىپچاق خانلىقى» دەپمۇ ئاتالغان.

② ئولجايتۇ خان ـــ شۇ چاغدا ئىراندىكى موڭغۇل خانلىقى ئىلىخانىيە دۆلىتىنىڭ خانى ئىدى.

③ بۇ تەپسىلاتلار ئۇچۇن ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ «يەتتىسۇ تارىخى ئوچېرىكلىرى» نامىلىق كىتابىنىڭ 109 ـ بېتىگە قارالسۇن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

ئېرتىش بويىدىكى بۇركۈتلەر، قارچىغىلار چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ باھادىر ـ جاۋانمەردلىرىنىڭ باشلىرى ئۈستىدە ئۆز قايغۇلىرىنى بىلدۈرۈشكەندەك ئايانچلىق چىرقىراپ ئۇچۇپ يۈرۈشتى.

نائىلاج چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخان ئۆز قوشۇنلىرىغا بورتالا يايلىقى① ئارقىلىق كۆكدالا② تەرەپكە ــ ئالمالىققا چېكىنىشكە پەرمان چۈشۈرۈشكە مەجبۇر بولدى. بۇيرۇق يەتكۈزىدىغان تەۋاچىلار (خەۋەرچىلەر) جەڭ بولۇۋاتقان دالانىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىگە خۇددى كىرىچتىن ئېتىلغان ئوققا ئوخشاش ئۇچۇپ كېتىشتى ...

*　　*　　*

قېلىن قار ئاستىدا ياتقان چەكسىز بورتالا يايلىقى كۈمۈش يېپىنچا ئاستىدا تېخى ئۇيقۇدىن ئويغانمىغانىدى. ئاندا ـ ساندا ئۇچراپ قالىدىغان جىرالارنىڭ ياقىسىدا بىرەر ـ ئىككى تۇپ يالىڭاچ دەرەخلەر ياكى ئېقىن ـ سايلارنى بويلاپ كەتكەن توقايلىقتىكى قارىياغاچلار ۋە تاللارنىڭ ئۇچى يىراقتىن قارىيىپ كۆرۈنۈپ قالاتتى.

يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ چاغاتاي زېمىنىنىڭ مەركىزىدىكى ئۆلكىلەرگە تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ بېسىپ كىرىۋاتقىنىغا مانا ئوتتۇز ئۈچ كۈن بولۇپ قالدى. ئۇلار جەنۇبتىكى تەلكە داۋىنىغا قاراپ توختاۋسىز ئىلگىرىلەپ كېتىۋاتاتتى. ئەڭ ئالدىدا يۈەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇل سانغۇنى موخۇلاي باشلىغان ئاتلىق قوشۇن كېلىۋاتقانىدى. تالاي ئەسىرلەردىن بېرى سانسىزلىغان سەيياھلار، ئىزدەنگۈچىلەر ۋە ئەلەم كۆرىشىگە ئاتلانغان

① بورتالا يايلىقى ــ بورتالا دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى پايانسىز دالانىڭ نامى.
② كۆكدالا ــ ئىلى دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى پايانسىز قۇياش تۇزلەڭلىكىنىڭ نامى.

باھادىرلار بېسىپ ئۆتكەن بۇ داغدام يولدا ھالا بۇگۈن يىلانده‌ك سوزۇلۇپ مېڭىپ كېتىۋاتقان يۇەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ باش ـ ئاخىرى كۆرۈنمەيتتى. زور قوشۇن يۇزلۈكلەرگە بۆلۈنۈپ، ھەرقايسىسى ئۆزىگە قولايلىق بولغان يولدا ئايرىم ـ ئايرىم كېتىۋاتاتتى. ھەربىر يۈزلۈك يەنە بىر يۈزلۈككە زادىلا قوشۇلۇپ كەتمەي، ئارىلىق قالدۇرۇشۇپ، بىر ـ بىرىدىن يىراقتا مېڭىشاتتى. ھەربىر يۈزلۈكنى بىردىن يۈزبېشى باشقۇراتتى. بۇ يۈزباشىلىرى بۈيۈك خانىنىڭ خاس قوغدىغۇچىلىرى بولغان تۈرغاۋۇتلاردىن سايلانغاندى. ئۇلار سالتاق ئاتقا مىنگەن بولۇپ، سېرىق تۈچ بىلەن نەقىشلەنگەن ئېگەر ـ جابدۇقلىرى كۈن نۇرىدا يالت ـ يۇلت قىلىپ كۆزنى قاماشتۇراتتى.

ھەربىر يۈزلۈكنىڭ ئارقىسىدىن يۈك ـ تاق بېسىلغان ھارۋا ـ چانىلار كېلەتتى. ئۇلارغا لەشكەرلەر ئۇچۇن ئوزۇق ـ تۇلۇك، قورال ـ ياراغ، ئات ـ ئۇلاغلار يەيدىغان سۇلۇ ـ ئارپا، بوغۇز ـ سامان يۈكلەنگەندى. ئاتلىقلارنىڭ كەينىدىن پىيادە كېلىۋاتقان قوشۇنلارنىڭ يۈكىنى يەڭگىللىتىش ئۇچۇن لەشكەرلەرنىڭ دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلىرى، سىپەر ـ قالقانلىرى ۋە قېلىن جۇۋا ـ تېرە شالۋۇرلىرىمۇ مۇشۇ ھارۋا ـ چانىلارغا بېسىلغانىدى. يولنىڭ تىك تۆۋەنگە چۈشىدىغان قىسمىدا ياكى جىددىي، خەتەرلىك ئەگمىلەردە لەشكەرلەر ھارۋا ياكى چانىلارنىڭ كەينى تەرىپىگە ئېسىلىۋالاتتى. بولمىسا ھارۋىلار ياكى ياغاچ تاپانلىق چانىلار ئۆرۈلۈپ ۋە تېيىلىپ ئاغدۇرۇلۇپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى.

يۇەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى بۆلەك ـ بۆلەك بولۇشۇپ، كېيىنكىلىرى ئالدىنقىلىرىنىڭ ئىزلىرىنى بېسىپ، بىرخىل يۇرۇشتە كېتىشىۋاتاتتى. ۋارقىرىشىۋاتقان، تىللاشقان ئاۋازلار قۇلاق تۇۋىدىلا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. لەشكەرلەر توپى خۇددى تورسۇقتىن سقىپ چىقىرىلغان قېتىقتەك ئېدىرلىقلاردىن

ئاتلاپ ئۆتۈپ، ئاياغ ئاستىدىكى دەسسەپ چىڭدالغان قارلارنى غاچىلدىتىپ كەڭ دالاغا ئاقماقتا ئىدى. ھەممىدىن بۇرۇن ئۇلارنىڭ قۇياش نۇرىدا يالت ـ يۇلت قىلىپ پارقىرىغان نەيزىلىرى، ھەر خىل رەڭلەردىكى تۇغ ـ ئەلەملىرى، كېيىنچە ئاستا ـ ئاستا قوراللىق ئادەملەرنىڭ دۇبۇلغىلىرى، ئاتلارنىڭ باشلىرى، قالقانلىرى كۆرۈنۈشكە باشلىدى. چەۋەندازلار ئوڭغا بۇرىلىپ كەڭ يولغا چۈشۈشتى. باشتىن ـ ئاياغ قوراللانغان، كۈتۈمى ياخشى سېمىز ئاتلاردا مەھكەم ئولتۇرغان بۇ ئادەملەر ئۆزلىرىگە يات، باشقا زېمىندا يەنىلا ئەركىن، بىمالال كېتىۋاتاتتى. ئۇلار نۇرغۇن، ناھايىتى نۇرغۇن بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ كىچىك ـ كىچىك توپلىرى ـــ يۈزلۈكلىرى بويىچە، خۇددى يەر ئاستىدىن ئۇنۇپ چىقىۋاتقاندەك تۆپىلىك ئاستىدىن ئۇستىگە ئۆرلەپ چىقاتتى ـ دە، كەڭ بورتالا يايلىقىدا تەكشىلىكتە تارىلىپ ماڭاتتى.

بىرەر تۆپىلىكنىڭ كەينىدىن دۇشمەن قوشۇنلىرى چىقىپ قالارمىكىن دەپ ئالدىنئالا ئەۋەتىلگەن موڭغۇل چاپاۋۇللىرى① بەزىدە ئۇپۇق سىزىقىنىڭ ئۈستىدە تېزلىك بىلەن چۈمۈلىدەك قارا چېكىت بولۇپ كۆرۈنۈپ قويۇپ، يەنە شۇنداق تېزلىكتە كۆزدىن غايىب بولاتتى. بەزىدە بىر دۆڭنىڭ ئۈستىگە چىقىپ تۇماق ۋە تەلپەكلىرىنى پۈلاڭلىتىپ، چوڭ قوشۇنغا: «مېڭىڭلار !» دېگەندەك ئىشارەتنى قىلاتتى ـ دە، قايتىدىن ئاتلىرىنى چاپتۇرۇشۇپ، بىپايان بورتالا يايلىقىنىڭ ئۇ چېتىگە ئۇزاپ كېتەتتى.

غەربىي جەنۇبقا قاراپ يىلان باغرى سوزۇلغان چوڭ يولنىڭ ئاخىرىغا كۆز يەتمەس ئىدى. كۈنتۇغۇشتىكى يىراق خانبالىق شەھىرىدىن چىققان كارۋانلار، قىرلىقلارنىڭ ھەيدىگەن مال ـ پادىلىرى، تىمسىقلاپ دالا كېزىپ يۈرگەن يىرتقۇچ ھايۋانلار

① چاپاۋۇل ـــ ئالدىن ئەۋەتىلگەن چارلىغۇچى ئەتىرەت.

قەدىمدىن تارتىپ بۇ يولدا ئايىغى ئۈزۈلمەي مېڭىپ تۇرغانىدى. كارۋانلار بىلەن مال ھەيدىگەن قىر خەلقى چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ پايتەختى بولغان ئالمالىققا ئەلمىساقتىن تارتىپ «خان يولى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان مۇشۇ يول بىلەن بېرىپ ـ كېلىشەتتى. بۇ كىشىلەر بۇ يەرگە ھەر خىل مۇددىئا ـ مەقسەتلىرى بىلەن كېلىشەتتى. بەزىلىرى سودا ـ سېتىق قىلىش مەقسىتىدە كەلسە، يەنە بەزىلىرى بۇلاڭ ـ تالاڭ، ئوغرىلىق ـ قاراقچىلىق قىلىش نىيىتىدە كېلىشەتتى. شۇڭا، شۇ زامانلاردا «ئىشىكتىن كىرگەننى مېھمان دەپ كۈتۈۋال؛ تۆشۈلۈكتىن چۈشكەننى ئوغرى دەپ تۇتۇۋال !» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز كەڭ تارقالغانىدى. ھالبۇكى، يۇەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى بۇ يەرگە يېقىندا خانى ئۆلۈپ، مەملىكىتى قاراقسىز قالغان ئۆگەدەي زېمىنىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخاننى جازالاشنى باھانە قىلىپ بېسىپ كېلىۋاتقانىدى.

*　　*　　*

چاغاتاي خانلىقىنىڭ پايتەختى بولغان ئالمالىق كەيگەن[①] دەرياسىنىڭ بويىغا ـــ كەيگەن تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقانىدى. كەيگەن دەرياسى ـــ گۈزەل ئىلى ۋادىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى ئېگىز تەڭرىتاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان كىچىك كەيگەن ۋە ئۇلۇغ كەيگەن دەپ ئاتىلىدىغان ئىككى دەريانىڭ نامى ئىدى. ئالمالىق شەھىرىنىڭ يۇقىرى تەرىپى كەيگەن تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، تۆۋەن تەرىپى كەيگەن

① كەيگەن ـــ مەھمۇد كاشغەرىي «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا: «قۇياستىن ئىلى ۋادىسىغا ئاقىدىغان ئىككى دەريانىڭ نامى. ئۇنىڭ بىرسى ‹كىچىك كەيگەن› دېيىلىدۇ، بۇ كىچىك كەيگەن؛ يەنە بىرسى ‹ئۇلۇغ كەيگەن› دېيىلىدۇ، بۇ چوڭ كەيگەندۇر» دەپ مەلۇمات بەرگەنىدى.

سېيىغا، كۈنتۈغار تەرىپى چوڭچىغان[1]غا، كۈنپاتار تەرىپى قارا ئويغا تۇتىشاتتى. ئالمالىق شەھىرى پۈتۈن ئايلانمىسى تەخمىنەن قىرىق چاقىرىم كېلىدىغان كاتتا بىر شەھەر ئىدى.

ھەيۋەتلىك تەڭرىتاغلىرىنىڭ بىر قىسمى بولغان قۇياس تاغلىرى كەيگەن دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىدىن جەنۇبقا قاراپ يىراقلاشقانسېرى يەلپۈگۈچتەك كېڭىيىپ تۈزلىنىپ، تۈزلىنىپ باردىغان قۇياس ـ كۆكدالا تۈزلەڭلىكىنى شىمال، غەربىي شىمال ۋە شەرقىي شىمال ئۈچ تەرەپتىن قورشاپ تۇراتتى. شەھەرنىڭ ئەتراپىدا قويۇق ئۆسكەن ئورمانلىق ئىچىدىكى تارام ـ تارام ئېرىقلاردىن ياز كۈنلىرى شىلدىرلاپ بۇلاق سۇلىرى ئاقسا، ئەتىياز كۈنلىرى لايقىلىق قار سۇلىرى ئاقاتتى. شۇڭا، باھار كۈنلىرىدە قەدىمكى ئورمانلىقلار، تاغ ـ داۋانلار ۋە دەريا ـ غوللار قورشاپ تۇرغان ئالمالىق قەلئەسى خۇددى دېڭىزدىكى ئارالدەك يېشىللىق ئىچىگە چۆمكىلەتتى.

ئالمالىق شەھىرى قىزىل سېغىز توپا بىلەن قاڭدىلىپ ياسالغان ئىككى قەۋەت مۇستەھكەم ئىھاتە سېپىل ئىچىگە ئېلىنغانىدى. قەلئەنىڭ جەنۇب تەرىپى قۇياس ـ كۆكدالا تۈزلەڭلىكىنىڭ ئېغىزىغا قارىتىپ ياسالغانلىقتىن، دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىغا ئوڭايلا ئۇچرايدىغان ئەپلىك جاي بولۇپ قالغانلىقى نەزەردە تۇتۇلۇپ، بۇ تەرەپتىكى سېپىل ئالاھىدە پۇختا قىلىپ ياسالغانىدى. قارىغاي ـ شەمشاد، ئېمەن ـ نارەتلىك سوقما تام ئارىلىقىغا لاي ـ قۇم ئارىلاش شېغىل توشتۇرۇلغان بولۇپ، سېپىلنىڭ ئۈستىدىن تۆت ئاتلىق ھارۋا بىمالال ماڭالايتتى. سېپىلنىڭ ئېگىزلىكى تۆت غۇلاچ كېلەتتى. سېپىلنىڭ تېشىغا ئالمالىق قەلئەسىنى ئايلاندۇرۇپ ئۈچ رەت چوڭقۇر خەندەك قېزىلغان، خەندەكلەرنىڭ قىرىغا ئۇچلۇق ئۇچلانغان يوغان قوزۇقلار ئۇچى سىرتىغا قارىتىلىپ قىيپاش قېقىلغانىدى. بۇ

① چوڭچىغان ـــ تۇغلۇق تۆمۈرخان مازارى جايلاشقان جاينىڭ نامى. ھازىرمۇ شۇنداق دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇچ رەت خەندەكلەرگە لىقمۇلىق سۇ توشقۇزۇلغانىدى.

ئالمالىق قەلئەسىنىڭ ئون ئىككى تەرىپىدە ئاسماندىكى ئون ئىككى بۇرجىغا تەقلىد قىلىپ ياسالغان ئون ئىككى دەرۋازىسى بار ئىدى. ئادەتتە كەيگەن سېيى تەرىپىدىكى دەرۋازا ــ «كەيگەن دەرۋازىسى» بىلەن قۇياس ـ كۆكدالا تۇزلەڭلىكى تەرەپتىكى دەرۋازىسى ــ «قۇياس دەرۋازىسى» كۇندۇزلىرى شەھەرگە كىرىپ ـ چىقىدىغان يولۇچىلارغا ئېچىپ قويۇلغانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان ئون دەرۋازا يىل بويى ئېچىلمايتتى.

سېپىل ئۇستىدىكى قاراۋۇلخانىلاردا، ئۇگەك ـ مۇنارلاردا، دەرۋازا ئالدىدا كېچە ـ كۇندۇز قاراۋۇللار نۆۋەتچىلىك قىلاتتى. ئىلى دەرياسىدا تاشقىن بولغان مەۋسۇملاردا ئالاھىدە سەگەك بولۇش تەلەپ قىلىناتتى. چۇنكى، بۇنداق چاغلاردا ئىلى دەرياسى ئارقىلىق يۇقىرىدىنمۇ، تۆۋەندىنمۇ قولۇاق ـ كېمىلەردە ئۇزۇپ يۇرگەن قاراقچىلار ياكى ئاچ كۆز قوشنىلار تۇيۇقسىز باستۇرۇپ كېلىپ قېلىشى مۇمكىن ئىدى①...

*　　*　　*

بۇگۇن بۇ يىلقى تۇنجى باھار يامغۇرى ياغدى. دەسلەپتە ھاۋا قاتتىق گۇلدۇرلەپ، يالت ـ يۇلت قىلىپ چاقماق چاقتى. كوچىلاردىكى، ھويلىلاردىكى، ئېتىزلاردىكى، ھەتتا مەسچىت، چېركاۋ ۋە سېناگوگ ـ بۇتخانىلاردىكى كىشىلەر، قىرلاردىكى

① تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئېتنىك مەنبە ـ لىرىدىن بىرسى بولغان قارلۇقلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان ئالمالىق شەھىرى مىلادىيە 5 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىلا ئىلى ـ قۇياس ۋادىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغانىدى. بۇ شە ـ ھەر قاراخانىيلار ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىللەر (مىلادىيە 916 ـ 1125 ـ يىللار) دە كېڭىيىشكە باشلاپ، 12 ـ ئەسىردىن 14 ـ ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىياغا مەشھۇر مەركىزىي شەھەرلەرنىڭ بىرسىگە ئايلانغانىدى. چا ـ غاتاي خانلىقى «شەرقىي چاغاتاي خانلىقى» ۋە «غەربىي چاغاتاي خانلىقى» دەپ ئىككە ـ گە بۆلۈنۈپ كەتكەن دەۋرلەردىمۇ يەنىلا ئۆزىنىڭ پايتەختلىك ئورنىنى ساقلاپ قالغا ـ

مالچىلار، چوڭ ـ كىچىك، قېرى ـ ياش، ساغلام ـ كېسەلمەنلەرنىڭ ھەممىسى ھاۋا گۈلدۈرلىگەنلىكىنى ئاڭلىغان، چاقماق چاققانلىقىنى كۆرگەن ھامان يەرگە باش قويۇشتى. ئۇيۇر ـ ئۇيۇر يىلقىلار، پادا ـ پادا قوي ـ كالىلار ئوتلاشتىن توختاپ قېلىشتى. ئىتلار غىڭشىپ، ئىگىلىرىگە سىغىنىشتى.

چاقماقلىق باھار گۈلدۈرمامىسى ئۆتۈپ كېتىشى بىلەن تەڭلا، تۇنجى باھار يامغۇرى شارقىراپ قۇيۇۋەتتى. يامغۇر خېلىلا ئۇزاق يېغىپ، كەچ كىرگەندىن كېيىن توختىدى. باھار يامغۇرى پۈتۈن قۇياش ـ كۆكدالا ۋادىسى، ياق، پۈتۈن ئىلى ۋادىسىدىكى ئېكىنزارلىقلارغا، ئوتلاق، ئورمانلىقلاردىكى دەل ـ دەرەخ، ئوت ـ چۆپلەرگىلا ئەمەس، بەلكى جەمئى جانلىقلارغا ـــ ئادەملەرگە، جان ـ جانىۋارلارغا، كېيىك ـ توشقانلارغىمۇ شىپالىق يامغۇر ھېسابلىناتتى.

شۇنداق قىلىپ، تۇنجى ياغقان باھار يامغۇرى ئالمالىقا، قۇياش ـ كۆكدالاغا، ئىلى ۋادىسىغا ۋە پۈتۈن چاغاتاي ئېلىگە

نىدى. كېيىنكى چاغلاردا ئۇرۇش ئوتلىرىنىڭ زەربىسىدە ئالمالىق شەھىرى ئاستا ـ ئاستا خارابلاشتى.

«ئالمالىق خارابىسى ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخقا، يەر ئاستىدا ۋە يەر ئۈستىدە ساقلىنىۋاتقان مول مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە، ھۆكۈمەت ئالمالىق خارابىسىنى 1 ـ تۈركۈمدە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە نۆقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئورنى» قىلىپ بېكىتىپ ئېلان قىلغان بولسىمۇ، ئەپسۇسكى، بۇ خارابىلىك يەنىلا ئۇزۇن ئىزىنى ساقلاپ قالالمىدى. 1963 ـ يىلىدىن تارتىپ مازار يېزىسى (چوڭچىغان) تەۋەسىدە ئېتىز ـ ئېرىقلارنى باشقىدىن رەتلەش ـ مەيدانلاشتۇرۇش، بوز يەر ئېچىش، سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىش جەريانىدا كىشىلەر ئالمالىق خارابىسىنىڭ قوغدىلىدىغان دائىرىسىگە يىلسايىن ئىچكىرىلەپ كىرىپ، مۇھاپىزەت قىلىش دائىرىسى ئىچىدە تېرىقچىلىق قىلغانلىقتىن، بۇ قەدىمىي شەھەر خارابىسى ئاستا ـ ئاستا خەرىتىدىن ئۆچۈشكە باشلىدى ...» بۇ تەپسىلاتلار ئۇچۇن ئابدۇقېيۇم خوجا تەرىپىدىن يېزىلغان «غەربىي يۇرت، قەدىمكى مەدەنىيەت» دېگەن كىتابنىڭ 264 ـ، 265 ۋە 266 ـ بەتلىرىگە قارالسۇن، بۇ كىتاب شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن 1995 ـ يىلى 4 ـ ئايدا نەشر قىلىنغان.

باهار ئېلىپ كەلدى. باهار يامغۇرى ئۆزى بىلەن تەڭ پۈتۈن يەر يۈزىگە ئىللىقلىق ئەكەلدى. بىراق، باهار يامغۇرى بىلەن تەڭلا پۈتۈن ئالمالىقنى، پۈتۈن قۇياش ـ كۆكدالا ۋادىسىنى، پۈتۈن ئىلى ۋادىسىنى ۋە پۈتۈن چاغاتاي ئېلىنى ئۇرۇش تۇمانلىرى، جەڭ ـ يېغا ئوتلىرىنىڭ ئىس ـ تۈتەكلىرى قاپلاشقا باشلىدى...

*　　*　　*

مىلادىيە 1315 ـ يىلى ـــ توشقان يىلى ھەمەل ئېيىنىڭ سەككىزىنچى كۈنى تاڭ سەھەردە مۇلازىملار خابگاھ[1] نىڭ ئىشىكىنى تىرىقلىتىپ، چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخانىنى تاتلىق ئۇيقۇسىدىن بىمەھەل ئويغىتىۋېتىشتى.

خان چىلىق ـ چىلىق تەرگە چۆمگەن ھالدا چۆچۈپ ئورنىدىن سەكرەپ قوپتى ـ دە، قىلىچىغا تاشلاندى. بۇنداق چاغدا نېمە لازىمدۇ بۇلارغا؟ تاڭ تېخى يورۇمىغان، ۋاقىت خېلىلا بالدۇر ئىدى.

ـــ تالادا تۇرغان كىم؟ ساڭا نېمە لازىم؟ ! ـــ دەپ قەھر قىلدى ئۇ ئىشىكنى سىرتىدىن تىرىقلاتقۇچىغا.

بۇ چاغدا ئىشىكنىڭ سىرتىدىن دەرھال:

ـــ بۇ مەن، ھۆرمەتلىك خاقان ئالىيلىرى ! بىمەھەل ئويغىتىۋەتكىنىم ئۈچۈن بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچكەيلا ! ـــ دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى.

ـــ مەن دېگەن قايسىڭ؟ ـــ دەپ سوردى خان تېخىمۇ قەھر قىلىپ.

ـــ مەن، تۇرغاۋۇت خاسار !

ئېسەن بۇغاخان ئاۋازىدىن ئۇنىڭ كېچىلىك پاسىبانى خاسار دېگەن تۇرغاۋۇت ئىكەنلىكىنى دەرھال بىلدى ۋە:

ـــ نېمە ئىش يۈز بەردى؟ ـــ دېدى خان ئىشىكنىڭ

---

[1] خابگاھ ـــ ياتاق، خان ياتىدىغان ئۆي.

باستۇرغىسىنى چىقىرىپ.

ــ ياساۋۇل كەلدى، ــ دېدى تۇرغاۋۇت خاسار. ئۇنىڭ قولىدا چىرايلىق يۆگەلگەن بىر تېرە پۇتۇك تۇراتتى، ــ تېمۇرغاي باھادىرنىڭ جەددي خەۋەر ئەكەپتۇ، مانا!

تېمۇرغاي باھادىر چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخاننىڭ تەلكە ئالدىنقى سېپىدە تۇرۇشلۇق قوشۇنلىرىنىڭ باش سەركەردىسى ئىدى.

ئېسەن بۇغاخان تۇرغاۋۇت خاسارنىڭ قولىدىكى ھېلىقى تېرە پۇتۇكنى يۇلۇپ ئالدى، ئۇنى تاڭ يورۇغاندىن كېيىن كۆرمەكچى بولدى ـ يۇ، ئەمما تۇرغاۋۇتنىڭ «جەددي!» دېگەن سۆزىنى يادىغا ئېلىپ، ھېلىقى چىرايلىق يۆگەلگەن تېرە پۇتۇكنى ئايلاندۇرۇپ چىگىلگەن قىزىل يىپەك يىپنى چىشى بىلەن چىشلەپ ئۈزدى ـ دە، ئۇنىڭدىكى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا پۇتۇلگەن تۆۋەندىكى قۇرلارنى ئوقۇدى:

«... خانبالىق قوشۇنلىرىنىڭ سانغۇن موخۇلاي قوماندانلىقىدىكى يەرەك قىسىم[1]لىرى تەلكە ئالدىنقى سېپىنى بۇزۇپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئىلى دەرياسىنىڭ يۇقىرىقى ئېقىنى بىلەن تۆۋەن ئېقىنىنى بويلاپ ياماتۇ كېچىكى[2] گە قاراپ جەددي ئىلگىرىلىمەكتە. قارىغاندا ئۇلار قوشۇنلىرىمىزنىڭ خان يايلاق[3] قا چېكىنىش يولىنى ئۈزۈپ تاشلاش ئۈچۈن ھەربىكەت قىلىۋاتسا كېرەك. خانبالىق قوشۇنلىرىنىڭ كۈچى ئىنتايىن كۆپ. موخۇلاي سېپىل بۇزىدىغان چېقىن توپلىرىنى سۆرىتىپ ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن تەلكىدىكى يىگىرمە سەككىز كۆۋرۈكنىڭ ھەممىسىنى قايتىدىن ياساتقۇزدى. مەن قوشۇنلىرىمنى باشلاپ قارشىلىق

---

① يەرەك قىسىم ــ ئالدىدا يۈرگۈچى قىسىم.

② ياماتۇ كېچىكى ــ ئىلى دەرياسى بىلەن قاش دەرياسىنىڭ قوشۇلغان پېرىدىكى مەشھۇر قەدىمكى كېچىك.

③ خان يايلاق ــ ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى مەشھۇر پايانسىز دالانىڭ نامى.

كۆرسەتكەن بولساموۇ، قىلچە پايدىسى بولمىدى. شۇڭا، نائىلاج قوشۇنلىرىمنى باشلاپ ياماتۇ كېچىكىنى ساقلاش ئۈچۈن خان يايلاق تەرەپكە چېكىنمەكچى بولۇۋاتىمەن. تېمۇرغاي باھادىر.»

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، مۇئەللىپ بۇ يەردە دىققىتىڭىزنى تېمۇرغاي باھادىرنىڭ ئېسەن بۇغاخانغا ئەۋەتكەن جىددىي مەلۇماتى ھەققىدىكى بايانىدىن تەلكە يولىدىكى يىگىرمە سەككىز كۆۋرۈك ھەققىدىكى قىسقىچە مەلۇماتى ئۇستىگە يۆتكىمەكچى.

گۈزەل ئىلى ۋادىسىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى خۇددى كەڭ ئېچىلغان يەلپۈگۈچكە ئوخشايدۇ. ئۇنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپى تۈز بولغانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان ئۈچ تەرىپىنى ئېگىز، ھەيۋەتلىك تەڭرىتاغلىرى ئوراپ تۇرىدۇ. شۇڭا، قەدىمدىن تارتىپ داۋان ئېشىپ، تاغ ئارىلاپ ماڭغاندىلا، ئاندىن گۈزەل ئىلى ۋادىسىغا يېتىپ بارغىلى بولاتتى.

تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا تۈتىشىدىغان تاغ ئېغىزلىرى ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئېغىزلاردىن ئۆتىدىغان تاغ يوللىرىنىڭ ئىچىدە شىمالىي يول بىلەن جەنۇبىي يوللا ئەڭ ئاساسلىق خان يولى ھېسابلىناتتى.

تەڭرىتاغلىرى قەدىمدىن تارتىپلا يىپەك يولىدىكى تەبىئىي توسۇق بولۇپ كەلگەنلىكتىن، شىمالدا ئىلى ۋادىسىغا تەڭرىتاغلىرىنىڭ مۇھىم تاغ ئېغىزلىرىدىن بولغان مۆڭكىت داۋىنى، شىنىغول داۋىنى ۋە كۆكۈرچىن داۋىنى قاتارلىق ئېغىزلار ئارقىلىق ئۆتكىلى بولاتتى.

شىمالىي يولدىكى مۆڭكىت داۋىنى يولىدىن ئىككىسى بولۇپ، ئۇنىڭ بىرسى قاينۇقا ئۆتكىلى بولىدىغان پىلىچى داۋىنى ئىدى.

مىلادىيە 657 ـ يىلى (يىلان يىلى) تابغاچىتىكى تاڭ ئىمپېراتورلۇقىنىڭ سانغۇنى سۇ دېڭفاڭ قوماندانلىقىدىكى تاڭ

قوشۇنلىرى تۈركلەرنىڭ ئاشناقۇلى① ئىسيانىنى تىنچىتىش ئۈچۈن، پىلىچى داۋنى ئارقىلىق تەڭرىتاغلىرىدىن ئۆتۈپ قاينۇق قەلئەسىگە بېسىپ كىرگەندى ھەمدە نارات ئارقىلىق غەرب تەرەپتىن يېتىپ كەلگەن جەنۇبىي يۆنىلىشتىكى تاڭ قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ، قاش دەريا‌سى ئۇرۇشنى قوزغاپ، ئىسيانچى ئاشناقۇلىنى ياماتۇ كېچىكىدە تارمار كەلتۈرگەنىدى.

شىمالىي يولنىڭ يەنە بىرسى ئىلى ۋادىسىنىڭ شىمالىدىكى تەبىئىي دەرۋازا — تەلكە يولى بولۇپ، ئادەتتە كەڭسای يولى دەپمۇ ئاتىلاتتى.

مىلادىيە 1218 - يىلى موڭغۇللارنىڭ بۇيۇك خاقانى چىڭگىزخان نەچچە يۈز مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ ئىلى ۋادىسى ئارقىلىق تۆت تارامغا بۆلۈنۈپ ماۋارەئۇننەھرگە باستۇرۇپ كىرگەندە، چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ تەلكە (كەڭسای) يولىنى ياساتقان ۋە يىگىرمە سەككىز ئورۇنغا كۆۋرۈك سېلىپ، تاغ يولىنى راۋانلاشتۇرغانىدى. شۇنىڭدىن بېرى تەلكە يولى ئىلى ۋادىسىنىڭ سىرت بىلەن ئالاقە باغلىشىدىكى مۇھىم ئېغىزغا ئايلانغانىدى ...

ئەمدى تەلكە يولىدىكى يىگىرمە سەككىز كۆۋرۈك ھەققىدە بېرىدىغان قىسقىچە مەلۇماتىمىزنى توختىتىپ، ئەسلىي سۆزىمىزگە كېلىمىز.

تېمۇرغاي باھادىر ئەۋەتكەن مەلۇماتنى كۆرۈپ چاغاتاي خانى

① ئاشناقۇلى — غەربىي تۈركلەرنىڭ خاقانى. ئۇ ئىستەمىي خاقانىنىڭ 5 - ئەۋلاد نەۋرىسى ئىدى. ئۇ دەسلەپتە تالاستا تۇرغان. كېيىن مىلادىيە 648 - يىلى (مايمۇن يىلى) تاڭ ئىمپېراتورلۇقىغا تەسلىم بولغان. مىلادىيە 651 - يىلى (توڭگۇز يىلى) ئۇ ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئىلى ۋادىسىدا بارگاھ قۇرغان. مىلادىيە 657 - يىلى (يىلان يىلى) سۇ دېڭىزىغا قوماندانلىقىدىكى تاڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ھازىرقى ياماتۇ كېچىكىدە يېڭىلىپ ئەسىرگە چۈشۈپ ئۆلتۈرۈلگەن.

ئېسەن بۇغاخانىنىڭ قۇيقا چاچلىرى تىك تۇرۇپ كەتتى. قوللىرى، پۇتلىرى تىترەپ، كالۋالىشىپ، بوشىشىپ كەتتى. ھەتتا نەپەس ئېلىشقىمۇ تىنىقى يەتمەي قالدى. ھودۇققىنىدىن ئۇنىڭ خىيالى بىردىنلا چېچىلىپ، ئويلاشقا مادارى يەتمىدى. ئۇ ئوتتەك قىزىق بىلىنمۇاتقان مەلۇماتنى قولىغا ئېلىپ مىجىلىدى ـ دە، خابگاھ ئىچىدە ئۇياقتىن ـ بۇياققا تىنماستىن مېڭىشقا باشلىدى. ئۇ چىشلىرىنى ھەدەپ غۇچۇرلىتاتتى. ئاخىر توختاپ ئىككى قولىنى كۆككە كۆتۈرۈپ، كۆز ياشلىرىنى تۆكۈپ، تەڭرىگە يالۋۇرۇشقا باشلىدى:

«ئى تەڭرىم ! ئى ئاتا ـ بوۋلىرىم ! سىلەردىن مەدەت تىلەيمەن، ماڭا يار ـ يۆلەك بولغايسىلەر، ياۋنى يېڭىدىغان جاسارەت ـ شىجائەت بەرگەيسىلەر ! ياۋ كەلدى، ياۋ ! يا تەڭرىم ! يا ياۋنى يېڭىدىغان ئۇرۇش تەڭرىسى سولدې ! مېنى كەچۈرگەيسەن، ئۆزۈڭ پاناھىڭدا ساقلىغايسەن ! چاغاتاي ئۇلۇسىنى سەل سۈيىدەك بېسىپ كېلىۋاتقان بۇ ياۋدىن، بۇ تالان ـ تاراجدىن ساقلىغايسەن ! ... »

بىراق، «نېمە تېرىساڭ، شۇنى يىغارسەن !» دېگەندەك، بۇ بالا ـ قازانىڭ ئۇرۇقىنى تېرىغان ئۆزى بولغاچقا، ئۇنىڭغا قارشى تۇرىدىغان چارە ـ تەدبىرنى يەنىلا ئۆزى ـــ ئېسەن بۇغاخان قىلىشقا توغرا كېلەتتى. شۇڭا، ئېسەن بۇغاخان ئۆزىنى دەرھال تۇتۇۋالدى ۋە بایاتىنقى تەنتەكلىكىدىن ئۈيالغاندەك بولۇپ يۈزى قىزىرىپ كەتتى. قانداقلا بولسۇن، ئۇ ئۇرۇشلاردا سۆڭىكى قاتقان، ياۋغا قانداق تاقابىل تۇرۇشنى بىلىدىغان تەجرىبىلىك خاقان ـ دە ! ئۇ بىر تەرەپتىن، ھەرقايسى قەبىلە ـ ئايماقلارغا دەرھال قوشۇن يۆتكەپ پايتەخت ـــ ئالمالىق قەلئەسىنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش ھەققىدە جىددىي پەرمان چۈشۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن، جەنۇبتىكى دوغلات قەبىلىسى ياشايدىغان ماڭلايسۆيەر، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۈيغۇر ئېلىنى يۇەن قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلاش ئۈچۈن ئاقسۇ ۋە غەربتىكى سەمەرقەنتكە

ئۆتمدىغان بىر دىنبىر كىچىك ــ ياماتۇ كىچىكىنى قوغداشقا كۈچلۈك قوشۇن ماڭدۇردى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ ئالدىنقى سەپ قوماندانى تېمۇرغايغا دەرھال ياماتۇ كىچىكىنى جان تىكىپ قوغداش ھەققىدە ئىجراسى قاتتىق پەرمان چۈشۈردى ...

چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخانىنىڭ پەرمانى بويىچە پۈتۈن چاغاتاي مەملىكىتى جىددىي ھالەتكە ئۆتكەنلىكى جاكارلاندى. شەھەر سىرتىدىكى ۋە شەھەر ئىچىدىكى، سېپىل تۆپىدىكى ۋە سېپىل تۈۋىدىكى لەشكەرلەر دەرھال ھەرىكەتكە كېلىپ، ئۆز يۇزلۈكلىرى بويىچە دەرھال قوراللىنىپ سەپ تۈزۈپ تۇرۇشتى. سەپ ئىچىدىن كەسكىن ـ كەسكىن ھەربىي بۇيرۇقلار ئاڭلىنىشقا باشلىدى. ياۋ يېقىنلىشىۋاتقانلىقىنى بىلدۈرۈپ بۇرغا ـ كانايلارنىڭ بوغۇق غارت ـ غۇرتلىرى ۋە سۇنايلارنىڭ يۇرەكلەرنى يارغۇدەك ئىنچىكە ئاۋازلىرى زارلاپ ياڭراشقا باشلىدى. ھويلا ـ ئارانلاردا ئەرلەر قاچىلىرىدىكى يەۋاتقان غىزالىرىنى تاشلاپ، قوللىرىغا قورال ئېلىپ، ياغاچ پەلەمپەيلەرنى بويلاپ سېپىل ئۈستىگە يۈگۈرۈشتى.

قوللىرىغا نەيزە ـ قىلىچ، چوقماق ـ گۈرزلەرنى تۇتۇشقان چەۋەندازلار ئاتلىرىغا ئىرغىپ مىنىشتى. سېپىل تېشىدىكى ئىھاتە خەندەكلىرىنىڭ بۇزۇلغان قىرغاقلىرىنى تۇزەۋاتقان ۋە يېقىلغان، لىكشىپ قالغان قوزۇق ـ تۈۋرۈكلەرنى چىڭىتىۋاتقان كىشىلەر قىلىۋاتقان ئىشلىرىنى تېزرەك تاماملاشقا ئالدىراشتى.

بۇگۈن ئەتىگەندىلا ئېكىنزارلىق تەرەپتىن ئاتلىرىنى چاپتۇرۇشۇپ كېلىۋاتقان ئادەملەرنىڭ قارىسى كۆرۈندى. ئۇلار تېمۇرغاينىڭ ئايغاقچىلىرى ئىدى.

ــ ياۋ كېلىۋاتىدۇ، ياۋ كېلىۋاتىدۇ ! ــ دەپ ئاتلىرىنى چاپتۇرۇشقىنىچە يىراقتىن ۋارقىرىشىپ كېلىشمەكتە ئىدى. ئاتلىقلار ئىھاتە خەندەكلىكىگە يېقىنلىشىپ كېلىشى بىلەن تەڭ،

قورۇقچىلار دەرھال تاختا كۆۋرۈكنى پەسكە چۈشۈرۈپ، دەرۋازىنى ئاچتى ـ دە، سىرتتىكى ھەممە ئادەمنى قەلئە ئىچىگە كىرگۈزۈۋېلىپ، تاختا كۆۋرۈكنى كۆتۈرۈۋەتتى. غالتەكلەر غىچىرلاپ، تاختا كۆۋرۈكنىڭ ئىككى تەرىپىدىن تارتىلغان زەنجىرلەر تۈزلەندى. تاختا كۆۋرۈك بىرپەستىلا تىك كۆتۈرۈلدى، ئاندىن دەرۋازىنىڭ ئىككى قانىتى گۈلدۈرلەپ يېپىلدى.

نەق چاشگاھ ۋاقتى بولغاندا، كەڭسايى تەرەپتىن دەبدەبە بىلەن يوپۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان ئاتلىقلار كۆرۈندى. ئۇلار كۆك، قارا، ئاق رەڭلىك تۇغ ـ ئەلەملەرنى كۆتۈرۈشۈۋالغان بولۇپ، قۇياش نۇرىدا ئۇلارنىڭ قولىدىكى نەيزىلىرى، ئۇستىدىكى دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلىرى، سىپەر ـ قالقانلىرى يالت ـ يۇلت، ۋال ـ ۋۇل قىلىپ، كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك دەرىجىدە پارقىرايتتى. باشتىن ـ ئاياغ تولۇق قورالالانغان، سېمىز ئاتلاردا مەھكەم ئولتۇرغان بۇ ئادەملەر ـــ يۈەن لەشكەرلىرى خۇددى تويغا كېتىشۋاتقاندەك قىلچىمۇ ئەيمەنمەستىن، ئەركىن، بىمالال كېلىشمەكتە ئىدى. ئۇلار ناھايىتى نۇرغۇن، ناھايىتى نۇرغۇن ئىدى. ئاتلىقلار خۇددى يەر تېگىدىن ئۇنۇپ چىقىۋاتقاندەك بىرپەسىنىڭ ئىچىدە تەكشىلىككە تارىلىپ، نۇرغۇن كىچىك ـ كىچىك توپلارنى، چاسا سەپلەرنى ھاسىل قىلىشقاندىن كېيىن، قەلئەگە قاراپ تەكشى ئىلگىرىلەپ مېڭىشقا باشلىدى. ئۇلار ئاتلىرىنىڭ تۇياقلىرى بىلەن باھار يامغۇرىدىن كېيىن كۆكىرىشكە باشلىغان كۈزگى بۇغدايلارنى تىلغاپ ژەيران قىلىشقىنىچە خۇددى ئېقىن سۈيدەك يېيىلىپ ئالمالىق قەلئەسىگە باستۇرۇپ كېلىشكە باشلىدى.

ھەددى ـ ھېسابسىز خانبالىق قوشۇنلىرى ئالمالىق قەلئەسىنىڭ سېپىلى ئۈستىدىكى كۈنگۈرە[1] ژە ئۇگەك[2] لەرنىڭ ئارقىسىدىن مارىشىپ تۇرۇشقان مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن ھوشيار

① كۈنگۈرە ـــ سېپىل ئۈستىدىكى ئىھاتە تامنىڭ ئوق ئاتىدىغان تۆشۈكى.
② ئۇگەك ـــ سېپىل ئۈستىدىكى ئىھاتە تېمىنىڭ ئارىلىقى.

كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا خۇددى يەردىن ئۇنۇپ چىققان قومۇش سويىسىدەكلا پەيدا بولۇشتى. ئۇلار سالماق قەدەم بىلەن مېڭىشىپ ئالمالىق قەلئەسىگە تەخمىنەن بىر ئوق يېتىم ئارىلىق قالغاندا، بىردىنلا قاققان قوزۇقتەك ئۆز ئورنىدا ماڭماي توختاپ قېلىشتى.

بىر چاغدا قاتار تىزىلىپ تۇرۇشقان ئاتلىق ئەسكەرلەر سېپى ئۇشتۇمتۇت ئىككى تەرەپكە سىلجىشتى ـ دە، ئوتتۇرىدىن بىر ئات پاتقۇدەك يول هاسىل بولدى. بۇ يولدا ئاتلىق بىر سەركەردە پەيدا بولدى. ئۇنىڭ ئاستىدىكى چىلان تورۇق ئارغىماق بەئەينى لاۋۇلداپ كۆيۈپ تۇرغان ئوتنىڭ ئۆزى، ئۇنىڭ پېشانىسىدا مۇشتۇمچىلىك ئاق قاشقىسى بار ئىدى. ئۇ كۆكرەكلىرى كەڭ، پۇتلىرى ئىنچىكە ۋە ئۇزۇن، قومۇش قۇلاق، كۆزلىرى چاقناپ تۇرىدىغان، ئېسىل نەسىللىك چىرايلىق ئات ئىدى. ئۇ ماڭغاندا خۇددى پۇتى يەرگە تەگمىگەندەك يېنىك ۋە نازۇك چامدايتتى.

چىلان تورۇق ئارغىماقنىڭ ئۇستىدىكى بۇ سەركەردىنىڭ دۇبۇلغىسى، ساۋۇتى، قولىغا تۇتقان قالقىنى پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن زىننەتلىنىپ ياسالغانىدى. ئاستىدىكى غاز بويۇنلۇق چىلان تورۇق ئارغىمىقىنىڭ ئېگەر ـ جابدۇقلىرىمۇ پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئالتۇن ـ كۈمۈش بىلەن زىننەتلەنگەنىدى.

هېلىقى سەركەردە ئۇچىسىغا كىيگەن ساۋۇتى ئۇستىگە قىزىل مەخمەل يېپىنچا يېپىنىۋالغان بولۇپ، شامالدا خۇددى قىزىل تۇغدەك لەپىلدەپ تۇراتتى. ئۇنىڭ قاپقارا ساقال ـ بۇرۇت باسقان دۇگلەك يۈزى ئاپتاپتا كۆيگەنلىكتىن قارىيىپ كۆرۈنەتتى. گۆرەنلىك، چىرايلىق كىيىنىۋالغان بۇ سەركەردە ـــ موڭغۇلىرنىڭ چوڭ خانى، تابغاچلار ياشايدىغان ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكى بایاشات، ئاهالىسى كۆپ، زېمىنى كەڭ قۇدرەتلىك سۇلالە ـــ يۈەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاهى يۈەن رېنزۇڭ ـــ بۆرجېگىن ئايۇرباهادىربالا ئىدى.

يۇەن رېنزۇك ئۇدۇلىدىكى بىر دۆڭنىڭ ئۈستىگە ئات سېلىپ چىقتى ـ دە، ئالمالىق شەھىرىگە بىرھازاغچە قاراپ كەتتى. ئاندىن قەلئەنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى تۆپىلىككە چىقىپ شەھەرنىڭ يەر شارائىتىنى بىرپەس كۆزدىن كەچۈردى. ئارقىدىن كەينىگە بۇرىلىپ سەركەردىلەر توپىغا قول ئىشارىتى قىلىۋىدى، چىرايلىق كۇرەك قاشقىغا مىنگەن بىر يىگىت سەركەردىلەر توپى ئىچىدىن ئايرىلىپ قەلئە تەرەپكە قاراپ ئۇچقاندەك چېپىپ كەتتى. ئۇ ئاتتا چېپىپ كېتىۋېتىپ ئوقياسىنى بەتلەپ قەلئە سېپىلىنىڭ قوۋۇقىغا قارىتىپ ئوق ئۇزدى. ئوق ۋىزىلداپ ئاۋاز چىقىرىپ ئۇچۇپ بېرىپ قوۋۇقنىڭ ئۈستىدىكى قاراۋۇلخانىنىڭ بالا بېشىغا قادىلىپ قالدى. ئوقنا بىر پارچە مەكتۇپ چىگىلگەنىدى. قورۇقچىلار دەرھال ئوق بىلەن مەكتۇپنى چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخانغا يەتكۈزۈشتى.

ئېسەن بۇغاخان مەكتۇپنى ئېچىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان تۆۋەندىكى قۇرلارنى ئوقۇدى:

« ... كۆك ئېرتىش بىلەن ئىلى دەرياسى ئوتتۇرىسىدىكى كەڭ زېمىن ھازىردىن ئېتىبارەن پۈتۈنلەي مېنىڭ مەڭگۈ يېڭىلمەس غالىب قوشۇنۇم تەرىپىدىن تەسەررۇپ قىلىندى. مېنىڭ قوشۇنلىرىم سېنى تاكى كاتتا دېڭىز① بويىدىن سۇر ـ توقاي قىلغىنىچە قۇياس ـ كۆكدالا تۇزلەڭلىكىگىچە قوغلاپ كەلدى. پەقەت پايتەختلا سېنىڭ قولۇڭدا قالدى. چاغاتاي خانى، مېنىڭ سېنى بۇنداق شەرمەندە ھالغا چۈشۈرۈپ قويۇشۇم پۈتۈنلەي ئۆزۈڭنىڭ شورىدىن بولغان ! ھازىر مەن توپچىلىرىمغا بۇيرۇق چۈشۈرسەملا، شىددەتلىك ئېتىلغان ئون سەككىز قاداقلىق چېقىن ئوقلار خۇددى يەر يۈزىنى قاپلاپ ئۇچۇپ كېلىۋاتقان قارا

① كاتتا دېڭىز ـــ بالقاش كۆلىنىڭ تارىختىكى ناملىرىنىڭ بىرسى.

چېكەتكىدەك ئۇچۇپ ببرىپ پارتلاپ، تەخت ـ بەختىڭنى كۆكىۋم ـ تالقان قىلىپ، شەھىرىڭنى بىرپەستىلا تۇزلىۋېتىدۇ ! مۇبادا سېنى مۇشۇنداق ئىسكەنجىگە ئالمايدىغان بولسام، تەقدىرنىڭ جازاسىغا ئۇچرىغان بولاتتىم. بىراق، نەسەب ـ ھەسەبلىرىمىزنىڭ بۇيۇك جاھانگىر چىڭگىزخانغا ئۇلىنىدىغانلىقىنى ئويلىغىنىمدا، قوشۇنۇمنى دەرۋازاڭ ئالدىدىن چېكىندۈرۈشنى ئويلاۋاتىمەن. ئەمما، سەن چاغاتاي خانى، ياساق بويىچە مېنىڭ قان كەچكۈچى لەشكەرلىرىمنىڭ ‹ھۇجۇم، ھۇجۇم، ئولجا، ئولجا !› دەپ تىزگىن سىيرىپ تۇرغان كۆڭلىنى تىنچىتىشىڭ، سەركەردىلىرىمنىڭ غەزىپىنى پەسەيتىشىڭ كېرەك ! ...»

بۇ مەكتۇپتا ئېسەن بۇغاخاننى تەختتىن چۈش دېمىگىنى بىلەن «ماڭا تىز پۈككىن، ئولپان تۆلە» دېگەن گەپ بىۋاستە ئېيتىلغاندى.

بۇيۇك خانىنىڭ مەكتۇپىنىڭ ئاخىرىدا: «ئۇچ تۇمەن يىلقا، نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۈمۈش، بەش يۈز غۇلام، بەش يۈز كېنىزەك» ئولپان تۆلەش ھەققىدە سۈرۈكى قاتتىق ۋە ئاھانەتلىك شەرت قويۇلغانىدى ...

*　　*　　*

چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى مۇڭغۇللار شۇ چاغلاردا بار ـ يوقى يۈزمىڭ تۇتۇن ھېسابلىناتتى.

مىلادىيە 1205 ـ يىلى تېمۇچىن نايمانلارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن مۇڭغۇل دالاسىنىڭ بىردىنبىر ھۆكۈمرانىغا ئايلاندى. مىلادىيە 1206 ـ يىلى ياز پەسلىدە ئۆتكۈزۈلگەن قۇرۇلتايدا، ئۇ رەسمىي «چىڭگىزخان» دەپ ئاتالدى. بۇ «ئۇلۇغ باشپاناھىمىز» دېگەن مەنىنى بىلدۈرەتتى. بۇ قۇرۇلتايدا ئۇنىڭ مۇڭغۇل دالاسىدىكى ئىككى مىليون تۇتۇن ئاھالىگە ئىگە مۇڭغۇللارنىڭ

خاقانلىق ئورنى بىردەك ئېتىراپ قىلىندى. شۇ كۈندىن ئېتىبارەن پۈتكۈل موڭغۇل دالاسىدىكى ئۇلۇس - ئايماقلارنىڭ ھەممىسى موڭغۇل دېگەن بىر مىللەت بايرىقى ئاستىغا جەم بولدى.

چىڭگىزخان ئۆزىنىڭ تۆت ئوغلىغا ئايرىم - ئايرىم ھالدا يەر - سۇ ۋە ئاھالىنى مىراس قىلىپ بۆلۈپ بەردى. چوڭ ئوغلى جۇچىغا توققۇز مىڭ تۇتۇن، ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا سەككىز مىڭ تۇتۇن، ئۈچىنچى ئوغلى ئۆگەدەيگە بەش مىڭ تۇتۇن، كەنجى ئوغلى تولۇيغا تۆت مىڭ تۇتۇن موڭغۇلنى مىراس سۈپىتىدە بۆلۈپ بەردى.

چاغاتايغا بۆلۈپ بېرىلگەن بۇ سەككىز مىڭ تۇتۇن موڭغۇل يۇز يىل ئىچىدە ئاۋۇپ ئون ھەسسە كۆپەيىپ، مىلادىيە 1314 - يىلىغا كەلگەندە يۇز مىڭ تۇتۇنگە يېقىنلاشقاندى. ئۇنىڭغا ئەتراپتىكى قوشۇنۇبلىنغان ئۇيغۇر، كەرەت، قوڭغىرات، توڭرا، بارغۇت، قاسار، چۇبە ... قاتارلىق خەلقلەرنى قوشقاندىمۇ ئاھالىسى ئىككى - ئۈچ يۇز مىڭ تۇتۇندىن ئاشمايتتى. چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا تۈزگەن ياساق بويىچە چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى ھەربىر قەبىلە، ھەربىر ئايماق ھەر ئون چېدىر ئادەمدىن بىر ئادەمنى، ھەر ئون يىلقىدىن بىرنى، ئەگەر يىلقا قۇلا بولسا قۇلىنى، تورۇق بولسا تورۇقىنى، ئالا بولسا ئالىسىنى، كۇرەك قاشقا بولسا كۇرەك قاشقىسىنى، چابدار بولسا چابدارنى، جىرەن بولسا جىرەننى، چىپار بولسا چىپارىنى، قىسقىسى، ھەرقايسىسىدىن ئوندىن بىرنى سېلىق تەرىقىسىدە بۇيۇك خانغا ھەر يىلى تۆلەپ كېلىۋاتقاندى. كېيىنكى چاغلاردا ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ ھوقۇقى كۈچىيىپ، بۇيۇك خانغا جاۋاب ئېيتمايدىغان بولۇپ قالغاندىن بېرى، بۇ ياساق قۇرۇق بىر شەكىلگە ئايلىنىپ قالغانىدى.

ئېسەن بۇغاخان بۇيۇك خان بۆرجېگىن ئايۇرباھادىربالانىڭ مەكتۇپىنى قولىدا تۇتقىنىچە چوڭقۇر خىيالغا چۆكۈپ ئولتۇرۇپ

كەتتى.

«ئۇچ تۇمەن يىلقا ! نەدىن ئېلىش كېرەك بۇ ئۇچ تۇمەن يىلقىنى؟ ! چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ تاپقان ـ تەرگەن ۋەجىنىڭ ھەممىسىنى ئىككى قوللاپ ئاچىقىپ بېرىش كېرەكمۇ؟ يا بولمىسا پۇتۇن كۈچۈم بىلەن ئاخىرىغىچە قارشىلىق كۆرسىتىپ باقسامىمكىن؟ شەھەر ئىچىدە ئوزۇق ـ تۇلۇك، قورال ـ ياراغ يېتىپ ئاشقۇدەك تۇرۇپتۇ. خانبالىق لەشكەرلىرى ئالمالىق قەلئەسىنى ئانچە تېز ئالالمايدۇ. ئۇنىڭغىچە جەنۇبتىكى دوغلاتلار بىلەن غەربتىكى بارلاسلاردىن كېلىدىغان ياردەم ئۇلگۈرىدۇ. ياماتۇ كىچىكى قولۇمدا بولغاندىكىن، مەغلۇپ بولغان تەقدىردىمۇ، يامىنى كەلسە ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى خان يايلاققا چېكىنىپ بېرىۋالالمساملا، تاغ ئارقىسىدىكى دوغلات زېمىنىغا ئامان ـ ئېسەن يېتىۋالغىلى بولىدۇ ! ... بىراق، بۆرجىگىن ئايۇرباھادىربالا مېنىڭ بۇ ئويۇمنى بىلىۋالغانمۇ نېمە، بىر بۆلەك كۈچىنى پايتەخت ئالمالىقنى قوراشقا قالدۇرۇپ قويغاندىن تاشقىرى، يەنە بىر بۆلەك كۈچىنى ياماتۇ كىچىكىنى تارتىۋېلىشقا ماڭدۇرۇپتۇ. مۇبادا ياماتۇ كىچىكى قولدىن كېتىدىغان بولسا، ئۇ ھالدا مەن چولمىغا چۈشكەن بىلىقنىڭ ھالىغا چۈشۈپ قالمامدىمەن؟ قەلئەنىڭ سېپىلى پۈختا، مۇستەھكەم بولغىنى بىلەن مۇبادا بۆرجىگىن ئايۇرباھادىربالا خان سېپىل بۇزار كۈچلۈك چېقىن توپلىرىنى ئىشقا سالىدىغان بولسا، قەلئەنىڭ مۇداپىئەسىنى يىمىرىپ تاشلىمىقى ئۇنىڭ ئۇچۇن خۇددى شامنى پۈۋلەپ ئۆچۈرگەندەكلا بىر ئىش بولۇپ قالىدۇ. شۇنداق بولغاندىن كېيىن ... بىراقلا قىرىلىپ تۈگىگەندىن كۆرە، سوريغىنىنى بېرىپ قۇتۇلغان ياخشىراقمىكىن؟»

كېچىچە ئويلىغانلىرىنى سەھەرگە يېقىن بىر يەرگە يىغقان چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخان ئەتىگەندىلا ئەمىر ـ بەگلىرىنى

ئۆز هۇزۇرىغا كېڭەشكە چاقىردى.

خان ئۆزىنىڭ ئويىنى ئۇلارغا تەپسىلىي سۆزلەپ چۈشەندۈرگەندىن كېيىن:

ــ قانداق قىلىمىز؟ ــ دەپ سورىدى ئۇلاردىن بوغۇق ئاۋازدا.

بۇ بەگ ـ ئەمىرلەر بىرنەچچە كۈندىن بېرى شەھەرنى ياۋدىن مۇداپىئە قىلىش ۋەسۋەسىسىدە تۇزۇككىنە ئۇخلىماي، بىرەر ۋاخ ئىسسىق تاماق يېيەلمەي خېلى ئوبدان يادىغانىدى.

خاننىڭ بۇ سوئالىغا ئۇلاردىن ھېچكىم ئېغىز يېرىپ جاۋاب بېرىشكە پېتىنالمىدى. ھەممە ئادەم يەرگە قاراپ سۈكۈتتە ئولتۇرۇپ كېتىشتى.

بۇ ئېغىر سۈكۈناتنى يەنىلا خاننىڭ ئۆزى بۇزدى:

ــ بارمىقىڭنىڭ قايسىبىرىنى چىشلىسەڭمۇ ئوخشاشلا ئاغرىيدۇ ! ــ دېدى ئۇ، ــ قانداق تولغانساڭمۇ، توقماقنىڭ يوغان بېشى بېشىڭغا تېگىۋېرىدۇ. ئەمدىلىكتە كۆرۈپ تۇرۇپسىلەر، تەڭرىنىڭ قارغىشى مىسران قىلىچتەك بېشىمىزدا تۇرۇپتۇ. كۈن ـ تۈنده ئۆتكۈزگەن سەۋەنلىكلىرىمىز ئۈچۈن بېرىلگەن جازا بۇ ! بۇنداق چاغدا ... پۈتكۈل چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ تەقدىرى قىل ئۈستىده تۇرغاندا، بىزگە ئاشۇ ئاھانەتلىك سۈلھىنى قوبۇل قىلىشتىن باشقا چىقىش يولى قالمىدى ! ...

ــ شۇنداق، قولنى كەسمىگۈچە قان چىقمايدۇ، ــ دېدى قېرى بەگلەردىن بىرسى بولغان ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى، ــ چاغاتاي ئۇلۇسىنى ئۈچ تۈمەن يىلقا يىقىتالمايدۇ. ئەما، بۆرجېگىن ئايۇرباھادىربالانىڭ قىلىچى يىقىتىدۇ. ئىتتىنىڭ كۆڭلى ئۈستىخاندا، شۇنداق بولغاندىكىن، نەرسىلەرنى ئالسۇن ـ دە، ماڭسۇن !

ــ ئۆھۆ، ــ دەپ يۆتىلىپ قويدى ئېسەن بۇغاخان، ــ بىر تاللا ئۈستىخان بولسىچۇ كاشكى ! ...

بايىقى قېرى بەگنىڭ گېپىنى باشقا بەگ ـ ئەمىرلەرمۇ ماقۇل

كۆردى.

ـــ تاپشۇرۇپ ئەمەن تاپايلى !

ـــ ئالدىنقىنى ناھايىتى ئۇچ تۇمەن يىلقا ئىكەنغۇ، ئالسۇن ـ ده، كەتسۇن ! ـــ دەپ سۇرەن سېلىشتى كېڭەشتىكىلەرنىڭ كۆپ قىسمى.

ـــ ياق، تاپشۇرمايمىز ! ـــ دەپ ۋاراقچىدى سەركەردىلەر ئارىسىدىن بىرسى كىشىلەرنىڭ چۇقان ـ سۇرەنلىرىنى بېسىپ چۈشۈپ.

كىشىلەر ئاۋاز چىققان تەرەپكە قاراشتى. سەركەردىلەر ئارىسىدا ئۇستىگە ساۋۇت ـ دۇبۇلغا كىيىپ، باشتىن ـ ئاياغ قوراللانغان نەۋقىران، ئەمما تەپسە كىشەننى ئۇزۇۋالغۇدەك بەستى بار بەقۇۋۋەت، ساقاللىق بىر يىگىت ۋەزمەن ھالىتى بىلەن تۇراتتى.

ـــ نەچچە ياشقا كىردىڭ؟ ـــ دەپ سوردى خان ئۇنىڭدىن.

ـــ ئوتتۇز ئىككىگە، ـــ دەپ جاۋاب بەردى ھېلىقى يىگىت.

ـــ قايسى قەبىلىدىن سەن، ئات ـ جۇنۇڭ كىم؟

ـــ ئۆزۈم دوغلات قەبىلىسىدىن مەن، ئىسمىم توغرىل باھادىر !

ـــ توغرىل باھادىر؟ !

ـــ ئۆتكەن يىلى دوغلات ئېلىدە قۇترىغان قاۋانىنى بىر ئۆزى تەنھا يەڭگەن توغرىل باھادىر دېگەن شۇغۇ ! ـــ دەپ ھاياجانلاندى كىشىلەر.

ـــ سەن نېمە دېمەكچى، يىگىت؟ ـــ دېدى ئۇنىڭغا ئېسەن بۇغاخان قېشىنى يىمىرىپ.

ـــ دۇشمەن بىلەن ئېلىشىش كېرەك ! ـــ دەپ دادىللىق بىلەن جاۋاب بەردى خانىنىڭ سوئالىغا ئۇ.

ـــ قانداق ئېلىشىمىز؟

ـــ مەرھۇم جاھانگىر چىڭگىزخان ئېيتقانىدەك، ھۇجۇمدىن يانماسلىقىمىز، مۇستەھكەم سەپ تۈزۈپ، قادالغان يېرىمىزدىن قان ئېلىشىمىز كېرەك ! ـــ دېدى توغرىل باھادىر، ـــ خاقان

ئالىيلىرى، مۇبادا ماقۇل كۆرسىلە، مەن ئۆز ئۇلۇسۇم ئۈچۈن ياۋدىن بىر ئۆزۈم تەنھا ئۆچ ئېلىشىنى خالايمەن ! يەڭسەم، خانبالىق قوشۇنىدىكىلەر قۇرۇق قول كېتەر. يېڭىلسەم، تۆلەم تاپشۇرارسىلەر !

ئېسەن بۇغاخان ۋە كېڭەشكە قاتناشقان بەگ ـ ئەمىرلەر دەسلىپىدە ئۇنىڭ سۆزىنى چۈشەنمەي جىم تۇرۇپ قېلىشتى. كېيىن بىردىنلا جانلىنىپ كېتىشتى.

ـــ ياشا، توغرىل باھادىر ! مەڭگۈ غالىب بول !

توغرىل باھادىرنىڭ قورقماس ئىرادىسى نەچچە كۈندىن بېرى دېلىغۇل بولۇپ بىر قارارغا كېلەلمەي تۇرغان چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخاننىڭ كۆڭلىدە ئۈمىد يالقۇنىنى يېڭىباشتىن تۇتاشتۇردى. كىم بىلىدۇ، دۈشمەن بىلەن يەكمۇيەك ئېلىشىپ يېڭىۋالسا، بەلكىم تۆلەمگۈ تۆلەنمەس، كىشىلەرمۇ ئامان ـ ئېسەن قالار. مۇبادا يېڭىلىپ قالسا، پىداكارلىق قىلغىنى ئۈچۈن يەنىلا باھادىر دەپ ئاتاق ئالار ! ...

ئېسەن بۇغاخان ئۆزىنىڭ سەركەردە ـ سەردارلىرىنى تۇنجى قېتىم تونۇۋاتقاندەك بولدى. ئۇ بۇ باھادىر يىگىتنىڭ شجائەت ـ ھىممەتتىلا ئەمەس، بەلكى ئىرادە، جاسارەتتىمۇ بۇ يەردىكى بارلىق كىشىلەردىن، ھەتتا ئۆزىدىنمۇ كۆپ ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى ھېس قىلدى. خانىڭ كۆزىگە ئىسسىق ياش كەلدى.

ـــ ئى باھادىر يىگىت ! ـــ دېدى ئېسەن بۇغاخان ئۇنى قۇچاقلاپ تۇرۇپ، ـــ ساڭا بۇنىڭدىن باشلاپ باھادىر دېگەن ئاتاقنى رەسمىي بەردىم. ياۋ بىلەن ئېلىشىپ، باھادىرلىقىڭنى كۆرسەت ! دۈشمىنىڭنىڭ بوينىنى نىشانغا ئېلىپ، قاپاقتەك دومىلاتقايسەن. ئات ئۈستىدە ئېگەرگە چاپلاپ قويغاندەك ئولتۇرۇپ ئىككى قولۇڭ بىلەن قىلىچ ئوينىتىپ، دۈشمەن ئىچىگە بۆسۈپ كىرگەيسەن. جەڭنىڭ ئەڭ كەسكىن يەرلىرىدە قان كېچىپ ئىلگىرىلەپ، بىسى قايرىلماس خەنجەردەك ئىتتىك

بولغايسەن !

ــ خاقان ئالىيلىرى، ماڭا بىر ئېغىز سۆز قىلىشقا ئىجازەت بەرگەيلا، ــ دېدى تۇغرىل باھادىر چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخاننىڭ ئالدىدا تىز پۈكۈپ ئولتۇرۇپ.

ــ ئىجازەت ! ــ دېدى ئېسەن بۇغاخان ئۇنى يەردىن يۆلەپ تۇرغۇزۇپ تۇرۇپ.

ــ سۆزلە، سۆزلە ! ــ دېيىشتى باشقىلارمۇ.

ــ رەھمەت، ھۆرمەتلىك خاقان ئالىيلىرى، ــ دېدى تۇغرىل باھادىر خانغا ئېگىلىپ تەزىم قىلىپ تۇرۇپ، ــ چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى ھۆرمەتلىك يۇرت چوڭلىرى، گېپىمگە قۇلاق سالغايسىلەر. بىز خانبالىق لەشكەرلىرىگە ھەرگىزمۇ تەڭ كېلەلمەيمىز. چۈنكى، قولىمىزدا قىلىچ، نەيزە ۋە ئوقيادىن باشقا كۈچلۈك قورال يوق. ھەتتا ئۇچىمىزدا يۇڭنىڭ ئوقىدىن ئۆزىمىزنى ھىمايە قىلغۇدەك قېلىن ساۋۇتلىرىمىزمۇ يوق. بىراق، ... بىراق، ئۇچ تۇمەن يىلقىنى ئۇلار بىزدىن ئۇنداق ئوڭايلىقچە ئالالمايدۇ. گېپىم شۇكى، ئۇلاردىنمۇ بىر باھادىر چىقسۇن، مەن ئۇنىڭ بىلەن يەكمۇيەك ئېلىشىپ كۆرەي، يېڭىلىپ قالسام، ئۇلارغا ئۇچ تۇمەن يىلقىنى بېرەيلى، يېڭىۋالسام، ئادەت بويىچە ئۇلار لەشكەر چېكىنىدۇرسۇن ! ...

تۇغرىل باھادىر بىرنەرسىدىن تارتىنغانىدەك قىلىپ سۆزلەشكە پېتىنالماي يەرگە قاراپ تۇردى.

ــ يەنە قانداق تەلىپىڭ بولسا تارتىنماي ئېيتىۋەرگىن، ــ دەپ ئۇنىڭغا رىغبەت بەردى ئېسەن بۇغاخان، ــ مەن ھەممىسىنى ئورۇنلىغايمەن !

ــ مېنىڭ خاقان ئالىيلىرىغا كىچىككىنە بىر ئىلتىماسىم بار ئىدى، ــ دېدى ئۇ دادىللىنىپ، ــ دوغلات ئېلىدە مېنىڭ تاشتۆمۈر دەيدىغان ئون ياشلىق بىر ئوغلۇم قالغانىدى. مۇبادا بۇگۈن مەيداندىن ساق ـ سالامەت قايتىپ كېلەلمىسەم، خاقان ئالىيلىرى ئۇنىڭغا ئاتىدارچىلىق قىلىپ قويسىلا ...

ـــ خاتىرجەم بول، بۇ تەلىپىڭ چوقۇم ئورۇنلىنىدۇ ! ـــ دېدى ئېسەن بۇغاخان، ـــ مەن ھازىرنىڭ ئۆزىدە ئەمىر بۇلاجىغا بۇ ئىشنى تاپشۇرىمەن، ئۇ ئوغلۇڭنى ئۆز تەربىيەسىگە ئالسۇن !

دوغلات ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى ئېسەن بوغاخانىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ، دەرھال قوللۇق بىلدۇردى:

ـــ بۇيرۇقلىرىنى چوقۇم بەجا كەلتۈرگەيمەن، خاقان ئالىيلىرى! ـــ دەپ قول باغلاپ تۇردى، ـــ توغرىل باھادىر خاتىرجەم بولغاي ! ئۇنىڭ ئوغلى مېنىڭ ئوغلۇم. ئۇنى چوقۇم باھادىر ئاتسىدەك باھادىر قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىققايمەن !

توغرىل باھادىر خان بىلەن ئۇلۇسبېگىنىڭ لەۋزە قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، كۆڭلى تىنىپ چىرايىغا سەل - پەل كۇلكە يۈگۈرتۈپ رەھمەت بىلدۇردى.

كېڭەشكە قاتناشقانلار توغرىل باھادىرنىڭ تەكلىپىنى بىر ئېغىزدىن ماقۇل كۆرۈپ، خانبالىق قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى يۈەن رېنزۇڭ ـــ بۆرجېگىن ئايۇرباھادىر بالاغا: «يەكمۇيەك ئېلىشىپ كۆرەيلى، يېڭىلسەك، تۆلەم بېرەيلى؛ يېڭىلسەڭ لەشكەر چېكىنىدۇر !» دېگەن مەزمۇندا مەكتۇپ تاپشۇرۇشنى قارار قىلدى.

سېپىل سىرتىغا مەكتۇپ چىگىلگەن ئاۋازلىق ئوق ئېتىلدى.

* * *

ئەتىسى ئەتىگەندە يەكمۇيەك ئېلىشىشقا تەييارلىق پۈتكەنلىكىنى بىلدۇرۇپ، قەلئە ئىچىدىن سۇنداي ئاۋازى چىقىۋىدى، خانبالىق قوشۇنلىرى تەرەپتىنمۇ بۇنىڭغا جاۋابەن سۇناي ئاۋازى ئاڭلاندى. شۇنىڭدىن كېيىن بىر ۋاقىتنىڭ ئىچىدە ھەر ئىككى تەرەپتىن يەر - زېمىنىنى تىترىتىپ، ئون - يىگىرمىلەپ دۇمباق - تەبىل چېلىنىشقا باشلىدى.

ئالمالىق قەلئەسىنىڭ قۇياس دەرۋازىسى ئالدىدىكى تاختا

كۆزۈك ئاستا ـ ئاستا چۈشۈرۈلدى. دەرۋازىنىڭ ئىككى قانىتى گۈلدۈرلەپ ئېچىلىپ ئىچىدىن بىر ئاتلىق چەۋەندىز ئۇچقاندەك ئات سېلىپ چىقىپ كەلدى.

قەلئە ئالدىدىكى بىر پارچە توپتۈز كەتكەن كەڭرى تەكشىلىك ئىككى تەرەپ پالۋانلىرىنىڭ ئېلىشىش مەيدانى قىلىپ تاللاندى.

چاغاتاي پالۋىنى توغرىل باھادىر باشتىن ـ ئاياغ كۈمۈش رەڭ قۇيۇچ دۇبۇلغا، قۇيۇچ زىرىھ كىيگەن، ئۈستىدىن قۇياق ـ ساۋۇت بىلەن پۈركەنگەن بولۇپ، قىلىچ، نەيزە ۋە قالقان بىلەن قورالانغانىدى.

خانبالىق قوشۇنلىرىنىڭ زەلمە باھادىر دېگەن پالۋىنمۇ باشتىن ـ ئاياغ قارا رەڭلىك قۇيۇچ دۇبۇلغا، قۇيۇچ زىرىھ كىيىپ، ئۈستىدىن قۇياق ـ ساۋۇت بىلەن پۈركەنگەنىدى ۋە قىلىچ، نەيزە ۋە قالقان بىلەن قورالانغانىدى.

بۈگۈنكى ئېلىشىش گەرچە موڭغۇللارنىڭ قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئادەت ـ قانۇنى بويىچە ئېلىپ بېرىلسىمۇ، ئەمما تەشەببۇسكارلىق ھوقۇقى خانبالىق قوشۇنلىرىنىڭ قولىدا بولغاچقا، چاغاتاي پالۋىنى توغرىل باھادىر ئۇچۇن خانبالىق تەرەپنىڭ ئۇچ پالۋىنى بىلەن كەينى ـ كەينىدىن ئۇچ مەرتەم مەيدانغا چۈشۈشىگە، ھەربىر قېتىمدا بىردىن خانبالىق پالۋىننى چوقۇم يېڭىشىگە توغرا كېلەتتى. ئۇچ قېتىملىق ئېلىشىشنىڭ ھەممىسىدە ئۇتۇپ چىققاندىلا، ئاندىن تولۇق يەڭگەن ھېسابلىناتتى. بولمىسا ئىككى قېتىم يېڭىپ، بىر قېتىم يېڭىلىپ قالغان تەقدىردىمۇ، يەنىلا تولۇق يەڭگەن ھېسابلانمايتتى. شۇڭا، توغرىل باھادىر ئۇچۇن بۈگۈنكى بۇ ئېلىشىش تولىمۇ نائادىللىق ھېسابلانسىمۇ، ئەمما ئۇ يۇرت ـ ماكانىنىڭ يۈەن قوشۇنىنىڭ تۆمۇر تاپىنى ئاستىدا چەيلىنىپ پايمال بولىدىغانلىقىنى ئويلىغىنىدا، غەيرىتى ھەسسىلەپ ئېشىپ رەقىبى بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىپ، چوقۇم يېڭىشكە بەل باغلاپ، مەيدانغا كىردى.

ئۇنىڭ رەقىبى زەلمە باھادىر ــ خانبالىق قوشۇنلىرىنىڭ ئەڭ مەشھۇر باھادىرى بولۇپ، ئۇ ئۇزاقتىن بېرى ئۇرۇشلاردا ئۆزىگە تىڭ تەگكۈزمەي، چېلىشلاردا يېنىنى يەرگە تەگكۈزمەي كېلىۋاتقان ئىنتايىن تەكەببۇر بىر پالۋان ئىدى.

ئىككى تەرەپ باھادىرلىرىنى جەڭگە ئۇندەپ چېلىنىۋاتقان داقا ـ دۇمباق ساداسى توختىشى ھامان چاغاتاي پالۋىنى توغرىل باھادىر بىلەن خانبالىق پالۋىنى زەلمە باھادىر بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى ئات چاپتۇرۇپ كېلىشتى.

ئىككى تەرەپنىڭ پالۋانلىرى مەيداننىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە، ھۆركىرەشكەن پېتى بىر ـ بىرىگە تاشلىنىشتى. ئۇلار قوللىرىدىكى پولات نەيزىلىرىنى قارشى تەرەپنىڭ كېكىردىكىگە سانجىش ئۈچۈن بىر ـ بىرىگە زەرب بىلەن نەيزە ئۇرۇشتى. «جاڭ!» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭلا، ئۇلارنىڭ ئاستىدىكى ئاتلار ئارقا پۇتلىرىدا دەسسەپ تىك تۇرۇشتى ـ دە، قاتتىق كىشنەۋېتىشتى. كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچىلىك بولغان بۇ ئارىلىقتا خانبالىق پالۋىنى زەلمە باھادىرنىڭ نەيزىسى چاغاتاي پالۋىنى توغرىل باھادىرنىڭ پولات قالقىنىغا «جاڭ» قىلىپ تەگدى. پولات قالقان داراڭلاپ، يەرگە ئۇچۇپ چۈشتى. زەلمە باھادىر نەيزىسىنىڭ ئۇچىنى ئۇنىڭ كېكىردىكىگە سانجىشقا توغرىلىغان جىددىي پەيتتە، ئۇ ئېتىنىڭ كۆكرىكى بىلەن بىر ئۇرۇپلا، زەلمە باھادىرنى كەينىگە چېكىندۈرۈۋەتتى.

ئىككى پالۋان بىر ـ بىرى بىلەن تۇنجى قېتىملىق ئېلىشىشتا باراۋەر كېلىپ قېلىشقاندىن كېيىن خېلىغىچە قايتا ئېلىشىشقا پېتىنالماي، بىر ـ بىرىگە ھەمله قىلىشىپ چۆرگۈلەپ تۇرۇشتى.

چاغاتاي پالۋىنى توغرىل باھادىر رەقىبىنىڭ جەڭدە چىنىققان چەبدەس پالۋان ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى. شۇڭا، ئىككىنچى دورەم ئېلىشقاندا، بايىقى دەلمۇدەل تاقابىل تۇرۇش چارىسىنى ئىشلەتمەي، بەلكى «زەربىدىن داجۇېلىش، پەشۋا بىلەن زەربە

بېرىش» چارىسىنى قوللانماقچى بولدى.

خانبالىق پالۋىنى زەلمە باھادىر بۇ «ئاق تۇمشۇق»قا تۇنجى نەيزە ئۇرۇشتىلا ئۇنى زىخقا تارتالمىغانلىقىغا تېرىكىپ، كۆپ ئەلەم تارتتى ۋە: «بۇ دورەم نەيزىنى ئاۋۇالقىدىنمۇ قاتتىق ئۇرۇپ، بىر زەربە بىلەن سەن ئاق تۇمشۇقنى يەر چىشلەتمەيدىغان بولسام، قۇلىقىمنى كېسىۋېتىمەن !» دېگىنىچە، ئېتىغا قاتتىق بىر قامچا سالدى. بۇنداق قاتتىق قامچا يەپ ئۆگەنمىگەن ئات جان ـ جەھلى بىلەن يۇلقۇنۇپلا، خۇددى كىرپىتىن ئۇزۇلگەن يا ئوقىدەك قارشى تەرەپكە قاراپ چاپتى. مەيداننىڭ ئوتتۇرىغا كەلگەندە، زەلمە باھادىر قولىدىكى نەيزىنى قالقانسىز قالغان چاغاتاي پالۋىنى توغرىلى باھادىرنىڭ يۇرىكىنى چەنلەپ قاتتىق ئۇردى. بىراق، ئارىلىق بىلەن ۋاقىتنى ناھايىتى توغرا مۆلچەرلىگەن توغرىلى باھادىر رەقىبىنىڭ نەيزىسى ئۆزىنىڭ كۆكسىگە قادىلاي دېگەندە، «شارتتىدە» سول ياقىغا داجۇالدى ـ دە، سول پۇتى بىلەن ئۇزەڭگىنى قاتتىق دەسسەپ تۇرۇپ، بىر شۇڭغۇپلا ئاتنىڭ قارنىغا كىرىۋالدى، ئاندىن ئۇزەڭگىدىن ئايرىلغان ئوڭ پۇتى بىلەن ئۇرغان نەيزىسى بوشقا كېتىپ ئالدىغا ئېڭىشىپ قالغان خانبالىق پالۋىنى زەلمە باھادىرنى بىر تېپىپلا ئاتتىن تىك موللاق ئاتقۇزۇۋەتتى. شامالدەك ئۇچۇپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ قارنىغا يېتىۋالغان توغرىلى باھادىر يېنىك بىر ھەرىكەت بىلەن ئىرغىپلا ئېگىرىگە مەزمۇت ئولتۇرۇۋالدى ـ دە، تېقىمى بىلەن ئاتنىڭ قورسىقىنى قىسىپ تۇرۇپ ئوڭ پۇتىنى ئۇزەڭگىگە ئېلىپ چىڭ دەسسەپ ئارقىسىغا قايرىلغىنىچە قولىدىكى نەيزىسىنى يەرگە يېقىلىۋاتقان خانبالىق پالۋىنى زەلمەگە سانجىۋەتتى. ئېغىر نەيزە خانبالىق پالۋىنىڭ قېلىن قۇياغ ـ ساۋۇتلىرىنى خۇددى قەغەزنى تەشكەندەك تېشىپ ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئۇستىخانلىرىنى قارسىلدىتىپ سۇندۇرۇپ دۇمبىسىدىن تېشىپ چىقتى ۋە ئۇنىڭ ئېغىر گەۋدىسىنى سۆرىگەن پېتى قانلىق ئوچى بىلەن يەرگە مىخلاپ قويدى.

بايـاتـتـن ئۇلارنـڭ ئېلـىشـىشـنـى دىقـقـەت بىلـەن كۆزىتـىـپ تـۇرۇشقان كـىشىلـەر هـەيران بولـۇشـقىنـىـدىن قولـلـىرىنـڭ دۇمبـىسـنـى چىشلـىشىپ چـىرقـىراپ كـېتـىشـتى. ئەمـدى بـۇ يىگىتنى «ئاق تۇمشۇق» دەپ مەسخـرە قىلىشقا هېچكىم جۇرئەت قـىلالـمايتـتـى. موڭغـۇلـلارنـڭ چـوڭ خـانى يـۇەن رېنـزۇڭ ـــ بۆرجېگـىن ئايۇرباهادىربالانـڭ بۇ ياش يىگىتكه هەۋىسى كېلـىپ قالدى تېخى !

ئـالمالـىق قەلئەسـىنـڭ سـېپىلـى ئۇستـىده تۇرۇپ توغرىـل باهادىرنـڭ تۇنجى قېـتـىملـىق هايات ـ مـاماتلـىق ئېلـىشـىشـىدا رەقىبىنى يەر چىشلىتىشكه ئۇلگۇرگەنلىكىنى كـۆرگەن ئېسـەن بۇغـاخان باشلـىق چاغاتـاي ئۇلۇسـىدىكىلـەرنـڭ هەمـمىسى ئـۆز پالۋانـىنـڭ غەلىبىسىنى يىراقتا ناغرا ـ سۇناي، داقا ـ دۇمبـاق چېلـىپ قـىزغـىن تەبـرىكلەشـتى. ئاسمـان ـ زېمـىنـى لەرزىگه كەلتۇرۇۋاتقان ئالقـىش سادالـىرىدىن، شوخ چېلىنـۋاتقان ناغرا ـ كانايـلارنـڭ ئاۋازلـىرىدىن گـويا مـسـلـسـىز گـۇزەل كـۇي پـەيدا بولغانىدى. هەمدەمچى ـ يۇرتداشلـىرىنـڭ شادىمان ئـاۋازلـىرىنـى يىراقتىن ئاڭلـىغان چاغـاتاي پالۋـىنى توغرىـل باهادىر تـېخىمـۇ ئىلهاملـىنـىپ، تومۇرلـىرىدا ئىسسـىق قېنـى دولقۇنلـىنـىپ مـەۋج ئۇرۇشقا باشلىدى. ئۇ مۇشۇ تاپتا بـاياتىنـقى هارغـىنلىقلـىرىنـى پۈتۈنلەي ئۇنتۇغان، ئۆزىـنـى قايتـىدىن كۈچ ـ قـۇۋۋەتكه تولـۇپ تاشقاندەك هېس قىلماقتا ئىدى.

قانىنى كۆرۈپ قـوتۇرغان يـولۋاستەك هـالغا كەلـگەن چاغاتـاي پالۋىنـى توغرىل بـاهادىر ئېتـىنـى دېۋىتكـىـنـچـه، خـانبالـىق قوشـۇنلىرىنـڭ خان چـېدىرى ئالـدىغا چـېپـىپ كـەلـدى ـ ده، يېڭىباشتىن چاڭ توزۇتۇپ پالۋان تەلەپ قىلىپ ۋارقىرىدى:

ـــ هـەي خان ! قېـنـى مېنـىـڭ بىلـەن ئىككـىنچى داۋقـۇر ئېلىشىدىغان باتۇرۇڭ؟ !

خان قولىنى شىلتىدى. بۇ ئـۇنـڭ «ئىككىنچى قېتـىملـىق

ئېلىشىشنى باشلاڭلار» دېگىنى ئىدى.

يېڭى بىر قېتىملىق ئېلىشىشنىڭ باشلانغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ناغرا ـ سۇنايلار ۋە داقا ـ دۇمباقلار چېلىندى. خانبالىق قوشۇنلىرىنىڭ بۈگۈرجى دېگەن ئىككىنچى پالۋىنى مەيدانغا سەكرەپ چۈشتى. ئۇ چاغاتاي پالۋىنى بىلەن يايىاق ئېلىشىشنى، پىيادە قىلىچۋازلىق قىلىشنى تەلەپ قىلدى.

چاغاتاي پالۋىنى توغرىل باھادىر لام ـ جىم دېمەستىن ئېتىدىن سەكرەپ چۈشتى ـ دە، نەيزىسىنى يەرگە قادىاپ قويۇپ، قىلىچىنى قىنىدىن چىقاردى.

خانبالىق پالۋىنى بۈگۈرجى ساقال ـ بۇرۇتىنى قويۇۋەتكەن، تەپسە كىشەننى ئۈزگۈدەك بوي ـ بەستى بار، ئۈستىخانلىق قاۋۇل بىر يىگىت ئىدى. ئالدىدا تۇرغان توغرىل باھادىرنىڭ بويى ئاران ئۇنىڭ مۇرىسىگە كېلەتتى. بەقۇۋۋەت، ساقاللىق بۇ يىگىت ئۆزىنىڭ ۋەزمىن ھالىتىنى بۇزماي تۇراتتى. بايىاتىن ئۆلگەن زەلمە باھادىردەك ئۇمۇ باشتىن ـ ئايىاغ تۆمۇر ساۋۇت بىلەن پۈركەنگەنىدى. ئۇنىڭ بەدىنىنىڭ قىلىچ ئۆتكۈدەك ھېچقانداق يېرى يوقتەك قىلاتتى.

پالۋانلار بىر ـ بىرىنى سىنىشىپ ئۇدۇلمۇئۇدۇل قارىشىپ تۇرۇشتى ـ دە، ھەر ئىككىسى بىرلا ۋاقىتتا تۇرغان ئورنىدىن قوزغالدى. ئاندىن قىلىچلىرىنى بىر ـ بىرىگە شىلتىشىپ، غەزەپ بىلەن چېپىشقا باشلىدى.

خانبالىق پالۋىنى بۈگۈرجى ئۆزى تەمبەل، تۇلۇق تاشتەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما تايغاندەك ئەپچىل، چاققان ھەرىكەت قىلاتتى. ئۇنىڭ قولىدىكى قىلىچ ئويناپلا تۇراتتى.

بۈگۈرجىنىڭ ئارقا ـ ئارقىدىن شىددەت بىلەن قىلغان ھۇجۇمىغا بارا ـ بارا بەرداشلىق بېرەلمەي قالغان چاغاتاي پالۋىنى توغرىل باھادىر ئاستا ـ ئاستا كەينىگە چېكىنگىلى باشلىدى.

بۇ ئىككى رەقىبنىڭ باتۇرلۇق بىلەن ئېلىشىشى خۇددى بەل قايرىپ چېلىشىۋاتقان چېلىشچىلارغا ئوخشاپ قېلىۋاتاتتى. يېڭىش ياكى يېڭىلىش تامامەن بىرەر قېتىملىق نەتىجىسىز ھەربىكەتكە ياكى رەقىبنى مۆلچەرلەشتىكى خاتالىققا باغلىق بولۇپ، پۈرسەت ناھايىتى قىسقا ھەم ئوڭايلىقچە كەلمەيدىغانلىقى ئۈچۈن، پۈتۈن گەپ ئۇنىڭدىن قانداق پايدىلىنىشتا ئىدى. شۇڭا، ھەر قېتىملىق ھۇجۇم ئارىلىقىدىكى مەلۇم ۋاقىت ئىچىدە ھايات ـ ماماتلىق ئۈچۈن ئېلىشىۋاتقان ھەر ئىككى رەقىب پۈتۈن دىققىتىنى يىغىپ قارشى تەرەپنى ئۇزاق كۆزىتەتتى ۋە تولىمۇ ئېھتىياتچانلىق بىلەن ھەربىكەت قىلىپ، قارشى تەرەپتە ئۆزىنى ئېلىشىشنى خالىمايۋاتقاندەك سېزىم پەيدا قىلىشقا تىرىشاتتى. بىراق، ھەربىرى بۇ ۋاقىتنىڭ ناھايىتى جىددىي پەيت ئىكەنلىكىنى، ئارقىدىنلا تېز ھەل قىلغۇچ جەڭ بولىدىغانلىقىنى چۈشىنەتتى. دېگەندەك خانبالىق قوشۇنلىرىنىڭ پالۋانى بۇگۇرجى بۇ ياش چاغاتاي پالۋاننىغا قىلچىمۇ تىنىۋېلىشقا پۈرسەت بەرمەستىن، قىلىچىنى شىلتىپ، ئارقا ـ ئارقىدىن ھەمله قىلىپ كەلدى ۋە ئۈچىنچى قېتىمقى ھۇجۇمدا قىلىچىنى ئىككى قوللاپ تۇتقىنىچە بارلىق كۈچى بىلەن رەقىبىنىڭ بېشىغا شىددەت بىلەن چاپتى. توغرىل باھادىر رەقىبىنىڭ شۇنداق قىلىدىغانلىقىنى مۆلچەرلەپ يەتكەنلىكى ئۈچۈن دەرھال يان تەرەپكە داجىۋالدى. شىددەت بىلەن چېپىلغان بۇ قىلىچ ئۇنىڭ بېشىغا تەگمەي يەرگە تەگدى. بىراق، بۇگۇرجىمۇ ئۆزى چاپقان قىلىچنىڭ توري بىلەن دەلدۇگۇنۇپ بارغىنىچە ئالدىغا دۈم چۈشتى. توغرىل باھادىر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قولىدىكى قىلىچىنى يەردە دۈم ياتقان خانبالىق پالۋانى بۇگۇرجىنىڭ چاتىرىقىدىن قورسىقىغا تىقىۋەتتى.

بۇ قانلىق ئېلىشىشنى كۆرۈپ تۇرغان كىشىلەرگە پالۋان بۇگۇرجىنىڭ جان ئاچچىقىدا ئوتقا چۈشكەن قىلدەك تولغىنىپ

«ئا ـ ئا ـ ئا ! ... » دەپ ئېچىنىشلىق نالە قىلغان ئاۋازى ئاڭلاندى ... چاغاتاي پالۋانى توغرىل باھادىرنىڭ قولىدىكى ئۆتكۈر قىلىچ خانبالىق پالۋانى بۇگۈرجىنىڭ قۇياغ ـ ساۋۇتسىز چاترىقىدىن كىرگىنىچە ئۇچەي ـ باغرىنى كېسىپ ئۆتۈپ، بىۋاسىتە ئۇنىڭ يۈرىكىگە بېرىپ قادالغانىدى. شۇ بىر يىقىلغىنىچە بۇگۈرجى ياتقان يېرىدىن قايتا قوپالمىدى ...

«يىقىلغان چېلىشقا تويماپتۇ» دېگەندەك، ئارقا ـ ئارقىدىن ئىككى پالۋاننىدىن ئايرىلىپ قالغان چوڭ خان بۆرجېگىن ئايۇرباھادىربالا قاتتىق غەزەپلەندى ـ دە، چاغاتاي پالۋانى توغرىل باھادىرغا ھەتتا تىنىۋالدۇرماي پۈرسەت بەرمەي، دەرھال ئۇچىنچى باتۇرى بۇرگۇدە باھادىرنى ئۇنىڭ بىلەن ئېلىشىشقا بۇيرۇدى.

بۇرگۇدە باھادىرنىڭ ئۆزىمۇ خۇددى ئۇنىڭ قاۋاندەك جاھىل مىجەزىگە ئوخشاش، بىر قاراشتىلا غەلىتە كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ قىزغۇچ، كۆرەڭ ياپىلاق يۈزىدىكى گۆشلۈك پاناق بۇرنى، ئۇزۇن قارا ساقىلى، ياشلىقىدىلا ئاقىرىپ كەتكەن قاتتىق ئۆسكىلەڭ چاچلىرى بىلەن موڭغۇللارغا ئوخشىسا، پارقىراپ تۇرغان كۆكۈچ كۆزلىرى، تۆۋەنگە چۈشۈپرەك تۇرغان يەلكىسى بىلەن ئۇيغۇرلارغا ئوخشاپ كېتەتتى. ئۇ خانبالىق قوشۇنلىرىنىڭ تۇرشاۋۇلى موخۇلاينىڭ قول ئاستىدىكى بىر سەركەردە بولۇپ، ئۇرۇشلاردا ئۆزىنىڭ ھېچنېمىدىن يانمايدىغان قارام، جاھىللىقى ۋە ھېچكىمگە رەھىم قىلمايدىغان شەپقەتسىزلىكى بىلەن داڭ چىقارغانىدى. ئۇ ئۇچىسىغا نېپىز كىيىمىدىن باشقا ھېچنېمە كىيمىگەنىدى.

ـــ قېنى قىلىچىمنىڭ تەمىنى تېتىپ باق ! ـــ دەپ ھۆركىرىدى ئۇ ئەسەبىيلەشكەن بۇغرىدەك يەرنى تىلغاپ تۇرۇپ، ـــ سېنىڭ بىلەن قىلىچلىشىمەن. قېنى سېنى قانداق سويۇپ

تاشلايمەنكىن؟ !

باھادىرلار مەيدانغا چۈشۈشى بىلەن تەڭلا قىلىچلىشىپ كېتىشتى. بىر - بىرىگە ئۇرۇلۇۋاتقان قىلىچلارنىڭ بىسىدىن ئۇچقۇنلار ۋال - ۋۇل قىلىپ ھەدەپ ھەر تەرەپكە چاچرايتتى. ئالدىنقى ئىككى قېتىملىق ئېلىشىشتا ئىككى پالۋان بىلەن ئارقىمۇئارقا ئېلىشىپ كۈچى پۈتۈنلەي خورىغان توغرىل باھادىرغا ئەمدى ئۇچىسىدىكى قۇياغ - ساۋۇتلار ئېغىر يۈك بولۇپ تۇيۇلۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ قىلىچ چاپقاندىكى ھەرىكىتى يېلىڭ كېيىنگەن خانبالىق باتۇرى بۇرگۈدە باھادىردەك چاققان، چەبدەس ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ تۇنجى قېتىملىق ئېلىشىشتا خاتا دەسسەپ قالدى. شۇڭا، ئۆزىنىڭ ئاجىزلىقىنى رەقىبىنىڭ دىققىتىنى بۇرىۋېتىش ئارقىلىق يوشۇرماقچى بولسىمۇ، ئەمما رەقىبى ئۇنىڭ بۇ ئاجىزلىقىنى ئاللىقاچان سېزىۋالغانىدى. ئۇ چاغاتاي پالۋانى توغرىل باھادىرغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق قىستىماستىن، بەلكى ئۇ نەگە تاشلانسا، بۇمۇ شۇ تەرەپكە تاشلاندى؛ ئۇ قانداق ھەرىكەت قىلسا، بۇمۇ شۇنداق ھەرىكەت قىلدى. ئۇنى يېڭىشكە ئالدىراپ كەتمەي، بەلكى ئۇنىڭغا زادى ئۆزىنى ئوڭشۇۋېلىش پۇرسىتى بەرمەسلىككە تىرىشتى.

چاغاتاي پالۋانى توغرىل باھادىر ئاخىر ئارسلاندەك غەزەپكە كېلىپ، يولۋاستەك ھۆركىرىدى. «ئاچچىق ئەقلىنى كېسىدۇ» دېگەندەك، قەھر - غەزىپى ئۇنىڭغا رەقىبىنى يېڭىشى ئۈچۈن يېڭى چارە - ئامالالرنى ئويلاپ تېپىشقا يول قويمىدى. شۇنداق قىلىپ، ئۇنىڭغا ئاۋۇالقى ئىككى رەقىبىنى ئارقا - ئارقىدىن يېڭىشىگە يارىدەم بەرگەن ئەقىل - پاراسەت جەھەتتىكى ئۇستۇنلۇكى بىلەن مىجەز - خۇلقىدىكى سوغۇققانلىقى ھەرقانداق قىلغان بىلەنمۇ ئەمدى كارغا كەلمەي قويدى.

ئىككى باھادىر ئوتتۇز مەرتەم مۇشۇنداق تىركىشىپ ئېلىشتى. ئاخىر چاغاتاي باتۇرى توغرىل باھادىر ھالسىزلىنىپ

تىزلىنىپ قالدى. خانبالىق باتۇرى بۇرگۇدە باھادىر نەق شۇ چاغدا ئولجىسىغا ئېتىلغان ئاچ بۆرىدەك ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشلاندى. توغرىل كۆچلۈك ياشاش ئىستىكىنىڭ تۇرتكىسىدە بېشىغا چېپىلىۋاتقان قىلىچتىن ئۆزىنى ھمايە قىلىش ئۈچۈن جان ئاچچىقىدا قولىدىكى قىلىچنى ئۇنىڭ قىلىچىغا توغرا تۇتۇپ بەردى. «جاڭ !» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭلا، ھەر ئىككىسىنىڭ قولىدىكى قىلىچ سۇنۇپ ئىككى پارچە بولۇپ كەتتى. بۇرگۇدە باھادىر قولىدىكى سۇنۇق قىلىچنى چۆرۈپ تاشلاپ، يېنىدىن خەنجىرىنى سۇغۇرۇۋالغان پېتى ئاستىغا بېسىۋالغان چاغاتاي باتۇرى توغرىل باھادىرنىڭ كېكىردىكىگە بىر سۇرۇپلا ئۇنىڭ بوينىنى ئۈزۈپ تاشلىدى.

خانبالىق قوشۇنلىرىنىڭ ئىككى باتۇرىنى كەينى ـ كەينىدىن يەر چىشلەتكۈزگەن چاغاتاي باتۇرى توغرىل باھادىر ھېرىپ ماغدۇرىدىن پۈتۈنلەي كەتكەنلىكتىن ئاخىر خانبالىق قوشۇنلىرىنىڭ ئۇچىنچى قېتىمدا مەيدانغا چۈشكەن باتۇرى بۇرگۇدە باھادىرنىڭ قولىدا مۇشۇنداق ئېچىنىشلىق ھالدا ئۆلۈپ كەتتى !

مۇشۇ چاغدا خان چېدىرى تەرەپتىن قاتتىق گۈمبۈرلەپ چېلىنغان دۇمباق ئاۋازى ئاڭلاندى. بۇ ئېلىشىشنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىدىن دېرەك بېرىپ چېلىنغان دۇمباق ئاۋازى ئىدى !

خانبالىق تەرەپ بىلەن چاغاتاي خانلىقى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئەتىگەندىن بېرى تەڭسىزلىك ئىچىدە داۋام قىلىۋاتقان بۇ قانلىق ئېلىشىش مانا مۇشۇنداق ئاخىرلاشتى ...

*　　*　　*

يۇەن سۇلالىسى پادىشاھى يۇەن رېنزۇڭ ـــ بۆرجېگىن

ئايۇرباھادىربالا بىلەن چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخان ئوتتۇرىسىدا قىسقىلا سۆھبەت ئۆتكۈزۈلدى. سۆھبەتتە ئېسەن بۇغاخان خانبالىق تەرەپ ئوتتۇرىغا قويغان سۇلھى شەرتلىرىگە ماقۇل بولۇپ، كېيىنكى چاغلاردا چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ بېشىغا بالايىئاپەت ئەكەلگەن ئاھانەتلىك شەرتنامىگە قول قويۇشقا مەجبۇر بولدى ۋە ئۇچ ئاي سۇرۇك ئىچىدە ئۇچ تۇمەن يىلقا، بەش يۈز غۇلام، بەش يۈز كېنىزەكنى خانبالىق تەرەپكە يەتكۈزۈپ بېرىشكە قوشۇلدى.

يۇەن رېنزۇڭ ــ بۆرجېگىن ئايۇرباھادىربالا ئۆز قوشۇنلىرىغا دەرھال چېكىنىشكە پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن خانبالىق قوشۇنلىرى توپا توزۇتۇپ، ئاستا ـ ئاستا ئالمالىق قەلئەسى بىلەن ياماتۇ كېچىكىدىن كۆڭ ئېرتىش بويىغا چېكىنىشكە باشلىدى ...

خانبالىق خانى بىلەن چاغاتاي خانى ئوتتۇرىسىدا بۇ ئاھانەتلىك سۇلھى ئىمزالانغان ۋاقىت ــ مىلادىيە 1315 ـ يىلى، يەنى توشقان يىلى بولغانلىقتىن، تارىخچىلار بۇنى «توشقان يىلىدىكى ئاھانەتلىك بىتىم» دەپ تارىخقا پۈتۈپ قويۇشتى.

يۇەن سۇلالىسى بىلەن چاغاتاي خانلىقى ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان بۇ بىتىم شۇ چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيادا كۈچلۈك ئەل ھېسابلىنىدىغان چاغاتاي خانلىقىنىڭ بېلىنى ئوشتۇپ تاشلىدى. بۇ بىتىم تۈپەيلىدىن، چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخان بىكاردىن ـ بىكارغىلا ئۆزى بېشىغا پىت سېلىۋالدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چاغاتاي خانلىقىدا ئۇرۇش ـ غەلىيان شاختا قونغان قۇشقاچتەك كۆپىيىشكە باشلىدى. ھەر مىللەت خەلقى خورلۇق، جەبىر ـ زۇلۇم گىردابىغا كېلىپ قالدى...

نەزم

چۆل شامىلى ئوخشاش تۇرمۇش، دەۋران ئۆتەر،
قايغۇ ـ شادلىق، ياخشى بىلەن يامان ئۆتەر.
جاپا سالسا زالىم بىزگە ئۆز بويىندا،
سالغان جاپا بىزدە قالماس، ھامان ئۆتەر.

ـــ شەيخ سەئدى

بىرىنچى باب

مەڭگلىك خاتۇن

«ھەسەتخور كىشى خۇدانىڭ نېمەتلىرىدىن قىزغىنىدۇ ۋە بىگۇناھ بەندىلەرنى دۇشمەن كۆرىدۇ.»

—— شەيخ سەئدى

مىلادىيە 1319 ـ يىلى كۈز پەسلى.

باش كۈزنىڭ بىر كۈنى ئىدى. سەمەرقەنتنىڭ شىمالىدىكى جايلاردا ياشايدىغان سۇلدۇز قەبىلىسى بىلەن سەمەرقەنتنىڭ جەنۇبىدىكى جايلاردا ياشايدىغان بارلاس قەبىلىسى «چاغاتاي خانى قويغان باش نائىبقا بويسۇنماستىن، ماۋەراۋىننەھر① ئەتراپلىرىدا ياشايدىغان جالايىر، دارخات، ماڭغۇت، كىيان، ئارلات، باسۇت، خونخۇت، نودەي، ئولغۇنۇن (ئەرگىنون)، يىكرەس، نويۇخان، ئورۇنار ۋە بارىن قاتارلىق ئون ئۇچ قەبىلىنى قۇترىتىپ چاغاتاي ئۇلۇسىدىن ئايرىلىپ چىقماقچى بوپتۇ» دېگەن خەۋەر چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ پايتەختى ئالمالىققا چاقماق تېزلىكىدە يېتىپ كەلدى.

دوغلات، دوختەۋى قەبىلىلىرىگە ئوخشاش، سۇلدۇز، بارلاس قەبىلىلىرىمۇ چاغاتاي ئۇلۇسىدا ئەڭ ئىمتىيازلىق قەبىلىلەردىن ھېسابلىناتتى. ئۇلار ئىلگىرى ياساقنى بۇزغانلىقتىن كۆپ قېتىم جازالانغان بولغاچقا، قورسىقىدا غۇم ساقلاپ كېلىشمەكتە ئىدى.

① ماۋەراۋىننەھر —— تارىخىي جۇغراپىيەۋى نام. ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسىنىڭ ئارلىقىدىكى جايلارنىڭ نامى.

بۇرۇنقىلار: «قارىغۇ توخۇ يولغا چىقسا، بوران بولىدۇ!» دېگەنىكەن. چاغاتاي سەلتەنەتى ئەسلىدىنلا يېقىلاي ـ يېقىلاي دەپ ئاران كېتىۋاتقانىدى. ھالا بۇگۈن «توشقان يىلىدىكى ئاھانەتلىك بىتىم» بويىچە چوڭ خانغا تۆلىنىدىغان ئوتتۇز مىڭ يىلقا ئالۇنى تۆپەيلىدىن چاغاتاي خانى بېشىغا پىت سېلىۋالدى. ماۋەرائۇننەھەردە ياشايدىغان قەبىلىلەر چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخانىنىڭ «ھەربىر قەبىلە ـ ئۇرۇق مىڭدىن يىلقا، ئون غۇلام ۋە ئون كېنىزەك ئالۇۋان بەرسۇن!» دېگەن پەرمانىغا سۇسلۇق بىلدۇرۇپ، بويۇنتاۋلىق قىلىپ كېلىشمەكتە ئىدى. شۇڭا، ئېسەن بۇغاخان ئۇلارنىڭ ۋاپاسىزلىقىغا ھەيران قالمىدى. ئۇلار شۇنداق قىلمىغان تەقدىردىمۇ، ئۆز قولى بىلەن ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ قويماقچى بولۇپ تۇرغانىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە جەڭ قىلىش ئۇچۇن يېتەرلىك باھانە ـ سەۋەب بولۇشى شەرت ئەمەس. چاغاتاي خانى ياساق بويىچە ئۆز ئۇلۇسىدىكى بىرەر قەبىلە ـ ئايماقنىڭ ئەدىپىنى بېرىش قارارىغا كەلگەنىكەن، قارشى تەرەپ مۇقەررەر يوسۇندا ئۇنىڭ ئەشەددىي دۇشمىنى بولىدۇ ـ دە.

ئېسەن بۇغاخان مۇشۇلارنى ئويلاپ قەتئىي ئىرادىگە كەلدى ـ دە، جامۇقاي، خۇيۇلدار قاتارلىق سەركەردىلەرنى ھۇزۇرىغا چاقىرتتى ۋە ئۇلارغا ئۆزىنىڭ ماۋەرائۇننەھەرگە جازا يۇرۇشى قىلماقچى بولغانلىقىنى ئۇقتۇردى.

ـــ قانداق يۇرۇش قىلىمىز؟ ـــ دەپ سورىدى تۇرشاۋۇل سانغۇن خۇيۇلدار.

ـــ ھۇجۇمدىن ھەرگىز يانمايسەن، مۇستەھكەم سەپ تۇزۇپ، قادالغان يېرىڭدىن قان ئالسەن شۇ! ـــ دېدى ئېسەن بۇغاخان قەتئىيلىك بىلەن. ئۇنىڭ مۇشۇ تاپتا تۇرقى پولات زەنجىرنى ئۇزگەن كۆك بۆرىگە، ئۇلۇم ئۇستىدىن غالىب كەلگەن باھادىرغا، قامچا ئورنىدا قىلىچ تۇتقان سەركەردىگە، سۇ ئورنىغا مۇز يۇتقان قەيسەر يولۇچىغا، تاماق ئورنىغا قان ئىچكەن جاللاتقا، ئات ئورنىغا شامال مىنگەن چەۋەندازغا ئوخشاپ قالغانىدى.

ئېسەن بۇغاخان سەركەردىلىرىگە گەدەنكەش بارلاس، سۇلدۇزلارنى جازالاش ئۈچۈن ئۈچ تۈمەن كىشىلىك خىل قوشۇننى ماۋەرائۇننەھرگە شەخسەن ئۆزى باشلاپ باردىغانلىقىنى ئېلان قىلدى ۋە بارلىق قوشۇنلار ھازىردىن باشلاپ جىددىي ئۇرۇش تەييارلىقى قىلسۇن، دەپ پەرمان بەردى ...

بۇگۈن قوي يىلى سۇنبۇلە ئېيىنىڭ تۇنجى جۈمە كۈنى ئىدى. تۇنۇگۈن ئاخشام ئۆزىنىڭ ئامراق خانىشى مەڭلىك خاتۇنىنىڭ ھەربىمدە قونۇپ قالغان چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخان ئەتىگەن تۇرۇپ كەتكەندى. ئۇ ئوردا ئاشچىباشى[1]غا ئۆزىنىڭ ئەتىگەنلىك ناشتىنى باغۇئېرەمدە قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى.

باغۇئېرەمنىڭ ئىشىكىدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇششاق تاش يېيىتىلغان خىلۋەت بىر يول بار ئىدى. بۇ يولنىڭ ئىككى قاسىنىقىدا ياغاچتىن ئويۇپ گۈل چىقىرىپ ياسالغان قىزىل سىرلىق سالاسۇنلار بار ئىدى. ياپيېشىل، بۇك ـ باراقسان مەجنۇنتاللار يولغا سايە تاشلاپ تۇراتتى. باش كۇزنىڭ گۈزەل مەنزىرىسى باغۇئېرەمنىڭ ھۆسنىگە تېخىمۇ ھۆسن قوشقانىدى. ئاسمان تىنىق، كۆپكۆك ئىدى. ھەممىلا ياقتىن قويۇق ۋە كىشىنى مەست قىلىدىغان خۇش پۇراقلار دىماققا ئۇرۇلۇپ تۇراتتى. ئەتراپتا قىزىلگۈللەر، ئەتىرگۈللەر پورەكلەپ ئېچىلغانىدى. مەجنۇنتاللار يولغا سايە تاشلاپ تۇراتتى. مەجنۇنتاللارنىڭ ئاستىدىكى سۇزۇك سۇلاردا غاز ـ ئۆردەك ۋە باشقا سۇ قۇشلىرى ئۇزۇشۇپ يۇرۇشەتتى. كۆرەڭ ئەركەك توز خۇددى تەبىئەت بىلەن بەسلەشكەندەك قاناتلىرىنى كەڭ يېيىپ گىدىيىپ يۇرەتتى.

ئاشچىباشى ناشتىلىق داستىخانىنى باغۇئېرەمنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان ئالتۇن قۇببىلىك شىپاڭ ئاستىغا راسلىدى. شىپاڭنىڭ ئەتراپىدا تەرەپ ـ تەرەپكە سوزۇلغان

① ئاشچىباشى ـــ خاننىڭ باش ئاشپىزى.

يوللارنىڭ ئىككى تەرىپىدە قاپقارا قاشقىر، قىزىل سايۇا ۋە مۇناقى ئۇزۇملەر كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك دەرىجىدە پىشىپ مەي بولۇپ كەتكەنىدى. باغنىڭ ئىچىدە دەرەخ شاخلىرىغا ۋە گۈللەرگە قونۇۋېلىپ سايرىشىۋاتقان ھەر خىل قۇشلارنىڭ يېقىملىق ئاۋازلىرى، ئەتىگەنلىك قۇياش نۇرىغا چۆمگەن چىمەندە گۈلدىن ـ گۈلگە قونۇپ ئۇچۇپ يۈرۈشكەن رەڭمۇرەڭ كېپىنەكلەر كىشىنىڭ كۆڭلىگە ئارامىلىق بېغىشلايتتى. شاپتۇل، ئامۇت، نەشپۈت، جىنەستە، ئۆرۈك ـ ئالۇچا ... قاتارلىق تۇرلۈك ـ تۇرلۈك مېۋىلەر پىشىپ شاخلىرىدا سارغىيىشىپ تۇرۇشاتتى.

باغۇۋەرەمنىڭ ئەتىگەنكى گۈزەل مەنزىرىسىدىن مەستخۇش بولغان ئېسەن بۇغاخان خانىشى مەڭلىك خاتۇن بىلەن بىللە قولتۇقلىشىپ شىپاڭ ئاستىغا يېتىپ كېلىشتى.

ئاخشام ئۆزىگە مەڭلىك خاتۇننىڭ بىر گەپىنى ئېيتماقچى بولغانلىقىنى ئېسىگە ئالغان ئېسەن بۇغاخان:

ــ راست، ئاخشام سەن ماڭا نېمە دېمەكچىدىڭ؟ ــ دەپ سورىدى داستىخاندا ئولتۇرۇۋېتىپ.

ــ ئى ئۇلۇغ خاقانىم، ــ دېدى مەڭلىك خاتۇن ئۇيالغانلىقىدىن يەرگە قاراپ، ــ سىز ئۇلۇغۋار پەزىلەت، ئىلتىپاتنىڭ دېڭىزىدۇرسىز، ئاجىزەڭىزنىڭ ھمايىچىسىدۇرسىز. پۈتكۈل ئاق كۆڭۈل چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ غالىب قوغدىغۇچىسى ۋە شان ـ شەرىپى، ئىپتىخارىدۇرسىز ! ...

ــ ئى بېلىقىس ئۇزما① ــ دېدى چاغاتاي خانى ئېسەن بوغاخان قۇۋۋەتلىك قوللىرى بىلەن ئۇنى قۇچاقلاپ، ــ دېسەم ـ دېمىسەم سەن بىر گەپنى ئېيتالماي تۇرىسەنغۇ دەيمەن. قېنى مەرھەمەت، قىلچە تارتىنىش بولمىسۇن، قارا بۇنى، ئۆزىنىڭ ھالال جۈپتىدىن تارتىنغان بارمۇ؟

ــ قۇلىقىڭىزنى بۇياققا تۇتۇڭ ! ...

ــ راستمۇ؟

① بېلىقىس ئۇزما ــ پادىشاھنىڭ ئەتىۋارلىق خوتۇنىنىڭ ھۆرمەت نامى.

ـــ ھەئە !

ـــ كىچىك تۇلكىمۇ؟

ـــ ياق، بۆرە، كىچىك تەخت ۋارىسى !

ـــ ئى بېلىقسىز ئۇزما، بۇياقىقا قارا، ـــ دەپ خىتاب قىلىدى ئېسەن بۇغاخان خۇشاللىقىدىن قولى بىلەن بىر تۇپ قىزىلگۈلنى شەرەت قىلىپ تۇرۇپ.

مەڭگۈلۈك خاتۇن خان كۆرسەتكەن تەرەپكە بۇرالدى ۋە نازۇككىنە كەلگەن بىر غۇنچىنى كۆردى. ئۇنىڭ نېپىز گۈل بەرگىلىرى خۇددى كۈلۈپ تۇرغان بوۋاقنىڭ قىزىل لەۋلىرىنى ئەسلىتىپ سەل ئېچىلىپ تۇراتتى.

باشقا خاتۇنلىرىدىن تا ھازىرغىچە بىرمۇ پەرزەنت كۆرەلمەي ئۆمرىنىڭ يېرىمى ئۆتكەن چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخان مەڭگۈلۈك خاتۇنىنىڭ ئېغىربوي بولۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلاپ بىردىنلا روھلىنىپ كەتكەندى.

ـــ مۇبادا سېنىڭ قارىنىڭدا پۈتۈلگەن پۈشتۇم راستلا تەخت ۋارىسىم بولىدىغان بولسا، ـــ دېدى ئۇ خۇشاللىقىدىن، ـــ ھازىردىن باشلاپ ئۇنى مەن ئۇچۇن ئوبدان ئاسرىغايسەن. ئۇ ماڭا ۋە ئۇلۇغ بوۋام چىڭگىزخانغا ئوخشاش مۇڭغۇلنىڭ كۆك بۆرىسى بولىدۇ !

ئاپپاق يۈزىدىن نۇر بالقىپ تۇرغان مەڭگۈلۈك خاتۇنىنىڭ قارا كۆزلىرىدىن خۇددى يېپى ئۈزۈلگەن ئۇنچىدەك شادلىق ياشلىرى تۆكۈلگىلى تۇردى. بۇ چاغدا ئۆزىنى تولىمۇ مەھلىيا قىلغان خوتۇننىڭ گۈزەل جامالىغا تەلپۈنۈپ تۇرغان ئېسەن بۇغاخان:

ـــ كەلگۈسىدە تۇغۇلىدىغان بۇ تەخت ۋارىسىمنىڭ ئىسىم ـ شەرىپى تۇغلۇق تۆمۈر بولسۇن. ئۇ خۇددى ئۆزىنىڭ ئىسمىغا ئوخشاش پۈتكۈل مۇڭغۇللارنى ئىتتىپاقلاشتۇرىدىغان تۇغ ـ ئەلەم بولۇپ، چاغاتاي ئۇلۇسىنى غەلىبىدىن ـ غەلىبىگە باشلاپ ماڭسۇن ! ئەلھال، مەن ھازىر قوشۇن باشلاپ يۈرۈشكە ئاتلىنىش ئالدىدا تۇرۇپتىمەن، شۇنىڭدىن خاتىرجەم بولغايسەنكى، زەپەر

قۇچۇپ قايتقاندىن كېيىن مەڭگۈ سېنىڭ بىلەن بىللە بولىمەن، سېنى ھەرگىز يېنىمدىن ئايرىمايمەن ! شۇڭا، مەن قايتىپ كەلگۈچە ئۆزۈڭنى ئوبدان ئاسرىغايسەن ! ...

ـــ ھەئە ...

ئېسەن بۇغاخان خۇشاللىقىدىن مەڭلىك خاتۇنغا: «سېنى سۆيىمەن، سېنى قەدىرلەيمەن !» دەيدىغان ئادەتكە ئايلانغان سۆزلەرنى دېمىدى. چۈنكى، ھازىرنىڭ ئۆزىدە بۇنداق سۆزلەرنىڭ قىلچىمۇ قايىل قىلىش كۈچى يوق ئىدى. ئۇنىڭ مەڭلىك خاتۇنغا بولغان چىن مۇھەببىتىنى ئېنىق ئىپادىلەشتە ئۇنى قوغداش توغرىسىدىكى لەۋزىدىنمۇ ئارتۇق سۆز بولماس.

مەڭلىك خاتۇن ھاياجانلانغانلىقىدىن بىرھەر ئېغىز لايىق سۆز تاپالماستىن يۈزلىرى تېخىمۇ قىزىرىپ كەتتى.

ـــ ۋاي تەڭرىم، ئۇ نېمىدېگەن گۈزەل ـ ھە ! دۇنيادا مۇشۇنداقمۇ چىرايلىق ئايالالار بولىدىكەن ! ـــ دەپ مەستلىكى كېلىپ كەتتى خانىڭ ئۇنىڭغا، ـــ خۇش پۇراق چېچىپ ئىرغاڭلاپ تۇرغان بىر دەستە گۈلدەك چىرايلىق ئوماق يۈزىنى ئالمىمىكىن دېسەم، ئالمىنىڭ جېنى يوق؛ شەپەق قىزارتقان بۇلۇتمىكىن دېسەم، بۇلۇتقا ئۇنىڭدەك گۈزەللىكنىڭ ھەممىسى مۇجەسسەملەنگەن ئەمەس. بۇ ھەقىقەتەن يۈزى ئېچىلمىغان قىز ـ چوكانلارغىلا خاس رەڭگىرويدۇر. مۇشۇنداق گۈزەل چىراي بىلەنلا ئۇلار ئەرلەرنىڭ ئالدىدا ئۆزلىرىنى مەغرۇر تۇتالايدۇ ! ...

چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخاننىڭ باشقا ھەرىمىدىكى خوتۇنلىرىدىن، بولۇپمۇ چوڭ ھەرەمدىكى خوتۇنى، خانىكە ساتلىمىش خاتۇندىن كۆڭلى پەقەتلا سۇ ئىچمەي كېلىۋاتقانىدى. شۇڭا، كېيىنكى چاغلاردا ئۇنىڭ كۆڭلىنى كېلىپچىقىشى ئۇيغۇرلارنىڭ چاغرى ئۇرۇقىدىن بولغان بۇ گۈزەل مەڭلىك خاتۇن ئۆزىگە مەپتۇن قىلىۋالغانىدى. ئۇنىڭ گۈزەل رەڭگى ـ روخسارى، شوخ، يېقىملىق ناز ـ خۇلقى خانىڭ كۆڭلىگە

ھۇزۇر، تېنىگە شېرىن لەززەت بېغىشلايدىغان بولۇپ قالدى ...

*　　*　　*

مەڭلىك خاتۇنىنىڭ بالىلىق چاغلىرى گۈزەل يۇلتۇز يايلىقىدىن ئېقىپ چىقىدىغان قاراشەھەر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى سارىقسۇ① ۋادىسىدا ئۆتكەنىدى. تاشقىن بولغان پەسلىدە چالىش (قاراشەھەر) دەرياسىدا سېرىق رەڭدە لايقىلىق سۇ ئاقىدىغانلىقتىن، سارىقسۇ دەپ ئاتالغان بۇ ۋادا ئوت ـ چۆپى ئەلۋەك، سۇيى مول، مەنزىرىسى گۈزەل بىر جاي ئىدى. ئاتىسى چاغرى بەگنىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلارنىڭ ئۇرۇقى بۇيۇك قۇملۇق② نىڭ ياقىسىغا جايلاشقان شەھىرى كېتىك دېگەن يەردىن مىلادىيە 1266 ـ يىلىدىكى چوڭ يېغىدا سارىقسۇ ۋادىسىغا ئۆز قېرىنداشلىرىنى پاناھلاپ كۆچۈپ كەلگەنىكەن. چاغرى بەگنىڭ ھازىر بەش مىڭ يىلقىسى، مىڭ تارتىم③ تۆگىسى، بىر تۇمەن كالىسى ۋە بەش تۇمەن تۇياق قويى بار بولۇپ، چاغرى ئۇرۇقىدا ئەڭ دۆلەتمەن جەمەت ھېسابلىناتتى. مەڭلىك خاتۇن مۇشۇ سارىقسۇ ۋادىسىدا چاغرى بەگنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەنىدى. تۇغۇلغاندا ئوڭ مەڭزىدە كۈنجۈتتەك چوڭلۇقتا بىر تال قارا ساھىبجامال خالى بار بولغاچقا، ئاتىسى چاغرى بەگ ئۇنىڭغا: «مەڭلىك قىز» دەپ ئىسىم قويغانىدى.

مەڭلىك قىز ئۆزى تۇغۇلغان سارىقسۇ ۋادىسىنىڭ گۈزەل دالالىرىدا ئۆز تەڭتۇشلىرى ۋە قېرىنداشلىرى ئارىسىدا ئون ئالتە ياشقا كىرگۈچە ھېچقانداق تەشۋىشنى بىلمەي، قايغۇ ـ

---

① ھازىرقى خېجىڭ ناھىيەسىدىكى شاڭيۇ يېزىسى تەۋەسىدە. ھازىرقى نامى «سار ئۇسۇن» دېيىلىدۇ.

② بۇيۇك قۇملۇق ـــ تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ تارىختىكى نامىلىرىدىن بىرسى.

③ تارتىم ـــ مىقدار سۆز. بىر تارتىم تۆگە ئادەتتە ئون ئىككى تۆگىدىن تەركىب تاپىدۇ.

هەسرەتسىز ئويناپ ـ كۈلۈپ ياشاپ كەلدى.

توشقان يىللى يازدا چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخانىنىڭ ياساۋۇللىرى چاغرى بەگكە خانىنىڭ مىڭ يىلقا، يىگىرمە قىز بېرىش ھەقىدىكى پەرمانىنى يەتكۈزۈشتى ۋە ئۇنىڭدىن خان پەرمانىنى تەخىرسىز ئورۇنلاشنى تەلەپ قىلىشتى. ئۇلار بەگنىڭ ئوتاۋىدا قىزىلگۈلنىڭ غۇنچىسىدەك گۈزەل ۋە ئوماق بولۇپ يېتىلىۋاتقان مەڭلىك قىزنى كۆرۈپ قېلىشتى ـ دە، بەگكە: «يىگىرمە قىزنىڭ بىرسىگە مۇشۇ چىرايلىق قىزنى بېرىسەن !» دەپ تۇرۇۋېلىشتى.

بىراق، قىزنى دوزاخقا ئىتتىرىشنى خالىمىغان چاغرى بەگ: «مېلىمغا تەگسەڭ تەگكىن، ئەمما قىزىمغا تەگمىگىن !» دەپ خانىنىڭ پەرمانىنى رەت قىلدى. خانىنىڭ پەرمانىنى ئىجرا قىلىشتىن باش تارتىش ياساق بويىچە ئىسيان كۆتۈرگەنلىك بىلەن باراۋەر ئىدى.

كۈتۈلمىگەندە چاغرى ئۇرۇقىنىڭ بېشىغا تۇتۇلغان قارا بۇلۇتتەك قارا كۈن چۈشتى. سارىقسۇ ۋادىسى داد ـ پەريات بىلەن تولدى. ئاۋۇل ـ ئاۋۇللاردا، ئۆيلەردە خوتۇنلار بىلەن بالىلارنىڭ يىغا ـ زارى ئاڭلىنىشقا باشلىدى. ئۆز ئائىلىسىنىڭ، ئۆز جەمەتىنىڭ ۋە ئۆز ئۇرۇقىنىڭ ئامان ـ ئېسەنلىكىنى، خوتۇن ـ قىزلىرىنىڭ ئار ـ نومۇسىنى ساقلاش ھەمدە مال ـ مۈلكىنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭغا ئۇچراپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، چاغرى بەگ ئۆز ئۇرۇقىدىكى قورال تۇتالايدىغانلىكى ئەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئاياغقا تۇرغۇزۇپ، ئاھانەتلىك ئالۋان ـ ياساق ئېلىشقا كەلگەن قانخور لەشكەرلەرنى پۈتۈن سارىقسۇ ۋادىسىدىن، پۈتۈن يۇلتۇز ۋادىسىدىن قوغلاپ چىقاردى ...

يۇلتۇز ۋادىسىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى خەۋىرى ئالمالىققا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخان بۇ ئىسيانىنى باستۇرۇش ئۈچۈن قان ئىچكۈچى

لەشكەرلىرىنى باشلاپ يولتوز ژادىسىغا باستۇرۇپ كەلدى. كۇن قاراڭغۇلاشتى. كەڭ يولتوز ژادىسىنى يانغىن قاپلىدى. خانىڭ قان كەچكۇچى لەشكەرلىرى هەددى ـ هېسابسىز ژە ناھايىتى كۇچلۇك ئىدى، ئەما چاغرى ئۇرۇقدىكىلەر چاغرى بەگنىڭ باشچىلىقىدا ئېسەن بۇغاخانىڭ لەشكەرلىرى بىلەن قاتتىق جەڭ قىلىشتى. چاغرى بەگ ئارسلاندەك غەزەپكە كېلىپ، قىلىچى بىلەن ئوڭغا ـ سولغا چاپاتتى. بەزىلىرىنىڭ بېلىدىن چاپسا، بەزىلىرىنىڭ بېشىنى ئۇزۇپ چۇشۇرەتتى؛ بەزىلىرىنىڭ پۇتىنى يارىلاندۇرسا، يەنە بەزىلىرىنىڭ قولىنى چېپىپ تاشلايتتى. ئۆلۈكلەر ئۇنىڭ ئەتراپىدا تاغدەك دۆۋىلىنىپ كەتتى.

چاغرى ئۇرۇقدىكى باشقا جەڭچىلەرمۇ ئېسەن بوغاخانىڭ قانخور قوشۇنى بىلەن ئاخىرقى بىر تامچە قېنى قالغۇچىلىك جەڭ قىلىشتى. قانلىق جەڭ ئەتىگەندىن باشلانغان پېتى تا كەچ كىرگۈچە داۋام قىلدى. چاغرى ئۇرۇقدىكى ئەرلەر ئاخىرقى تىنىقى قالغۇچىلىك قارشىلىق كۆرسەتىشتى. لېكىن، خانىڭ لەشكەرلىرى بىرسى ئۆلسە ئونى تىرىلىپ، يۈزى يىقىلسا مىڭى بېسىپ كېلىۋەردى. چاغرى بەگنىڭ ئەتراپىدىكى جەڭچىلەر بىر ـ بىرلەپ قىرىلىپ بارغانسېرى ئازىيىشقا باشلىدى. كەچ كىرگەندە بولسا چاغرى ئۇرۇقىدا جەڭ قىلغۇدەك بىرمۇ تىرىك ئوغلان قالمىدى ...

ئاخىر چاغرى بەگ باشچىلىقىدىكى ئۇيغۇر جەڭچىلىرى ئېسەن بۇغاخانىڭ ياۋۇز لەشكەرلىرى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلاندى. چاغرى ئۇرۇقى تىرىپىرەن بولۇپ كەتتى.

ئېسەن بۇغاخانىڭ پەرمانى بويىچە ئۆلمەي ئامان قالغان ئەرلەرنىڭ ھەممىسى قىلچىمۇ رەھىم قىلىنماستىن قىلىچتىن ئۆتكۈزۈلدى. ھەتتا ئەمچەكتىكى ئوغۇل بالىلار ژە سەكسەن ياشلىق قېرى بوۋايلارمۇ بۇ قەتلىئامدىن قېچىپ قۇتۇلالمىدى. خوتۇن ـ قىزلارنىڭ ھەممىسى تۇتقۇن قىلىنىپ، بارلىق يىلقا ـ

تۆگىلەر ۋە كالا ـ قويلار بىلەن بىللە ئالمالىققا ھەيدەپ كېتىلدى. تۇتقۇن قىلىنغان بۇ خوتۇن ـ قىزلارنىڭ ئارىسىدا باسقۇنچىلار بىلەن قەھرىمانلارچە جەڭ قىلىپ، باتۇرلارچە قۇربان بولغان چاغرى بەگنىڭ ئىككى خوتۇنى ۋە بەش قىزى، جۇملىدىن قىزىلگۈلنىڭ غۇنچىسىدەك ئون ئالتە ياشلىق مەڭگۈ بار ئىدى.

تەبىئىي گۈزەل مەڭگۈ قىزنىڭ توغاچتەك يۇمىلاق يۇزىدىن نۇر بالقىپ تۇراتتى. ئاھۇنىڭ كۆزلىرىدەك بىر جۈپ قارا جادۇ كۆزلىرىدىن ئۇنىڭ سېھىرلىك جازىبىدارلىقى تەپچىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئوتتەك چاقناپ بېقىشلىرى، تولۇن ئايدەك ياش، گۈزەل يۈزىدىكى بىر جۈپ زىننىخلىرى، كۆك قەرىگە ھۆسن قوشقۇچى زۆھرە يۇلتۇزىدەك قارا خالى، ئويماقتەك ئېغىزىدىكى سەدەپتەك تىزىلغان ئاپپاق چىشلىرى ۋە غۇنچە بويى ھەرقانداق ئادەمنىڭ مەستلىكىنى كەلتۈرەتتى. رەسىدە بولۇپ قالغان بۇ قىز غۇنچە بويىغا كارامەت ياراشقان ئوشۇققا چۈشۈپ تۇرىدىغان توم قارا ئۆرۈمە چاچلىرى بىلەن بىر قاراشتىلا ھەرقانداق بىر ئەرنىڭ كۆڭلىدە ئىسيان قوزغايتتى. ئۇ ئاغزىنى ئېچىپ كۈلگەن ھامان، ئۇنىڭدا ياۋايىراق، ئەمما يېڭىچە بىر گۈزەللىك نامايان بولاتتى. كونىلار: «ئىشق لەشكىرى ئوق ياغدۇرۇشقا باشلىغاندا، شاھ بىلەن گادايىنى ئايرىمايدۇ؛ ئىشق بورىنى بىپەرۋالىق بىلەن بېسىپ كەلگەندە، تاغ بىلەن خەس ـ خەشەكنى تەڭلا ئۇچۇرىدۇ. جانغا ئىشق كەلكۈنى يېتىپ كەلسە، ئاۋات جايلار بىلەن ۋەيرانە خارابىلەرگە تەڭلا بەرھەم بېرىدۇ. چۈنكى، ئىشق ـ مۇھەببەت ئەجدىھانى تاپسا، ئۇنى چۈمۈلىگە ئايلاندۇرۇۋېتىدۇ. شاھلارنى بولسا دۈانىلەرگە ئوخشاش خارۇزار قىلىدۇ !» دېگەنىكەن.

شۇڭا، ئەللىكنىڭ قارىسىنى ئېلىپ قالغان چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخان تۇتقۇنلار ئارىسىدىكى گۈزەل ئۇيغۇر قىزى مەڭگۈ قىزنى بىر كۆرۈپلا ئۇنىڭغا ئاشىق بولۇپ قالدى ! ھوشى كاللىسىدىن چىقىپ كەتتى ! ياق، ئۇ ھوشيار ئىدى، مەست ـ

مەستانە بولدى ! ئويغاق ـ بىدار ئىدى، خامۇش ـ بىخۇد بولدى ! قىسقىسى، قىزنىڭ ئىشق ئوتى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ھۆكۈمرانى ئېسەن بۇغاخاننى ئۆزىگە شۇنداق دەرىجىدە ئەسىر قىلىۋالدىكى، ئۇنىڭ ۋۇجۇد تۇرخۇنىدىن ئىس ـ تۈتەك چىقىرىۋەتتى.

ئېسەن بۇغاخان مۇلازىملىرىغا مەڭلىك قىزنى خانبالىقا ئەۋەتىلىدىغان ھېلىقى بەش يۈز كىشىنىزەكتىن ئايرىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ ھەربىدىكى قىرىق خوتۇنى قاتارىغا قوشۇپ قويۇشقا بۇيرۇدى ...

* * *

مىلادىيە 1319 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى سەھەردە ئالمالىق قەلئەسىنىڭ ئون ئىككى تۆمۇر قۇۋۇقى گۈلدۇرلەپ تەڭلا ئېچىلدى. بېشىغا ئالتۇن دۇبۇلغا، ئۇچىسىغا ئالتۇن ساۋۇت كىيگەن، بېلىگە قىنى رەڭگارەڭ قىممەت باھا تاشلاردىن كۆز قويۇلۇپ نەپىس ئىشلەنگەن ئەگرى قىلىچنى ئاسقان، ئۇچىسىغا يا ئوقى سېلىنغان چىرايلىق نەقىش بېسىلغان ساغرا ساغدىقىنى① قىيپاش ئېسىپ چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخان تېتىك قەدەملىرى بىلەن خان ئوردىسىدىن چىقىپ كەلدى. بۇ چاغدا كۈنتۇغاردىكى تاڭ سەھەر مەبۇدىسى ئۇيقۇدىن تېخى ئەمدىلەتىن ئويغىنىپ، ئۆزىنىڭ بىنەپشە ھەربىمگە كىرىدىغان دەرۋازىسىنى ئۇلۇغ ئېچىۋەتكەنىدى. كۆك قەردە يۇلتۇزلار شالاڭلىشىپ، ئاسماندا كېچىكىپ قالغان چولپان يۇلتۇزىمۇ ئۆز ئۇۋۇسىنى تېپىۋېلىشقا ئالدىراۋاتقانىدى. ئون تۆت كۈنلۈك تولۇن ئايمۇ نۇر يېغىپ تۇرغان ئاسمان گۈمبىزىنىڭ بىر چېتىدە ئۆڭۈپ، ئاستا ـ ئاستا كۆزدىن يوقالماقتا ئىدى. كەيگەن تېغى تەرەپتىن سوقۇلۇۋاتقان سەھەردىكى سالقىن شامال يېپەك تۇغ ـ

① ساغداق ـــ ئوقدان. ئېشەك، قۇلان تېرىسىدىن ياسالغانلىقتىن شۇنداق دەپ ئاتالغان.

ئەلەملەرنى ئاستا لەپلدەتمەكتە ئىدى. خىزمەتكارلار ۋە بارلىق ھەربىي، مۇلكىي ساراي خادىملىرىنىڭ سەھەر قاراڭغۇسى ئىچىدە ھەربىي يۇرۇشكە ئاتلىنىش ئالدىدىكى جىددىي تەييارلىق بىلەن ئالدىراش يۇرۇشكەن كۆلەڭگىلىرى كۆرۈنمەكتە ئىدى. خىزمەتكارلار ئېگەر ـ جابدۇقلىرى ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن قىلىنغان، تىزگىن سىيرىپ بىر ئىزدا زادىلا توختىمايۋاتقان قومۇشقۇلاق، غازبويۇن جەدە ئارغىماقنى ئېسىن بۇغاخانىنىڭ ئالدىغا ئەكېلىشتى. ئۇنىڭ سىلىق سانلىرى، گۈمبەزگە ئوخشاش ساغرىلىرى ئوتقاشلار يورۇقىدا ئالتۇن سۇيىگە سالغانەك يالتىرايتتى. ئاتنىڭ كۆكرەك گۆشلىرى لىغىرلاپ تۇراتتى. ئالدىنقى ئاياغلىرىنىڭ ئارىلىقى شۇنچىلىك كەڭ ئىدىكى، قېلىن جۇۋا كىيىۋالغان بىر ئادەم بەخۇدۇك ئۆتۈپ كېتەلەيتتى. بۇ ئارغىماقنىڭ پۇتۇن ۋۇجۇددا، ھەتتا ھوشيار دېگگايغان قومۇشقۇلاقلىرىدا، پېشانىسىدىكى ئاق قاشقىسى بىلەن كىچىككىنە بېشىدا، پارقىراق، نەم كۆزلىرىدە ئاجايىپ بىر كۈچ ـ قۇۋۋەت تەپچىپ تۇراتتى. ئۇ شۇنداق ئۇچقۇر بىر ئارغىماق ئىدىكى، ئۆمۈردەك تېز كېتىدىغان، ئەجەلدەك پات يېتىدىغان، ھەتتا ئىتتىك ئوقمۇ ئۇنىڭ تېزلىكىدىن رەشك ئوقى يەيدىغان، كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە ئۆتۈپ بولىدىغان چاقماقمۇ ئۇنىڭ تېزلىكىدىن ھەسەت قىلغۇدەك دەرىجىدىكى بىر ئات ئىدى. ئەگەر بۇ ئاتنىڭ تىزگىنىنى سەل ـ پەل بوشاتىپ قويىدىغان بولسىلا، خىيال خەۋەرچىسىدىن مىڭ ھەسسە تېز ئۆتۈپ كەتكەن بولاتتى ! ئەگەر قامچا يەپ قالسا، توققۇز غۇلاچ كەڭلىكتىكى ھاڭدىن بىر سەكرەپلا ئۇچۇپ ئۆتۈپ كەتكەن بولاتتى !

چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخان خىزمەتكارلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن جەدە ئارغىماققا مىندى، ئاندىن ئۆزىنىڭ ئەتراپىنى تامدەك قورشاپ تۇرۇشقان، تولۇق قورالانغان سۆلەتلىك بەگ ـ ئەمىرلىرى بىلەن بىللە لەشكەرلەرنىڭ ئالدىغا ئات سېلىپ كەلدى. ئۇ بەگ ـ ئەمىرلىرىگە قىسقا ـ قىسقا ۋە كەسكىن ـ

كەسكىن بۇيرۇقلارنى بېرىپ، لەشكەرلەرنى سەپراس - چەپراس قىلدى - دە، ئۆزى ئىشەنچلىك تۇمەنبېشى ۋە باھادىرلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئورۇن ئالدى. جامۇقاي باھادىرنى يەزەك قوشۇنىغا باش قىلىپ، ئۆزى خويۇلدار باھادىر باشلىق بەگ - ئەمىرلىرى بىلەن بىللە ئوتتۇز مىڭ لەشكەرنى باشلاپ ماۋەرائۇننەھرگە قاراپ دەبدەبە - ئەسئەسە، ھەشەم - كارامەت بىلەن ئاتلاندى.

چاغاتاي قوشۇنلىرىنىڭ يۇرۇشكە ئاتلانغان ۋاقتى دەل ئالتۇن قۇياش كۇنتۇغۇشتىكى ھەيۋەتلىك تەڭرىتاغلىرى ئارقىسىدىن بالقىپ چىقىقان پەيتىكە توغرا كەلدى. كاناي - سۇنايلارنىڭ ئەلەملىك سادالىرى ۋە چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ پايتەختى ئالمالىقنىڭ كەڭ كوچىلىرىنىڭ ئىككى قاسىنىقىدا سانجاق - سانجاق تۇرۇپ كېتىشكەن ئۇزاتقۇچىلارنىڭ: «يول بولسۇن، غەلىبە قۇچۇپ قايتقايسىلەر!» دېگەن تەبرىك - تىلەكلىرى، سەرۋاز، دارۇاز، جانباز، قىمارۋاز، كەپتەرۋاز، كەكلىكۋاز، توخۇۋاز، تۇخۇمباز ۋە ئىتارچى — ئىتۋازلارنىڭ تۇرلۇك - تۇمەن خىل تاماشىسى ئىچىدە چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخان تۇمەن كىشىلىك بارگاھ قوشۇننى باشلاپ كەيگەن قوۋۇقىغا قاراپ يۇرۇپ كەتتى. قالغان بەگ - ئەمىرلەرمۇ خان بىلەن تەڭلا ئۆزلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ قالغان ئون بىر قوۋۇققا قاراپ يۇرۇپ كېتىشتى.

يۇرۇش تەرتىپىدە تىزىلىپ رەتلىك مېڭىپ كېتىۋاتقان قوشۇنىنىڭ تۇرلۇك قىسىملىرى پايتەخت كوچىلىرىنى لىق تولدۇرۇپ، ھەربىي يۇرۇش مۇزىكىسىغا كەلتۇرۇپ، تەكشى قەدەم تاشلاپ كېتىۋاتماقتا ئىدى. شوخ چېلىنىۋاتقان ناغرا - سۇنايلارنىڭ سادالىرى ئىچىدە ئۆزلىرىنى تېتىك تۇتۇشۇپ كېتىۋاتقان لەشكەرلەرنىڭ بېشىدىكى دۇبۇلغىلىرى، ئۇچىسىدىكى ساۋۇتلار، قوللىرىدا كۆتۈرۈۋېلىشقان نەيزە - قالقانلار، ئايپالتىلار، ئۆتكۇر - قىلىچلار ۋە ئۆكۈزلەرگە سۆرىتىلگەن ئېغىر تېپتىكى توپ - زەمبىرەكلەر ئەتىگەنكى

كۈننىڭ نۇرىدا يالت ـ يۇلت قىلىپ پارقىرايتتى. ئاق، قىزىل، سېرىق، قارا تۇغ ـ ئەلەملەر ئەتىگەنلىك سەلكىن شامالدا يېنىك لەپىلدەيتتى. جەڭگە، ئۇزاق مۇساپىلىك يۇرۇشلەرگە ئۆگەنگەن ئاتلار ئېغىزدۇرۇقلىرىنى چاينap، تىزگىن سىيرىشىپ، ھەيۋەتلىك كىشنىشىپ، يۇگۇرۇپ چىقىشقا ئىنتىلەتتى. نۆكەرلەرنىڭ، بەگ ـ ئەمىرلەرنىڭ كۆزلىرى قەھرلىك، چىرايلىرى تۇتۇلغان ھەم جىددي كۆرۈنەتتى.

ئوچ تۇمەن كىشىلىك قۇدرەتلىك چاغاتاي قوشۇنى چۈشكە يېقىن پايتەخت ئالمالىقنىڭ ئون ئىككى قوۋۇقىدىن خۇددى ئون ئىككى تارام ئېقىن سۇدەك ئېقىپ چىقىپ بولۇشتى ـ دە، چوڭ يولدا يەنە بىر ـ بىرى بىلەن قوشۇلۇپ، خۇددى ھەيۋەت بىلەن ئۆركەشلەپ ئاققان دەھشەتلىك ئىلى دەرياسىدەك تۆۋەنگە قاراپ ئاقتى ...

*　　*　　*

قازارا، چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخان ماۋەرائۇننەھرگە لەشكەر تارتىش خىيالىغا كەلگەندىن كېيىن، بۇ خىيالىنى ھەممىدىن ئاۋۋال ئۆزىنىڭ چوڭ خانىشى ساتىلمىش خاتۇنغا بىلدۈردى.

ساتىلمىش خاتۇن يېگىنى ئېتىگە چىقمايدىغان قاتاڭغۇر بەدىنىنى تاۋار ـ دۇردۇن ۋە ئالتۇن ـ كۈمۈش بىلەن پۈركەپ يۈرگىنى بىلەن ئىلگىرىكى ئۇنىڭ ئىلدام ئاياغلىرى تارتىلىپ، چاقناپ تۇرغان كۆزلىرى بىرئاز سولغاندى. شۇنداق بولسىمۇ ئۇ ئادەتتە ئۆزىنىڭ تۆرە ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققانلىقتەك ئاقسۆڭەكلىك مەرتىۋىسىنى پەش قىلىپ تولىمۇ مەغرۇر يۈرەتتى. بولۇپمۇ ئېسەن بۇغاخان چاغاتاي مەملىكىتىگە خاقان بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭدىكى مەغرۇرلۇق، تەكەببۇرلۇق تېخىمۇ ئەۋج ئېلىپ، ئۆزىدىن باشقا ھېچكىمنى كۆزگە ئىلمايدىغان

بولۇپ قالغاندى. لېكىن: «توشقان يىلىدىكى ئاھانەتلىك بىتىم» دىن كېيىن ساتلىمىش خاتۇن ئۆزىنىڭ مەملىكەتتە خاقاندىن قالسا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان خانىكىلىك مەرتىۋىسىنى ئۇنتۇپ قالغانمۇ قانداق، ئېسەن بۇغاخانىنىڭ ھەرقانداق ئىشىنى ئۆزى بىلەن مۇناسىۋەتسىز دەپ قارايدىغان بولۇپ قالدى. ئەلھال، خانىنىڭ ماۋەرائۇننەھرگە يۈرۈش قىلىش ھەققىدىكى پىكرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن تۇزۇكمۇ ئويلىنىپ ئولتۇرماستىن:

— خاقانىم، قوشۇن ئاتلاندۇرۇشنى مۇۋاپىق كۆرۈش — كۆرمەسلىك پۈتۈنلەي ئۆزىڭىزنىڭ ئىشى، — دەپ جاۋاب بەردى ئۇ، — نىھايەت بۇنداق ئىشلارنى خېلى يىللاردىن بېرى ئۆز خاھىشىڭىز بويىچە قىلىپ كېلىۋاتىسىزغۇ؟!

— بۇ قېتىم قوشۇنلىرىمىزنى يۈلتۇزدىكىدەك غەلىبە بىلەن قايتىپ كېلىدۇ دېيىش قىيىن. ھەرھالدا مۇۋاپىق مۆلچەر بولۇشى كېرەك — دە. شۇڭا، سېنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكرىڭنى ئاڭلاپ باققۇم بار! — دېدى ئېسەن بۇغاخان ئەستايىدىللىق بىلەن.

— ھا — ھا — ھا! ... — دەپ زەھەرلىك كۈلدى ساتلىمىش خاتۇن خۇددى زاڭلىق قىلغاندەك، — ھۆرمەتلىك خان ئالىيلىرى، كۈن بۇگۈن قاياقتىن چىقتى؟! مەن قېرىپ قالدىم. سىزگە مەسلىھەت بېرىدىغانغا ھەددىمۇ مېنىڭ؟! مېنىڭدىن باشقا ياش خوتۇنلىرىڭىزمۇ بارغۇ — ھە!

ساتلىمىش خاتۇن زەھەرلىك گەپلەر بىلەن خاننى چېقىۋالدى.

ئېسەن بۇغاخان بىر ئەندىكتى — دە، «ھەئە، بار» دەپ غودۇراپ قويدى ئىچىدە. ئۇ ئۆزىنىڭ چوڭ ئايالى بولغان ساتلىمىش خاتۇننىڭ مۇشۇنداق كاتتا مەرتىۋە، ئىمتىيازلارغا قانائەت قىلماي، باشقا خوتۇنلىرىغا ھەسەت قىلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى: «ئۇنىڭغا يەنە نېمىسى يەتمەيدىغاندۇ؟» دەپ ئويلىدى خان، «مەملىكەتتە خاقاندىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان خانىكە — دۆلەت ئانىسى بولغان يۇقىرى مەرتىۋىلىك ئايالىنىڭ

قىلىپ يۈرگەن ئىشىنى كۆرۈڭ؟ ! بۇرۇنقىلار: ‹كۆمۈردىن تۇغۇلىدىغان ئوت يەنە كۈل، كۆمۈر قالدۇرغاندەك، ھەسەتخورلۇقتىن تۇغۇلىدىغان مەغرۇرلۇق يەنە ھەسەتخورلۇقنى پەيدا قىلىدۇ› دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقانىكەن !»

ئېسەن بۇغاخان چوڭ خانىش ساتىلمىش خاتۇنىڭ بۇ بولمىغۇر قىلىقىنى قەتئىي ياقتۇرمىدى. ئۆزى چاغاتاي مەملىكىتىگە خاقان بولۇپ، مەملىكەت بويىچە ئەڭ ئالىي ھوقۇق، ئەڭ ئالىي مەرتىۋىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، خانىكە بولغان ساتىلمىش خاتۇندىكى مەغرۇرلۇق ۋە ھەسەتخورلۇق خۇددى تاغدىن پەسكە دومىلاتقان قار پومىزىكىدەك ھەدەپ يوغىنىماقتا ئىدى.

ئېسەن بۇغاخان ساتىلمىش خاتۇندىن كۆڭلى پۈتۈنلەي سوۋۇپ، رەنجىگىنىچە چوڭ ھەرەمدىن قايتىپ چىقتى ۋە ئاخىرقى قارارنى ئۆزىنىڭ ئامراق خانىشى بولغان مەڭلىك خاتۇنىنىڭ ھۇجرىسىدا چىقارماقچى بولۇپ، كىچىك ھەرەمگە كەلدى.

نىھايەت، خان بۇ يەردە تولۇپ تازا ۋايىگە يەتكەن، چىرايىدىن نۇر يېغىپ تۇرغان گۈزەل، ئەقىللىك ياش مەڭلىك خاتۇنىنىڭ چېھرىدە جاھانىي تىترەتكۈچى خاقانىنىڭ خوتۇنىدا بولۇشقا تېگىشلىك بىر خىل ئالىيجانابلىق جازىبە جىلۋە قىلىپ تۇرغانلىقىنى كۆردى.

خان چوڭ ھەرەمدىكى ساتىلمىش خاتۇن بىلەن كىچىك ھەرەمدىكى مەڭلىك خاتۇنىنىڭ خۇي ـ پەيلىدىكى ئاسمان ـ زېمىن پەرقىنى كۆرۈپ، گۈزەل مەڭلىك خاتۇنغا بولغان ئىخلاسمەنلىكى ھەسسىلەپ ئاشتى ...

چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخانىنىڭ چوڭ خانىشى ساتىلمىش

خاتۇن نەسەب ـ جەمەت جەھەتتە خۇراسان ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئارىسىدىكى تۆرە نەسەبىدىن ئىدى. تۆرە قىزى ساتلىمىش خاتۇننى ئۇ خۇراسان چېگرا سىدىكى غەزنە دېگەن يەردە ئەمىر بولۇپ تۇرۇۋاتقان مەزگىللەردە ئەمرىگە ئالغان بولۇپ، بۇ ئايال ئۆزىدىن ئىككى ياش چوڭ ئىدى. ئۇ پېشانىسى تار، قېشى قېلىن، چېقىر كۆز، چىشلىرى رەتسىز، ئاغزى زادىلا يەتكەن، لەۋلىرى قېلىن، ئاياغلىرى لەگلەك قۇشنىڭكىدەك ئىنچىكە، ئېتى ئۇستىخىنىغا يېپىشقان، چىرايىدىن زەھەر تېمىپ تۇرىدىغان ئېگىز بوي، قاتاڭغۇر ئايال ئىدى. شۇ چاغلاردا ئۇنىڭ ئارقىسىدىن كىشىلەر: «بۇ قىزنىڭ كۆڭلىكى ئاۋۋال مۇرىسىدىن، تىزىدىن، جەينەكلىرىدىن يىرتىلىدۇ!» دېيىشكەنىدى. ھەقىقەتەنمۇ ئۇنىڭ ئۇستىخانلىرىنىڭ ئۇچى ئىككى ـ ئۈچ قەۋەت نىمچە ـ كىيىم ئاستىدىنمۇ بۆرتۇپ چىقىپ تۇراتتى.

خان مەڭلىك خاتۇننىڭ خانىسىدا قونغان كېچىسى ساتلىمىش خاتۇن بىر كېچە كىرپىك قاقمىدى. قاچانكى مەڭلىك خاتۇن ئېسەن بۇغاخاننىڭ ھەرىمىگە كەلتۈرۈلدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ساتلىمىش خاتۇندىكى ھەسەتخورلۇق، كۈنداشلىقمۇ خۇددى ئېگىزدىن دومىلاتقان قار پومزىكىدەك كۈنسايىن يوغىناۋەردى. گەرچە ئۇ ئىچىنى ئۆرتەۋاتقان ھەسەتخورلۇق، كۈنداشلىق ئوتىنىڭ ئاچچىقىنى خاندىن چىقىرالمىغىنى بىلەن، ئەمما خاقان ئوردىدىن ئايرىلىپ سىرتقا چىقىپ كەتكەن ۋاقىتلاردا، قارىندا يىغىلىپ قالغان پۇتۇن غەزەپ ـ نەپرەت، ھەسەتخورلۇق، كۈنداشلىق چوغىنى پۈتۈنلەي كىچىك ھەرەمدىكى مەڭلىك خاتۇننىڭ ئۇستىگە بىراقلا تۆكۈپ، ئىچ ـ پۇشۇقىنى چىقىراتتى...

ساتلىمىش خاتۇننىڭ ھازا زۇللۇقى ئېسەن بۇغاخاننىڭ ھەرىمىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن چاغاتاي ئۇلۇسىدىمۇ مەشھۇر

ئىدى. شۇڭا، كىشىلەر ھازاۋۇل خوتۇنلار ھەققىدە قەدىمدىن تارتىپ رىۋايەت قىلىنىپ كېلىۋاتقان مۇنداق بىر پارس مەسەلىنى ئۇنىڭغا ئىستىھارە[1] قىلىپ سۆزلەپ يۈرۈشەتتى:

قەدىمكى زامانىدا بىر ياخشى يىگىت بىر ھازاۋۇل خوتۇننى ئۇقۇشماستىن ئەمرىگە ئېلىپ قاپتۇ. ئۇنىڭ ھازاۋۇللۇقىغا زادىلا چىداپ تۇرالمىغان يىگىت ھېچقانداق ئىلاجىنى تاپالماي، ئاخىر بۇ يامان خوتۇننى كۆزدىن يوقىتىش قارارىغا كەپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ: «يۇر، خوتۇن، ئاتاڭنىڭ ئالدىغا بىر بېرىپ كېلەيلى» دەپ خوتۇننى ئېلىپ مېڭىپتۇ. يولدا بىر قۇرۇق قۇدۇق ئۇچراپتۇ. ھېلىقى يىگىت ھازاۋۇل خوتۇننى قۇرۇق قۇدۇققا ئىتتىرىۋېتىپتۇ. ئاردىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن: «ۋاي نېمە ئىش قىلىپ قويدۇم؟ بىر گۈناھسىزنى بىكارغا ئۆلتۈردۈم. بېرىپ قاراپ باقايچۇ، ئۆلمىگەن بولسا، ئۇنى قۇدۇقتىن چىقىرىۋالاي، بەلكى ئۇنىڭغا ئەمدى ئەقىل كىرگەندۇ» دەپ ئويلاپتۇ. ئۇ ئارغامچىسىنىڭ بىر ئۇچىغا ئوتۇن باغلاپ، يەنە بىر ئۇچىنى قۇدۇققا ساپتۇ. قارىسا بەھەيۋەت بىر مەخلۇق ئارغامچىغا ئېسىلىپ چىقىۋاتقۇدەك. يىگىتنى قارا تەر بېسىپ كېتىپتۇ. ئەسلىدە ئارغامچىنىڭ ئۇچىغا يوغان بىر ئەجدىھا ئېسىلىپ چىقىۋاتقانىكەن. ئۇنىڭ كۆزلىرى ئوتتەك يېنىپ، ئاغزىدىن قاپقارا ئىس چىقارمىش. يىگىت ئارغامچىنى تاشلاپ قاچماقچى بوپتىكەن، ئاياغلىرى ئالمىشىپ يىقىلىپتۇ. ئارغامچىغا چىرمىشىپ قۇدۇقتىن چىققان ھېلىقى ئەجدىھا يىگىتنىڭ ئالدىغا كەپتۇ ۋە مۇلايىملىق بىلەن قۇيرۇقىنى قىمىرلىتىپ، يىگىتكە مېھرىبانلارچە تىكىلىپ تۇرۇپ: «ھەي ياخشى يىگىت، سەن مېنى چوڭ بالادىن قۇتۇلدۇردۇڭ. قالغان ئۆمرۈمنى ئەمدى سېنىڭ خىزمىتىڭدە ئۆتكۈزىمەن. بىرنەچچە

[1] ئىستىھارە — داستىمىلاش، داستىمىلاپ سۆزلەش.

كۈن ئىلگىرى بۇ قۇدۇققا بىر ئايال چۈشكەنىدى، ئۇ بىر ھازازۇل ئىكەن. مېنىڭ بېشىمغا يۇز خىل بالالارنى سېلىپ، ھېچ ھالىمنى قويمىدى. سەن مېنى شۇ ئاپەتتىن قۇتۇلدۇردۇڭ. قەيەردە بولساڭمۇ، مۇبادا بېشىڭغا بىرەر قارا كۈن چۈشسە ياكى ئورۇنلايدىغان بىرەر مەقسىتىڭ بولسا، مانا شۇ قىلىنى كۆيدۈرگەيسەن. مەن شۇ زامان ئالدىڭدا پەيدا بولىمەن !» دەپ قولتۇقىدىن ئىككى تال قىلنى يۇلۇپ بېرىپتۇ. ئارىدىن خېلى كۈنلەر، خېلى ئايلار ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ئۇ يىگىت ئۆيلىنىش كويىغا چۈشۈپ باشقا يۇرتقا بېرىپتۇ. شۇ يۇرتنى سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان قانالنىڭ بېشىغا بىر ئەجدىھا چۈشۈپ، سۇنىڭ يولىنى توسۇۋالغانىكەن. يۇرتنىڭ ھاكىمى: «كىم شۇ ئەجدىھانى ئۆلتۈرسە قىزىمنى شۇنىڭغا بېرىمەن» دەپ قەسەم ئىچىپتۇ. ھېلىقى يىگىت: «ئەجدىھانى مەن ئۆلتۈرىمەن» دەپ چۆلگە چىقىپتۇ ـ دە، قىللاردىن بىرنى كۆيدۈرگەنىكەن، ئەجدىھا شۇ سائەتتە ئۇنىڭ ئالدىدا تەييار بوپتۇ. سۇ بولسا قانالدا ئۆز يولىدا ئېقىشقا باشلاپتۇ. ئەجدىھا يىگىتتىن سوراپتۇ:

ـــ خوش، مېنى نېمە خىزمەت بىلەن ئىزدىدىڭ؟

يىگىت ئۇنى قورقۇتۇپ:

ـــ ھەي ئىنسابسىز، بۇ نېمە قىلغىنىڭ؟ ئۆزۈڭ كۆرگەن ھېلىقى ھازازۇل ئايال قۇدۇقتىن چىقىپتۇ. سېنى ئىزدەپ يۈرگەنىمىش ۋە شۇ ئەجدىھانى بىر كۆرسەم دەپ ئارزۇ قىلارمىش، ـــ دەپتۇ.

ـــ بويۇڭدىن ئايلىناي، ئۆمۈرۋايەت ساڭا قۇل ـ چاكار بولۇپ ئۆتەي. مېنىڭ قەيەرگە كەتكىنىمنى ئۇنىڭغا ھەرگىز ئېيتقۇچى بولما ! ـــ دەپ يالۋۇرۇپتۇ ئەجدىھا ھېلىقى يىگىتكە ...

شۇڭا، كونىلار ھازازۇل خوتۇن توغرۇلۇق نائىلاج: «يامان خوتۇننى يا سېتىۋەتكىلى بولمايدۇ، يا ئۆلتۈرۈۋەتكىلى بولمايدۇ.

ئۇنى ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىشتىن باشقا چارە يوق. باشقا چۈشتىمۇ، ئازابنى تارتىش كېرەك !» دەپ ئېيتقانىكەن ! ئېسەن بۇغاخانمۇ چوڭ خانىشى بولغان بۇ ساتلىمش خاتۇنغا ئامال قىلالماي، تەقدىرگە بويسۇنۇپ كېلىۋاتقاندى ...

* * *

ئۇلۇغلار: «ئىنسانىنىڭ روھى ۋە جىسمىغا لاتاپەت بىلەن كاساپەت، نۇر ـ ئىمان بىلەن زۇلمەت ـ جاھالەت ئارىلاشقان بولىدۇ. ئالەمدە بار بولغان ئېسىللىق بىلەن پەسلىككە ئوخشاش خۇسۇسىيەتلەرمۇ ئىنسانىنىڭ قەلب دۇنياسىدىن مەلۇم نىسبەتتە ئورۇن ئالغان بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەركىمدە بىر ئالاھىدە مىجەز ـ خۇلق پەيدا بولغان. ئىنسانغا پەرىشتىلەر ئەقلىدىن بەھرە بېرىلگەن ۋە شەيتان نەپسىدىن ھەسسە قوشۇلغان بولىدۇ. شۇڭا، ھەركىم ئەقىل بىلەن بىر ئىش قىلسا يۇقىرى مەرتىۋىلەرگە ۋە ئۇلۇغ دەرىجىلەرگە كۆتۈرۈلەلەيدۇ؛ ئەگەر نەپسىنىڭ پەرمانىغا بويسۇنسا، ھايۋاندىن بەتتەر پەس ئورۇنغا چۈشۈپ، بۇ دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە خار ـ زارلىققا قالىدۇ. شۇڭا، بۇنداق كىشىلەر جاھىل كىشىلەردۇر. ئۇلار شۇنىڭ ئۈچۈن جاھىل دەپ ئاتالغانكى، بۇنداق كىشىلەر ئوڭايلا نەپسىنىڭ كەينىگە كىرىپ، يامان خۇلق ۋە يارىماس ئىشلارغا قەدەم قويۇشىدۇ ـ دە، ھېرىس ـ ھەسەت، زۇلۇم ـ سىتەم ۋە رىيا ـ غەيۋەت، توقۇ ـ تۆھمەتكە ئوخشاش گۇناھلىق ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولۇشىدۇ !» دېگەنىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇنۇ نەزمىدە ئەنە شۇنداق ئادەملەرگە مۇنداق دەپ ئىستىھارە قىلىنغان:

جەبىر ـ زۇلۇم شاھۇ سۇلتانىنىڭ ئىشى،
رەشك ـ ھەسەت موللا ـ ئىشانىنىڭ ئىشى.

كىبىر باينىڭ، مىكىر تەنناز جۇڭانىڭ،
خۇلاسە، ھەممىسى شەيتانىڭ ئىشى①.

خوش، بۇ گەپ مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇرسۇن، ئەمدى ئۆز سۆزىمىزگە كېلەيلى.

چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخان ساتلىمىش خاتۇننى كېلىپچىقىشى ئېسىل نەسەبتىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇنى ئاتام ئېلىپ بەرگەن خوتۇن، ھازىر خانىكە ــ دۆلەت ئانىسى بولۇپ دەۋران سۈرمەكتە، دەپ ھېسابلاپ، ئۇنىڭ ئىززەت ـ ئىكرامىنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتكەنىدى. ھۆكۈمرانلىق، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا ئۇنى مەسلىكەتتە ھەمىدىن ئۇستۇن كۆرەتتى. ئەپسۇسكى، ئەنە شۇنداق نېمەت ـ پاراغەت، ئىززەت ـ ھۆرمەت نەتىجىسىدە مانا مۇشۇنداق ئەھۋال كېلىپ چىقتى ۋە ئۇنىڭ مۇشۇنداق يامان نىيىتى ئاشكارىلاندى. دېمەك، كىشى قولىنى ئىسياندىن تارتمىسا ۋە مىجەز ـ خۇلق سەرەمجانىنىڭ ئىختىيارلىق تىزگىننى نەپسى ئىلكىگە ئالغان بولسا، پىتنە ـ مىكىر، ھەسەت ـ خۇسۇمەت قۇشى ئۇنىڭ مېڭە چاڭگىسىدا تۇخۇم چىقىرىدۇ ۋە ئىسيان ھەۋىسى ئۇنىڭ كۆكرەك قەپىسىدە ئورۇن تۇتىدۇ!

ساتلىمىش خاتۇن ئېسەن بۇغاخانىنىڭ ئەمرىگە ئۆتكەندىن بېرى بىرەر قېتىممۇ ھاملىدار بولۇپ باقمىغانىدى. ئۇ قاچانكى خانىنىڭ كىچىك خانىشى مەڭلىك خاتۇننىڭ خاندىن ھاملىدار بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپتى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇنى كۆزىگە قادالغان مىخ، بەدىنىگە سانجىلغان تىكەن، قولتۇقىغا چىققان چىقان دەپ بىلدى ۋە بىر ئامال بىلەن ئۇنى ھەرەمدىن قوغلاپ چىقىرىشنى ئويلىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ساتلىمىش خاتۇن ئۆزاق ئويلاپ، ئاخىر بىر زەھەرلىك تەدبىرنى تاپتى. نىھايەت ماۋەرائۇننەھرىدىكى بارلاس، سۇلدۇز قوۋمى ئىسيان كۆتۈرگەندىن

① بۇ رۇبائىينىڭ ئاپتورى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر.

كېيىن، ئېسەن بۇغاخاننىڭ جەنۇبقا لەشكەر تارتىپ كەتكەنلىكى ساتلىمىش خاتۇننىڭ بۇ زەھەرلىك تەدبىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشىغا تېپىلغۇسىز ياخشى پۇرسەت بولۇپ بەردى ...

*　　*　　*

مەڭلىك خاتۇن كۈندىكى ئادىتى بويىچە چاشگاھ ۋاقتىدا باغۇئېرەمدىن خابگاھىغا قايتتى. ئۇ دېدەكلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ خابگاھنىڭ ئالدىغا كېلىپ، سەلكىن شامالدا يېنىك تەۋرىنىۋاتقان دەرەخلىك دېرىزىلەرنىڭ ئۇلۇغ ئېچىۋېتىلگەنلىكىنى كۆرۈپ، كۆڭلى بىرنەرسىنى سەزگەندەك بولدى ـ دە، خالار ـ خالماس پەلەمپەيگە قەدەم باستى. مانا ئۇ خابگاھنىڭ پەلەمپىيىدىن يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپ دالان ئىشىكىگە بېرىپ يەتتى ۋە دالاندا ئۇرە تۇرغان ناتونۇش بىرسىنى كۆرۈپ، تۇرغان يېرىدە تۇۋرۈكتەك قېتىپ قېلىپ: «باشقا جايغا كىرىپ قالدىمۇ؟» دەپ ئۆپچۆرسىگە قارىۋالدى ـ دە، كەينىگە ئىتتىك ئۆرۈلدى. پەلەمپەيدىن قايتىپ يەرگە ئالدىراش چۈشۈپ كېتىۋېتىپ مۇدۇرۇپ كېتىپ، چۆرە قىزلارنىڭ قۇچىقىغا يىقىلدى.

شۇ ئەسنادا ئۇستىگە تۈگمىلىرى ئېتىلمىگەن يىپەك كۆڭلەك كىيىۋالغان، قارا تامباللىق، قارا چاچلىق، مەڭزى قىزىل بىر ئەر كىشى دالاندىن ئوقتەك ئېتىلىپ چىقتى ـ دە، ئۆزىنى باغۇئېرەمنىڭ ئىشىكىگە ئاتتى.

دەل مۇشۇ چاغدا باغۇئېرەمنىڭ ئىشكى تاراقلاپ ئېچىلىپ، تۆت ـ بەش تۇرغاۋۇتنى ئارقىسىغا سېلىۋالغان خانىكە ساتلىمىش خاتۇن ئىشىك ئالدىدا پەيدا بولدى ۋە ھەرەمدىن قېچىپ چىقىۋاتقان ھېلىقى ناتونۇش ئەرنى تۇتۇشقا بۇيرۇق بەردى. تۇرغاۋۇتلار ھەش ـ پەش دېگۈچە بۇ ئەر كىشىنى چەمبەرچاس قىلىپ باغلاپ تاشلىدى.

ـــ نېمە ئادەمسەن؟ خانىمىڭ ھەرىمگە خاندىن باشقا ئەر كىشىنىڭ كىرىشى مەنئى قىلىنىدىغانلىقىنى بىلمەمسەن؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن ساتىلمىش خاتۇن قەھر قىلىپ.

ـــ چوڭ ئايىمغا مەلۇم بولغايكى، ـــ دېدى ھېلىقى ناتونۇش ئادەم يۇلقۇنۇپ تۇرۇپ، ـــ مېنىڭ ھەرەمگە كىرىدىغان بېشىم ئونمۇ؟ كىچىك ئايىم مېنى چاقىرتىپتىكەن، شۇڭا كىرىۋىدىم.

كۆز ئالدىدا يۇز بېرىۋاتقان بۇ ئىشلارغا قاراپ، مەڭدەپ تۇرۇپ قالغان مەڭلىك خاتۇن: «ۋاي!» دەپ ۋارقىرىۋەتتى.

سەينادىكى تاراق ـ تۇرۇق قىلغان ۋە ۋارقىرىغان تۇيۇقسىز ئاڭلاپ، بويىنى ئاپپاق ۋە ئۇزۇن يۇڭلۇق بىر قارا ئىت پەلەمپەينىڭ ئاستىدىن يۇگۇرۇپ چىقتى ـ دە، ساتىلمىش خاتۇنغا قاراپ ھاۋۇشىپ باردى. بىراق، ئاۋازنى ئاڭلاپ، بىردىنلا ئۇنى تونۇپ قالدى ۋە خجىل بولۇپ ئەپۇ سورىغاندەك ئاستا غىڭشىپ، يەردە يېتىپ قۇيرۇقىنى شىپاڭلاتتى ـ دە، كۆكرىكى بىلەن ئۆمىلەشكە باشلىدى.

ساتىلمىش خاتۇن مەڭلىك خاتۇننى تىللاپ كەتتى:

ـــ ۋاي، زېدى پەس، سېنىڭدە زادى نومۇس دېگەندىن ئەسەر بارمۇ؟! يا ئەر ھەقىقى دېمىسەڭ، يا خەلقئالەمدىن ئىزا تارتمىساڭ! بىردەملىك نەپسىڭنى يېغالماي، يامان يولغا كىرىپ كەتتىڭمۇ؟! قارا سېنى، شۇنداق ئېسىل خاقان ئېرىڭگە قارا سانىدىڭ! بەرىكەتنى توزۇتۇۋەتتىڭ! ئېرىڭ خاقان ئۇرۇشتىكى ئادەم ئىدىغۇ؟ ئوت ئىچىگە كىرىۋاتقان، قان كېچىپ جەڭ قىلىۋاتقان كىشى ئىدىغۇ؟! سېنىڭ بۇ ناشايان ئىشلىرىڭنى ئاڭلىسا، ھازىر ئۇنىڭ كۆڭلى قانداق كۆتۈرۈلسۇن، قانداق ئۇرۇشقا كىرسۇن ئەمدى؟!

ئۇزۇن يۇڭلۇق قارا ئىت خۇددى بۇ ئىككىسىنى ياراشتۇرماقچى بولغاندەك غىڭشىپ، ھېلى ساتىلمىش خاتۇننىڭ ئالدىغا، ھېلى مەڭلىك خاتۇننىڭ ئالدىغا يۇگۇرۇپ كېلەتتى.

خۇددى خاپا بولما، دېگەندەك قىلىپ، ساتىلمىش خاتۇننىڭ پۇتىدىكى قىزىل سەختىيان ئۆتۈكنى يالايتتى، ئالدى پۇتلىرى بىلەن قۇچاقلايتتى، قوللىرىغا قاراپ ئىنتىلەتتى، ئىككى ئوتتۇرىدا يۇگۇرۈپ ھارمايتتى.

— سەن مىڭبىر ھىيلە ـ مىكىر، نازۇكەرەشمەڭ بىلەن خانىڭ كۆڭلىنى ئوۋلاپ، ئۆزۈمگە بەنت رام قىلىۋالدىم، دەپ ئۆزۈڭگە بىسيار تەمەننا قويياتىڭغۇ؟ — دەپ مەڭلىك خاتۇنغا زەھىرىنى يەنە سانجىشقا باشلىدى ساتىلمىش خاتۇن، — ئانام رەھمەتلىك: «خوتۇن كىشى كېچىسى سايرايدىغان قۇش، ھېچقانداق قۇشمۇ ئۇنىڭدەك چىرايلىق سايرىمايدۇ!» دەيدىغان. سەن نومۇسسىز ئەسلىدە خان ئېرىڭنىڭ قوينىدا سايراپلا قالماي، بەلكى ئوينىشىڭنىڭ قوينىدىمۇ سايرايدىكەنسەن ـ دە!

ئەنە شۇ ۋاقىتتا مەڭلىك خاتۇنغا بىردىنلا جان كىرگەندەك، خورلانغان پېتى جايىدىن سەكرەپ تۇردى ـ دە، ئۆپچۆرىسىگە بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن، ئۆزىگە ئۆزى ھەيران قالغاندەك:

— ۋاي جېنىمەي! — دەپ سوزۇپ سۆزلەشكە باشلىدى، — نېمىشقا مەن بۇنداق جىم ئولتۇرغۇدەكمەن ـ ھە! نېمىشقا ئۆزۈمنى ساڭا خار قىلدۇرغۇدەكمەن؟! پۇتۇن بۇزۇقچىلىقنى بىر ئۆزۈڭ قىلسەن، نومۇس دېگەننى مانا سەن بىلمەيسەن؟!

مەڭلىك خاتۇننىڭ سۆزلىرى جان ـ جېنىدىن ئۆتۈپ كەتكەن چوڭ ھەرەمدىكى ساتىلمىش خاتۇن خۇددى چوغقا دەسسىۋالغاندەك تاقلاپ كەتتى ـ دە، ئۇنىڭغا تاشلاندى:

— ۋاييەي! ۋاي چىرايلىق، ئۆزىڭنى تامچا ئۆتمىگەن ئۆگزە، قوزۇق قاقمىغان تامدەك پاكىز دەپ قارامسىز؟ بىلمىز سەن دىڭگىل قاش، ياپما قاپاق، ئالمغاي كۆز، شور تۇمشۇق، توغۇر قۇلاق، دورداي كالپۇك، ھىڭگاڭ چىش، ھاپپا قوۋۇز، ئۇزۇن ئېڭەك، دوقا ماڭلاينى! سەنزە خىيالىڭدا: «ئېرىم خاقان بولغاندىكىن، ھېچكىم مېنى تاك ئېتىپ چېكەلمەيدۇ» دەپ

ئويلايدىكەنسەن ـ دە، بۇ سېنىڭ ئۇخلاپ چۈش كۆرگەنلىكىڭ !

ئۇنىڭ بۇ ھاقارىتىگە مەڭلىك خاتۇن ئاخىر چىداپ تۇرالمىدى:

ـــ ساتىلمىش خاتۇن ! ـــ دەپ ۋارقىرىدى ئۇ غەزەپ بىلەن، ـــ بەلكىم نۇقسانلىرىم باردۇر، ئۇنى يوشۇرۇۋاتقىنىم يوق. ئەمما، شۇنى بىلىپ قويغىنكى، خاقان ئېرىم بىلەن ماڭا تىل تەگكۈزمىگىن. ئۇ مەن كۆزۈمنى ئېچىپلا كۆرگەن ئېرىمدۇر ! سەن: «كۆيۈمى يوق خوتۇندىن، مايماق بولسىمۇ قىز ياخشى !» دېگەننى ئاڭلىمىغانمۇ؟ ئېرىم ماڭا ئامراق، قانداق؟ ھەي ساتىلمىش خاتۇن، شۇ چاغقىچىمۇ مەن سېنىڭ پۇتۇن ھازارۇللۇقۇڭغا تاقەت قىلىپ كەلدىم، بەس، بولار ئەمدى ! رازى ئەمەسمەن، كۆتۈرەلمەيمەن، قۇلاقمۇ سالمايمەن، ۋالاقلىمىغىن، بەس ئەمدى !

مەڭلىك خاتۇن سۆزىنى تۈگىتىپلا خۇددى زەھەرلىك يىلاندىن قاچقاندەك، ساتىلمىش خاتۇندىن پاتراق قۇتۇلۇشنى كۆزلەپ، خابگاھىغا كىرىپ كېتەي دەپ ئورنىدىن تۇرۇۋىدى، ساتىلمىش خاتۇن تېخىمۇ ئەزۋەيلىگىلى تۇردى:

ـــ مېنى كۆزگە ئىلماي، بېشىمغا دەسسىمەكچى بولۇۋاتقىنىنى قارا بۇنىڭ ! ... مەن كىم؟ سەن كىم؟ ھەرقانچە بولساڭمۇ يەنىلا توقال خوتۇن ـ دە، سەن ! خاقان ئېرىڭ يېنىڭدا بولمىغاندىكىن، نېسىۋەڭگە شۈكۈر قىلىپ ئۆيۈڭدە ئولتۇرساڭ بولماسمىدى؟ ساڭا ئويناش تۇتۇشنى نېمە قويدى؟ ! «كۈلكە كۈلۈپ كېلەر، كەينىدىن يىغا قوغلاپ كېلەر» دېگەننى ئاڭلىمىغانمۇ سەن؟ بۇنىڭ ھېسابىنى بېرىسەنغۇ تېخى؟ !

ساتىلمىش خاتۇننىڭ مۇشۇ تاپىتىكى تەلەتى يۈزىگە قونغان چۈن قىرىق پارچە بولۇپ كەتكۈدەك تۇرۇلۇپ كەتكەنىدى.

مەڭلىك خاتۇن جىم تۇرۇپ بەرسە بوزەك بولۇۋېرىدىغانلىقىنى چۈشەندى بولغاي، دەرھال قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتتى:

ـــ هېساب بەرسەم خاقان ئېرىمگە مەن بېرۇرمەن، ساڭا نېمە دەز كەتتى؟ ـــ دېدى ئۇمۇ بوش كەلمەستىن، ـــ مەڭلىك خاتۇن ھۇزۇر قىلىپ ياشاۋاتىدۇ، ئەمدى مەن ئۇنىڭدەك ياشىيالمىدىم، دەپ ئەلەم بولۇۋاتامدۇ ساڭا؟ ئىچىڭگە ئوت كەتمىسۇن يەنە ! يىقىلغانلىق ئۈستىگە چىقىپ تەپ، دېگەندەك، قارا بۇ بايقۇشنى ! ئەر بىلەن ئايالنىڭ ئوتتۇرىسىدا بۇنىڭدىن باشقا ئىش بولىدۇ، دەپ ئويلىغانمىدىڭ؟ ئوينىغان بولسام مەن ئويناپتىمەن، كارىڭ نېمە سېنىڭ؟ ماڭمۇ ھەسسە چىقىپ قالار، دەپ ئويلىۋىدىڭمۇ؟

ئەمما، ساتلىمىش خاتۇنمۇ گەپتىن توختايدىغاندەك ئەمەس ئىدى:

ـــ ھە، شۇنداقمۇ؟ ـــ دېدى چالۋاقاپ، ـــ مەن غەيۋەت قىلمىدىم، كۆزۈم بىلەن كۆرگەننى ئېيتىۋاتىمەن ! ئىشەنمىسەڭ، مۇنۇدىن سورا، قاراغىم ! ـــ ئۇ سۆزلەۋېتىپ ھېلىقى ناتونۇش ئەرنى كۆرسەتتى.

مەڭلىك خاتۇن تاتىرىپ كەتتى:

ـــ ياق، ياق ! تۆھمەت سۆز بۇ، يالغان !

ـــ سۆزلىسەڭ سۆز چىقىدۇ، چوقۇۋەرسەڭ كۆز چىقىدۇ، دەپتىكەن. كېچىلىرى يالغۇز ياتقىنىڭدا كىملەر ساڭا ھەمراھ بولۇشۇپ بېرىۋاتقانلىقىدىن باشقىلارنىڭ خەۋىرى يوق دەپ ئويلايدىكەنسەن ـ دە ! يەنە كېرەكمۇ سەن بۇزۇققا؟ ! ...

مەڭلىك خاتۇننىڭ دېمى ئىچىگە چۈشۈپ جىمىپ كەتتى، چىرايلىق لەۋلىرى كۆپكۆك بولۇپ تاتىرىپ كەتتى. ئىپلاس قول بىلەن يۈزىگە بىر شاپىلاق ئۇرغاندەك، نەپرەت ۋە ئەلەمدىن پۈتۈن ۋۇجۇدى تىترەپ كەتتى.

ئۇ ئوقتەك ئۇچۇپ بېرىپ ساتلىمىش خاتۇننىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە جانسىز ئاۋازى بىلەن ئىڭراپ تۇرۇپ:

ـــ كىم، مەنمۇ؟ ... مەن شۇنداقمۇ؟ ـــ دېدى. ئۇ ھېلىلا چوڭ ھەرەمدىكى ساتلىمىش خاتۇننىڭ ئاغزىدىن چىقىقان ئىپلاس

سۆزنى قايتا تىلغا ئېلىشتىن يىرگەندى، ــ سەن ئېيتىۋاتامسەن بۇ سۆزنى، ھە؟ سەنمۇ، قانداق؟ ... مېنى دەۋاتامسەن، مېنى ئۆزۈڭگە ئوخشاش ھازازۇل كۆرۈۋاتامسەن؟ ! ...

بۇ چاغدا ساتىلمىش خاتۇن ئۆزىنىڭ يېڭىزلىقىغا ئۆزى خۇشال بولغاندەك زەھەرلىك كۈلدى ـ دە، ياۋۇز كۆزلىرى بىلەن تىكىلىپ تۇرۇپ، مەڭگۈلىك خاتۇندىن يەنە بىر قېتىم سورىدى:

ــ سېنى دېمەي كىمنى دەيتتىم ئەمىسە؟ بولدىمۇ؟ ... يەنە كېرەك ئەمەسمۇ؟ ...

مەڭگۈلىك خاتۇن تۇرۇپلا قالدى. بۇ سۆزلەر ئۇنى ئەمدى زۇۋانسىز قىلىپ قويۇۋاتقاندى. ئۇ قۇرۇپ كەتكەن لەۋلىرىنى ئاران قىمىرلىتىپ تۇرۇپ:

ــ بۇ قانداق كۆرگۈلۈك ئەمدى؟ ــ .دەپ پىچىرلىدى ئۆز ـ ئۆزىگە، ــ ياۋاللا، مېنىڭدەك بىر ياۋاشنى بۇنچىلىك رەنجىتكىنىڭ ئۈچۈن ئىلاھىم زۇۋانىڭ قۇرۇپ، تىلىڭ تۇتۇلۇپ كەتكەي ! ...

ــ ھە قۇرۇسا، قۇرار ! تۈكۈرۈپمۇ قويمايمەن. ھە قۇرۇپتۇ دەيدۇ ! قېنى كىمنىڭ قۇرۇيدىغانلىقىنى كۆرىمىزغۇ تېخى ! ھى ـ ھى ـ ھى... ــ دەپ ساتىلمىش خاتۇن سوغۇق كۈلۈپ قويدى. ئاندىن يېنىدىكى تۇرغاۋۇتلارغا ئەمر قىلدى:

ــ بۇ بۇزۇق ئەمدى خاقان ئېرىمنىڭ ھەرىمىنى بۇلغاپ تۇرىۋەرسە بولمايدۇ ! ئۇنى دەرھال دوختەۋىلەرنىڭ ئۇلۇغ ئەمرى شىراۋۇل دوختەۋنگە ئاپىرىپ بېرىڭلار. ئۇ بۇنى قارا تاپان دېدەك قىلىپ ئىشلىتىپ، بىردەم بىكار قويمىسۇن ! كۆزىدىن چۈشەن قاينىتىپ، ئەدىپىنى تازا بەرسۇن ! ...

تۇرغاۋۇتلار ئېسەن بۇغاخانىنىڭ چوڭ ئايالى ساتىلمىش خاتۇنىنىڭ ئەمرىنى دەرھال بەجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن، بىچارە مەڭگۈلىك خاتۇننى قولتۇقىدىن تۇتۇپ سۆرىگەن پېتى باغۇئېرەمدىن ئاچىقىپ كېتىشتى ...

نەزم

كۆردۇم مەن بىئەقىل بىر ھەسەتچىنى،
ئۆزىدىن ئۈستۈننى غاجايىتتى راسا.
مەن دېدىم: «ئەي خوجا بەختسىز بولساڭ،
بەختلىك كىشىدە ئېيىت، نېمە گۇنا؟»
ـــ شەيخ سەئدى

ئىككىنچى باب

قۇم باسقان شەھەر ــ كېتىك

«ھەقىقەت ئىچىگە كىرىپ قالغان بىر يالغان ھەممە ھەقىقەتنى شۇبھىگە قويىدۇ.»

ــ ئەللامە زەمەخشەرى

مىلادىيە 1327 ـ يىلى ياز.

ئوسمىي ــ تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي شىمالى تەرىپىدە تارىم دەريا‌سى دەپ ئاتىلىدىغان بىر دەريا بار ئىدى. بۇ دەريا شەرقىە قاراپ ئېقىپ، ئارغان، توقۇم ۋە چىغلىق دېگەن يەرلەرنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، لوپچاڭزا دېگەن يەردە لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلاتتى. قەدىمكى چاغلاردا بۇ دەريانىڭ ئىككى تەرىپىدە كۆز يەتكۈسىز پايانسىز توغراقلىقلار بار بولۇپ، ئاتلىق ئادەم بۇ توغراقلىقتا ئون كۈن ماڭغاندا ئاران چوڭ قۇملۇققا كېسىپ چىقالايتتى. بۇ دەريانىڭ ئېتەك تېرىم دەپ ئاتىلىدىغان يېرىگە يېقىن بىر يەردە شەھىرى كېتىك دەيدىغان بىر شەھەر بولغان. شۇ چاغلاردا بۇ يەرلەرنىڭ بىر قىسمى تېخى ئەمدىلەتىن ئىسلاملاشقان بولغاچقا، بۇ شەھەردە ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتكە بولغان ئېتىقادى تېخى تۆۋەن باسقۇچتا تۇرۇۋاتاتتى. ئىسلام شەرىئىتى بۇ يەرلەردە تېخى تولۇق ئىجرا بولۇپ كېتەلمىگەنىدى. تارىخىي خاتىرىلەردىكى مۇنۇ بىر ئابزاس سۆز بىزنىڭ بۇ گېپىمىزنى ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ:

« ... قايسى مىللەت، قايسى مەزھەپ ئىكەنلىكىنى بىلگىلى

بولمايدۇ» دەپ يېزىلغانىدى بۇ خاتىرىلەردە «مۇسۇلمانمىكىن دېسە، نامراز ئوقۇمايدۇ. نەزىر ـ چىراغ قىلمايدۇ، روزا تۇتمايدۇ، خەير ـ سەدىقە قىلمايدۇ. ھاراق ـ شاراب ئىچىشىدۇ؛ كاپىرمىكىن دېسە، ئىمان ئېيتىپ، مۇسۇلمانچە كىيىم كىيىشىدۇ، مۇسۇلمانچە سۆزلىشىدۇ. ئۇلاردىن: ‹سىزلەر قايسى مەزھەپ ۋە قايسى مىللەتتىكى خەلق؟ پادىشاھىڭلار بارمۇ، ئېتى نېمە؟ ئالىم ـ ئۆلىمالىرىڭىز بارمۇ؟› دەپ سورالغاندا، ئۇلار ئېيتىدۇرلەركى: ‹پادىشاھىمىز بار، ئېتى سۇلتان ئابدۇقەيىس، لەقىمى زەيۇر شاھ كەتەكسىدۇر. ئالىم ـ ئۆلىما، مەزھەپ دېگەننى بىلمەيمىز. لائىلاھە ئىللەللاھۇ مۇھەممەدۇن رەسۇلىللا، دېگەندىن ئۆزگىنى ئۇقمايمىز› ... »[1] بۇ شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا رېگىستان دەپ ئاتىلىدىغان كەڭرى مەيدان بار بولۇپ، مەيداننىڭ كۈنپېتىش تەرىپىگە مۇسۇلمانلارنىڭ جامە دەپ ئاتىلىدىغان بىر مەسچىتى جايلاشقانىدى. بۇ جامەنىڭ ئىمامىنى شەھىرى كېتىكلىكلەر «قارا باخشى» دەپ ئاتايتتى. «قارا باخشى» دېگەن سۆز قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «چوڭ مولا، مەۋلانا» دېگەنلىك بولاتتى. مۇسۇلمانلار بۇ «قارا باخشى»نى «مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى» دەپمۇ ئاتايتتى. ئۇ كېتىك شەھىرىدىكى مەشھۇر ئىسلام ئۆلىماسى ـــ شەيخۇلئىسلام ئىدى.

شۇ زامانلاردا بۇ ئەتراپلاردا يازدا يامغۇر، قىشتا قار ياغماي، تاغلاردىن كېلىدىغان سۇ ئۇرۇلۇپ قالغانلىقتىن تارىم دەرياسى قۇرۇپ كەتكەنىدى.

ئۇدا داۋام قىلغان قاتتىق قۇرغاقچىلىق بۇ يىل ئوننىچى يىلىغا قەدەم قويدى. دەريا ـ شاخابچىلار، كۆل ـ ھاۋزىلار قۇرۇپ كەتتى. پايانسىز تەكلىماكان قۇملۇقى كېتىك شەھىرىنى تۆت تەرەپتىن بارغانسېرى قورشاپ كېلىشكە باشلىدى. بۇ شەھەر

---

① بۇ ھەقتە «مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا تەزكىرىسى»، «جالالىدىن بۇخارى ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخان، خوجا مۇھەممەد شېرىپ پىر، ئابدۇرەشىدخانلار توغرىسىدا تارىخىي قىسسە» (قول يازما)دە بايانلار بار.

ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى ھەيۋەتلىك تۈسىنى پۈتۈنلەي يوقاتقان، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بۇرۇنقى كۆكۈلمەيدانلىق، چىمەنزارلىقتىن ئەمدى قىلچىمۇ ئەسەر قالمىغانىدى. كۆچمە قۇم نەچچە يۈز چاقىرىم قېلىنلىقتىكى قويۇق توغراقلىقلارنى بېسىپ قۇرۇتۇپ پۈتۈنلەي يوق قىلغاندىن كېيىن، يەنە داۋاملىق شەھىرى كېتىك تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلەپ بېسىپ كېلىۋەردى. رەھىمسىز ئاقار قۇم ئۆز يولىدا ئالدىغا ئۇچرىغان سان ـ ساناقسىز دەريا، شاخابچىلارنىڭ قىنىنى تىندۇرۇپ تۈزلەپ بولغاندىن كېيىن، مەرۋايىتتەك پارقىراپ كۆرۈنىدىغان زۇمرەت كۆل ـ ھاۋزى① لارنىمۇ تىندۇرۇشقا ئۇلگۈرگەنىدى. بۇرۇنقى مەشھۇر بۇلاقلارنىڭ كۆزى ئېتىلىپ، ئەمدى زادى سۇ چىقماس بولۇپ قالغانىدى. يايلاق تۈرمۈشى گۈللەنگەن ۋاقىتلىرىدا ئادەملەر مال پادىلىرىنى سۇغىرىش ئۈچۈن قازغان چوڭقۇر قۇدۇقلاردىن باشقا سۇ مەنبەسى ئاساسەن ئۇزۇلگەنىدى.

شەھەر سېپىلىنىڭ ئەتراپىدىكى سارغۇچ قۇم دۆڭلىرىنىڭ يۇقىرى تەرىپىدىن ئاستا سوقۇۋاتقان قۇرۇق چۆل شامىلىدا ئىرغاڭشىپ تۇرۇشقان، ئەتىيازدا ئۆسۈپ، ياز باشلىنار ـ باشلانماي تۇرۇپلا ئۇسسۇزلۇقتىن خۇددى قاغدالدەك قۇرۇپ كېتىدىغان چۆل ئۆسۈملۈكلىرىنى ئۇ يەر ـ بۇ يەرلەردە چوقچىيىپ تۇرغان پاكار ـ پاكار گۈمبەزلەر ۋە سېغىز توپىدىن قاڭقاپ سېلىنغان كۆزەتچى تۇر ـ مۇنارلىرىنىڭ ئارىسىدىن ئاندا ـ ساندا چېلىنقىتۇرغىلى بولاتتى.

يىل ئادەتتىكىدىن تېخىمۇ يامان كەلگەنىدى. بۇ يىل ھۆل ـ يېغىن زادىلا ئاينىمايلا تۇرۇۋالدى، ئاسماندىن يەرگە بىر تامچىمۇ يامغۇر تامچىمىدى. قاغجىراپ كەتكەن يەرلەردىن توپا ـ چاڭ ئاسمانغا پۇرقىراپ ئۆرلەيتتى. شەھىرى كېتىكنىڭ بۇرۇنقى ئاۋات ماكانلىق ھەشەمەتىدىن ھېچنېمە قالمىغان، كوچا ـ

① ھاۋزى ـــ كۆلچەك، سۇ، دېلتا.

گۈزەرلەردە تۈزۈك ئادەم كۆرۈنمەيتتى. ياش ـ قىران ئادەملەر ئاپەت دەستىدىن ئەتراپتىكى شەھەر ـ يېزىلارغا ۋە باشقا يۇرت ـ ئايماقلارغا جان ساقلاش ئۈچۈن سەرسان بولۇپ چىقىپ كېتىشكەنىدى. شەھەردە ساپلا دېگۈدەك ئاغرىق ـ سىزلاق، ئىگە ـ چاقسىز قېرى ـ چۆرى كىشىلەر قېلىشقانىدى.

بۇگۈن كۈنگە جۈمە ئىدى. ئادەت بويىچە چوڭ ئۆلىما، شەيخۈلئىسلام مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى جامە مەسچىتىدىكى جۈمە نامىزىغا ئىملىق قىلدى. ئۇ نامازخانلارغا باشلامچىلىق قىلىپ، جۈمە نامىزىنىڭ پۈتۈن پەرز، سۈننەتلىرىنى تولۇق بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ۋەز ئېيتىش ئۈچۈن مۈنبەر ئۈستىگە چىقتى. بۇ چاغدا تالادا قۇم ئارىلاش غەربىي جەنۇب شامىلى چىقىۋاتاتتى.

ـــ زەيۇر شاھ مېنى ۋە مېنىڭ بارلىق ھەمدەمچى ـ ياردەملىرىمنى بەلگىلەنگەن سۈرۈك ئىچىدە شەھىرى كېتىكتىن چىقىپ كېتىشكە ئەمر قىلدى، ـــ دېدى ئۇ، ئاندىن سۆزدىن توختاپ، نامازخانلارغا بىر قۇر نەزەر سېلىپ چىقتى. بۇگۈنكى جۈمە نامىزىغا كەلگەنلەر ئۆتكەنكى جۈمە نامىزىغا كەلگەنلەردىن كۆپ ئاز ئىدى، ـــ مەن كېتىمەن، ـــ دېدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى، ـــ ئاللانىڭ قارغىشى تەگكەن بۇ شەھىرىستاندىن چوقۇم كېتىمەن. بىزنىڭ ئاباۋلىرىمىز مەۋلانا شۇجائىددىن مەھمۇد مەۋلانا ھافىزىددىن كەبۇرى بۇخارى ھەزرەتلىرىنىڭ ئىنىسى ئىدى. مەۋلانا ھافىزىددىن كەبۇرى① ـــ مۇجتەھىدلەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقىلىرىدىن بولۇپ، ئۇلاردىن كېيىن مۇجتەھىدلەر پەيدا بولماپتۇ. ھىجرىيە 617 ـ يىلى ماھىي مۇھەررەمنىڭ تۇنجى كۈنى چىڭگىز ئىستېلاسىنىڭ تالاپىتىدە

① مەۋلانە ھافىزىددىن كەبۇرى ـــ بۇخارالىق مەشھۇر ئىسلام ئۆلىماسى ئەبۇ ھا ـ پىز كۆبرا بۇخارى. ئۇ مىلادىيە 1220 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى چىڭگىزخان بۇخارانى پەتھى قىلغاندا، چىڭگىزخاننىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

بۇخارا ئۇلۇغلىرىنى يىغىپتۇ. چۈنكى، چىڭگىزخانىڭ ئادىتى شۇنداق ئىدى. شۇنداق قىلىپ، مەۋلانا ھافىزنىددىن كەبۇرىنى شېھىت قىپتۇ. مەۋلانا شۇجائىددىن مەھمۇدنى ئۆيۈاقلىرى بىلەن بىللە قوشۇپ كۆچۈرۈپ قاراقۇرۇم[1]غا ئاپىرىپ ئولتۇراقلاشتۇرۇپتۇ. مەۋلانا شۇجائىددىن مەھمۇد قاراقۇرۇمدا ۋاپات بوپتۇ. ئاندىن قاراقۇرۇم خاراب بولغاندا، مەۋلانا شۇجائىددىنىڭ ئوغلى خوتەن بىلەن تۇرپان ئارىلىقىدىكى بىر ئۇلۇغ شەھەر ــ كېتىك شەھىرىگە كۆچۈپ كەپتۇ. شۇنداق قىلىپ، بىرنەچچە ئەۋلاد مۇجاھىد شەھىرى كېتىكلىكلەرنى ئىزچىل تۇردە مۇشرىكلىك ۋە گۇمراھلىقتىن قول ئۈزۈپ، ئىسلام ھىدايىتىنى قوبۇل قىلىشقا دەۋەت قىلىپ كەپتۇ. پېقىر جالالىدىن كېتىكمۇ ئاشۇ ئۇلۇغ خانىدان كىشىلىرىنىڭ ئاخىرقىسى بولۇرمەن. ئەي، ئاللانىڭ بەندىلىرى، مەن سىلەرگە سانسىز قېتىم ۋەز ـ نەسىھەت قىلغانمەن، بىراق ھېچبىرىڭلار نەسىھەتىمگە كىرمىدىڭلار. ھەتتا زەيۇر شاھمۇ: «روھانىيلار ئۇچۇن ئەڭ ياخشى جاي ــ مەسچىت ۋە ئۇلۇغ ئۆيىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مېھرابتۇر؛ دەرۋىشلەر ئۇچۇن ئەڭ ياخشى جاي ــ خانىقانىڭ بىر بۇلۇڭىدۇر؛ سوپىلار ئۇچۇن ئەڭ ياخشى جاي ــ ئاياغ كىيىمى سېلىنىدىغان تاپسىدۇر !» دەپ، مېنىڭ دەۋىتىمگە كۆنمىدى. ھەتتا مېنى شەھىرى كېتىكتىن قوغلاشقا پەرمان چۈشۈردى ...

ئۇ سۆزلەۋېتىپ، ئۆزىنىڭ ۋەز ـ نەسىھەتىنىڭ تەسىرىنى بىلىش ئۈچۇن ئارىلاپ ـ ئارىلاپ ۋەز ـ نەسىھەت ئاڭلىغۇچىلارنىڭ ھەربىرىنىڭ چىرايىغا زەن سېلىپ، ئۇلارنىڭ چىراي ئىپادىسىنى كۆزىتەتتى.

ــ مانا ئەمدى ماڭا شۇنداق مەلۇم بولدىكى، ــ دېدى ئۇ

---

① قاراقۇرۇم ــ موڭغۇل ئىمپېراتورلۇقىنىڭ پايتەختى. موڭغۇلىيەدىكى ئورقۇن دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى بويىغا جايلاشقان. ھازىر بۇ شەھەرنىڭ خارابىلىرىلا ساقلىنىپ قالغان.

سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ــ ئاللاتائالا بۇ شەھرى كېتىككە چوقۇم چوڭ بالا ـ قازا ئەۋەتمدۇ ! قۇم بورىنىڭ يەتتە كېچە ـ كۈندۈزدىن بېرى توختىماغانلىقى مانا شۇنىڭ بېشارىتىدىندۇر. شۇڭا، ئاللاتائالادىن زەيۇر شاھنىڭ پەرمانى سۇرىتىدە ماڭا بۇ شەھرى كېتىكنى تەرك ئېتىش ھەققىدە بېشارەت بولدى. ئى گۈمراھ بەندىلەر، ئاگاھ بولغايسىزلەركى، بۇ مېنىڭ سىزلەرگە ئەڭ ئاخىرقى قېتىم ۋەز ئېيتىشىمدۇر. روزغارىمنىڭ بۇزۇلۇشى، شەھرى كېتىكتىن ھەيدىلىشىم يۇرىكىمگە خۇددى تۇگمەن تېشىدەك ئورناپ كەتتى. مەن بۇ گۇناھى ئەزمگە پاتقان شەھەردىن كېتىمەن ! شۇنى ئۇقۇپ قالغايسىزلەركى، مەن كەتكەندىن كېيىن، ئاسماندىن قۇم ـ توپا ياغدۇ ! ئاللانىڭ قەھرۇ غەزىپىدىن يارالغان بۇ توپان بالاسى شەھرى كېتىكنى ۋەيران قىلغۇسى. ئاسماندىن قۇم يېغىپ شەھرى كېتىك ئەھلىگە ئەجەل شارابىنى ئىچۈرۈر! زەيۇر شاھ تەخت ـ مۇلكىدىن ئايرىلىپ، ئۆمرى غۇربەتتە، يالغۇزلۇقتا ۋە مۇشكۈلات ـ موھتاجلىقتا ئۆتۈر ! مەن ئەمدى سىزلەردىن رۇخسەت تىلەيمەن ۋە سىزلەر بىلەن خوشلىشىمەن. بۇنىڭدىن كېيىن بىزگە دىدارلىشىش قىيامەتكە باقي قالغۇسىدۇر ! ①...

ئۇ ۋەزىنى تۇگەتكەندىن كېيىن، مۇنبەردىن چۈشتى ـ دە، خۇددى مەسچىت ئىچىدىكى چۇقان سېلىشىپ يىغلىشىۋاتقان نامازخانلارنىڭ ناله ـ پەريادلىرىنى ئاڭلىمىغاندەك، ئاپپاق ساقاللىرىغا كۆزلىرىدىن مۆلدۈرلەپ ئاققان ياشلىرىنى سۈرتۈشۈۋاتقان بۇۋايلارنى كۆرمىگەندەك ۋە ھوشىدىن كېتىپ يىقىلىۋاتقان تەقۋادارلارنى بىلمىگەندەك قىلىپ، بېشىنى تىك تۇتقىنىچە جامە ئىشىكىدىن چىقىپ كەتتى. بۇ چاغدا بىر گۇرۇھ ئادەم ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ ماڭدى. بۇ ئادەملەرنىڭ

① بۇ تەپسىلاتلار مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگاننىڭ «تارىخى رەشىدي» دېگەن كىتابىدىن ئېلىندى. «بۇلاق» ژۇرنىلى 2000 ـ يىللىق 2 ـ سان 16 ـ بەت.

ئارىسىدا ئۇنىڭ ئون ياشلىق ئوغلى ئەرشىدىن دېگەن خوجىزادىسى، شاگىرت ـ يارەنلىرى ۋە مەسچىتنىڭ مەزنىي ـــ شەيخ شاھابىددىنمۇ بار ئىدى.

*　　*　　*

بۇگۈن مۇسۇلمانلار جۇمە نامىزىدىن يانغاندىن كېيىن، بىرنەچچە بوۋاي دەردلىشىپ ئولتۇرۇش ئۈچۈن ئادەت بويىچە يەنە شەھەر ئوتتۇرىسىدىكى مەيدانغا يىغىلدى. ئۇلار قۇمنىڭ ئۈستىگىلا يانپاشلاپ ئولتۇرۇشتى. بۇ بوۋايلارنىڭ ئىچىدە بەزىلىرى ئېغىر قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بەرگەن مۇشۇ ئون يىلنىڭ مابەينىدىكى ئېغىر كۈنلەرنىڭ ھەسرەتلىك پالاكەتلىرى توغرىسىدا دەرد ـ ئەلەملىرىنى تۆكۈشسە، بەزىلىرى روزغارلىرىنىڭ ئېغىر مۇشەققەتلىرى ئۈستىدە زارلىناتتى. يەنە بەزىلىرى ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك دېگەندەك، مۇشۇ يىللاردىن بۇيان توختىماي كېلىۋاتقان ئۇرۇش ـ يېغا تالاپەتلىرى ئۈستىدە سۆزلەپ توختىمايتتى. باشقا بىرلىرى بولسا، ئاپەتتىن قېچىپ ياقا يۇرتلارغا باش ئېلىپ چىقىپ كېتىشكەن قوۋم ـ قېرىنداشلىرى توغرىسىدا كۆيۈپ ـ پىشىپ سۆزلەيتتى. بارغانسېرى كۆچىيىۋاتقان قۇرۇق چۆل شامىلى قۇم ـ توپىلارنى ئۇچۇرۇپ ئەكېلىپ، ئولتۇرغانلارنىڭ يۈز ـ كۆزلىرىگە ئۇراتتى. كۈل رەڭ ئاسمان بارا ـ بارا چاڭ ـ توزان بىلەن قاپلىنىپ، خۇددى ئاپەت يۈز بېرىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىۋاتقاندەك كۆڭۈلسىز بىر مەنزىرىنى پەيدا قىلماقتا ئىدى.

ـــ مۇنداق ئون يىللاپ ئۇزۇلمەي قۇرغاقچىلىق بولغانىنى شۇ كەمگىچە يا كۆرگەنمۇ ئەمەس، يا ئاڭلىغانمۇ ئەمەس ئىدۇق، ـــ دېدى يېشى يۇزدىن ئاشقان قاڭشارلىق بىر بوۋاي، ـــ تەڭرىدىن سۇ، سۇ، دەپ تىلەپ ئاسمانغا ئېگىز كۆتۈرگەن قوللىرىمىزغا ئاسماندىن قار ـ يامغۇر ئورنىغا ئاق قۇم ياغقىنى نېمىسى؟

ئۇ سۆزلەۋېتىپ، پات ـ پاتلا چاڭ باسقان شالاڭ ئاق ساقىلىنى سىلاپ قويياتتى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ بىلەن تەڭدېمەتلىك يەنە بىر بوۋاي ئۇنىڭ سۆزىگە لوقما سېلىپ، قوشۇمچە قىلدى:

ــ راست ئېيتىسەن، نىياز كەرىزەك، يۇز ياشقا كىرگۈچە بىزنىڭ بۇ بېشىمىزدىن نېمە ئىش ئۆتمىدى دەيسەن؟ بىز كۆرمىگەن، ئاڭلىمىغان ئىش قالدىمۇ؟ تاقۇ يىلدىكى ئاچارچىلىقنىمۇ كۆردۇق. توڭگۇز يىلدىكى قەھەتچىلىكنىمۇ كۆردۇق. ھەتتا بارس يىلدىكى چوڭ يېغىنىمۇ كۆردۇق[1]. ئەمما، ھاياتلىق يىلتىزىمىز ئۇزۇلمەپتىكەن، تا ھازىرغا قەدەر ئۆلۈپ كەتمەي، ساق ـ سالامەت كېلىۋاتىپتىمىز. بىراق، ئازراقمۇ يامغۇر ياغمىغان بۇنداق ئەزگۈسىز يىللارنى ئوڭمىز تۇرماق، ھەتتا چۈشمىزدىمۇ كۆرگەن ئەمەسمىز ! ئەلۋەتتە، بۇ بىر بالا ـ قازانىڭ ئالامىتى ئەمەسمىكەن؟ جامە مەسچىتىنىڭ ئىمامى، شەيخۇلئىسلام مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ئېيتىشچە، قىزىل قىيامەت يېقىنلاشقاندا، يەر يۈزىدىن بەركەت قاچارمىش. بەركەت قاچقاندىن كېيىن، ئاسماندىن يەرگە يامغۇر يېغىشنىڭ ئورنىغا قۇم ـ توپا يېغىپ، زېمىننى قۇم بېسىپ كېتەرمىش، ــ ئۇ سۆزلەۋېتىپ قۇم كىرىپ قىزارتقان ياشاڭغۇ كۆزلىرىنى قېلىن قاداق باسقان قولىنىڭ دۇمبىسى بىلەن ئېرتىپ قويدى.

ئۇنىڭ بۇ ۋەھىمىلىك سۆزلىرىنى ئاڭلىغان نىياز كەرىزەك بوۋايىنىڭ قورۇق باسقان يىغاق يۈزلىرى پۈرۈشۇپ، ياپىلاق بۇرنىنىڭ تۆشۈكلىرى كېرىلىپ كەتتى.

ــ مانا سەنمۇ ئاڭلاپسەن، سارمۇساق، «ئېيتاي دېسەم گەپ بولار، ئېيتماي دېسەم دەرد بولار» دېگەندەك، ئەل ئىچىدە تەڭرىدىن قورقمايدىغان ئازغۇنلار خۇددى سۆگەتنىڭ شېخىغا

---

① «بارس يىلدىكى چوڭ يېغا» ــ مىلادىيە 1266 ـ يىلى يۇز بەرگەن ئۆگەدەي شاھزادىسى قايدۇنىڭ توپىلىڭىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ۋەقە يۇز بەرگەن يىلى بارس (يولۋاس) يىلى بولغانلىقتىن، تارىختا «بارس يىلدىكى چوڭ يېغا» دەپ ئاتالغان.

قونغان قۇشقاچتەك كۆپىيىپ كەتتى، ــ دېدى ئۇ كۆزلىرىگە لىق ياش ئېلىپ، ــ ئالەم ئوڭتەي ــ توڭتەي بولۇپ، يەر ــ جاھاننى توپان بالاسى قاپلىغان بۇ كۈنلەردە، بىزلەردەك بىچارە قارا بۇدۇن ئۆزلىرىنىڭ بېشىغا چۈشكەن كۈلپەتنىڭ زۇلمىغا چىدىيالماستىن، ئوتلۇق دىلىدىن چەكسىز پىغان ــ نادامەت يالقۇنى كۆتۈرۈلمەكتە. ئەلھال، بۇ تەندىكى جاندىمۇ ئىشەنچ قالمىغىلى تۇردى.

بۇ چاغدا رېگىستانىنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدىكى جامە كوچىسىدىن پەشلىرىنى بېلىگە قىستۇرۇپ، پوستەك تۇمىقىنى قولىدا كۆتۈرۈۋالغان بىر ئادەم ئۇلارغا قاراپ ئۈدۈل يۈگۈرۈپ كەلدى ۋە:

ــ ھاي، كۆپچىلىك ! ئاڭلىدىڭلارمۇ، ئاسماندىن توپان بالاسى ياغارمىش، مۇسۇلمانلار مەسچىتىنىڭ ئىمامى، مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى دېگەن قارا باخشى بۈگۈن مەسچىتتە شۇنداق دەپ سۆزلەپتىمىش ! ــ دەپ ۋارقىرىدى ھاسىراپ ــ ھۆمۈدەپ تۇرۇپ.

بۇ گەپنى ھەركىم ئۆزىچە چۈشەندى:

ــ يا كۆكتەڭرى، قارا باخشىنىڭ توپان بالاسى ھەقىقىدىكى ئېيتقانلىرى راستمىكىن؟

ــ مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ھەرگىز يالغان سۆزلىمەيدۇ. ئەگەر ئۇ بىرەرنېمىنىڭ شەپسىنى سەزمىسە، بىكاردىن ــ بىكارغا مۇنداق ۋەھىمە تېرىپ يۈرەرمىدى؟

ــ ھۆرمەتلىك پادىشاھىمىز زەيۇرشاھىمۇ ئوردىسىنى ئىككى تۈمەن تۆگىگە ئارتىپ كەرىيا[1]غا كۆچۈشكە پەرمان بېرىپتىمىش.

ــ ئەل ــ يۇرت پادىشاھسىز قالسا، مەملىكەت بىتچىت بولۇپ، خەلق توزۇپ كەتمەمدۇ؟

---

① كەرىيا ــ كەڭرى يەر دېگەن مەنىدە، ھازىرقى خوتەن كېرىيە ناھىيەسى.

ـــ ئالمادىس يېغا بولۇپ قالسا، قانداق قىلغۇلۇق ئەمدى؟

ـــ قانداق قىلاتتۇق، باشقا كەلگەننى كۆرەرمىز. پادىشاھسىز چېرىك يېغىغا قارشى ئۇرۇش قىلمىدۇ، دەمسەن؟

بۇ چاغدا نىياز كەرىزەك بوۋاي يەنە گەپكە ئارىلاشتى:

ـــ ئەنە شۇ چاغدا ئاسماندىن توپان ياغمىدۇ ـ دە!

ـــ توپان دېگىنىڭ نېمە، ئاكىسى؟ ـــ دەپ سورىدى سارمۇساق بوۋاي چۈشەنمەي ئۇنىڭدىن.

ـــ مەن نەدىن بىلەي؟ توپان دېگىنىڭ خۇددى قۇمدىن يېڭى باش كۆتۈرۈپ چىققان يەر مەدىكىدەك بىرنەرسە بولسا كېرەك. مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ دېيىشچە، ئۇغان تەڭرى دەپ ئاتىلىدىغان ئاسمان تەڭرىسىنىڭ زېمىنىدىكى ئادەملەرگە قەھر ـ غەزىپى تۇتقاندا، توپان بالاسى دەپ بىرنېمىنى ئەۋەتىپ جازالارمىش. خۇددى ھازىرقىدەك يەر ـ زېمىننى قۇرۇتۇپ تاشلاپ، ئاسماندىن قۇم ياغدۇرارمىش. توپان بەلكىم ئاشۇ ئاللانىڭ قەھرۇغەزىپىدىن ياغدۇرۇلغان قۇمنىڭ ئىسمى بولسا كېرەك.

ـــ يا تەڭرىم، ئۆزۈڭ پاناھىڭدا ساقلىغايسەن بىزنى، كېتىك شەھىرىدە ئون يىلدىن بېرى ئۇزۇلمەي قۇرغاقچىلىق بولۇۋاتقانلىقى ئەسلىدە ئۇغان تەڭرى دەپ ئاتىلىدىغان ئاسمان تەڭرىسىنىڭ غەزىپىدىن بولغان ئىش ئىكەن ـ دە.

ـــ ھە باركاللا، ئەمدى تاپتىڭ! قارا باخشى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ئېيتقىنىچە، بۇنىڭدىن نەچچە مىڭ يىل ئىلگىرى ئۆتكەن نوھ ئەلەيھىسسالام دېگەن كاتتا پەيغەمبەرنىڭ زامانىدىمۇ مۇشۇنداق توپان بالاسى يۈز بەرگەنىكەن. ئۇ چاغدا ...

نىياز كەرىزەك بوۋاي گېپىنى تېخى تۈگەتمەي تۇراتتى، بايمۇرات دېگەن يەنە بىر بوۋاي گەپ ئارىلاپ قالدى:

ـــ ئۇ چاغدا ئاسماندىن قۇم ياغماپتىكەن، بەلكى يەر ـ زېمىننى لۆمۈلدەپ سۇ بېسىپ كېتىپتىكەن!

بايمۇرات بوۋاينىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلاپ باشقا بوۋايلار ۋەھىمە يېگەندەك بولۇشۇپ، قىمىرلىشىپ قويۇشتى ـ يۇ، ئۇن

چىقارمىدى. بۇ چاغدا بىرسىنىڭ:
ــ قۇم كۆچۈۋاتىدۇ ! ــ دەپ ئەنسىزلىك ئىچىدە ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. ئاندىن ئۇنىڭغا قوشۇلۇپ باشقا ئادەملەرنىڭمۇ قاتتىق هودۇقۇش ۋە ئۇمىدسىزلىككە تولغان ۋەھىمىلىك ۋارقىرىغان ئاۋازلىرى تۇشمۇتۇشتىن ئاڭلىنىشقا باشلىدى:
ــ خالايىق، قېچىڭلار، قۇم كۆچۈۋاتىدۇ ! ئاسماندىن قۇم يېغىۋاتىدۇ، ئەمدى قاچمىساڭلار ئىش چاتاق ! ...
كىشىلەرنىڭ ۋەھىمە، ئۇمىدسىزلىك ئىچىدە ۋارقىراشقان ئاۋازلىرىنى ئاڭلىغان بۇ كاردان بوۋايلار ئەمدى راستلا ۋەھىمىگە چۈشۈپ قېلىشتى ۋە چۆچۈپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى ــ دە، باشماق ــ كەشلىرىنىڭ چۈشۈپ قېلىشىغىمۇ قارىماي ئۆز ئۆيلىرىگە قاراپ ئىرغاڭلاپ يۈگۈرۈپ كېتىشتى ...

*　　*　　*

هۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، مۇئەللىپىنىڭ بۇ يەردە سۆزنى توختىتىپ، دىققىتىڭىزنى شەهىرى كېتىكىنى قۇم باسقانلىق ۋەقەسىدىن يۇقىرىدا سارمۇساق بوۋاي ئېيتقان «بارىس يىلىدىكى چوڭ يېغا» ئۇستىگە بۇرىشىغا رۇخسەت قىلغايسىز. بۇنىڭ ئۈچۈن سۆزنى باشتىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

مىلادىيە 1225 ــ يىلى بۈيۈك ئىستېلاچى چىڭگىزخان ئۆز هۆكۈمرانلىقىدىكى «قۇياش پاتماس زېمىن» دەپ ئاتالغان بىپايان كەڭ جايلارنى ئۆزىنىڭ جۇچى، چاغاتاي، ئۆگەدەي ۋە تولۇي قاتارلىق تۆت ئوغلىغا بۆلۈپ بەردى. بۇ سۈيۈرغاللىقلار تارىختا «قىپچاق خانلىقى»[1]، «چاغاتاي خانلىقى»، «ئۆگەدەي خانلىقى» ۋە «ئېلىخانىيە خانلىقى» دەپ ئاتالغان ئايرىم ــ ئايرىم تۆت خانلىق بولۇپ قۇرۇلدى.

① قىپچاق خانلىقى ــ يەنە «ئالتۇن ئوردا خانلىقى» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

بۇ يەردە سۆز پەقەت چاغاتاي خانلىقى ئۇستىدە بولۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن باشقا خانلىقلار ئۇستىدە توختالمايمىز.

«چاغاتاي خانلىقى» ئادەتتە چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاينىڭ سۈيۈرغاللىقىنى ۋە بۇ سۈيۈرغاللىقتا تىكلەنگەن ھاكىمىيەتنىڭ نامىنى كۆرسىتەتتى. شۇ چاغلاردا تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب ـ شىمالىدىكى كەڭ زېمىن بۇ خانلىقنى تەۋە ئىدى: شەرقتە بۇ دىيارنىڭ قوچۇ ئۇيغۇر ئېلى ۋە ماڭلايسۆيەر دېگەن قىسمى؛ جەنۇبتا قەشقەر دىيارى، پەرغانە، بەدەخشان، كەشمىر، ھەتتا پامىر ئەتراپلىرى؛ شىمالدا ئالتاي ـ يەتتىسۇ، ئىلى ـ مىڭلاق ۋادىسى، غەربتە ماۋەرائۇننەھر، بەلخ، قۇندۇز قاتارلىق بىپايان زېمىن چاغاتاي خانلىقىغا قارايتتى.

چاغاتاي خان ئۆز پايتەختىنى ئەڭ دەسلەپتە ئىلى ۋادىسىدىكى قەدىمكى زامانداۋ قۇياس دەپ ئاتالغان ھازىرقى قورغاس تەۋەسىدىكى ئالمالىقتا قۇردى ۋە ئۆزى ۋاپات بولۇپ كېتىشتىن سەل ئىلگىرى، خانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ماۋەرائۇننەھرنى موڭغۇللارنىڭ بارلاس ـ سۇلدۇز ئۇرۇقىغا، خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ماڭلايسۆيەرنى موڭغۇللارنىڭ دوغلات ئۇلۇسىغا سۈيۈرغال قىلىپ بەردى.

ماڭلايسۆيەر جەنۇبتا پۈتۈن خوتەن، چارقىلىق ۋادىسىنى؛ شۇنداقلا پۈتۈن قەشقەر دىيارىنى؛ شەرقتە ئاقسۇ، چالىشقا قەدەر بولغان جايلارنى؛ غەربتە پۈتۈن پەرغانە بوستانلىقى بىلەن بەدەخشاننى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان كەڭ زېمىنىنىڭ نامى ئىدى. كېيىنچە قەشقەر، ئاقسۇ بوستانلىقى مەخسۇس دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئاتا مىراس زېمىنى بولۇپ قالدى.

مىلادىيە 1241 ـ يىلى چاغاتاي خان ئالمالىقتا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى قارارى ۋە موڭغۇللارنىڭ چوڭ خانى ئۆگەدەينىڭ قوللىشى بىلەن چاغاتاي خانىنىڭ نەۋرىسى قاراھۇلاكۇ بوۋىسى چاغاتاينىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ، چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ خانى بولدى. بىراق، مىلادىيە 1246 ـ يىلى

ئۆگەدەي خان ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، قاراقۇرۇمدا چاقىرىلغان قۇرۇلتايدا چىڭگىزخاننىڭ توقال خانىشىدىن تۇغۇلغان كۆيۈكخان موڭغۇللارغا چوڭ خان بولۇپ سايلاندى. ئۇ: «چاغاتاينىڭ تەختىگە چاغاتاينىڭ ئوغۇللىرى ۋارىسلىق قىلماي، نەۋرىلىرىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى ياساققا سىغمايدۇ» دەپ ھېسابلاپ، قاراھېلاكۇنى چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىدىن چۈشۈرۈۋەتتى ۋە ئۇنىڭ ئورنىغا چاغاتاينىڭ بەشىنچى ئوغلى يېسۇ مۆڭكۈنى چاغاتاي خانى قىلىپ تىكلىدى.

مىلادىيە 1248 ـ يىلى موڭغۇللارنىڭ چوڭ خانى كۆيۈكخان قاراقۇرۇمدا ئۆلۈپ كەتتى. مىلادىيە 1252 ـ يىلى قاراقۇرۇمدا چاقىرىلغان قۇرۇلتايدا تولۇيخانىنىڭ مۆڭكۈ دەيدىغان بىر ئوغلى موڭغۇللارغا چوڭ خان بولۇپ سايلاندى. ئۇ تەختكە چىقىپلا بۇرۇنقى چوڭ خان كۆيۈك تەرىپىدىن تەختتىن چۈشۈرۈلگەن بۇرۇنقى چاغاتاي خانى قاراھېلاكۇنى يېڭىباشتىن چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ تەختىگە چىقاردى. تەختتىن مەھرۇم قىلىنغان بۇرۇنقى چاغاتاي خانى يېسۇ مۆڭكۈ تەقدىرگە تەن بەرمەستىن توپىلاڭ كۆتۈردى. بىراق، توپىلاڭ مۆڭكۈخان تەرىپىدىن تېزلا تىنچىتىلدى. بۇ مەزگىللەردە چاغاتاي خانى قاراھېلاكۇ ئۆلۈپ كېتىپ، تەختتە ئۇنىڭ خوتۇنى ئەرگىنە خاتۇن مۇۋەققەت خان بولۇپ ئولتۇردى.

مىلادىيە 1259 ـ يىلى چوڭ خان مۆڭكۈخان ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، چىڭگىزخاننىڭ ئاربغ بۇغا، قۇبلاي دېگەن نەۋرىلىرى ئوتتۇرىسىدا كەسكىن تەخت تالىشىش كۈرىشى يۈز بەردى. ھەر ئىككى تەرەپ بۇ كۈرەشتە چاغاتاي ئۇلۇسىنى سەل چاغلاشقا بولمايدىغان كۈچ دەپ ھېسابلاپ، ئۇلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشتى. ئاربغ بۇغا ئەرگىنە خاتۇننىڭ ئورنىغا چاغاتاينىڭ ئارغۇ دېگەن نەۋرىسىنىڭ چاغاتاي خانى بولۇشىنى قوللىدى. مىلادىيە 1260 ـ يىلى ئارغۇ ئەرگىنە خاتۇننى ئالمالىقتىن قوغلاپ چىقىرىپ، چاغاتاي خانلىقىنىڭ

تەختىگە رەسمىي ئولتۇردى. قۇبلايمۇ چاغاتاي خانى ئارغۇنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىش ئۈچۈن ئۇنىڭ خانلىق سەلتەنىتىنى ئېتىراپ قىلدى. بۇ چاغدا قۇبلاي ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قۇرۇلغان موڭغۇل يۇەن سۇلالىسىنىڭ خانى بولۇپ تەختكە ئولتۇرغان ۋە «يۇەن شىزۇ» نامى بىلەن پۈتۈن ئىقلىمدا ھۆكۈم سۈرۈۋاتقانىدى. شۇڭا، ئارغۇخان ئارىغ بۇغادىن يۈز ئۆرۈپ قۇبلاي خان تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. مىلادىيە 1266 ـ يىلى ئارىغ بۇغا قۇبلاي خانغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندە، ئۆگەدەي خانىنىڭ نەۋرىسى قايدۇ① مۇ خانلىقنىڭ غەربىي قىسمىدا ئۇنىڭغا ئاۋاز قوشۇپ ئىسيان كۆتۈردى. چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ خانلىق تەختىگە كىمگە سادىق خانزادىنىڭ ۋارىسلىق قىلىشى ئەمەلىيەتتە ئارىغ بۇغا بىلەن قۇبلاي خانىنىڭ ئارىسىدا كىمنىڭ موڭغۇللارغا، جۈملىدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە چوڭ خان بولۇش تەقدىرىنىڭ بەلگىلىنىشىدە ناھايىتى چوڭ رول ئوينايتتى. ئارىغ بۇغا بىلەن قايدۇ ئىككىسى مىلادىيە 1266 ـ يىلى يىل ئاخىرىدا مۇبارەكشاھ دېگەن بىر خانزادىنى ئالمالىقتا چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىگە يۆلەپ چىقاردى.

يۇەن شىزۇ ـــ قۇبلاي خان بۇنى ئاسىيلىقنىڭ ئالامىتى دەپ ھېسابلاپ، دەرھال چاغاتاينىڭ بۇراقخان دېگەن بىر نەۋرىسىنى مۇبارەكشاھتىن چاغاتاي تەختىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن تۆت تۈمەن لەشكەر بىلەن شەھىرى كېتىكنى بېسىۋېلىشقا ئەۋەتتى.

شەھىرى كېتىك ـــ مەشھۇر يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي بۆلىكى ھېسابلانغان بۇيۇك قۇم يولى ئۈستىدىكى مۇھىم بىر قەلئە ئىدى. ئۇ تارىختىن تارتىپ ئۇرۇشتا ئىككى تەرەپ جەزمەن تالىشىدىغان مۇھىم ئۆتكەل بولغاچقا، يۇەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ شەھىرى كېتىككە كېلىپ ئورۇنلىشىشى ئارىغ بۇغا بىلەن قايدۇنىڭ پىلانىنى بىتچىت قىلىپ تاشلىدى. شۇڭا،

① قايدۇ ـــ مۇسۇلمان تارىخچىلىرى تەرىپىدىن «ھەيدەرخان» دەپ ئاتالغان كىشى.

قايدۇمۇ شەھىرى كېتىكىنى قۇبلاي خاننىڭ قولىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن شەھىرى كېتىككە لەشكەر تارتىپ كەلدى. بىراق، ئىسيانچى خانزادە قايدۇ لەشكەرلىرى بىلەن شەھىرى كېتىككە ئۇدا توقۇشتى. قېتىم قېلىپ باققان بولسىمۇ، ئەمما شەھەرنى زادىلا ئالالمىدى. بىر كۈنى ئامالسىز قالغان قايدۇ ئۆزىنىڭ ئارغان دېگەن يەردىكى بارگاھىدا قانداق قىلىشنى بىلەلمەي بېشىنىڭ ئېچىمۇ، تېشىمۇ قېتىپ ئولتۇراتتى، نۆكەرلىرىدىن بىرسى خان چېدىرىغا كىرىپ ئۇنىڭغا شەھىرى كېتىك پادىشاھى دانىش شاھنىڭ ئالدىدىن ئايغاقچى كەلگەنلىكىنى خەۋەر قىلدى.

قايدۇ نۆكەرگە: «ئايغاقچى كىرسۇن!» دەپ ئىجازەت بەردى.

بىرئازدىن كېيىن بىر ئۇيغۇر تەرسا خان چېدىرىنىڭ ئىشىكىدىن ئاستا كىرىپ، قايدۇغا ئېگىلىپ تەزىم قىلدى. قايدۇ ئۇنىڭغا: «نېمە ۋەجدىن كەلگەن ئادەم سەن؟» دېگەندەك قىلىپ قېشىنى يىمىردى.

«ئۇيغۇر تەرسا» دەپ ئاتالغانلار شۇ چاغدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشقا ئۇنىمىغان ئۇيغۇرلارنى كۆرسىتەتتى.

ــ ئاتاقلىق خانزادە قايدۇخان تەڭرى لەشكەرلىرىنى باشلاپ بۇ يەرگە كەلگەندىن كېيىن، ــ دېدى ھېلىقى تەرسا چاڭ قاغىدەك چاڭىلداپ سۆزلەپ تۇرۇپ، ــ ھۆرمەتلىك دانىش شاھ ھەر قېتىمقى ئىبادەتتىدە سىلىنىڭ مۇبارەك ئىسىملىرىنى ئاتاپ تۇرۇپ: «ئىلاھىم بۇدساتۇا ۋە پۈتكۈل ئاسمان تەڭرىلىرى خانزادىنىڭ ئىشىنى ئوڭ قىلغايسىلەر، ئۇل دەھرىيلەرنىڭ جازاسىنى بەرگەيسىلەر» دەپ دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىپ، جەڭنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشىنى، خانزادىنىڭ ئىشى ئوڭدىن كېلىپ، دۆلىتىنىڭ زىيادە بولۇشىنى، دۇشمەنلەرنى يېڭىپ، يەر بىلەن يەكسان قىلىپ قايتىشىنى بۇدساتۇا ۋە ئاسمان تەڭرىلىرىدىن ئەتىگەندىن كەچكىچە ئىبادەتتىدە باش كۆتۈرمەستىن تىلەۋاتىدۇ ...

ــ دانىش شاھ ئۆزى ئوبدانمۇ؟ ــ دەپ ئايغاقچىنىڭ سۆزىنى ئۇزۇپ تاشلىدى قايدۇ، ــ ئۇ ماڭا ئىبادەتتىدە بۇتقا باش

ئۇرۇشتىن باشقا يەنە قانداق ياردەم بېرىشنى ئويلاۋاتىدۇ؟ شەھەر ئېچىدە قۇبلاينىڭ لەشكەرلىرىگە كىم سەركەردە بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ؟

ــ خانزادەمگە مەلۇم بولغايكى، ــ دېدى دانىش شاھنىڭ ئايغاقچىسى دەرھال قايدۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن، ــ شەھەردىكى موڭغۇل قوشۇنلىرىغا قۇبلاي خانىنىڭ ئوردىن خادان دېگەن سەركەردىسى باشچىلىق قىلىدۇ. ئۇ مىجەزى تولىمۇ ئوسال، قىلغان سۆزىنىڭ تايىنى يوق ياكى قىلغان ئىشىنىڭ ئۇنۇمى يوق بىر ئادەم ئىكەن. دانىش شاھ دېگەننى كۆزىگە ئىلىپمۇ قويمايدۇ. قول ئاستىدىكىلەرگىمۇ ئىنتايىن قاتتىق قوللۇق قىلىدۇ. ئەمما، ئۇ ئۇرۇش ئىلىمگە بەك پىششىق ئادەم ئىكەن. موڭغۇل لەشكەرلىرى سىلەرنىڭ شەھەرگە قىلغان تۆت داپقۇرلۇق ھۇجۇمىڭلارنى ئاشۇ ئوردىن خادان دېگەن سەركەردىنىڭ تۈزگەن پىلانى بويىچە بىتچىت قىلغان، ھازىر شەھەردىكى موڭغۇللار سىلەرگە ئومۇمىي ھۇجۇم قوزغايمىز، دەپ جىددىي تۇتۇش قىلىشۋاتىدۇ.

ئايغاقچىنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ، قايدۇنىڭ يۈرىكى ئاغقانىدەك بولۇپ تاتىرىپ كەتتى ـ يۇ، دەررۇ ئۆزىنى ئوڭشۇۋالدى ۋە:

ــ «تۇرنىدىن ياساۋۇل قويساڭ، بېشىڭدىن ۋاڭ ـ چۇڭ كەتمەس» دېگەن مانا شۇ ـ دە، ــ دەپ غودۇڭشىپ قويدى ۋە جىم بولدى. ئارىلىقتا بىر پەس سۈكۈت ھۆكۈم سۈردى.

ــ دانىش شاھ سېنى مېنىڭ ئالدىمغا نېمە ۋەزىپىلەر بىلەن ئەۋەتتى، شۇنى ئېيت ! ــ دېدى قايدۇ سۈكۈتنى بۇزۇپ.

ــ ھۆرمەتلىك خانزادەمگە مەلۇم بولغايكى، دانىش شاھ ئېيتتىكى: «خانزادە قايدۇخان ئەمدى شەھەرگە لەشكەر بىلەن ھۇجۇم قىلمىغاي. چۈنكى، شەھەرگە ھەرقانچە تېگىش قىلغىنى بىلەن بىھۇدە ئاۋارە بولۇر. شەھەرگە پەقەت ئوت ئارقىلىقلا ھۇجۇم قىلىپ كىرگىلى بولىدۇ ! ...»

قايدۇ تەئەججۈپ ئىلكىدە قېشىنى كۆتۈردى:

ـــ ئوت ئارقىلىق؟ ئوت بىلەن قانداق ھۆجۇم قىلىدىكەنمەن؟

ـــ شەھىرى كېتىكنىڭ ئۆيلىرى ياغاچتىن قۇرۇلغان. شۇڭا، كىشىلەر ئادەتتە سۇدىن، يەر تەۋرەشتىن قورقمايدۇ. ئوت كېتىشتىن بەك قورقىدۇ. ئەگەر خانزادەم سىز ئامال قىلىپ چىتەنلەپ سېلىنغان بۇ ئۆيى، ئىمارەتلەرنىڭ بىر قىسمىغا ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋېتىلىسىڭىزلا، قالغان قىسمىنىڭ يېنىپ كېتىشىگە شامال يارىدەم قىلىدۇ.

قايدۇ ئايغاقچىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، كۈلدى:

ـــ مەن لەشكەرلىرىم بىلەن تۆت داپقۇر ھۆجۇم قىلىپمۇ شەھىرى كېتىككە يېقىنمۇ كېلەلمىگەن تۇرسام، شەھەرنىڭ ئىچىدىكى ئۆيلەرگە قانداق ئوت قويغىلى بولىدىكەن؟ !

ـــ بۇنىڭ چارىسى ئاسان ! ـــ دەپ كۈلدى ئايغاقچى مۇغەمبەرلىك بىلەن.

ـــ ھە، قانداق ئاسان؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن قايدۇ تاقەتسىزلىك بىلەن، ـــ نېمە، دانىش شاھنىڭ شەھەرنى ئېلىشتا ئوبدان چارىسى بار ئوخشىمامدۇ؟

ـــ دانىش شاھ ئېيتتىكى: ھازىر قىش پەسلى، يۇقىرى كۈنپېتىش تەرەپتىن شامال كۆپ چىقىدىغان پەسىل، ـــ دېدى ئايغاقچى پىچىرلاپ تۇرۇپ، ـــ شۇڭا دانىش شاھ سىزنى «شەھەرنىڭ يۇقىرى كۈنپېتىش تەرىپىدىكى قېلىن توغراقلىققا ئوت قويسۇن. شۇنداق قىلسا، كىچىككىنە ئوتمۇ ئالەمنى قاپلىغان چوڭ يانغىنىغا ئايلىنىدۇ ـ دە، شەھەرنى تەسلىم قىلماقمۇ ئوڭايغا توختايدۇ» دەيدۇ ...

قايدۇ ئايغاقچىنىڭ كۆرسەتكەن ئەقلىنى ئاڭلاپ، بىرھازاغىچە ئويلاپ ئولتۇرۇپ كەتتى. ئاخىر:

ـــ باركاللا ! دانىش شاھنىڭ كۆرسەتكەن بۇ ئەقلى ھەقىقەتەن كارغا يارايدۇ ! ـــ دەپ ۋارقىراپ كەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ خۇشاللىقتىن ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كەتكىنىنى تۇيماي قالدى ...

شۇنداق قىلىپ، مىلادىيە 1266 - يىلى قىش كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، شەھىرى كېتىكنىڭ پادىشاھى دانىش شاھنىڭ بۇاستە ئەقىل كۆرسىتىشى بىلەن ئۆگەدەينىڭ نەۋرىسى قايدۇنىڭ ئازغاندىكى قارارگاھىدا شەھىرى كېتىكنى قۇبلايىنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن، ئوسمىي - تارىم ۋادىسىنىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدا ئىنسانلار بىلەن تەبىئەت ئوتتۇرىسىدىكى تەبىئىي تەڭپۇڭلۇققا كەڭ كۆلەمدە بۇزغۇنچىلىق قىلىشنىڭ تۇنجى زەھەرلىك پىلانى مانا مۇشۇنداق تۇزۇلدى ...

ئەتىسى قايدۇنىڭ لەشكەرلىرى قوللىرىغا توڭگۇز يېغىغا چىلانغان ئوتقاشلارنى ئېلىشىپ، شەھىرى كېتىكنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قېلىن توغراقلىقتا پەرمان بويىچە ئوت قويۇشقا كىرىشتى. كۈچلۈك غەربىي شىمال شامىلىدا ئوت ھۆل - قۇرۇقنى تەڭلا كۆيدۈرۈپ، ئاستا - ئاستا غەربىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ كېڭىيىشكە باشلىدى. چوڭ قۇملۇقنىڭ تەبىئىي توسۇقى بولغان سان - ساناقسىز قەدىمكى توغراقلار پەلەككە كۆتۈرۈلگەن ئوت يالقۇنىدا چارسىلداپ كۆيۈپ كۈلگە ئايلاندى. ئۇزاق ئۆتمەي، ھەممىنى دەم تارتىدىغان رەھىمسىز ئوت ئەجدىھاسىنىڭ ئارقىسىدا ھېچقانداق گىياھ - ئۆسۈملۈك قالمىغان تاقىر يەر قاريىپ ھالسىزلىنىپ يېتىپ قالدى ۋە جەنۇبتىكى پايانسىز زېمىننى بېسىپ ياتقان قۇم ئەجدىھاسىنىڭ ئۆزىنى يالماپ يۇتۇشىغا سۈكۈت قىلىپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى ...

بىراق، دەھشەتلىك يانغىندا شەھىرى كېتىكنىڭ تەبىئىي توسۇقى بولغان پايانسىز توغراقلىقلار كۆيدۈرۈپ كۈل قىلىۋېتىلگەن بولسىمۇ، ئەمما قايدۇ قوشۇنلىرىنىڭ شەھىرى كېتىكنى ئېلىشىغا ئۇنىڭ قىلچىمۇ ياردىمى تەگمىدى. ئاخىر قايدۇ ئارغان دېگەن يەردىكى قارارگاھىدىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى.

مىلادىيە 1269 - يىلى قايدۇ بۇراقخانىنى زەھەرلەپ

ئۆلتۈرۈپ، چاغاتاي خانلىقىنىڭ سەلتەنەتىنى ئۆزىنىڭ چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالدى. بىراق، بۇنداق رېئاللىققا سۈكۈت قىلىپ تۇرالمىغان چاغاتاي خانزادىلىرى تۇشمۇتۇشتىن قوزغىلىپ، قايدۇغا قارشى تۇرۇشتى. مىلادىيە 1301 ـ يىلى قايدۇ ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۆگەدەي خانلىقىدا قاتتىق داۋالغۇش يۈز بەردى. قۇبلاي خانىنىڭ نەۋرىسى تېمۇر دەرھال بۇراقخانىنىڭ ئوغلى دوۋانى قوللاپ، ئۇنى چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىگە يۆلەپ چىقاردى. مىلادىيە 1309 ـ يىلى دوۋا ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ كەبەك دېگەن ئوغلى چاغاتاي خانلىقىنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇردى. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، چاغاتاي خانى كەبەك قۇرۇلتاي چاقىرىپ، شۇ چاغدا ئافغانىستانىنىڭ غەزنە دېگەن يېرىدە تۇرۇۋاتقان ئاكىسى ئېسەن بۇغانى قۇياس يايلىقىغا چاقىرتىپ كېلىپ، ئۆز ئورنىنى ئۇنىڭغا بوشتىپ بەردى. مىلادىيە 1310 ـ يىلى ئۆگەدەي خانلىقى مۇنقەرز بولدى. ئېسەن بۇغاخان ئۆگەدەي خانلىقىنىڭ زېمىنىنى چاغاتاي خانلىقىغا قوشۇۋالغانلىقتىن، مىلادىيە 1314 ـ يىلى يۇەن سۇلالىسى بىلەن چاغاتاي خانلىقى ئوتتۇرىسىدا رەسمىي ئۇرۇش پارتلىدى. مىلادىيە 1320 ـ يىلى چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخان ئالمالىقتا ۋاپات بولدى. بۇ چاغدا قايتىدىن چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغان كەبەك خان چاغاتاي خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ماۋەرائۇننەھرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان بارلاس ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئارزۇسى بويىچە، چاغاتاي خانلىقىنىڭ پايتەختىنى خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئالمالىقتىن خانلىقىنىڭ جەنۇبىدىكى سەمەرقەنتكە يۆتكىدى. بۇ ئىش چاغاتاي خانلىقىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى ئىلى ـ مىڭلاق، يەتتىسۇ ۋادىلىرىغا ۋە تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى قەشقەر، ئاقسۇ ۋادىلىرىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان دوغلات ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغاپ قويدى ۋە بىر پۈتۈن چاغاتاي خانلىقىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىگە بىۋاستە سەۋەبچى بولدى ...

هۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، مۇئەللىپ «بارس يىلىدىكى چوڭ يېغا»نىڭ ئالدى ـ كەينىدە يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەر ھەقىقىدىكى سۆزنى مۇشۇ يەردە توختىتىدۇ. ئەمدى دىققىتىڭىزنى يەنە شەھىرى كېتىكنى قۇم باسقانلىق ۋەقەسىگە بۇراشقا رۇخسەت قىلغايسىز ...

*　　*　　*

غەربىي جەنۇب تەرەپتىن چىقىۋاتقان قۇرغاق چۆل شامىلى پېشىندىن ئۆتكەندىن كېيىن تېخىمۇ كۈچەيىشكە باشلىدى. كوچىلاردىكى كىشىلەر قەدەملىرىنى تېزلىتىپ ئۆيلىرىگە قاراپ ئالدىراش مېڭىشتى. بىراق، چۆل شامىلى ئارقىسىدىن قۇم ـ توپىنى ھەيدەپ، ئۇلارغا يەتكۈزۈپ كەلدى. جاھاننى بىر پەستىلا قۇم ـ توپا قاپلاپ، ئەتراپنى كۆرگۈسىز قاراڭغۇلۇق بېسىپ كەتتى. قوتانلاردىكى كالىلار ئەنسىز مۆرىشىپ، قويلار مەرەشكە، ئىتلار قاۋاشقا، توخۇلار ۋاقىتسىز چىللاشقا باشلىدى. دالالاردا ئوتلاپ يۈرگەن مال چارۋىلار ئىگىلىرىنىڭ توسقىنىغا بويسۇنماستىن ھەر تەرەپكە قېچىپ زادىلا تۇتۇق بەرمەي يۈرۈشەتتى.

بوران بارغانسېرى كۈچىيىۋاتاتتى. كوچىلاردىكى ئادەملەر بورانغا ئارقىسىنى قىلىپ ئاران ـ ئاران مېڭىپ كېتىۋاتاتتى. قۇم خۇددى قويۇق لاي سۇدەك شامال بىلەن بىللە دولقۇنلىنىپ، ئاستا ـ ئاستا سىلجىماقتا ئىدى. شەھەرنىڭ سىنتاش يېيىتىلغان ئاساسلىق كوچىلىرىنىڭ يۈزىنى قېلىن بىر قەۋەت سارغۇچ قۇم بېسىپ كەتكەندى. شەھەرنىڭ ئىلگىرىكى قاينىق مەنزىرىسىدىن ھازىر ھېچنېمە قالمىغان، ئەتراپ گۆرستان جىمجىتلىقىغا چۆمگەن، ھويلا ـ ئارانلاردىكى گۈل ـ گىياھلار سۇسىراپ، چېچەك ئاتقان گۈللىرى سولىشىشقا باشلىغانىدى.

بۇگۈن بالدۇرلا گۈگۈم چۈشتى، كىشىلەر ئۆيلىرىگە چىراغ ياندۇرۇشتى. تالادا شامال تېخىمۇ كۈچەيمىشكە باشلىدى. بوران ئاسماندىن قۇمنى يامغۇردەك قۇيۇۋاتاتتى. كىشىلەر ئىشىك ـ تۆشۈكلىرىنى مەھكەم ئېتىپ بېكىنىۋېلىشقانىدى. شۇنداقتىمۇ، قۇم خۇددى كەلكۈن سۈدەك ئىشىكنىڭ يوچۇقلىرىدىن ئۆيىنىڭ ئىچىگە ئېقىپ كىرىۋاتاتتى...

ئەتىسى تاڭ ئاتقاندا بوران توختىغان، توپا ـ تۇمانلىق ئاسمان سۇزۇلگەندى. بىرئاز سوقۇپ تۇرغان سەلكىن شامالنى ھېسابقا ئالمىغاندا، يەر ـ جاھان جىمجىت ۋە يوپيورۇق ئىدى. لېكىن، پۈتۈن شەھەر، باغ ـ ھويلىلار، كوچا ـ ئەگۈنلەر، ھەيۋەتلىك قەسىر ـ سارايلار، ئېگىز كاشانە ئىمارەتلەر، ھەتتا زەيۇر شاھنىڭ قېلىن سېپىل بىلەن ئورالغان ھەيۋەتلىك ئوردىسىمۇ پۈتۈنلەي قۇم ئاستىدا قالغان، تۇنۇگۈنكى قاينىق ھاياتىي كۈچكە ئىگە كېتىك شەھىرى ئورنىدا بۇگۈن قاتمۇقات ئېگىز قۇم بارخانلىرى پەيدا بولغانىدى. ئەتراپ گۆرستانلىقتەك ئېغىر جىمجىتلىققا چۆمۈلگەن، ھاياتلىق شامى پۈتۈنلەي يېنىپ تۈگىگەنىدى. ئەسلىدىكى رېگىستان چېتىگە جايلاشقان جامە مەسچىتىنىڭ ئورنىدا ناھايىتى زور بىر قۇم بارخىنى پەيدا بولغان بولۇپ، مەسچىت مۇنارىنىڭ ئۇچى بۇ قىزىل قىيامەت پاجىئەسىگە زادىلا چىداپ تۇرالمىغاندەك قۇم ئاستىدىن دىڭگىيىپ چىقىپ تۇراتتى. تۇنۇگۈنكى كارامەت مەنزىرىلىك، ناھايىتى چىرايلىق كاشانە ئىمارەت، ھەيۋەتلىك قەسىر ـ سارايلىرى، سودا ـ سېتىق بازارلىرى بىلەن كۈنپېتىشتىكى چىن ماچىن ـــ خوتەندىن تاكى كۈنچىقىشتىكى ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىگە قەدەر مەشھۇر بولغان قەدىمكى شەھەر ـــ كېتىكنىڭ ئورنىدا ئەمدى قۇم بىسىپ پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان، كۆرۈنۈشى تامامەن ئۆزگىرىپ، جانسىز تەنگە ئايلانغان بىر ئۆلۈك شەھەر پەيدا بولغانىدى ! تاغدەك دۆۋىلەنگەن قۇم دۆڭلىرىنىڭ

ئۇستىده بۇ بالايىئەزىمده ئۆلمەي ئامان قالغان ئازغىنا ئەرلەر، ئاياللار بىلەن بالىلار دۈگدىيىشىپ ئولتۇرۇشاتتى. مۇشۇ بىر كېچىدىلا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قان قېرىنداشلىرىدىن ئايرىلغان، ھەممىسى ئۆي ـ ماكانسىز قالغانىدى. ئۇلارنىڭ پالاسلىرى، قاچا ـ قومۇچلىرى ۋە قۇمغان ـ چايجۇشلىرى تۇراتتى. بۇ پاجىئەلىك مەنزىرىنى كۆرگەن ھەرقانداق ئادەمنىڭ ئىچى سىيرىلىپ كېتەتتى ...

قۇم باسقان شەھەر ـــ كېتىك «ھازىرمۇ قۇمنىڭ ئاستىدا مەڭگۈلۈك ئۇيقۇغا كەتكەن بولۇپ، بەزى ۋاقىتلاردا شامال قۇمنى ئۇچۇرۇپ كەتسە، مۇنارنىڭ ياكى گۈمبەزلەرنىڭ ئۇچى كۆرۈنۈپ قالىدۇ. كۆپلىگەن ئۆي ۋە ھويلىلارمۇ ئېچىلىپ قالىدۇ. كۆپىنچە ئۆيلەرنىڭ ئىچىگە كىرسە ھەممە ئۆي ئەسۋابلىرى ۋە ئۆي ئىگىسىنىڭ ئۇستىخانلىرى قۇرۇپ ـ چىرىپ ياتقانلىقىنى كۆرۈشكە بولىدۇ. ئۇ يەردىكى كۆپلىگەن جانسىز نەرسىلەر ھېلىمۇ نۇقسانسىز ھالدا تۇرۇۋاتىدۇ. دېمەك، شۇنچە ئۇلۇغ كېتىك شەھىرى قۇمنىڭ تېگىدە قېلىپ»[1]، ئىزى تارىخ بېتىدىن مەڭگۈلۈككە ئۆچتى.

جامە مەسچىتىنىڭ مەزىنى شەيخ شاھابىددىن باشقا يۇرتداش ـ يارەنلەرنى باشلاپ مەۋلانا جالالىددىن كېتىكى ئىستىقامەتتە ئولتۇرغان ئۆيگە يېتىپ كەلدى. كۆردىكى، ئېتىكاپخانىنىڭ پەقەت ئۆگزىسىلا كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. بۇ ئۆي ئۇچ تەرىپىدىن تاكى ئۆگزىسىگىچە پۈتۈنلەي قۇم ئاستىدا قالغان بولۇپ، پەقەت كۈنچىقىشقا قارىتىلىپ ئېچىلغان روجەك تەرىپىلا ئوچۇق قالغانىدى. قورۇ تېمى بىلەن قورۇ دەرۋازىسى پۈتۈنلەي قۇمنىڭ ئاستىدا قالغانىدى. مەۋلانە شەيخ جالالىددىن كېتىكى ئىستىقامەت

---

① مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان: «تارىخى رەشىدي»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2000 ـ يىللىق 2 ـ سان 17 ـ بەت.

قىلىۋاتقان ئېتىكاپخانىغا پەقەت قۇم بارخانلىرى ئارقىلىقلا كەلگىلى بولاتتى.

شەيخ شاھابىددىنلار قۇم بارخانلىرى ئارقىلىق مېڭىپ ئېتىكاپخانىغا يېقىنلاپ كېلىشتى ۋە:

ــ شەيخ ھەزرەتلىرى ! قەيەردە سىلى؟ ــ دەپ ۋارقىراشتى.

بۇ چاغدا ئېتىكاپخانىنىڭ ئىچىدىن:

ــ كىم سەن؟ بۇ ۋارقىرىغان شەيخ شاھابىددىنمۇ سەن؟ ــ دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى.

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ كۆڭلى تىنغان شەيخ شاھابىددىن دەرھال:

ــ ھەئە، بۇ مەن، شەيخ ھەزرەتلىرى ! مەن شۇ، شەيخ شاھابىدىن بولۇرمەن ! ــ دەپ جاۋاب بەردى.

ــ مەن بۇياقتا، ياراتقۇچى ئىگەمگە شۈكۈر ! بۇ پانىي گۈزەل غوجىزادە ئەرشىدىن بىلەن بىر ئۆزۈم تىرىك ئولتۇرۇپتىمىز، پەنجىرىنى سۇندۇرۇپ، بىزنى تارتىپ چىقىرىۋېلىڭلار !

بۇ چاغدا شەيخ شاھابىددىن ھەمراھلىرىغا ئېتىكاپخانىنىڭ كۈنچىقىشقا قارىتىلىپ ئېچىلغان روجىكىدىكى پەنجىرىلەرنى سۇندۇرۇشنى بۇيرۇدى. كىشىلەر دەرھال پەنجىرىلەرنى پۈتلىرى بىلەن تېپىپ سۇندۇرۇشتى. بۇ چاغدا روجەكنىڭ ئىچىدىن مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ بېشى كۆتۈرۈلدى. شەيخ شاھابىددىن ۋە باشقا ھەمراھلىرى ئاۋۋال ئەرشىدىن غوجىنى، ئۇنىڭدىن كېيىن مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنى قولىدىن تۇتۇپ قۇم ئاستىدا قالغان ئۆينىڭ ئىچىدىن تارتىپ چىقىرىشتى.

شەيخ شاھابىددىن ۋە ھەمراھلىرى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنى قولتۇقىدىن يۆلەپ تۇرغۇزدى. ئۇنىڭ توپا ــ چاڭ بىلەن بۇلغانغان چىرايى تۇتۇلغان، كۆڭلىنى قايغۇ ــ ئەلەم قاپلىغانىدى.

ــ كېچە غوجىزادەم بىلەن بىللە ئىبادەتكە مەشغۇل بولۇپ

ئولتۇرغانىدىم، ــ دېدى ئۇ يەرگە قارىغىنىچە، ــ تالادا بىرسى ئاق يېغىن يېغىۋاتىدۇ، دەپ ۋاقىرىدى. تالاغا چىقىپ قارىسام ئاسماندىن قارغا ئوخشاش بىرنەرسە چۈشۈۋاتقانىكەن. قولۇمنى ئۇنىڭغا تۇتۇۋىدىم، ئۇنىڭدا نەم دېگەندىن ئەسەرمۇ يوق تۇرىدۇ، شۇ چاغدا بىلدىمكى، ئاللاتائالا قەھرۇغەزىپىنى شەھىرى كېتىكلىكلەرنىڭ بېشىغا ئاسماندىن توپان بالاسى ياغدۇرۇپ جازالاۋېتىپتۇ. دېمەك، تۇنۇگۈنكى جۇمە نامىزىدا مېنىڭ سىلەرگە ئالدىنئالا بەرگەن بېشارىتىم ئاللاتائالانىڭ قەھرۇغەزىپى سۈپىتىدە مەقبۇل بولۇپ، زېمىنغا قۇم بولۇپ يېغىپتۇ. بۇنىڭدىن بىلىسەكلار بولىدۇكى، ئالا ھەممىگە قادىردۇر. ئۇستىمىزدە ھەممىگە ئىبرەت كۆزى بىلەن قاراپ تۇرغۇچىدۇر!

ــ دېگەنلىرى بەرھەق، شەيخ ھەزرەتلىرى، ــ دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى ماقۇللىدى شەيخ شاھابىددىن، ــ تۇنۇگۈن جۇمە نامىزىدىن يانغاندا مەن ھەزرىتىمدىن ئىزنى ئالغاندىن كېيىن، بىر زۇرۇرىيەت تۈپەيلىدىن شەھەرگە قايتا كىرگەنىدىم. ئىشنى ئورۇنلاپ بولۇپ، يېنىشىمدا جامە مەسچىتىنىڭ ئالدىغا كېلىپ قاپتىمەن. كۆڭلۈمدە: «خوشلىشىش سۈپىتىدە ئەڭ ئاخىرقى خۇپتەنگە بىر ئەزان ئوقۇۋېتەي» دەپ ئويلاپ، مەسچىتنىڭ مۇنارىغا چىقتىم. نامازخۇپتەنگە ئەزان ئوقۇۋېتىپ كۆردۈمكى، ئاسماندىن قارغا ئوخشاش بىرنەرسە يېغىۋاتىپتۇ. ئەمما، ئۇنىڭدا نەم يوق. ئەزاننى تامام قىلىپ ۋە بىرئاز تۇرۇپ: «ئەسسەلات نامازخۇپتەن! ئەسسەلات نامازخۇپتەن!» دەپ ئىككى قېتىم توۋلىدىم. ئۇنىڭدىن كېيىن مۇنارىدىن چۈشۈپ قارىسام، مۇنارنىڭ ئىشىكى ئېتىلىپ قاپتۇ. مەن چىقىشقا يول تاپالماي يەنە قايتىدىن مۇنارنىڭ ئۈستىگە چىقتىم. قارىسام قۇم يەنە يېغىۋاتىپتۇ. شۇ تەرىقىدە پۈتۈن شەھەرنى قۇم بېسىپ كېتىپتۇ. بىر سائەتتەك ۋاقىت ئۆتۈۋىدى، مۇنارنىڭ ئۈستىدىن كۆزۈمگە يەر يېقىن كۆرۈندى. مەن جەزملەشتۇرەلمىدىمكى، مۇنارنىڭ ئۈستىدىن يەر

يۇزىنىڭ ئارىلىقى بىر ئادەم بويى قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مەن مۇناردىن ئۆزۈمنى يەرگە تاشلىدىم. يېرىم كېچىگىچە يۇرتداش - يارەنلەرنى ئىزدەپ تېپىپ، بۇگۈن ئەتىگەندە ھەزرىتىمىزنى ئىزدەپ بۇ يەرگە كەلدۇق. ھېلىمۇ رىزقىمىز ئۈزۈلمەپتىكەن، ھەزرىتىم ۋە غوجىزادەم بىلەن سالامەت دىدارلىشالىدۇق!

ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلاپ مەۋلانا جالالىدىن كېتىكى:

— تەڭرىتائالانىڭ غەزىپىدىن يىراق بولغان ياخشى، — دېدى①.

شەيخ شاھابىددىن ۋە ھەمراھلىرى مەۋلانە جالالىدىن كېتىكىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ باشلىرىنى ئېگىشكىنىچە سۈكۈت ئىچىدە جىم تۇرۇشتى.

— ئى يارەنلەر، شۈكۈر قىلغايسىلەر، — دېدى مەۋلانا جالالىدىن كېتىكى ئارىلىقتىكى ئېغىر سۈكۈتنى بۇزۇپ، — بىزلەر ھەرنە بولسىمۇ تىرىك تۇرۇپتىمىز. باشقىلار بولسا تامامەن قۇم - توپىنىڭ ئاستىدا قېلىپ ھالاك بولۇشتى. ئى شەيخ شاھابىددىن! — ئۇ شەيخ شاھابىددىنغا مۇراجىئەت قىلدى.

— لەببەي، ھەزرىتىم، تاپشۇرۇقلىرىنى ئورۇنلاشقا تەييارمەن!

— ئى شەيخ شاھابىددىن ھەم باشقا يۇرتداش - يارەنلەر، سۆزۈمگە قۇلاق سالغايسىلەر! بىزلەر ئەمدى فىسقى - فۇجۇر، گۇناھى - كىبىرگە پېتىپ، قەساۋات② باسقان بۇ لەنەتگەردى شەھىرى كېتىكتىن دەرھال كەتمىكىمىز لازىمدۇر. ئى يارەنلەر، قايسى تەرەپكە ماڭساق بولار؟

— بۇ مۇشكۈلۈكنى ھەزرىتىم بىر سىلى ئۆزلىرى ھەل قىلمىسىلا، بىزلەرنىڭ ئەقلىمىز ئەسلا يەتمەس! — دېدى شەيخ شاھابىددىن.

---

① يۇقىرىقى تەپسىلاتلار مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگاننىڭ «تارىخى رەشىدىي» دېگەن ئەسىرىدىن ئېلىندى. «بۇلاق» ژۇرنىلى 2000 - يىللىق 2 - سان 16 - ، 17 - بەتلەر.

② قەساۋات — مەينەتچىلىك.

ـــ هەزرىتىم، سىلى قايسى تەرەپكە باشلىسىلا، بىزلەرمۇ شۇ جايغا بېرىشقا پەرمانبەردارمىز ! ـــ دېيىشتى قالغان ھەمراھلىرىمۇ ئۇنىڭ بىلەن تەڭلا.

مەۋلانا جالالىدىن كېتىكى ئۇلارنىڭ جاۋابىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن:

ـــ ئۇنداق بولسا، سىزلەر بىرپەس تەخىر قىلىپ تۇرغايسىزلەر. مەن قىبلىگە تەۋەججۇد[1] قىلاي. ئەرۋاھى تەيىببەدىن قايسى تەرەپكە بېرىشقا رۇخسەت قىلىنسا، شۇ جايغا بارايلى ! ـــ دېدى ـ دە، نېرىراق بېرىپ قىبلىگە قاراپ مەراقىبە[2] ئۇستىدە ئولتۇردى ...

بىر سائەت ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، مەۋلانا جالالىدىن كېتىكى مەراقىبە ئۇستىدىن تۇرۇپ، شەيخ شاھابىددىن ۋە ساھابىلەرنىڭ قېشىغا كەلدى:

ـــ ئى يارەنلەر، مەن مەراقىبە ئۇستىدە قىبلىگە تەۋەججۇد قىلىپ ئولتۇرغىنىمدا كۆڭلۈمگە ئايان بولدىلەركى، ھەزرىتى مۇھەممەد مۇستافا سەللەللاھۇ ۋەسەللەم جىمكى چاھار يارلىرى ۋە ھەزرىتى بۇرھانىددىن قىلىچ، غوجا ئىمامى ھەزرەت ئەبۇ ھاپىز كەبۇرى بىلەن بىللە جەمئىي يەتتە ئۇلۇغ كىشى كۆز ئالدىمدا تۇرۇپتۇ. مەن ئۇلۇغلارغا دەرھال سالام بەجا كەلتۇردۇم. بۇ چاغدا ھەزرىتى مۇھەممەد مۇستافا سەللەللاھۇ ۋەسەللەم: «ئى پەرزەنت، سىزنىڭ ھىممىتىڭىزگە رەھمەت. بۇ شەھەرىستانىنى نابۇت قىلمىغان بولسىڭىز، ئاتا ـ بوۋىلىرىڭىز قەشقەر زېمىنى بىلەن قوشۇپ پۈتكۈل موغۇلستان، ماۋەرائۇننەھر زېمىنىنى ئۆز مەزھىپىگە كىرگۈزۈش نىيىتىدە ئىدى. شۇڭا، سىزلەرنى بۇ تەرەپكە ئەۋەتكەنىدۇق. ئى پەرزەنت، ئەمدى ئالىلاتائالانىڭ كارامىتى سىزلەردە زاھىر بولۇر. سىز قۇتب (ئەۋلىيا) مەقامىغا يەتتىڭىز. ئەمدى سىزلەر ئەردەۋىل (ئاقسۇ) شەھىرىگە

① تەۋەججۇد ـــ يۇزلەنمەك، قارىماق.

② مەراقىبە ـــ جەندە، دەرۋىشلەرنىڭ ئۇست كىيىمى.

بېرىڭىزلەر. سىزلەرنىڭ خۇدايى رىزقىڭىزلارنى ئاشۇ يەرگە نىياز قىلىپ بەردۇق !» دېدى ـ دە، كۆزدىن غايىب بولدى. بىزلەر ئەمدى شەھىرى ئەردەۋىلگە بېرىپ، ئاشۇ تەرەپكە چېچىلغان خۇدايى رىزقىمىزنى ئىزدەپ تېپىشىمىز لازىم.

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى سۆزىنى تۈگىتىپ، قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئۇنلۇك دۇئا قىلدى:

ـــ ئىلاھە ئامىن !

بۇ چاغدا شەيخ شاھابىددىن ۋە باشقا ھەمراھلارمۇ ئۇنىڭ بىلەن تەڭ دۇئاغا قول كۆتۈرۈشتى:

ـــ ئىلاھە ئامىن !

بۇ چاغدا قۇم بارخانلىرى ئۈستىدە مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ جاراڭلىق قىرائەت قىلغان ئاۋازى ياڭرىدى.

نەزم

نەچچە يىل كەسىپ ئەتتۈق ئىلىم ۋە ھۈنەر،
نەچچە يىل قوغلاشتۇق زەر بىلەن زىۋەر.
ئالەم سىرلىرىدىن بولغاندا ئاگاھ،
ھەممە ئىشنى تاشلاپ بولدۇق قەلەندەر.

ـــ پۈرياۋەلى

ئۇچىنچى باب

ئېرتىشلىق قويچى بالا

«نۇشرىۋان دېدىكى:
ئەگەر بۇرۇن جاھان يارالغاندا، زۇلۇمنىڭ ئاساسى كىچىككىنە ئىدى. ئەمما، كېيىن دۇنياغا كەلگەن ھەربىر كىشى ئاز ـ ئازدىن كۆپەيتكەچ مانا شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتى.»

ـــ شەيخ سەئدى

مىلادىيە 1335 ـ يىلى باش كۇزنىڭ بىر كۇنى.

ئالتۇن كۇزنىڭ جەلپكار، سېخىي قۇياشى كۆك ئېرتىش بويىدا ياشايدىغان دوختەۋى خەلقىنىڭ كەگ توقايلاردىكى پىچانلىرىنى قۇرۇتۇپ چارچىغاندىن كېيىن، ئېرتىش دەريانىڭ ئېگىز قىرغاقلىرىدىكى پايانسىز ئورمانلىقلارغا سارغۇچ نۇرلىرىنى چېچىپ كۇنىپېتىش تەرەپكە ئېغىشقا باشلىدى. جىمجىت تىنىمسىز ئاقىدىغان ئېرتىش دەريانى تەرەپتىن ئۇرۇلۇۋاتقان سالقىن شامال ئادەمنىڭ يۇزىگە مۇلايىم تېگىپ تۇراتتى. سۇنىڭ چەت ـ ياقىلىرىدىكى ياۋاش دولقۇنلار تەۋرىنىپ ـ تەۋرىنىپ كېلىپ، قىرغاق بويىدا ناھايىتى چىرايلىق توقۇلغان ئاق توردەك كۆپۈپ يۇقىرى كۆتۇرۇلەتتى ـ دە، كۆزدىن غايىب بولاتتى، يەنە كۆپۈپ كۆتۇرۇلەتتى ـ دە، يەنە غايىب بولاتتى. تىنىمسىز ئاقىدىغان ئېرتىش دەريانىڭ ئۆزىمۇ ھاۋا رەڭ تۇسكە كىرگەن، نېرىقى تەرەپتىن باشلاپ

بېرىقى تەرەپنىڭ تۆۋەن قىرغىقىغىچە ئېغىر گەۋدىسى بىلەن سالماق تەۋرىنىپ، ھەيۋەتلىك ۋە سۇرلۇك بىر جىمجىتلىق ئىچىدە ھەمىشە ئاققانىدى.

قولىغا مالچى تايىقىنى تۇتقان ئېگىز بويلۇق بىر بالا تۆپىلىك ئۇستىگە چىقتى. يىراق يەرلەردە كۆزنى چېقىپ بىرنېمىلەر پارقىراپ كۆرۈنەتتى. كۆك ئېرتىش ۋادىسىدىكى ئوتلاقلارنىڭ پايانى يوق، ئەمما ئوتلاقتا ئوتلاۋاتقان مال ـ چارۋىلارنىڭ سانى قاراپلا سانىۋالغۇدەك دەرىجىدە ئاز ئىدى. بۇرۇنقىدەك ئۇيۇر ـ ئۇيۇرى بىلەن چېپىشىپ يۈرىدىغان يىلقىلار، پادا ـ پادىسى بىلەن ئوتلىشىپ يۈرۈشىدىغان كالىلار، ئېگىز تاغ باغرىدا يېنىك ئۆزۈپ يۈرگەن ئاق بۇلۇتتەك يېيىلىپ يۈرىدىغان توپ ـ توپ قويلار كۆرۈنمەيتتى. كەڭ دالا چۆللىشىپ ھۇۋۇلداپ قالغانىدى. بۇك ئۆسكەن چاتقاللىقلار ئارىسىدىن كۆتۈرۈلگەن ئوچاق ئىسلىرى ئاقۇچ بىر قەۋەت ھاۋا رەڭ پەردە بولۇپ، ئاستاغىنا ئوتلاق ئۇستىگە يېيىلماقتا ئىدى.

ـــ تۇغلۇق تۆمۇر، ھەي تۇغلۇق تۆمۇر ! ـــ دېگەن ئاۋازنى ئاڭلاپ، ھېلىقى مالچى بالا بوينىنى سوزۇپ ئەتراپقا قارىدى ۋە ئۆزى تۇرغان تۆپىلىكنىڭ ئاستىدىكى بىر جىرا بويىدا تۇرغان، ئۆزى بىلەن تەڭدىمەتلىك باسا تەمۇر دېگەن مالچى ھەمراھىنىڭ ئۆزىگە ھەدەپ قول پۇلاڭلىتىۋاتقانلىقىنى كۆردى.

ـــ ھە، باسا تەمۇر، نېمە ئىش بولدى؟ ـــ دەپ ۋارقىرىدى تۇغلۇق تۆمۇرمۇ ئۇنىڭغا جاۋابەن.

باسا تەمۇر تۇغلۇق تۆمۇرنى كۆرۈپ، توشقاندەك ئىككى ـ ئۈچ تاقلاپلا تۆپىلىك ئۇستىگە چىقتى. ئۇ ئون بەش ـ ئون ئالتە ياشلاردىكى، ئىنچىكە بويلۇق، كىچىكرەك يۈزلۈك، قارا چاچلىق، كۆلۈمسىرەپلا تۇرىدىغان بىر بالا ئىدى.

تۇغلۇق تۆمۇر ئۇچىسىغا ئاپتاپتا ئۆڭۈپ كونىراپ كەتكەن موڭغۇلچە يان ئىزمىلىق پەشمەت كىيگەن، بېلىنى بەلباغ بىلەن چىڭ باغلىۋالغان، بەلبېغىغا كىچىك بىر پىچاق قىستۇرۇقلۇق،

پۇتىغا چورۇق كىيىپ، بېشىدىكى كىگىز مالىخىيىنىي قىيىپاش قىرلاپ كىيىۋالغانىدى. بالىلارچە سەبىيلىك چىقىپ تۇرىدىغان بىر جۈپ قوي كۆزلىرىدىن ئۇنىڭ ئەقىللىك ۋە زېرەكلىكى كۆرۈنۈپ تۇراتتى. ھەتتا ئاۋازىدىنمۇ كۈچ ـ قۇۋۋەت جارانلاپ تۇراتتى. ئۇچىسىدىكى پەشمىتى بىلەن ياماق سېلىنغان ئىشتىنىنىڭ پۇچقاقلىرى تىتىلىپ كەتكەنىدى.

ـــ ئەتىگەندىن بېرى نەلەردە يۈرگەنسەن؟ ـــ دېدى باساتەمۇر قولى بىلەن پېشانىسىدىن ئېقىپ چۈشۈۋاتقان تەرلىرىنى ئېرتىپ تۇرۇپ، ـــ بىز سېنى كۆپ ئىزدىدۇق.

ـــ تۇنۇگۈن شىراۋۇل دوختەۋنى ئاقساقال: «مالىرىم ئوبدان ئەت ئالماپتۇ. بۇنىڭدىن كېيىن مالىلارنى باشقىلارنىڭ مالىرىدىن ئايرىپ باقمايدىغان بولساڭ، كۆرگۈلۈكۈڭنى كۆزۈڭگە كۆرسىتىمەن !» دەپ قاتتىق خاپا بولۇپ كەتتى. شۇڭا، بۈگۈن ئەتىگەندىلا مالىنى قوتاندىن چىقىرىپ ئېرتىش بويىدىكى قارا توقايغا ئەكەلگەنىدىم. ھە، نېمىشقا ئىزدىگەنىدىڭلار مېنى؟

ـــ ياۋا چامغۇر سېلىپ بېلىق شورپىسى پىشۇرغانىدۇق، ـــ دېدى باساتەمۇر كۈلۈپ تۇرۇپ، ـــ شۇڭا سېنى يەۋالسۇنمىكىن دەپ ئىزدىگەنىدۇق !

تۇغلۇق تۆمۇر بۇ گەپنى ئاڭلاپ بەلبېغىنى تېخىمۇ چىڭىتىپ قويىدى. ئۇنىڭ قورسىقى ھەقىقەتەن ئېچىپ كەتكەنىدى.

ـــ قەيەردە ئولتۇردۇڭلار؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇ قۇرۇپ گەز باغلاپ كەتكەن لېۋىنى تىلى بىلەن يالاپ قويۇپ.

ـــ زاقسىنتوقاي دېگەن يەردە بېلىق كۆپ ئىكەن. تۇنۇگۈن بىز ئۇ يەرگە چولما ياساپ قويغانىدۇق. مەن مالغا قاراپ تۇردۇم، ئارىغ باتۇر بىلەن باي تەمۇر ئىككىسى تاياق بىلەن ئۇرۇپ يۈرۈپ بىردەمىنىڭ ئىچىدە ئون ـ يىگىرمە تال بېلىق تۇتتى. بىرنەچچىسىنى ئوتقا قاقلاپ كاۋاپ قىلىپ پىشۇردۇق. قالغىنىنى شورپا قىلىپ پىشۇردۇق. ساڭمۇ شۇ بېلىقتىن ئېلىپ قويغان، بېرىپ يەۋالغىن.

ـــ مالىرىمىنى قانداق قىلارمەن؟ ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر خىجالەت بولۇپ، ـــ شىراۋۇل ئاقساقال مالىرىمىنى باشقىلارنىڭ مېلىغا قوشۇپ بېقىپسەن، دەپ يەنە تىللاپ كېتەرمۇ؟

ـــ ئۇنداق بولسا مەن مېلىڭغا قاراپ تۇراي، ئۇنىڭغىچىلىك سەن بېرىپ، قورسىقىڭنى تويدۇرۇپ كەل ئەمىسە، ـــ دېدى باسا تەمۈر كۈلۈپ تۇرۇپ.

بىراق، تۇغلۇق تۆمۈر ئورنىدىن قىمىرلىمىدى:

ـــ بولمايدۇ، كەچ كىرەي دەپ قالدى، ـــ دېدى ئۇ بالىلارغا خاس سەمىمىيلىك بىلەن، ـــ مالنى قورۇغا سولايدىغان ۋاقىت بولۇپ قالدى. شىراۋۇل ئاقساقال قورۇ ئالدىدا بىر ـ بىرلەپ تەكشۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، ئاندىن مالنى قورۇغا كىرگۈزۈشكە رۇخسەت قىلىدۇ ! شۇڭا، يەنە ئازراق ئوتلىتىۋالمىسام بولمايدۇ !

باساتەمۈر نائىلاج:

ـــ مەيلى بولمىسا، مەن بېرىپ پىشۇرغان بېلىقتىن ئازراق ئەكېلىپ بېرەي، سەن يىراقتا كەتمەي تۇر. ھازىرلا كېلىمەن ! ـــ دېدى ـ دە، تۆپىلىكتىن يۈگۈرۈپ چۈشۈپ كەتتى ...

تېخى ئۇگىلىرى قېتىپ يەتمىگەن ئۆسمۈر تۇغلۇق تۆمۈرگە بۈگۈنگىچە كۆرگەنلىرىمۇ يېتىپ ئاشقاندى. ئەمما، تۇرمۇش ئۇنى ئۆزىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ئەزاسى قىلىش ئۈچۈن، يەنە ئۆزىنىڭ خېلىلا كۆپ سىناق غوۋغالىرىنى ئۇنىڭ گۆدەك بېشىدىن ئۆتكۈزدى ۋە ئۆتكۈزمەكچىدى ...

* * *

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئالتە ياشقا كىرگەن چاغلىرى بولسا كېرەك، ئۇنىڭ ئۆگەي ئاتىسى، يەنى دوختەۋى خەلقىنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرى، ئاقساقال شىراۋۇل دوختەۋى ئۆزىنىڭ توقلى مەڭلىك خاتۇنىنى پات ـ پاتلا تىللاپ، ئۇنىڭ دىلىغا ئازار بېرىدىغان

بولۇۋالدى. بىر كۈنى شىراۋۇل دوختەۋى كىچىك تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ كۆز ئالدىدىلا ئۇنىڭ ئانىسى مەڭلىك خاتۇنىنى تىللاپ كەتتى.

ــ ئەمدى مەن زادىلا چىداپ تۇرالمايمەن ! ــ دەپ ۋارقىرىدى ئۇ قان قۇيغاندەك قىزىرىپ كەتكەن كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ، ــ بۇ سېنىڭ ئېسەن بۇغاخانىنىڭ ئوردىسىدىكى ھەربىمنىڭ ئەمەس ! ئۆيۈمدە سېنىڭ بىكار ئولتۇرۇپ يېگىنىڭ، كىيگىنىڭ يەتمىگەندەك، بۇ ھارامتاماق ساقلانداڭمۇ بىكارغا ئاش يەپ، قاچا بىكارلاپ يۈرىدۇ ! سوغۇقلاردا ئاۋارە بولۇپ يۈرۈپ كۆرسەڭ ئىدىڭ، ئەنە شۇ چاغدا بىر پارچە نانىنىڭ قانداق كېلىدىغانلىقىنى بىلگەن بولاتتىڭ !

شۇ چاغدا بۇ ئاھانەتكە زادىلا چىدىيالمىغان مەڭلىك خاتۇن كىچىك نارەسىدە تۇغلۇق تۆمۈرنى باغرىغا بېسىپ ھۆڭرەپ يىغلىۋەتكەنىدى. ئۇنىڭ قۇلاق تۈۋىدە شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ دىلىنى رەنجىتىپ، يۈرەكنى ئەزگەن ئاھانەتلىك سۆزلىرى جاراڭلاپ تۇراتتى. «بىكارغا تاماق يەيدۇ، دەيدۇ. كىم بىكارغا تاماق يەپتۇ؟» دەپ پۇچىلاندى مەڭلىك خاتۇن، «شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ ئۆيىدە بىكار ئولتۇرۇپتىمەنمۇ؟ يا كۈندۈزى، يا كېچىسى تىنىم تېپىشنى بىلمەيمەن. نامدا مەن شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ خوتۇنى، ئۇنىڭ ئۇچۇن ئىنجۇمەلىك ئىسىملىك بىر ئوغۇلمۇ تۇغۇپ بەردىم. بىراق، بۇ ئۆيدە مېنىڭ ئورنۇم ئەمەلىيەتتە قۇل ـ دېدەكتىن ھېچ پەرقلەنمەيدۇغۇ؟ بۇنىڭ ھەممىسى كىم ئۈچۇن؟ ئاشۇ ھېچنېمىنى بىلمەيدىغان كىچىك نارەسىدە ئوغلۇم تۇغلۇق تۆمۈر ئۈچۇن ئەمەسمۇ؟ ھالا بۇگۈن ئۇ مۇشۇنداق ئات ـ ئېشەكتەك ئىشلەپ تۇرۇپمۇ يەنە ‹ھارامتاماق› دېگەن نامنى ئالسا قانداق بولغىنى!» ...

مەڭلىك خاتۇن ئېسەن بۇغاخانىنىڭ چوڭ ئايالى ساتىلمىش خاتۇن تەرىپىدىن قارا چاپلىنىپ، خانىنىڭ ھەرىمىدىن قوغلاپ

چىقىرىلغان چاغدىلا ياشاش ئۇمىدىنى ئۈزگەنىدى. ئۇ دوختەۋىلەرنىڭ ئۈلۈغ ئەمىرى شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ ئۆيىگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىنمۇ، ئۆزىنىڭ بۇ ئويىدىن ھەرگىز ۋاز كەچكىنى يوق. ئۇ ھەر قېتىم ئېرتىش سۈيىدە بويىنى سۇغا سالغانىدا، كۈنپېتىش تەرەپكە قاراپ تىنماستىن شارقىراپ ئاقىدىغان بۇ ئەزىم دەريا سۈيىگە قوشۇلۇپ شىمالدىكى قاراڭغۇ زېمىنغا بىللە ئېقىپ كېتىشنى ئارزۇ قىلاتتى. بىراق، قاچانكى ئۇنىڭ قارنىدىكى يېڭى جان تەۋرىدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇ مۇنداق بولمىغۇر خىيالىدىن قەتئىي ۋاز كەچتى ۋە ئېسىن بۇغاخانىنىڭ پۈشتىدىن ئۇنىڭ قارنىدا تۆرەلگەن ئاشۇ يېڭى شېرىن جان ئۈچۈن ھەرقانداق خورلۇققا چىداپ ياشاشقا قەتئىي بەل باغلىدى ...

بىر كۈنى كەچقۇرۇنلۇقى مەڭگىلىك خاتۇن ئوت دۆڭلىرى ئارىسىدىكى يالغۇز ئاياغ يولدا مۇرىسىدە لىق سۇيى بار سوغىنى يۇدۇپ، ئۆيگە قاراپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ جاپا ـ مۇشەققەتتە ۋاقىتسىز ئاقارغان ئۆزۈن سۇمبۇلۇ چاچلىرىنى قاپتۇرغىغا سېلىۋالغانىدى. ئۇنىڭ ئەۋرىشىم تالدەك بويلىرى تۇرمۇشنىڭ ئېغىرچىلىقلىرى ئىچىدە پۈكۈلگەن، گۈلدەك رۇخسارى ئېغىر مېھنەتتە سولغانىدى. ئۇ كېتىۋېتىپ تۇيۇقسىز مۇدۇرۇلۇپ كەتتى ـ دە، كۆڭلى بىر ئىشنى تۇيغاندەك بولۇپ خەۋپسىرەپ قالدى. كۆڭلىدىكى جىددىيلىكنى بېسىش ئۈچۈن، ھېچنېمىنى ئويلىماسلىققا تىرىشىپ، قۇياش ھېلىلا پېتىپ كەتكەن تەرەپكە ـــ كەچكى شەپەقنىڭ نۇرىدا سارغۇچ قىزىل بولۇپ كۆرۈنۈۋاتقان تاغ تۆپىلىرىگە، ھاۋا رەڭ تۇسكە كىرىۋاتقان كۆك ئېرتىش دەرياسىنىڭ ئۇستىگە، ئورۇلغان ئوت ـ چۆپىلەرگە ئۇزاق قاراپ ماڭدى. ئەمما، ئۇنىڭ جىددىيلەشكەن كۆڭلىنى ئاچىدىغان ھېچ نەرسە كۆرۈنمىدى. ئوتلاقنىڭ ئۇستى قىپيالىڭاچ بولۇپ قالغان، تېخى بايىلا ئەتىگەنكى قۇياش نۇرىغا قارشى نازۇك گۈللىرىنى تەۋرىتىپ تۇرغان پايانسىز ياپيېشىل ئوت ـ چۆپىلەر ھازىر خەس ـ

خەشەك بولۇپ يەردە سولىشىپ يېتىپتۇ؛ بۇلارنىڭ ھەممىسى يېقىمسىز كۆز پەسلىنىڭ يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن دېرەك بېرىپ، يۇرەكىكە مۇڭ سالاتتى. ئوروپ تاشلانغان گۈللەر سولىشىپ پۇرلاشقان. ئۇنىڭ گۈلدەك ياشلىقىمۇ سەزدۇرمەستىن ئەنە شۇنداق ئۆتۈپ كەتكەن ــ خازان بولغانىدى. مانا سېغىنىدۇرۇپ ئۇنىڭ بالىلىق، ئۆسمۈرلۈك، بىغەم قىزلىق ۋاقتى كۆز ئالدىدىن ئۆتتى. قانداق غەمسىز، قانداق راھەت چاغلار ئىدى ـ ھە ئاشۇ بالىلىق چاغلار ! ...

مەڭلىك خاتۇن يەلكىسىدىن باسقان ئېغىر سوغىنىڭ تاسمىسىنى سەل سۇرۇپ قويۇپ ماڭغاچ، ئېسەن بۇغاخانىنىڭ قان ئىچكۈچى لەشكەرلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ئاتىسى چاغرى بەگنى بىردىنلا ئەسلەپ قالدى. بىر كۈنى ئۇ ئاتىسى چاغرى بەگ بىلەن چالىش (قاراشەھەر) دەرياسى بويىدا سەيلە قىلىپ كېتىۋېتىپ، يەردە ياتقان قاشتاشتەك سۇزۇك بىر يۇمىلاق تاشنى قولىغا ئالدى. بۇ ئېقىن سۇ تەرەپتىن قىرغاقتا ئىتتىرىپ چىقىرىلىپ قويۇلغان تولىمۇ پاكىز بىر تاش ئىدى.

ــ بۇ ئەسلىدە ئېقىن سۇ ئاستىدىكى تاش. ئېقىن سۇيىنىڭ چايقىشى ۋە ئالدىغا قارىتىپ ئىتتىرىشى ئارقىسىدا ئۆزىنىڭ پاك ھالىتىنى داۋاملىق ساقلاپ قالالىغان ! ــ دېدى شۇ چاغدا رەھمەتلىك ئاتىسى مەڭلىك قىزنىڭ قولىدىكى تاشنى كۆرۈپ.

ئۇلار مېڭىپ بىر توختام سۇنىڭ قېشىغا كەلدى. بۇ يەردىكى تاشلارنى سىيرىق لەش بېسىپ كەتكەنىدى. رەھمەتلىك ئاتىسى بۇ تاشلارنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ:

ــ مانا بۇ تاشلار قولۇڭدىكى تاشقا ئوخشىمايدۇ. ئۇلار ياپيېشىل پاقا لېشىگە بۇلغىنىپ سىيرىپ تۇرۇشىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش، ئىنسانمۇ جاپا چەكمىگۈچە ھەرگىز ھالاۋەت كۆرەلمەيدۇ ! جاپا ـ مۇشەققەت ئىنسان بالىسى ئۈچۈن راھەت ـ پاراغەتنىڭ ئېچىتقۇسى بولىدۇ ! ...

مەڭلىك خاتۇن بالىلىق چاغلىرىدىكى ئاشۇ گۈزەل

ئەسلىمىلەرگە بېرىلىپ كېتىپ، بايىقى جىددىيلىكىنى ئۇنتۇپ قالدى. بۇ چاغدا كەچكى تىنچلىقنى بۇزۇپ، قەيەردىندۇر بىر ياش قۇلۇن كىشنىدى. مەڭلىك خاتۇن قەدىمىنى تېزلەتتى.

ئۇ ئاۋۇلغا يېتىپ كېلىپ، ئىشىك ئالدىدا مۇرىسىدىكى ئېغىر سوغىنى ئەمدىلا يەرگە قويۇپ تۇرۇشىغا، قارا ئۆي ئىچىدىن شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ سەت ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى:

ــ ئەگەر بۇ ساقلاندى يەنە مۇشۇنداق بىكار ئويناپ يۈرىۋېرىدىغان بولسا، ــ دەپ قاينىۋاتاتتى ئۇ كىمدۇر بىرسىگە، ــ تاغىرىمدىكى ئۇنلىرىمنى، ئۆيۈمدىكى ئاشلىقلىرىمنى يەپ تۈگىتىدۇ. بۇنىڭدىن كېيىن ئانىسى بىلەن بالىسىغا كۈنىگە بىردىن ئارتۇق زاغرا بەرمە ! ھېلىقى يېتىم ئوغلاق بۇگۈنلا توڭگۈزلۇقتىكى مالچىلارنىڭ قېشىغا ماڭسۇن. نانىنى ھارام يېمىسۇن ــ دە !

ــ بۇ بالا ئاران ئالتە ياشقا كىرگەنغۇ؟ ــ دېگەن بىر ئاياللىنىڭ ئېتىراز بىلدۈرگەن ئۈنى ئاڭلاندى. بۇ شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ چوڭ خوتۇنى ئۇلۇنىنىڭ ئاۋازى ئىدى.

بۇ چاغدا شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ:

ــ ئالتە ياشقا كىرگەن بولسا مەن قانداق قىلاي؟ ! ئۇمۇ ئۆز رىزقىنى ئىشلەپ تېپىپ يېسۇن ــ دە ! ــ دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى، ــ ھېلىمۇ ئالتە ياشقا كىرگۈچە ئۇچىسىغا بىكارغا ئېگىن، قورسىقىغا بىكارغا تاماق بەردىم ! ...

ئۆينىڭ ئىچىدىن ئاڭلىنىۋاتقان بۇ پاراڭلارنىڭ ئۆزى بىلەن ئوغلى توغلۇق تۆمۈر ئۈستىدە بولۇۋاتقانلىقىنى سېزىپ مەڭلىك خاتۇن ئىتتىك قارائۆينىڭ ئىچىگە كىردى.

قارائۆينىڭ ئىچىدە ئۇنىڭ ھازىرقى ئېرى، دوختەۋى قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغ ئەمرى، ئاقساقال شىراۋۇل دوختەۋى تۆرە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئۇ قوينىڭ پاقالچىقىنى ئىشتىھا بىلەن غاجىلاۋاتاتتى. ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدا ئۇنىڭ چوڭ خوتۇنى

ئۇلۇن ئۆره تۇراتتى.

ــ مانا مەڭلىك خاتۇننىڭ ئۆزىمۇ كىردى، ــ دېدى ئۇلۇن خاپا بولغان هالدا، ــ نېمە گېپىڭ بولسا، ئۇنىڭ ئۆزىگە ئېيتقايسەن. هەرهالدا شىراۋۇل دوختەۋى، كىچىك نارەسىده بالىغا ئۇنچىۋالا تاش يۇرەكلىك قىلىپ كەتمە، يامان بولىدۇ، ئۇۋالىغا قالىسەن، ئاقساقال!

ــ شىراۋۇل دوختەۋى، ــ دېدى مەڭلىك خاتۇن دادىل سۆزلەپ، ــ مېنى ساتىلمىش خاتۇن ساڭا توقاللىقا بېرىۋەتكەنده توپتوغرا يىگىرمە ياشتا ئىدىم. هالا بۇگۇن سېنىڭ خىزمىتىڭنى قىلغىلى ئالتە ـ يەتتە يىل بوپتۇ. سەن ئۇچۇن تېخى بىر ئوغۇلمۇ تۇغۇپ بەردىم. سېنىڭ غالچىلىقىڭنى قىلمەن دەپ قارا چاچلىرىمغۇ ۋاقتىسىز ئاقاردى. رەهىم قىل، ئاقساقال، ئۇنداق تاشبېغىرلىق قىلما، ئالتە ياشلىق تۇغلۇق تۆمۈرنى مال بېقىشقا ئەۋەتىۋەتسەڭ، مۇشتۇمدەك كىچىك بالا مالنىڭ كەينىده قانداق يېتىشىپ ماڭالايدۇ؟ نېمە ئىشىڭ بولسا مانا مەن ياش بولغاندىكىن مېنى سالغىن، مەن ساڭا يەنە يىگىرمە ـ ئوتتۇز يىل كۆز نۇرۇمنى تۆكۈپ ئىشلەپ بېرەلەيمەن. يىلىغا مىڭ ئاقچىدىن ئىشلىسەممۇ، ئاز دېگەنده ساڭا يەنە ئىككى تۇمەن ئاقچا تېپىپ بېرەلەيمەن. بالامنى مېنىڭدىن ئايرىۋەتمىگىن. ئۇ دالادا ئاچ ـ توق يۇرۇپ، ئىسسىق ـ سوغۇق قېلىپ ئۆلۈپ قالىدۇ! ...

مەڭلىك خاتۇن ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ يەرگە قارىدى ۋە كۆزىدىن مۆلدۇرلەپ تامغان ياش تامچىلىرىنى يەڭلىرى بىلەن ئېرتىپ، شىراۋۇل دوختەۋىگە قاراپ، يەنە سۆزىنى داۋام قىلدى:

ــ مەن نېمىلا بولسۇن نىكاهىڭدىكى خوتۇنۇڭغۇ؟ ئۆز پۇشتۇڭدىن بولغان ئىنجۇمەلىك دېگەن ئوغلۇڭنىڭ ئانىسىغۇ، هېچبولمىغاندا ئەر ـ خوتۇنلۇق مېهرىنىڭ يۈزىنى بولسىمۇ قىل!

ــ مەڭلىك خاتۇن، سېنى ساتىلمىش خاتۇننىڭ قولىدىن ساق ئاجرىتىۋالغانلىقىمغا رەهمەت ئېيتساڭ بولىدۇ! ــ دېدى

شىراۋۇل دوختەۋى قولىدىكى غاجاپ بولغان سۆڭەكنى يەرگە پىرقىرىتىپ تاشلاپ تۇرۇپ، ــ بولمىسا ئۆلۈكۈڭ نەلەردە قالار ئىدى؟ ! سېنى ساتىلمىش خاتۇننىڭ قولىدىن ئاجرىتىۋالغانداڭ، بىرمۇنچە پۇلنى سېنى ئۆزۈمگە خوتۇن قىلىمەن دەپلا سەرپ قىلمىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بالاڭنىمۇ بېقىۋاتىمەن. يېتەر ئەمدى، ماڭا خوتۇن كېرەك ئەمەس، ماڭا ئىشلەپ بېرىدىغان، ئوغۇل تۇغۇپ بېرىدىغان خوتۇن كېرەك. مەن سېنى شۇنىڭ ئۈچۈن توقاللىقا ئالغانمەن. ئالتە ـ يەتتە يىلدىن بېرى سەن ماڭا قانچىلىك ئىش قىلىپ بەردىڭ؟ قانچىلىك ئوغۇل تۇغۇپ بەردىڭ؟ مېكىيان چېغىدا كۇنىگە بىر تۇخۇم تۇغىدۇ، سەنچۇ ئاران بىر ئوغۇل تۇغۇپ بەردىڭ ! سېنىڭ مەن ئۈچۈن قىلىپ بەرگەن ئىشلىرىڭنىڭ ھەممىسىنى قوشقاندىمۇ، ئانا ـ بالا ئىككىڭلار بۇ ئالتە ـ يەتتە يىلدىن بېرى مەندىن ئېلىپ يېگەن زاغرا نانلارغىمۇ تەڭ تۇرالمايدۇ. شۇڭا، يېتىم ئوغلاق ئوغلۇڭ بۇگۈننىڭ ئۆزىدىلا مالچىلارنىڭ قېشىغا ماڭمىسا بولمايدۇ !

مەڭلىك خاتۇن شىراۋۇل دوختەۋىگە زادىلا گەپ يېگۈزەلمىگەندىن كېيىن، نائىلاج:

ــ ھەي شىراۋۇل دوختەۋى، قارا، ئۇ سانىڭ چۈجىسىدەكلا كىچىك بالىغۇ ئەمدى؟ ــ دېدى يىغلاپ تۇرۇپ، ــ رەھىم قىل، بىلەمسەن، تۇغلۇق تۆمۈر مەرھۇم چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخاننىڭ ئۆز پۇشتىدىن تۆرەلگەن بالا. ئالمادىس بىرەر ئىش بولۇپ قالسا، سەن ئەل ـ ئۇلۇسقا قانداق جاۋاب بېرىسەن؟

ــ ئېسەن بۇغاخاننىڭ ئۆلگىنىگە ئالتە ـ يەتتە يىل بولۇپ قالدى، ــ دېدى شىراۋۇل دوختەۋى سوغۇق كۈلۈپ تۇرۇپ، ــ سەن ئۇنداق دېگىنىڭ بىلەن بالىنىڭ كىمنىڭ پۇشتىدىن تۆرەلگىنىنى تەڭرى ئۆزىلا بىلىدۇ! قېنى ئۇ راستلا ئېسەن بۇغاخاننىڭ ئۆز پۇشتىدىن تۆرەلگەن بولسا، ئۇنى ئىسپاتلىيالايدىغان نەرسەڭنى كۆرسەتمەمسەن؟ !

مەڭلىك خاتۇن تېڭىرقىغىنىچە تۇرۇپ قالدى. مۇشۇ تاپتا

ئۇنىڭ كاللىسىدا قاتتىق كۈرەش بولۇۋاتاتتى: ئوغلىنىڭ ئېسىن بۇغاخانىنىڭ ئۆز پۇشتىدىن بولغانلىقىغا پەقەت قولىدىكى يولۇاس سۈرەتلىك ئالتۇن تەمتەك[1]لا ئىسپات بولالايدۇ. چۈنكى، بۇ ئالتۇن تەمتەكنى ئېسىن بۇغاخان ماۋەرائۇننەھرگە يۈرۈش قىلىش ئالدىدا ئەستىلىك سۈپىتىدە كەلگۈسىدە تۇغۇلىدىغان ئوغلىغا قالدۇرۇپ كەتكەن. ھازىرنىڭ ئۆزىدە يېنىدىن ئاشۇ ئالتۇن تەمتەكنى چىقىرىپ شىراۋۇل دوختەۋنگە كۆرسىتىپ، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ چاغاتايزادە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاش تامامەن مۇمكىن. لېكىن، ئۇنى پۈتۈن چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ھەرقايسى ئۇلۇسبەگلىرى ۋە ئۇلۇغ ئەمىرلىرى جەم بولغان قۇرۇلتايدا ئاندىن جامائەتكە كۆرسىتىش مۇمكىن. شۇ چاغدىلا ئاندىن تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ھەقىقىي چاغاتايزادە، تەخت ۋارىسى ئىكەنلىكىگە ھەممە ئادەم ئىشىنىدۇ. بولمىسا باشقىلار ئىشەنمەيلا قالماستىن، بەلكى «سەن ئوغرىلىغان» دەپ بوھتان قىلىشىدۇ. ئۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۈر تېخىمۇ دۈشمەنلىك بولۇپ قالمامدۇ؟ ھېچبولمىغاندا قوۋم ـ جامائەت جەم بولغان سورۇندا يولۋاس سۈرەتلىك ئالتۇن تەمتەكنى كۆرسىتىپ، ئوغلىنىڭ ھەقىقىي مەرتىۋىسىنى ئاشكارىلاش كېرەك. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بولسا تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئامان ـ ئېسەنلىكى ئۈچۈن بولسىمۇ ھەرقانداق ئازابقا چىداش كېرەك ! ... ئەمما ئوغلىنىڭ چاغاتايزادىلىك مەرتىۋىسىنى ئىسپاتلىيالايدىغان يولۋاس سۈرەتلىك بۇ ئالتۇن تەمتەكنى دەرھال كۆرسىتەلمىسە، ئالتە ياشلىق ئوغلى تۇغلۇق تۆمۈر مالچىلارنىڭ قېشىغا دەرھال مېڭىشى كېرەك ! ...

قانداق قىلىش كېرەك؟ ... ئاخىر ئوغلىنىڭ بەخت ـ سائادىتى ۋە ھايات ـ ماماتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بۇ زور ئىشتا ھەرگىز بىخەستەلىك قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى چۈشەنگەن بۇ

① ئالتۇن تەمتەك ـــ چاغاتاي مەمۇرىيىتىدىن بېرىلىدىغان مېتال تەمتەكنىڭ نامى. ئۇ ئادەتتە يول خېتىلىك رولىنى ئۆتەيتتى.

قەيسەر ئانا چىشىنى چىشلەپ تۇرۇپ، قەتئىي ئىرادىگە كەلدى ـ ده، مۇنداق دېدى:

ـــ ھەي شىراۋۇل دوختەۋى، ھازىرچە مەن ساڭا ئۇنىڭ چاغاتايزادىلىك مەرتىۋىسىنى ئىسپاتلىيالايدىغان تەڭرىدىن باشقا ھېچقانداق ئىسپات كۆرسىتەلمەيمەن ! مەيلى، كىچىك تۇغلۇق تۆمۈر مال باققىلى بارسا بېرىۋەرسۇن ! بۇ روزغار ئالەم ئەتە قايسى رەڭدە بويىلىدۇ، پەلەك نەيرەڭۇزلىرى قايسى تۇپراقنى بېشىمىزغا چاچىدۇ، سەنمۇ، مەنمۇ ھېچقايسىمىز بىلمەيمىز. تۇغلۇق تۆمۈر مال بېقىپ تۇرۇپ، تۇرمۇشنىڭ ئاچچىق ـ چۈچۈكلىرىنى تېتىپ، ئاتىسى ئېسەن بوغاخاندەك قەيسەر، ئىرادىلىك چوڭ بولسا ئەجەب ئەمەس !

ـــ ھە بەللى، مانا، مانا بۇ سۆزۈڭ دۇرۇس بولدى. باشتىلا شۇنداق دېگەن بولساڭ بولماسمىدى، ـــ دېدى شىراۋۇل دوختەۋى خۇپسەنلىك بىلەن كۈلۈپ تۇرۇپ، ـــ «سۆزلەۋەرسەڭ سۆز چىقىدۇ، چوقۇۋەرسەڭ كۆز» ... دەپتىكەن، ھاي نوخايباي، قېنى سەن؟

ئاقساقال شىراۋۇل دوختەۋنىڭ ئۆزىنى توۋلىغىنىنى ئاڭلاپ، ئۇنىڭ نوخايباي دېگەن مالچىسى ئۆيگە يۈگۈرۈپ كىردى ـ دە:

ـــ ھۆرمەتلىك ئاقساقال، نېمە تاپشۇرۇقىڭىز بارىكىن؟ ـــ دەپ بىر چەتتە قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇردى.

ـــ ھازىرنىڭ ئۆزىدە مۇنۇ تۇغلۇق تۆمۈرنى كۆك ئېرتىش بويىدىكى مالچىلىرىمىزنىڭ ئوتاۋىغا ئاپىرىۋەت. ئەتىدىن باشلاپ مال باقسۇن ! ـــ دېدى شىراۋۇل دوختەۋى مايلىق بارماقلىرى بىلەن بۇرۇتلىرىنى تولغاپ.

نوخايباي:

ـــ خوپ، ئەمرىڭىزنى ھازىرنىڭ ئۆزىدىلا بەجا كەلتۈرگەيمەن ! ـــ دېدى ـ دە، تالادا بالىلار بىلەن ئويناۋاتقان ئالتە ياشلىق تۇغلۇق تۆمۈرنى يىغلىغىنىغا قارىماستىن قولىدىن

تۇتۇپ سۆرەپ ئېلىپ ماڭدى.

ئانىسىدىن ئاجرىتىلغان ئالتە ياشلىق بۇ نارەسىدىنىڭ پىغانلىق يىغا - زارى، بالىسىدىن ئاجرىتىلغان مېھرىبان جاپاكەش ئانىنىڭ ئېچىنىشلىق داد - پەريادلىرىنى ئاڭلاپ، كىشىلەر ئاقساقال شىراۋۇل دوختەۋنىڭ قارائۆيىنىڭ ئالدىغا ئولاشتى. بۇ يەردە ھەقىقىي پاجىئە يۈز بەرمەكتە ئىدى. يۈرەك پارىسىدىن ئايرىلغان بىچارە ئانىنىڭ كۆزلىرىدىنمۇ ۋە مېھرىبان ئانىنىڭ ئىسسىق باغرىدىن ئايرىلغان بىچارە نارەسىدىنىڭ كۆزلىرىدىنمۇ ياش ئورنىغا قان چاچرىماقتا، ئاغزىدىن ئاھۇزارلار ئورنىغا پىغان ئوتلىرى چاچرىماقتا ئىدى.

بۇ ئەھۋال كىشىلەرگە خۇددى مال تۆللىگەن ۋاقىتتا تۇغۇلغان زامان كۆرپىسىنى ئېلىۋېلىش ئۈچۈن سويۇلىدىغان قوزىلارنىڭ بېشىغا چۈشكەن پاجىئەنى ئەسلەتتى. بىراق، بۇ يەردىكى پەرق شۇ ئىدىكى، ئۇ پاجىئە بۇگۈنكى ھالىتىنى ئەتىلا ئۇنتۇپ قالىدىغان تىلسىز ھايۋاننىڭ بېشىغا كېلىدىغان پاجىئە بولغان بولسا، كىشىلەرنىڭ كۆز ئالدىدا يۈز بېرىۋاتقان بۇ پاجىئە ھەممە نەرسىنى ئىلغا قىلالايدىغان ۋە چۈشىنەلەيدىغان ئاڭلىق ئىنسان بالىسىنىڭ بېشىغا كېلىۋاتقان ھەقىقىي پاجىئە ئىدى ! ...

شىراۋۇل دوختەۋى ئانا - بالا ئىككىسىنىڭ ئايرىلىش مۇنۇتلىرىدىكى ئاشۇ پىغانلىق ۋە ئەلەملىك يىغا - زارلىرىغا خۇددى مەسخىرە قىلغاندەك كۈلۈپ قاراپ تۇراتتى. ئاخىر ئۇ ھېلىقى نوخايباي دېگەن مالچىسىغا: ئەمدى ماڭساڭ بولىدۇ، دېگەندەك قىلىپ قولىنى شىلتىدى. مالچى «بارمايمەن، ئانامنىڭ قېشىغا بارىمەن !» دەپ يىغلاپ ھەدەپ يۇلقۇنۇۋاتقان ئالتە ياشلىق تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ قولىدىن تۇتۇپ ئۇنى ئېرتىش بويىدىكى مالچىلار تۇرالغۇسىغا سۆرىگەن پېتى ئېلىپ ماڭدى.

بۇ چاغدا يىغلاپ كېتىۋاتقان ئالتە ياشلىق تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئارقىسىدىن مەڭلىك خاتۇن:

ـــ مېنىڭ بالام، مېنىڭ بالامنى نەگە ئاپىرىسىلەر؟ بالامنى قايتۇرۇپ بېرىڭلار ! ـــ دەپ زار ـ زار قاقشاپ يىغلاپ يۈگۈردى ...

*　　*　　*

كەچقۇرۇنلۇقى جەمجىتلىقنى بۇزۇپ، قەيەردىندۇر بىر ئايغىر كىشنىدى. ئەتىياز پەسلىدىكى پۇتۇن دالانىڭ ئۈستى، يوپۇرماق چىقىرىش ئۈچۈن بىخ سۈرگەن كەڭ ئورمان ياقىلىرى، ياپيېشىل بولۇپ كۆكەرگەن ئېرتىش بويلىرى ـــ ھەممە ياق جانلىق، قاينام تاشقىنلىق بىلەن گۈلدەپ ـ ياشناش ئارزۇسىدا تەبىئەتنىڭ باھار پەسلىدىكى مېھرىلىك بايرىمنى ئۆتكۈزمەكتە. پايانسىز تەبىئەتنىڭ ھۆسنى بايرامنىڭ گۈلى بولغان تۇرلۇك چۈچۈك سايرىغۇچى قۇشلار بىلەن تەبىئەتنىڭ كۆكىنى ـــ ياپيېشىل باھار قىزىنى كۈتۈۋالماقتا. مانا ھەش ـ پەش دېگۈچە باھارمۇ كىرىپ قالدى.

تۇغلۇق تۆمۈر ئالتە ياشقا كىرگەن ئەتىياز پەسلىدىن ئون ئالتە ياشقا تولغان باھارغىچە ئۆزىنىڭ ئون يىللىق بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك ۋاقتىنى ئېرتىش بويىدا ئۆگەي ئاتىسى شىراۋۇل دوختەۋنىڭ مېلىنى بېقىش بىلەن ئۆتكۈزدى. بۇ ئون يىللىق جاپا ـ مۇشەققەتلىك تۇرمۇش ئۇنىڭغا نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگەتتى. ئۇنى ھەممىگە بەرداشلىق بېرەلەيدىغان چىداملىق بولۇشقا يېتەكلىدى.

ئون بەش ـ ئون ئالتە ياشقا كىرىپ قالغان تۇغلۇق تۆمۈر ئۆز تەڭتۇشلىرى ئىچىدە بەستىلىك، كۈچلۈك بولغىنى بىلەن ئىنتايىن كەم سۆز، ئاسانلىقچە تېرىكمەيدىغان، بىر ئىشقا بەل باغلىغان ھامان ھېچ نەرسىدىن يانمايدىغان، قارشى تەرەپنىڭ سۆزلىرىنى سەۋر ـ تاقەت بىلەن ئاڭلاپ، تېگىشلىك جاۋابنى قايتۇرىدىغان، ئەمما ھەق ـ ناھەق ئىشىغا كەلگەندە قىلچىمۇ ئېتىبارسىز قارىمايدىغان، مېھىر ـ شەپقەتنى بىلىدىغان، غەزەپ ـ

نەپرىتى ئېنىق، كۇچلۇك ھەققانىيەت تۈيغۇسىغا ئىگە ئىرادىلىك بىر ياش بولۇپ يېتىشىپ چىقتى. ئۇ ئۇلۇس ـ مىللەت ۋە ئۆز خەلقىنىڭ تەقدىرىگە مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل ئىشلارنىڭ تەكتىنى بىلىشكە قىزىقاتتى، ئاشۇ قىزىقىشى بىلەن نۇرغۇن پايدىلىق نەرسىلەرنى ئۆگىنىۋالغانىدى. ئۇ كىشىلەرنىڭ موڭغۇللارنىڭ يىراق ئۆتمۈشى ۋە چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ھازىرقى ئىستىقبالى ھەققىدە ئېيتقانلىرىنى ئاڭلاشقا قىزىقاتتى ، نەتىجىدە بۇ گەپلەرنىڭ مەنىسىگە بارا ـ بارا تولۇق چۈشىنىدىغان بولدى. ئاۋۇل ـ ئايماق، قەبىلە ـ ئۇرۇق ۋە ئۇلۇس ـ مىللەت ئارىسىدىكى تۇرلۇك زور ئىشلارنى ئېسىدە مەھكەم ساقلاپ، ئەقىل ـ پاراسەتتە تەدرىجىي پىشىپ يېتىلىشكە باشلىدى ...

شۇنداق، شادلىق يانداشقان پاجىئە تېخىمۇ مۇڭلۇق بولىدۇ؛ كۆز يېشى ئارىلاشقان پاجىئە ئادەمنىڭ يۈرەك ـ باغرىنى ئۆرتەپ تاشلايدۇ ! جاپا ـ مۇشەققەتتە ۋە داۋالغۇش ئىچىدە ئۆتكەن ھاياتتىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى ئادەتتىكىدەكلا تۇرمۇش ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى تەڭسىزلىك، يوقسۇللۇق، ئەجىر ـ مېھنەت، نامراتلىق، قاششاقلىق ۋە ئازاب ـ ئوقۇبەت دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى كىشىلىك تۇرمۇشتىكى تۇرلۇك قىممەتلىك سىناقلاردۇر ! بۇنداق سىناق غوۋغالىرىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزەلىگەن ئادەملەر ئۇچۇن ئۇلار تولىمۇ قىممەت باھالىق بايلىق ھېسابلىنىدۇ !

نىھايەت، تۇغلۇق تۆمۇر ئالتە يېشىدىن باشلاپلا مېھرىبان ئانىسىنىڭ ئىسسىق قوينىدىن ئايرىلىپ، كۆك ئېرتىش بويىدا مال باقىقاندىن ھېسابلىغاندا ھازىرغا قەدەر ئون يىل ۋاقىت ئۆتۈپتۇ. لېكىن، ئۇ ئاشۇ ھاياتنىڭ تەڭسىزلىك، يوقسۇللۇق، ئەجىر ـ مېھنەت، نامراتلىق، قاششاقلىق ۋە ئازاب ـ ئوقۇبەت قاتارلىق تكەنلىك، ئەگرى ـ توقاي يوللىرىنى بىردىن ـ بىردىن ئۆز پۇتى بىلەن چامداپ ئۆتتى. ئادەمنىڭ روھىنى چۈشۈرۈۋېتىدىغان ناھايىتى كۆپ تۇرمۇش مۇشەققەتلىرىگە

دۇچار بولغىنىغا قارىماي، ئۇ بارغانسېرى تۇرمۇشنى سۆيىدىغان، تەڭسىزلىككە چىداپ تۇرالمايدىغان، بىچارە، پېقىر ئادەملەرگە ھېسداشلىق قىلىدىغان، ئۆز يۇرت ـ ۋەتىنىنى سۆيىدىغان كىشى قورساق، ساغلام بىر ياش سۈپىتىدە تۇرمۇش سەھنىسىگە چىقىشقا باشلىدى. ئۇ ئالتە ياشقىچە بولغان بالىلىق چاغلىرىنى مېھىر ـ شەپقەت دېگەننى بىلمەيدىغان، قارا قورساق، قوپال، سېرىق بۇرۇتلۇق ئۆگەي ئاتىسى شىراۋۇل دوختەۋنىڭ ئۆيىدە ئۆتكۈزگەن بولسا، پۈتۈن ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىنى مالىنىڭ ئارقىسىدا يۈگۈرۈپ يۈرۈپ ئۆتكۈزدى. ئۇ شىراۋۇل دوختەۋنگە ئوخشاش تاشبېغىر ئادەملەرنىڭ ئارىسىدا ياشاپمۇ زەھەرلەنمىگەن، ئاچ ـ زار بولسىمۇ، ئەمما بىر بۇردا نېنىنى ئۆزى بىلەن تەڭ يېيىشكەن يوقسۇل ـ نامرات ھەمراھلىرىنىڭ ئاق كۆڭۈلۈكى بىلەن قەلبى سۇ ئىچكەن پۈتۈن بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدىن تارتىپلا كونا، قاششاق تۇرمۇشنى يامان كۆرۈشكە باشلىدى. جەبىر ـ جاپا، كۈلپەت ـ مۇشەققەت بىلەن تولغان بالىلىق ئۆسمۈرلۈك چاغلىرى ئۇنىڭغا كۆپ نەرسىلەرنى ئۆگەتتى، ئۇنىڭ گۈزەل، بەختىيار تۇرمۇشقا بولغان تەلپۈنۈشىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. بولۇپمۇ تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئەڭ تۆۋەن قاتلىمىدىكى جاپاكەش ئاۋام خەلق بىلەن بىللە ئۆتكۈزگەن ئون يىللىق مالچىلىق ھاياتى ئۇنىڭ بېشىنى بالىلىق ۋە ئۆسمۈرلۈك چاغلىرىدىكى بۇزۇلغان، بۇرمىلانغان مەپكۇرىلەردىن تازىلاپ، ئۇنىڭدا كىشىلىك تۇرمۇشقا بولغان بىر تۇرلۈك نېگىزلىك قاراشنى ـــ «تەڭرى ئالدىدا ھەممە ئادەم باباراۋەر» دېگەن قاراشنى تەدرىجىي ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەنىدى. ھالبۇكى، بۇ تاۋلىنىش ئۇنىڭغا كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ تۇرلۈك ئاچچىق ـ چۈچۈكلىرىگە، تۇرلۈك جاپا ـ مۇشەققەتلىرىگە باش ئېگىپ، قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرىدىغان ياۋاش، ئىرادىسىز مۆمىن پۇقرا بولۇشنى ئەمەس، بەلكى تەقدىرگە بويۇن ئەگمەيدىغان، يېڭى ـ يېڭى توقۇنۇش، زىددىيەت

دولقۇنلىرىدا توختىماي ئالغا قاراپ ئۇزىدىغان كىشىلىك تۇرمۇش كېمىسىنىڭ قەيسەر رولچىسى بولۇشنى ئۆگەتتى ! روشەن كۆرۈنۈپ تۇرغان ئاق بىلەن قارىنى، قىزىل بىلەن سېرىقنى پەرقلەندۈرۈشلا ئەمەس، بەلكى ئاچ كۈل رەڭ بىلەن ئاقۇچ ھال تۇسىنىمۇ، ئاچ ھاۋا رەڭ بىلەن ئاچ قىزىلنىمۇ، يەنە باشقا ئاجرىتىش قىيىن بولغان تۇرلۇك ھايات رەڭلىرىنىڭ پەرقىنىمۇ بىلىشنى ئۆگەتتى.

*　　*　　*

كۆك ئېرتىش بويىدا قىشتا سوغۇق ئىنتايىن قاتتىق بولاتتى. شۇڭا، ئېرتىش ۋاداسىدا ياشايدىغان دوختەۋى خەلقىنىڭ يىلقا، تۆگىلىرى، قوي، كالىلىرى قىشتا كۈزلەك دەپ ئاتىلىدىغان كۈنگەي يانباغىرلاردا قىشلىتىلاتتى. ئەگەر قىش ئىسسىق كەلمىسە ياكى قاتتىق ئىسسىقتىن دەررۇ قاتتىق سوغۇققا ئۆزگىرىپ كەتمىسە، كەڭ دالانىڭ يۈزىنى بىرتۇتاش قاپلىغان قېلىن قار ئوڭايلىقچە مۇز بولۇپ قېتىپ كەتمەيتتى. مۇبادا قىش ئىسسىق كېلىپ قالسا ۋە ئارقىدىنلا قاتتىق سوغۇق بولۇپ كەتسە، ئاتنىڭ قورسىقى تاقاشقۇدەك قېلىنلىقتىكى قارلار گاھ ئېرىپ، گاھ مۇزلىغانلىقتىن، ئوتلاقنىڭ ئۈستىنى جۇت دەپ ئاتىلىدىغان قېلىن بىر قەۋەت مۇز قاپلىۋالاتتى. يىلقا ـ تۆگە، قوي ـ كالىلار قارنىڭ ئۈستىدىكى ئوتلارنى يېيەلمىگەنلىكتىن قىشتىن سېمىز پېتى چىقالمايتتى ـ دە، مالچىلارنىڭ كۈنى تەسلىشەتتى ...

كىشىلەر ئېشىپ ـ تېشىپ تۇرغۇدەك ئوت ـ چۆپ تەييارلاشقا ئادەتلەنمىگەندى ياكى ئوت ـ چۆپ تەييارلىسىمۇ، بۇ ئوت ـ چۆپلەرنى پەقەت ئورۇق ـ ئۆلۈمتۇك ئۇششاق قارا مال ئۈچۈنلا سەرپ قىلىشاتتى.

مالچىلار سوغۇق قىش كۈنلىرى قېلىن قارنى ئويۇپ

ئۇستىنى كىگىز بىلەن يېپىپ ئۆزلىرىگە ئۆي ياسۇۋالاتتى ۋە پۇتۇن قىش چىققۇچە كۇن - روزغارىنى ئاشۇ سوغۇق چۆل - باياۋانلاردا ئۆتكۈزەتتى. پەقەت كىيىم - كېچەكلىرىنى يۆتكىمەكچى ياكى قۇرۇتماقچى بولغاندا ئاندىن ئاندا - ساندا ئاۋۇلغا كېلىپ تۇراتتى.

دوختەۋى قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئۇلۇغ ئەمىر شىراۋۇل دوختەۋنىڭ مالچىلىرىغا نوخايباي باشچىلىق قىلاتتى. شىراۋۇل دوختەۋنىڭ بەش مىڭ يىلقىسى، يىگىرمە قورۇ قارا مېلى ئاشۇ نوخايبايىنىڭ قول ئاستىدىكى مالچىلار تەرىپىدىن بېقىلاتتى. مالچىلارنىڭ ئوتاۋى توڭگۇزلۇق دېگەن چوڭ سۇنىڭ ئۇ تەرىپىگە جايلاشقانىدى.

مالچىلار ئارىسىدا ھاسان باخشى دېگەن بىر ئۇيغۇر مالچىسى بار ئىدى. ئۇ بىلىدىغىنى كۆپ، تولىمۇ سۆزمەن كىچىك پېئىل بىر ئادەم ئىدى. مالچىلار ئارىسىدا ئۇ توغرۇلۇق: «ھاسان باخشى ئىدىقۇت ئېلىدىكى لۇكچۇن دېگەن يەردىن قېچىپ كەپتىكەن» دېگەن پاراڭ تارقىلىپ يۇرەتتى. مالچىلار بېشى نوخايباي ئالتە ياشلىق تۇغلۇق تۆمۇرنى ئەڭ دەسلەپتە ئاشۇ ھاسان باخشىغا قوشۇپ قويغانىدى. ئۇ ئىككىسى بىر قورۇ مالنى ئون يىلدىن بېرى بىللە بېقىشىپ كەلمەكتە ئىدى.

ھاسان باخشى مۇسۇلمان ئىدى. ئۇ ھەر كۇنى كۇنپاتار تەرەپكە قاراپ بەش ۋاخ باش ئۇراتتى. ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرى كىچىك تۇغلۇق تۆمۇرگە تولىمۇ قىزىق تۇيۇلاتتى. شۇڭا، ھاسان باخشى ھەر كۇنى سەھەرلىكى «بامدات» دەپ ئاتىلىدىغان چاغدا بىر ۋاخ، چۈشلۈكى «پېشىن» دەپ ئاتىلىدىغان چاغدا بىر ۋاخ، چۈشتىن كېيىن «دىگەر» دەپ ئاتىلىدىغان چاغدا بىر ۋاخ، گۈگۈم چۈشكەندىكى «شام» دەپ ئاتىلىدىغان چاغدا بىر ۋاخ ۋە ئۇخلاشتىن ئىلگىرىكى «خۇپتەن» دەپ ئاتىلىدىغان چاغدا بىر ۋاخ كۇنپاتارغا قاراپ تىزلىنىپ ئولتۇرغاندا، گۆدەك تۇغلۇق تۆمۇرمۇ بىر تەرەپتە ئۇنىڭ ھەرىكەتلىرىگە قىزىقسىنغان ھالدا

قاراپ تۇراتتى.

ھاسان باخشى نۇرغۇن ھېكايە - چۆچەك، جەڭنامە - قىسسەلەرنى يادقا بىلەتتى. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ قەھرىمانلىقلىرى تەسۋىرلىنىدىغان قىسسەلەرنىمۇ ناھايىتى قىزىقارلىق قىلىپ سۆزلىيەلەيتتى. بۇ ھېكايە - چۆچەك، قىسسە - رىۋايەتلەر ئارىسىدا ئوغۇزخان ــ ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى بىر قىسسە تۇغلۇق تۆمۈرگە بەكمۇ ياققانىدى.

« ... بۇ ئوغۇل ئانىسىنىڭ ئوغۇز سۇتىنى بىر قېتىم ئېمىپلا ئىككىنچىلەپ ئانىسىنى ئەمىدى ... » دەپ باشلىنىدىغان بۇ قىسسەدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەڭ قەدىمكى بوۋىسى بولغان ئوغۇزخاننىڭ قاتمۇقات تاغلار ئىچىدە ياشايدىغان ئېلىنى جۇت بولۇپ كەتكەن زېمىندىن بىر كۆك بۆرىنىڭ ياردىمى بىلەن باشلاپ چىقىپ، نىجاتلىققا ئېرىشتۇرگەنلىك ھېكايىسى سۆزلىنەتتى.

كۆك ئېرتىش بويىدا قىشنىڭ ھاۋاسى دائىم ئۆزگىرىپ تۇراتتى. بىر كۈنى كېچىسى تۇيۇقسىز قاتتىق شۇرغان بولۇپ كەتتى. قارا كىگىز بىلەن يېپىلغان مالچى كەپىسىنىڭ ئىچى گۈرەڭ قاپقاراڭغۇ ئىدى. تالادا شۇرغان گۈركىرەيتتى. قاتتىق شامال خۇددى يەردىن يۇلۇپ ئەكەتمەكچى بولغاندەك كۈچ بىلەن كەپىنى ئۇراتتى. گۈرەڭ تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ قۇلىقىغا تالادا بىرەم يىغلىغاندەك، بىرەم كۈلگەندەك ئاۋازلار ئاڭلىناتتى. بۇ ئاۋازلار ئۇنىڭ قۇلىقىغا خۇددى بۆرىلەر كىگىزنى يىرتقۇچ چىشلىرى بىلەن بۆسۈپ يىرتىۋاتقاندەك بىلىنىپ كەتتى. ئۇنىڭ تېنى بىردىنلا شۇركۈنگەندەك تىكەنلىشىپ كەتتى - دە، يىرتىق تاقىر جۇۋىسىغا تېخىمۇ چىڭ ئورنىپ، ئوچاقتا پىل - پىل قىلىپ كۆيۈۋاتقان ئوتقا قاراپ تۇگۈلۈپ ياتتى.

ــ قورقۇۋاتسەن - ھە؟! ــ دېدى ھاسان باخشى ئۇنىڭغا ئىچى ئاغرىپ، ــ قورقما، تالادا ھېچنېمە يوق، شۇرغان

چىقىۋاتىدۇ. بۇگۈن كېچە قاتتىق قار ياغىدىغان ئوخشايدۇ !

بۇگۈن ئۇلارنىڭ كەپىسىدە باشقا ئوتاۋدىكى باسا تەمۈر، باي تەمۈر ۋە ئارىغ باتۇر دېگەن مالچى بالىلارمۇ چۆچەك ئاڭلايمىز، دەپ قونۇپ قېلىشقانىدى.

بايا تىن تالادا چىقىۋاتقان شۇرغاننىڭ ئاۋازىدىن قورقۇپ تۇگۈلۈشۈپ جىم يېتىشقان مالچى بالىلار هاسان باخشىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، باشلىرىنى سانىڭ چۈجىسىدەك جۇۋلىرىنىڭ ئاستىدىن چىقىرىشىپ قاراشتى.

ــ شۇرغاننىڭ ئاۋازى خۇددى جىننىڭ ئاۋازىدەك ئاڭلىنىپ كەتتى، ــ دېدى مالچى بالىلارنىڭ ئارىسىدىكى باسا تەمۈر دېگەن چوڭراق بىر بالا، ــ هاسان باخشى، ئېيتقىنچۇ، جىن دېگەن زادى بار نەرسىمۇ ياكى يوق نەرسىمۇ؟

ــ بولمايچۇ ئەمىسە؟ ــ دېدى باي تەمۈر دېگەن يەنە بىر مالچى بالا هاسان باخشى جاۋاب بەرگۈچە، ــ تالادا ئاڭلىنىۋاتقان بىرەەم يىغلىغان، بىرەەم كۈلگەن ئاۋازلار جىننىڭ ئاۋازى بولماي، نېمىنىڭ ئاۋازى؟ !

ــ هەي بالىلار ! ــ دەپ چاقىردى ئارىغ باتۇر دېگەن يەنە بىر مالچى بالا، ــ جىن مۇشۇ تاپتا ئۇدۇل ئۆيىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەلسە قانداق قىلىمىز؟ ...

ــ ها ـ ها ـ ها ! ... ــ بالىلارنىڭ سەبىيلەرچە قىلىشقان مۇلاهىزىلىرىنى ئاڭلاپ هاسان باخشى كۈلۈپ كەتتى، ــ سىلەر تالادىكى شۇرغاننىڭ ئاۋازىدا ئۇخلىيالمايۋاتسىلەرغۇ دەيمەن. بولمىسا مەن بىزنىڭ يۇرتىمىز لۈكچۈندە يۈز بەرگەن مۇنداق بىر قىزىق ئىشنى سۆزلەپ بېرەي. شۇنىڭدىن ئۆزۈڭلەر جىننىڭ راست بار ـ يوقلۇقىغا قاراپ بىرنېمە دەيسىلەر !

ــ بىزنىڭ لۈكچۈندە قارا تويىن دەيدىغان بىر داخان بار ئىدى، ــ دەپ هېكايىسىنى باشلىدى هاسان باخشى، ــ ئۇ هەمىشە چۈشەنمەيدىغان ۋەهىمىلىك سۆزلەر بىلەن كىشىلەرنى قورقۇتۇپ جىنكەشلىك قىلاتتى ... ئۆهۆ، ئۆهۆ ! ...

هاسان باخشى كالته يۆتىلىپ قويدى. بۇ چاغدا باسا تەمۇر ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدا ئاستا كۆيۈۋاتقان ئوتقا بىر - ئىككى تال تېزەكنى تاشلىدى. بۇ تېزەكلەر باشتا كۆيمەي، كېيىن بىردىنلا ئوت ئېلىپ، ئىسلىشىپ سېسىق پۇراق چىقارغىنىچە توتەپ يېنىشقا باشلىدى.

— هاسان باخشى، — دەپ چۈرقىراشتى بالىلار تاقەت قىلالماي، — سۆزلىمەمسەن، كېيىنچۇ، كېيىن قانداق بولدى؟

— مانا، هازىر دەيمەن، — دەپ كۈلدى ئۇ، — قاراتويىن: «ئاخىرقى زامان بولغاندا ئاي توتۇلىدۇ، كۈن كۆيىدۇ ! ئاي توتۇلۇپ، كۈن كۆيگەندە دەججال دەپ ئاتىلىدىغان بىر بەھەيۋەت جىن سۇبۇشى① تەرەپتە پەيدا بولىدۇ !» دەپ سۆزلەپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بىر كېچىسى دېگەندەك ئاي توتۇلۇپ، پۈتۈن جاهاننى قاراڭغۇ زۇلمەت قاپلاپ كەتتى. قارا تويۇنىڭ سۆزىگە چىنپۇتكەن كىشىلەر: «ئاخىرقى زامان بولىدىغان بولدى، دەججال كېلىدىغان بولدى !» دېيىشىپ چۆچۈپ كېتىشتى ۋە جىننى ئۇركۈتمەز دەپ تالاغا چىقىۋېلىپ، قازان - قومۇچلىرىنى تاراڭلىتىپ چالغىلى تۇردى. ئۇلار: «دەججال ئەنە كەلدى، مانا كەلدى !» دېيىشىپ تۇرغاندا، ئاسماندىكى توتۇلغان تولۇن ئاي بىردىنلا يورۇپ كەتتى ۋە يەر - زېمىنغا ئاپپاق نۇرىنى چېچىشقا باشلىدى. ئۆزۈڭلار بىلىسىلەر، سۈتتەك ئايدىڭدا ئوچۇقچىلىقتىكى هەممە نەرسە ناهايىتى ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ چاغدا يۇقىرىدىكى سۇبۇشى تەرەپتىن پۈلاڭلاپ كېلىۋاتقان قانداقتۇر بىرنەرسىنىڭ قارىسى كۆرۈندى. ئۇنىڭ بېشى ناهايىتى يوغان، ناهايىتى قورقۇنچلۇق ئىدى ... هەممە: «ئەنە دەججال، ئەنە جىن كېلىۋاتىدۇ !» دەپ قىيا - چىيا قىلىشىپ، هەركىم هەر تەرەپكە قاراپ قاچتى. مەهەللىمىزنىڭ ئاقساقىلى قورقۇپ كەتكەنلىكتىن ئۆزىنىڭ چامغۇر ئورىسىغا

① سۇبۇشى — پىچان ناهىيەسىدىكى بىر يۇرتنىڭ نامى. لۇكچۇننىڭ غەربىي شىمالى تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ.

مۆكۈنۈاپتۇ. خوتۇنى بولسا كاتەككە كىرىۋالىمەن دەپ تىقىلىپ قاپتۇ ـ دە، ئۇنىنىڭ بارچە چىرقىراپ، ئۆينىڭ ئالدىدىكى قوزۇقلا باغلاقلىق تۈرغان ئىتنى قورقۇتۇۋېتىپتۇ. ئىت زەنجىرىنى ئۈزۈپ دالاغا قېچىپتۇ. قوشنا بوۋاي كاتەكنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ «جىن دېگەن خورازنىڭ چىللىغىنىنى ئاڭلىسا قورقاتتى !» دەپ خوراز بولۇپ چىللاپتۇ. ئۇنى كۆرۈپ باشقىلارمۇ توخۇنى دوراپ چىللاشقا باشلاپتۇ. شۇنداق قىلىپ، پۈتۈن مەھەللە ۋەھىمە ئىچىدە قالدى. سۈبۈشى تەرەپتىن كېلىۋاتقان ھېلىقى قورقۇنچلۇق نەرسە مەھەللىگە كىرگەندىن كېيىنلا، كىشىلەر ئۇنىڭ جىن بولماستىن، بەلكى ئادەم ئىكەنلىكىنى بىلىشتى. ئۇ ئەسلىدە ئاقساقالنىڭ سۈبۈشىدىكى بۇلاقتىن سۇ ئەكېلىشكە بارغان بىر چاكىرى ئىكەن. ئۇ ئەمدى سۇ ئالاي دېيىشىگە، ئاي تۈتۈلۈپتۇ ـ دە، شۇنىڭ بىلەن ئۇ سۇنمۇ ئالماي سوغىنى بېشىغا كىيىۋېلىپ مەھەللىگە قاراپ يۈگۈرگەنىكەن ...

بالىلارنىڭ ھەممىسى بۇ قىزىق ئىشنى ئاڭلاپ ئۇچىيى ئۇزۇلگۈدەك كۈلۈشتى. كېيىن ئۇلار ئوچاقتىكى ئوتقا قارىشىپ، خۇددى ياز كۈنلىرى يۇلتۇزلار چاراقلاپ يانغان تىنىق تۈن ئاسمىنى ئاستىدىكى باراڭلىقتا پاراڭ سېلىشىپ ئولتۇرىدىغان بوۋايلاردەك بىردەم جىم ئولتۇرۇشتى.

ــ بالىلار، ئۇيقۇڭلار كەلدىمۇ؟ ــ دەپ سورىدى ھاسان باخشى جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، ــ شۇرغان بېسىقمىغۇچە بەربىر ئۇخلىغىلى بولمايدۇ. مۇشۇنداق شۇرغاندا مالغا ئوڭاي بۇرە تېگىدۇ ! شۇڭا مەن ئاۋۋال مال قورۇسىنى بىر يوقلۇۋېتىپ كېلەي، ئاندىن سىلەرگە «ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدە قىسسە»دىن ھېكايە سۆزلەپ بېرەي !

ــ مەنمۇ سېنىڭ بىلەن بىللە چىقىمەن، ــ دېدى گۆدەك تۇغلۇق تۆمۈر.

ـــ قارا مۇنۇنى، مۇشۇنداق قاتتىق شۇرغاندىمۇ تالاغا چىقمەن دەۋاتقىنىنى، ـــ دېدى هاسان باخشى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ غەيرىتىدىن خۇشال بولۇپ، ـــ بۆرىدىن قورقمامسەن؟

ـــ بۆرىدىن قورقمايمەن !

ـــ هوششەرە، مەيلى چىقساڭ چىق، جۇۋاڭغا مەھكەم يۆگىنىپ، ئارقامدىن ماڭ !

ئۇلار مالچى كەپسىنىڭ ئىشىكىنى قايرىپ تالاغا چىقتى. شۇرغان سەل بوشىغانىدى. تۇن جىمجىت، ئاسماندىكى شالاڭ بۇلۇتلار گويا يوروق يۇلتۇزلار ئارىسىدا ئۇزۇپ يۈرگەنىدەك كۆرۈنەتتى.

هاسان باخشى تۇغلۇق تۆمۈرنى كەينىگە سېلىپ مال قورۇسىنى ئايلاندى. ئۇلار قورۇنىڭ چېتىگە ئۆتۈپ تۇرۇۋىدى، قورۇدىكى مالالار بىردىنلا ئۈركۈپ پاتىپاراق بولۇپ كەتتى. سەزگۈر پادا ئىتى قاۋاشقا باشلىدى. ئۇ بۆرىنىڭ يېقىن جايدا ئىكەنلىكىدىن خەۋەر بېرىۋاتاتتى. دېگەندەك مال قورۇسىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە يېقىنلا بىر جايدا يېشىل نۇر پال ـ پۇل قىلىپ كۆرۈنۈپ قالدى. بۇ بۆرىنىڭ كۆزلىرىدىن يانغان نۇر ئىدى.

مالچى ئىتى بۆرىنى قوغلاپ كەتتى. بىركەملەردە مال قورۇسىنىڭ كۈنتۇغار تەرىپىدىن مالنىڭ دۈپۈرلىگەن ئاۋازى ئاڭلاندى. هاسان باخشى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈر يۈگۈرۈشۈپ بارسا، ئۇچ بۆرە يوغان بىر ئېرىك قوينى ئاستىغا بېسىۋاپتۇ. هېلىقى ئېرىك باشقىلارنى يارەمگە چاقىرغاندەك مەرەپ هەدەپ تېپىرلىماقتا ئىدى.

هاسان باخشى قولىدىكى سويلا بىلەن هەيۋە قىلىپ، بۆرىلەرنى قاچۇرماقچى بولۇپ قاتتىق ۋارقىرىدى. بۆرىلەر قورقۇپ كېتىشتى هەم ئاستىغا بېسىۋالغان هېلىقى ئېرىكنى تاشلاپ، قورۇنىڭ تېشىغا چىقىپ قاراپ تۇرۇشتى. لېكىن، ئۇنىڭ بىرلا ئادەم ئىكەنلىكىنى چۈشەندى بولغاي، ئۇلار يېڭىباشتىن

قويغا قاراپ ئېتىلدى.

ــ تۇغلۇق تۆمۈر، تېز يۈگۈر، دەرھال كەپىدىكى بالىلارنى چاقىر، قولۇڭلارغا چۇچىلا ئاچقىچ بۆرىنى قورقۇتۇڭلار ! ــ دېدى ھاسان باخشى قولىدىكى ئۇزۇن سويلىسىنى بېشىدىن ئارتىلدۇرۇپ پىرقىرىتىپ تۇرۇپ.

ــ باسا تەمۈر ! باي تەمۈر ! ئارىغ باتۇر !

مالچى بالىلار تالادىكى ئوپۇر ـ توپۇرنى ۋە تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ۋارقىرىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ، بىردىن چالا كۆيۈۋاتقان چۇچىلىنى كۆتۈرۈپ چىقىشتى. ئۇلار قوللىرىدىكى چۇچىلىنى بۆرىلەرنىڭ ئۈستىگە ئېتىشتى. ئوتنى كۆرۈپ چۆچۈگەن بۆرىلەر قېچىپ كېتىشتى. بىراق، بۇ يىرتقۇچلار تۆت ـ بەش مالنى يېرىپ تاشلاشقا ئۇلگۈرگەنىدى ... قورقۇپ كەتكەن قويلار تىنچلاندى. بايا تىنقى پاتپاراقچىلىق بېسىقىپ، ئەتراپنى يەنە جىمجىتلىق قاپلىدى.

بالىلار مالچى كەپىسىگە قايتىپ كىرىشكەندىن كېيىن جۇۋلىرىغا مەھكەم ئورنىپ يېتىشتى.

ــ ھاسان باخشى، ــ دېدى گۆدەك تۇغلۇق تۆمۈر چۈرقىراپ سۆزلەپ تۇرۇپ، ــ ئەمدى بايىقى ھېكايەڭنى سۆزلەپ بەرگىن.

ــ ھەي قاپىيۇرەك بالا، ــ دېدى ھاسان باخشى كۈلۈپ كېتىپ، ــ ئۇخلىمامسەن، بولمىسا ئەتە ئەتىگەندە ئۇخلاپ قالىسەن !

ــ ئۇيقۇمىز ئېچىلىپ كەتتى ! ــ دەپ تەڭلا چۈرقىراشتى باشقا بالىلارمۇ، ــ تۈن ئۇزاق بولغاندىكىن، ئاڭلاپ بولۇپ ئۇخلىساقمۇ بولىۋېرىدۇ !

ــ ماقۇل ئەمىسە، مەن سىلەرگە ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى باھادىر بوۋىسى ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى بىر قىسسىنى سۆزلەپ بېرەي. ئۇيقۇڭلار كەلگەندە، ئۇيقۇمىز كەلدى دەڭلار ئەمىسە ! ...

ــ ھە سۆزلە، قۇلىقىمىز سېنىڭدە، ــ دېيىشتى بالىلار

تاقەتسىزلىنىپ.

ــ قەدىمكى زامانىدا، ئالتاي تاغلىرى ئارىسىدا ياشايدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئالىپ ئەرتۇڭا دەپ ئاتىلىدىغان بىر پادىشاھى ئۆتكەنىكەن ...

ــ پادىشاھ دېگەن قانداق ئادەم؟ ــ دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلدى ئاربغ باتۇر.

ــ جىم، جىم يېتىپ تىڭشىغىنا گەپنى بۆلمەي ! ــ دەپ ئۇنى جىملىدى تۇغلۇق تۆمۈر.

ــ جىم ياتساڭ نېمە بولىدۇ؟ ــ دەپ ئۇنى جىملەشتى باشقا بالىلارمۇ تەڭلا.

ــ پادىشاھ دېگەن خاقان دېگەنلىك بولىدۇ. ئەلمىساقتىن تارتىپ، تا ھازىرغا قەدەر يەر يۈزىنى پادىشاھ ـ خاقان، ھاكىم ـ ئەمىرلەر سوراپ كەلگەن، ــ دېدى ھاسان باخشى ئالدىرىماي سۆزلەپ تۇرۇپ، ــ ئۇلاردىن ياخشى ئىش قىلغانلىرىنىڭ ۋە ئادالەتپەرۋەرلىرىنىڭ بەخت ـ سائادىتى ئۆمۈر بويى مۇستەھكەم، تەختى تۇراقلىق بولدى، ئاخىرەتكە كەتكەندىن كېيىنمۇ ياخشى ئاتلىرى جاھان خەلقىگە يادىكار قالدى؛ خۇي ـ پەيلى يامان ۋە مىجەزى ئوسال، زۇلۇم سالغۇچى زالىم بولغان بولسا، بۇ ئالەمدە دەۋر سۈرگەندە دۆلەت كۆرۈپ، ئەيش ـ ئىشرەت، راھەت ـ پاراغەتتىن بەھرىمەن بولسىمۇ، كۆڭۈل ئازادلىكى تاپالمىدى؛ ئۇ ئالەمگە ماڭغاندا بولسا، يامان ئاتلىرى تاكى قىيامەتكە قەدەر ئەلنىڭ ئاغزىدا سۆز ـ چۆچەك بولۇپ قالدى ۋە يامانلىقلىرى كىتاب ـ دەستۇرلارغا پۈتۈلدى. مېنىڭ سىلەرگە سۆزلەپ بەرمەكچى بولغان قىسسەمدىكى ئۇيغۇر خاقانىنىڭ ئەسلىي ئىسمى ئالىپ ئەرتۇڭا. ئۇ ساخاۋەتلىك ۋە ئادالەتپەرۋەر ئۇيغۇر خاقانى ئىدى. شۇڭا، ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ نامى، قىلغان ئىشلىرى داستان ـ قىسسە بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئاغزىدا قەدىمدىن تا ھازىرغىچە ھېكايە قىلىپ كېلىنمەكتە.

ئالىپ ئەرتۇڭا تۇغۇلغاندا ئادەتتىكى كىشىلەرگە زادىلا ئوخشىمايدىكەن. قىرىق كۈندىن كېيىن ئۇ چوڭ ئادەم بولۇپ يېتىشكەنىكەن. ئۇنىڭ قىياپىتى غەلىتە بولۇپ، ئېتى كۆك، ئاغزى قىزىل، كۆزلىرى يېلىنجاۋاتقان ئوتتەك قىزىل، پۇتۇن بەدىنىنى تۈك باسقان بولۇپ، ئىككى پۇتى بۇقىنىڭ پۇتىدەك قۇۋۇەتلىك، بېلى بۆرىنىڭكىدەك، مۇرىسى قاپلاننىڭكىدەك، كۆكرىكى ئېيىقنىڭكىدەك ئىكەن. ئالىپ ئەرتۇڭا چوڭ بولغاندا، شۇ ئەتراپتا ئادەم ۋە ھايۋانلارنى يەپ، ئەلگە ئاپەت كەلتۈرىدىغان قىيات دەپ ئاتىلىدىغان تاق مۇڭگۈزلۈك بىر يىرتقۇچ بىلەن چېلىشىپ، ئاخىر ئۇنى ئۆلتۈرۈپتۇ. بىر كۈنى ئالىپ ئەرتۇڭا يەردە ئولتۇرۇپ، تەڭرىگە ئىبادەت قىلىۋاتقاندا، ئاسماندىن بىر يورۇق شولا چۈشۈپتۇ. ئۇ شولىنىڭ ئىچىدە تەنھا بىر قىز ئولتۇرغۇدەك، بۇ قىز شۇنداق چىرايلىق ئىكەنكى، ئۇ كۈلسە، ئاغزىدىن دەستە ـ دەستە گۈللەر ئېتىلىپ چىقارمىش. ئۇ قىز يىغلىسا، تەڭرىمۇ تەڭ يىغلارمىش. ئالىپ ئەرتۇڭا ئۇ قىزغا كۆيۈپ قاپتۇ ۋە ئۇنى ئەمرىگە ئاپتۇ. ئۇنىڭدىن ئۇچ ئوغۇل پەرزەنت كۆرۈپتۇ. چوڭىغا كۈن، ئوتتۇرانچىسىغا ئاي، كەنجىسىگە يۇلتۇز دەپ ئىسىم قويۇپتۇ.

بىر كۈنى ئالىپ ئەرتۇڭا ئوۋ ئوۋلاۋېتىپ، بىر دەرەخنىڭ كاۋىكىدا ئولتۇرغان بىر قىزنى كۆرۈپ قاپتۇ. بۇ قىزمۇ ئىنتايىن چىرايلىق بولۇپ، كۆزى ئاسماندىنمۇ كۆك، چېچى ئېقىپ تۇرغان بۇلاق سۈيىدەك، چىشى ئۇنچىدەك ئىكەن. ئالىپ ئەرتۇڭا بۇ قىزغىمۇ ئاشىق بولۇپ قاپتۇ ـ دە، ئۇنىمۇ ئەمرىگە ئاپتۇ ۋە بۇ ئايالدىنمۇ ئوچ ئوغۇل تېپىپتۇ. ئۇلارغا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا كۆك، تاغ، دېڭىز دەپ ئىسىم قويۇپتۇ.

ئۇنىڭدىن كېيىن ئالىپ ئەرتۇڭا مەملىكەتكە خاقان بوپتۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى بەگلەرگە ۋە پۇقرالارغا شۇنداق دەپ جاكارلاپتۇكى: «مەن سىلەرگە بولدۇم خاقان، ئېلىڭلار يا بىلەن

قالقان؛ تامغا بولسۇن بىزگە بۇيان①، كۆك بۆرە بولسۇن ھەم ئۇران②؛ تۆمۇر نەيزىلەر بولسۇن ئورمان، ئوۋلىقتا يۇرۇشسۇن مال ـ ۋاران؛ ھەم ئاقسۇن دەريا ۋە ئېقىن، قۇياش توغ بولسۇن، ئاسمان قورغان !›

شۇنىڭدىن كېيىن خاقان ئالىپ ئەرتۇڭا ئەتراپتىكى ئەللەرنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن كەينى ـ كەينىدىن ئۇرۇش قوزغاپتۇ. كۇنتۇغار (ئوڭ تەرەپ)دا ئالتۇن خان بويسۇنمىدىغانلىقىنى بىلدۇرۇپتۇ؛ كۇنپاتار (سول تەرەپ)دا رۇم پادىشاھى قارشىلىق بىلدۇرۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خاقان ئالىپ ئەرتۇڭا لەشكەر تارتىپ جازا يۇرۇشى قىپتۇ. بىر كۈنى ئەتىگەندە ئۇلار مۇزتاغ ئېتىكىدە قوش تىكىپ ئولتۇرغىنىدا، چوڭ بىر كۆك بۆرە شولا ئارىسىدىن پەيدا بوپتۇ. بۇ كۆك بۆرە ئالىپ ئەرتۇڭا قوشۇنىغا يول باشلاشنى تەلەپ قىپتۇ. ئېيدىل③ بويىدا ئىككى تەرەپنىڭ قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئۇرۇش باشلىنىپتۇ. خاقان ئالىپ ئەرتۇڭا يېڭىپتۇ. رۇم پادىشاھى مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېتىپتۇ.

كېيىنكى ئۇرۇشلاردا خاقان ئالىپ ئەرتۇڭا يەنە جۇرجىتلارنى بويسۇندۇرۇپتۇ. ئاندىن ئەنەتكەك، تاڭغۇت، سۇرىيە ۋە بارقان دېگەن ئەللەرنى ئارقا ـ ئارقىدىن بويسۇندۇرۇپتۇ.

ئالىپ ئەرتۇڭا قېرىپتۇ ۋە ئۆزىنىڭ زېمىنىنى ئوغۇللىرىغا بۆلۈپ بېرىپتۇ. ئالدىنقى ئۈچ ئوغلىغا كۇنتۇغاردىكى زېمىننى، كېيىنكى ئۈچ ئوغلىغا كۇنپاتاردىكى زېمىننى تەقسىم قىلىپ بېرىپتۇ. ئالدىنقى ئۈچ ئوغلىغا ئۈچ تال ئالتۇن ئوقيانى بېرىپتۇ. كېيىنكى ئۈچ ئوغلىغا ئۈچ تال كۈموش ئوقنى بىردىن بۆلۈپ بېرىپتۇ ۋە بالىلارغا: ‹يا ئوقنى توغرىلايدۇ. شۇڭا، ئوق ياغا بويسۇنۇشنى كېرەك !› دەپ ۋەسىيەت قىپتۇ ـ دە، كۆزىنى

① بۇيان ـــ بەخت، قۇت.
② ئۇران ـــ پارۋل، مەخپىي شەرتلىك بەلگە.
③ ئېدىل ـــ ۋولگا دەرياسىنىڭ تارىختىكى نامى.

يۇمۇپتۇ»[1]...

هاسان باخشى ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى قىسسەسىنى سۆزلەپ بولغاندا، تۇن نىسپىدىن ئاشقانىدى. تالادا شۇنىڭ پۇتۇنلەي توختىغان، ئايمۇ چىققان، ئەمما شۇنچىلىك كىچىك ۋە ئىنچىكە ئىدى. ئۇنى دەررۇ پەرق ئەتمەك قىيىن ئىدى. يېقىندىلا ئېگىز ئاسمانلىقنىڭ قەرىدە ئىمىر ـ چىمىر قىلىپ تۇرغان يۇلتۇزلار تۇركۇمى قارىيىپ تۇرغان ئاسمانلىقنىڭ چېتىگە قاراپ ئاقماقتا ئىدى. ئاسمانلىقنىڭ كۇنتۇغار تەرىپى ئۆڭۈپ ئاقىرىپ كېلىۋاتاتتى. ئادەتتە سەھەر ۋاقتىدا پۇتۇن كائىناتنى جىمجىتلىق باسىدۇ. قاتتىق شۇنرغان چىققان بۇ كېچىسىمۇ سەھەرگە يېرىپ قار باسقان سوغۇق چۆلنىڭ ھەممە يېقى جىمجىتلىقنا چۆمگەنىدى. پۇتۇن تەبىئەتتىكى جانلىق، جانسىزلارنىڭ ھەممىسى ھەرىكەتسىز، قاتتىق ئۇيقۇغا غەرق بولۇشقانىدى. ئادەمنى بىزار قىلىدىغان شۇنرغان بېسىقىقانىدى، قار ئۇچقۇنلىرى چۇشۇۋاتاتتى. ئاھ، قارا قىشنىڭ زۇلمەتلىك تۇنلىرى ! ...

مالچىلار كەپسىدىكى ئوت يالقۇنىنىڭ ئۆچۈپ پەسلىشىگە ئەگىشىپ، قويچى بالىلارنىڭ ئاۋازلىرىمۇ ئۆچۈپ ئازىيىپ بېرىۋاتاتتى. ھەتتا سەگەك، تۇيغۇن ئىتنىمۇ ئۇخلىدەك بېسىشقا باشلىدى. ئاسماندا ئېسىلىپ تۇرغان ئىنچىكە كونا ئاينىڭ ئاجىز يورۇقىدا يىراقتىكى تاغلارنىڭ كۆلەڭگىسى قارىيىپ كۆرۈنۇپ تۇراتتى ...

*　　*　　*

ئادەمنى بىزار قىلىدىغان قارا قىش ئاخىر ئۆتۈپ كەتتى. يىل

---

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن گېنگ شىمىن، تۇرسۇن ئايۇپلار نەشرگە تەييار ـ لىغان ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي داستانى «ئوغۇزنامە»دىن پايدىلىنىلدى. مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1980 ـ يىلى 11 ـ ئاي نەشرى.

ئۆرۈلۈپ، باھار كەلدى، ئاندىن ياز پەسلى كىردى. تومۇز ئايلىرىدا ئېرتىش بويلىرى ناھايىتى ئىسسىق بولاتتى. شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ ئاۋۇلىغا بارىدىغان يالغۇز ئاياغ يولدا ئېگىز بويلۇق بىر بالا قويچى ئىتىنى كەينىگە سېلىۋېلىپ پىژغىرىم ئاپىتاپتا ئاۋۇلغا قاراپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ ھېلىقى نوخايباي دېگەن مالچىنىڭ قول ئاستىدا مال باقىدىغان تۇغلۇق تۆمۈر ئىدى. ئېگىسىگە ئۆگەنگەن پادىچى ئىتى كۆزى قىسىلغان، تىلى ساڭگىلىغان ھالدا ئېگىسىنىڭ كەينىدىن ئاستا مېڭىپ كەلمەكتە ئىدى. ئېگىسى ئارقىسىغا قايرىلىپ ئىتىغا تېز ماڭمىدىك، دېگەندەك قىلىپ ئەركىلىتىپ ۋارقىراپ قويۇۋىدى، ھېلىقى پادىچى ئىتى خجالەت بولغاندەك قىلىپ قۇيرۇقىنى شىپاڭلىتىپ يېتىشىپ كەلدى ـ ده، كەينىدىمۇ قالمىدى ياكى ئىلگىرىمۇ كەتمىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئۇستىدىكى بار ـ يوق ئەڭلى ئۇزاقتىن بېرى يۇيۇلماي قاسماقلىشىپ كەتكەن يان ئىزمىلىق موڭغۇلچە قارامتۇل كەمزۇل بىلەن ياماق سېلىنغان شالۋۇر ئىدى. ئۇنىڭ قاپقارا بىر تۇتام چېچى كىگىز مالىخىيىنىڭ ئاستىدىن چىقىپ تۇراتتى. ئۇ كېتىۋېتىپ مالىخىيىنى ئىككى قولى بىلەن قۇلىقىغچە باستۇرۇپ قويدى. پۇتىدا تېشىلىپ ئەبجىقى چىققان كونا شىر چورۇق بىلەن يىرتىق كىگىز پايپاق بار ئىدى، بېلىگە ئۇچ ئايلاندۇرۇپ باغلىغان پوتىسى ئۇنىڭ ئۇچىسىدىكى ھېلىقى قارامتۇل موڭغۇلچە كەمزۇلىنى ئىخچام قىلىپ سىقىپ تۇراتتى.

ئادەتتە قىش كۈنلىرى يوللار ئويمان ـ دۆڭ بولۇپ، قۇم ـ توپا كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى. ھازىر بولسا يولدا ئات ئىزىدىن ئەسەرمۇ يوق، ھەممە ياق تەپتەكشى تاقىر بولۇپ، يوللاردا تۆگىلەرنىڭ ياپىلاق ئىزلىرى كۆزگە غەل ـ پال تاشلىنىپ ياتىدۇ. توپىسىنى بولسا توختاۋسىز چىققان قۇرغاق چۆل شامىلى ئۇچۇرۇپ ئەكەتكەنىدى.

تۇغلۇق تۆمۈر يېرىم كۈندىن كۆپرەك يول ماڭغاندىن كېيىن ئاۋۇلغا يېتىپ كەلدى. ئۇ ئاۋۇلنى قاق ئوتتۇرىسىدىن ئىككىگە

بۆلۈپ تاشلىغان يولنىڭ بويىدىكى كىگىز ئۆيلەرنى ياقىلاپ كېتىۋاتاتتى. ئوچاقلارغا ئۇزاقتىن بېرى ئوت يېقىلمىغان، ئۇلارنىڭ ئۇلى گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەن، ئاغزىلىرى بۇزۇلغان، ئىچىگە قۇرت ـ قۇمۇسقا، چۈمۈلە ـ قوڭغۇزلار ئۇۋا سېلىۋالغانىدى، ئىشىكلىرى ھاڭغىرقاي ئوچۇق تۇرغان قورۇلارنىڭ قاتاردىن ھېچقانداق ئۆيدە ئىتنىڭ ھاۋشىغان ئاۋازى ئاڭلانمايدۇ. گاھى ـ گاھى تۈكلىرى ئۆسۈپ، ئورۇقلاپ، قۇۋۇرغا سۆڭەكلىرى كۆرۈنۈپ قالغان ۋە ئىگىسىنىڭ كىملىكىنى ئۇنتۇپ كېتىشكەن لالما ئىتلار كۆزگە چېلىقىسمۇ، ئەمما ئۇلار ئاچ قالغانلىقتىن قاۋاپ قويۇشقىمۇ ماغدۇرى يەتمەي، تۇمشۇقلىرىنى يەرگە تىرەپشكەن پېتى كۆزلىرىنى پارقىرىتىشىپ جىم يېتىشاتتى ياكى ئۇزاق يىللاردىن قالغان كۈل، ئەخلەتلەرنى پۇرىشىپ ئۆزلىرىگە ئوزۇق ئىزدىشەتتى.

«توشقان يىلىدىكى ئاھانەتلىك بىتىم»دىن كېيىن، چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى باشقا قەبىلە ـ ئۇرۇقلارغا ئوخشاش، دوختەۋى خەلقىنىڭمۇ ئەھۋالى يىلدىن ـ يىلغا خاراب‌لىشىپ، پۇقرالىرى نامراتلىشىپ كەتتى، مىلادىيە 1334 ـ يىلىدىن باشلاپ كۆك ئېرتىش بويىدا ئۇدا ئۈچ قىش جۇت بولدى. بۇ جۇتتا دوختەۋىلەرنىڭ ئات ـ تۆگىلىرى، كالا ـ قويلىرى ئۆيۈر ـ ئۈيۈرى، قورۇ ـ قورۇسى بويىچە قىرىلىپ كەتتى. بولۇپمۇ جۇت نامراتلارغا تولىمۇ ئېغىر كەلدى. ھەممىلا يەرنى نامراتلىق، قاشقاقلىق ۋە گادايلىق قاپلاپ كەتتى. ئەلنىڭ بېلى ئوشتۇلدى.

تۇغلۇق تۆمۈر كېتىۋېتىپ ئەتراپتىكى قارا ئۆيلەرگە قاراپ ـ قاراپ قويياتتى. نىھايەت قاپقارا، جۇل ـ جۇل بولۇپ كېتىشكەن قارا ئۆيلەر تۇگىگەندىن كېيىن، ئاقئۆيلەر كۆرۈنۈشكە باشلىدى. بۇ ئاقئۆيلەر ئاۋۇلدىكى ھاللىق ئادەملەرنىڭ ئۆيلىرى ئىدى. يولدا ئادەملەر كۆپىيىپ قالدى. ئاتلىق، پىيادە كېتىۋاتقان ئادەملەر ئۇچراشقا باشلىدى.

تۇغلۇق تۆمۈر ئاچا يولنىڭ بۇرالغان يېرىگە كەلگەندە،

بىرمۇنچىلىغان ئادەم توپلانغان بىر مەرىكىنىڭ ئۇستىدىن چىقتى. مەرىكە دوختەۋىلەرنىڭ ئاقساقلىلى، ئۇلۇغ ئەمىر شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ ئۆيىدە بولۇۋاتاتتى. بۇ مەرىكىگە تەرەپ - تەرەپتىن چوڭلار ۋە بالىلار كېلىشىۋاتاتتى. ئۇلار هاللىق ئادەملەر ۋە ئۇلارنىڭ بالىلىرى ئىدى. چوڭلار ياسداق توپچاق ئاتلارغا، بالىلار بولسا يېڭىدىن كۆندۈرۈلگەن توسۇن تايلار ۋە غۇنان تايلارغا ئېگەر توقۇپ مىنىشۋالغانىدى. نامرات، يوقسۇللار ۋە ئۇلارنىڭ بالىلىرى بويۇنلىرىنى قىسىشىپ ئۇلارغا قاراپ بىر چەتتە جىم تۇرۇشاتتى.

ئاقساقالنىڭ ئوتاۋىنىڭ ئالدىغا قاتار قېزىلغان چوڭقۇر ئوچاقلارغا يوغان قازانلار ئېسىلغان، ئاشپەزلەر قازانلاردىكى قاتتىق قىزىتىلغان قىچا يېغىدا پاژىلدىتىپ گۆش قورۇماقتا. يەنە بىر تەرەپتىكى قازانلاردا بولسا پۇتۇن - پۇتۇن سېلىنغان مالنىڭ ئەتلىرى پورۇقلاپ قايىنىماقتا ئىدى. قىچا يېغىنىڭ ئاچچىق بۇسى بىلەن كۆكسىگە بۇزۇلغان گۆشنىڭ سېسىق پۇرىقى پۇتۇن مەرىكە سورۇنىنىڭ هاۋاسىنى قاپلىغانىدى. بىراق، بۇزۇلغان گۆشنىڭ بۇ سېسىق پۇرىقى ئەتىگەندىن بېرى شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ قازىنىغا تەلمۇرۇپ تۇرۇشقان ئاچ - زېرىن يوقسۇللارنىڭ بۇرنىغا ئاجايىپ مەززىلىك پۇراپ، ئاغزىغا سېرىق سۇ كەلتۈرەتتى. قازان ئۆچۈرىسىدە تەلمۇرۇپ قاراپ تۇرۇشقان ياش - قېرى، خوتۇن - قىزلار ئاچارچىلىق دەستىدىن ئەقلىدىن ئېزىشقانىدى. ئۇلار ئىزا - نومۇس دېگەننى بىر چەتكە قايرىپ قويۇشقانىدى. ئاچارچىلىق - نامراتلىق ۋە قاششاقلىق ئۇلارنىڭ ئەقلىنى خىرەلەشتۈرگەن، ئار - نومۇس دېگەننى بىلمەيدىغان بىپەرۋا، ئاڭقاۋلاردىن قىلىپ قويغانىدى ! بىراق، بۇ ئادەملەر ئەتىگەندىن بېرى قازانغا قاراپ تەلمۇرۇپ تۇرۇشقان بولسىمۇ، ئۇلارغا رەهىم قىلىدىغان بىرمۇ ئادەم چىقمىغانىدى.

تۇغلۇق تۆمۈر بۇلارغا قاراپ ئىچ ئاغرىتتى. بىر چاغدا پورۇقلاپ قاينىاۋاتقان قازاندىن گۆش سۈزۈۋاتقان كىشى بىر تاۋاق

گۆشنى سۇزۇپ بولۇپ ئارقىسىغا ئۆرۈلۈشىگە، كۆزىنىڭ خۇنى قاچقان بىر ئادەم بىردىنلا پورۇقلاپ قاينىۋاتقان قازانغا قولىنى تىقىپلا بىر پارچە سۆڭەكلىك گۆشنى ئالدى ـ دە، قېچىشنىمۇ يادىغا كەلتۈرمەستىن، تۇرغان ئورنىدىلا يالماپ يېيىشكە باشلىدى. قاينىق شورپىدا كۆيگەن قولىنىڭ تېرىلىرى چاۋراپ چىققان بۇ ئادەم ئاغزىدىكى گۆشنى تۇزۇكمۇ چاينىماي پۈتۈن يۇتۇۋەتكەندىن كېيىن، ئاندىن كەينىگە داجىپ قاچقىلىۋاتقاندا، ئاقئۆينىڭ ئىچىدىن مېھمان ئۇزىتىپ چىقىۋاتقان شىراۋۇل دوختەۋنى ئۇنى كۆرۈپ قالدى ـ دە، ۋارقىراپ كەلگەن پېتىچە هېلىقى ئاچ قورساق ئادەمنىڭ قولىغا ئېسىلدى ۋە ئۇنىڭ قولىدىكى كاللەك گۆشنى تۇتتى. لېكىن، كاللەك گۆشكە يېپىشقان ئورۇق قوللار، گۆشكە ئاچ كۆزلۈك بىلەن سانجىلغان چىشلار گۆشنى زادىلا قويۇپ بەرمىدى. شىراۋۇل دوختەۋنى نائىلاج گۆشنى قويۇۋېتىپ، گۆشكە يېپىشىۋالغان هېلىقى ئاچ قورساق ئادەمنى تېپىپ يېقىتىپ، بىقىنىغا مۇشتلاشقا باشلىدى. بىراق، بۇ ئاچ قورساق ئادەم بىقىنىغا تېگىۋاتقان مۇشت ۋە تېپىكلەرنىڭ ئاغرىقىغا قىلچىمۇ پەرۋا قىلمىدى، بەلكى قولىدىكى گۆشنى چاينىاپ يەۋەردى. بۇ پاجىئەلىك مەنزىرە هېچكىمنى ئۆزىگە جەلپ قىلالمىدى. بۇ بەلكىم ئادەتتىكى ئىشقا ئايلىنىپ قالغانلىقتىن بولغان بولسا كېرەك، هەركىم ئۆز ئىشى بىلەن مەشغۇل ئىدى.

بۇ ئېچىنىشلىق مەنزىرىنى كۆرۈپ تۇرغان تۇغلۇق تۆمۇر ئەمدى زادىلا تاقەت قىلىپ تۇرالمىدى. ئۇ يەردە توپىغا مىلىنىپ ياتقان ئاچ قورساق ئادەمنى هەدەپ تېپىپ، بىقىنىغا مۇشتلاۋاتقان شىراۋۇل دوختەۋنى ـــ ئۆزىنىڭ ئۆگەي ئاتىسىنى يەلكىسىدىن تۇتۇپ قاتتىق سىلكىپ ئورنىدىن قوپۇردى ـ دە، بىر چەتكە ئىتتىرىۋەتتى:

ـــ ئۆتە بىر چەتكە ! ئادەمنى مۇنداقمۇ خارلىغان بارمۇ؟ ـــ دېدى ئۇ غەزەپ بىلەن، ـــ يا ئۆز ئۇلۇسۇم، ئۆز مىللىتىم دېمىسەك، يا

ئۆزۈڭنىڭ ئۇرۇق ـ ئايمىقىڭ، ئۆز خەلقىڭ ئۈچۈن غەم يېمىسەڭ، خورازغا ئوخشاش ئۆزۈڭنىڭ تاجى قىزارسىلا بولامدۇ؟ !

ـــ هە سەن كىم؟ تاپقان سۆزۈڭنى قارا سېنىڭ ! هازىرقى كۈندە پۈقراموُ گاداي، خانموُ گاداي، «تاقىچى ئات تاقىلسا، پاقا پۇتىنى تۇتۇپتۇ» دېگەندەك سۆزلەيسەنغۇ؟

شىراۋۇل دوختەۋى ئالدىدىكى بۇ ئېگىز بالىغا سىنچىلاپ قاراپ، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ ئاسراندىسى تۇغلۇق تۆمۈر ئىكەنلىكىنى تونۇپ يۇرىكى جىغىدە قىلىپ قالدى ۋە:

ـــ هە، كىم ئىكەن دېسەم، بىزنىڭ تۇغلۇق تۆمۈر باھادىر ئىكەنغۇ؟ قارا بۇنى، چوپچوڭلا يىگىت بولۇپ كېتىپسەنغۇ؟ ـــ دېدى ئۇ ساختا كۈلۈمسىرەپ، ـــ مالدىن قاچان كەلدىڭ؟ يىلقام، مال ـ قوزىلىرىم ئامانمۇ؟

ـــ ئاقساقال ئاتا ! ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر ئۇنىڭ سوئالىغا جاۋاب بەرمەستىن، ـــ خەلقىمنى ئۇرغاندا، ساۋۇغاندا، ھەتتا دوزاخ ئوتىغا سېلىپ ئازابلىغاندىمۇ، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئارىسىدا نامەردلىك نىشانىنى كۆرسەتكەن ئادەم ناھايىتى كەم ئۇچرايدۇ. بىراق، ئاچلىق، مەھكۇملۇق ۋە قاشقاقلىق ئادەمنى قانداق ئېچىنىشلىق ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغان ـ هە ! تەڭرى ھەممىگە ئىنسانىي غۇرۇر، ئادىمىي ئىززەتنى بەرگەن. بايىغىمۇ، كەمبەغەلگىمۇ، موڭغۇلغىمۇ، ئۇيغۇرغىمۇ ! ئادەم ئۇچۈن ئىنسانلىق غۇرۇر ۋە ئىززەت ھەممىدىن قىممەت تۇرىدۇ !

شىراۋۇل دوختەۋى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئۆزىگە نەشتەردەك قادىلىپ تۇرغان كۆزلىرىدىكى غەزەپ ئۇچقۇنلىرىنى كۆرۈپ، خۇددى كاللىسىغا تاقا مىخى قېقىلغاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى ـ دە، ئائىلاج ھىجايدى:

ـــ سەن بالام نەدىكى يوقىلاڭ ئىشقا ئارىلىشۇالىدىكەنسەن ! ـــ دېدى ئۇ، ـــ ئاۋۇلغا كەلگەندىكىن، ھەممىدىن ئاۋۇال دەرھال ئاناڭ بىلەن كۆرۈشۈشۈڭ كېرەك ئىدى. يۇگۇر، ئاناڭ سېنى بىر يىلدىن بېرى سېغىنىپ، كۆزلىرى تېشىلگۈدەك بولۇپ كەتتى.

قالغان پاراڭنى كېيىن قىلىشايلى ! ...

ـــ شۇنداقتىمۇ، ئاتا، مۇنۇ ئاچلارنىڭ قورسىقىنى تويدۇرغان بولسىڭىز، دوختەۋى خەلقى ئالدىدا ئۆزىڭىز ئالەمچە ساخاۋەت تاپقان بولاتتىڭىز !

ـــ بالام تۇغۇلۇق تۆمۈر، ـــ دېدى شىراۋۇل دوختەۋى ئاچچىقىنى ئاران بېسىپ تۇرۇپ، ـــ ئېلىمىزدا ئۇدا ئۈچ يىل جۇت بولدى، قورۇ ـ قورۇ مېلىمىز، ئۈيۈر ـ ئۈيۈر يىلقىمىز قىرىلىپ تۈگىدى. سۆزلىسەڭ سۆز چىقىدۇ، تۈرتسەڭ كۆز چىقىدۇ ! ئەتىكى كۈننى ئويلىمىغانلىقتىن، ئەنە بىزنىڭ بۇلتۇرقى تەرگەن ـ ئەگكەنلىرىمىز ئېتىزدا قالدى !

ئۇ بېرىقى تەرەپتىكى ئېتىزدا قار ئاستىدا قىشلاپ، قىغقا ئوخشاش يىغىپ قويۇلغان سۇلۇ دۆۋىلىرىنى كۆرسەتتى ۋە:

ـــ ئەنە ئاۋۇلارنى كۆرۈۋاتامسەن؟ مېنىڭ كۆزۈم ئۇنچىلىك ئۆتكۈر ئەمەس، شۇنداق بولسىمۇ كۆرۈۋاتىمەن. كۆرمەي دېسەم، بۇ دۆۋىلەر قىشچە مېنىڭ يۇرىكىمنى تاتىلاپ چىقتى، كۆز ئالدىمدىن كەتمىدى. چۈشۈمگە كىرىپ قىينىدى ... مېنىڭمۇ ئۆز ئېلىمنىڭ ئاچارچىلىق ئازابىدا قىينىلىشىنى كۆرگۈم يوق. ئەمما، مەندە نېمە ئامال؟ قايسىبىرىگە ساخاۋەت قىلىپ ئولگۈرەي؟ !

مۇشۇنداق دېيىشۈاتقانىنىڭ ئۈستىگە مەڭلىك خاتۇن كېلىپ قالدى ۋە ئوغلىنى باغرىغا بېسىپ، ئانىلىق مېھرى بىلەن ئۇنىڭ بېشىنى سىلىدى. ئانا بىر يىلدىن بۇيان يوقاتقان بالىسىنى تېپىۋالدى !

مەڭلىك خاتۇن تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ يۈزلىرىدىن سۆيۈش بىلەن قانائەتلەنمەي، ھەممە يېرىنى يالىغۇدەك بولدى. ئۇ تىترەۋاتقان قوللىرى بىلەن ئوغلىنىڭ يەلكىسىنى، بېلىنى، كىيىملىرىنى سىلىدى. ئۇنىڭ «بالام، قوزام، قۇلۇنۇم» دېگەن سۆزلىرى بىلەن يۈرىكىدىكى قايغۇلىرىمۇ چىقىپ كەتتى. ئانىنىڭ خۇشاللىقى ئېچ ـ ئىچىگە پاتماي، ئوغلىنىڭ ئەتراپىدا پەرۋانىدەك ئايلىناتتى.

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ قوللىرىدىن تارتىپ تاكى ئۇنىڭ كەمزۇلىنىڭ يەڭلىرىگىچە سۆيدى. ئېغىر مېھنەت، جەبىر ـ جاپادا قەددى پۈكۈلۈپ، ۋاقىتسىز قېرىغان بىچارە ئانىنىڭ تومۇرىدا مېھىر ـ مۇھەببەت جۇش ئۇرۇپ ئاقاتتى.

غەم بىلەن تولغان قارا ئۆينىڭ ئىچى ۋە تېشى خۇشالىلىقتا تولۇپ، ھەقىقىي مەرىكە تۇسىنى ئالدى. خورلانغان، جاپاكەش مەڭلىك خاتۇن مۇشۇ چاغدا ئوغلى تۇغلۇق تۆمۈرگە ئۇنىڭ ناھايىتى مەرتىۋىلىك بىر ئادەمنىڭ پۇشتى ئىكەنلىكىنى تۇنجى قېتىم ئاشكارىلىدى. ئەمما، ئاتىسىنىڭ ئات ـ جونى ۋە مەرتىۋە ـ دەرىجىسىنى بولسا ھازىرچە سىر قىلىپ يوشۇرۇپ قالدى. چۇنكى، بۇنىڭدىن ئون يىل ئىلگىرى يۇز بەرگەن ئاشۇ قېتىملىق ماجىرادا شىراۋۇل دوختەۋى ھېلىقى يولۋاس سۇرەتلىك ئالتۇن تەمتەكنى «مەن ساقلاپ بېرەي» دەپ مەڭلىك خاتۇنىنىڭ قولىدىن تارتىۋالغاچقا، بۇ سىرنى ھازىرچە ئاشكارىلايدىغان پەيت تېخى پىشىپ يېتىلمىگەنىدى. شۇڭا، ئۇ چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخاندىن ئوغلىغا قالدۇرۇلغان ئەستىلىك ــ يولۋاس سۇرەتلىك ئالتۇن تەمتەكنىڭ ئىشىنى تۇغلۇق تۆمۈرگە ئېيتمىدى ...

نەزم

باردى بىر غۇلام ئۆستەڭگە سۇغا،
ئۇلۇغ سۇ ئۇنى ئاقتۇرۇپ كەتتى.
ئەكېلەتتى تور ھەر قېتىم بېلىق،
بۇ قېتىم تورنى بېلىق ئەكەتتى.

ــ شەيخ سەئدى

تۆتىنچى باب

ئېرتىش بويىدىن قېچىش

«ئىسكەندەر رۇمىدىن سوراشتى:
ــ مەغرىب بىلەن مەشرىق دىيارىنى قانداق قىلىپ ئالدىڭ؟
ئۇ جاۋاب بەردى:
ــ ھەربىر مەملىكەتنى ئالغاندا، ئۇ مەملىكەتنىڭ پۇقرالىرىنى رەنجىتمىدىم، پادىشاھلىرىنىڭ نامىنى پەقەت ياخشى دەپ تىلغا ئالدىم.»
ــ شەيخ سەئدى

مىلادىيە 1336 ـ يىلى بۇغداي بېشى ئېيى. نەچچە كۈن ئۇدا ياغقان يامغۇر ئاخىر توختىدى. ھاۋا ئەينەكتەك سۈپسۈزۈك ئېچىلىپ كەتتى. دالادىن يېڭى ھەم نەمخۇش ئوت ـ چۆپىنىڭ پۇرىقى كۆتۈرۈلۈپ بۇرۇنغا پۇراپ تۇراتتى. دالانىڭ ھەممىلا يېرى ياپيېشىللىقىغا چۆمۈلگەن بولۇپ، بولۇق ئۆسكەن ئوت ـ چۆپلەرنىڭ بەرگىلىرىدە ۋە دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرىدا سۇ تامچىلىرى لىغىرلاپ تۇراتتى. قۇياش نۇرىدا بۇ كۈمۈش قەترىلەر ھەر خىل رەڭلەردە تاۋلىنىپ چاقناپ تۇراتتى.

ئۆشنىسىدىكى تايىقنىڭ ئۇچىغا بىر ئەسكى جۇۋىنى چىگىپ كۆتۈرۈۋالغان بىر ناتونۇش يولۇچى تاغ يولىدىن چۈشۈپ كېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ كەينىدە بىر كۆك ئۆچكە دىكىلداپ ئەگىشىپ كەلمەكتە ئىدى. ھېلىقى يولۇچى تاغ باغرىدىكى بولۇق ئۆسكەن

ئۆت ـ چۆپلۇكنىڭ يېنىغا كەلگەندە ئارام ئېلىش ئۈچۈن توختىدى ۋە ئۆچكىسىنى چۆپلۇككە قويۇپ بېرىپ، ياپيېشىل مەخمەلدەك چىملىقنىڭ ئىچىدىن چوقچىيىپ چىقىپ تۇرغان بىر بالبال[1]غا يۆلىنىپ ئولتۇردى.

تاغ باغرىدا دەل ـ دەرەخلەر شالاڭراق بولغانلىقتىن، يانباغرلاردىكى ئاۋۇلنى ۋە بۇ ئاۋۇلنىڭ چېتىدە تۇپتۇز سوزۇلۇپ ياتقان قابا دەرياسىنىڭ[2] ئېگىز قېشىنى كۆرگىلى بولسىمۇ، ئەمما شارقىراپ ئېقىۋاتقان دەريا سۈيىنى كۆرگىلى بولمايتتى. قۇياش نۇرىغا چۆمۈلۈپ سوزۇلۇپ ياتقان ئوتلاقنىڭ يامغۇردىن كېيىنكى مەنزىرىسى ھېلىقى ناتونۇش يولۇچىنىڭ كۆز ئالدىدا مانا مەن دەپ ئايان بولۇپ تۇراتتى. ئوتلاقنىڭ بىر چېتىدە دۆڭلەپ قويۇلغان سېرىق چۆمۈلىلەر دۆڭىسى چوقچىيىپ تۇرۇشاتتى. ئۇ يەر ـ بۇ يەردە پادا ـ پادا بولۇپ يۈرۈشكەن كالىلار يەردىكى چۆپلەرنى تىلى بىلەن يالماپ يۇلۇۋېلىپ، خۇشياقمىغاندەك چاينىشىپ تۇرۇشاتتى. تاغ باغرىدىن ئېقىپ چىققان بۇلاق سۇلىرى ئوت ـ چۆپ ئارىسىدىكى ئەگرى ـ بۈگرى ئېرىقلاردا ئەينەكتەك پارقىراپ كۆرۈنەتتى.

ھېلىقى يولۇچى ئورنىدىن تۇرۇپ تۆۋەنگە قارىدى. ئۇ ئېگىز بويلۇق، گەۋدىلىك بىر يىگىت ئىدى. ئۇنىڭ ئۆسكىلەڭ قارا چاچلىرى بىلەن ساقال ـ بۇرۇتلىرىغا ئاندا ـ ساندا ئاق سانجىلغانىدى. يېنىپ تۇرغان بىر جۈپ يوغان قارا كۆزلىرىدىن ئۇنىڭ زېرەك ۋە قەيسەر يىگىت ئىكەنلىكى چىقىپ تۇراتتى. ئۆسكىلەڭ قارا چاچلىرىنىڭ ئۈستىدىن باستۇرۇپ كىيىۋالغان ئاق كىگىز مالىخىيى كىرلىشىپ، شورلىشىپ قاريداپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئاپتاپتا، شامالدا كۆيگەن بۇغداي ئۆڭ ياغاق يۈزىدىكى ياڭاق سۆڭەكلىرى بۆرتۈپ چىققانىدى. ئۇچىسىغا كىيىۋالغان يان ئىزمىلىق موڭغۇلچە پەشمىتى سەپەرنىڭ

① بالبال ـــ يادا تاش. ئادەملەرنىڭ سۈرىتى ئويۇپ چىقىرىلغان تاشنىڭ نامى.
② ئېرتىش دەرياسىنىڭ بىر تارمىقى، دۆلىتىمىز چېگرasi ئىچىدە.

ئىسىسق ـ سوغۇقلىرىدا تىتىلىپ كەتكەن بولۇپ، ئېتەكلىرىدە سەپەر گۈلخانلىرىنىڭ ئوت ئۇچقۇنلىرى چۈشۈپ كۆيگەن ئىزلىرى تۇراتتى. مالچى تايىقىنىڭ ئۇچىغا چىگىكلىك تۇرغان ئەسكى تاتىرىغا جۇۋا ئۇنىڭغا كېچىلىرى يېپىنچا بولسا، قىشتا سوغۇقتىن ساقلايدىغان ئىسسىق كىيىم بولاتتى.

بۇ چاغدا ئاۋۇل تەرەپتىن تاغ يولىنى بويلاپ چىقىپ كېلىۋاتقان بىر ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈندى. بىر كەمىلەردە ھېلىقى ئادەم يانباغىردىن چىقىپ كەلدى. ئۇلار تونچلىق سوراشقاندىن كېيىن:

ــ ھەي بۇرادەر، بۇ يەر قايسى ئەلنىڭ قىشلىقى؟ ــ دەپ سورىدى ناتونۇش يولۇچى ھېلىقى ئادەمدىن.

ــ مېھمان، نەدىن كەلدىڭىز؟ ــ دەپ ياندۇرۇپ سورىدى ئۇ ناتونۇش يولۇچىنىڭ سۆزىگە جاۋاب بەرمەستىن.

ــ دوختەۋىلەرنى ئەسلىدىكى زېمىنىدىن كۆچۈپ كېتىپتۇ، دەپ ئاڭلىدىم، ــ دەپ يەنە سورىدى ھېلىقى ناتونۇش يولۇچىمۇ ئۇنىڭ گېپىگە جاۋاب بەرمەستىن، ــ نەگە كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرەلەرسىزمۇ؟

ھېلىقى ئادەم گۇمانسىراپ قالدى ۋە:

ــ مېھمان، بۇنى سوراپ نېمە قىلىسىز؟ مەنمۇ ئۇلارنىڭ نەگە كۆچۈپ كەتكەنلىكىنى تازا ئۇقالمىدىم، ــ دەپ جاۋاب بەردى ناۋىنىق قىلىپ.

ــ مۇنداق دېسەم، مېنى ئالچاق[1] مىكىن دەپ ئويلاپ قالماڭ، ــ دېدى ناتونۇش يولۇچى كۈلۈپ كېتىپ، ــ مەن دوختەۋى خەلقىنىڭ ئارىسىدىكى بىر قېرىندىشىمنى ئىزدەپ يۈرىمەن!

ــ سىز ئىزدەپ يۈرگەن كىشى كىم؟

ــ دوختەۋىلەرنىڭ شىراۋۇل دوختەۋى دەپ ئاتىلىدىغان بىر

---

① ئالچاق ــ جاسۇس، تىڭشىچى، پايلاقچى، قاتىل.

ئاقساقالى بار ئىمىش، شۇنداقمۇ؟

ــ شۇنداق، ئۇ دوختۇرلىرىمىزنىڭ ھازىرقى ئۇلۇغ ئەمگىرى بولىدۇ. ئۇنداقتا سىز بىزنىڭ ئاقساقالنى ئىزدەيدىكەنسىز ــ دە ! مېھمان، سىز قايسى ئۇرۇقتىن بولىسىز؟

ــ مەن دوغلاتلاردىن.

ــ نېمە دەيسىز ھوي؟ ! ــ ھېلىقى ئادەم قۇلىقىغا ئىشەنمىدى، ــ دوغلاتلارنى بۇ يەردىن بىر يىل ماڭغاندا ئاندىن يېتىپ بارغىلى بولىدىغان يىراق جەنۇبتىكى ئەردەۋىل دېگەن يەردە، دەپ ئاڭلىغان. سىز راستلا بىر ئادەم شۇ يەردىن يايلاق يۇرۇپ كەلدىڭىزمۇ؟

ــ شۇنداق، شۇ يەردىن كەلدىم.

ــ ئۇ يەردىن قاچان چىققانىدىڭىز؟

ــ توققۇز يىلى سەرەتان پەسلىدە يولغا چىققانىدىم. مانا ھازىر ساقمۇساق بىر يىل بولدى.

ھېلىقى ئادەم بۇ ناتونۇش يولۇچىنىڭ سۆزىگە يەنىلا ئىشەنمىگەندەك قىلىپ، ئۇنىڭغا باشتىن ــ ئاياغ سەپسېلىپ قاراپ چىقتى ــ دە:

ــ شۇنچىۋالا پايانسىز، ئادەمزاتسىز چۆل ــ جەزىرىلەرنى ۋە قاتمۇقات تاغلارنى، ھەددى ــ ھېسابسىز دەريا ــ سۇلارنى قانداق بېسىپ، قانداق كېچىپ ئۆتكەنسىز ھوي؟ نېمە يەپ، نېمە ئىچىپ جان ساقلىغانسىز؟

بۇ گەپنى ئاڭلاپ، ھېلىقى ناتونۇش يولۇچى كۈلۈپ كەتتى ۋە:

ــ ئالدىمغا بىر قورۇ كۆك ئۆچكىنى مال قىلىپ سېلىۋالغانىدىم. ئۇسسىغاندا ئۆچكىلەرنى سېغىپ سۈتىنى ئىچتىم. قورسىقىم ئاچقاندا ئۆچكىلەرنىڭ ئىچىدە ھېرىپ ماڭالماي قالغانلىرىنى ئۆلتۈرۈپ گۆشىنى يېدىم. مانا بىر يىلدىن بېرى مۇشۇنداق قىلىپ جان ساقلىغاچ دوختۇرلەر خەلقىنى ئىزدەپ يۇرۇپتىمەن. قاراڭ، ئاشۇ بىر قورۇ كۆك ئۆچكىلەردىن مانا ئاران بىرسى قالدى ! ــ دەپ يېنىدىكى

چۆپلۇكتە ئوتلاپ يۈرگەن بىر كۆك ئۆچكىنى كۆرسەتتى.

بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، ھېلىقى ئادەم بۇ ناتونۇش يولۇچىغا ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالمىدى:

ــ ھوششەرە، يارايسىز يىگىت! ــ دېدى ئۇ، ــ ئاۋۇ دەريا يېقىسىدىكى قاتار كۆرۈنگەن ئۆيلەر دوختۇرخانىمىڭ ئۆيلىرىدۇر. مەنمۇ دوختۇرلارغا ئىدىقۇت ئۈيغۇر ئېلىدىن مۇساپىر بولۇپ كېلىپ تۇرۇپ قالغان سالپا ـ ساياق ئادەم مەن. دوختۇرلار مېنى ھاسان باخشى دەپ ئاتىشىدۇ. دوختۇرلار ئەسلىدە يەتتىسۇ ۋادىسىدىكى سۇيى مول، ئوت ـ چۆپى ئەلۋەك، يايلىقى كەڭ توڭگۇزلۇق دېگەن بىر چوڭ سۇ بويىنى ماكان تۇتۇپ ياشاپ كېلىشكەن كۆچمەن چارۋىچى خەلق ئىدى. ئوزاقى يىلى قىشتا ئۇ يەرلەردە قاتتىق جۇت بولۇپ، مالالرى قىرىلىپ كەتكەندىن كېيىن، كۇنپاتاردىكى يەتتەسۇنى تاشلاپ، كۇنتۇغاردىكى قابا دەريا‌سى بويىغا كۆچۈپ كەلدى. شۇڭا، ئۇلارنى تاپالمىغانلىقىڭىز راست!

ــ مېنىڭ ئىسمىم تاشتۆمۇر، ــ دەپ ئۆزىنى ھاسان باخشىغا تونۇشتۇردى يولۇچى ۋە ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئۇنىڭدىن:

ــ ھۆرمەتلىك ھاسان باخشى، سىزدىن بىر گەپنى سوراشقا بولامدىكىن؟ ــ دىدى.

ــ مەرھەمەت، ھۆرمەتلىك تاشتۆمۇر، بىر كۆرگەن تونۇش، دەپتىكەن، تەڭرىم بۇيرۇسا، تېخى تۇغقانمۇ بولۇپ قالامدۇق؟ ــ دەپ كۈلدى ھاسان باخشى.

ــ شىراۋۇل دوختۇرى دېگەن ئاقساقالنىڭ مەڭلىك خاتۇن دەيدىغان بىر توقىلى بار، دەپ ئاڭلايمەن، راستمۇ؟

ــ راست، بىراق، ھۆرمەتلىك تاشتۆمۇر، سىز بۇنى سوراپ نېمە قىلىسىز؟

ــ ئاشۇ مەڭلىك خاتۇن ماڭا ئىككى تۇغقان ھەمشىرە

بولدۇ، ــ دېدى ئۇ مۇغەمبەرلىك قىلىپ، ــ ئۇنىڭ ھازىرقى ئەھۋالى قانداقكىن؟

ــ ھەي ... قانداق بولاتتى؟ ــ دەپ خورسىنىپ قويدى ھاسان باخشى، ــ مانا مەن ئاشۇ ئىككى تۇغقان ھەمشىرىڭىزنىڭ ئوغلى بىلەن ئاقساقالنىڭ مېلىنى بىللە باقىلى ئون يىل بولۇپ قالدى. ئاڭلىسام ھەمشىرىڭىز مەڭلىك خاتۇن ئەسلىدە مەرھۇم چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخاننىڭ كىچىك خانىشى بولغانكەنغۇ، شۇنداقمۇ؟ ...

تاشتۆمۈرنىڭ يۈرىكى جىغىدە قىلىپ قالدى. ئەمما، بۇنى قىلچە چاندۇرمىدى:

ــ شۇنداق، شۇنداق، كېيىن ئېسەن بۇغاخان ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، ئۇنى ئالمالىققا ئەكەتكەن ! ...

ــ مەنمۇ شۇنداق دەپ ئاڭلىۋىدىم، ــ دېدى ھاسان باخشى ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلغان ھالدا، ــ كېيىن مەرھۇم ئېسەن بۇغاخاننىڭ ساتىلمىش خاتۇن دېگەن چوڭ خانىشى ئۇنى ئۇلۇغ ئەمىر شىراۋۇل دوختەۋگە توقاللىققا بېرىۋەتكەنكەن. مەڭلىك خاتۇن دوختەۋلەر ئارىسىغا كەلگەندىن كېيىن، شىراۋۇل دوختەۋى ئۇنى ئاخشىمى خوتۇن، كۈندۈزى قارا تاپان قۇل قىلىپ ئىشلىتىپ، كۆزىدىن چۈرن قاينىتاتتى. بىچارە خوتۇننىڭ كۆرمىگەن كۈنى قالمىدى. جىق ئازابلارنى تارتتى. ئەسلىدە ئۇ ئېسەن بۇغاخاندىن ھامىلىدار ئىكەن، ئۇ ئاقساقال شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ ئۆيىگە كېلىپ سەككىز ئايدىن كېيىن بىر ئوغۇل تۇغدى. خاندىن بولغان بۇ ئوغۇلغا تۇغلۇق تۆمۈر دەپ ئات قويدى. كېيىن يەنە شىراۋۇل دوختەۋىدىنمۇ بىر ئوغۇل تۇغدى. ئۇنىڭ ئېتىنى ئىنجۇمەلىك دەپ قويدى①.

ــ سىز ئېيتىۋاتقان ئاشۇ تۇغلۇق تۆمۈر ھازىر نەدە؟

---

① مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان: «تارىخى رەشىدىي»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2000 ـ يىللىق 2 ـ سان 14 ـ بەت.

ـــ ئۇ يەنىلا مەن بىلەن بىللە مال باقىدۇ. مانا ھازىر مەن ئاشۇ تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ قېشىغا كېتىۋاتىمەن.

ـــ بۇ ئوغۇل ئانا تەرەپتىن ماڭا جىيەن بولىدۇ، ـــ دېدى تاشتۆمۈر خۇشال بولۇپ. ئۇ بىر يىلدىن بېرى پۈتىنى ئات، قولىنى قامچا قىلىپ، مەرھۇم چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخاننىڭ پۈشتىدىن بولغان ئاشۇ ئوغۇلنى ئىزدەپ تېپىش ئۈچۈن تاغ-ئوتاغ، چۆل ـ باياۋانلاردا تەمتىرەپ يۈرۈپ تارتقان سانسىزلىغان جەبىر ـ جاپالار بەدىلىگە ئاخىر كۆزلىگەن مەقسىتىگە يەتكەنىدى ! ئەمما، ئۇ ھازىرچە بۇنى چاندۇرمىدى.

ـــ شۇنداقمۇ؟ بۇ ئوغۇلنىڭ زېرەكلىكىگە ۋە ئۆزى كىچىك بولسىمۇ، شۇنچىلىك ئېغىر ـ بېسىقلىقىغا ئادەمنىڭ مەستلىكى كېلىدۇ ! ـــ دەپ ھاسان باخشى ھەدەپ تۇغلۇق تۆمۈرنى ماختىغىلى تۇردى.

ـــ ھۆرمەتلىك ھاسان باخشى، مەن سىزدىن شۇنى ئىلتىماس قىلىمەنكى، ھازىرنىڭ ئۆزىدە دەرھال مېنى ئۇنىڭ ئالدىغا باشلاپ بارسىڭىز؟ ـــ دېدى تاشتۆمۈر ئۇنىڭغا ئىلتىجا قىلىپ.

ئۇنىڭ مۇددىئاسىنىڭ زادى نېمە ئىكەنلىكىنى چۈشىنەلمىگەن ھاسان باخشى ئىككىلىنىپ تۇرۇپ قالدى ـ دە، ئاندىن ئۇنىڭدىن:

ـــ تاشتۆمۈر، ماڭا راستىڭىزنى ئېيتىڭ، سىز زادى نېمە ئادەم؟ ـــ دەپ سورىۋىدى، تاشتۆمۈر قاقاھلاپ كۈلۈپ كەتتى.

ـــ كۈلۈشىڭىزدىكى سەۋەب نېمىدۇر؟

ـــ بايا سىزگە ئېيتتىمغۇ، ـــ دېدى تاشتۆمۈر كۈلۈپ تۇرۇپ، ـــ مەڭلىك خاتۇن مېنىڭ ئىككى تۇغقان ھەمشىرەم بولىدۇ. شۇنداق بولغاندىكىن، مەن تۇغلۇق تۆمۈرگە تاغا بولىمەن ـ دە ! قانداق، مېنىڭ بۇ سۆزۈمگە ئىشەنمەمسىز؟

ـــ كىم بولسىڭىز بولىۋېرىڭ ! ـــ دېدى ھاسان باخشىمۇ بوش كەلمەي، ـــ بىراق، ئاشۇ بىچارە بالىنى ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، بەختلىك قىلالىسىڭىزلا بولدى. ئەگەر

سىز تۇغلۇق تۆمۈرگە ھەقىقەتەن تاغا بولسىڭىز، ئاشۇنداق دەپ قەسەم بېرىڭ!

تاشتۆمۈر ئوڭ قولىنى كۆتۈرۈپ تەنتەنىلىك ھالدا قەسەم ئىچتى:

— قەسەم بېرىمەنكى، تۇغلۇق تۆمۈرنى بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۈرگەيمەن. تەڭرى بۇ سۆزۈمگە گۇۋاھلىق بېرۈر! مۇبادا بۇ قەسىمىمنى ئىشقا ئاشۇرالمىسام، مېنى تەڭرى ئۇرسۇن، يەر يۇتسۇن! ...

ئاخىر ھاسان باخشى ئۇنى تاغدىكى مالچىلار قورۇسىغا باشلاپ بېرىپ، تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن كۆرۈشتۈرۈشكە ماقۇل بولدى:

— يۈرۈڭ، ئەمىسە! ...

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، تاشتۆمۈر كىم، ئۇ بۇ يەرگە كىمنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن كەلگەن ۋە نېمە مەقسەت بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرنى ئىزدىمەكچى؟ بۇ بىر قاتار ئىشلارنىڭ تېگىگە يەتمەكچى بولسىڭىز، يەنىلا گەپنى دوغلات ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجىنىڭ ئالمالىقتا بارغىنىدىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

* * *

مىلادىيە 1335 ـ يىلى سەرەتان پەسلى.

خانلىق يولى كۆز يەتمەس ئۇزاقلارغا سوزۇلغان. ئىلگىرى پايانسىز خان يايلاق ۋادىسىدا ھەمىشە توپ ـ توپ تۆگىلەر، پادا ـ پادا قويلار، ئۆيۈر ـ ئۆيۈر يىلقىلار، توپ ـ توپ كالىلار ئەركىن ئوتلاپ يۈرۈشەتتى. كېچىلىرى خانلىق يولىنىڭ ئىككى تەرىپىدە مالچىلار چالغان نەي ئاۋازلىرى يىراقلارغىچە ئاڭلىنىپ تۇراتتى. كارۋان مالچىلار تۇرغان ئوتاۋلارغا ۋە قۇدۇقلارغا يېقىنلاشقاندا، ھايات جانلىنىپ كېتىپ، سەھرا ئۆزىگە خاس بىر تۇرمۇش بىلەن قاينىاپ كېتەتتى. بىراق، ئون يىلدىن بېرى چاغاتاي مەملىكىتىدە ئۇدا داۋام قىلغان يېغا ـ غەلىيان ئۆلكە ـ ئاۋدانلاردىكى چاغاتاي

پۇقرالىرىنىڭ روزغارىنى قۇرۇتۇپ تاشلىغاندىن باشقا، پايانسىز خان يايلاق ۋادىسىنىڭمۇ ھاياتىي كۆچىنى سۇندۇرغانىدى. سۇسىزلىقتىن چاڭقاپ، ئاچلىقتىن ئۆلگەن ھايۋانلارنىڭ ئۈستىخانلىرى يول بويىدا چېچىلىپ ياتاتتى.

چارۋا مالىلىرىدىن ئايرىلغان چارۋىچىلار، قىلىشقا ئىش تاپالمىغان مالچىلار مەملىكەتنىڭ جەنۇبىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىغا مۇساپىر بولۇپ تارىلىپ كېتىشكەن بولغاچقا، قۇدۇقلار قاراقسىز قېلىپ، ھەممىسىنىڭ دېگۈدەك سۈيى تارتىلىپ كەتكەن ياكى قۇرۇپ قالغانىدى. بەزى قۇدۇقلارنىڭ ئەتراپىدا ئانچە ـ مۇنچە قارا ئۆيلەر قالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدا ئولتۇرىدىغان ئادەم قالمىغانىدى. يول بويلاپ يىللار داۋامىدا ئۆسۈپ كۆكەرگەن سۆكسۆكلەر قۇرۇپ قاقشال بولۇپ قالغانىدى. بۆرە ـ تۈلكە، ئېيىق ـ يىلپىز، يولۋاس ـ قاپلان قاتارلىق يىرتقۇچ ھايۋانلارنىڭ ئامىتى كەلگەن بولۇپ، ئۇلارغا كېچىلىرى سوكۇلداپ ئۇزۇق ئىزدەپ يۇرۇشنىڭ ھاجىتى قالمىغان. ئۇلار بېسىپ ئۆتكەن يەرلەردە مالالرنىڭ ئۆلۈكلىرى ۋە ئۈستىخانلىرى چېچىلىپ ياتاتتى. شۇڭا، مەست بۆرىلەر تۇنبويى ئاۋازىنىڭ بارىچە ھۇۋلىشىپ چىقاتتى. ئۇلار ھەتتا يولۇچىلاردىنمۇ قورقماي كېچىسى يېقىلغان گۈلخانلارغىمۇ قورقماستىن يېقىنلىشىپ كېلىشەتتى ۋە بۇ بىپايان دالادا ئۆزلىرىدىن باشقا يەنە تىرىك جان قالغىنىغا ھەيران بولۇشۇپ زوكۇنىيىپ ئولتۇرۇشاتتى.

خانلىق يولىدا تۇپ ـ توپ بولۇشۇپ كېتىشۋاتقان ئادەملەرنىڭ سانى يوق ئىدى. سېمىزلىكتىن تۇكلىرى مەخمەلدەك پارقىراپ كېتىشكەن كاتتا ئاتلىرىنى تارسىلدىتىپ كېتىۋاتقان مويسىپىتلار ـــ ئۇرۇق ئاقساللىرى بولسا كېرەك، بوينىغا ياغاچ شال ۋە ئارغامچا سېلىنغان، ئاقساقاللارنىڭ ئاتلىرىنىڭ كەينىگە ئارغامچا بىلەن باغلاپ چېتىپ قويۇلغان، پات ـ پات ئۇرۇلۇۋاتقان قامچا زەربىسىدىن «ئاھ ـ ئاھ» قىلىپ

زارلىشۇاتقان تۇتقۇنلارمۇ پات ـ پات ئۇچراپ تۇراتتى ...

خانلىق يولىدا بىر توپ ئاتلىق ئادەملەر جەنۇبقا قاراپ كېتىۋاتقانىدى. تەق ـ تۇرقىدىن قارىغاندا ئۇلار سىپاھ بەگلەر كۆرۈنەتتى. ئۇلارنىڭ ئارسىدىكى بىرسىنىڭ بوي ـ تۇرقى، ئۇچىسىغا كىيىۋالغان كىيىملىرى باشقىلاردىن ئالاھىدىرەك ئىدى. ئۇ ئەللىك ياشلار ئۆچۈرسىدىكى كىشى بولۇپ، بويى خېلىلا ئېگىز، ئىككى دولىسى كەڭ، بوينى خۇددى بۇقىنىڭكىدەك يوغان، گەۋدىلىك ئىدى. ئۇنىڭ يۈزىدىكى ساقال ـ بۇرۇتلىرى پاناق بۇرۇنىنىڭ تۆشۈكلىرىگىچە قاپلاپ كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ بۇ ئەپتىنى كۆرگەن ھەرقانداق ئادەمنىڭ تېنى شۇركۈنەتتى. ئۇنىڭ ئۇزۇن چاچلىرى پېشانىسىنى قاپلىغان بولۇپ، قاشلىرىغىچە ساڭگىلاپ تۇراتتى. ئىككى كۆزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىككى تال تېك قورۇقنىڭ ئىزى بار بولۇپ، ئۇنىڭ قىسىق كۆزلىرى ۋە ھەم يۇمۇقلۇق تۇرغان قېلىن كالپۇكلىرى بىلەن كىشىدە ۋەھىمە پەيدا قىلاتتى. ئۇنىڭ پۇتۇن ئەپتىدىن زېرەكلىك، رەھىمسىزلىك، قەيسەرلىك، شەپقەتسىزلىك، ئۇلۇغلۇق، ياۋۇزلۇق، شىجائەتلىك، تەكەببۇرلۇق، ھوشيارلىق ۋە مۇغەمبەرلىك چىقىپ تۇراتتى.

بۇ ئادەم چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى تۆت چوڭ ھوقۇقلۇق بەگنىڭ بىرسى بولغان ئەمىر بۇلاجى دوغلات دېگەن كىشى ئىدى. ئۇ چاغاتاي ئۇلۇسىغا يېڭىدىن خان بولۇپ سايلانغان بوزان خانغا كۆرۈنۈش قىلىپ بولغاندىن كېيىن، پايتەخت ئالمالىقتىن ئۆز ئېلى ـ دوغلات قەبىلىسىگە قايتىپ كېتىۋاتقانىدى.

ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ كەينىدە ياش بىر نۆكەر ئېتىنى يورغىلىتىپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ ئۇرۇشلاردا چېنىقىقان كۆچلۈك گەۋدىسى، كۈچ ئۇرغۇپ تۇرىدىغان ئاجايىپ قۇۋۋەتلىك ئىككى بىلىكى، پۇتۇن تەن قۇرۇلۇشىنىڭ كىشىنى ھەيران قالدۇرارلىق دەرىجىدىكى خۇش پېچىملىقى، چىرايىدىكى مۇستەھكەم، يېڭىلمەس جاسارەت تەپچىپ تۇرغان يوغان ئىككى

كۆزى ھەرقانداق ئادەمنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلاتتى. ئۇ ئوتتۇز ياش ئۆپچۆرىسىدە بولۇپ، ئۇزۇن قارا چاچلىرى ۋە ئىككى تەرەپكە بۆرتۈپ چىققان قويۇق قارا بۇرۇتلىرى ئۇنىڭ باتۇرلارغا خاس كېلىشكەن يۈزىگە ئاجايىپ زىننەت بېرىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يوغان كۆزلىرىدىن ساداقەتمەنلىكى، قەيسەرلىكى ۋە زېرەكلىكى چىقىپ تۇراتتى. بۇ ياش نۆكەر توشقان يىلى يازدا ئالمالىق قەلئەسىتىڭ يېنىدا موڭغۇلارنىڭ يۈەن رېنزۇڭ دېگەن چوڭ خانى ـــ بۆرجېگىن ئايۇرباھادىربالانىڭ ئىككى باتۇرىنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى چوڭ خانىنىڭ يەنە بىر باتۇرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن توغرىل باھادىرنىڭ ئوغلى تاشتۆمۈر باھادىر ئىدى. ئەمىر بۇلاجى دوغلات شۇ ۋاقىتتىكى لەۋزى بويىچە ئۇنى ئۆز يېنىغا ئالدۇرغاندىن كېيىن مەشىق قىلدۇرۇپ تەربىيەلەپ، ئۇرۇشلاردا چېنىقتۇرۇپ باھادىر قىلىپ يېتىشتۇرۇپ چىققاندى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن تاشتۆمۈر باھادىر دوغلاتلارنىڭ ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجىنىڭ يېنىدىن بىر قەدەممۇ ئايرىلماي خىزمەتىنى قىلىپ كەلمەكتە ئىدى. بۇ قېتىم ئەمىر بۇلاجى دوغلات بوزان خانىنىڭ چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغانلىقىنى تەبرىكلەپ پايتەخت ئالمالىقىغا كەلگەندە، ئۇنىمۇ ئۆزى بىلەن بىللە ئالغاچ كەلگەنىدى.

ئاتلىق كېلىۋاتقان ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى دوغلات يولدا كېتىۋاتقان ئادەملەرگە قاراپ بېشىنى چايقاپ قويىدى. راست ئەمەسمۇ، ئېسەن بۇغاخاننىڭ ۋاقتىدا نەدە بۇنداق ئىش بولسۇن؟ ! ھازىر سەلتەنەت سەلتەنەتكە ئوخشىماي قېلىۋاتقانىدى. خانىنىڭ ئازراقمۇ نوپۇزى قالمىغان تۇرسا، كىمنىڭ ئىچى پۇشمىسۇن؟ ! ...

چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخان ماۋەرائۇننەھرگە لەشكەر تارتىپ بېرىپ، ئىسيانچى سۇلدۇزلار بىلەن بارلاسلارنى تىنچىتقاندىن كېيىن، مىلادىيە 1320 ـ يىلى پايتەخت ئالمالىققا قايتىپ كەلدى ۋە ئۇزاق ئۆتمەيلا تۇيۇقسىز قازا قىلىپ كەتتى. مىلادىيە 1321 ـ

يىلى ئۇنىڭ ئورنىغا تەختكە ئولتۇرغان كەبەك خانمۇ ئۇزاققا بارماي تۈيۈقسىز ئۆلۈپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ تەختىگە ئېسەن بۇغاخانىنىڭ ئىلجىغتاي بىلەن دۆلەت تېمۇر دېگەن ئىنىلىرى بىرسىنىڭ كەينىدىن بىرسى ۋارىسلىق قىلىشتى. مىلادىيە 1331 ـ يىلى دۆلەت تېمۇرمۇ ئۆلۈپ كېتىپ، ئورنىغا ئېسەن بۇغاخانىنىڭ دارمەسىرىن دېگەن يەنە بىر ئىنىسى چاغاتاي خانى بولدى. ئۇ ئۇزاق ۋاقىت خۇراسان چېگرا ئىسىدا تۇرغان ئادەم بولغاچقا، ئىسلام دىنىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى. دارمەسىرىن تەختكە چىقىپلا ئۆزىنىڭ بۇددا دىنىدىن ۋاز كېچىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانلىقىنى جاكارلىدى. بۇ ئىش چاغاتاي مەملىكىتىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىقىنى قوزغاپ قويدى. مىلادىيە 1334 ـ يىلى بۇرۇنقى چاغاتاي خانى دۆلەت تېمۇرنىڭ بوزان خان دېگەن ئوغلى تاغىسى ـــ چاغاتاي خانى ـــ دارمەسىرىننى ياساقتا خىلاپلىق قىلدى، دەپ جاكارلاپ ئىسيان كۆتۈردى ۋە لەشكەر باشلاپ بېرىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ چاغاتاي مەملىكىتىدە خانلارنىڭ تەختى ئىسسىمىدى. چاغاتايزادە خانزادىلەر كەينى ـ كەينىدىن ئىسيان، توپىلاڭ كۆتۈرۈشۈپ، بىر ـ بىرى بىلەن تەخت تالىشىپ يېغا ـ غەلىيان قىلىشتى. مەملىكەتنىڭ تىنچ ـ ئاسايىشلىقى بۇزۇلدى، پۇقرالارنىڭ روزغارى ئۇزۇلۈپ، يىلىكى قۇرۇدى. ئەمدى بۇ ئەلنىڭ تەقدىرى نەگە بېرىپ، نەدە توختاركىن؟ ! ...

ئاتلىق كېتىۋېتىپ چوڭقۇر ئويغا پاتقان ئەمىر بۇلاجى دوغلات مەرھۇم چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخاننى ئەسلەپ قالدى ۋە:

ـــ ھازىرقى خانلار ئەل ـ ئۇلۇس دېمىدى، ئۇرۇق ـ ئايمىقى ئۈچۈن غەم يېمىدى. ئۇلارغا ئۆزىنىڭ نەپسىنى قاندۇرۇپ، خەزىنىسىنى تولدۇرسلا كۇپايە بولدى، ـــ دەپ پىچىرلىدى ئۆز ـ ئۆزىگە، ـــ قاچانكى «توشقان يىلىدىكى ئاھانەتلىك بىتىم» ئىمزالاندى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ ئەلدە ئەنسىزلىك باشلاندى.

ئەلھال، چاغاتاي ئۇلۇسى خۇددى كۆكلەمدىكى بەيگىلەرنى كۆڭلى سېزىپ ھودۇققان يۇگۇرۇپ ئاتتەك قەيەرگە بېرىپ، قەيەرگە ئۇرۇنۇشقا كۆزى يەتمەي مۇشۇنداق تەمتىرەپ يۈرەرمۇ؟ ...

مەرھۇم چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخان ماۋەرائۇننەھرگە يۈرۈش قىلىشتىن ئىلگىرى ئۇنى ئايرىم قوبۇل قىلغانىدى.

— مېنى قېرىلىق بېسىۋاتقان ئوخشايدۇ، — دېگەنىدى ئۇ شۇ چاغدا، — ئادەم ئەللىك ياشقا قەدەم قويغاندىن كېيىن، ئاندىن تەسىر قىلىدىكەن! ئارقا يەلكىلىرىم ئاغرىپ، دېمەم سىقىلىدىغان بولۇپ قالدى. بۇ يەردە ئارقا يەلكە ئاغرىقىدىنمۇ ئارتۇقراق، بىرئاز قېرىلىقتىكى شوخلۇقمۇ بار. ئوغۇل پەرزەنت كۆرۈش ئارزۇيۇممۇ بار. تەڭرىم ماڭا ئىچى ئاغرىغاندەك قىلىپ، مېنىڭ بۇ ئارزۇيۇمىنى مەڭلىك خاتۇندىن ۋۇجۇدقا چىقىدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرىپ تۇرۇۋېتىپتۇ. شۇڭا، مەڭلىك خاتۇن ساق ـ سالامەت يەڭگىسە، شۇ پەرزەنتىمنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرسەم، دېگەن ئۇمىدتىمەن. مۇبادا تەڭرى بۇرھانىم مېنى بۇ ئارزۇيۇمغا يەتكۈزسىغۇ ياخشى، يەتكۈزمىسە، مەڭلىك خاتۇندىن دۇنياغا كېلىدىغان ئاشۇ ئوغۇلنى ئەئيانىم ساڭا تاپشۇرىمەن. سەن ئۇنى خۇددى ئۆزۈڭنىڭ پەرزەنتىڭدەك كۆرۈپ، مېنىڭ ئورنۇمدا تەربىيەلەپ قاتارغا قوشقايسەن ۋە چاغاتاي تەختىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرغايسەن! ... بۇ ئوغۇل مېنىڭ ئىرادەمگە ۋارىسلىق قىلىپ، چاغاتاي ئۇلۇسىنى غەلىبىدىن ـ غەلىبىگە باشلاپ ماڭىدىغان بولسۇن! ئۇ مېنىڭدىن بۇرۇنقى خاقانلارنىڭ ھۆكۈمەت ۋە سەلتەنەت شارائىتىنى، خەلق ۋە مەملىكەتنىڭ ياساق ـ قانۇنلىرىنى پىششىق بىلىدىغان بولسۇن؛ ئۇ دەۋا ـ تەلەپتە ئادىل بولۇشىنىڭ پايدىسىدىن ۋە زۇلۇم ھەم چېرىكلىشىشنىڭ سەلتەنەتكە كەلتۈرىدىغان زىيىنىدىن خەۋەردار بولسۇن؛ دۆلەتنىڭ ئۇلىنىڭ مۇستەھكەم بولماسلىقىنىڭ ۋەج ـ سەۋەبلىرىگە ۋە ياخشى نام ـ ئاتاق قالدۇرۇش قاتارلىقلارغا نىسبەتەن ناھايىتى سەزگۈر بولىدىغان بولسۇن؛ ئادىل ۋە ئىنسابلىق بولۇش يولىنى

تۇتسۇن؛ جەبىر ـ زۇلۇم قىلىشتىن ساقلىنىشنى بىلسۇن ! ...

مەرھۇم ئېسەن بۇغاخان مۇشۇلارنى دەۋېتىپ كۆزلىرىگە ئىسسىق ياش ئالغاندى. بۇ چاغدا دوغلات ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخانىنىڭ يۈرەكنى ئېزىدىغان بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، دەرھال تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ خانغا باش ئۇرغاندى ۋە خانغا ھەم خانىنىڭ ۋارىسىغا مەڭگۈ سادىق بولىدىغانلىقى ھەققىدە يەر ئۆپۈپ تۇرۇپ قەسەم ئىچكەندى...

نىھايەت، مەرھۇم ئېسەن بۇغاخان كېيىنكى ئىشلارنى خۇددى ئالدىن كۆرۈۋالغاندەكلا توغرا مۆلچەرلىگەنىدى. ئۇ ماۋەرائۇننەھردىن زەپەر قوچۇپ قايتىپ كېلىپ ئۇزاق ئۆتمەي تۇيۇقسىز قازا قىلدى. گەرچە خانىنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدە ھەر خىل قىياسلار، مىش ـ مىش پاراڭلار بولۇنغان بولسىمۇ، ئەمما شۇ چاغدا بۇ گەپلەرنى تەھقىقلەيدىغانغا كىم بار دەيسىز؟

ئېسەن بۇغاخانىنىڭ چوڭ خانىشى ساتلىمىش خاتۇن خانىنىڭ لەشكىرىي ئىشلار بىلەن پايتەختتىن سىرتقا چىقىپ كەتكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، كىچىك ھەرەمدىكى مەڭلىك خاتۇننى «ئويناش تۇتتى» دېگەن بەتنام بىلەن خانىنىڭ ھەرىمىدىن قوغلاپ چىقىرىپ، دوختەۋىلەرنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرى شىراۋۇل دوختەۋنگە توقاللىققا بېرىۋەتتى.

«ئېسەن بۇغاخان لەشكىرىي ئىشلاردىن يېنىپ كېلىپ، مەڭلىك خاتۇننى سورىدى. ساتلىمىش خاتۇن: ‹ئۇنى بىرسىگە بۇيرۇپ بەردىم› دېدى. خان: ‹بۇ ئىش ياخشى بولماپتۇ. چۈنكى، ئۇ مەندىن ھامىلدار ئىدى› دېدى. لېكىن، بۇنىڭدىن ئارتۇق ھېچنېمە دېيەلمىدى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ رەسىم ـ قائىدىلىرى شۇنداق ئىدى. ئەمما، خان بۇ ئىشقا ئىنتايىن ئاغرىندى، رەنجىدى. ئۇزاق ئۆتمەي خان ئالەمدىن ئۆتتى ... »[1]

ئەمىر بۇلاجى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ بېشىغا كەلگەن بۇ

① مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان: «تارىخى رەشىدىي»، «بۇلاق» ژۇرنىلى 2000 ـ يىللىق 2 ـ سان 14 ـ بەت.

دىشۋارچىلىقلارنىڭ مەنبەسى مەملىكەتتە بىرەر قابىل يولباشچىنىڭ بولمىغانلىقىدا، دەپ قارايتتى. چۈنكى، مىلادىيە 1301 ـ يىلى ئۆگەدەي ئۇلۇسىنىڭ خانى قايدۇخان ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۆگەدەي مەملىكىتى قاراقسىز قېلىپ، مەملىكەت ئىچىدە داۋالغۇش يۈز بەرگەنلىكتىن، ئۆگەدەي مەملىكىتى ئاخىر مۇنقەرز بولغانىدى. ھالا بۇگۈن چاغاتاي ئۇلۇسىمۇ دەل ئۆگەدەي ئۇلۇسى دۇچ كەلگەن ئەنە شۇنداق تەقدىر ـ قىسمەتكە دۇچ كېلىۋاتقانىدى. جەنۇبتىكى ماۋەرائۇننەھردە ياشايدىغان سۇلدۇز، بارلاس ئۇرۇقلىرى چاغاتاي مەملىكىتى قاتتىق داۋالغۇش ئىچىدە قالغان يامان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، يېڭىباشتىن تەپرىقىچىلىك ناغرىسىنى چېلىپ چىقىشىۋاتقانىدى. مەرھۇم چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ خانى ئېسەن بۇغاخان نەچچە يىل تىرىشىپ ئاران بىرلىككە كەلتۈرەلىگەن بىر پۈتۈن چاغاتاي مەملىكىتى چاك ـ چېكىدىن بۆسۈلۈپ، پارچىلىنىپ كېتىش خەۋپىگە دۇچ كېلىۋاتقانىدى. بۇ قېتىم چاغاتاي ئۇلۇسى بويىچە چاقىرىلغان قۇرۇلتايدا بوزان خان چاغاتاي خانى بولۇپ سايلاندى. بىراق، سۇلدۇز، بارلاس ئۇرۇقلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرلىرى قۇرۇلتايغا كەلمەيلا قويماستىن، بەلكى خانغا كۆرۈنۈش قىلىشقىمۇ كېلىشمىدى. ھەتتا بارلاس ئۇرۇقىنىڭ ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىن بوزان خانىنىڭ چاغاتاي مەملىكىتىگە خان بولۇپ سايلانغانلىقىنى ئاڭلىغاندا: «كىم دېدىڭ؟ ماڭا قويسا كىم خان بولسا بولىۋەرمەمدۇ؟ تازا ئادەمنى تېپىپ خان قىلىپ سايلاپسىلەر ـ دە ! بوزان خانىنى چاغاتاي خانى قىلغانلىق خۇددى ئۆچكىنى چۆنەكلىككە قارانچۇق قىلغانغا باراۋەر ئەمەسمۇ؟ ھا ـ ھا ـ ھا ! ... » دەپ كۈلگەنىدى.

«بىر ئوبدان مەملىكەت مۇشۇنداق قاراقسىز قېلىپ پارچىلىنىپ كېتەرمۇ؟» دەپ پىچىرلىدى ئەمىر بۈلاجى كېتىۋېتىپ، «ئۇنىڭدىن كۆرە، بىر ئامال قىلىپ مەرھۇم چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخانىنىڭ ئوغلىنى ئىزدەپ تېپىش زۆرۈر !»

ئۇ مەڭگۈلۈك خاتۇنلۇقنىڭ تېخى ھايات ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ھېلىھەم دوختەۋى خەلقى ئىچىدە ياشاپ كېلىۋاتقانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا، دوختەۋىلەر خەلقى ئارىسىغا ئادەم ئەۋەتىش لازىملىقىنى دىلىغا پۈكتى. بىراق، بۇ ئىنتايىن مۇھىم ئىش ئىدى. بۇ ئىشنى ئورۇنلاشقا قاتتىق سىنالغان ئادەم بارمىسا، باشقا ئادەم بۇ ئىشنى ھەرگىز بېجىرەلمەيدۇ ! شۇڭا، بۇ ئىشنى بېجىرىشكە كىمنى ئەۋەتسە بولىدىكىن؟

ئۇ مۇشۇلارنى ئويلاۋېتىپ، يېنىدا ئېتىنى يورغىلىتىپ كېلىۋاتقان نۆكىرى تاشتۆمۈر باھادىرغا كۆزى چۈشتى. ئۇنىڭ قەلبى پاللىدە يورۇپ كەتتى: «بۇ ئىشنى پەقەت مۇشۇ يىگىتلا بېجىرەلەيدۇ ! شۇڭا، مەرھۇم خانىمنىڭ ئوغلىنى ئىزدەپ تېپىشتەك مۇشكۈل ئىشنى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇشۇم كېرەك. ياش بولغاندىكىن چېنىقسۇن، پىشسۇن ـ دە ! ... »

خۇددى ئەمىر قازغىنىڭ ئېيتقىنىدەك، ماۋەرائۇننەھىردىكى سۇلدۇز، بارلاس قەبىلىلىرى يېڭىدىن چاغاتاي خانى بولغان بوزان خانىنى ھە دېسىلا ئېتىراپ قىلىپ كەتمىدى. ئۇلارنىڭ باشباشتاقلىقىنى كۆرگەن ئەمىر بۇلاجى غەزەپتىن يېرىلاي دەپ قالغانىدى. ئۇ: «ئېسەن بۇغاخان ئون تۆت يىلىنىڭ ئالدىدا سۇلدۇزلار بىلەن بارلاسلارنى جازالىغاندا، ئۇلارنىڭ شۇ چاغدىكى ھالىتىنى ساقلاپ قېلىشقا يول قويماي، بەلكى ئەجەللىك زەربە بىلەن ئۇلارنى تۈپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇۋېتىپ، مەڭگۈ قەددىنى رۇسلىيالماس قىلىۋەتكەن بولسا، بۈگۈنكىدەك ئەھۋال يۈز بەرمىگەن بولاتتى؛ بوزان خانمۇ ئۇلارنىڭ باشباشتاقلىقىغا ھە دېسىلا سۈكۈت قىلىپ تۇرىۋەرمەي، دەرھال لەشكەر باشلاپ بېرىپ يەنە بىر قېتىم قاتتىق زەربە بېرىپ، ئۇلارنىڭ بېلىنى ئوشتۇپ تاشلاشقا، ئەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ، بالىچاقىلىرىنى قارا تاپان قوللارغا ئايلاندۇرۇۋېلىشقا تامامەن ھەقلىق ئىدى. ئەتتەڭەي، ئۇ يۇمشاق قوللۇقىدىن مۇشۇ كۈنگە قالدى ...» دەپ ئويلىدى.

پارچىلىنىش خەۋپىگە دۇچ كېلىۋاتقان چاغاتاي ئۇلۇسىنى قۇدرەتلىك بىر سەلتەنەت مەركىزى ئەتراپىغا قايتىدىن ئۇيۇشتۇرۇپ، خەلقنى رونىاق تاپتۇرۇش، ئەل ـ يۇرتنى قۇدرەت تاپتۇرۇش، ئاسايىشلىققا باشلاش ئاسان ئىش ئەمەس ئىدى ۋە بۇ ئىش ئىقتىدارسىز بوزان خانىنكىمۇ قولىدىن كەلمەيتتى. شۇڭا، مەملىكەتتە قاتتىق تەرتىپ ـ ياساق ئورنىتىش ئۇچۇن، ئەمىر بۇلاجى يېڭىدىن بىر خانىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشنىڭ ئىنتايىن زۆرۇرلۇكىنى تونۇپ يەتتى. مۇشۇ غەرەز بىلەن تاشتۆمۇرگە ئېرتىش بويىغا دەرھال بېرىپ، دوختەۋى خەلقىنى تېپىپ مەڭلىك خاتۇننىڭ ئەھۋالىنى ئېنىقلاپ، ئۇنىڭدىكى ھامىلىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىش، ئەگەر راستلا ئوغۇل تۇغۇلغان بولسا، ئوغرىلاپ ئېپقېچىپ كېلىش ھەققىدە بۇيرۇق بەردى.

تاشتۆمۇر باھادىر:

ــ ھۆرمەتلىك ئەمىر، مەن بۇيرۇقىڭىزنى چوقۇم ئورۇنلايمەن. بىراق، ــ دېدى ئويلىنىپ تۇرۇپ، ــ بۇ ئىشنىڭ قىينىلىقى، مۇددىتىنىڭ قىسقىلىقى ۋە يول مۇساپىسىنىڭ بەكمۇ ئۇزۇنلۇقى سىزگىمۇ ئايان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئۇزۇن سەپەرگە يول ئوزۇقلىرىنى يەتكۈزمەكمۇ بەسىي مۇشكۇل.

ــ سېنىڭچە، قانداق قىلىش كېرەك؟ ــ دەپ سورىدى ئەمىر بۇلاجى.

ــ مېنىڭچە، ھۆرمەتلىك ئەمىر بۇلاجى، بۇ ۋەزىپىنى تولۇق ئورۇنلىشىم ئۈچۇن، ماڭا ئوچ يۇز كۆك ئۆچكە ئىنايەت قىلغايسىز. مەن ئۇسسىغاندا ئۇلارنىڭ سۈتىنى سېغىپ ئىچىپ، ئاچقاندا گۆشىنى يەپ غىزالىنىپ، پۈتكۈل موغۇلىستان ئەتراپىنى كېزىپ، بۇ مەقسەت ۋە تەلەپنى قولغا كەلتۈرگەيمەن ! ــ دەپ جاۋاب بەردى تاشتۆمۇر باھادىر دادىللىق بىلەن.

ــ شۇنداق بولسۇن، ــ دېدى ئەمىر بۇلاجىمۇ كەسكىنلىك بىلەن، ــ ئېيتقىنىڭ تەخىرسىز ئورۇنلىنىدۇ ! ماڭا ئوچ يۇز

كۆك ئۆچكە بېرىمەن. سەن بۇ ئۇلۇغ ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن تولۇق چىقىايسەن. سېنىڭ بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلاش - ئورۇنلىيالماسلىقىڭ پۈتۈن چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ھايات - ماماتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىش بولۇپ قالدى ! ...

شۇنداق قىلىپ، ئەمىر بۇلاجى تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ سۆزىنى قوبۇل كۆرۈپ، ئۇچ يۈز ئۆچكە بېرىپ ئۇنى يولغا سالدى.

تاشتۆمۈر ئۇزاق مۇددەتكىچە موغۇلىستان ئەتراپىدا شۇ مەقسەتتە ئىزدىنىپ يۈردى. تاكى ئۇچ يۈز كۆك ئۆچكىدىن بىرسى قالغان چاغدا ئاندىن شىراۋۇل دوختەۋنىڭ خەلقى بىلەن ئۇچراشتى ۋە مەڭلىك خاتۇنىنىڭ پەرزەنتلىرىنى سوراپ ئېنىقلىدى. ئۇلار:

— مەڭلىك خاتۇن ئېسەن بۇغاخاندىن ھامىلىدار ئىدى، ئوغۇل تۇغدى. ئاندىن شىراۋۇل دوختەۋدىن يەنە بىر ئوغۇل تۇغدى. خاندىن بولغان ئوغلىغا تۇغلۇق تۆمۈر، دەپ ئات قويدى. شىراۋۇل دوختەۋنىڭ ئوغلىغا ئىنجۇمەلىك دەپ ئات قويدى، — دەپ جاۋاب بېرىشتى①...

ئەمىر بۇلاجى ئۆزىنىڭ بۇ قارارىنىڭ كېيىنكى چاغلاردا پۈتۈن بىر ئۇلۇس - مىللەتنىڭ، ھەتتا پۈتۈن بىر دەۋرنىڭ تارىخىنى ئۆزگەرتىۋېتىدىغانلىقىنى ھەرگىزمۇ ئويلاپ باقمىغان بولغىيدى. شۇنداق، تارىخنىڭ كىشىنى ئەڭ ھەيران قالدۇرىدىغان يېرى، ئۇنىڭ ئەڭ سەلتەنەتلىك يېرىدۇر ! ئەمىر بۇلاجىنىڭ يېڭىدىن بىر خانىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىش ھەققىدىكى بۇ دانا قارارى كېيىنكى چاغلاردا پۈتۈن بىر خەلقنىڭ ۋە پۈتۈن بىر مەملىكەتنىڭ تەقدىرىگە قايتا - قايتا تەسىر كۆرسىتىپ تۇردى ...

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، دوغلات ئۇلۇسىبېگى ئەمىر بۇلاجى

---

① بۇ تەپسىلاتلار ئۇچۇن مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان يازغان «تارىخى رەشىدي» دېگەن ئەسەردىن پايدىلىنىلدى. «بۇلاق» ژۇرنىلى، 2000 - يىللىق 2 - سان 14 - بەت.

ھەققىدىكى سۆزىمىزنى مۇشۇ يەردە توختىتىپ، يەنە باشتىكى سۆزىمىزگە قايتىمىز.

*　　*　　*

ھاسان باخشى تاشتۆمۇرنى تاغدىكى مالچىلار تۇرالغۇسىغا باشلاپ كېتىۋېتىپ، نۇرغۇن ئىشلار ھەققىدە ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى سوراپ بىلىۋالدى. ئۇنىڭ ياخشى ئادەم ئىكەنلىكىگە كۆزى يەتكەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ مۇسۇلمان ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلىدى ـ دە، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىنى بىر ـ بىرلەپ سۆزلەپ بېرىشكە باشلىدى ...

ئەسلىدە ھاسان باخشى ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ لۇكچۇن دېگەن يېرىدىن بولۇپ، بىر ئىسلام مۇخلىسىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەنىدى. شۇ زامانلاردا قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئاساسلىق ئاھالىسى بۇتپەرەس ئۇيغۇرلار بولسىمۇ، ئەمما ئىسلامىيەتنىڭ تەسىرىمۇ ماڭلايسۆيەردىكى ئىسلامىيەت ئوچاقلىرىدىن بىرسى بولغان قەشقەر دىيارىدىن قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىنگە ئاستا ـ ئاستا سىڭىپ كىرمەكتە ئىدى. چاغاتاي سەلتەنەتى خانلىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى ماڭلايسۆيەر بىلەن ماۋەرائۇننەھىردە ئىسلام مۇخلىسلىرىغا كەڭ قول بولۇش سىياسىتىنى يولغا قويغان بولسىمۇ، ئەمما خانلىق زېمىنىنىڭ تۆتتىن ئۈچ قىسمىنى ۋە ئاھالىنىڭ ئالتە ئۇلۇشىنى تەشكىل قىلىدىغان قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى، موغۇلىستان ئۆلكىلىرىدە ئىسلام دىنىنى قاتتىق چەكلەش تەدبىرلىرىنى قوللانغانلىقتىن، ئىسلام مۇخلىسلىرىنىڭ بۇ جايلاردا ياشايدىغان بۇتپەرەسلەرنىڭ ئارىسىدا ئىسلام دىنىنى تەرغىب قىلىشىغا يول قويمىدى. ئىسلام دىنىنىڭ مۇخلىسلىرىنى قاتتىق تەقىب قىلىپ، دەھشەتلىك باستۇردى. شۇڭا، ئىسلام مۇخلىسلىرى باشقا جايلارغا تۇركۇم ـ تۇركۇملەپ قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. چاغاتاي

مەۋرلىرىنىڭ ئۆزىگە زىيانكەشلىك قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىدىن موغۇلستانىنىڭ شىمالىدىكى يەتتىسۇ ۋادىسىدا ياشايدىغان دوختەۋى خەلقى ئارىسىغا قېچىپ چىققان مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ ئىچىدە ھاسان باخشىمۇ بار ئىدى. بۇنىڭدىن ئون يىل ئىلگىرى ئۇ دوختەۋىلەر ئارىسىغا كەلگەندىن كېيىن، شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ مېلىنى باقتى.

ئاقساقالىنىڭ باش مالچىسى نوخايباي ھاسان باخشىنىڭ يېشىنىڭ چوڭىيىپ قالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، مالچى بالىلار ئىچىدىكى تۇغلۇق تۆمۈر دېگەن ئالتە ـ يەتتە ياشلاردىكى بىر بالىنى ئۇنىڭغا قوشۇپ بەردى. ئۇ ئۆزى كىچىك بولغىنى بىلەن تولىمۇ چېچەن، ئىش ئۇقىدىغان، تىرىشچان ۋە چارچاشنى بىلمەيدىغان، قەيسەر مىجەزلىك بالا ئىدى. ئۇلار بىر ـ بىرى بىلەن تېزلا چىقىشىپ، ئىچەركىشىپ كېتىشتى.

ھاسان باخشى گۆدەك تۇغلۇق تۆمۈرنى ياقتۇرۇپ قالدى، ئۇنى ئۆز ئوغلىدەك كۆرۈپ پۈتۈن ئاتىلىق مېھرىنى ئۇنىڭغا بېغىشلىدى. تۇغۇلۇپلا ئاتا مېھرىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەيدىغان گۆدەك تۇغلۇق تۆمۈرمۇ ھاسان باخشىنى ئۆز ئاتىسىدەك كۆرۈپ، كېچە ـ كۈندۈز ئۇنىڭدىن ئايرىلمىدى.

كىچىك تۇغلۇق تۆمۈر بىر ئاڭلىغىنىنى ئۇنتۇپ قالمايدىغان، بىر كۆرگىنىنى قىلالايدىغان خىسلەتكە ئىگە زېرەك بالا ئىدى. شۇڭا، ھاسان باخشى ئۇنى خەت ـ ساۋاتلىق قىلىپ چىقىشقا بەل باغلىدى، ئۇنىڭغا ئۇيغۇرچە خەت ـ پۈتۈكلەردىن ئېرىنمەستىن ساۋاق بېرىپ، يېزىشنى، ئوقۇشنى ئۆگەتتى. ئۇ قوينىدىكى تاغاق سۆڭىكىنى ئۇنىڭغا خەت تاختا قىلىپ ياساپ بەردى، كۈندە ئىككى پۈتۈكنى يېزىپ بېرىپ يادقا ئوقۇش ۋە يېزىش ھەققىدە تاپشۇرۇق بېرىپ تۇردى. تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزى كىچىك بولغىنى بىلەن ناھايىتى ئەقىللىك بولغاچقا، ئۇزاقتا بارمايلا خەت ساۋاتى تولۇق چىقىپ، ئۇيغۇرچە يېزىلغان خەت ـ چەكلەرنى دۇدۇقلىماستىن راۋان ئوقۇيالايدىغان ۋە يازالايدىغان

بولدى. ئۇ ھاسان باخشى ئېيتىپ بەرگەن تۇرلۇك باھادىرلىق قىسسەلىرىنى ئازراقمۇ تەمتىرىمەستىن يادقا سۆزلەپ بېرەلەيتتى. مالچىلار خەت ساۋاتلىق بولۇپ قالغان تۇغلۇق تۆمۈرنى ئەمدى ھەرگىز كىچىك چاغلىمايدىغان بولدى ۋە ھەممىسى: «ھەقىقەتەن ئەقىل ياشتا ئەمەس، باشتا ئىكەن!» دېيىشىپ، ئاغزى ـ ئاغزىغا تەگمەي ماختىشىدىغان بولۇشتى ...

تاشتۆمۈر بىلەن ھاسان باخشى ئۆزلىرىنىڭ باشلىرىدىن ئۆتكەن كەچمىش ـ سەرگۈزەشتلىرىنى سۆزلىشىپ مېڭىپ، تاغدىكى مالچىلار تۇرالغۇسىغا قانداق يېتىپ كەلگەنلىكلىرىنى سەزمەيلا قېلىشتى. ئۇ ئىككىسى مالچىلار كەپىسىگە كەلگەندە، ئالدىنئالا دېيىشۈالغىنى بويىچە، ھاسان باخشى تاغدىكى ھەمراھلىرىغا تاشتۆمۈرنى: «يولدىن ئېزىپ يۈرگەن سايات يولۇچى ئىكەن، ماڭا ئۇچراپ قالدى» دەپ تونۇشتۇردى. تاشتۆمۈر مالچىلار بىلەن كۆرۈشۈپ تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئۇنىڭ چىرايىدا باشقا ئادەتتىكى ئادەملەردە بولمايدىغان بىر تۇرلۇك بۈيۈكلۈك سۈرىنىڭ نامايان بولۇپ تۇرغانلىقىنى سەزدى ـ دە: «بىر يىلدىن بېرىقى ئەجىر ـ تۆھپەم بىكارغا كەتمەپتۇ. مۇبادا ئۇنى بۇ يەردىن دوغلات ئېلىگە سالامەت ئەكېتەلىسەم، چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ بەخت ـ سائادىتى ئۇچۇن زور تۆھپە كۆرسەتكەن بولىمەن!» دېگەن خىيال ئۇنىڭ كۆڭلىدىن لىپ قىلىپ ئۆتتى. تاشتۆمۈر تۇغلۇق تۆمۈرگە بىلىنەر ـ بىلىنمەس ھالدا بېشىنى ئېگىپ سالام قىلدى ـ يۇ، باشقا گەپ قىلمىدى ...

*　　*　　*

مىلادىيە 1336 ـ يىلى 8 ـ ئاي، يەنى بۇغداي بېشى ئېيىنىڭ بەشىنچى كۇنى ئاۋۇل بويىچە چۆپ چېپىشقا چۇشىدىغان كۇن ئىدى. دوختەرلەر ئارىسىدا بۇرۇندىن تارتىپ داۋام قىلىپ

كېلىۋاتقان ئادەت بويىچە، چۆپ چېپىقى باشلىنىشتىن بىر كۈن ئىلگىرى قازان ئېسىلىپ، ئاۋۇلدىكى ئۇلۇغ - ئۇششاق، قېرى - ياش، ئەر - ئاياللارنىڭ ھەممىسىگە نەزىر بېرىلەتتى. چۈنكى، چۆپ چېپىقى مەزگىلى يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭلا، گۈل - چېچەكلەر توزۇپ، ئوت - چۆپلەر بولۇق توس ئالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن سالقىن كۈز باشلىنىپ كېتىدۇ، دەپ قارىلاتتى. شۇڭا، نەزىر بېرىلىدىغان كۈنى ئاۋۇلدىكىلەر سەھەر تۇرۇپ كېتىشكەنىدى. ئۇلار تۇرلۇك لاتا - پۇرۇچلاردىن توغ - ئەلەملەر ياساپ، كىگىز ئۆيلەرنىڭ ئەتراپلىرىغا ئېسىپ قويۇشتى.

نەزىرگە كېلىۋاتقان مېھمانلار بارا - بارا كۆپىيىشكە باشلىغاندىن كېيىن، دوختەۋىلەرنىڭ ئۇلۇغ ئەمرى، ئاقساقال شىراۋۇل دوختەۋى مېھمانلارنى سورۇنغا تەكلىپ قىلىشقا ئىجازەت بەردى. مېھمان كۆتكۈچىلەر سورۇندىكىلەرنىڭ ئالدىغا گۆش ئۈسۈلغان تاۋاقلارنى ئۆز تەرتىپى بويىچە تىزىشتى. سورۇنىنىڭ تۆرىدىكى ئاقئۆيدە ئولتۇرغان ئاقساقال شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ ئالدىغا ئۈستىگە مالنىڭ بېشى تىزىلغان يوغان بىر تاۋاق پىششىق گۆش كەلتۇرۇلگەنىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدىغا قويۇقلۇق تاۋاقتىكى مالنىڭ بېشىنىڭ ئوڭ قۇلىقىنى پىچاق بىلەن توغرىۋېلىپ ئاغزىغا سالغاندىن كېيىن، مالنىڭ بېشىدىن بىر توغرامدىن كېسىپ باشقا مېھمانلارغىمۇ بەردى. باشقا مېھمانلارمۇ ئالدىدىكى تاۋاقتا قول ئۈزارتىشتى.

شىراۋۇل دوختەۋى ئۆزىنىڭ ئالدىغا قويۇقلۇق تاۋاقتىكى مالنىڭ يانپاش گۆشىنى پىچقى بىلەن كېسىپ توغراپ پارچە - پارچە قىلىۋېلىپ، ئۇششاق توغرالغان خام پىياز بىلەن قوشۇپ ئاغزىغا كەپلەپ - كەپلەپ سېلىپ، تولىمۇ ئىشتىھا بىلەن چاينىدى ...

شىراۋۇل دوختەۋى بىر تاۋاق گۆشنى پاك - پاكىز يەپ تۈگەتكەندىن كېيىن، سۈتتىن ئېچىتىپ ياسالغان كۈچلۈك قىمىزنى ئارقىمۇئارقا بەش چۆچەك ئىچتى ۋە ھۇزۇرلىنىپ

«كارت» قىلىپ بىر كېكىردى ـ دە، ئەتراپىدىكىلەرگە قاراپ «تاماق سىڭدى» دەپ قويدى. ئۇ مايلىق قوللىرى بىلەن بۇرۇت ـ ساقاللىرىنى بىر سىلىۋەتكەندىن كېيىن، قوللىرىنى ئۆتۈكىنىڭ قونچىغا سۈرتتى. شۇ ئەسنادا تالادىن بىر نۆكەر كىرىپ، ئۇنىڭغا:

ـــ تالادا بىر ئادەم سىز بىلەن كۆرۈشۈشكە ناھايىتى تەقەززا بولۇپ تۇرۇپتۇ، ـــ دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزدى.

ـــ كىم ئىكەن ئۇ؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇ ياغاچ پارچىسى بىلەن چىشىنى كوچىلاپ تۇرۇپ، ـــ ئات ـ جونى كىم، ئۇرۇق ـ ئايمىقى نېمە ئىكەن ئۇنىڭ؟

ـــ ئات ـ جونىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى ئېيتمىدى، ـــ دېدى ھېلىقى نۆكەر ئاقساقالنىڭ سۆزىگە جاۋابەن، ـــ بىراق، ئۇ «ئاقساقىلىكلارنىڭ تۇغقىنىمەن» دەيدۇ!

شىراۋۇل دوختەۋى نۆكەرگە ھېلىقى ئادەمنى دەرھال ئالدىغا باشلاپ كىرىشكە بۇيرۇدى. بۇ ناتونۇش بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ئوتتۇز ياشلار ئۆپچۆرىسىدە بولۇپ، ئورۇق، ئەمما گەۋدىلىك بىر ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ يۈزى دالادا كۆپ يۈرگەنلىكتىن كۆيۈپ قاريداپ كەتكەن، قوشۇما قاش، پارقىراپ ئويناپ تۇرغان ئوتلۇق كۆزلىرىمۇ قارا، ئۇزۇن ئۆسكەن بۇرۇت ـ ساقاللىرىمۇ قارا، پەقەت ئۇنىڭ ئاغزىدىكى قاتار چىشلىرىلا سەدەپتەك ئاپپاق پارقىراپ تۇراتتى. ئۇنىڭ بېشىدا ئۇچى ئۇچلۇق قايرىما كىگىز مالىخاي، ئۇچىسىدا يېشىل ياقىلىق كۆڭلەك، ئۇنىڭ ئۈستىدىن يان ئىزمىلىق موڭغۇلچە كەمزۇل كىيگەن، پۇتىدا مالچى چورۇقى بار، قارا شالۋار كىيگەن بولۇپ، تەق ـ تۇرقى پۇتۇنلەي چاڭۇچى موڭغۇللارغا ئوخشىسىمۇ، ئەمما يۇز ـ كۆزلىرى، گەپ ـ سۆزلىرى ۋە مۇئامىلىسى ھېچ كۆچمەنگە ئوخشىمايتتى. ئۇنىڭ يۈرۈش ـ تۇرۇشى خۇددى ئۆلىمالارنىڭكىدەك سىپايە ئىدى. ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇشى، مۇئامىلىسىنىڭ سىلىقلىقىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ زادى نېمە ئىش قىلىدىغانلىقىنى ئېنىقلاش قىيىن ئىدى.

شىراۋۇل دوختەۋى بۇ كىشىدىن كىملىكىنى سورىدى، ئۇ:

ــ ئۆز ئۇلۇستىن، ــ دەپ مۇجمەل جاۋاب بەردى كۇلۇمسىرەپ تۇرۇپ.

ئۇنىڭ كۆزىنى ئۆزىدىن ئەپقېچىۋاتقانلىقى شىراۋۇل دوختەۋنى بىرئاز شۇبھىگە سالدى ـ دە، گەپنى ئەگىتمەستىن ئۇدۇللا ئېيتتى:

ــ سەن بارلاس قوۋمىدىن ئەمەسمۇ؟ ــ دەپ سورىدى.

ھېلىقى ناتونۇش ئادەم بېشىنى «ياق» دېگەندەك قىلىپ ئىرغىتتى ۋە:

ــ ياق، مەن دوغلات ئۇرۇقىدىن بولىمەن، ــ دەپ دوغلات ئۇرۇقىنىڭ ئادىتى بويىچە بىر قولىنى يەرگە تەگكۈزۈپ جاۋاب بەردى.

ــ ئات ـ جونۇڭ نېمە؟

ــ تاشتۆمۇر.

ــ نېمە ئىش قىلىسەن؟

ــ نېمە ئىش بۇيرۇسا، شۇ ئىشنى قىلىمەن.

ــ نەدىن كەلدىڭ، نەگە كېتىۋاتىسەن؟

ھېلىقى ئادەم ئەيمەنگەندەك قىلىپ ئىككى يېنىغا ئالاق ـ جالاق قاراپ قويدى ـ دە:

ــ ئۇلۇغ ئەمىر، مەن سېنىڭ بىلەن خالىي سۆزلىشىشىم كېرەك ! ــ دېدى.

ــ ئىككىمىزدىن باشقا يات ئادەم يوق. بۇنىڭدىنمۇ خالىي بولامدۇ؟ كۆڭلۇڭدە نېمە بولسا، ئوچۇقلا ئېيتىۋەر !

تاشتۆمۇر شۇبھىلەنگەندەك قىلىپ يەنە ئەتراپقا قارىدى. شىراۋۇل دوختەۋى ئۇنىڭ بۇ ئىش ـ ھەرىكىتىگە قاراپ ھەيران بولۇپ، گۇمانى تېخىمۇ ئاشتى. ئۇ ئىچىدە: «بۇ نېمە ئادەمدۇ؟ گۇناھكارمىدۇ ياكى ئات ئوغرىسىمدۇ؟ ياكى بولمىسا قاتىل، ئالچاقمىدۇ؟» دەپ ئويلىدى. شۇڭا، مېھمانىنىڭ كۆڭلىنى تىندۇرۇش ئۈچۈن:

ـــ ئەي، تاشتۆمۇر، دوغلات قوۋمى مېنىڭمۇ ئۆز قوۋمۇم، مەن ئۇلارنى دوختەۋىلەر بىلەن باراۋەر كۆرىمەن. مۇبادا سېنىڭ «مەن دوغلاتمەن !» دېگەن گېپىڭ راست بولسا، سەن ھەتتا ئاتاڭنى ئۆلتۈرگەن بولساڭمۇ ھېچقىسى يوق. قورقماي سۆزلەۋەر، مېنىڭ ۋەتىنىمدە ھېچكىم ساڭا زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزەلمەيدۇ !

شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ ئۆزىگە يېقىنچىلىق قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تاشتۆمۇرنىڭ كۆڭلى تەسكىن تاپقاندەك بولدى ـ دە:

ـــ ئۇلۇغ ئەمىر، گۇناھكار ئەمەسمەن، ـــ دېدى، ـــ ياكى قىر ـ جاڭگاللاردا تەمتىرەپ يۈرگەن ۋەتەنسىز سالپا ـ سایاقمۇ ئەمەسمەن. مەن ... مەن ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ شەخسىي ۋەكىلىدۇرمەن !

تاشتۆمۇرنىڭ شۇبھىلىنىپ، ئەتراپىغا ئالاق ـ جالاق بولۇپ قارىشىدىن ۋە بىردىنلا كۆرەڭلەپ قالتىس بولۇپ كېتىشىدىن شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ كۆڭلىدىكى شۇبھە تېخىمۇ كۈچەيدى. ئۇ مېھمانىنى تېخىمۇ دادىل سۆزلەشكە ئۈندەش ئۈچۈن:

ـــ ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ شەخسىي ۋەكىلىمەن، دېدىڭمۇ؟ ـــ دەپ ئۇنىڭ كېيىنكى سۆزىنى ئاتايىن تەكرارلاپ قويدى.

ـــ شۇنداق، ھۆرمەتلىك ئۇلۇغ ئەمىر، ئالدىڭدا تۇرغان كىشىنى ھەرگىز كىچىك چاغلاپ قالمىغايسەن، مەن دوغلات ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى تەرىپىدىن مەخسۇس تاپشۇرۇقلار بىلەن ئەۋەتىلگەن شەخسىي ۋەكىلىدۇرمەن !

ـــ دوغلات ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى سېنى تاپشۇرۇقلار بىلەن مەخسۇس مېنىڭ يېنىمغا ئەۋەتتىمۇ؟

ـــ ياق، ئۇلۇغ ئەمىر، پۈتۈنلەي ئۇنداقمۇ ئەمەس ! مەن يەنە چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى ھەرقايسى ئەلنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرلىرى ئالدىغىمۇ بارىمەن. مەن يولغا چىقىدىغان چاغدا ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى دوغلات: «پۈرسەت تاپالىساڭ، دوختەۋى خەلقى بىلەنمۇ يولۇقۇپ، ئۇلارنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرى شىراۋۇل دوختەۋى

بىلەن سۆزلىشىپ كۆرەرسەن !» دەپ ئالاھىدە تاپشۇرۇقلارنى بەرگەنىدى.

ــ سەن ھازىر ئەردەۋىلگە كېتىۋاتامسەن؟

ــ ياق ! ئەردەۋىلدىن كەلدىم. ئەمىر بۇلاجى دوغلاتتىن ساڭا يالقۇنلۇق سالام !

ــ ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى دوغلات سالامەتمۇ؟

ــ ئۇ زات ھېلىھەم سالامەتتۇر. ئۇ: «شىراۋۇل دوختەۋنى ئاقساقال نېمىگە موھتاج بولسا، تارتىنماي ماڭا خەۋەر قىلسۇن» دەپ مېنىڭدىن ئېيتىپ بەرگەنىدى ! ئۇ سېنى ئۆز قېرىندىشى دەپ بىلىدۇ.

ــ بىز ئەسلىدىنلا ئۇنىڭ بىلەن بىر ئۇلۇستىن، ــ دېدى شىراۋۇل دوختەۋنى مۇغەمبەرلىك بىلەن كۇلۇپ تۇرۇپ.

ــ خەۋىرىم بار، ــ دېدى تاشتۆمۇرمۇ مەككار شىراۋۇل دوختەۋنىڭ قىلتاقلا ئۆزى دەسسەۋاتقانلىقىنى كۆرۇپ.

ــ تاشتۆمۇر، ئەمدى قاياقلا باراي دەيسەن؟

ــ سېنىڭ ئېلىڭگە مانا ئەمدى كېلىشىم. سېنىڭ بىلەن تازا تېرەن سۆزلەشمەكچىمەن ...

شىراۋۇل دوختەۋنى ئۇنى ھەر تەرەپتىن سىناپ كۆردى. چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى ھەرقايسى ئەللەرنىڭ ئۆزى بېرىپ كۆرگەن يەرلىرىنى ۋە تونۇغان ـ بىلگەن كىشىلىرىنى سوردى. تاشتۆمۇر ئۇنىڭ سوئاللىرىغا قىلچىمۇ دۇدۇقلىماستىن جاۋاب بەردى. شىراۋۇل دوختەۋنى: «كاساپەت، ھەممىنى بەش قولدەك ئېنىق بىلىدىكەن ئەمەسمۇ؟» دەپ ئويلىدى ئىچىدە. ئاخىرىدا ئۇ تاشتۆمۇردىن ئالتۇن تەمتەكنى سورىدى.

ــ ئۇلۇغ ئەمىر، ئۆزۈمنىڭ دوغلاتلاردىن ئىكەنلىكىمنى باشقىلارغا تونۇتماسلىقىم ئۈچۈن، مالچىدەك ياسىنىپ يۈرگەنلىكىمنى مانا ئۆزۈڭمۇ كۆرۈپ تۇرۇپسەن. مېنىڭ ئىشىم شۇنداق بولغاندىكىن، دوغلات ئەمىرىنىڭ تەمتىكىنى كۆتۈرۈپ

يۇرەلمەيمەن. سېنىڭ ھۆزۇرۇڭدا بولمىغان بولسام، ھەتتا ئۆزۈمنىڭ دوغلات قوۋمىدىن ئىكەنلىكىمنىمۇ يوشۇرغان بولاتتىم.

تاشتۆمۈرنىڭ دوغلات ئىكەنلىكىگە شىراۋۇل دوختەۋى شەك ـ شۇبھىسىز ئىشەندى. ئەمدى ئۇنىڭ بۇ يەرگە نېمە ۋەزىپە بىلەن ئەۋەتىلگەنلىكىنى بىلىش كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭغا:

ـــ تاشتۆمۈر، ماڭا قانداق ھاجىتىڭ چۈشكەن بولسا تارتىنماي ئېيتىۋەر ! ـــ دېدى قىلچە چاندۇرماستىن.

ـــ ئۇلۇغ ئەمىر، ئۇلۇسىبىگى ئەمىر بۇلاجى ھازىر دوغلات ئېلىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل چاغاتاي ئۇلۇسى بويىچىمۇ ئالقىشقا ئېرىشتى. نىھايەت، سەن ۋە سېنىڭ ئېلىڭمۇ ئۇنىڭدىن ھېچبىر يامانلىق كۆرمىدىڭلارغۇ دەيمەن؟ !

ـــ شۇنداق، شۇنداق ! ـــ دەپ دەرھال ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى شىراۋۇل دوختەۋى.

تاشتۆمۈر ئۆزىنى رۇسلۇپلىپ، سالماقلىق بىلەن سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

ـــ ھازىر چاغاتاي ئۇلۇسىدا يۈز بېرىۋاتقان توپىلاڭ ـ ئىسيانلار، يېغا ـ غەلىيانلار كۆپەيمەكتە. ھاكىمىيەت بېشىدىكى تۈرلۈك بولمىغۇر ھادىسىلەر ھەقىقىدە مەن ساڭا چۈشەندۈرۈپ ئولتۇرمىسامۇ، ئۆزۈڭ مەندىن بەكرەك چۈشىنىسەن ! چاغاتاي خانى دۆلەت تېمۇر ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ دارمەسىبىرىن دېگەن ئىنىسى چاغاتاي خانى بولغان بولسىمۇ، ئەمما خۇراسانغا بېرىۋىلىپ، ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى كونا ئېتىقادىدىن ۋاز كېچىپ، يېڭى ئېتىقادقا بويسۇنغانلىقىنى ئېلان قىلدى. نەتىجىدە، چاغاتايزادە بوزان خان[1] دارمەسىبىرىنى ياساقتا خىلاپلىق قىلدى،

① بوزان خان ـــ دۆلەت تېمۇرنىڭ ئوغلى.

دېگەن باھانە بىلەن ئاقسۆڭەكلەرگە باشچىلىق قىلىپ توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، تاغسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ چاغاتاي خانلىرىنىڭ ئورنى زادى ئىسسىمىدى. باشباشتاق بەگ ـ ئەمىرلەر ۋە ئىسيانچى سۇلدۇز، بارلاسلار ئۆز خان ـ ئۆز بەگ بولۇشۇۋېلىپ، ھېچكىم ھېچكىمگە بويسۇنمايدىغان تەپرىقىچىلىك ھالىتىنى شەكىللەندۈردى. ھازىرقى خان ماۋەرائۇننەھرلىك بولغانلىقتىن، ئەلۋەتتە سېنىڭمۇ ۋە مېنىڭمۇ بېشىمىنى سىلىمايدۇ ـ دە! ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇ تېخى يېرىلمىغان تاۋۇز، مەھكەم تۇرالامدۇ، يوق؟ تەڭرى بىلىدۇ. بەلكىم ئۇ ئاۋۋالقىلاردىنمۇ زالىمراق بولۇپ چىقامدۇ تېخى، ئۇنىسى ساڭمۇ ۋە ماڭمۇ نامەلۇم. شۇ سەۋەبتىن مەن سېنىڭ نىيىتە ـ ئەھۋالىڭنى بىلمەكچىمەن، سەن ئاۋۋالقىدەكلا دوغلاتلار تەرىپىدە تۇرامسەن ياكى بارلاسلار تەرىپىگە ئۆتمەكچىمۇ؟ ...

ـــ كەسپىڭ ھاممال بولغاندىن كېيىن، كىمنىڭ يۈكىنى كۆتۈرسەڭ بەربىر ئەمەسمۇ؟ بارلاسلاردىن ياخشىلىق كۆرمىگەن ئەل دوغلاتلاردىن ياخشىلىق كۆرەرمۇ؟ ئۇيغۇرلاردا: «ئاكاڭ كىمنى ئالسا، يەڭگەڭ شۇ» دېگەن گەپ بار. شۇڭا، كىم چاغاتاي خانى بولسا، بىز ئۇچۇن بەربىر ئەمەسمۇ؟

قېرى تۇلكە شىراۋۇل دوختەۋنى قۇيرۇق تۇتقۇزمايۋاتاتتى. شۇڭا، ئۇنىڭ ئىككى بىسلىق جاۋابى تاشتۆمۈرگە زادى ياقمىدى. بىراق، ئۇ قىلچە چاندۇرمىدى:

ـــ ئۇلۇغ ئەمىر، مېنى كەچۇر، ـــ دېدى ئۇ كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ، ـــ مەن سېنىڭدىن كىم بىلەن ئىتتىپاق تۈزمەكچى بولىسەن، دەپ سوراۋاتىمەن. يەنى، دوغلاتلار بىلەنمۇ ياكى بارلاسلار بىلەنمۇ؟

ـــ قانداق دەيسەن؟

ـــ «ھەممىسى جۇپ ـ جۇپى بىلەن، مەنلا يالغۇز مۇڭ بىلەن» دېگەن سۆز بار. بۇرۇنقىلارمۇ: «يالغۇز ئوتۇن يانمايدۇ، يالغۇز

قويۇن ئىسسىمايدۇ» دېگەن. ھەقىقەتەن بىلىپ دەپتىكەن ئۇلار !

ــ ماڭا قويساڭ ھېچقايسىسى بىلەن ئىتتىپاق تۈزگۈم يوق !

ــ ناھايىتى ياخشى، مەن مۇشۇنىلا ئۇقسام بولىدۇ. ئەمدى ماڭا رۇخسەت بېرەرسەن. مەن ئۆز ئېلىمگە قايتىپ، ئۆز خىزمىتىمدىن ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى دوغلاتقا ھېسابات بېرىشىم كېرەك.

شىراۋۇل دوختەۋى ئۇنىڭغا جاۋاب بەرمەستىن خىيال سۈرگىنىچە ئولتۇرۇپ كەتتى. ئۇ خېلىغىچە جىم ئولتۇرغاندىن كېيىن، چىلمچىسىدىن چىلىم سورىدى.

ئۇلۇغ ئەمىرنىڭ چىلمچىسى سەيخانىسىغا ئوت يېقىلغان بىر كۈمۈش چىلىمنى كۆتۈرۈپ كىردى ۋە ئاۋۋال چىلمنى خورتۇلدىتىپ تازا دۈت بەرگەندىن كېيىن، ئۇلۇغ ئەمىرگە ئۇزارتتى.

شىراۋۇل دوختەۋى چىلمنىڭ سۈيىنى پورۇقلىتىپ ئۇزاق ئىچىگە تارتتى. ئۇنىڭ ئاغزىدىن ۋە چىلمنىڭ دۈتخانىسىدىن چىقىقان كۆكۈچ ئىس قارا ئۆينىڭ چاڭغىرىقىغا تۈرۈلۈپ ـ تۈرۈلۈپ كۆتۈرۈلدى. ئۇ تازا ھۇزۇرلىنىۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن تاشتۆمۈرگە:

ــ ئەمىر بۇلاجىنىڭ مۇددىئاسى قانداق؟ ــ دەپ سوئال قويدى.

ــ ئەمىر بۇلاجى: «مەن شىراۋۇل دوختەۋى بىلەن بىر يولدىكى ئادەم. ئۇ نېمىنى ماقۇل كۆرسە مەنمۇ شۇنىڭغا رازىمەن» دەپ گەپ ئېيتىپ بەردى.

ــ ئۇ خەت پۈتۈپ بەرمىدىمۇ؟

ــ ئۇلۇغ ئەمىر، بۇ ئىشتا ساددىلىق قىلىشقا بولمايدۇ ! ــ دەپ سوغۇق كۈلدى تاشتۆمۈر، ــ مەن ساڭا باشتا ئېيتتىمغۇ، بۇنداق ۋاقىتتا مېنىڭ يېنىمدىن بىرەر خەت تېپىلسا، مەن سېنىڭ ئالدىڭغا ساق كېلەلەمدىم؟ ئۇلۇمغۇ مەن ئۈچۈن ھېچ نەرسە ئەمەس. بىراق، سىر ـ مەخپىيەتلىك پاش بولۇپ قالىدىغان

بولسا، ئۇ چاغدا چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ تەقدىرىمۇ ھالاكەتكە ئۇچرايدۇ ! شۇڭا، ئەمىر بۇلاجى دوغلات خەت يېزىپ بېرىدۇ، دەپ ئويلامسەن؟

ــ بۇ سۆزۈڭگۇ خاتا ئەمەس.

ــ ئۇنداق بولسا سەن دوغلاتلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش ھەققىدە بىر قارارغا كەلدىڭمۇ؟

ــ شۇنداق، ئەمىر بۇلاجى نېمە دېسە مەنمۇ ھەم شۇ ! ھازىرچە سەن ئارام ئېلىپ تۇر ! ئەتە ـ ئۆگۈنگىچە ئىتتىپاق تۈزۈش ھەققىدە يەنە رەسمىي سۆزلىشىمىز ! ...

تاشتۆمۈر بېشىدىن مالىخىيىنى قولىغا ئېلىپ تەزىم قىلغىنىچە، ئۇلۇغ ئەمىر شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ ئۆيىدىن چىقىپ كەتتى.

* * *

ــ ھوي تاشتۆمۈر، ھوي تاشتۆمۈر، تېز ئورنىڭدىن تۇرۇڭ، تېز بولۇڭ ! ــ دەپ بىرسى تاتلىق ئۇيقۇغا غەرق بولغان تاشتۆمۈرنى ھەدەپ تۇرتتى. ئۇ كۆزىنى ئاران ئاچتى ۋە:

ــ ھە، نېمە ئىش؟ ــ دەپ سورىدى ئۇيقۇچىلىقتا.

ــ چېپىپ كېلىۋاتقان نۇرغۇن ئاتلارنىڭ دۇپۇرلىگەن تۇياق ئاۋازلىرى كېلىۋاتىدۇ. يەنە ئادەملەرنىڭ ئاۋازىمۇ بار. شىراۋۇل دوختەۋى سىزنى تۇتقىلى كېلىۋاتقان بولمىسۇن يەنە؟ !

قاتتىق ئۇيقۇدىكى تاشتۆمۈر بىرسىنىڭ ۋارقىرىغان ئاۋازىنى ئاڭلىغان بولسىمۇ، ئەمما دەرھال ئويغىنالمىدى. ئاخشام ئۇ قاتتىق ھېرىپ كەتكەنلىكتىن بالدۇر ياتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇزاققىچە ئۇخلىيالمىدى. ئۇنىڭ بىر كۆزى ئۇيقۇغا كەتسە، يەنە بىر كۆزى ئويغاق ئىدى. كېچە تۇن ئۇنىڭغا بەك ئۇزاق تۇيۇلۇپ، ھەربىر دەقىقە بىر كۇنگە، ھەربىر سائەت بىر يىلغا ئايلانغاندەك بىلىنىپ كەتتى. ئىتلارنىڭ ھاۋشىشى ئۇنىڭ يۈرىكىنى يىردى: «ۋاي تەڭرىم، ئىتنى نېمىگە ياراتقان بولغىيدىڭ؟» دەپ

زارلىناتتى. شۇ ئويلار بىلەن تاڭغا يېقىن كۆزى ئۇيقۇغا ئىلىنغاندەك بولدى ـ دە، قاتتىق ئۇخلاپ كەتتى. شۇڭا، بىرسىنىڭ ئۇنى قاتتىق تۈرتۈپ ئويغىتىشى، ئاتلانىڭ دۈپۈر ـ دۈپۈرلىرى، ئىتلارنىڭ ھاۋشىغان ئاۋازلىرى ئۇنىڭغا خۇددى چۈشىدەك تۇيۇلۇۋاتاتتى. ئۇ بۇ ئاۋازلارنى ئاڭلاپ دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ كەتمەكچى بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ قول ـ ئايىغى بىردىنلا كالۋالىشىپ كارغا كەلمەي قويدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرمەن دەپ يىقىلىپ چۈشتى ـ دە، ئۇيقۇسىدىن پۈتۈنلەي ئويغاندى.

ـــ ھاسان باخشى، ھاي ھاسان باخشى، قېنى سىلەر، ئات تەييارمۇ؟ ـــ دەپ سوردى ئۇ كەپىدىن يۇگۈرۈپ چىقىۋېتىپ.

بۇ چاغدا قاراڭغۇلۇق ئىچىدىن ھاسان باخشىنىڭ:

ـــ مانا بىز بۇ يەردە، ئات تەييار، ئاللىقاچان توقۇپ قويغان، دەرھال قاچمىساق ئەمدى تۇتۇلۇپ قالىمىز ! ـــ دەپ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

تاشتۆمۈر ھاسان باخشىنىڭ ۋەھىمىلىك ئاۋازىنى ئاڭلاپ يېتىپ كەلگەندە، ئۇلار ئاللىقاچان تەييارلىنىپ بولۇشقانىكەن. بۇ چاغدا تاڭ تېخى سۈزۈلمىگەن، ئەتراپنى تاڭ قاراڭغۇلۇقى قاپلىغان بولۇپ، بىر قەدەم نېرىدىكى نەرسىنى تۇزۈك ئىلغا قىلغىلى بولمايتتى. يىراقتىن چېپىپ كېلىۋاتقان بىر توپ ئاتنىڭ تارسىلدىغان تۇياق ئاۋازى بارغانسېرى يېقىنلاپ كېلىشكە باشلىدى.

ـــ ھەي تاشتۆمۈر، تېز بۇياقتا، تېز بېرى كېلىڭ !

تاشتۆمۈر دەرھال ئاۋاز چىققان تەرەپكە قاراپ يۇگۈردى. بۇ چاغدا ھاسان باخشى، تۇغلۇق تۆمۈر ۋە باسا تەمۈرلەر ئاللىقاچان ئاتقا مىنىپ تەييار بولۇپ تۇرۇشقانىكەن. ئۇلارنىڭ يېنىدا بىردىن سالتاڭ ئات تۇراتتى.

تاشتۆمۈر گەپمۇ قىلماستىن توقۇقلۇق تۇرغان بىر ئاتقا ئىرغىپ مىندى ـ دە، يەنە بىر سالتاڭ ئاتنى يېتىلىگەن پېتى

ئېتىنىڭ بېشىنى توقاي تەرەپكە قارىتىپ بۇرىدى.

ئۇلار تاغدىكى مالچىلار قورۇسىدىن قېچىپ چىقىپ توقايلىقنى توغرا كېسىپ ئۆتتى ـ دە، توقايلىقنىڭ چېتىدىكى بىر بۇك ئورماننىڭ ئىچىگە شۇڭغۇپ كىرىپ كەتتى. دەل مۇشۇ چاغدا تاڭمۇ سۇزۇلۇشكە باشلىدى. تاشتۆمۈرلەر بۇك ئورمانلىقنىڭ دالدىسىدىن پايدىلىنىپ ئۆزلىرىنى تۇتماقچى بولغان شىراۋۇل دوختەۋىلەردىن ئاخىر قېچىپ قۇتۇلدى. چۇشكە يېقىن ئورمانلىقنىڭ ئايىغىدىكى قاراتاش دېگەن يەردە قابا دەرياسىنى كېچىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئاتلىرىنى ئالماشتۇرۇپ، جەنۇبقا قاراپ جىددىي يۇرۇپ كەتتى ...

*　　*　　*

تاشتۆمۈر دوختەۋىلەرنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرى شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ قارا ئۆيىدىن قايتىپ چىققاندىلا، ئۆزىنىڭ تەقىب ئاستىغا ئېلىنغانلىقىنى ئاللىقاچان سەزگەنىدى. ئەمما، ئۇ ھېچنېمىنى سەزمىگەن بولۇپ، تاكى گۈگۈم چۈشكەنگە قەدەر ئاۋۇلنىڭ ئىچىدە ئايلىنىپ يۇردى. ئاخىر دەريا ياقىسىدىكى بۇك ئورمانلىق ئىچىدە ھاسان باخشىنىڭ ياردىمى بىلەن ھېلىقى تەقىب قىلغۇچىنى يىغىشتۇرۇۋەتكەندىن كېيىن، دەرھال تاغدىكى مالچىلار قورۇسىغا قېچىپ كېلىپ يوشۇرۇنۇپ ۋەزىيەتنى كۆزەتتى. ئىككى كۈندىن كېيىن تۇغلۇق تۆمۈرنى ئېلىپ جەنۇبقا ــ ئەردەۋىلگە قاراپ يولغا چىقىدىغان بولۇپ، ھاسان باخشى بىلەن پۇتۇشتى.

تاشتۆمۈر كاززاپ شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ دوغلاتلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزىدىغانلىقىغا ئەسلىدىلا ئىشەنمەيتتى. ئۇنىڭ شىراۋۇل دوختەۋى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئىتتىپاق تۈزۈش

مەسلىسى ئۇستىدە سۆھبەتلەشكەنلىكى پۇتۇنلەي بىر ھىلە ئىدى. مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىقلا ئۆزىنىڭ ئەسلىي مۇددىئاسىنى يوشۇرۇپ كېتەلەيدىغانلىقىغا ئىشەنگەن تاشتۆمۈر تۇغلۇق تۆمۈرنى ئۆزى بىلەن ئەردەۋىلگە ــ دوغلات ئېلىگە كېتىشكە كۆندۈرگەندىن كېيىن، دەرھال شىراۋۇل دوختەۋى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنى ئىتتىپاق تۈزۈش نامى بىلەن كولدۇرلاتتى، شۇنىڭ بىلەن بىللە چاغاتايزادە تۇغلۇق تۆمۈرنى ئېلىپ دوختەۋىلەر ئېلىنىڭ چېگراسى ئىچىدىن ساق ـ سالامەت قېچىپ چىقىش ئۈچۈن كۆپ باش قاتۇردى. شۇڭا، ئۇ ئۆزىنىڭ تاغدا مال بېقىۋاتقان تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن ئۇچراشقانلىقىنى دوختەۋىلەردىن قاتتىق سىر تۇتتى. چۈنكى، تۇغلۇق تۆمۈرنى ئۆزىگە ئىشەندۈرۈش ئانچە ئوڭايغا توختىمايتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن ئۇچراشقانلىقى مۇبادا شىراۋۇل دوختەۋىگە مەلۇم بولۇپ قالىدىغان بولسا، ئۆزىمۇ ۋە تۇغلۇق تۆمۈرمۇ ساق قالمايدىغانلىقى تاشتۆمۈرنىڭ ئۆزىگىمۇ ئايان ئىدى. شۇڭا، ھەممىدىن ئاۋۋال ھاسان باخشىغا ئۆزىنى ئاشكارىلاش ئارقىلىق ئۇنىڭ ئۆزىگە بولغان ئىشەنچىگە ئېرىشتى ـ دە، يەنە ھاسان باخشى ئارقىلىق تۇغلۇق تۆمۈرگە ئۇنىڭ مەرھۇم چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخاننىڭ تەخت ۋارىسى، چاغاتايزادە ئىكەنلىكى، دوغلات ئۇلۇسىبېگى ئەمىر بولاجىنىڭ ئۇنى ئەردەۋىلدە چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ تەختىگە يۆلەپ چىقارماقچى بولۇۋاتقانلىقى ھەققىدىكى ئۇچۇرنى يەتكۈزدى. ئەمما، تۇغلۇق تۆمۈر بۇ گەپكە يەنىلا ئىشەنمىدى. ئاخىر تاشتۆمۈر بۇ ئىشنى ئانىسى مەڭلىك خاتۇندىن سوراپ ئۇقۇپ بېقىشى كېرەكلىكى ھەققىدە ئۇنىڭغا مەسلىھەت بەردى. تۇغلۇق تۆمۈر كىيىملىرىنى يېڭۈشلەش باھانىسى بىلەن ئاۋۇلىغا قايتىپ بېرىپ، ئانىسى مەڭلىك خاتۇندىن بۇ ئەھۋالنى سورىدى. ئانىسى ئۇنىڭغا ھەقىقىي ئەھۋالنى ئەينەن سۆزلەپ بەردى. شۇنىڭدىن كېيىنلا ئۇ ئۆزىنىڭ مەرھۇم چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخاننىڭ ئۆز پۇشتىدىن بولغان

تەخت ۋارىسى چاغاتايزادە ئىكەنلىكىگە ئىشەندى ۋە ئۆگەي ئاتىسى ئۇلۇغ ئەمىر شىراۋۇل دوختەۋىدىن ئۆزىگە تەئەللۇق نەرسىلەرنى تەلەپ قىلىپ ياندۇرۇۋالماقچى بولدى.

تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ بىر ئىشقا كىرىشسە، ئاداققى مەقسەتكە يەتمىگۈچە ھەرگىز بولدى قىلمايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلىدىغان ئەتكە[1]سى ھاسان باخشى ئۇنىڭغا نەسىھەت قىلدى:

ــ ھۆرمەتلىك چاغاتايزادەم، ــ دېدى ئۇ، ــ مېنىڭدىن ساقلا نەسىھەت شۇكى، ئارتۇقچە قېنىڭنى قىزىتمىغايسەن، شۇ سەۋەبتىن سەن كىچىكىڭدىن تا ھازىرغا قەدەر قانچىلىك جەبىر ـ جاپا تارتتىڭ. كىم بىلىدۇ، شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ قېشىغا بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن ھېسابلاشساڭ، بەلكى يەنە بىرەر پېشكەللىككە ئۇچراپ قالامسەن. شۇڭا، ئىشىنىڭ ئاقىۋىتىنى ئوبدان ئويلىشارسەن. بۇنداق دېيىش ئارقىلىق ھەرگىزمۇ سېنى ئۆز نىيىتىڭدىن يانداۋرماقچى ئەمەسمەن. ئەكسىنچە، مەن سېنىڭ ئەسلىدە ئۆزۈڭگە تەئەللۇق بولغان نەرسىلىرىڭنى قايتۇرۇۋېلىشىڭنى قوللايمەن. بەلكى سېنىڭ چاغاتاي سەلتەنىتىنىڭ تەختىگە تىنچ ـ ئامان چىقىشىڭغا تىلەكداشمەن ! مۇبادا بۇ مەقسەت ئوڭۇشلۇق ئەمەلگە ئاشسا، ھەممىمىز سەن ئۇچۇن خۇشال بولىمىز، تەنتەنە قىلىمىز. لېكىن، سەن ئۇلۇغ ئىشقا تۇتۇنماقچى بولۇۋاتقان يىگىتتۇرسەن. شۇڭا ئالدىرىماي، ھودۇقماي ئويلاپ ئىش قىلىش كېرەك، دېمەكچىمەن !

ــ ئى ھۆرمەتلىك ھاسان باخشى، مەن سېنىڭ گېپىڭنى چۈشىنىپ ئولتۇرۇپتىمەن، مەن سېنى ئۆز ئاتام دەپ بىلىمەن. سېنىڭ مەسلىھەت ـ نەسىھەتلىرىڭ مەن ئۈچۇن گويا ياساق ـ تۇزۇكتۇر ! لېكىن، بىرنەرسىنى ئۇنتۇماسلىق لازىمكى: ھەر ئىشنى قىزىقىدا قىلغان ياخشى، بولمىسا پۇرسەت قولدىن

---

① ئەتكە ــ ئۇستازى، ئىلىم بەرگۈچى.

كېتىدۇ!

تۇغلۇق تۆمۈر سۆزىنى تۈگىتىپلا چىقىپ كەتتى. بۇ چاغدا تاشتۆمۈر باھادىر ھاسان باخشىغا ئۆز يۈرىكىدىكى دەردىنى ئېچىپ ئېيتقانىدى:

ــ كۆردىڭىزمۇ، تۇغلۇق تۆمۈرنى، كىمنى دورىغان؟ ئۇنى ئون يىلدىن بۇيان قوي بېقىپ جەبىر ـ جاپا چېكىپ، قىزىققانلىقى بېسىلدى، ئەدىپىنى يەپ، بۇرنىغا سۇ كىردى، دېسەم، نەدىكىنى ! تېخىمۇ ئېشىپ بەئەينى يېنىپ تۇرغان چوغقا ئايلىنىپتۇ. ئاڭلىسام خەقلەر ئۇنىڭ مەرھۇم ئاتىسى ئېسەن بۇغاخانىمۇ مېڭىسىگە بىرنەرسە ئورناشتىمۇ، بولدى، ئۇنى زادىلا قايتۇرۇپ بولماس ئىدى، دېيىشىدۇ. ھوششەرە، ئېسىل ئاتىنىڭ قۇلۇنى مانا مۇشۇنداق ئېسىل تاي بولىدۇ. شۇغىنىسى ھازىر ئۇ تېخى ئاجىز، قانات ـ قۇيرۇقى تېخى قاتمىدى ۋە بارلاس، سۆلدۇز، دوختەۋى، جۇراس، بايئېرقۇ ... خەلقىگە ئۆز ئەمرىنى ئۆتكۈزەلەيدىغان دەرىجىگە يەتمىدى. ئۇ بىر پالاكەتكە ئۇچراپ قالمىسلا بولاتتىغۇ؟ ئۇنىڭدىن خاۋاتىرلىنىۋاتىمەن.

*　　*　　*

شىراۋۇل دوختەۋى ئۆگەي ئوغلى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ نىيەت ـ ئەھۋالىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى كۆرۈپ ۋەھىمە يەپ قالدى: «بۆرىنىڭ بالىسىنى ھەرقانچە باققان بىلەن يەنىلا بۆرە بولىدۇ ـ دە» دەپ ئويلىدى ئۇ ئۆز ئىچىدە، «قارا، پوتلىسىنىمۇ ئوڭلاپ ئېرتالمايدىغان بىر كۆك ماڭقا يېتىمنىڭ چوڭ بولۇۋېلىپلا ئېتىلىپ تۇرىدىغان قاپلانغا، دەسسىگەن نەرسىنى يانجىپ تاشلىمىغۇچە ھەرگىز بولدى قىلمايدىغان مەست بۇغرىغا، تەگكەن قوينى يېرىپ تاشلىمىغۇچە زادى توختىمايدىغان كۆك بۆرىگە ئايلانغىنىنى كۆرمەمدىغان ... بىراق، يېقىنقى كۈنلەردىن بېرى

ئۇ ئۆزىنىڭ ھەقىقىي نەسەب ـ ھەسەبىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى سۈرۈشتە قىلىپ قالدى. ھەتتا مۇشۇ ئىش تۈپەيلىدىن مېنىڭ بىلەن ئارقا ـ ئارقىدىن ئىككى داپقۇر سوقۇشتى. بولۇپمۇ بۇ داپقۇردا ئۇ ئۆيۈمگە باستۇرۇپ كىرىپ، كانىيىمنى بوغۇپ تۇرۇپ ھېلىقى يولۇاس سۈرەتلىك ئالتۇن تەمتەكنى ھازىرنىڭ ئۆزىدە ماڭا بېرىسەن، دەپ مېنى قىيىن ـ قىستاققا ئالدى. بەرمىگەن بولسام، ئۇ مېنى ئۆلتۈرۈۋېتىشتىن يانمايدىغاندەك قىلاتتى. ئاخىر يولۇاس سۈرەتلىك ئالتۇن تەمتەكنى ئۇنىڭغا بېرىپ قۇتۇلدۇم ! بۇ ئىلگىرى ئۇنىڭدا زادى كۆرۈلۈپ باقمىغان بىر غەلىتە ھالغۇ ...» شىراۋۇل دوختەۋى تولا ئويلاپ، بۇ ئىشنىڭ تېگىگە يېتەلمىدى. ئۇ بېشىنىڭ ئىچىمۇ ـ تېشىمۇ قېتىپ نېمە قىلارىنى بىلەلمەي تۇراتتى. ئۇنىڭ پايلاقچىلىرىدىن بىرسى كىرىپ: «تاشتۆمۈر ھەمىشە دېگۈدەك تاغدىكى مالچىلار قورۇسىغا بېرىپ تۇغلۇق تۆمۈرلەرنىڭ كەپسىدە قونۇپ قالىدىكەن» دەپ خەۋەر قىلدى. بۇ گەپنى ئاڭلاپ، شىراۋۇل دوختەۋنىڭ كۆزى پاللىدە يورۇپ كەتكەندەك بولدى ۋە: «ھە، ئىش مۇنداق ئىكەن ـ دە، مەن تېخى ئۇنى ئەمىر بۇلاجىنىڭ مېنىڭ بىلەن ئىتتىپاق تۇزۇشكە ئەۋەتكەن ئادەمى دەپ يۇرسەم، ئۇ ئەسلىدە تۇغلۇق تۆمۈر دېگەن يېتىم ئوغلاقنى كۆزلەپ كەلگەنىكەن. ئۇنى ھەرگىز تىرىك قويۇشقا بولمايدىكەن. مۇبادا ئۇنى يوقاتمىسام، تۇغلۇق تۆمۈرنى قۇتۇرتىپ، ئۇنى ماڭا قارشى قويىدۇ ـ دە، ئېلىمىزنىڭ ئىتتىپاقىنى بۇزۇپ، روزغارىمىزنىڭ بەرىكىتىنى قاچۇرىدۇ. شۇڭا، ئۇنداق بۇزغۇنچىنى دەرھال تۇتۇپ كۆزدىن يوقىتىشىم كېرەك» دەپ ئويلىغانىدى. شۇڭا ئۇ دەرھال يىگىرمە ـ ئوتتۇز ئادىمىنى ئېلىپ ئۆزىنىڭ تاغدىكى مالچىلار قورۇسىغا قاراپ كېچىلەپ يولغا چىققانىدى...

نەزم

كىمكى يېڭىدىن سالسا ئىمارەت،
ئۇ كېتىپ، باشقىسى كۆرىدۇ راھەت.
ۋە لېكىن باشقىدا يەنە شۇ ھەۋەس،
ھېچكىم بۇ بىنانى پۈتكۈزگەن ئەمەس.

— شەيخ سەئدى

بەشىنچى باب

مۇز داۋاندا خېيىم ـ خەتەرگە يولۇقۇش

«شېكەرنىڭ قىممىتى قومۇشتىن ئەمەس، بەلكى ئۆزىدىكى خۇسۇسىيەتتىن.»

ـــ شەيخ سەئدى

مىلادىيە 1337 ـ يىلى 6 ـ ئاي.

تەكرىتاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان مۇزارت غولى شاتى[1] دېگەن يەرگە كەلگەندە بىردىنلا يېيىلىپ ئېقىپ ئانچە چوڭمۇ ئەمەس بىر كۆل ھاسىل قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن يەنە بۇ ھاۋزىدىن تۆۋەنگە قاراپ شارقىراپ ئېقىپ كېتەتتى. ياپيېشىل ئوت ـ چۆپلەر بولۇق ئۆسكەن ۋادىدا شارقىراپ ئېقىۋاتقان مۇزارت ئېقىنىنىڭ ياقىسىدىكى بۇك ئۆسكەن شەمشادلارنىڭ غوللىرى سۇزۇك ئېقىۋاتقان سۇ يۈزىگە تېگىپ تۇراتتى. ھاۋزا ـ كۆلنىڭ ياقىسىدا ئەگرى ـ دوناي بىرقانچە تۇپ قېرى قارىياغاچلار ئۆسكەن بولۇپ، ھاۋزا ياقىسىدىكى مەيدانغا قېلىن سايە تاشلاپ تۇراتتى. مۇزارت غولىنىڭ ئىككى ياقىسىنى بويلاپ قويۇق باغجانلاپ ئۆسكەن ئازغانلاردا ساپسېرىق گۈللەر ئېچىلىپ كەتكەنىدى. بۇك قارىياغاچلىق مەيدانىنىڭ ئەتراپىنى بويلاپ خام كېسەكتە ۋە كۆمىلاچ تام بىلەن قوپۇرۇلغان پاكار ـ پاكار لاي سۇۋاق ئۆيلەر

[1] شاتى ـــ قەدىمكى يەر ئىسمى. ھازىرقى نامى شوتا. ئىلى ۋىلايىتىدىكى موڭغۇلكۈرە ناھىيەسى تەۋەسىدە.

بار ئىدى. بۇ يەر تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى ئىلى ۋادىسىدىن جەنۇبتىكى ئاقسۇ ۋادىسىغا قاراپ ماڭغان كارۋانلار توختاپ قونالغۇ قىلىدىغان مۇھىم مەنزىللەرنىڭ بىرسى بولۇپ، كىشىلەر بۇ يەرنى شاتى دەپ ئاتىشاتتى.

بۈگۈن ئۈي يىلىدىكى سەرەتان ئېيىنىڭ تۇنجى كۈنى ئىدى. ئىلى ۋادىسىدىن مۇزداۋان ئارقىلىق جەنۇبتىكى ئاقسۇ ۋادىسىغا ماڭغان بىر توپ مۇسۇلمان ئۇيغۇر سودىگەرلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان بىر كارۋان ۋە ئۇلارغا يولدا قوشۇلۇپ بىللە جەنۇبقا قاراپ ماڭغان بىر ئوتتۇرا ياشلىق كىشى بىلەن ئىككى يىگىتمۇ مۇشۇ شاتى دېگەن يەردە چۈشكۈن قىلىشقانىدى.

بۇ كەچقۇرۇن كۈن ئولتۇرۇۋاتقان چاغ ئىدى. قىزىل شەپەق نۇرىغا چۆمۈلگەن مۇزارت جىلغىسىنى كەچكى گۈگۈم جىمجىتلىقى قاپلىغانىدى. يىراقتىكى خانتەڭرى چوققىسى① بىلەن تۆمۈر چوققىسى② كەچكى شەپەقتىن قىزىل رەڭلىك لىباس كىيگەن بولۇپ، ئاسمان گىرۋەكلىرىدىكى پاختىدەك ئاپپاق بۇلۇتلاردىن قىپقىزىل بەلباغ ھاسىل بولغانىدى. ھاۋزىغا يېقىن بىر يەردىكى بۇك ئورمانلىق ئىچىدە تاغ قۇشقاچلىرى گۈر ـ گۈر قىلىپ ئۇچۇپ يۈرۈشەتتى. ئۇلار شاختىن ـ شاختا قونۇپ، بىرلا ئاھاڭدا چۈچۈك سايراشماقتا. قېلىن ئورمانلىق بىر چېتىدە بىر ئەنجان پاختىكى ھىجران قايغۇسى ئىچىدە ھارغىنىنى زادىلا سەزمەستىن توختىماي سايرىماقتا ئىدى.

ھاۋزا بويىدىكى قېرى قارىياغاچلىقنىڭ ئاستىدىكى مەيداندا چۈشكۈن قىلىشقان سودىگەرلەر تەرىپىدىن يېقىلغان گۈلخانلارنىڭ قىپقىزىل ئوت يالقۇنى گۈگۈم قاراڭغۇلۇقىدا

---

① تەڭرىتاغلىرىنىڭ مەشھۇر چوققىلىرىدىن بىرسى. ئىلى ۋىلايىتىدىكى موڭغۇلكۈرە ناھىيەسى تەۋەسىدە، دېڭىز يۈزىدىن 6995 مېتىر ئېگىز.

② تەڭرىتاغلىرىنىڭ مەشھۇر چوققىلىرىدىن بىرسى. ئاقسۇ ۋىلايىتى تەۋەسىدە. دېڭىز يۈزىدىن 7485 مېتىر ئېگىز.

كۆيۈۋاتقان قىلدەك تولغىناتتى. يالقۇن سودىگەرلەرنىڭ ساقال باسقان چىرايىنى، بەدەنلىرىنى، ئوت ـ چۆپ يەپ، بوغۇز چاينىشۋاتقان ئات ـ قېچىرلارنى ۋە بىر يەرگە دۆۋىلەپ قويۇلغان يۈك تېڭىقلىرىنى يورۇتماقتا ئىدى. ئۇلاردىن سەل بېرىراقتا چۈشكۈن قىلىشقان ھېلىقى ئۇچ ئادەمنىڭ شولىسى گۈلخان يورۇقىدا ئېنىق كۆرۈنمەكتە ئىدى. ئۇلار لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان گۈلخان يالقۇنىغا قاراپ جىم ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بىرسىنىڭ يېشى قالغان ئىككىسىدىن خېلىلا چوڭ ئىدى. ماڭغال[1]دا كۆيۈۋاتقان ئوتنىڭ يورۇقىدا ئۇنىڭ سۈرلۈك كۆزىدىن ساداقەتمەنلىك، ساقال ـ بۇرۇت قاپلىغان يۈزىدىن قەتئىيلىك، جەسۇرلۇق ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. قالغان ئىككىسى بەكمۇ ياش يىگىتلەر بولۇپ، بىرسى ئالدىدىكى ماڭغالدا كۆيۈۋاتقان ئوتقا قاراپ چوڭقۇر ئويغا چۆمۈپ ئولتۇرغانىدى. يەنە بىرسى قولىدىكى تايىقى بىلەن ماڭغالدىكى چوغلارنى بىر يەرگە دۆۋىلەپ قويغاندىن كېيىن، تاۋاقتىكى بولدۇرۇلغان خېمىردىن ئۇزۇۋۇبلىپ چوغقا كۆمەچ كۆمۈشكە باشلىدى.

ئۇ كۆمەچلەرنى كۆمۈپ بولغاندىن كېيىن، چايجۇشنى چوغقا يېقىنراق ئىتتىرىپ قويدى.

بۇ ئۇچ يولۇچىنىڭ ئىچىدىكى چوڭراق بىرسىنىڭ ئىسمى تاشتۆمۈر ئىدى. قالغان ئىككى يىگىتنىڭ ئىچىدىن ئوتقا قاراپ خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغىنىنىڭ ئىسمى تۇغلۇق تۆمۈر ئىدى. چوغقا كۆمەچ كۆمگىنىنىڭ ئىسمى بولسا باسا تەمۈر ئىدى.

ـــ تاشتۆمۈر ئاغا، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر خىيالدىن بېشىنى كۆتۈرۈپ، ـــ ھاسان باخشى ھازىر قانداق بولغاندۇ؟ مېنىڭ پۇتۇن ئەس ـ يادىم ئاشۇ ئادەمدىلا قالدى ! ...

ـــ ئەي، چاغاتايزادە، غەم قىلمىغايسەن، ـــ دېدى جاۋابەن تاشتۆمۈر، ـــ يەيدىغان رىزقى بولسا، جېنى ئامان قالۇر. مۇبادا

---

① ماڭغال ـــ ئۇچ پۇتلۇق تۆمۈر ئوچاق، ئوتدان.

ئاشۇ چاغدا ئۇ دوختەۋىلەرنى ئازغاشتۇرۇپ ئەكەتمىگەن بولسا، سېنىڭ بىلەن بىز ئاقسۇنىڭ بوسۇغىسىغا ئامان ـ ئېسەن يېتىپ كېلەلمىگەن بولاتتۇق ! ...

ـــ ھۆرمەتلىك تاشتۆمۈر ئاغا، سەن ئېيتىۋاتقان ئاشۇ ئاقسۇغا يەنە قانچىلىك مۇساپە قالدى؟

ـــ جانابي چاغاتايزادەمگە مەلۇم بولغايكى، ـــ دېدى تاشتۆمۈر سەل ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، ـــ يەنە ئون ئۈچ مەنزىلنى بېسىپ ئۆتسەك، ئاندىن ئاقسۇغا يېتىپ بارالايمىز. بىراق، ھۆرمەتلىك چاغاتايزادە، خاتىرجەم بولغايسەن، مەن سېنى دوختەۋىلەر ئارىسىدىن ئەپچاقاندىن بۇيانقى ئاشۇ ئىككى يۈز قىرىق كۈن ۋە ئىككى يۈز قىرىق تۈن ئىچىدە قانىتلىققا سوقتۇرماي، تۇمشۇقلۇققا چوقۇتماي مۇھاپىزەت قىلىپ، ساق ـ سالامەت بۇ يەرگە ئەكېلەلىگەنىكەنىمەن، قالغان ئون ئۈچ كۈن ۋە ئون ئۈچ تۈن ئىچىدە سېنى يەنە ھەم قانىتلىققا سوقتۇرماي، تۇمشۇقلۇققا چوقۇتماي مۇھاپىزەت قىلىپ ئاقسۇغا ساق ـ سالامەت يەتكۈزۈپ بارغايمەن !

ـــ رەھمەت ساڭا ھۆرمەتلىك تاشتۆمۈر ئاغا، كۆپ تەشەككۇر ساڭا، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر سالماق سۆزلەپ، ـــ خۇددى سەن ئېيتقاندەك بىزنىڭ كۆك ئېرتىش بويىدىن قېچىپ چىققىنىمىزغا مانا بۇگۈن ساقمۇساق ئىككى يۈز قىرىق كۈن ۋە ئىككى يۈز قىرىق تۈن بولغان بولىدۇ. بىز قاچقۇنلۇقتا ياشىغان ئاشۇ كۈنلەر ۋە تۈنلەردە چۆل ـ بايابانلاردا تاشنىڭ زەخمىتى، تىكەنىنىڭ ئازابىدىن جىسمىمىز يەتكۈچە ئازاب يەپ، كۆڭلىمىز دەككە ـ دۈككە ئىچىدە پەرىشان بولۇپ، يەتكۈچە دەرد تارتتۇق ! ئەلھال، ئاخىر بۇ دەرد ـ ئەلەملەرنىڭ چېكىگە يېتىدىغان كۈنلەرمۇ يېتىپ كەلدى ! ... بىراق، مەن شادىمانلىقتا تولغان مۇشۇ پەيتلەردە ئاغزىمغا ئىلىم سالغان ۋە ساڭا مېھرىبان ئاتا ئورنىدا ئاق ـ قارىنى تونۇتقان ئاشۇ ئاق كۆڭۈل ئۇستازىم ھاسان باخشىنى بەكمۇ سېغىنىۋاتىمەن ! ...

بىسيار تەسىرلەنگەنلىكىدىن بولسا كېرەك، كۆڭلى يېرىم بولغان تۇغلۇق تۆمۈر دەرھال يەرگە قاراپ تۇرۇۋالدى، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئۇنچىدەك ياش تامچىلىرى تاراملاپ تۆكۈلۈشكە باشلىدى.

بۇ چاغدا ھېلىقى بىر توپ مۇسۇلمان ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئاقساقلى قولىدا ئۇچ نانىنى كۆتۈرۈپ ئۇلارنىڭ قېشىغا كەلدى. تاشتۆمۈر باھادىر ئۇنى كۆرۈپ دەرھال ھوشيارلاندى.

ــ ئى ياخشى ئادەملەر، ھارمىغايسىلەر ! ــ دەپ سالام قىلدى سودىگەرلەر ئاقساقلى ئۇلارغا، ــ نەچچە كۈندىن بېرى يول مېڭىش بىلەن بولۇپ كېتىپ، سىلەر بىلەن تۇزۇككىنە پاراڭلىشالمىدۇق. سەپەرداش ئىكەنمىز، تونۇشۇپ قالايلى. ئى ياخشى ئادەملەر، سىلەر كىم، قايسى ئۇلۇستىن بولىسىلەر، نەدىن كەلدىڭلار ۋە نەگە ماڭدىڭلار؟

ــ مەن دوغلات، ــ دەپ قىسقىلا جاۋاب بەردى تاشتۆمۈر ئۇنىڭ سوربغان سوئالىغا، ــ مېنىڭ ئات ـ جونۇمنى سورىساڭ، مېنى تاشتۆمۈر باھادىر دەپ ئاتىشىدۇ. بىزلەر ئەردەۋېلگە قاراپ ماڭدۇق. سىلەرچۇ؟ مېھمان، سەن قايسى ئۇلۇستىن، كىم بولىسەن؟

ــ بىزلەر مۇلكىي قەشقەرىيەگە ماڭغان مۇسۇلمان ئۇيغۇر سودىگەرلىرى بولىمىز. مەن بۇ سودىگەرلەرنىڭ ئاقساقلى بەگچەك بولۇرمەن. ئۆزۈم ئاستانە ئالمالىقتىن بولىمەن.

ــ بەگچەك ئاقساقال، سىلەر نېمە سودا بىلەن مەشغۇل بولىسىلەر؟

ــ بىز تېرە ـ تەرسەك سودىسى بىلەن مەشغۇل بولىمىز. ھەر يىلى قىشقىچە ئالتاي ـ ئېرتىش بويىدا ياشايدىغان كۆچمەن دوختەۋىلەردىن بۇلغۇن، قاما ـ سۆسەر، بورسۇق ـ تۈلكە، بۆرە ـ يىلپىز تېرىسىنى يىغىمىز. يازدا يەنە بۇ تېرە ـ تەرسەكلەرنى جەنۇبتىكى ئەردەۋېل، قەشقەر، يەكەن قاتارلىق چوڭ بالىقلارغا

يۆتكەپ بېرىپ سېتىپ پۇل قىلىپ، قۇرۇق مېۋە - چۈگە ئايرىۋاشلاپ، ئىلى ۋادىسىغا يانىمىز. ھۆرمەتلىك تاشتۆمۈر باھادىر دىن شۇنى ئېنىق ئۇقۇۋالغۇم كەلدىكى، سەن بايا ئۆزۈڭنى ماڭا دوغلات دەپ تونۇشتۇردۇڭ، قېنى ئېيتقىنچۇ، دوغلات دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى نېمە؟

بۇ چاغدا بىر تەرەپتە ئۇلارنىڭ سۆھبىتىگە قۇلاق سېلىپ جىم ئولتۇرغان تۇغلۇق تۆمۈر دەرھال:

— ئۇستازىم ھاسان باخشىنىڭ دېيىشىچە، «دوغلات» دېگەن سۆز موڭغۇل تىلىدا «ئاقساق»، «توكۇر» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىكەن. چىڭگىزخاننىڭ ئۇچىنچى ئاكىسى قابۇلى خاننىڭ سەككىز ئوغلى بولۇپ، بولجارخان دېگەن ئالتىنچى ئوغلى توكۇر ئىكەن. شۇڭلاشقا، ئۇنىڭغا «دوغلات» دەپ لەقەم قويۇلغانكەن. ھازىرقى دوغلات ئۇلۇسى ئاشۇنىڭ نەسىل - ئەۋلادلىرى ئىكەن①.

ئۇنىڭ جاۋابىغا قايىل بولغان بەگچەك قولىدىكى ئۇچ ناننى باسا تەمۈرگە بېرىپ، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە:

— بۇ قاملاشقان يېگىت كىم بولىدۇ؟ — دەپ قولىنى كۆرۈشۈش ئۈچۈن تۇغلۇق تۆمۈرگە ئۇزارتتى، — تونۇشۇپ قويايلى، سىز كۆزۈمگە ئىسسىق كۆرۈنىسىز، يېگىت، نېمە بولدىڭىز، چىرايىڭىزنى قايغۇ - پىغان قاپلاپ كېتىپتۇغۇ؟

— بۇ يېگىت چاغاتاي ئۇلۇسىدىن، — دەپ تونۇشتۇردى تاشتۆمۈر سودىگەرلەر ئاقساقلىق بەگچەكنىڭ سەممىيلىكىدىن تەسىرلىنىپ، — مېھمان، مەن قارىسام سەممىي ئادەمدەك كۆرۈنىسەن. مەن ساڭا راست گەپنى قىلاي، بۇ يېگىت چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى ئالىي نەسەبتىن بولىدۇ. ئۇزاق يىللار ئىلگىرى بۇ يېگىتنىڭ ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ چېرىغى بىلەن چاغاتاي مەملىكىتىدىكى جىمى خەلقنىڭ يۈزى يورۇغانىدى. ئۇنىڭ

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، موللا مۇسا سايرامىنىڭ «تارىخى ھەمىدى» دېگەن كىتابىدىن پايدىلىنىلدى. مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى 1 - نەشرى 97 - بەت.

ئاتىسى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ ئالىيجاناب خاقانى ئېسەن بۇغاخان ئىدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن تەڭرى بۇرھانىنىڭ كارامىتى تۇپەيلىدىن بۇ پەرزەنت دوختەۋىلەر ئېلىدىكى شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ ئۆيىدە يورۇق دۇنياغا كۆز ئاچتى. ئانىسى مەڭلىك خاتۇن ئۇنى يۇرەك قېنىنى بىلەن پەرۋىش قىلدى. جاھان ئېمىكئانىلىرى ئۇنى رەنجۇ مۇشەققەت، دەرد ـ ئەلەم ئېمىزگۈسى بىلەن ئېمىتىپ تەربىيەلەپ قاتارغا قوشتى. ئەلھال، ھەممە خۇشاللىق، ھەممە رەنجۇ مۇشەققەتنىڭ چېكى بولغىنىدەك، دەرد ـ ئەلەم دەرياسى قۇرۇغانلىقتىن، مانا ئەمدى ئۇ مەقسەت قىرغىقىغا يېتىش ئالدىدا تۇرۇپتۇ.

ـــ ھە سىز مەرھۇم ئېسەن بۇغاخانىنىڭ ئوغلى چاغاتايزادە تۇغلۇق تۆمۇر ئىكەنسىز ـ دە؟ ـــ بەگچەكنىڭ تەئەججۇپ ئىلكىدىكى كۆزلىرى يوغان ئېچىلغاندى، ـــ مەن ئۆتكەن يىلى قىشتا كۆچمەن دوختەۋىلەر ئارىسىدا تېرە ـ تەرسەك يېغىپ يۇرگىنىمدە، مەرھۇم چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخانىنىڭ ئوغلى يوقاپ كېتىپتۇ، دەپ ئاڭلىغانىدىم. سىز ئاشۇ يوقاپ كەتكەن چاغاتايزادە تۇغلۇق تۆمۇر دېگەن يىگىت ئىكەنسىز ـ دە !

ـــ شۇنداق، سەن ئاڭلىغان يوقاپ كەتكەن چاغاتايزادە تۇغلۇق تۆمۇر دېگەن دەل مۇشۇ يىگىت بولىدۇ ! ـــ دېدى تاشتۆمۇرمۇ ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ.

ـــ ئاللاتائالا بۇ يىگىتنىڭ بەخت ـ تەلىيىنى ئوڭ، ئىقبال ـ ئىستىقبالىنى پارلاق قىلغاي، ئامىن ! ـــ دەپ قولىنى كۆتۈرۈپ چىن دىلىدىن دۇئا قىلدى بەگچەكمۇ، ـــ ئاجىزلارنىڭ دۇئاسى قادىر ئاللانىڭ دەرگاھىدا مەقبۇل بولىدۇ ! چۈنكى، بۇ يىگىتنىڭ پېشانىسى كەڭ ئىكەن، ئۇنىڭ ۋۇجۇد نىشانىدا بىر غايىب شولا ـــ ئۇلۇغلۇق شولىسى جىلۋە قىلىپ تۇرۇپتۇ. بۇ كەمگىچە مەن ئۇچراتقان ھەرقانداق بىر تائىپە، ئادەمدە ئۇنىڭكىدەك بۈيۈكلۈك تەبىئىتىنىڭ نىشاتى[1]، ئۇلۇغۋارلىقنىڭ بىساتى كۆرۈلگەن

① نىشاتى ـــ شادلىق.

ئەمەس !

— ئى مۇسۇلمان، ئېيتقىنىڭ كەلسۇن ! — دەپ تەشەككۇر بىلدۈردى تاشتۆمۈرمۇ دەرھال، — مۇبادا بۇ يىگىتنىڭ ئامىتى كېلىپ، نىيەت ـ ئىقبالى پارلاق بولمىدىغان بولسا، خەتەر بىلەن مۇشەققەتتىن پىچىلغان تونىنى كىيىپ يۈرگەن بىزگە ئوخشاش ئادەملەر خۇددى سەن ئېيتقاندەك ئاسايىشلىق ۋە سۆيۈنۈش مەنزىلىگە چوقۇم يېتۈرمىز !

ئۇ سودىگەرلەر ئاقساقىلى بەگچەكنىڭ يامان ئادەم ئەمەسلىكىگە تولۇق ئىشەندى ـ دە، ئۇنى ئۆز ئادىمى ھېسابلاپ:

— كەلگىن، مۇنۇ ماڭغال ئالدىدا ئولتۇرغىن ـ دە، بىزنىڭ داستىخىنىمىزغا داخىل بولۇپ، تاماقنى بىز بىلەن بىللە يېگىن ! — دېدى.

— سىزگە كۆپ رەھمەت، ھۆرمەتلىك تاشتۆمۈر، مېنى ئۆز ئادەم كۆرۈپ داستىخىنىڭىزغا تەكلىپ قىلغانلىقىڭىزغا رەھمەت ! — دەپ تۇزۇت قىلدى بەگچەك، — بىز تېخى ھېلىلا غىزالىنىۋالغانىدۇق. قېنى سىلەر تارتىنماستىن غىزالىنىۋەرگەيسىلەر !

ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ ياز ئاسمىنىدىكى چاراقلاپ تۇرغان يۇلتۇزلارغا قاراپ قويدى ـ دە، سۆزىنى داۋام قىلدى:

— ئەتىكى كۈن ئوبدان بولىدۇ. مۇبادا ئۇنىڭدىن كېيىنكى كۈنلەرمۇ ئۇدا مۇشۇنداق ياخشى بولمىدىغان بولسا، مۇز داۋاندىن ساق ـ سالامەت ئۆتۈپ كېتەلەيمىز.

— مېھمان، ئېيتقىنىڭ كەلسۇن ! — دەپ قوشۇمچە قىلدى تاشتۆمۈرمۇ دەرھال.

بۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۈر ئۇنىڭدىن گەپ سورىماقچى بولۇپ، بېشىنى كۆتۈردى:

— مېھمان، ئەگەر مۇمكىن بولسا، سېنىڭدىن بىر ئىشنى سورىسام بولامدۇ؟

— ھۆرمەتلىك چاغاتايزادە تۇغلۇق تۆمۈر جانابلىرى، تارتىنـ

ماي سوراۋېرىڭ. مەن سىزنىڭ ھەرقانداق مۇشكۈللۈكىڭىزنى ئاسان قىلىشنى شەرەپ دەپ بىلىمەن!

ــ ھۆرمەتلىك مېھمان، سەن مېنىڭ نەسەب ـ ھەسەبىمدىن كىملىكىمنى بىلدىڭ! ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر سالماق سۆزلەپ، ــ ھەتتا مېنىڭ ئۆتكەن يىلى يازدا دوختەۋىلەر ئېلىدىن قېچىپ كەتكەنلىكىمنىمۇ بىلىدىكەنسەن. شۇنداق، بۇ تولىمۇ ياخشى ئىشقۇ، سەن دوختەۋىلەر ئارىسىدا يۈرگەن چاغلىرىڭدا ھاسان باخشى دەپ ئاتىلىدىغان بىر مۇسۇلمان ئۇيغۇر ھەققىدىكى گەپ ـ سۆزلەرنىمۇ ئاڭلىغان بولساڭ كېرەك؟...

بەگچەك قېشىنى يىمىرىپ بىرپەس ئويلىنىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، بېشىنى كۆتۈرۈپ تۇغلۇق تۆمۈرگە قارىدى ۋە:

ــ جانابىي چاغاتايزادە، ئېيتىڭچۇ، ھاسان باخشى سىزنىڭ كىمىڭىز بولىدۇ؟ ــ دەپ سورىۋىدى، ئۇ دەرھال:

ــ ھاسان باخشى مېنىڭ ئاغزىمغا ئىلىم سالغان ئۇستازىم بولىدۇ! مەن ئۆتكەن يىلى دوختەۋىلەر ئېلىدىن قېچىپ چىققاندىن بېرى، ئۇنىڭ ئۆلۈك ياكى تىرىكلىك خەۋىرىنى ئالالماي، تولىمۇ دىققەت بولۇپ كېتىۋاتىمەن! قېنى ھۆرمەتلىك بەگچەك، ئېيتقىنچۇ، ئۇنى زادى ئۇچراتتىڭمۇ، يوق؟!

ــ قۇللۇق، ئى جانابىي چاغاتايزادە، ــ دېدى بەگچەك كۆزىنى ئۇنىڭدىن ئەپقېچىپ تۇرۇپ، ــ مەن ھاسان باخشىنى ئوزاقى يىلى قىشتا دوختەۋىلەرنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرى شىراۋۇل دوختەۋنىڭ ئاۋۇلىدا بىر قېتىم ئۇچراتقان. شۇ چاغدا ئۇنىڭ بىلەن ئىككىمىز بىر كېچە سۆھبەتلىشىپ چىققاندۇق. ئۇ بىلىدىغىنى بەكمۇ كۆپ بىلىملىك ئادەم ئىكەن.

ــ شۇنداق، ھاسان باخشى كۆپ نەرسىلەرنى بىلىدىغان بىلىملىك ئادەم بولغاچقىمۇ، دوختەۋىلەر خەلقى ئۇنى «باخشى» دەپ ئاتايتتى. مەن نۇرغۇن ئىشلارنى ھاسان باخشى بىلەن تونۇشقاندىن كېيىنلا ئاندىن چۈشىنىشكە باشلىدىم. مانا سەنمۇ بۇنى ھېس قىپسەن. سىلەر نېمە توغرىسىدا سۆھبەتلەشكەنىدىڭلار،

ئۇنىڭ سۆزى يادىڭدىمۇ؟

ــ جانابىي چاغاتايزادەمگە مەلۇم بولغايكى، ــ دېدى بەگچەك ماڭغالدا كۆيۈۋاتقان ئوت يالقۇنىغا قاراپ، ــ ئۇنىڭ شۇ چاغدا ماڭا دېگەن سۆزلىرى ھېلىھەم قۇلاق تۈۋىمدە جاراڭلاپ تۇرۇپتۇ.

ــ سىلەر قانداق ئىش ئۈستىدە سۆھبەتلەشكەنىدىڭلار؟

ــ شۇ چاغدا دېيىشمىگەن پاراڭلىرىمىز قالمىغانىدى، ــ دېدى بەگچەك سەل ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، ــ ئۇنىڭ سۆزلىرىنىڭ مەنىسى تولىمۇ تېرەن ئىكەن، ئۇ نۇرغۇن گەپلەرنى قىلدى. ماڭا ھەممىدىن بەكرەك ئۇنىڭ «جاھانىدىكى جىمى مەۋجۇداتلار بىر ـ بىرىگە ھەمكارلاشقاندىلا ئاندىن ئالەم مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ» دېگەن بىر ئېغىز سۆزى تەسىر قىلغانىدى. بۇ سۆز ھېلىھەم قۇلىقىمدا جاراڭلاپ تۇرۇپتۇ. ئۇ بۇ سۆزنىڭ قىلىپ بولۇپ ماڭا مەنىلىك بىر قاراپ قويغان ۋە ئۆزى باشتىن ـ ئاياغ يېشىپ چۈشەندۈرگەنىدى ...

ــ ئۇ قانداق يېشىپ چۈشەندۈرگەنىدى؟

ــ ھاسان باخشى: «جاھانىدىكى جىمى مەۋجۇداتلار بىر ـ بىرىگە ھەمكارلاشمىسا، ئالەم مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش ئەھمىيىتىنى يوقىتىدۇ» دېگەنىدى، ــ دەپ سۆزىنى باشلىدى بەگچەك، ــ مەسىلەن، پەلەككە بوي تارتىپ، كۆك ئاسمانغا تاقاشقان قاتمۇقات ئېگىز تاغلار ھەددى ـ ھېسابسىز چوڭقۇر غول ۋە جىلغىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. بۇ غولىلاردا ئاقىدىغان زۇمرەتتەك سۈزۈك سۇلار بولسا دەل ئاشۇ ئېگىز تاغلاردىكى قارلىق چوققىلاردىن ئېرىپ ئېقىپ چۈشكەن!

قارا، كۈندۈزدىكى كۆك خاقانى قۇياش بىلەن كېچىدىكى تۈن مەلىكىسى ئاي نېمىدېگەن بىر ـ بىرىگە ياراشقان بىر جۈپ جورىلار ـ ھە؟! ھەر كۈنى شەرقتىكى تاڭ سەھەر مالائىكىسى ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىپ، ئۆزىنىڭ بىنەپشە ھەرىمگە كىرىدىغان دەرۋازىسىنى ئۇلۇغ ئېچىۋەتكەندە، قۇياش ئۇپۇقتىن كۆتۈرۈلىدۇ ـ دە، قاراڭغۇ تۈن ئاسمىنىنى يورۇتۇپ، قۇياش ئىللىتقان

كۈندۈزدىكى كۈن ھاسىل بولىدۇ؛ ئاخشىمى كۆك ئەركىسى قۇياش ئۆزىنىڭ قىزىل ھەرىمگە كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، تۈن مەلىكىسى ئاي ئۈپۈقتىن كۆتۈرۈلۈپ، زۇلمەت باسقان قاراڭغۇ تۈن ئاسمىنىنى يورۇتىدۇ. دېمەك، بۇ ئىككى سەيياررىنىڭ شاراپىتىدىن ئالەمدىكى جىمى مەۋجۇداتلار ۋە زېمىندىكى تىنچلىق ـ ئاسايىشلىق ھاسىل بولىدۇ. ئاتەش قۇياش ئۆز ھارارىتى بىلەن سوغۇق زېمىننى ئىللىتسا، سالقىن ئاي ئۆز نۇرىنى زېمىنغا تەكشى سېپىندۇ. ئۇلار خۇددى مۇزەككەر ـ مۇھەننەستەك ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە ھەمكارلىشىپ بىر ـ بىرىنى تولۇقلاپ تۇرغانلىقتىن، ئالەم مۇساپىسىدىكى ئەزگۈلۈك ۋۇجۇدقا كەلگەن. مۇبادا قۇياش بىلەن ئاي ئوتتۇرىسىدىكى ئاشۇ ھەمكارلىق، بىر ـ بىرىنى تولۇقلاشتەك مۇۋازىنەتلىك بۇزۇلسۇنچۇ، ئۇ ھالدا جاھاننى زۇلمەت قاپلاپ، ئاسماندىن زېمىنغا كۈلپەت ياغار ئىدى ! يەنە ئالايلۇق، زېمىندىكى شاخابچە ـ دەريالار بىلەن دېڭىز، ھاۋزىلار ئوتتۇرىسىدىمۇ ئۆزئارا ھەمكارلىق، ماسلىشىشتەك مۇۋازىنەتلىك مەۋجۇت بولغان بولىدۇ. سان ـ ساناقسىز تارامىلاردىن ئېقىپ شاخابچە ھاسىل قىلغان سۇزۇك بۇلاق سۇلىرى ئاخىر ئۆركەشلەپ ئاققان چوڭ ئەزىم دەريا بولۇپ قوشۇلىدۇ ۋە توختاۋسىز شارقىراپ ئاقىدىغان كۆك ئېرتىشتەك ئېقىپ بېرىپ كاتتا دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ. دېمەك، ئېقىپ بېرىپ دېڭىزغا قۇيۇلۇش ـــ ئاشۇ سان ـ ساناقسىز تارامىلاردىن ھاسىل بولغان ئەزىم دەريادىكى سۇزۇك بۇلاق سۇيىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى مەقسىتىدۇر. سان ـ ساناقسىز دەريا ـ ئېقىنلاردىن ئېقىپ كەلگەن سۇلار توختاۋسىز ئېقىپ كېلىپ ئاشۇ كاتتا دېڭىزغا قۇيۇلۇۋەرسىمۇ، دېڭىز بۇ ھەددى ـ ھېسابسىز سۇنىڭ ھەممىسىنى ئۆزىنىڭ باغرىغا سىغدۇروۋپ كېتەلەيدۇ. دېمەك، بۇنىڭدىن بىز كاتتا دېڭىزنىڭ باغرىنىڭ قانچىلىك بۇيۇك ۋە كەڭ ـ پايانسىز ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىۋالالايمىز ! يەنە مەسىلەن، ھەرقانداق چىرايلىق ئېچىلغان

گۈلنىڭ يېشىل يوپۇرمىقى بولغان بولىدۇ. شۇڭا، كىشىنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرغۇدەك پورەكلەپ ئېچىلغان لالىگۈللەر ياپيېشىل يوپۇرماق بەرگىلىرى ئىچىدە تېخىمۇ گۈزەل كۆرۈنىدۇ ! نىھايەت، تەبىئەت ئالىمى شۇنداق بولغان يەردە، ئىنسانىيەت ئالىمى تېخىمۇ شۇنداق بولىدۇ ! جەڭگاھلاردا ئەمىر ـ بەگلەر بىلەن لەشكەر ـ سىپاھلار بىر ـ بىرى بىلەن يېقىن ھەمكارلاشقاندىلا، ئاندىن لەشكەرلەر پىداكارلىق بىلەن جەڭ قىلىدىغان، ئەمىر ـ بەگلەر ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل ـ پاراسەتلىرىنى تولۇق ئىشقا سېلىش ئارقىلىق پۈتۈن قوشۇننى غەلىبىدىن ـ غەلىبىگە باشلاپ ماڭالايدىغان سۆيۈنەرلىك ھالەت ۋۇجۇدقا كېلىدۇ ـ دە، ئورتاق دۈشمەن ئالدىدا يۇقىرى ـ تۆۋەن بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭدىن قول چىقىرىپ يەكدىللىك بىلەن جەڭ قىلىپ، ھەرقانداق جاھىل دۈشمەننى يېڭىپ، بۆسۈپ ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ ۋە ئاداقىي غەلىبىنى قولغا كەلتۈرمىگۈچە زادى توختىمايدۇ ! يەنە ئالايلۇق، كىشىلەر ئارىسىدىمۇ ئەھۋال خۇددى ئەنە شۇنداق بولىدۇ. چۈنكى، ياخشىلىق بار جايدا يامانلىقمۇ تەييارلىنىدۇ؛ پاكلىق مەۋجۇت بولغان يەردە، چىرىكلىكمۇ مەۋجۇت بولغان بولىدۇ؛ نەپ بار جايدا زىيانمۇ ئۇنىڭغا يارىدۇر. گۈل تىكەنسىز بولمىغىنىدەك ھەسەلمۇ ھەرىسىز بولماستۇر. ھەرقانداق بىر مەخلۇقتا ياخشى خىسلەتلەر ھازىرلانغان بولىدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن، ئۇ يامان ۋە قاباھەتلىك پېئىللارغىمۇ دۇچار بولىدۇ. ھۆسنى گۈزەللىك بىلەن بەختى سەتلىك ئەزەلدىن بىر ـ بىرىدىن زادى جۇدا بولمىغان قوشكېزەكلەردۇر ! چۈنكى، ئاللانىڭ ئادىتى بۇرۇنىدىنلا شۇنداق جارى بولۇپ كەلگەندۇر: ئاسماندا قەھرى چاقماق نامايان بولسا، ئارقىدىنلا رەھمەت يامغۇرى بىللە كېلىدىغان ئىش بارغۇ؟ ...

بەگچەك سۆزلەپ شۇ يەرگە كەلگەندە، تۇغلۇق تۆمۈر قول ئىشارىتى بىلەن ئۇنى سۆزىدىن توختاتتى ـ دە:

ـــ ئەي، ھۆرمەتلىك بەگچەك، شۇنىڭدىن كېيىن ھاسان باخشىنى يەنە ئۇچراتتىڭمۇ؟ ـــ دەپ سورىدى.

ـــ ياق، شۇنىڭدىن كېيىن ئۇنى قايتا ئۇچراتمىدىم. بىراق، ئۆتكەن يىلى قىشتا بۇرۇلتوقاي دېگەن يەردە تېرە ـ تەرسەك يىغىپ يۈرگەن چېغىمدا، شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ ئادەملىرى ئۇنى قاشقانكۆل دېگەن يەردە تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ، دەپ ئاڭلىدىم.

تۇغلۇق تۆمۈر ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ كەتتى:

ـــ نېمە، هاسان باخشىنى ئۆلتۈرۈۋېتىپتىمۇ؟ ! بۇ ئىش قاچان بولغانكەن؟

ـــ سىز دوختەۋىلەر ئېلىدىن قاچقاندا، ئۇ سىز بىلەن بىللە ئەمەسمىدى؟ ـــ دېدى بەگچەك تەئەججۈپ ئىلكىدە.

ـــ بىللە ئىدۇق. لېكىن، بىز قاشقانكۆل ئەتراپىدا ئۇنىڭ بىلەن ئايرىلىپ كەتكەنىدۇق.

ـــ نېمىشقا ئايرىلىپ كەتكەنىدىڭلار؟

ـــ بىز دوختەۋىلەر ئېلىدىن قېچىپ چىققاندا، ئۇ بىز بىلەن بىللە قاچقانىدى، ـــ دەپ چۈشەندۈردى تاشتۆمۈر باھادىر ئېچىنغان هالدا، ـــ بىراق قاشقانكۆل ئەتراپىغا كەلگەندە، دوختەۋىلەر ئارقىمىزدىن قوغلاپ كېلىپ قالدى. ئۇ دوختەۋىلەرنى بۇرۇلتوقاي تەرەپكە ئازغاشتۇرۇپ باشلاپ كەتتى. بىز زەيسان تەرەپكە قاراپ قاچتۇق، ئۇ باشقا تەرەپكە، بىز باشقا تەرەپكە قاراپ ئىككى ياققا بۆلۈنۈپ قاچقان بولغاچقا، ئەلۋەتتە بىللە بولالمايمىز ـ دە. ئۇ ئاخىر دوختەۋىلەرنىڭ چاڭگىلىدىن قېچىپ قۇتۇلالماپتۇ ـ دە، ئىسىت، ۋاي ئىسىت ! ...

بۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۈر:

ـــ هۆرمەتلىك بەگچەك، ـــ دەپ تاشتۆمۈرنىڭ سۆزىنى بۆلدى، ـــ سەن هاسان باخشىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپسەن. شۇڭا، سېنىڭدىن بۇ ئىشنىڭ تەپسىلاتىنى سۆزلەپ بېرىشىڭنى ئىلتىماس قىلىمەن !

ـــ قۇللۇق، جانابىي چاغاتايزادە ! ـــ دەپ قۇللۇق بىلدۈردى بەگچەك دەرهال، ـــ دېسەم، بۇ ئىش كۆڭۈلنى پەرىشان قىلىدۇ ! ...

* * *

مىلادىيە 1336 ـ يىلى تارازا ئېيىنىڭ يىگىرمە ئىككىسى. تاشتۆمۈرلەر تاڭ قاراڭغۇلۇقىدىن پايدىلىنىپ دوختۇرلەرنىڭ تەقىبىدىن قېچىپ قۇتۇلغاندىن كېيىن، ئېرتىش دەريا سىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىنى بويلاپ كۈنپېتىشقا قاراپ بىرنەچچە كۈن ئۇدا يول ماڭدى. ئۇلار قېچىپ كېتىۋېتىپ، ئۇلۇغ ئەمىر شىراۋۇل دوختۇرى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن قوغلامچىلىرىنىڭ بىرنەچچە قېتىملىق ھوجۇمىغا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ئەمما ئەجەل سىرتىمىقىدىن ئارقىمۇئارقا ساق ـ سالامەت قۇتۇلۇپ چىقىشقا مۇۋەپپەق بولدى.

ئۇلار تۆت كۈن ئۇدا يول يۈرۈپ ھازىرقى جىمىنەي تەۋەسىدىكى قۇمتۆپە چۆلىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتۈپ، بەشىنچى كۈنى دوختۇرلەرنىڭ بىر جەمەتى ياشايدىغان قاشقانكۆل دېگەن يەرگە يېتىپ كەلدى. بىراق، ئارقىسىدىن تاپ باستۇرۇپ قوغلاپ كېلىۋاتقان قوغلامچىلارمۇ ئۇلارغا مۇشۇ يەردە يېتىشىۋالدى. ئالدىدا دوختۇرلەرنىڭ بىر جەمەتى ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ تۇراتتى. كەينىدىن شىراۋۇل دوختۇرنىڭ قوغلامچىلىرى قوغلاپ كېلىپ قالغانىدى. دېمەك، ئۇلار تولىمۇ خەۋپلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانىدى. شۇڭا، ئۇلار نائىلاج دوختۇرلەر بىلەن ئېلىشماقچى بولۇپ بىر قۇم دۆڭنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇندى. ئۇلار تاڭ قاراڭغۇسىدا كەينىدىن ئىز بېسىپ قوغلاپ كېلىۋاتقان يىگىرمە نەچچە ئاتلىق دوختۇرنى كۆرۈشتى.

قۇم دۆڭنىڭ ئۈستىدە ئۇلارنى كۆزىتىپ ياتقان تاشتۆمۈر باھادىر يېنىدىكى ھاسان باخشىغا قاراپ:

ــ بىز بۇ يەردە ئۇلار بىلەن ئېلىشماقچى بولساق، ھەممىمىز ھالاك بولىمىز. ئۇنىڭدىن كۆرە سەن چاغاتايزادە بىلەن باسا تەمۈرنى ئېلىپ زەيسان تەرەپكە قاراپ قېچىڭ. مەن ئۇلارنى

مۇشۇ يەردە توسۇپ بىر ئېلىشاي. بولمىسا ئۇلار قاشقانكۆلدىكى ئادەملىرى بىلەن بىرلىشىۋالىدۇ. ئۇ چاغدا بىز بۇ چۆلدىن قانات ياساپمۇ ئۇچۇپ چىقىپ كېتەلمەيمىز ! ــ دېدى.

ــ ياق، سېنى يالغۇز تاشلاپ كېتەلمەيمەن ! ــ دېدى ھاسان باخشى دوختەۋىلەردىن كۆزىنى ئۇزمەستىن، ــ ئۇنىڭدىن كۆرە، مەن بۇلارغا ئۆزۈم تاقابىل تۇراي، شۇنداق قىلسام، ئۇلارنى مۇشۇ يەردە بىر مەھەل تۇتۇپ تۇرالايمەن. ئۇنىڭغىچىلىك سەن بالىلارنى باشلاپ ماڭ، قۇملۇقنىڭ ئىچىنى بويلاپ قېچىڭلار. ھېچبولمىغاندا بەش ـ ئالتە چاقىرىم يىراقىغا ئوزۇپ كېتەلەيسىلەر. زەيسان يولىنى باسا تەمۇر بىلىدۇ، شۇنداقمۇ، باسا تەمۇر؟ !

ھاسان باخشى سۆزىنى تۈگىتىپلا دەرھال ئۇنىڭغا قارىدى.

ــ زەيسانغا بارىدىغان يالغۇز ئاياغ يولنى مەن بىلىمەن، ــ دەپ جاۋاب بەردى ئۇنىڭ سوئالىغا باسە تەمۇر ئىشەنچ بىلەن، ــ ئاۋۇل كۆچكەندە مال ھەيدەپ بۇ يول بىلەن مېڭىپ كۆرگەنمەن !

ــ شۇنداق بولسۇن ـ ھە، ــ دېدى ھاسان ياخشى.

يەنە تالىشىۋەرسە نەتىجە چىقمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن تاشتۆمۇر باھادىر ئۇنىڭغا بەش تال يا ئوقى بىلەن ئوقيانى قالدۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى بالىلارنى باشلاپ كۇنپېتىش تەرەپتىكى زەيسانغا قاراپ دەرھال ئاتلاندى ...

ھاسان باخشى قۇم دۆڭىنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ، قوغلاپ كېلىۋاتقانلارغا ئوقياسىدىن ئارقىمۇئارقىدىن ئىككى قېتىم ئوق ئۇزدى. كىرپىتىن ئۆزۈلگەن يا ئوقى چېكەتكىدەك ۋىڭىلداپ ئۇچۇپ بارغىنىچە قولىدا ئۇزۇن ئوقۇرۇق[1] تۇتۇپ ئەڭ ئالدىدا چېپىپ كېلىۋاتقان جەدە ئاتلىق بىر دوختەۋىنىڭ يۈرىكىگە قادىلىپ، ئۇنى ئاتتىن تىك موللاق ئاتقۇزۇۋەتتى. دوختەۋىلەر قىيقاس ـ سۈرەن كۆتۈرۈشۈپ، پاتىپاراق بولۇپ كېتىشتى ۋە

① ئوقۇرۇق ــ بىر ئۇچىغا ھالقا ئارغامچا باغلىغان ئۇزۇن ياغاچ سالما. ئادەتتە يىلقا توپىدىن ئات تۇتۇشقا ئىشلىتىلىدۇ.

ئوق تېگىپ يىقىلغان ھېلىقى دوختەۋىنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىپ، ئۇنىڭ بىلەن ھەپىلىشىپ قېلىشتى. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ھاسان باخشى ئېتىغا مىندى ـ دە، ئۇدۇل كۈنچىقىش تەرەپتىكى بۇرۇلتوقايغا قاراپ قاچتى. ئۇنى كۆرۈپ دوختەۋىلەر ھېلىقى يارىدار ئوقۇرۇقچىنى تاشلاپ قويۇشۇپ، ھاسان باخشىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ كېتىشتى ...

بۇ تۈغلۇق تۆمۈرنىڭ ئۆمرىدە يىراققا تۇنجى قېتىم مۇشۇنداق سەپەر قىلىشى ئىدى. ئۇ ئون ئالتە يىلدىن بېرى ئېرتىش بويىدىكى ئۆزىگە تونۇشلۇق بولغان دوختەۋىلەر ئېلىدىن پۈتۈنلەي ناتونۇش ئەلگە بىرىنچى قېتىم قەدەم باستى. ئىلگىرى بۇ ئاسمىنى كەڭ دىياردا دوختەۋىلەر سۇ، ئوتلاق قوغلىشىپ يىلىغا نەچچە قېتىم كۆچۈپ يۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار يەتتىسۇ ۋادىسىدىكى ئالتاي تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان كۆك ئېرتىش بويىدىن ئانچە يىراقلىشىپ كەتمەيتتى. ھەرقايسى دوختەۋى جەمەتلىرىنىڭ قونالغۇ ـ ئاۋۇللىرىمۇ بىر ـ بىرىدىن بەكمۇ يىراقلىشىپ كەتمەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈغلۇق تۆمۈر ئۆز ئېلىنىڭ تاغ ـ سۇلىرىنى بەش قولدەك ئېنىق بىلگىنى بىلەن يات بىر ئەلنىڭ زېمىنىنىڭ ئوي ـ چوڭقۇرى بىلەن قىلچىمۇ تونۇشلۇقى يوق ئىدى. ئۇ تاشتۆمۈر باھادىر بىلەن بىللە كېتىۋېتىپ، يېرى كەڭ موغۇلىستان سەھراسىنىڭ ئۆزگىچە تۈستىكى مەنزىرە ـ مۇھىتىنى كۆردى.

تاشتۆمۈر باھادىر، تۈغلۇق تۆمۈر، باسا تەمۈرلەر بىردىن ئاتنى مىنىپ، يەنە بىردىن ئاتنى سالتاڭ يېتىلىۋالغان بولغاچقا، يىراقتىن قارىسا باشقا بىر ئەلدىن ئۇزۇن مۇساپىلەرنى بېسىپ كېلىۋاتقان كارۋانغا ئوخشاپ قالغانىدى.

ئۇلار قاشقانكۆل ئەتراپىدا ھاسان باخشى بىلەن ئايرىلىپ كېتىشكەندىن كېيىن، غەربىي جەنۇبقا قاراپ توختىماستىن ماڭىدى. بەزىدە ئۇلار چوڭ سۇغا دۇچ كېلىپ، سۇنى كېچىپ

ئۆتۈشكە توغرا كەلسە، بەزىدە قېلىن، بۇك ئورمانلىقنىڭ ئىچىگە شۇڭغۇپ كىرىپ كېتىشەتتى؛ بەزىدە ئۇلار تۆگىنىڭ لوكىكسىدەك ئېگىز ـ پەس ئېدىرلىقلارنى بېسىپ ئۆتسە، بەزىدە پايانسىز قۇملۇقلاردا يولنى يىتتۈرۈپ قويۇپ تەمتىرەپ يۇرۇشتى. ھەر كۈنلۈك سەپىرىدىكى يېڭىلىقلار ئون ئالتە ياشلىق تۇغلۇق تۆمۈر ئۇچۇن تولىمۇ قىزىق تۇيۇلاتتى.

ئۇلار دوختەۋىلەر ئېلىنىڭ ھودۇدلۇقىدىن پۈتۈنلەي چىقىپ بولغاندىن كېيىن، تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ مەسلىھەتى بويىچە يول بويى ئوۋ ئوۋلاپ، تۇزاق قويۇپ، بورسۇق ـ توشقان تۇتۇپ، كۆللەردىن بېلىق سۇزۇپ ئوزۇق قىلىپ ماڭدى. چەكسىز كەتكەن بىيابان تۇزلەڭلىك، قېلىن ئورمانلىق، قاتمۇقات تاغ ـ ئېدىرلار، قىستاق، تار جىلغىلار ۋە بۇ جىلغىلاردا پاتماي شارقىراپ ئاقىدىغان سۇلاردىن ھاسىل بولغان دەريا ـ غوللار، ئوت ـ چۆپلىرى بولۇق، سۇيى مول ۋە ئەلۋەك يايلاقلار ئۇلار ئۇچۇن يېپىيېڭى بىر دۇنيا ئىدى.

ئۇلار غەربكە مېڭىپ زەيسان ئەتراپىغا يېقىنلاشقانسېرى، تۇزلەڭلىك تېخىمۇ يېيىلىشقا باشلىدى. تۇتاش كەتكەن بىيابان كۆكيايىق دالاسى كۆك ئاسمان گۈمبىزى ئاستىدا سوزۇلۇپ ياتاتتى. بۇ تۇزلەڭلىكتە نە تاغ، نە چوققىلار يوق بولۇپ، خۇددى شامالمۇ، دولقۇنمۇ يوق كاتتا دېڭىزغا ئوخشاش جىمجىت ئىدى. بۇ تۇزلەڭلىك كۆك ئاسمان بىلەن ھەققەتەنمۇ يېقىن تۇغقان ئىدى. ھاۋا ئوچۇق كۈنلەردە روشەن ھالدا ئاسمان گۈمبىزى بىلەن ياپيېشىل يايلاق مەنزىرىسىنىڭ ئۆزئارا بىرىكىش ھالىتىنى كۆرگىلى بولاتتى؛ تۇتاش كەتكەن ئاسمان گۈمبىزى ئاستىدىكى پايانسىز كۆكيايىق دالاسى غۇبارسىز سۇزۇك كۆك ئاسمان بىلەن بىرلىشىپ، ھەشەمەتلىك، ئەمما ئۇلۇغۋار، كىشىنى تەسىرلەندۈرىدىغان، ئەمما كۆرەڭ ئەمەس ئىدى، دالا ئىللىق جەنۇب شامىلىدا خۇددى تىنىمسىز دېڭىز دولقۇنىدەك توختىماستىن دولقۇنلانماقتا ئىدى. ھەربىر دولقۇن پەسەيگەنىدە

يايلاقتا ئوتلاۋاتقان قوي، كالسلار كۆرۈنۈپ قالاتتى. بۇ گۈزەل مەنزىرىنى كۆرۈپ ئۇلارنىڭ نەچچە كۈندىن بېرى جىددىيلىشىپ كېتىشكەن كۆڭلى ئېچىلىپ قالدى. باشقىلار ئاۋۋال گەپ قىلمىغۇچە، ھەرگىز ئېغىز ئاچمايدىغان جىمغۇر باسا تەمۈر بۇ پايانسىز كۆك يايىق دالاسىنى كۆرۈپ كۆڭلى ئېچىلغان بولسا كېرەك، تۇيۇقسىز تاشتۆمۈر باھادىردىن سوراپ قالدى:

— تاشتۆمۈر باھادىر، — دېدى ئۇ، — بىر چېتىدە تۇخۇم قويسا كۆرۈنىدىغان مۇشۇنداق كەڭ دالاغا نېمە ئۈچۈن ئادەملەر كېلىپ ماكانلاشمىغان؟ بۇ ئادەملەر بىر - بىرى بىلەن ئوتلاق، سۇ تالىشىپ ئۇرۇشقۇچە، مۇشۇ يەرلەرگە كۆچۈپ كېلىپ ماكانلاشسا بولماسمىدى؟

تاشتۆمۈر بۇ گەپنى ئاڭلاپ كۈلۈپ كەتتى - دە:

— بۇنداق بولۇشىنىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق سەۋەبى بار، — دېدى ئۇنىڭ سوئالىغا جاۋابەن، — ئادەمزاتنىڭ ھەرقايسى ئۇرۇق - قوۋملىرى ئوتتۇرىسىدىكى جېدەل - غۇۋغا، ئۇرۇش - يېغا توختىمىغاچقا، تەڭرى بۇرھان ئۇلارنىڭ ئارىلىقىدا مۇشۇنداق نەچچە كۈنلۈكتىن كېلىدىغان يەرلەرنى بوش قالدۇرۇپ قويغان. تەڭرى ئۆزى تەقسىم قىلىپ بەرگەن ھەربىر تائىپىنىڭ ماكانى بۇرۇندىن تارتىپ مۇقىم، تۇراقلىق بولۇپ كەلگەن. شۇڭا، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرى ماكانلاشقان يۇرت - ماكانلىرىدىن ۋاز كەچكۈسى كەلمەيدۇ. ئەگەر ئۇلار ئۆز ئالدىغا يېڭى بىر زېمىنغا كۆچسە، بۇ تاجاۋۇزچىلىق سانىلىپ، باشقا تائىپىلەرنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچراپ، قاقشاتقۇچ زەربىسىگە دۇچ كېلىدۇ - دە!

تۇغلۇق تۆمۈر باياتىن بېرى جىمغۇر باسا تەمۈرنىڭ تاشتۆمۈر باھادىردىن تۇيۇقسىز سورىغان سوئالى ۋە تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ ئۇنىڭغا بەرگەن جاۋابى ئۇستىدە بىرلىپ ئويلىنىۋاتقاندى. مۇبادا بۇ قېتىم ئۇ دوختەۋى ئېلىدىن قېچىپ چىقمىغان بولسا، كۆكيايىق دەپ ئاتىلىدىغان موغۇلىستان دالاسىنىڭ مۇنچۇالا بىپايان، كەڭ زېمىن ئىكەنلىكىنى نەدىنمۇ

بىلسۇن؟ ! نەچچە كۈن جېدەللەپ مېڭىپمۇ تۈگىتەلمەيۋاتقان بۇ بىپايان دالادىنمۇ ئوت ـ چۆپى مول، ئەلۋەك زېمىن يەنە بارمىدۇ؟ شۇنچىۋالا كەڭ زېمىن، شۇنچىۋالا كۆپ تاغ ـ دەريالار، بىپايان يايلاقلار ئەسىرلەردىن بېرى قاتتىق ئۈيقۇدا ياتىدۇ. بۇ يەرلەرنىڭ مۇھىتى بىر ـ بىرى بىلەن زېمىن تالىشىپ تىنماستىن ئۇرۇشۇۋاتقان ئاشۇ ئادەملەرنىڭ هايات كەچۈرۈشىگە شۇنچە ماسلاشقان. مۇبادا چاغاتاي خانلىقىدا قۇمدەك چېچىلىپ كەتكەن هەرقايسى تائىپە ـ خەلقىنى بىرلەشتۈرگىلى بولسا، قەبىلە ـ ئۇلۇسلار ئوتتۇرىسىدىكى نىزا ـ دۈشمەنلىك، يېغا ـ ئۇرۇشلارنى تۈگەتكىلى بولىدۇغۇ؟ مۇبادا چاغاتاي خانلىقىنىڭ هەممە بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغا ئادەملەر ماكانلىشىپ ياشسا، ئاۋۇل ـ ئاۋدانلار قۇرۇلۇپ، مال بېقىلسا، قوي ـ كالا، يىلقا ـ تۆگىلەر ئاۋۇسا، ئۇ چاغدا چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ هال ـ ئوقىتى ياخشىلانغان بولاتتى. پۈتۈن ئۇلۇس ئۈيۇشسا، ئىناقلاشسا، ئۇ چاغدا چاغاتاي خانلىقىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتى هەسسىلەپ ئاشقان بولاتتى ! بىراق، بۇ پەقەت ئۇنىڭ كاللىسىدىكى شېرىن بىر ئارمان ئىدى، خالاس ! پەقەت ئۆزى خاقان بولۇپ، چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەختىگە رەسمىي ئولتۇرغاندىلا، ئاندىن بۇ ئارماننى ئىشقا ئاشۇرۇش مۇمكىنچىلىكى تۇغۇلاتتى ! ... ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بولسا بۇ پەقەت بىر شېرىن خىيالدىنلا ئىبارەت ئىدى ...

تۇغلۇق تۆمۈر ئويلاپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى ...

* * *

دوختۇرلەر يۈگۈرۈك ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ هاسان باخشىنىڭ ئىزىدىن قوغلاپ كېتىشتى.

هاسان باخشى قۇم ئىچىگە كىرگەندە، سۇ دولقۇنىغا ئوخشاش ئېگىز - پەس، ئويمان - چوڭقۇر قۇم تۆپىلىكلىرىدە ئۇنىڭ ئېتىنىڭ پۇتلىرى يۇمشاق قۇمغا پېتىپ، يۇرۇش سۈرئىتى خېلى ئاستىلاپ قالدى. نەچچە كۈن ئۇدا ماڭغان ئات يۇمشاق قۇمدا ئىككى تەرىپىگە ئىرغاڭلاپ، هارغان پۇتلىرىنى ئاران يۆتكەپ كېتىۋاتاتتى. ئۇزاقتا بارماي، ئارقىسىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان دوختەۋىلەرنىڭ ئاتلىرىنىڭ تۇيىقىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ - توزانلار كۆرۈنۈشكە باشلىدى. يۈگۈرۈك ئاتلارنى مىنىشكەن دوختەۋىلەر ئۇزاق هايالىشماستىنلا هاسان باخشىغا يېتىشىۋالدى ۋە ئۇنى قوللىرىدىكى سويلىلىرى بىلەن ئات ئۈستىدىن ئۇرۇپ يەرگە يىقىتتى ...

تاشتۆمۈرلەرنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كېتىشكەن دوختەۋىلەر ئاۋۇلىغا قايتىپ كېلىشتى. ئۇلۇغ ئەمىر شىراۋۇل دوختەۋى تاپشۇرۇقنىڭ تولۇق ئورۇنلانمىغانلىقىنى ئۇلارنىڭ چىرايىغا قاراپلا سېزىۋالدى.

ــ قاچقۇنىلارنىڭ بىرسىنى ئۆلتۈردۇق ! ــ دەپ مەلۇم قىلدى ئۇلارنىڭ چوڭى، ــ ئۇ ئەسلىدە بىزنى ئازغاشتۇرۇش ئۈچۈن بۇرۇلتوقاي تەرەپكە قاراپ قاچقانىكەن. بىز بۇ هېيلىنى بىلمەستىن ئۇنىڭ ئارقىسىغا چۈشۈپ قوغلاپ كېتىۋېرىپتۇق. قالغانلىرى مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ زەيسان تەرەپكە قاراپ قېچىپ كېتىپتۇ !

بۇ چاغدا تاقەتسىزلەنگەن شىراۋۇل دوختەۋى ئۇنىڭ سۆزىگە ئېتىبار قىلماستىن:

ــ قايسىسىنى ئۆلتۈردۈڭلار؟ ــ دەپ سورىدى.

هېلىقى دوختەۋى ئېتىنىڭ ئۈستىدىكى بىر باغ چۆپىنى ئېلىپ ئۇنىڭ ئالدىغا قويدى. چۆپىنىڭ ئارىسىدىن هاسان باخشىنىڭ قانغا بويالغان بېشى كۆرۈندى. بۇنى كۆرگەن شىراۋۇل

دوختەۋى بېشىنى چايقىدى:

ــ ئىسىت! ماڭا بۇ ئەمەس، ئاۋۇسى كېرەك ئىدى. خەير، زىيىنى يوق، زىياندىشلاردىن بىرسى بولسىمۇ كېمىيىپتۇ. ۋاقتى كەلگەندە ئۇلارمۇ مېنىڭ قولۇمغا چۈشەر ! ...

*　　*　　*

بەگچەك ئۆزىنىڭ ھاسان باخشى ھەققىدە ئاڭلىغان ـ بىلگەنلىرىنىڭ ھەممىسىنى سۆزلەپ بولغاندا، ئېغىر ياتقۇ بولۇپ قالغانىدى. تۇغلۇق تۆمۈر ئۇستازىنىڭ پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بېشىنى تۇتقىنىچە لام ـ جىم دېمەستىن ئولتۇرۇپ كەتتى.

ــ ئى جانابىي چاغاتايزادەم، ئۇنچىلىك قايغۇرۇپ كۆڭلىڭىزنى پاراكەندە قىلماڭ، ــ دەپ تەسەللى بەردى بەگچەك تۇغلۇق تۆمۈرگە، ــ خۇددى رەھمەتلىك ھاسان باخشى ئېيتقانىدەك، ياخشىلىق بار جايدا يامانلىقمۇ تەييار ! گۈل تىكەنسىز، ھەسەل ھەرىسىز، ھەقىقەت قۇربانسىز بولمىغىنىدەك، ئادەم ئارىسىدىمۇ ياخشى خىسلەتلىك ئادەملەرمۇ ۋە يامان، قاباھەت پېئىللىق ئادەملەرمۇ بولىدۇ. پەزىلەتلىك ۋە گۈزەللىك بىلەن قەبىھلىك ۋە سەتلىك بىر ـ بىرىدىن زادى جۇدا بولمىغان قوشكېزەكلەردۇر. ئاللاتائالانىڭ ئادىتى بۇرۇندىنلا شۇنداق جارى بولۇپ كەلگەنكى، قەھر چاقماق نامايان بولسا، ئۇنىڭغا ئەگىشىپ رەھمەت يامغۇرىمۇ بىللە كېلىدىغان ئادەت بار. ھاسان باخشىنىڭ دوختەۋىلەر قولىدا ئۆلتۈرۈلۈشى يامان ئىشتەك قىلسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئۆلۈمى ئاللاتائالانىڭ سىزگە خانلىقنى ئىنايەت قىلغانلىقىنىڭ بېشارىتىدۇر ! چۈنكى، شېھىتلەرنىڭ ئۆلۈمى سىزنىڭ ئىرادىڭىزنى تېخىمۇ چىڭىتىپ، مىجەز ـ ئەھۋالىڭىزنى تېخىمۇ قەيسەر قىلسا ئەجەب ئەمەس! ھازىر ئېغىر ياتقۇ بولۇپ قالدى. سىلەرمۇ ئۇخلاپ ئارام

ئېلىكلار. ئاللا خالىسا، ئەتىكى ۋە ئۈنىگىمۇ ئەتىسىدىكى سەپىرىمىز تېخىمۇ ئوڭۇشلۇق بولۇر. مەن ھازىر ھەمراھلىرىمنىڭ قېشىغا باراي !

بۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۈرمۇ:

— خوش، بەگچەك ئاقساقال، ئەتىگىچە ئامان بولغايسەن ! — دەپ ئۈنى ئۈزىتىش ئۈچۈن ئورنىدىن تۇردى، — ئەتىكى سەپەردە كۆرۈشەيلى ! ...

* * *

كارۋان بىلەن بىللە ماڭغان تاشتۆمۈرلەر شاتىدىن يولغا چىقىپ ئۈچىنچى كۈنى مۈزداۋانغا يېتىپ كېلىشتى.

ئەتراپ تۈتاش كەتكەن تاغ چوققىلىرى بىلەن قاپلانغان بولۇپ، بۇ چوققىلار گويا ئولجا ئىزدەپ يۈرۈشكەن يىرتقۇچ ھايۋاننىڭ ئۆتكۈر چىشلىرىغا ئوخشايتتى. ئالدى بىلەن ئوڭ تەرەپتىكى تاغلار ئارىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان ھەيۋەتلىك تۆمۈر چوققىسى ئاق قار، كۆك مۈز بىلەن قاپلانغانىدى. كۈنچىقىش تەرەپتىن ئاستا سۈزۈلۈپ كېلىۋاتقان قاتمۇقات ئاق بۇلۇتلار تۆمۈر چوققىسىنىڭ ئەتراپىغا توپلاشماقتا ئىدى.

مۈزداۋان يولى — قەدىمكى يول بولۇپ، شۇ چاغلاردا چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ ماڭلايسۆيەر ۋادىسى بىلەن موغۇلستان ۋادىسىنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئەڭ يېقىن يول بولغانلىقتىن، چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ مەركىزى بولغان ئالمالىق شەھىرى بىلەن جەنۇبتىكى ماڭلايسۆيەر، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى قاتارلىق جايلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇلكىي، ھەربىي قاتناش ـ نەقلىيات ئالاقىلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مۇشۇ مۈز داۋان يولى ئارقىلىق يۈرگۈزۈلەتتى ! شىمالدىكى ئالمالىق بىلەن جەنۇبتىكى ئەردەۋىل ئوتتۇرىسىدىكى بۇ يول شۇ چاغلاردا ئون سەككىز مەنزىلنىڭ يول ھېسابلىناتتى. ھازىر ئاقسۇ دەپ ئاتىلىدىغان

ئەردەۋېلدىن يولغا چىققان ھەرقانداق كارۋان دوغلاتلارنىڭ تارخانلىقى بولغان ئاقسۇ دىيارىدىكى تازلەڭگەر، ئىشلەمچى، جام، تۇزئاۋات، بوزدوڭ، قورغان، ئارپا، يېڭىمەھەللە، تۇغبەلچى، تامغىتاش، مۇزداۋان ۋە توغراسۇ قاتارلىق مەنزىل - ئۆتەڭلەرنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئىلبالىق تەۋەسىدىكى خان ياپلاق — ئايدىڭگىر، شاتى، ئاقسۇ، سىمتاش ۋە قاراكۆل قاتارلىق مەنزىل - ئۆتەڭلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ ئىلى — قۇياس ۋادىسىدىكى پايتەخت ئالمالىققا يېتىپ بارالايتتى.

ئىلى ۋادىسىنىڭ يەر تۈزۈلۈشى خۇددى كانايغا ئوخشايتتى. ئۇنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپى تۈز بولغانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالغان غەربىي شىمال، شەرقىي جەنۇب ۋە شەرقىي شىمال ئۈچ تەرىپىنى تەڭرىتاغلىرى ئوراپ تۇراتتى.

مۇزداۋان يولىنىڭ تارىخى نەچچە مىڭ يىل ئىلگىرىكى ۋاقىتتىن تارتىپلا باشلانغان بولۇپ، بۇ يولدا قەدىمدىن تارتىپلا يول ئاسرايدىغان، يول ياسايدىغان داۋانچىلار تۇرغۇزۇپ كېلىنگەندى. چاغاتاي سەلتەنەتى ئۆزىنىڭ جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى بۇ مۇھىم ھەربىي، ئىقتىسادىي قان تومۇرىنىڭ داۋاملىق راۋان بولۇشىنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، مۇزداۋان يولىنى داۋاملىق چوقۇپ - ياساپ مەخسۇس يۇز نەچچە تۈتۈن داۋانچىنى تامغىتاش دېگەن يەرگە ماكانلاشتۇرغانىدى. يازپەسلىدە مۇزداۋان يولى ئېچىلغاندا، ھەر كۈنى بىر توپ داۋانچى گېزەكلىشىپ ئىشلەپ، مۇزداۋان يولىنى ياساپ - راۋانلاشتۇرۇپ تۇرۇشقا مەسئۇل بولاتتى.

مۇز داۋانىنىڭ ئۇستىدىكى يول گەرچە ئانچە ئۇزۇن بولمىسىمۇ، ئەمما بۇ يول ئىككى تەرىپى نەچچە مىڭ گەز كېلىدىغان تىك ھالقا، ئوتتۇرىسى ئاران بىر ئادەم ياكى بىر ئۇلاغ ماڭالايدىغان بىر پارچە ئۇيۇل مۇزلۇق ئۇستىدىن ئۆتىدىغان بولغاچقا، بۇرۇنقىلار مۇزداۋان يولىنىڭ مۇشۇ بۆلىكىنى «مۇزئارت» دەپ بىكارغا ئاتاشمىغانىدى ! بۇ يولدا يازكۈنلىرى

كۇندۇزى ھاۋا ئوچۇق چاغلاردىلا ئاندىن مېڭىش مۇمكىن ئىدى. يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە ھەتتا پۈتۈن بىر كارۋاننى ئادەم ۋە ئات ـ ئۇلاغلىرى بىلەن قوشۇپ كۆمۈپ تاشلىيالىغۇدەك قەلىن قار ـ مۇز دۆۋىلىرى يېغىلىپ قالغانىدى.

ئاسمانغا تاقاشقان تەڭرىتاغلىرىنىڭ ھەيۋەتلىك ۋە تىك قىستاڭ جىلغىلىرى ئارىسىدا ئەگرى ـ بۈگرى كەتكەن مۇز داۋان يولىنىڭ ھەممىلا يېرى گۈمۈرۈلۈپ چۈشكەن قىيا تاشلار ۋە ئۈيۈل مۇزلار بىلەن تولغان. تاغ قاپتاللىرىدىكى كۆك مۇزلار خۇددى ئېرىپ چۈشكەن مېتال قېتىشمىسىدەك تاغ چوققىسىدىن تۆۋەنگە ئېقىپ چۈشكەنىدى. بەزى جايلاردىكى كەڭلىكى بىر ـ ئىككى غۇلاچ كېلىدىغان مۇز يېرىقلىرىنىڭ تېگى كۆرۈنمەيتتى.

تاغ يولى ئۈستىدىن تا ئاستىغىچە تىك يېرىلىپ كەتكەن بىر پارچە ئۈيۈل مۇزلۇقنىڭ ئۈستىدىن ئۆتەتتى. سەرەتان ئېيىدىكى ئىسسىقنىڭ تەپتىدىن كۆك مۇزلار ئېرىشكە باشلىغان، ئۇنىڭدىن سۇ تامچىلىرى خۇددى كۆزدىن ئاققان تامچە ياشتەك تامچىلاپ ئاقماقتا ئىدى. بىراق، كۆك مۇزدىن ئېرىپ ئاققان سۇ تامچىلىرى تاغ يولىنىڭ ئۈستىگە ئېقىپ چۈشۈپ يەنە نېپىز بىر قەۋەت ئەينەكتەك مۇز بولۇپ قېتىپ قالاتتى. ئادەم ياكى ئۇلاغ بۇ يەردىن ئۆتكەندە ناھايىتى ئاۋايلىمايدىغان بولسا تېيىلىپ كېتىپ ياكى ئوڭ تەرەپتىكى تېگى يوق ھاڭغا چۈشۈپ كېتىپ چۈل ـ چۆل بولۇپ كېتەتتى ياكى بولمىسا سول تەرەپتە ئاغزىنى يىرتقۇچنىڭ ئاغزىدەك ئېچىپ تۇرغان مۇز يېرىقنىڭ ئىچىگە چۈشۈپ كېتىپ ھالاك بولاتتى.

تۇغلۇق تۆمۈر تاشتۆمۈرنىڭ كەينىدىن كېتىۋېتىپ، تاغ چوققىسىدىن پەسكە قاراپ ئېقىپ چۈشكەن بۇ غەلىتە ئاسما مۇزلارغا ئەيمىنىپ قاراپ قويدى. بۇ ئاسما مۇزلار قېتىپ قالغانلىقتىن ئۆز جايلىرىدا قىمىرلىماي تۇرسىمۇ، ئەمما تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ۋۇجۇدىدا ھازىرلا بېشىغا گۈمۈرۈلۈپ چۈشىدىغاندەك سۇر پەيدا قىلدى. بۇ چاغدا ئالدى تەرەپتىن بىرسىنىڭ

ژارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى:

ــ ھەرگىز ئىككى يېنىڭلارغا ۋە ئۈستۈڭلەرگە قارىغۇچى بولماڭلار ! بولمىسا بېشىڭلار قېيىپ، مۇزدا تېيىلىپ كېتىسىلەر ! ...

ــ چاغاتايزادەم، ــ دېدى تاشتۆمۈر باھادىرمۇ ئۇنىڭغا مەدەت بېرىپ، ــ غەيرەت قىل، مۇشۇ مۇزلۇقتىن سالامەت ئۆتۈۋالساقلا، يولنىڭ نېرىقى تەرىپى خەتەرلىك ئەمەس. مېنىڭ قولۇمنى چىڭ تۇتۇۋال، شۇنچە ئۇزۇن يەردىن بۇ يەرگە ساق كېلەلىگەنكەنمىز، مۇزئارتتىنمۇ ساق ئۆتۈپ كېتەلەيمىز !

ئۇلار ھېلىقى يېرىق مۇزنىڭ ئۈستىگە كەلگەندە، تاشتۆمۈر يېتىلۋالغان ئات نېپىز مۇزدا تېيىلىپ كېتىپ ئوڭ تەرەپتىكى تىك ھاڭغا گۇلدۇرلەپ چۈشۈپ كەتتى. قاتتىق چۆچۈپ كەتكەن تۇغلۇق تۆمۈر كۆڭلىنى تىندۇرۇش ئۈچۈن سول تەرەپتىكى مۇزلۇق تەرەپكە داجىپ تۇرۇپ، چوقچىيىپ تۇرغان بىر پارچە مۇزنى چىڭ تۇتۇپ بىردەم دېمىنى ئالدى. بىراق، دەل مۇشۇ چاغدا كۈتۈلمىگەن بىر ۋەقە يۈز بەردى: تۇغلۇق تۆمۈر تۇتۇپ تۇرغان ھېلىقى بىر پارچە مۇز ئاپتاپتا ئىسسىق ئۆتۈپ، كۆپجۈپ بوشاپ قالغانىدى ! تاغ يولىدىكى ئەينەكتەك سىلىق مۇز ئۈستىدە تېيىلىپ زادى چىڭ تۇرالمايۋاتقان تۇغلۇق تۆمۈر سول تەرەپتىكى مۇزغا تايىنىش ئۈچۈن قاتتىق بىر كۈچۈدى، ھېلىقى كۆپجۈپ قالغان مۇز قارسسىدە قىلىپ سۇنۇپ كەتتى ـ دە، ئۇ تەڭپۇڭلۇقىنى يوقتىپ، دەلدۇگۇنىگىچە سول تەرەپتە يىرتقۇچنىڭ قانلىق ئاغزىدەك ئېچىلىپ تۇرغان مۇز يېرىقىنىڭ ئاستىغا چۈشۈپ كەتتى !...

ــ چاغاتايزادە ! ... تۇغلۇق تۆمۈر ! ــ تاشتۆمۈرنىڭ ئېچىنىشلىق ۋارقىرىغان ئاۋازى تىك تاغلار ئارىسىدا خېلى ئۇزاقلارغىچە ئەكس سادا قايتۇرۇپ تۇردى ...

كەينى تەرەپتە ۋەقە يۈز بەرگەنلىكىنى ئاڭلاپ دەرھال يېتىپ

كەلگەن مۇسۇلمان ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ ئاقساقىلى بەگچەك كېلىپلا بۇ يەردە ئېچىنىشلىق ئەھۋال يۈز بەرگەنلىكىنى قىياس قىلدى.

ئۇ تۇغلۇق تۆمۈر چۈشۈپ كەتكەن مۇز يېرىقىنىڭ گىرۋىكىگە كېلىپ پەسكە قارىدى ۋە مۇزنىڭ قىسىلچىلىقىغا قىسىلىپ تۇرۇپ قالغان تۇغلۇق تۆمۈرنى ئاران ئىلغا قىلالىدى.

بۇ تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن ۋەقەدە ئۆزىنى يوقىتىپ قويغان تاشتۆمۈر باھادىر نېمە قىلىشىنى بىلەلمەي بېشىنى چاڭگاللىغىنىچە يول ياقىسىدا ئولتۇراتتى.

ــ ھەي بۇرادەر، كەل، بۇ ئىشنىڭ ئامالىنى قىلايلى ! ــ دەپ بەگچەك ئۇنىڭغا تەسەللى بەردى، ــ بىزلەر گەرچە بىر تائىپە، بىر ئۇلۇس بولمىساقمۇ، ئەمما بىر يولدىكى ھەمراھلاردىنمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىز مۇسۇلمانلار باشقىلارغا يارەدەم بېرىشنى ئۆزىمىزنىڭ بۇرچى دەپ بىلىمىز. شۇڭا، بېشىڭنى قاتۇرمىغايسەن !

تاشتۆمۈر باھادىر بېشىنى كۆتۈرۈپ ئۇنىڭغا تىكىلدى ۋە ئالدىراپ:

ــ ئامالىنى قىلىمىز !؟ ... ھە، ئامالىنى قانداق قىلىمىز؟ ــ دەپ سورىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدە ئۈمىد ئۇچقۇنى يېڭىباشتىن يېنىشقا باشلىدى.

ــ مەن قاراپ باقسام، چاغاتايزادە بەك چوڭقۇرغا چۈشۈپ كەتمىگەندەك قىلىدۇ، ــ دەپ چۈشەندۈردى بەگچەك ئۇنىڭغا، ــ مەن بىلىمگە ئارغامچا باغلاپ تۆۋەنگە چۈشۈپ قاراپ باقاي، ئۇنىڭ تىنىقى بولسىلا قۇتۇلدۇرۇپ چىققىلى بولىدۇ ! مەن ئارغامچىنى سىلكىپ بەلگە بېرىمەن. شۇ چاغدا سىلەر قېلىن جۇۋا ـ پالاس بىلەن پىششىق ئارغامچىدىن يەنە بىرنى چۈشۈرۈڭلار !

تاشتۆمۈر باھادىر دەرھال بېلىدىكى ئارغامچىنى يېشىپ ئۇنىڭ بېلىگە باغلىدى. بۇ چاغدا مۇزنىڭ يېرىقىغا ئادەم چۈشۈپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ دەرھال يېتىپ كەلگەن باشقا مۇسۇلمان

ئۇيغۇر سودىگەرلىرىمۇ ئولاش ـ چولاش ئۆزلىرىنىڭ ئاقساقىلى بەگچەكنى ئارغامچا بىلەن مۇزنىڭ يېرىقىدىن تۆۋەنگە ئاستا ـ ئاستا چۈشۈردى.

بىر كەملەردىن كېيىن بەگچەك تۇغلۇق تۆمۈر مۇزنىڭ قىسىلىپ تۇرۇپ قالغان يېرىگە يەتتى. ئۇ بىلىگە باغلاقلىق ئارغامچىنى تۇتۇپ بەلگە بەرمەك بولۇپ يۇقىرىغا قارىتىپ سىلكىدى، ئاندىن مۇزنىڭ ئارىلىقىدا قىسىلىپ تۇرغان تۇغلۇق تۆمۈرنى تۇرتتى:

ـــ چاغاتايزادە ... تۇغلۇق تۆمۈر جانابلىرى، ساقمۇ سىز؟ ...

ـــ كىم؟ !... ـــ دېگەن ناھايىتى زەئىپ ئاۋازدىن ئۇنىڭ تېخى تىرىك ئىكەنلىكىنى بىلگەن بەگچەك تولىمۇ خۇشال بولۇپ:

ـــ بۇ مەن، جانابىي چاغاتايزادەم، سودىگەرلەر ئاقساقىلى بەگچەك بولۇرمەن، كۆزىڭىزنى ئېچىڭ ! مەن سىزنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن چۈشتۈم ! ـــ دېدى ۋارقىراپ.

تۇغلۇق تۆمۈر قاتتىق مۇزلاپ كەتكەنىدى:

ـــ مەن ... مەن دېگەن قا ـ ... قاي ـ ... قايسىڭ؟ ! ـــ دەپ ئاران دېيەلىدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ چىشلىرى كاسىلداپ بىر ـ بىرىگە تېگىۋاتاتتى.

ـــ بۇ مەن، ئۇلۇشكۇن ئاخشىمى سىز بىلەن سۆھبەتلەشكەن ھېلىقى سودىگەر بەگچەك بولىمەن !

ـــ ھۆر ... ھۆرمەتلىك ... بەگچەك، مۇزلاپ ... قېتىپ قالاي دەپ قالدىم. مېنى دەرھال ... دەرھال قۇتۇلدۇرۇڭ !

ـــ جانابىي چاغاتايزادەم، مانا ھازىر، ـــ دېدى بەگچەك ئۆزىنىڭ بېلىدىكى يەنە بىر ئارغامچىنى يېشىپ تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ بېلىگە باغلاپ، ـــ سىزنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن جېنىمنى ئالىقىنىمغا ئېلىپ تۇرۇپ قېشىڭىزغا چۈشكەنمەن !

ئۇ ئۆزىنىڭ بېلىدىكى ئارغامچىنى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ بېلىگە

مەھكەم باغلىغاندىن كېيىن، ئۇنى مىدىرلىتىپ يۇرۇپ، قىسلىپ قالغان مۇز ئارىلىقىدىن ئاران بوشاتتى ۋە مۇزنىڭ كەڭرىرەك قىسمىغا تارتىپ ئاچقتى.

ــ ھۆرمەتلىك بەگچەك، ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر تەسىرلىنىپ، بايات ئۇ يۇقىرى ـ تۆۋەن ھەرىكەت قىلىپ يۇرۇپ خېلى ئىسسىپ قالغاندى، ــ مەن سېنىڭ بۇ ياخشىلىقىڭنى مەڭگۈ ئۇنتۇمايمەن ! ساق ـ سالامەت ئەردەۋىلگە يېتىپ بارالىسام، سېنى سودىگەرلەر قوۋمىغا باش ئاقساقال قىلىپ تەينىلەيمەن !

ــ ئېيتقىنىڭىز كەلسۇن ! ــ دېدى بەگچەكمۇ خۇشال بولۇپ، ــ جانابي چاغاتايزادەم، گېپىڭىز گەپ، ۋەدىڭىز ۋەدىمۇ؟

ــ ھۆرمەتلىك بەگچەك، خاتىرجەم بولغايسەن. مېنىڭ ئۇچۇن لەۋزىدە تۇرماسلىقتىن ئارتۇق ئاھانەت بولمايدۇ !

ــ ئىنشائاللا، ئى جانابي چاغاتايزادەم، شۇ ئىلتىپات ۋە ئىنايىتىڭىزگە تۇمەنمىڭ تەشەككۇر ! مەنمۇ سىز ئۇچۇن ئۆمۈرۋايەت ساداقەتلىك بىلەن تۆھپە كۆرسىتىشكە تەييارمەن ! ...

بۇ چاغدا بىر تال ئارغامچىغا چىگىلگەن قېلىن جۇۋا ـ پالاس يۇقىرىدىن پەسكە چۈشۈرۈلدى. بەگچەك ئارغامچىدىن ھېلىقى جۇۋا بىلەن پالاسنى يېشىپ تۇغلۇق تۆمۈرگە كىيدۈرۈپ، ئۇنى پالاس بىلەن مەھكەم ئوراپ چۈمكەپ قويۇۋىدى، تۇغلۇق تۆمۈر ئاستا ـ ئاستا ئىسسىقا باشلىدى.

ــ ئۇنداق بولسا مەن ئاۋۋال ئوستىگە چىقاي، ــ دېدى بەگچەك.

ئۇنىڭ سۆزىنى چۈشىنەلمىگەن تۇغلۇق تۆمۈر تەئەججۈپ ئىلكىدە يانغان كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا تىكىلدى ۋە:

ــ مېنى قۇتۇلدۇرمەن دېۋىدىڭغۇ؟ ــ دەپ سورىدى.

بەگچەك قاقاهلاپ كۈلۈپ كەتتى ـ دە:

ـــ ئى جانابىي چاغاتايزادەم، ھەرگىز خاۋاتىرلەنمەك، ئالىلا بىر، سۆز بىر ! مەن سىزنى قۇتۇلدۇرمەن دەپ مۇشۇ تېگى يوق ھاڭغا قەدەم باسقانكەنمەن، چوقۇم لەۋزىمنى ئورۇنلايمەن ! بىراق...

ـــ ھە، نېمە بىراق؟ !

ـــ جانابىي چاغاتايزادە، سىز ئويلاپ كۆرۈك، ـــ دەپ چۈشەندۈرۈشكە باشلىدى ئۇ، ـــ بۇ تېگى يوق مۇز ئاستىدىن سىز ئاۋۇال چىقسىڭىز، ئۇلار مەقسىتىمىزگە يەتتۇق، دەپ مېنى تارتىپ چىقىرىۋالمايدۇ، شۇنداقمۇ؟ ئۇ چاغدا مەن سوغۇق مۇزنىڭ قىسلىچىقىدا قېلىپ قالمەن. شۇڭا، مەن ئاۋۇال چىقسام، ئۇ چاغدا جانابىڭىزنى تارتىپ چىقارماي ھېچ ئىلاج يوق !

تۇغلۇق تۆمۈر ئويلاپ بېقىپ، ئۇنىڭ بۇ سۆزىنى لازىم تاپتى ۋە:

ـــ گېپىڭ ئورۇنلۇق، ـــ دېدى، ـــ ئۇنداق بولسا، سەن تېز چىقىپ، ئاندىن مېنى بۇ يەردىن تېز تارتىۋېلىڭلار !

بەگچەك دەرھال:

ـــ پەرمانبەردارمەن ھۆرمەتلىك چاغاتايزادە جانابلىرى ! ـــ دېگىنىچە قولىدىكى ئارغامچىنى يۇقىرىغا قارىتىپ سىلكىپ: «تارتىڭلار !» دەپ ۋارقىرىدى. ئۇستىدىكىلەر ئارغامچىنى تارتىپ ئاقساقال بەگچەكنى مۇزنىڭ يېرىقىدىن چىقىرىۋالدى، بەگچەكنىڭ قولىدا تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ بېلىگە باغلانغان ھېلىقى ئارغامچىنىڭ ئۇچى بار ئىدى، كىشىلەر ئۇنىڭ ئارقىسىدىن كۆمەكلىشىپ تۇرۇپ، تۇغلۇق تۆمۈرنىمۇ مۇزنىڭ يېرىقىدىن تارتىپ چىقىرىۋالدى①...

---

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگانىنىڭ «تارىخى رەشىدي» دېگەن ئەسىرىدىن پايدىلىنىلدى. «بۇلاق» ژۇرنىلى 2000 ـ يىللىق 2 ـ سان 15 ـ بەت.

نەزم

ئاقىللار ھەرگىزمۇ قىلماس قوپاللىق،
ھەم تۆكمەس قەدرىنى قىلىپ بوشاڭلىق.
ئۆزىنى باشقىدىن كۆرمەيدۇ ئەلا،
شۇنداقلا خار قىلماس ئۆزىنى ئەسلا.

—— شەيخ سەئدى

ئالتىنچى باب

ئون سەككىز ياشلىق دارۇغە

«كورلاردىن كۆرۈشنى، توكۇرلاردىن مېڭىشنى،
ئاجىزلاردىن قەھرىمانلىقنى تەلىم ئال!»
ـــ ئۇيغۇر خەلق ئەقلىيە سۆزلىرىدىن

مىلادىيە 1338 ـ يىلى ئەتىياز.

قوچۇ خانلىقىدىكى يارغول شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا تەخمىنەن يەتتە ـ سەككىز چاقىرىم كېلىدىغان يەردە يەمشى دەپ ئاتىلىدىغان بىر قۇل بازىرى بار ئىدى. ھېچقانداق مەنزىرىسى بولمىغان بۇ قەسەبە[1]نىڭ ئەگىرى ـ بۈگرى كوچىلىرىدا كۈنگۇرىلىك ئېگىز تاملىق ھويلىلار بار ئىدى. بۇ ھويلىلارنىڭ تاملىرى باشتىن ـ بوي تاشتىن قوپۇرۇلغان بولۇپ، ئىچىدە خۇددى باش ـ ئايىغى يوقىتەكلا يەرگە چوڭقۇر كۆمۈلگەن قۇل سولايدىغان يوغان قورساقلىق گەمە ـ قوتانلار بار ئىدى. بۇ گەمە ـ قوتانلارنىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى خۇددى كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ چەكچىيىپ قاراپ ياتقان ئۆلۈكنىڭ قىياپىتىگە ئوخشايتتى. ئۇلارغا تۆمۈردىن ئىشىك ۋە پەنجىرە بېكىتىلگەنىدى.

بۇگۈن بارىس يىلى ھەمەل ئېيىنىڭ تۇنجى كۈنى ـــ نوروز كۈنى ئىدى. تېخى تاڭ سۈزۈلمىگەن بولۇپ، يەمشىنىڭ ئەگىرى ـ بۈگرى كوچىلىرىدا مېڭىپ يۈرۈشكەن ئادەملەرنىڭ

---

① قەسەبە ـــ كىچىك شەھەر، كىچىك بازار.

كۆلەڭگىلىرى كۆرۈنەتتى. ئۇلار نوروز شادلىقىدىن بەھرىمەن بولۇش ئۈچۈن يىراق سەھرالاردىن كەلگەنلەر بولماستىن، بەلكى كۈندۈزدىكى بازارنىڭ ئەپلىك بۆلەكلىرىنى باشقىلاردىن ئىلگىرى ئىگىلىۋېلىش ئۈچۈن ئالدىرىشىپ يۈرگەن ئادەم بېدىكلىرى ئىدى. چاكارلار ئۆزلىرىنىڭ غوجايىنلىرىنىڭ ئىشىك ئالدىنى تەكشى سۇ سېپىپ پاكىز سۈپۈرمەكتە ئىدى.

قۇل بازىرىنىڭ باش تەرىپىدىكى كۈنگۈرىلىك بىرىنچى هويلا، يەمشى قۇل بازىرىنىڭ داروغىسى — بازار بېگى — كۆگەلىك توڕە زىلچا سېلىنغان سۇپا ئۈستىدە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇراتتى. ئۇ شۇ چاغلاردا چاغاتاي مەملىكىتى بويىچە مەشھۇر ئادەم بېدىكى ئىدى. بۈگۈن ئۇ يەمشىدە كاتتا بازار بولىدىغانلىقى ئۈچۈن ئەتىگەن ئورنىدىن تۇرۇپ كەتكەن بولۇپ، قىزىق دەملەنگەن سىنچاي بىلەن ناشتا قىلىپ ئولتۇراتتى. ئۇ پۈتۈن يەمشى بازىرىدىكى قۇل سودىسىنى قىلىدىغان بولغاچقا، ئۇنىڭ رۈخسىتىسىز ھېچكىم بىرەر قۇلنىمۇ سېتىشقا ۋە ئېلىشقا جۈرئەت قىلالمايتتى①.

كۆگەلىك توڕە بىرسىنى تاقەتسىزلىك بىلەن ساقلاۋاتقانىدى. ئۇ ھەدەپ ئاچچىقلىناتتى، تېرىكەتتى، قاتتىق ئىزتىراپ ئىلكىدە ھېلىدىن ـ ھېلىغا قولىدىكى پىيالىنى ئىچىدىكى قىزىق چاي

---

① 13 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلىدىكى تۈركىيان رايونىدا يەنىلا قۇل ـ دېدەكلەرنى ئېلىپ ـ ساتىدىغان قۇل سودىسىنىڭ مەۋجۇت بو ـ لۇپ تۇرغانلىقى ھەققىدە تارىخ ساھەسىدىكىلەردە خىلمۇخىل كۆزقاراشلار مەۋجۇت بولۇپ تۇرماقتا.

بىراق، يېقىنقى چاغلاردا تۈركىيان رايونىدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قۇل ـ دېدەك ئېلىپ ـ سېتىش ھەققىدىكى ۋەسىقىلەرگە قاراپلا يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى خېلى ئۇزاق دەۋردىكى تۈركىيان جەمئىيىتىنى قوللۇق تۈزۈمىدىكى جەمئىيەت دېيىشكە بولمايدۇ. چۈنكى، 9 ـ ئەسىردىن ئىلگىرىلا مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى جەمئىيەت كۆچمەن چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلغان فېئودالىلىق جەمئىيەت بولغان بولسا، ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى دەۋرىدىكى جەمئىيەت دېھقانچىلىقنى ئاساس قىلغان فېئودالىلىق جەمئىيەت ئىدى. «ئىدىقۇت بارچۇق ئارت تېكىن چىڭگىزخانغا

بىلەن چاكارلىرىنىڭ بېشىغا ئاتاتتى. ئۇ قوچۇ ئىدىقۇتى كۈنچۆك ئالىيلىرىنىڭ رۇخسەتنامىسىنى تېخىچىلا قولىغا ئالالمايۋاتقانىدى. بۇنىڭدىن بىر ھەپتە ئىلگىرى كۆگەلىك تۆرە تۆت پارس گۈزىلى بىلەن تۆت ئەرەب غۇلامنى تارتۇق سۈپىتىدە ئۇنىڭغا سۇنغان ۋە ئۆزىنىڭ نوروز كۈنىدىكى بازاردا قۇل سودىسىنى باشلىشىغا رۇخسەت قىلىشنى ئىلتىماس قىلىپ نامە

بەيئەت قىلغان مىلادىيە 1209 ـ يىلى قوچۇ ئۇيغۇرلىرىنىڭ تارىخىنى ئالدىنقى دەۋر ۋە كېيىنكى دەۋرگە ئايرىيدىغان چەك بولۇپ، كېيىنكى دەۋرگە كەلگەندە ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرى ھەرگىزمۇ ئارقىغا چېكىنىپ، قۇللۇق جەمئىيىتىكە قايتقان ئەمەس. كەينىگە چېكىنىش ــ قوچۇ ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ تارىخىي تەرەققىيات يۇزلىنىشىگىمۇ ئۇيغۇن كەلمەيدۇ ... » چۈنكى، قۇللۇق جەمئىيىتىتە قۇللارنىڭ ئىنسانىي ھوقۇقى بولمايدۇ. قۇلدارلار قۇللارنى قۇربانلىق ئورنىدا ئۆلتۈرۈپ كۆمۈۋېتىدۇ ياكى تىرىك كۆمۈۋېتىدۇ. ئەمما، تۇرپاندىن تېپىلغان قۇل ـ دېدەك سودىسىغا ئائىت قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەردە بىردەك «...سېتىۋالغۇچى قۇل ياكى دېدەكنى خالىسا ئۆزى تۇتسۇن، خالىمىسا باشقىلارغا سېتىۋەتسۇن ... » دېيىلگەن بولۇپ، « ... ئۆلتۈرسە، قۇربانلىق قىلسا بولىدۇ» دېگەن گەپ يوق. تۇرپان رايونىدا بايقالغان تۇرلۇك ئارخېئولوگىيەلىك مادداي ۋە يازما بۇيۇملاردا ئىدىقۇت ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ قۇللۇق تۈزۈمىدىكى جەمئىيەت ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدىغان مادداي ئىسپاتمۇ تېپىلغىنى يوق ! يەمشى قۇل بازىرىدا ئېلىپ ـ سېتىلىدىغان «قۇل ـ دېدەكلەر» شۇ دەۋردە يۇز بەرگەن تۇرلۇك تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، مەسىلەن، توختىماي يۇز بېرىپ تۇرىدىغان ئۇرۇش ـ يېغىلىقلار ۋە ھەر خىل تەبىئىي ئاپەتلەر تۈپەيلىدىن خانىۋەيران بولۇپ، ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ باشقا يۇرتلارغا سەرگەردان بولۇپ چىقىشقا مەجبۇر بولغان، تۇرلۇك تەبىقىدىكى كىشىلەر ئارىسىدا چاكار، مەدىكار، مالاي، دېدەك بولۇپ ئىشلەشكە مەجبۇر بولغانلار؛ ئۇرۇش ـ يېغىلىقلاردا ئەسىرگە چۈشكەن لەشكەرىي خادىملار، ئولجا ئېلىنغان پۇقرالار؛ تۇرلۇك تۈرمۇش مۇشەققەتلىرى تۈپەيلىدىن ئۆزىنى سېتىشقا مەجبۇر بولغانلار، يەنى «يانچى»لار ئىدى.

فېئودالىلىق يانچىلىق تۈزۈمى شارائىتىدا، ئاقسۆڭەكلەر ئۆز يانچىلىرىنى بازارلاردا سېتىۋېتەلەيدۇ ياكى گۆرۈگە قويالايدۇ ۋە ياكى باشقىلارغا ئۆتۈنۈپ بېرەلەيدۇ. تۇرپان رايونىدىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەرمۇ مۇئەللىپىنىڭ يۇقىرىقى كۆزقارىشىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ ! بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن مۇھەممەتربھىم سابىت، ئىسراپىل يۇسۇپلەر نەشرگە تەييارلىغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ۋەسىقىلەر» ناملىق كىتابتىن پايدىلىنىلدى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

سۇنغانىدى. ئىدىقۇت كۇنچۆك گۈزەللەر بىلەن غۇلاملارنىمۇ ۋە ئىلتىماسىنىمۇ ئېلىپ قېلىپ، جاۋابىنى كېيىنگە قالدۇرغانىدى. مانا ساقمۇساق يەتتە كۇن ئۆتتى، تېخىچىلا رۇخسەتنامە چۇشمەيۋاتقانىدى.

ئۇ مۇشۇنداق چېچىلىپ ئولتۇرغاندا، چاكارلاردىن بىرسى پۇتىنىڭ ئۇچىدا ئاستا دەسسەپ كىرىپ، ئۇنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلىدى. بۇ گەپ كۆگەلىك تۆرىگە خۇددى كۇچلۇك مەجۇنەك تەسىر قىلدى. ئۇ بىردىنلا جانلىنىپ، «كىرسۇن» دەپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى. چاكار چىقىپ كېتىپ بىرپەستىن كېيىن هويلىنىڭ ئىشكى ئېچىلىپ، تالادىن بېلىگە كۇموش توقىلىق كەڭ ئەنلىك تاسما كەمەر باغلىغان، ئوردا خىزمەتچىلىرى سىياقىدا كىيىنگەن بىر ياشراق كىشى كىرىپ كەلدى ۋە سۇپىنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنىڭدىن:

ــ كۆگەلىك تۆرە سىلى بولامدىلا؟ ــ دەپ سورىدى.

بۇ چاغدا كۆگەلىك تۆرە «ھەئە» دېگەندەك ئورنىدىن قىمىرلاپ قويدى ۋە:

ــ مېھمان، نېمە خىزمەت بىلەن كەلدىلىكىن؟ ــ دەپ قايتۇرۇپ سورىدى.

ــ پېقىر ئىدىقۇت ئالىيلىرىنىڭ خۇسۇسىي خىزمەتكارى بولۇرمەن ! ــ دېدى ئوردا خىزمەتچىسى سىياقىدا كىيىنگەن هېلىقى كىشى گىدىيىپ تۇرۇپ.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ، كۆگەلىك تۆرە ئورنىدىن سەكرەپ تۇردى ــ دە، ئۇنىڭ بىلەن باشقىلاتىن سالاملاشتى ۋە چەكسىز ھۆرمەت بىلدۇرۇپ تۆردىن ئورۇن كۆرسەتتى. ئوردا خادىمى كۇموش توقىلىق كەڭ ئەنلىك تاسما كەمىرىگە ئېسىقلىق تۇرغان جوزىدان[1]نى ئېچىپ، ئىچىدىن يۇمىلاق قىلىپ چىرايلىق ئورالغان، ئۇستىدىن قىزىل سۇرۇخ بىلەن پېچەتلەنگەن بىر

① جوزىدان ــ سومكا، پوپكا.

نامەنى ئېلىپ ئۇنىڭغا سۇندى:

ــ بۇ ئىدىقۇت جانابىي ئالىيلىرىنىڭ مۇبارەك نامەسى ! ــ دەپ قوشۇپ قويدى.

كۆگەلىك تۆرە ئوردا خادىمىنىڭ قولىدىن نامەنى ئېلىپ، ئۇنىڭ قىزىل سۇرۇخلانغان يىپىنى چىشى بىلەن چىشلەپ ئۈزگەندىن كېيىن ئاۋايلاپ ئاچتى ۋە ئۇنىڭغا بېسىلغان قوچۇ ئىدىقۇتى كۇنچۆكنىڭ مۆھرىنى كۆرۈپ كۆڭلى تىندى. ئاندىن بۇ نامەنى كۆزىگە سۈرتۈپ، ئۈچ قېتىم سۆيگەندىن كېيىن ئوقۇشقا باشلىدى:

نامەدە قوچۇ ئىدىقۇتىنىڭ « ... قۇل ۋە چۆرىلەرنى سېتىش ۋە سېتىۋېلىشىڭىز ئۈچۈن ئۇشبۇ رۇخسەتنامە بېرىلدى ... » دېگەن مەنىدىكى پەرمانى يېزىلغان ۋە ئۇستىگە مۆھرى بېسىلغانىدى.

كۆگەلىك تۆرىنىڭ گۈلقەلىرى ئېچىلىپ، ئوردا خىزمەتچىسىگە بىرمۇنچە پۇل ئىنئام قىلىۋەتتى. تۆرىنىڭ ئۆزىگە ئىنئام قىلغان پۇلنى قوينىغا سالغاندىن كېيىن، ھېلىقى ئوردا خادىمى ئالاق ـ جالاق بولۇپ ئەتراپىغا قارىۋېتىپ، كۆگەلىك تۆرىگە ئېڭىشىپ:

ــ ھۆرمەتلىك تۆرە، ــ دەپ پىچىرلىدى سىرلىق قىلىپ، ــ يېقىندا چاغاتاي سەلتەنەتى تۇغلۇق تۆمۈر ئىسىملىك بىر چاغاتايزادىنى قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىغا دارۇغە[1] قىلىپ ئەۋەتتى. بۇ ئادەمنىڭ بۇ يەرگە دارۇغە بولۇپ كېلىشى ھەرگىز ئەزگۈلۈكتىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئاڭلىسام ئۇ مەرھۇم چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخاننىڭ ئۆز پۇشتىدىن بولغان ئوغلى ئىمىش. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپلا يالاڭ تۆشلەرنىڭ ئىچىدە چوڭ بولغانكەن، جاپانى بەك تارتقانكەن. شۇڭا، ھەمىشە ئاددىي كىيىم بىلەن

---

① دارۇغە ــ دارۇغاچ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قەدىمكى ئەمەل نامى. دورغا، ساقچى باشلىقى، باش ۋالىي، نائىب دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ. دارۇغە شۇ چاغلاردا چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ھەرقايسى ئۆلكىلەرگە ئەۋەتكەن نائىبلىرىنىڭ ئورتاق نامى ئىدى.

پۇقرالار ئىچىدە خۇپىيانە تەكشۈرۈپ يۈرەرمىش، ھە دېسلا يالاڭ تۆش پۇقرالارنىڭ تەرىپىنى ئېلىپ غوۋغا چىقىرارمىش. شۇ ۋەجىدىن، تۆرەم ئېھتىيات بىلەن ئىش كۆرۈشلىرى ئۈچۈن بۇ ئىشنى ئالاھىدە ئەسلىرىگە سېلىپ قويغۇم كەلدى.

ــ رەھمەت، كۆيۈنگەنلىكلىرىگە كۆپ رەھمەت ! ــ دېدى كۆگەلىك تۆرە ئىشەنچ قىلىپ، ــ سىلى ئېيتقاندەك ئېھتىيات قىلساق، باشقا ئىش چىقماس دەيمەن !

ئۇنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ، ئوردا خادىمى ئورنىدىن تۇردى ۋە:

ــ مەن ياناي ! ــ دەپ خوشلىشىپ ھويلىدىن چىقىپ كەتتى.

* * *

قوچۇ ئىدىقۇتىنىڭ رۇخسەتنامىسىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، كۆگەلىك تۆرە ئادەم بېدىكلىرى ۋە سودىگەرلەرنى ئۆز ئالدىغا چاقىرىپ، سودا ـ سېتىقنى باشلاشقا ئىجازەت بەردى. بازار باشلاندى، پۇتۇن چاغاتاي ھودۇتلۇقىدا يىراق ـ يېقىنغا مەشھۇر بولغان يەمشى قۇل بازىرى ئەتىگەندىن باشلاپلا قىزىپ كەتكەندى. كىشىگە خۇددى ئاۋات شەھەرلەردىكى مال بازىرىنى ئەسلىتىدىغان بۇ قۇل بازىرىدا خۇددى يېڭى ئېگەر ـ توقۇم توقۇپ، ئۇستىگە يېڭى ئالىيېشىل يوپۇقلارنى يېيىپ بازارغا سېتىش ئۈچۈن ئاچىققان ئات ـ ئۇلاغقا ئوخشاش، سېتىلىدىغان بارلىق قۇل ۋە چۆرىلەر پاكىز يۇيۇندۇرۇلۇپ، ئۇستىباشلىرى ئالماشتۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەربىر جاللاپنىڭ ھويلىسى ئالدىغا قاتار ئولتۇرغۇزۇپ قويۇلغاندى. غوجايىنلىرىنىڭ مۇددىئاسى بويىچە جارچىلار دوقمۇش ـ دوقمۇشتا خەبەردار چاقىرىپ، سېتىلىدىغان قۇل ۋە چۆرىلەرنىڭ ئەھۋالىنى ۋارقىراپ تونۇشتۇرماقتا ئىدى.

قۇل ئېلىش ۋە سېتىش باشلانغاندىن كېيىن، سېتىلىدىغان

بۇ قۇل ۋە چۆرىلەرنىڭ ئەتراپىغا ئاۋۋال بىرلەپ ـ ئىككىلەپ، ئاندىن تۆت ـ بەشلەپ، ئۇنىڭدىن كېيىن بولسا بەش ـ ئونلاپ خېرىدارلار ئولاشتى. بۇ خېرىدارلارنىڭ كۆپ قىسمى مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن خېرىدارلار ئىدى. يىراقتىكى چەت ئەللەردىن بۇ قۇل بازىرىغا قۇل سېتىۋېلىش ئۈچۈن مەخسۇس كەلگەن ئەجنەبىي خېرىدارلارمۇ بار ئىدى. ئۇلاردىن باشقا يەنە، قۇل بازىرىغا تاماشا كۆرۈش ئۈچۈن كەلگەن يەرلىك كىشىلەرمۇ كۆپ ئىدى. بۇ كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا ئارقىسىدا ئىككى نۆكىرىنى سېلىۋالغان، چاغاتاي مەمۇرلىرىدەك كىيىنىۋالغان ياش بىر كىشىمۇ بار ئىدى. ئۇ قۇل بازىرىنى ئارىلىغاچ قۇل سودىسىنى تاماشا قىلىپ يۈرەتتى. ئۇ ناھايىتى كېلىشكەن ياش بىر يىگىت ئىدى؛ ئۇنىڭ دوغلاتلارغا ئوخشايدىغان تەق ـ تۇرقى باشقىلارنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلىپ قىلاتتى، بازاردىكى كىشىلەر ئۇنىڭغا ئەيمەنگەندەك قاراپ ـ قاراپ قويۇشۇپ، يېنىدىن داجىپ ئۆتۈپ كېتىشەتتى. بۇ يىگىتنىڭ يۈرۈش ـ تۇرۇشى، سۆز ـ مۇئامىلىسى باشقا چاغاتاي مەمۇرلىرىدەك قوپال بولماستىن، تولىمۇ سىلىق ـ سىپايە ئىدى. قىسقا، قويۇق چېچى ئۇنىڭ كەڭ پېشانىسىنى يېپىپ تۇراتتى.

ھېلىقى چاغاتاي مەمۇرى سېتىلىدىغان قۇللارنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، نەچچە كۈندىن بېرى بىر چىشلەمىمۇ نان ۋە بىر يۇتۇمىمۇ سۇ بېرىلمىگەن، ئاچلىقتىن چىرايلىرى سارغىيىپ كېتىشكەن بۇ قۇللارنىڭ يىغا ـ زارلىرىنى ئاڭلاپ ئىچى سىيرىلىپ كەتتى. مۇشۇ تاپتا ئازابلانغىنىدىن ئۇنىڭ چىرايى ئاپپاق تاتىرىپ كەتكەن بولۇپ، گەۋدىسى مىڭ پاتمان يۈك ئارتىلغاندەك ئېغىرلىشىپ، ئالدىغا دەسسىسە پۇتى ئارقىغا كېتىۋاتاتتى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئېغىر قايغۇ ـ ھەسرەت ياشلىرى تارىلاپ تۆكۈلۈۋاتاتتى.

بۇ چاغدا نۆكەرلىرى ئىچىدىكى چوڭ ياشلىق بىر نۆكىرى بۇ

چاغاتاي مەمۇرىنىڭ قۇلىقىغا: «داروغە جانابلىرى، ئۆزۈڭنى بېسىۋال، سېنى قوچۇغا يېڭىدىن داروغە قىلىپ ئەۋەتكەن ئەمىر بۇلاجىنىڭ سۆزلىرىنى ئۇنتۇپ قالما جۇمۇ؟ ! بۇ يەردە سېنىڭ باسقان ھەربىر قەدىمىڭنى تەقىب قىلىپ يۇرۇۋاتقان كۆز بار !...» دەپ پىچىرلىدى ...

بۇ ياش چاغاتاي مەمۇرى تۇغلۇق تۆمۇر ئىدى. ئۇ تاشتۆمۇر باھادىر دېگەن نۆكىرىنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشى بىلەن ئۆزىنى ئاران - ئاران تۇتۇۋالدى - دە، كۆزىنى يۇمۇپ - ئاچقۇچلىنىڭ بولغان ئارىلىقتا، يەنە چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ قوچۇ ئىدىقۇتلۇغا ئەۋەتكەن نائىبى ھالىتىگە قايتتى ۋە نجاتلىق تىلەپ ئۆزىگە تەلمۇرۇۋاتقان بۇ بەختسىز ئادەملەرنىڭ ئالدىدىن داروغاچلىق سالاپىتى بىلەن ئالچاڭلاپ ماڭغان پېتى ئۆتۈپ كەتتى ...

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، ئون سەككىز ياشلىق تۇغلۇق تۆمۇر قانداق قىلىپ قوچۇ ئىدىقۇتلۇقىغا داروغە بولۇپ تەيىنلەندى؟ بۇنى بىلىش ئۈچۈن، گەپنى يەنىلا ئۇنىڭ ئۆتكەن يىلى ئەردەۋېلگە كەلگەندىن كېيىن، دوغلات ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى بىلەن كۆرۈشكەنلىكىدىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

مىلادىيە 1337 - يىلى تومۇز ئېيى.

بۇگۈن قەمەرىيە كالېندارى بويىچە زۇلھەججە — مۇسۇلمانلارنىڭ قۇربان ھېيت كۈنى — ئەرەپات كۈنى ئىدى. ئەردەۋېلدىكى مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار خۇشال - خۇرام ھېيت ئۆتكۈزمەكتە ئىدى. مۇنداق كۆپ ئادەم توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ئاۋات چوڭ شەھەرنى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان تۇغلۇق تۆمۈرگە ئەردەۋېل شەھىرىدىكى ھەممە نەرسىلەر يېڭى ۋە ئاجايىپ تۇيۇلاتتى. بۇ شەھەردە مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىلەن بۇددىست دوغلاتلار ئارىلىشىپ ئولتۇراقلاشقانىدى. ئۇلار گەرچە باشقا - باشقا دىندىكى ئىككى تائىپە خەلق بولسىمۇ، ئەمما ئېتىقاد

جەھەتتىكى پەرق ئۇلارنىڭ ئارىلىشىپ ياشىشىغا دەخلى قىلمايتتى. بۇگۈن ئەتىگەن مۇسۇلمانلار ئۆزلىرىنىڭ مەسچىتىدە قۇربان ھېيتلىق نامىز ئىبادىتىنى تۈگىتىپ ئۆيلىرىگە قايتىشقاندىن كېيىن، دەريا ياقىسىدىكى توقايلىقتا تۇرلۇك ئويۇن - سەيلىلەر باشلىنىپ كەتتى. تۈغلۇق تۆمۈر تاماشا كۆرۈش ئۈچۈن ئەمىر بۇلاجىدىن رۇخسەت ئالغاندىن كېيىن، بازار ئايلىنىش ئۈچۈن كوچىغا چىقتى.

توقاينىڭ بىر چېتىدىكى تاللىق ئىچىدە توخۇزلار بىر - بىرى بىلەن توخۇ سوقۇشتۇرۇۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ئەترايىغا بىرمۇنچە ئادەملەر ئولىشىۋالغانىدى.

مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىككى خوراز بىر - بىرى بىلەن قانلىق ئېلىشىۋاتقانىدى. چار خوراز بىلەن قارا خوراز بىر - بىرىگە ئېتىلىپ كېلىپ، ئۇچلۇق تۆمۈر تۇمشۇقلىرى بىلەن ھەدەپ قارشى تەرەپنىڭ باش - كۆزىنى چوقۇۋېلىش ئۈچۈن شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىشاتتى. خورازلارنىڭ پۇتى يەرگە تېگە - تەگمەي تۇرۇپلا يەنە كۆكلەپ چىقىپ، رەقىبىنىڭ ئەجەللىك يېرىگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن غەزەپ بىلەن ئېتىلاتتى. ئىككى خورازنىڭ باش - كۆزلىرى قانغا بويىلىپ كەتكەنىدى. چار خوراز بىلەن قارا خوراز بىر - بىرىگە شۇنداق تېز ھۇجۇم قىلدىكى، ئەتراپتا تۇرۇپ تاماشا كۆرۈۋاتقانلارنىڭ كۆزلىرى ئالا چەكمەن بولۇپ كەتتى.

خورازلارنىڭ دەھشەت بىلەن ئېتىلىپ كېلىپ شىددەت بىلەن ئېلىشقان مۇنداق يىرتقۇچلۇق ھالىتىنى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان تۈغلۇق تۆمۈر ھەيران بولغىنىدىن ئاغزىنى ئاچقان پېتى تۇرۇپ قالدى.

بۇ چاغدا چار خوراز قارا خورازنى باسماقداش ئۈچۈن بىردىنلا كۆكلەپ ھاۋاغا ئۆرلەپ چىقتى - دە، يەردە پەيلىرىنى ھۇرپەيتىپ ئۆزىنى كۆزىتىپ تۇرغان قارا خورازنىڭ ئۈستىگە ئېتىلىپ چۈشتى. قارا خوراز رەقىبىنىڭ بۇنداق تۇيۇقسىز ھۇجۇم

قىلىشىدىن مەڭدەپ بىر دەقىقە تۇرۇپ قالدى. شۇ ئەسنادا چار خوراز تۆمۇر تىرناقلىرى بىلەن قارا خورازنىڭ پوكىنىغا بىر چاڭگال سېلىپلا يېرىپ تاشلىدى. بىراق، قارا خورازمۇ يەرگە يىقىلىشنىڭ ئالدىدا ئۇستىدىن باسماقداش ئۇچۇن ئېتىلىپ چۇشۇۋاتقان چار خورازنى ئىككى پۇتى بىلەن تېپىشكە ئۇلگۇرگەنىدى: قارا خورازنىڭ تۆمۇر تىرناقلىرى چار خورازنىڭ قورسىقىغا سانجىلىپ قالدى، ئىككىلىسى تەڭلا يەرگە يىقىلدى. بىراق، بۇ ئىككى خوراز يەردە يېتىپ جان تالىشۇۋېتىپمۇ قەيسەرلىك بىلەن بىر - بىرىنى ھەدەپ چوقۇشاتتى. ئاخىر پوكىنى يېرىلغان قارا خوراز ھالسىزلىنىپ يېتىپ قالدى. ئۇنىڭ ئۆتكۇر تۆمۇر تىرناقلىرى چار خورازنىڭ پوكىنىغا چوڭقۇر پېتىپ كەتكەنىدى. چار خوراز ئۆزىنىڭ بەدىنىگە چوڭقۇر پېتىپ ئورناپ كەتكەن قارا خورازنىڭ تۆمۇر تىرناقلىرىدىن قۇتۇلالماي ھەدەپ پالاقلايتتى ... ئەتراپىتا تاماشا كۆرۈۋاتقانلار قىيقاس - چۇقان كۆتۇرۇشۇپ كەتتى ! ...

توقايلىقنىڭ نېرىقى بېشىدا ئېشەك بەيگىسى قىزىپ كەتكەنىدى. توخۇۋازلارنىڭ تاماشىسىنى كۆرۈپ زېرىككەن تۇغلۇق تۆمۇر ئېشەك بەيگىسى بولۇۋاتقان يەرگە قاراپ ئىتتىك ماڭدى.

ئېشەك چاپتۇرۇش توقايلىقنىڭ بۇ بېشىدىن ئۇ بېشىغچە بولاتتى. بىر قېتىملىق ئېشەك چاپتۇرۇشقا تۆت - بەش ئېشەك قاتناشتۇرۇلاتتى. ئېشەك چېپىشتۇرىدىغانلار پۇتۇنلەي ئون نەچچە ياشلاردىكى بالىلار ئىدى. چوڭلار ئىككى تەرەپ بولۇپ پۇل تىكىشەتتى. ئۇلار دەسلەپتە بىر - بىرى بىلەن بەش - ئون تەڭگىدىن پۇل تىكىشىپ بەسلىشىپ تۇرغاندا، ئۇلارغا تەرەپ - تەرەپتىن يېڭىدىن قوشۇلىدىغانلار يىگىرمە - ئوتتۇز، ھەتتا قىرىق - ئەللىك تەڭگىدىن پۇل تىكىشىپ، بىر - بىرى بىلەن قىزغىن بەسلەشكىلى تۇردى. ئۇلار چېپىشۇاتقان ئېشەكلەرنىڭ

ئۇتۇپ كېتىشىگە قاراپ ئۇتاتتى ياكى ئۇتتۇرۇپ قويياتتى.

هازىرقى چېچىشىشقا توّت هاڭگا ئېشەك چۈشكەنىدى. بۇ توّت هاڭگىنىڭ بىرسى قارا، بىرسى بوز، بىرسى مەللە، بىرسى ئاق ئىدى. بۇ ئېشەكلەرگە بېشىغا ئاق شاپاق بوّك، ئۇستىگە هېيتلىق يېڭى كوّڭلەك كىيگەن توّت بالا مىنگەنىدى.

بەيگە ئەتراپىتا تاماشا كوّرۈۋاتقانلارنىڭ هايت ـ هۇيتلىرى ئىچىدە باشلاندى. هە دېگەندىلا ئاق هاڭگا مىنگەن بالا ئېشىكىنى ئەڭ ئالدىدا چاپتۇرۇپ كېتىۋاتاتتى. قالغان بوز هاڭگا بىلەن مەللە رەڭ هاڭگا ئوّزلىرىنىڭ ئالدىدا چېچىپ كېتىۋاتقان قارا هاڭگىنىڭ ئالدىغا ئوّتۇپ كەتتى. بەيگىگە چۈشۈپ چېچىشىۋاتقان ئېشەكلەر مەيداننىڭ تەڭ يېرىمىنى چېچىپ ئوّتكەندىن كېيىن، قارا هاڭگىنى مىنگەن بالا نوختىنى قويۇپ بەردى ۋە:

ـــ چۇ، قوتۇر، ئەمدى چاپمامسەن؟ ! ـــ دېگىنىچە ئېشەكنىڭ بىقىنىغا تازا كېلىشتۇرۇپ بىر تېپىۋىدى، بېشى بوشانغان قارا هاڭگا بىردىنلا توّت پۇتىنى تاشلاپ يۇگۇرۇپ ئالدىدا چېچىپ كېتىۋاتقان بوز ۋە مەللە رەڭ هاڭگىنى بىر ـ بىرلەپ تاشلاپ ئوّتتى ـ دە، ئەڭ ئالدىدا چېچىپ كېتىۋاتقان ئاق هاڭگىنى قوغلاپ يېتىشىۋالدى ۋە ئۇنىڭ بىلەن قاتارلىشىپ چېپىشقا باشلىدى. بۇ ئىككى ئېشەك توقايلىقنىڭ بېشىغا يېقىنلىشىپ كەلگەندە، قارا هاڭگا بىر كۇچەپلا ئاق هاڭگىدىن ئوزۇپ كەتتى ۋە كىشىلەرنىڭ «هايت ـ هۇيت» قىلىشقان ئالقىش سادالىرى ئىچىدە ئاخىرقى پەللىگە بىرىنچى بولۇپ يېتىپ كەلدى.

مۇشۇ چاغدا تۇغلۇق توّمۇرنى بىرسى ئارقىسىدىن توۋلىغاندەك قىلدى. ئۇ كەينىگە ئوّرۇلۇپ قارىۋىدى، تاشتوّمۇر باھادىر ئىكەن.

ـــ سېنى ئۇلۇسىبىگى، ئەمىر بۇلاجى چاقىرىپتۇ. مېنىڭ بىلەن بىللە بوزدوّڭدىكى بارگاھقا قايتىسەن ! ـــ دېدى ئۇ.

ـــ قاچان؟ ـــ دېدى ئۇ كوّزىنى ئالدىدىكى قىزىقارلىق ئېشەك بەيگىسىدىن ئۇزمەي.

ـــ هازىر، سىپىل تۇۋىدە تۆت تۇرغاۋۇت بىزنى ساقلاپ تۇرىدۇ !

ـــ ئەتىگەي، بۇنداق قىزىق بەيگىنى ھېچقاچان كۆرمىگەنىدىم، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر ئۇنىڭ بىلەن بىللە كېتىۋېتىپ، ـــ ئەمىر بۇلاجى مېنى نېمىشقا چاقىرتىپتۇ؟

ـــ ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئۇ سېنى قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىگە نائىب قىلىپ ئەۋەتمەكچىغان ئوخشايدۇ ! ئالمالىقتىن بۇ ھەقتە پەرمان ئالمي كەپتۇ !

ـــ نائىب دېگەن قانداق ئىش ئۇ؟ ـــ سورىدى تۇغلۇق تۆمۈر چۈشەنمەي، ـــ مەن نائىب بولۇپ نېمە ئىش قىلىدىكەنمەن؟

ـــ مەنمۇ تازا بىلىپ كېتەلمىدىم، ـــ دەپ چۈشەندۈردى تاشتۆمۈر باھادىر ئۇنىڭغا، ـــ ئىشقىلىپ، چاغاتايزادە جانابلىرى، سەن قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىدە ئەمىر بۇلاجىغا ۋاكالىتەن ھوقۇق يۈرگۈزىسەن !

ـــ مەنمۇ؟ ھا ـ ھا ـ ھا ! ـــ دەپ قاقاھلاپ كۈلۈپ كەتتى تۇغلۇق تۆمۈر، ـــ تۇنۇگۈنكى قويچى بالا بولغان مەنكى تۇغلۇق تۆمۈر پۈتۈن ئىدىقۇت قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىگە نائىب بولۇپ، ئۇلۇسىبېگىگە ۋاكالىتەن ھوقۇق يۈرگۈزمىدىكەنمەن؟ ! ... تولا ئۇنداق چاقچاق قىلما !

تۇغلۇق تۆمۈر كۆزلىرىدىن ياش چىققۇچە تېلىقىپ كۈلدى. بىراق، تاشتۆمۈر كۈلمىدى. ئەكسىچە تولىمۇ ئەستايىدىللىق بىلەن:

ـــ سەن ئۇنداق دېمە، بولدى قىل، ئەمدى كۈلۈۋەرمە ! ـــ دەپ ئۇنى كۈلۈشتىن توستى، ـــ سېنى چوڭ سىناقلار كۈتمەكتە. مەن ھازىر بەگچەكنىڭ سەن توغرۇلۇق ئېيتقان «ئۇنىڭ ۋۇجۇد ـ نىشاتىدا بىر غايىب شولا ـــ ئۇلۇغلۇق شولىسى جىلۋە قىلىپ تۇرۇپتۇ» دېگەن سۆزنىگە ئىشەندىم.

تۇغلۇق تۆمۈر ئۇنىڭ ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ كۈلۈۋېرىشتىن توختىدى ۋە باشقا پاراڭ قىلماستىن،

بېشىنى سالغىنىچە جىم ماڭدى.

تاشتۆمۈر ئۇنى ئېلىپ سېپىل تۈۋىگە يېتىپ كەلگەندە، تۈرغاۋۇتلار ئاللىقاچان ئاتلىرىغا مىنىپ تەييار بولۇپ تۇرۇشقانىكەن. ئۇلار ئانچە هايالشماستىنلا بوزدۆڭ تەرەپكە ئاتلىق يۈرۈپ كېتىشتى ...

ئەردەۋېل شەهىرىنىڭ كۈنتۇغار يۇقىرى تەرىپىدىكى قارا يۇلغۇن ئېقىنىنى بويلاپ يۇقىرى ئۆرلەپ ماڭغانسېرى، ئېقىن تۆۋەندە ئىنچىكىلەپ بىر تال ئاق يىپتەك كۆرۈنەتتى. ئېقىنىنىڭ زۇمرەتتەك سۈيىدە قۇياش نۇرى ئەكس ئېتىپ تۇراتتى. ئىككى تەرىپى ئېگىز قىيا تاشلار بىلەن ئورالغان قارا يۇلغۇن ئېقىنى ئىچىدە كۆپكۆك قورام تاشلار قالايمىقان يېتىپ كەتكەن بولۇپ، هەربىر قورام تاشنىڭ ئاراشلىرىدىن سۇزۇك سۇلار ئېتىلىپ چىقىپ شارقىراپ ئاقاتتى. قارا يۇلغۇن جىلغىسىنىڭ كۈنپاتار تەرىپىدىكى بوزدۆڭ تۆپىلىكىدە دوغلات ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجىنىڭ يازلىق بارگاهى جايلاشقانىدى.

ئەمىر بۇلاجى تۇغلۇق تۆمۈرنى ئۆزبېكىڭ خان چېدىرى ئىچىدە قوبۇل قىلدى. ئۇ تۇغلۇق تۆمۈرگە سىنچى كۆزلىرى بىلەن بىرهازاغىچە قاراپ كەتتى.

ـــ شۇنچىۋالا چوڭ بوپسەن، نېمە ئۈچۈن شۇ كەمگىچە مېنى ئىزدەپ تاپمىدىڭ؟ ـــ دېدى ئەمىر بۇلاجى ئاخىر جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، ـــ مېنىڭ ئالدىمغا كەلگىنىڭگە خۇشالمۇ سەن؟

ـــ مەئىشەت ـ پاراغىتىڭ ۋە دۆلەت چىرىغىڭ تېخىمۇ پارلاق بولسۇن ! ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇپ، ـــ بۇ چاغقىچە مەن كىچىك ۋە نادان ئىدىم. خىزمىتىڭگە لايىق كەلمەس ئىدىم. قاچانكى هۆرمەتلىك تاشتۆمۈر باهادىرنى ئالدىمغا ئەۋەتىپتىكەنسەن، خىزمىتىڭنى قىلىش ئۈچۈن قول باغلاپ ئالدىڭدا تۇرۇپتىمەن ! مەرهۇم ئاتام، چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخانىڭ ئاسماندىكى روهىناتىنىڭ يۇز ـ خاتىرى ئۈچۈن

مېنى قۇلۇڭ قاتاردا سانىغايسەن. زالىم ئەمىر شىراۋۇل دوختەۋى تەڭرى بۇرھانىنى ئۇنتۇپ، ئىنساب ـ دىيانەتتىن چەتنەپ، بېشىمغا شۇنداق زۇلۇملارنى سالدىكى، ئۇ ھەتتا مېنىڭ تىرىك يۈرگىنىمگىمۇ رازى ئەمەس ئىدى. بەلكىم مېنىڭ ھايات تۇرۇشۇم ئۇنىڭ ئۇلۇسىبىگىلىك ئورنى ئۈچۈن خەۋپ يەتكۈزىدۇ، مېنى ئۇ ئۇلۇسىبىگىلىك مەرتىۋىسىنىڭ قولدىن كېتىشىگە سەۋەبچى بولىدۇ، دەپ تەشۋىش قىلسا كېرەك ...

ئەمىر بۇلاجى بىرپەس جىم تۇرۇۋالدى ـ دە، ئاندىن:

ـــ ئەي، چاغاتايزادە، مېنىڭدىن خاتىرجەم بولغايسەن، ـــ دېدى قەتئىيلىك بىلەن، ـــ بۇ توغرۇلۇق ھەرگىز ئىچى تارلىق قىلماسمەن. خالىس مەدەت ۋە ياردەملەر ئارقىلىق سېنى چوقۇم چاغاتاي ئۇلۇسىدا يۈكسەك ئورۇنغا ئېرىشتۈرگەيمەن. مەرھۇم ئاتاڭ، چاغاتاي خانى ئېسەن بوغاخاننىڭ تۇز ھەققىنى ئاقلاش گەدىنىمدىكى باش تارتىپ بولمايدىغان بۇرچۇمدۇر. ئەلھال، ئۇنىڭ ئوغلى بولغان سەن بېشىڭغا كۇن چۈشۈپ، ئالدىمغا كەلگەنىكەنسەن، تارتقان جەبىر ـ زۇلۇم، كۈلپەت ـ مۇشەققەتلىرىڭنى دەپئى قىلىش مەجبۇرىيىتىم بار. بىراق، جەبىر ـ زۇلۇم تارتماي، خەزىنە ـ بايلىق قولغا كىرمىگەي، دېگەندەك، سەن ئەگەر مەرھۇم ئاتاڭ ئېسەن بۇغاخاندىن مىراس قالغان چاغاتاي تەختىگە ئېرىشمەن دەيدىكەنسەن، ئاۋۋال ئېغىر سىناقلاردىن ئۆتۈشۈڭ ۋە يۈرتدارچىلىق ئىشلىرىنى ياخشى ئۆگىنىشىڭ كېرەك. شۇڭا، شەرت شۇكى، مەن قىلىشنى بۇيرۇغان ھەرقانداق خىزمەتنى خىيانەتتىن نېرى بولۇپ، راستلىق ـ توغرىلىق بىلەن ئورۇنلىشىڭ كېرەك ! ئەنە شۇ چاغدىلا ئاندىن چاغاتاي تەختىگە مۇشەررەپ بولالايسەن !

ـــ ئى ئاتابەگ، خاتىرجەم بولغايسەن، تاپشۇرغان ھەرقانداق خىزمىتىڭنى جان ـ دىلىم بىلەن ئورۇنلاپ، تامامىغا يەتكۈزگەيمەن ! ـــ دەپ جاۋاب بەردى تۇغلۇق تۆمۇر خاتىرجەم ھالدا.

ـــ ئى چاغاتايزاده، ـــ دېدى ئەمىر بۇلاجى جىددىي ھالدا، ـــ نامشەرىپى ئۇلۇغ بوۋىلىرىڭ چىڭگىزخان بىلەن چاغاتاي خاندىن قالغان بۇ موڭغۇل سەلتەنەتى ھازىر چوڭقۇر پاتقاققا پېتىپ قالدى. ئۇنى قۇتۇلدۇرۇپ چىقىشقا بىر سېنىڭدىن بۆلەك ھېچكىمنىڭ ماجالى يەتمەس. بىراق، سەلتەنەت بېغى شۇنچە گۈزەل بولسىمۇ، مېۋىسىنىڭ تىكىنى ئۇنىڭ بىلەن بىللىدۇر. شۇڭا، تىكەندىن قورقمىغان كىشىلا مەقسەت ـ مۇراد مېۋىسىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ ! ئى يىگىت، بىلەمسەن، سەلتەنەت خېيىم ـ خەتەر بىلەن تولغان تىلسىماتتۇر. شۇڭا، پەقەت خېيىم ـ خەتەردىن قورقماي تەۋەككۇل قىلالىغان ئادەملا بۇ تىلسىماتنى بۇزۇپ، ئۇنىڭغا ئېرىشەلەيدۇ ! بىلمىدىمكى، سېنىڭدە مۇشۇنداق غەيرەت ۋە شىجائەت بارمىكىن؟

ـــ ئى ھۆرمەتلىك ئاتابەگ، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر دادىل سۆزلەپ، ـــ ئاھ ـ زارلىرىم ئوتىدىن چىققان ئىس ـ تۇتۇنىنى ئېيتايمۇ؟ ياكى بۇ تاڭ ئاتماس قاراڭغۇ تۇنىنىڭ ئازابىنى ئېيتايمۇ؟ مۇنداق ئۇزۇن زۇلمەت تۇنىنى مېنىڭدەك كۆرۈپ باققان يەنە بىر كىشى بارمىكىن؟ غەم ـ قايغۇ كۈنلىرىنىڭ مۇنداق ئازاب ـ ئوقۇبەت كېچىسىدە قالغان مېنىڭدەك يەنە بىر ئادەم بارمىكىن؟ قاچانكى ھۆرمەتلىك ئاتابەگ ئەمىر بۇلاجى سەن تاشتۆمۈر باھادىرنى ئەۋەتىپ مېنى دوختەۋىلەرنىڭ تۆمۈر تىرنىقىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقتىڭ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مەن سېنى ئۆزۈمنىڭ بىردىنبىر شاپائەتچىم، نىجاتچىم دەپ تونۇپ كەلدىم. شۇنىڭدىن تارتىپ كۆزۈم سېنىڭ مۇبارەك چىرايىڭدا، قۇلىقىم سېنىڭ پەرمان ئاۋازىڭدا، جېنىم سېنىڭ خىزمىتىڭ غېمىدە، كۆڭلۈم سېنىڭ پەرمانىڭنى ئورۇنلاش ھەۋىسىدە بولۇپ كەلمەكتە. شۇنداق ئىكەن، سەن تاپشۇرغان ھەرقانداق خىزمەتنى ئورۇنلاشقا تەييار دۇرمەن !

ـــ ھوششەرە، ـــ دەپ ماختاپ كەتتى ئۇنى ئەمىر بۇلاجى

خۇشال بولغىنىدىن، ــ ئى چاغاتايىزادە، يىگىتنى جەڭ ئۇچۇن ياراتقان ! بۇنداق دېسەم، يەنە باشقىچە ئويلاپ قالمىغىنكى، ئەمدى شەھەردە تۇرىۋەرمەي، ئەلۋەتتە بىرەر يۇرۇشكە چىقمىقىڭ لازىم. بىرنەچچە ۋاقىت يۇرتدارچىلىق ھارۋىسىدا سەپەر قىلىپ، بۇ ئالەمدىكى ئىسسىق ـ سوغۇق، قاتتىق ـ يۇمشاقنىڭ تەمىنى تېتىغايسەن، چۇنكى ھۆكۈمدارنىڭ ئېتىبارى يۇرۇشلەردىن كېلۇر. دېمەك، ئۇلۇغ يۇرۇشلەرگە قاتناشساڭ ئاندىن ئېتىبارلىق خانزادە ھېسابلىنىسەن. بولمىسا، بۇ ئەپتىڭدە باشقىلار سېنى بىكار يۇرۇپ تەييارغا ھەييار بولغان، دېيىشىدۇ !

تۇغلۇق تۆمۇر جىم تۇردى. بۇ چاغدا ئەمىر بۇلاجى ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە:

ــ مەن سېنى قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىگە نائىب قىلىپ بەلگىلىدىم، ــ دېدى جىددىي قىلىپ، ــ تاشتۆمۇر باھادىر سېنىڭ بىلەن بىللە بارىدۇ. ئىشلىرىڭدا كۆپرەك ئۇنىڭ مەسلىھەتىنى ئال. ئۇ قانداق قىلىشىڭنى ساڭا سۆزلەپ بېرىدۇ ! ...

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ ئەمىر بۇلاجى بىلەن كۆرۈشكەنلىكى ھەققىدىكى سۆزلىرىمىزنى مۇشۇ يەردە توختىتىپ، يەنە يەمشى قۇل بازىرىدىكى قۇل سودىسى ھەققىدىكى گەپىمىزگە قايتىپ كېلەيلى.

*　　*　　*

يەمشى قۇل بازىرىدىكى خېرىدارلارنىڭ بىر قىسمى ئۆزى ئۈچۇن قۇل ئالىدىغانلار بولسا، كۆپ قىسمى باشقا جايلارغا ئاپىرىپ سېتىش ئۈچۇن قۇل ئالىدىغان ۋە ياكى باشقا جايلاردىن بۇ يەرگە سېتىش ئۈچۇن قۇل ئەكەلگەن ئادەم بىدىكلىرى ـ جاللاپلار ئىدى.

قارا ساقاللىق، قورساق سالغان بىر كىشى ياش بىر دېدەكنى ساتماقچى بولۇپ خېرىدار چاقىرماقتا ئىدى:

ــ بۇ كىمزۇن ئىسسىلىك ئايال قۇلۇمنى ھازىر ساتىمەن ! ــ دەپ ۋارقىرىدى ئۇ، ــ ئۇنى يۈز سەر يارماق كۆمۈشكە ئالىدىغانلار بارمۇ؟ بۇ ــ ئۆزى ياش، بىلىكىگە كۈچ تولغان، ھەرقانداق ئىشقا سالسا يارامليق كۈلكە[1]دۇر ! قاراڭلار ئۇنىڭ تولغان ئىككى كۆكسىگە ! بىر قېتىمدا ئىككى ئوغۇلنى بىمالال ئېمىتىپ كېتەلەيدىغان دېدەك بۇ ! ئالىدىغانلار ئالدىرىسۇن ! ...

بازار چوڭ جالاپ كۆگەلىك تۆرىنىڭ مەنپەئەتىگە قاراپ قىزىماقتا ئىدى. ئۆزىگە باھاسىمۇ، ئۆزىمۇ مۇڭاپىق ئايال كۈڭ سېتىۋېلىش ئۈچۈن بازارنى ئارلاپ يۈرگەن چالىشلىق بىر خېرىدار ھېلىقى ياش چۆرىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە خۇددى مالنىڭ چىشىنى كۆرۈپ باقماندەك، ئۇنىڭ كالپۇكلىرىنى يېرىپ، چىشلىرىنىڭ ساق ـ ساق ئەمەسلىكىنى، ئاغزىنىڭ پۇرايدىغان ـ پۇرىمايدىغانلىقىنى تەكشۈرۈپ باقتى. ئاندىن ئۇنىڭ ئىككى بىلىكىنى تۇتۇپ بېقىپ، بېلى ۋە ئىككى كۆكسىنى سىلاپ كۆردى.

ــ غوجايىن، بۇ كۈڭنى ھەقىقىي بېرىدىغان يېرىڭنى ئېيتقىنچۇ؟ ــ دېدى ئۇ چۆرىنىڭ ئىگىسىگە.

ــ خېرىدارى سەن بولغاندىكىن، قېنى بىر نەرخ ئېيتىپ باقمامسەن؟ ــ دېدى قۇل ئايالنىڭ ئىگىسى.

ــ ئېيتە، قانچىلىك نەرختە بەرسەم بولىدۇ؟

ــ سەندىن بولسۇن، خېرىدار ئاكا !

ــ سەندىن بولسۇن، سەن چۆل كېزىپ، تاغ ئاتلاپ يىراقلاردىن ئەكەلگەن كۈڭ بۇ !

ــ يوقسۇ، سېنىڭدىن بولسۇن، سەن قۇنۇشىئېم بۇرھانىمزنىڭ مېھمىر ـ شەپقەتلىرىگە نائىل بولغان ۋە كېچە ـ

① كۈڭ ــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئايال دېدەك، ئايال قۇل» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

كۈندۈز بۈددا ـ بۈرھانمنىڭ مۇبارەك بۇتىنى سۆيۈپ، تۇۋا ـ ئىستىخپار ئوقۇپ، ئىبادەت ـ تىلاۋەت بىلەن شۇغۇللانغان ئادەمدەك قىلىسەن ...

ئۇلار بىرنەچچە قېتىم ئەنە شۇنداق «سەندىن ... سەندىن ...» دېيىشكەندىن كېيىن، ھېلىقى قۇل ئايالنىڭ ئىگىسى كۈڭغا باھا قويۇشقا كىرىشتى:

ــ قىممەت دېسەم، خېرىدار سەن ئالمايسەن، ئەرزان دېسەڭ، ئىگىسى بولغان مەن ساتمايمەن. توقسان سەر يارماق كۈمۈش بەرسەڭ، مەن ئۇنى ھازىرلا سېتىپ بېرەي ! ــ دېدى ئۇ مۇغەمبەرلىك بىلەن.

ــ ياق، ساڭا ئوتتۇز سەر يارماق كۈمۈشتىن ئارتۇق بىر چاقىمۇ بېرەلمەيمەن، ــ دېدى چالىشلىق خېرىدارمۇ بوش كەلمەي، ــ ئەگەر مەن دېگەنگە ماقۇل بولساڭ، مەن ئاقچىنى ھازىرلا سانايمەن !

ــ ياق، كەم بولىدۇ. بۇ كۇڭ ئەڭ ئاز دېگەندىمۇ يەنە قىرىق ـ ئەللىك يىل ئىشقا يارايدۇ ئەمەسمۇ؟ ــ دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى قەتئىي رەت قىلدى ئايال قۇلنىڭ ئىگىسى.

ئۇلار باھادا پۈتۈشەلمەي مۇشۇنداق دەتالاش قىلىپ تۇرۇشقاندا، قاياقتىندۇر بىر دەللال پەيدا بولۇپ قالدى. ئۇ بۇلارنىڭ دەتالاشلىرىغا بىرپەس قۇلاق سېلىپ ئاڭلاپ تۇردى. ئاندىن دېدى:

ــ مەن ئىككىلارنى بۇ سودىدا پۈتۈشتۇرۇپ قويسام، ماڭا قانچىدىن پايدا بېرىسلەر؟

ــ ھەربىرىمىز ئىككى سەر يارماق كۈمۈشتىن بەرسەك قانداق؟ ــ دېدى قۇل ئىگىسى ئۇنىڭغا كۆزىنى قىسىپ قويۇپ.

ھېلىقى بېدىك دەرھال:

ــ بولىدۇ، پۈتۈشتۇق ئەمىسە، ــ دېدى ۋە چالىشلىق خېرىدارنىڭ يېڭىنىڭ ئىچىگە قولىنى تىقىپ تۇرۇپ، ــ مۇشۇنىڭغا بەرسە ماقۇل دەمسىز؟ ــ دەپ سورىدى، چالىشلىق

خەبەردار ماقۇل كەلمىدى.
ــ ئەمىسە ماۋۇنىڭغىچۇ؟
ــ ...
ــ ئەمىسە ماۋۇنىڭغىچۇ؟
چالىشلىق خەبەردار سەل تارتىشىپ، ئاخىر ماقۇل بولدى.
دەللال يەنە قولىنى قۇل ئىگىسىنىڭ يېڭىگە تىقىپ:
ــ مۇشۇنچىلىك بەرسە، سىز كۆڭۈلزنى سېتىشقا ئۇنامسىز؟ ــ دېۋىدى. قۇل ئىگىسى «ياق!» دەپ ئىتتىك قولىنى تارتىۋالدى.
دەللال ئارقىمۇئارقا ئۈچ قېتىم يەڭ سودىسى قىلىپ، ئاخىر بۇ ئىككىسىنى پۈتۈشتۈردى. ھېلىقى ياش چۆرە ئاخىر ئاتمىش سەر يارماق كۈمۈش نەرخى بىلەن چالىشلىق خەبەردارغا سېتىلدى. دەللالمۇ ئالغۇچى بىلەن ساتقۇچى ئىككى تەرەپتىن ئىككى سەردىن جەمئىي تۆت سەر يارماق كۈمۈش پايدا ئالغاندىن كېيىن، پايدىلىق يېڭى ئۇزۇنى ئىزدەپ باشقا تەرەپكە كەتتى.
ياش تۇغلۇق تۆمۈر بايىقى سودىنىڭ پۈتۈن جەريانىنى باشتىن ـ ئاياغ كۆرۈپ تۇرغانىدى. بىراق، ئۇ ئالغۇچى بىلەن ساتقۇچىنىڭ نېمە ئۈچۈن باشتىكى توقسان سەر كۈمۈش يارماقلىق نەرخ ـ ھاۋادا پۈتۈشەلمەي ئۇزاق تالاش ـ تارتىش قىلىپ يۈرۈپ ئاخىر ئاتمىش سەر كۈمۈش يارماقلىق نەرخ ـ ھاۋاغا كەلگەندە ئاندىن بىر ـ بىرى بىلەن پۈتۈشكەنلىكىنى چۈشىنەلمەي تاشتۆمۈر باھادىردىن سورىۋىدى. ئۇ كۈلۈپ كېتىپ:
ــ بازاردا كىشىلەر بىلەن بولىدىغان مۇئامىلە ـ تىجارەتنىڭ يوسۇنى شۇنداق، ــ دەپ چۈشەندۈردى، ــ ناۋادا بازاردا بىرنەرسىگە ئون تەڭگە باھا قويۇلدى، دېيىلسە، ئىككى تەرەپ نەرخ ـ ھاۋا ئوستىدە ئۇزاق تالاشقاندىن كېيىن، ساتقۇچى ئالتە تەڭگىدىن ئاشۇرۇپ سېتىشنى ــ ئالغۇچى يەتتە تەڭگىدىن زىيادە ئالماسلىقنى كۆڭۈللىرىگە پۈككەن بولىدۇ. بۇغۇ ئادەتتىكى سودا ـ سېتىقتا بولىدىغان ئاددىي قائىدە. ئادەم

سودىسىدىمۇ ساتقۇچى بىلەن ئالغۇچى ئىككى تەرەپ مۇشۇ قائىدىنىڭ سىرتىغا چىقىپ كېتەلمەيدۇ، ئەلۋەتتە ! ...

*　　*　　*

بىر بازاردا بىردىنلا نۇرغۇنلىغان قۇل ۋە چۆرىلەرنى بازارغا سېلىپ بازار باھاسىنى تۆۋەنلىتىۋەتمەسلىك ئۈچۈن، يەمشى قۇل بازىرىنىڭ بازار بېگى كۆگەكلىك تۆرە بەلگىلىگەن قالان ـ تۆسۈك① بويىچە، ھەرقايسى ئادەم بېدىكلىرى، قۇل سودىسى قىلىدىغانلارغا ئۆز قۇللىرىنى ساتىدىغان ئايرىم بازارلار بەلگىلەنگەنىدى. بۇ قۇللار بىلەن چۆرىلەر سېلىنىدىغان ئىش تۇرنىڭ ئوخشاشماسلىقىغا قاراپ، قۇل ۋە چۆرىلەرمۇ ئوخشىمايدىغان بازارلاردا سېتىلاتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئەرلىرىنى خوتۇنلىرىدىن، ئاتا ـ ئانىلىرىنى بالىلىرىدىن، ئاكا ـ ئۇكا، ئىگىچە ـ سىڭىللىرىنى بىر ـ بىرىدىن ئايرىش تەلەپ قىلىناتتى. يەمشى قۇل بازىرىنىڭ قالان ـ تۆسۈكلىرى بويىچە، ئەر بىلەن خوتۇن، ئاكا بىلەن ئۇكا، ئىگىچە بىلەن سىڭىل، ئومۇمەن بىر ـ بىرىگە تۇغقان ـ قېرىنداش بولغانلىكى ئىككى قۇل ياكى چۆرە جەزمەن باشقا ـ باشقا ئادەمگە سېتىلىشى ۋە باشقا ـ باشقا بازارغا سېلىنىشى كېرەك ئىدى. بۇنداق بولغاندا، سودىگەرلەر قۇللارنىڭ سېتىلىش باھاسىدا ھەسسىلەپ پايدىغا ئېرىشەلەيتتى. بولمىسا، ئەر بىلەن خوتۇن بىر ئادەمگە بىللە سېتىلغاندا، خوتۇننى بىكارغا بېرىشكە توغرا كېلەتتى. شۇڭا، خوتۇن ئېرىدىن، نارەسىدە بالىلار ئاتا ـ ئانىلىرىنىڭ باغرىدىن، بىر تۇغقان بىر ـ بىرىدىن، قېرىنداشلىرىدىن جەزمەن ئايرىپ تاشلىنىشى كېرەك ئىدى. دېمەك، ھەقىقىي پاجىئە مانا ئەمدى باشلانىدى. بىر ـ بىرىدىن ئاجرىتىلغان بۇ قۇل ۋە چۆرىلەرنىڭ ئاھۇزارلىرى، داد ـ پەريادلىرى پۈتۈن يەمشى بازىرىنى قاپلىغان

① قالان ـ تۆسۈك ـــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «بەلگىلىمە، باج، ياساق، تۆزۈم» دېگەن مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆز ياشلىرى ئورنىغا قانلار، پىغانلىق زارلىرى ئورنىغا ئوتلار چاچرىماقتا ئىدى. بىراق، بۇ قۇل ۋە چۆرلەرنى ساتقان ـ سېتىۋالغانلار شۇنچىلىك تاش يۈرەك ۋە شۇنچىلىك رەھىمسىز ئىدىكى، بېشىغا تاغ يىقىلغاندەك شۇنداق بىر ئېغىر كۈنلەر كەلگەن بۇ بەختسىز بىچارىلەرنىڭ يىغا ـ زارلىرىغا قاراپ، ئۇلار قاقاهلاپ كۈلۈشەتتى.

بۇ بەختسىز بەندىلەرنىڭ ئاھۇ زارلىرىغا چىدىيالمىغان تۇغلۇق تۆمۈر نۆكەرلىرىنى كەينىگە سېلىپ بۇ يەردىن ئىتتىك كەتتى ...

قۇل بازىرىنىڭ دوقمۇشىغا بىرمۇنچە ئادەملەر ئولىشىۋالغانىدى. بۇ يەردە بىر ھۆر ئادەمنى قۇل قىلىپ سېتىۋېتىش ئۈچۈن بازاردا خېرىدار ئىزدەپ يۈرگەن بىر بۇتخانا راھىبى بىلەن ھېلىقى ھۆر ئادەمنىڭ ئوتتۇرىسىدا جىددىي بەس ـ مۇنازىرە بولۇۋاتاتتى. بۇتخانا راھىبىنىڭ ئات ـ جونى قارا تويىن① دېيىلەتتى. ئۇ قوچۇ شەھىرىدىكى بېزەكلىك ساڭرامى②نىڭ باشقۇرغۇچىسى ئىدى؛ ھېلىقى ھۆر ئادەمنىڭ ئات ـ جونى نومقۇلى بولۇپ، ئۇمۇ بېزەكلىك ساڭرامىنىڭ ئىنچۇ باغچىسى③ ئىدى.

داروغە تۇغلۇق تۆمۈر ئۇلارنىڭ تالاش ـ تارتىشىغا قۇلاق سېلىپ بىر چەتتە جىم تۇردى.

نومقۇلى بېزەكلىك بۇددا ساڭرامىنىڭ باغ يېرىگە ئىشلەيدىغان ھۆر ئىجارىكەش بولۇپ، ئۆتكەن يىلى يىل يامان كەلگەنلىكتىن، ئۇ بۇتخانىدىن ئىجارىگە ئالغان يېرىدىن قىلچىمۇ ھوسۇل ئالالمىغانىدى. شۇڭا، ئۇ ساڭرام باشقۇرغۇچىسى قارا تويىندىن بۇ يىلقى قالانىنى، يەنى باج ـ

---

① قارا تويىن ـــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «چوڭ راھىب، باش راھىب» دېگەنلىك بولىدۇ.

② ساڭرام ـــ ئىبادەتخانا، بۇتخانا.

③ ئىنچۇ باغچى ـــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ھۆكۈمەت ئىلكىدىكى باغ ـ باراڭلار-نى پەرۋىش قىلغۇچى باغۋەن» دېگەنلىك بولىدۇ.

سېلىقنى كەچۈرۈم قىلىۋېتىشنى ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ، ئەمما قارا تويىن ئۇنىڭ بىلەن كارى بولماستىن، «ئىجارە ھەققىنى تولۇق ھەم ھازىر تۆلەيسەن، بولمىسا ئۆزۈڭنى قۇللۇققا سېتىپ بولسىمۇ ئىجارە ھەققىنى تۆلەيسەن» دەپ تۇرۇۋالغانىدى.

نومقۇلى بۇتخانا باشقۇرغۇچى قارا تويىنغا گېپىنى زادىلا ئۆتكۈزەلمەيۋاتقانىدى.

— ئى پۇسار، سېنىڭدە بەش يىللىق ئەجىر — مېھنەتلىرىم ھەققى بارغۇ ئاخىر؟ — دەپ زار — زار قاقشىدى ئۇ، — ئەزەلدىن ئىنچۇ باغچىلارغا قالان — تۆسۈك بەلگىلەنمىگەنىدى. ھەتتا ئېسەن بۇغاخان زامانىدا، كۈنچۈك ئىدىقۇت، يارۇق تايىشى باشچىلىقىدىكى يۈرت چوڭلىرى قالان كەسكەندىمۇ، بىز ئىنچۇ باغچىلارغا ھېچقانداق قالان بەلگىلىمىگەنىدى. ھەتتا ئۇنىڭدىن ئىلگىرى كەبەك خان ۋاقتىدىمۇ بىز ئىنچۇ باغچىلارغا قالان — تۆسۈك بەلگىلىمىگەنىدى. بىز ئاكا — ئىنىلار بىرلىكتە باغنى تۈجۈپىلەپ پەرۋىش قىلىپ سەككىز ئۇچماغ[1]دەك ھالەتكە كەلتۈردۇق. ھالا بۇگۈن يىل ناچار كەلدى. چاڭقاپ قۇرۇپ، ناچارلاشقان باغ — باراڭلارنى ھەرقانچە تۈجۈپىلەپ پەرۋىش قىلساقمۇ، مەھسۇلات ئاز، زىيان كۆپ بولۇپ چىقتى. سۇ دېسەك، بەرمىدىگىلار. نەتىجىدە ئۇنۇمسىز باغلارنىڭ كۆپى تاشلىنىپ قاراقسىز قالدى. بىز ئاكا — ئىنىلار ئەسلىدە ئورتاق ئىدۇق. بىراق، بۇ يىلنىڭ بېشىدا ئاكىمىز ئۆلۈپ كېتىپ، نېمە قىلارىمىزنى بىلەلمەي، بېشىمىزنىڭ ئىچىمۇ — تېشىمۇ قېتىپ تۇرغاندا، ئەگەر پۇسار[2] سىز ھەربىرىمىزنى ئىككى كىشىلىكتىن ئالۇۋان — ياساق تۆلىسۇن، دېسىڭىز، بىزنىڭ ئۆلگىنىمىز شۇ!

— ئەگەر ئىستېكىڭ ئالۇۋان — ياساق تۆلىمەسلىك بولسا، —

① سەككىز ئۇچماغ — قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «سەككىز جەننەت» دېگەن مەنىدە.

② پۇسار — قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ھەممىگە شەپقەت يەتكۈزگۈچى» دېگەن مەنىدە.

دېدى قارا تويىن، ــ قۇنشىئىم بۇرھان①مۇ رازى بولماس. چۈنكى، قەستىم سېنىڭدىن ئۈچ يىللىق ۋە كەلگۈسىدىكى ئىككى يىللىق جەمئىي بەش يىللىق ئالۋان ـ ياساقنىڭ ھەممىسىنى ئېلىشتۇر ! ئەگەر سەن «چېچىمنى تارتىپ سازايى قىلىپ ساتما» دېسەڭ، بۇ ھەم ئۆتەيدۇ. چۈنكى، سودىگەر، ئادەم بېدىكلىرىنىڭ ئاشۇ ئۇزۇن چاچلىرىڭدىن تۇتۇپ، بازاردا سۆرەپ يۇرۇشنى تاماشا قىلماقچىمەن؛ ئەگەر «مېنى قېرىنداشلىرىمدىن ئايرىۋەتمەڭلار» دېسەڭ، بۇ تەلىپىڭمۇ ھەم رەت ئېتىلمىدۇ ! چۈنكى، قالان ـ تۆسۈك تۆلىمەي، گەدەنكەشلىك قىلغىنىڭنىڭ مۇكاپاتى بۇ ! بۇنىڭدىن باشقا سېنىڭ يەنە قانداق ئىلتىماسىڭ بار؟ ياكى بىر مۆھلەت بىلەن نىجاتلىق تىلەرسەن، بىراق بىر دەقىقىمۇ نىجات تېپىشىڭغا رۇخسەت بەرمىگەيمەن ! ياكى دوغلات ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن داروغىنى كۆرمەكنى تىلەرسەن، لېكىن ئۇنىڭ يۈز ـ دىدارىنى ھېچ كۆرەلمەيسەن !

نومقۇلى كۆزىدىكى ياشلىرىنى سۈرتۈۋەتتى. ئۇ ئەمدى بۇ تاش يۈرەك راھىبقا يالۋۇرۇۋېرىشتىن قىلچە نەتىجە چىقمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەنىدى:

ــ ئى دىيانەتسىز پۇسار، ئاشۇ مېھىر ـ شەپقەت بۇددايىڭنى گۆرۈڭگە تىق ! ــ دېدى ئۇ بېشىنى تىك كۆتۈرۈپ تۇرۇپ، ــ مەن سېنىڭدىنمۇ، ھېچقانداق مېھىر ـ شەپقەتنى بىلمەيدىغان ئاشۇ تاش يۈرەك قۇنشىئىم بۇرھانىڭدىنمۇ ۋاز كەچتىم ! سەنلەردىن ھېچقانداق رەھىم ـ شەپقەت، نىجات ـ ساخاۋەت كۈتمەسمەن. ھەتتا جېنىمنى ساقلاشنىمۇ ئىزدىمەسمەن. چۈنكى، سېنىڭ بىلەن مېنى تەڭ كۆرمىگەن ئاشۇ تەڭ ـ باراۋەرلىك ئىلاھى بولمىش بۇدساتۋانىڭ ئالدىدا بۇنداق جانىنىڭ ئەمدى ماڭا كېرىكى قالمىدى؛ سەندىن ۋە سەن تەرغىب قىلغان بۇددا ئەقىدىلىرىدىن بىر تىنىقمۇ نىجاتلىق ھەم تىلىمەسمەن. چۈنكى،

---

① قۇنشىئىم بۇرھان ــ بۇددا دىنىدىكى تۆت چوڭ بۇرھانىنىڭ ئىككىنچىسى، مېھىر ـ شەپقەت مەبۇدىسى.

قېرىندىشىمدىن، ئەركىنلىكىمدىن ئايرىلىپ نىجات تېپىش مېنىڭ ئۈچۈن ئۆلۈمدىنمۇ ئېغىر چۈشىدۇ. چېچىمدىن تۇتۇپ سازايى قىلىپ قۇل ئورنىدا ساتماقچىكەنسەن، ئىختىيارىڭ، بۇنى قىلماسلىقنى سەن ئادەمخور پۈساردىن ھەرگىز تىلىمەسمەن. بىراق، شۇنى ئېسىڭدىن چىقارمىغايسەنكى، پۈقرانىڭ يىلىكى ئۇزۇلگەندە، تەڭرىنىڭ رەھمى كېلىدىغان ۋاقتىمۇ بولىدۇ ! ...

ئۇ سۆزىنى توختىتىپلا بېشى بىلەن تاش تامنىڭ دوقمۇشىغا قاتتىق ئۇستى. ئۇنىڭ يېرىلغان بېشىدىن ئەتراپقا چاچرىغان قانلار تاش تامنى ۋە يەرنى قىپقىزىل بوياپ تاشلىدى. بۇ ۋەھشىيەتنى كۆرۈپ تۇغلۇق تۆمۈر ئورنىدا قېتىپ تۇرۇپ قالدى ۋە ئىختىيارسىز ھالدا ئىتتىك بېرىپ نومقۇلىنىڭ بېشىنى يۆلىدى. بىراق، ئۇ ئاللىقاچان تىنىقتىن توختىغانىدى.

تۇغلۇق تۆمۈر قارا تويىنغا غەزەپ بىلەن ھوميىپ قارىدى. بۇددا راھىبى ئالدىدىكى بۇ ياش چاغاتاي مەمۇرىنىڭ كۆزلىرىدىن چېچىلىۋاتقان غەزەپ يالقۇنىنىڭ شولىسىنى كۆرۈپ تېنى شۇركەنگەندەك بولدى ـ دە، دەرھال يەرگە قاراپ تۇرۇۋالدى ...

*　　*　　*

تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزىنىڭ قوچۇ خانلىقىدىكى نائىبلىق ھاياتىدىن ئۆزى ئىلگىرى زادى ھېس قىلىپ يېتەلمىگەن بەزى سىرلارنىڭ تەكتى ـ ئەسراسىغا يېتىشكە مۇۋەپپەق بولدى.

قوچۇ شۇ چاغلاردا چاغاتاي ھودۇتلۇقى بويىچە مەشھۇر بۇددا دىنى مەركىزى ئىدى. چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ياساق ـ تۆزۈمى بويىچە، چاغاتاي سەلتەنەتىدە ۋالىيدىن يۇقىرى مەنسەپ تۇتىدىغان ھەرقانداق بىر كىشى جەزمەن قوچۇ خانلىقىدا بىر يىلدىن ئىككى يىلغىچە نائىب بولۇپ، بۇددا دىنى تەلىماتىدىن يېتەرلىك تەلىم ئېلىشى لازىم ئىدى. ئەلۋەتتە، تۇغلۇق تۆمۈرمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس. شۇڭا، ئۇ قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىغا مۇۋەققەت دارۇغە بولۇپ تەيىنلەنگەندىن كېيىن، قوچۇ خانلىقىنىڭ پايتەختى قوچۇ شەھىرىدىكى خانلىق ساڭرامى بولغان نېلۇپەر

بۇتخانىسىدا تۇردى. ئۇ دوغلات ئۇلۇسىبىگى ئەمىر بۇلاجىنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، قوچۇ ئىدىقۇتىنىڭ يۈرتدارچىلىق ئىشلىرىغا ئارىلاشمىدى ياكى ناھايىتى ئاز ئارىلاشتى. ئۇ كۆپىنچە ۋاقتىنى نېلۇپەر بۇتخانىسىدا باش راھىبتىن نوم ـ تەپسىر ئاڭلاش ۋە نوم ئوقۇش بىلەن ئۆتكۈزدى. ئارىلاپ ـ ئارىلاپ جايلارغا چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ياساقلىرىنىڭ ئىجراسىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن بارغانلىقىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇنىڭ ئاساسلىق ئىشى بۇددا نوم ـ تەپسىرلىرىنى ئوقۇش بىلەن بولاتتى.

بۇ مەزگىللەردە چاغاتاي خانلىقى ھودۇتلۇقىدا ياشايدىغان كىشىلەردىن ھۆكۈمرانلار بولسۇن ياكى ئاياغ ئاستى قىلىنغان ئەمگەكچىلەر بولسۇن، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ چىقىش يولىنىڭ نېمىلىكىنى بايقىيالمايۋاتقاندى. شۇ چاغدىكى كىشىلەر تۇرۇپلا باش كۆتۈرۈپ چىقىدىغان، تۇرۇپلا ۋەيران بولۇپ كېتىدىغان قورقۇنچلۇق ھالىتىنى باشتىن كەچۈرۈۋاتاتتى. جۇملىدىن، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئۆزىمۇ مۇشۇنداق قاباھەتلىك كەچۈرمىشلەرنى باشتىن كەچۈرگەن ۋە يېقىندىلا تۇيۇقسىز باش كۆتۈرۈپ چىققانلارنىڭ بىرسى ئىدى. شۇڭا، ئۇ ۋە ئۇنىڭغا ئوخشىغان ئادەملەرنىڭ كاللىسىدا: «نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ؟ نىجات يۇلتۇزى نەدە؟» دېگەندەك مەپكۇرىنىڭ تۇغلۇشى تەبىئىي ئىدى.

مۇشۇ مەپكۇرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ياشاۋاتقان تۇغلۇق تۆمۈر نېلۇپەر بۇتخانىسىدىكى باش راھىب سۆزلىگەن «ۋېپاكا ـ خېتو»[1] ۋە «سانسارا»[2] تەلىماتىدىن شۇبھىلىنىشكە باشلىدى. باش راھىب تاۋچاڭدا[3] تەلىمات سۆزلىگەندە، ئالاھىدە تىلغا ئالىدىغان «ۋېپاكا ـ خېتو» تەلىماتى بىلەن «سانسارا» تەلىماتى ـــ ئادەم

---

① ۋېپاكا ـ خېتو ـــ بۇددا ئاتالغۇسى، «سەۋەب ـ نەتىجە» دېگەن مەنىدە.

② سانسارا ـــ بۇددا ئاتالغۇسى، «ئۆلۈش ـ تۇغۇلۇش دەۋر قىلىدۇ» دېگەن مەنىدە.

③ تاۋچاڭ ـــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى، مەنىسى: «تەلىمات سۆزلەيدىغان ئورۇن» دېگەنلىك بولىدۇ.

ئۆلگەندىن كېيىن، ھايات چېغىدىكى قىلغان ياخشى ئىشنىڭ ياكى يامان ئىشنىڭ ئاساسەن ياكى «ئۇچماغ» دەپ ئاتىلىدىغان جەننەتكە كىرىپ، ھۆر ـ غىلمانلار ئارىسىدا قانغۇچە بەختلىك ياشاپ، مەنسەپدار، راھەت ۋە ياكى ھۆر ئادەم بولۇپ قايتا تۆرىلىدۇ؛ ياكى دوزاخقا كىرىپ، تاكى گۇناھىدىن پاكلانغانغا قەدەر لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان دوزاخ ئوتىدا كۆيىدۇ. ئاندىن ئات ـ ئېشەك، ئىت ـ توڭگۇز بولۇپ ياكى قۇل ـ چۆرە بولۇپ قايتا تۆرىلىدۇ. دېمەك، ئۆلۈم بىلەن ھاياتلىق مۇشۇنداق دەۋر قىلىدۇ، دېگەننى تەرغىب قىلاتتى.

نېلۇپەر بۇتخانىسىنىڭ باش راھىبى ھەرقانداق چىگىچ مەسىلە، قىيىن سوئاللارغا پەقەت ئاشۇ «ۋېپاكا ـ خېتو» تەلىماتى ۋە «سانسارا» تەلىماتى بىلەنلا جاۋاب بېرىشكە ئۇرۇناتتى. لېكىن، ئىگىلىك ئومۇمىيۈزلۈك ۋەيران بولۇۋاتقان مەزگىلدە ياشاۋاتقان كىشىلەر، بولۇپمۇ تۇغلۇق تۆمۇر كىشىلىك دۇنياسىدىكى تەڭسىزلىكلەرنى ۋە قوچۇ ئىدىقۇتلۇقنىڭ يەمشى قۇل بازىرىدىكى ئاشۇ ئېچىنىشلىق قۇل سودىسىنى، ئاشۇ بەختسىز ئادەملەرنىڭ كۆزلىرىدىن چاچرىغان قانلىق ياشلىرىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەندىن كېيىن، ئادەملەر ئارىسىدىكى بۇ تەڭسىزلىكلەرنىڭ سەۋەبىنى يالغۇز «ۋېپاكا ـ خېتو» ۋە «سانسارا» تەلىماتى بىلەن چۈشەندۈرگەندە ئادەمنى قايىل قىلالمايدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. ئۇنداق بولسا بۇ تەڭسىزلىكلەر نەدىن كەلگەن؟ تەڭسىزلىكلەرنىڭ سىر ـ ئەسرالىرىنى قانداق قىلغاندا ئاندىن يەشكىلى بولىدۇ؟ بۇ بىر قاتار مەسىلىلەر شۇ مەزگىلدە چاغاتاي ھودۇتلۇقىدا ياشاۋاتقان كىشىلەر ۋە تۇغلۇق تۆمۇر ئۇچۇن كىشىلىك تۇرمۇش يولىدا دۇچ كەلگەن ۋە بۇنىڭدىن كېيىن داۋاملىق دۇچ كېلىدىغان رېئال مەسىلىلەر ھېسابلىناتتى ...

نەزم

ساقىي، جەننەتى ساپ زۇلالىڭ قېنى؟
ھەق كۆرۈنەر ئەينەك مىسالىڭ قېنى؟
ئىچىمنى تازىلاپ يۇيۇش نىيىتىم،
چولاق قۇمغان، سۇنۇق ساپالىڭ قېنى؟

— ئىبىن سىنا

يەتتىنچى باب

ئايكۆلدىكى ئۇچرىشىش

«دۇنيا ئىبرەت بىلەن تولغان، شۇنىڭدەك ئىبرەت ئالمىغۇچىلارنىڭ كۆز ياشلىرى بىلەنمۇ تولغان!»
ـــ ئەللامە زەمەخشەرى

مىلادىيە 1342 ـ يىلى دەلۇندۇانە مەۋسۇمىدىكى مەلۇم كۇنلەرنىڭ بىرسى.

قىش پەسلى، بولۇپمۇ مۇشۇنداق دەلۇندۇانە مەۋسۇمىدا كۇن تولىمۇ قىسقا بولىدۇ. شۇڭا، ئاسانلا قاراڭغۇ چۈشۈپ كېتىدۇ. مانا بۇگۇنمۇ قۇياشنىڭ ئاخىرقى يورۇقى ھەش ـ پەش دېگۈچىلا كۆزدىن يىتتى. قۇم دەريا سى[1]نىڭ ياقىسىدىكى قار بىلەن قاپلانغان جاڭگاللىقلار چەكسىز گۇگۇم قوينىدا خۇددى ياراتقۇچى ئىگىسى ئۆزى بەرپا قىلغان يورۇق كۇندۇزنى ئۆچۈرۈپ تاشلىغاندا پەيدا بولغان تۇتۇق ئىزلاردەك كۆزگە گىرىمسەن تاشلىنىپ تۇراتتى. ئاندا ـ ساندا يۇلتۇزلار جىمىرلاپ تۇرغان پايانسىز ئاسمان چۆلدەرەپ قالغان دەريا ساھىلىغا قاراپ خورسىنىپ تۇرغاندەك بىلىنەتتى.

قۇم دەريا سىنىڭ كۇنپېتىش تەرىپىدە ئايكۆل دەپ ئاتىلىدىغان بىر قەدىمىي قىشلاق بار ئىدى. بۇ قىشلاق قەدىمكى خان يولىنىڭ يېنىغا جايلاشقان بولسىمۇ، ئەمما ئىنتايىن كىچىك ۋە خىلۇەت بىر ماكان بولغاچقا، بۇ يەرگە باشقا يەرلەردىن ئادەم ئىنتايىن ئاز

① قۇم دەريا سى ـــ ئاقسۇ دەريا سىنىڭ تارىختىكى ناملىرىنىڭ بىرسى.

كېلەتتى. ئايكۆل قىشلىقىدىن سوزۇلۇپ چىققان كىچىك بىر يول بىلەن توغراقبۇلاق دېگەن جاڭگالغا يېتىپ بارغىلى بولاتتى. ئادەتتە بۇ توغراقبۇلاقتا ئادەمگە قارىغاندا ياۋايى ھايۋانلار كۆپ كېلىشەتتى. بەزىدە بۇغا ـ مارالار موزايلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، توغراقبۇلاقتا سۇ ئىچىپ قايتىشىدا ئايكۆل قىشلىقىغا كېلىپ قالاتتى ـ دە، بۇك توغراقلىقلارنىڭ ئىچىدىكى ئۆيلەرنى كۆرۈپ ھەيران قالغان قىياپەتتە بىرھازاغىچە تېڭىرقاپ قاراپ تۇرۇشاتتى. بەزىدە تايغاندەك بۆرىلەر كېچىلىرى قىشلاقنى ئالا قويماي ئارىلاپ، كىشىلەرنىڭ قوتانلىرىغا تېگىش قىلاتتى. قاتارغا ئون ـ يىگىرمە قوينى يېرىپ، بوغۇپ تاشلىغاندىن كېيىن ئارىسىدىكى بىرەرسىنى سۆرەپ ئېلىپ كېتەتتى. ئۆيلەرنىڭ ئەتراپىدىكى ئېتىزلىقلاردا دۆڭە ـ دۆڭە يىغىلغان ئوت ـ چۆپلەرنىڭ ئاستىدا ياۋا توشقانلار ئۇۋلايتتى.

ئايكۆل قىشلىقىدىن چىققان ئېشەكلىك ئىككى ئادەم بۇك توغراقلىقنىڭ ئىچىدىكى چىغىر يولدا كېلىۋاتقانىدى. ئۇلار ئەردەۋىلگە قاراڭغۇ چۈشكۈچە يېتىۋىلىشقا ئالدىرىسا كېرەك، ھېلىدىن ـ ھېلىغا ئېشەكلىرىنى دېۋىتىپ ئىتتىك مېڭىشقا مەجبۇرلىشاتتى. دەريا ساھىلىدىن ۋىزىلداپ سوقۇۋاتقان شىۋىرغان تېخىمۇ كۈچىيىشكە باشلىدى. سوغۇقنىڭ دەستىدىن بۇ ئىككى يولۇچى شۇمشىيىپ، پاراڭمۇ سېلىشماي كېتىۋاتاتتى. چىغىر يول مومدەك توڭلاپ كەتكەن بولۇپ، يولدىكى توك تېزەكلەرنىڭ ئېشەك تۇياقلىرىغا تەگكەنده شاراقلاپ چىققان ئاۋازى يىراق ـ يىراقلارغىچە ئاڭلىناتتى. تۇيۇقسىز توغراقلىقنىڭ ئىچىدىن قاتتىق ھۆركىرەپ بىر چىپار يولۋاس يولۇچىلارنىڭ ئالدىنى توغرا كېسىپ سەكرەپ چىقتى. بۇ تۇيۇقسىز يۇز بەرگەن ئىشتىن قاتتىق مەڭدەپ قېلىشقان ئىككى يولۇچى: «بۇگۈن ئەجىلىمىز توشۇپتۇ!» دەپ ئېشەكنىڭ ئۈستىدىن يەرگە ئۆزلىرىنى قانداق ئېتىشقانلىقىنى بىلەلمەي قالدى. ئۇلارنىڭ بېشى يەردىكى توك تېزەككە تېگىپ، ھوشىدىن

كېتىشكىنىچە سۇنايلىنىپ يېتىپ قېلىشتى.

ئەسلىدە ئادەم ۋە ھايۋاندىن زادى قورقمايدىغان يولۋاس ئولجىسىنى تىرىك يېيىشكە ئامراق بولغانلىقتىن، يەردە ئۆلۈكتەك قېتىپ يېتىشقان بۇ ئادەملەرنى كۆرۈپ، ئۇلارنى يېيىشكە دەررۇ پېتىنالمىدى ۋە يەردە سۇنايلىنىپ يېتىشقان بۇ ئادەملەرنىڭ يۈزىگە تۇمشۇقىنى سوزۇپ تەگكۈزۈپ پۇراشقا باشلىدى. شۇ ئەسنادا يولۋاسنىڭ قاتتىق بۇرۇتلىرى يولۇچىلارنىڭ ئىچىدىكى بىرسىنىڭ بۇرۇن تۆشۈكىگە كىرىپ كېتىپ، ھوشىدىن كېتىپ ئۆلۈكتەك مىدىر - سىدىر قىلماي ياتقان بۇ ئادەمنى غىدىقلاپ ھوشىغا كەلتۈرۈپ قويدى. بۇ ئادەم قاتتىق بىر چۈشكۈردى. يەردە ئۆلۈكتەك قېتىپ ياتقان بۇ ئادەمنىڭ تۇيۇقسىز چۈشكۈرۈشىدىن قاتتىق چۆچۈپ كەتكەن چىپار يولۋاس چۆچۈپ كەتتى - دە، دەرھال ئارقىسىغا بۇرالغىنىچە ئىككى تاقلاپلا قاراڭغۇلۇق ئىچىگە كىرىپ كۆزدىن غايىب بولدى.

تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن بۇ پېشكەللىككە قاراپ نېمە قىلارىنى بىلەلمەي مەڭدەپ تۇرۇپ قېلىشقان ئىككى يولۇچى يولۋاس ئۇركۈپ قېچىپ كېتىپمۇ بىرھازاغىچە ئۆزىگە كېلىشەلمىدى ...

بىردەمدىن كېيىن ئايەتۇلكۇرسىنى پىچىرلاپ ئوقۇشقا باشلىدى يولۇچىدىن بىرسى:

— ئى ھەزرىتىم، — دەپ خىتاب قىلدى ئۇ يېنىدىكى مويسىپىت بىرسىگە، ئۇنىڭ پاراكەندە بولغان كۆڭلى مانا ئەمدى ئۆز ئورنىغا چۈشكەنىدى، — ئەسلىدە مۇشۇكنىڭ قېشىدىكى گۆشتىن، ئىتنىڭ ئالدىدىكى سۆڭەكتىن خاتىرجەم بولغىلى بولمايدۇ. بىراق، سىلىنىڭ كارامەتلىرىنىڭ شاپائىتىدە ئۇل يىرتقۇچنىڭ بىزگە شىكەستە يەتكۈزۈشىدىن ئامان - ئېسەن قۇتۇلدۇق.

— ھەيھات ! — دېدى مويسىپىت كىشى بېشىنى چايقاپ، —

ئى شەيخ شاھابىددىن، بىلەمسەن؟ ھەدىس شېرىنفتە شۇنداق زىكىر قىلىنغانكى، ئەبۇ ھۇرەيرە رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ: «كىمچىدە يول يۈرگەندە، ئايەتۈلكۇرسىنى ئوقۇغىن، شۇنداق قىلساڭ، ئاللا سېنى قوغداشقا بىر پەرىشتىنى ھەمراھ قىلىدۇ. تاڭ ئاتقۇچە ساڭا خېيىم ـ خەتەر يېقىن يولىمايدۇ» دېگەنىكەن. بايا شەيتان لەئىن يىرتقۇچ يولۋاس سۈرىتىدە كېلىپ، بىزگە زىيان ـ زەخمەت تېغىنى بىئىبارا سۈرمەكچى بولغانىدى، قادىر ئاللا ئۆز كارامىتىنى ئاشكارىلاپ، مېنىمۇ ۋە سېنىمۇ ئۈل زىياندىن ساقلاپ قالدى. ئى شەيخ شاھابىددىن، ئاللانىڭ كارامىتىگە ئەمدى ئىشەنگەنسەن؟!

ـــ ئىشەندىم، ئى ھەزرىتى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى جانابلىرى، ئاللانىڭ بۇ كارامەتلىرىگە تولۇق ئىشەندىم!

بۇ ئېغىر ياتقۇ بولغان چاغ ئىدى. ئاسماندا قار ئۇچقۇنلاپ شۇرغان بارغانسېرى كۈچەيىشكە باشلىدى. يولۇچىلارنىڭ بەدىنىگە ئۇششۇك ئۆتۈشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ بۇرۇنلىرى ۋە يۈزلىرى مۇزلىغىلى، جانغا تېگىدىغان سوغۇق يولۇچىلارنىڭ ئۇچىسىدىكى دەرۋىشلىك جەندىسىدىن ئۆتۈپ، قويۇنلىرىغا غۇرقىراپ كىرگىلى تۇردى. ئۇلار باياتىن يولۋاستىن ئۇركۈپ بايا‌ۋان تەرەپكە قاراپ قاچقان ئېشەكلىرىنى مىڭبىر جاپادا تۇتۇپ كېلىشتى ـ دە، پۇتلىرىنى چۇشەپ ئالدىغا يەم تۆكۈپ بېرىپ خاتىرجەم بولۇشقاندىن كېيىن، ئىسسىنماق بولۇپ يول ياقىسىغا گۇلخان يېقىشىپ ئولتۇرۇشتى. «ئۆيۈڭ جاڭگالدا بولسا، ئوتۇندىن غەم قىلمايسەن» دېگەندەك، يول ياقىسىدا قۇرۇق ئوتۇن دېگەن نۇرغۇن ئىدى. قول ئۇزارتسىلا ھەش ـ پەش دېگۈچە نەچچە ئۇلاغ ئوتۇن تەييار قىلغىلى بولاتتى. گۇلخاندىكى ئوتۇنلار چاراسلاپ كۆيۈشكە باشلىدى. ئوت شولىسى جاڭگالىلىقنىڭ ئىچىنى يوپيورۇق يورۇتۇۋەتتى.

يولۇچىلار توختىغان بۇ يەر تولىمۇ پىنھان بىر جاي بولۇپ، ئەتراپىدىكى بۇك توغراق قاتتىق بوران ۋە شۇرغانغا ئازراق

بولسىمۇ دالدا بولاتتى. توغراقنىڭ ئاستىدىكى ئەتراپى مۇز توڭلاپ كەتكەن كىچىك بۇلاقتىن بىلەكتەك تومۇلۇقتا سۇ بۇلدۇقلاپ ئېقىپ تۇراتتى. بۇلاقنىڭ ئەتراپىدا نۇرغۇن تېزەكلەر بىلەن قوينىڭ مايالىرى چېچىلىپ تۇراتتى. توغراقلىقنىڭ يۇقىرى تەرىپى تاكى يىراقتا گىرىمسەن كۆرۈنۈپ تۇرغان تۆپىلىكنىڭ ئېتەكلىرىگىچە سوزۇلغان شېغىل تاشلىق ساي ئىدى. ھازىر بۇ ساينىڭ ئۇستىنى بىر قەۋەت قېلىن قار قاپلىغانىدى. كۆيۈۋاتقان گۈلخانىڭ شولىسىدا قار ئۇستىدە خۇددى ئۆمۈچۈكنىڭ توربەدەك ھەر تەرەپكە يېيىلىپ ۋە ئۆز ئارا كېسىلىپ كېتىشكەن ياۋايى ھايۋانلارنىڭ ئىزلىرىنى ئانچە ـ مۇنچە ئىلغا قىلغىلى بولاتتى.

يولۇچىلاردىن بىرسى ـــ ھېلىقى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى دەپ ئاتالغان مويسىپىت كىشى خۇرجۇنىدىن چىرايلىق قاتلانغان بىر تاتىرغا جۇۋا[1]نى ئېلىپ دەرۋىشلىك جەندىسىنىڭ ئۇستىدىن يېپىنچاقلىۋالغاندىن كېيىن، باداشقان قۇرۇپ، لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان ئوتقا قارىغىنىچە چوڭقۇر خىيال سۈرۈپ ئولتۇردى. ئەتراپ كېچىنىڭ مەشئۇم جىمجىتلىقىغا چۆمگەنىدى.

ـــ ھەزرىتىم، نېمە ئويلاۋاتىدىلا؟ ـــ دېدى شەيخ شاھابىددىن بۇ مەشئۇم جىمجىتلىقنى بۇزۇش ئۈچۈن.

ـــ ئى شەيخ شاھابىددىن، ـــ دېدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى، ـــ بىز قۇم ئاستىدا قالغان شەھىرى كېتىكنى تاشلاپ ئەردەۋىلگە قاراپ ماڭغان چېغىمىزدا مەن، غوجىزادە ئەرشىدىن ۋە سەن باشلىق جىمى يۇرتداش ـ يارەنلەر بولۇپ جەمئىي ئون بەش كىشى ئىدۇق. ئەلھال، ئون بەش يىلدىن بۇيان بۇ تەرەپلەرگە چېچىلغان خۇدايى رىزقىمىزنى ئىزدەيمىز دەپ، بىز بارمىغان يەر، چىقمىغان دۆڭ ۋە كىرمىگەن ئوي قالماپتۇ.

---

① تاتىرغا جۇۋا ـــ ئەيلىنىپ، ئاشلىنىپ ئىشلەنگەن قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋا.

سېنىڭ بىلەن بىز تېتىمغان تۇرمۇشنىڭ ئاچچىق - چۈچۈكلىرى قالماپتۇ. ئاخىر مۇشۇ ئايكۆلنى ماكان تۇتۇپ ئولتۇرۇپتۇق. مۇشۇ ئارىلىقتا كەتكىنى كېتىپ، ئاخىرقى ھېسابتا يەنە سېنىڭ بىلەن بىز ئېشىپ قاپتۇق. بايات ئىن خىيال سۈرۈپ، سۈكۈتكە چۆكۈپ ئولتۇرغىنىمنىڭ سەۋەبىمۇ دەل مۇشۇ ئىدى. خۇداۋەندە كەرىم شەرىئەتىپاناھ ئەنبىيا - مۇرسەللەرگە، پەزىلەتلىك ۋە توغرا يوللۇق ئۇلۇغ ئەۋلىيالارغا، رەھمەتللىك ۋە قۇدرەتلىك ماشايىخلارغا شانۇشەۋكەت ئاتا قىلىشنى ئىرادە ۋە تەقدىر قىلماقچى بولسا، ئۆزىنىڭ ھېكمىتى ئارقىلىق ئۇلارنى ئالدى بىلەن ئېغىر ھىجران ۋە خارۇزارلىق ئەلىمگە مۇپتىلا قىلۇر. بۇ بەش كۈنلۈك ئۆتنە جاھاننىڭ ئىسسىق - سوغۇقلىرىنى كۆرستىپ، ئاچچىق - چۈچۈكلىرىنى تېتىتىپ، مېھنەت ۋە مۇشەققەتلەرنىڭ قايغۇ - ھەسرەتلىرىدىن مېۋە ئۈزدۇرۇپ، ھەسرەت نادامەت توزان - تۇپراقلىرى بىلەن يۇغۇرۇپ، پۇشايمان ئوتى بىلەن پىشۇرۇپ، خار ۋە بىئېتىبار كوچىلىرىدىن ئايلاندۇرۇپ، ئاندىن دەرىجىمۇدەرىجە ئىززەت ۋە ھۆرمەت ئەۋجىگە قەدەمىمۇقەدەم ئېلىپ چىقىدۇ. بەزىلىرىنى ئۆزىگە ھەقىقىي يېقىن دەرىجىگە كۆتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ مەھبۇبى ۋە چاھارىيارلىرى قىلىدۇ. بىزلەر دەل ئەنە شۇ تەبىقىگە مەنسۇپتۇرمىز ! ...

شەيخ شاھابىددىن غوجىسىنىڭ ئاددىي، ئەمما، مەنىسى تولىمۇ تېرەن بولغان بۇ مەسائىل - مەرۇپ[1]لىرىنى ئاڭلاپ بېشىنى لىڭشىتىپ ئولتۇردى. ئۇلار بىرھازاغىچە مۇشۇنداق پاراڭلىشىپ ئولتۇرۇشتى ...

خېلى ۋاقىت ئۆتكەن بولسا كېرەك، قارمۇ توختىغان، ئاسمانمۇ ئېچىلىپ كەتكەنىدى. ئۇكەر يۇلتۇزى ئاسمانىنىڭ بىر چېتىدە قىيسىيىپ قالغانىدى. بىراق، كېچە ئاسمىنى تولىمۇ

① مەسائىل - مەرۇپ ـــ تەربىيە، نەسىھەت.

يارقىن ۋە گۈزەل ئىدى. ئاسمانىنىڭ قەرىدە يۇلتۇزلار چاراقلاپ تۇرۇشاتتى. گۈلخان ئوتى بارا - بارا پەسىيىپ ئۆچۈشكە باشلىغانىدى. گۈلخانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى توغراق ئوتۇنىنىڭ قىپقىزىل چوغلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى يېلىنجىشىمۇ لىپىلداپ خىرەلىشىشكە باشلىدى. هارغان يولۇچىلار گۈلخانىنىڭ يېنىدىلا خۇددى شىركەيپ بولغان كىشىلەرەك تاتلىق ئۇيقۇغا غەرق بولۇشتى ...

*　　*　　*

شۇ كۈنلەردە ئەردەۋىلدىكى دوغلات قەبىلىسىدە پاناھلىنىپ تۇرۇۋاتقان چاغاتايزادە — تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزىنىڭ تۇرغاۋۇت - مۇلازىملىرى بىلەن مۇشۇ ئايكۆل سەھراسىغا شىكار قىلىپ چىققانىدى. ئۇنىڭ بارگاهى ئايكۆلدىكى توغراقبۇلاقتىن بىر چاقىرىم تۆۋەندىكى بىر تۈزلەڭلىككە تىكىلگەنىدى. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ قىزىل ئۆيى ئالاهىدە بولۇپ، توۋرلىق[1]نىڭ ئۇستىگە ئالدىنقى بىرقانچە قېتىملىق شىكاردا ئېتىۋالغان يولۋاس تېرىلىرى تىكىلگەن، تام كىگىزنىڭ ئېتەكلىرى بۇلغۇن تېرىسى بىلەن جىيەكلەنگەن، باسۇرۇقلىرى يىپەكتىن ئىشلىگەن ئارغامچىلار بىلەن تارتىلغانىدى.

تۇغلۇق تۆمۈر بۇ قېتىمقى شىكارغا ئالاهىدە تەييارلىق بىلەن چىققانىدى. شىكاردىن بۇرۇن تەرەپ - تەرەپلەرگە تەۋاچى[2] ئەۋەتىپ، ئىجراسى قاتتىق بولغان پەرمان چۈشۈرگەنىدى. چۈنكى، موڭغۇللار تۈزگەن ياساق بويىچە، موڭغۇل خانزادىسى باشچىلىق قىلغان شىكارغا قاتناشمايدىغان ئادەم بولماسلىقى كېرەك ئىدى. پەرماندا: «هېچكىم بۇ شىكارغا خىلاپلىق قىلمىسۇن، هەرقانداق ئىشى بولسا قويۇپ تۇرۇپ شىكارغا

---

① توۋرلىق — قارا ئۆينى سىرتىدىن ئوراپ تۇرىدىغان تام كىگىز.

② تەۋاچى — خاننىڭ پەرمانىنى تېگىشلىك يەرگە يەتكۈزىدىغان مۇلازىم.

چىقسۇن !» دېيىلگەنىدى. تۇغلۇق تۆمۈر بۇ قېتىمقى شىكارغا ئاتلانغاندا، ھەددى ـ ھېسابسىز ئوۋچى، قۇشچى، قوغلامچىلارنى باشلاپ چىققانىدى. يەنە بىرمۇنچە مۇلازىملىرىغا نەيزە، مىلتىق، ئوقيا ئالدۇرغانىدى. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ بۇ شىكارچى قوشۇنى دەبدەبە، ئەسئەسىلەر بىلەن ئايكۆلدىكى بۇ شىكار مەيدانىغا چۈشكۈن قىلغىنىغا بىرنەچچە كۈن بولغانىدى. ھەر كۈندىكى شىكاردا ئۇ ئۆزىنىڭ پۈتۈن خىزمەتكار ـ ئەشرەپلىرى بىلەن بىللە ئىدى. شىكار ئۈچۈن ئاچىقىقان قۇشلار ۋە باشقا جانۇ جانۋارلارنىڭ ھەممىسى بەندتىن قۇتۇلۇپ، ئوۋ قىلىش ئۈچۈن تەڭ ھەرىكەتكە كەلگەندە، دالادىكى قارا كۆزلۈك ئاھۇ كېيىكلەر، قاۋان ـ توشقۇزلار قولغا چۈشۈپ قالماسلىق ئۈچۈن تۆت تەرەپكە تەڭ قاراپ، پۈتۈن ئەزايى ـ بەدىنىنى كۆزگە ئايلاندۇراتتى. ئوۋ ئىتلىرى شىردەك چاڭگال سېلىپ، توشقان تۈتۈش ئۈچۈن مىڭ تۈرلۈك ھۈنەرلىرىنى كۆرسىتەتتى. لاچىنلار كىشىلەر قولىدىن خۇددى يادىن ئېتىلغان ئوقتەك ئاسمانغا چىقىپ ھەممە تەرەپكە ھەملە قىلاتتى. قارچىغىلار تىرناق نەشتىرى بىلەن قىرغاۋۇللارنىڭ كۆز تومۇرىدىن قان ئالاتتى. ئەجەل بۈركۈتى كېيىكلەرنىڭ بېشىغا خۇددى ئەزرائىلدەك تىكىلىپ، بىچارە كېيىك ۋە تۈلكىلەرنىڭ جانلىرىنى ئۈۋلايتتى. مۇزلاپ تاشتەك قېتىپ كەتكەن يەرگە ئات تۇياقلىرىنىڭ ئۇرۇلۇشىدىن ھەر تەرەپلەرگە ئوت ئۇچقۇنلىرى چاچرايتتى. مانان ـ چاڭ كۆكنىڭ يۈزىنى بىر قەۋەت دەرپەردىدەك قاپلاپ كەتكەنىدى ...

بۈگۈن ئەتىگەن تەۋاچىلار تېخى ئاسماندا يۈلتۈز تارقىماستىنلا جاڭگاللىقنى چارلاشقا چىقىشتى. ئۇلار ئاتلىق كېتىۋاتاتتى. تۇيۇقسىز يىراق بىر يەردىن ئېشەكنىڭ «ھاڭ ! ھاڭ ! ...» قىلىپ ھاڭرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى. تەۋاچىلار دەرھال ئاتلىرىنىڭ بېشىنى شۇ تەرەپكە بۇراشتى. ئۇلار يولۇچىلار ياتقان يەرگە يېتىپ كېلىشكەندە، يولۇچىلارمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ بولۇشقانىدى. ئۇلار

ئاتلىق موڭغۇللارنى كۆرۈپ، بىرەر شۇملۇقنى سەزگەندەك بولۇپ، جىم تۇرۇپ قېلىشتى.

— سىلەر نېمە ئادەملەر؟ بۇ يەردە نېمە قىلىپ يۈرىسىلەر؟ — دەپ قوپاللىق بىلەن سوردى تەۋاچىلارنىڭ بىرسى.

— بىز ئەردەۋېل شەھىرىگە ماڭغان يولۇچىلارمىز، — دەپ جاۋاب بەردى شەيخ شاھابىددىن، — بۇ يەردە قونالغۇ قىلغان، مانا ئەمدى يولغا چىقايلى دەپ تۇرۇپتۇق!

تەۋاچىلار يولۇچىلارنىڭ تازي[1]لاردەك كىيىنىۋالغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلارنى سېھىرگەرلەرمىكىن دەپ قالدى. شۇڭا، ئۇلارغا بايقىدەك قوپاللىق قىلماستىن، سىلىقلىق بىلەن سوردى:

— سىلەر تازىيلارمۇ؟

— ياق، بىز ئۇيغۇر، مېنىڭ ئىسمىم شەيخ شاھابىددىن بولىدۇ، بۇ كىشىنىڭ ئىسمىشەرىپى ھەزرىتى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى بولىدۇ.

— سېنىڭ ئىسمىڭ خۇددى ئۆزۈڭنىڭ بېشىغا ئورىۋالغان ئاشۇ گەزلىمىدەكلا ئۇزۇن ئىكەن! — دەپ مازاق قىلدى تەۋاچىلاردىن بىرسى.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ باشقا تەۋاچىلار كۈلۈشۈپ كېتىشتى.

— بېشىمدىكى گەزلىمنىڭ نامىنى سەللە، دەيدۇ. ئۇنى پەقەت ئىلىم - ئېرپانغا تولغان ئالىم كىشىلەرلا ئوراشقا ھەقلىق! — دەپ رەددىيە بەردى ھېلىقى تەۋاچىغا شەيخ شاھابىددىنمۇ بوش كەلمەستىن.

— سىلەر گۇناھىڭلارنى بىلەمسىلەر؟ — دېدى تەۋاچىلاردىن بىرسى. ئۇ مۇشۇلارنىڭ بېگى بولسا كېرەك، — خانزادە تۇغلۇق تۆمۈرخان شىكارغا چىقىقاندا، ھەرقانداق ئادەمنىڭ شىكار مەيدانىدا ئۆزى بىلگىنىچە يۈرۈشىگە رۇخسەت قىلىنمايدىغانلىقىنى بىلەمسىلەر؟

— بىز ئايكۆل خانىقاسىدىكى شەيخلەردۇرمىز، بۇ ئىشتىن

---

① تازي — ئەرەبىي، ئەرەب، ئەرەبچە، دېگەن مەنىلەردە.

زادىلا خەۋەرسىزمىز !

تەۋاچىلار بۇ ئۇيغۇر باخشىلىرىنىڭ بويۇن تولغاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، بىردىنلا غەزىپى تۇتتى. بىراق، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ: «ئۇيغۇر باخشىلىرىغا تەگمەڭلار، ئۇلارنىڭ زىتىغا تېگمەڭلار ! ھەنجىتىپ قويماڭلار، بەلكى ئۇلارنى قەدىرلەپ ھۆرمەتلەڭلار !» دېگەن ئىنتايىن جىددىي پەرمانىمۇ بولغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ ئەدەپىنى بېرىپ قويۇشقا پېتىنالمىدى.

ـــ پەرمانغا خىلاپلىق قىلغانلىقىڭلار ئۈچۈن، سىلەر تۇتقۇن قىلىنىدىڭلار ! بىز سىلەرنى خانزادە تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارىمىز. نېمە گېپىڭلار بولسا، شۇ يەردە ئېيتارسىلەر. قېنى ئالدىمىزغا چۈشۈپ مېڭىڭلار !

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ئۇلارغا قاراپ ھومىيىپ قويدى ۋە: «شەھىرى كېتىكىنى ۋەيران قىلغانلار مۇشۇ مەجۇسىيلارغۇ ! ... » دەپ ئويلىغىنىچە، نائىلاج ئۇلارنىڭ ئالدىغا چۈشۈپ ماڭدى.

بۇ موڭغۇللار ئۆزلىرى بۇرۇن كۆرگەن موڭغۇللارغا پەقەتلا ئوخشىمايتتى. ئۇلارنىڭ ئۇچىسىدا قوي تېرىسىدىن تىكىلگەن ئېتەكلىرى كەڭ جۇۋىسى بولۇپ، ئۇلار جۇۋىنىڭ تۈكىنى سىرتىغا قارىتىپ ئۆرۈپ كىيىشۋالغاندى. ئەمما، ئۇلارنىڭ بۇغا تېرىسىدىن تىكىلگەن كەڭ پۇچاقلىق قېلىن شالۋارلىرىنىڭ تۈكى ئىچىگە قارىتىلغاندى. پۇتلىرىغا كىگىز پايپاق ئۇستىدىن كەڭ قونچلۇق ئۆتۈك كىيىشكەنىدى. باشلىرىدىكى تۇلكە، سۇلەيسۇن ۋە بۇلغۇن تېرىلىرىدىن تىكىلگەن، ئۇچى چوقچىيىپ تۇرىدىغان قۇلاقچىلىرىنىڭ ئۇچ قۇلىقى ئىككى قۇلاقنى ۋە گەدەنىنى يېپىپ، پەسكە ساڭگىلاپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى بەللىرىگە ئەگرى قىلىچ، مۇرىلىرىگە بولسا ئوقيالىرىنى قىيپاش ئېسىۋېلىشقانىدى. بەللىرىدىكى كەڭ ئەنلىك تاسما كەمەرلىرىگە قۇيرۇقىغا قىزىل پەي يېپىشتۇرۇلغان ئوق سېلىنغان ساداقلىرىنى

ئېسىۋالغانىدى.

تەۋاچىلار تۇتقۇنلارنى ھەيدەپ بىرھازا ماڭغاندىن كېيىن، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ بارگاھىغا يېتىپ كېلىشتى ۋە ئۇلارنى يوغان بىر قىزىل چېدىرنىڭ ئالدىدا كۈرس قويۇپ ئولتۇرغان ھەيۋەتلىك بىر ياش موڭغۇلنىڭ ئالدىغا ئىتتىرىپ ئەكەلدى. ئۇنىڭ بېشىدىكى قۇياش نۇرىدا پارقىراپ تۇرغان قالپىقىنىڭ ئۈستىدىكى كۆك قوتان ئۈكسى بۇ كىشىنىڭ چىڭگىز نەسلىدىن چىققان خانزادە ئىكەنلىكىدىن دېرەك بېرىپ تۇراتتى. ئۇ جىق بولسا يىگىرمە ـ يىگىرمە بىرلەردە بار بەستلىك، ئېگىز بىر موڭغۇل ئىدى. ئىككى مەڭزىدىن قان تەپچىپ تۇرغان بۇ موڭغۇل يىگىتنىڭ چىرايىدىن جەسۇرلۇقى چىقىپ تۇراتتى. دالالاردا تولا يۈرگەنلىكتىن بولسا كېرەك، ئۇنىڭ چىرايى ئاپتاپتا ۋە شامالدا كۆيۈپ، قاردىداپ كەتكەنىدى. ئۇزۇن قارا چېچى يەلكىسىگە چۈشۈپ تۇرغان بۇ باھادىر يىگىتنىڭ بېلىدىكى كەمىرىگە كۈمۈش دەستىلىك قوش بىسلىق خەنجەر ئېسىلغان، پۇتىغا سېرىق بۇلغارىدىن تىكىلگەن تۇمشۇقى ئەگرى، ئېگىز، ئىنچىكە ئۆكچىلىك ئۆتۈك كىيگەنىدى. ئۇنىڭ ئالدىدا بوينىغا كۈمۈش زەنجىر باغلانغان بىر قارا تايغان ھوشيار كۆزلىرى بىلەن كەلگۈچىلەرنى كۆزىتىپ ياتاتتى. قۇلىقىغا يوغان مىس ھالقا ئۆتكۈزۈلگەن بىر ھەبەش قۇل توڭگۇز گۆشىنى ئۈششاق توغراپ تايغانغا يېگۈزۈۋاتاتتى.

تەۋاچىلار بۇ موڭغۇل يىگىتىگە: «بۇ ئۇيغۇر باخشىلىرى يارلىق بويىچە شىكارغا ھازىرلانماي، پەرمانىڭىزغا خىلاپلىق قىپتۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلارنى تۈتۈپ كەلدۇق. قانداق جازا بېرىشكە پەرمان بەرسىڭىز ئىجرا قىلىشقا تەييارمىز!» دەپ مەلۇم قىلىشتى.

ــ سىلەر نەدىن كەلدىڭلار، نېمىشقا تازىيلاردەك كىيىنىۋالدىڭلار؟ ــ دەپ سورىدى ھېلىقى موڭغۇل يىگىتى ئۇلاردىن، ــ نېمە ئۈچۈن يارلىقىنى ئېسىڭلاردا تۇتماي،

پەرمانىمغا خىلاپلىق قىلدىڭلار؟

ــ ئى ھۆرمەتلىك خانزادە، بىز تازىيلاردىن ئەمەس. بەلكى ئۇيغۇر ئۆلىمالىرىدۇرمىز، ــ دەپ تەمكىن جاۋاب بەردى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ئۇنىڭغا، ــ بىز ئايكۆل خانىقاسىدا ئىستىقامەت قىلىۋاتقان شەيخلەردۇرمىز. شۇڭا، سېنىڭ شىكارغا چىقىش ھەققىدە چۈشۈرگەن پەرمانىڭدىن مۇتلەق خەۋەرسىز قالغانمىز. مۇبادا بۇ پەرمانىڭدىن خەۋەر تاپقان بولساق، پەرمانغا ئەسلا خىلاپلىق قىلماس ئىدۇق.

بۇ چاغدا ئەتراپتا تۇرۇشقان موڭغۇل نويۇنلىرى تۇغلۇق تۆمۈرخان بىلەن تەڭ تۇرۇپ سۆزلىشىۋاتقان بۇ ئۇيغۇر باخشىسىغا ۋارقىرىدى:

ــ ھەي جۇلدۇر كېپەن، ھۆرمەتلىك خانزادە ئالىيلىرى بىلەن گەپ تالىشىدىغانغا ئۆزۈڭ كىم سەن؟ ئالدىڭدىكى ئادەمنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىلەمسەن؟ «قۇدرەتلىك تۇغلۇق تۆمۈرخان» دەپ ئاڭلىغانمۇ سەن؟

تۇغلۇق تۆمۈرخان دەپ ئاتالغان ھېلىقى موڭغۇل يىگىتى قولىنى كۆتۈرۈپ نويۇنلارنى توسۇپ قويدى. ئاندىن توڭگۇز گۆشى يەۋاتقان تايغانىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىدىن:

ــ ئېيتىپ باقە، سەن ياخشىمۇ ياكى بۇ ئىتمۇ؟ ــ دەپ سورىدى.

ــ ئى خانزادە، بۇ گەپنى ياخشى سورىدىڭ، ــ دېدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى قىلچىمۇ تەمتىرىمەستىن، ــ ئەگەر ئىمان مېنىڭ بىلەن ھەمراھ بولغان بولسا، مەن ئىتتىن ياخشى! ئەگەر ئىمان مېنىڭ بىلەن ھەمراھ بولمىسا، ئىت مېنىڭدىن ياخشىراقتۇر!

ــ ئەي ئۇيغۇر باخشىسى، ئىمان دېگىنىڭ نېمە؟! ــ دەپ سورىدى يەنە تۇغلۇق تۆمۈر ئۇنىڭ سۆزىنى چۈشىنەلمەي.

ــ ئىمان دېگەنلىك ــ ئاللانىڭ بەرھەقلىقىنى دىلىدا تەستىقلاش، تىلى بىلەن ئىقرار قىلىش، ئەمەلىيىتىدە ئىشقا

ئاشۇرۇشتۇر !

بۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۈر ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىنى يەنىلا چۈشىنەلمىدى، شۇڭا:

ــ ئى باخشى، بۇ سۆزۈڭنى يەنمۇ چۈشىنىشلىك قىلىپ ئېيتساڭچۇ؟ ــ دېگەنىدى. مەۋلانا شەيخ جالالدىن كېتىكى دەرھال مۇنداق دەپ جاۋاب بەردى:

ــ ئى ھۆرمەتلىك خان ئالىيلىرى، قۇلاق سېلىپ ئاڭلىغايسەن، بىز مۇسۇلمانلارنىڭ ئاللا دەپ ئاتىلىدىغان ئىلاھىمىزنىڭ نەزىرىدە مەقبۇل دىن ــ ئىسلام دىنىدۇر. ئىمان دەل ئاشۇ ئىسلام دىنىنىڭ ئۇل ـ تۈۋرۈكىدۇر !

ــ ئى ھىممەتلىك، غەيرەتلىك كىشى، سەن ئۆزۈڭ كىم بولىسەن؟ ــ دەپ سورىدى تۇغلۇق تۆمۈر چىراي ئېچىپ تۇرۇپ.

ئۇ ئۇيغۇر باخشىنىڭ دېگەنلىرىدىن ئۆزى ئېتىقاد قىلىپ كېلىۋاتقان بۇدساتۋانىڭ كىتابلىرىدا ئېيتىلغان ئەمر ـ مەرۇپلارغا تۆپتىن ئوخشىمايدىغان مۇھىم بىرنەرسىنى ھېس قىلغانىدى، ــ قىش ـ قىروۋدىكى مۇشۇنداق قاتتىق سوغۇقتا مۇزلىمىدىڭمۇ؟

مەۋلانا شەيخ جالالدىن كېتىكى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئىللىق چىرايىنى كۆرۈپ، دەككە ـ دۈككىگە چۈشۈپ قالغان كۆڭلى ئارامىغا چۈشتى ـ دە، ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ ئۆزىنىڭ مىننەتدارلىقىنى بىلدۈردى:

ــ ئىلتىپاتىڭغا ھەسسىنات، ئى كەرەملىك خاقان ! مەن ھەمىدىن ئاۋۋال ئۇيغۇردۇرمەن، ئۇنىڭدىن قالسا ئەلھەمدۇلىللا مۇسۇلماندۇرمەن. بۇنىڭدىن ئون يىللار ئىلگىرى تېخى يەنە شەھرى كېتىكىنىڭ شەيخۇلئىسلامىمۇ بولغانمەن. شۇڭا، كىشىلەر مېنى «مەۋلانا شەيخ جالالدىن كېتىكى» دەيىشىدۇ. ھازىر ئايكۆل خانىقاسىدا ئىستىقامەت قىلىپ ئولتۇرۇپتىمەن.

ئۇيغۇر باخشىسىنىڭ بۇ جاۋابىدىن قانائەتلەنگەن تۇغلۇق تۆمۈر ريكابدارى[1]غا:

---

① ريكابدار ــ خاننىڭ ئۇزەڭگىچىسى، خاننىڭ ئاتقا مىنىشىگە ياردەملەشكۈچى خادىم.

ـــ بۇ ئۇيغۇر باخشىسىنى ئەتە بوزدۆڭدىكى خان چېدىرىغا يەتكۈزۈپ، مېنىڭ بىلەن كۆرۈشتۇرگەيسەن ! ـــ دەپ ئەمر قىلدى ۋە مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىگە قاراپ:

ـــ ئەي ھۆرمەتلىك باخشى، ئەتە مېنىڭ ھۇزۇرۇمغا بېرىپ، مەن بىلەن كۆرۈشكەيسەن. بىز شۇ يەردە كەڭ ـ كۇشادە سۆھبەتلەشكەيمىز. ماڭا ئىمان توغرىسىدا ئېيتقانلىرىڭنى ئۇجۇر ـ بۇجۇرىگىچە ياخشىلاپ چۈشەندۈرگەيسەن، ئۇقتۇڭمۇ؟ ـــ دېدى.

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ماقۇل بولۇپ، بېشىنى لىڭشىتتى.

تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئۇيغۇر باخشىسىغا بەكمۇ ئىلتىپات كۆرسىتىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن موڭغۇل نويۇنلىرى نارازى بولۇشۇپ غودۇڭشىشتى:

ـــ ئۇ بىر نام ـ نىشانسىز تېجىمەلغۇ، ئۇنىڭغا شۇنچىۋالامۇ يېقىنچىلىق قىلىپ كەتكەن بارمۇ؟ ...

ـــ راست ئەمەسمۇ، يارلىقىنى ئەستە تۇتماي، پەرمانغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى ياساققا تارتىش كېرەك ئىدى !

ـــ ھا ـ ھا ـ ھا !... ـــ دەپ قاقاھلاپ كۈلۈپ كەتتى تۇغلۇق تۆمۈر نويۇنلارنىڭ نارازى بولۇشقىنىنى كۆرۈپ، ـــ ئى نويۇنلىرىم، قېنى ئېيتىپ بېقىڭلارچۇ، ئۇلۇغ بوۋىلىرىم چىڭگىز بىلەن چاغاتاينىڭ ئات ئۇستىدە قىلىچ ئوينىتىپ، قان دەريالىرىنى كېچىپ، ئادەم ئۆلۈكلىرىدىن تاغ ياساپ جەڭ قىلىشتىكى مەقسىتى نېمە ئىدى؟

ـــ جاھاندىكى مەملىكەتلەرنى بېسۋېلىپ، پۇتۇن ھودۇتلۇقلارنى جاھانگىرنىڭ تەنھا تۇغى ئاستىغا بىرلەشتۈرۈش ـــ قۇدرەتلىك موڭغۇل خاقانلىقى قۇرۇپ چىقىش ئىدى ! ـــ دەپ تەڭ جاۋاب بېرىشتى موڭغۇل نويۇنلىرىنىڭ ھەممىسى.

ـــ ناھايىتى توغرا ئېيتتىڭلار، ئەجدادلىرىمىز ئات ئۇستىدە

جەڭ قىلىپ تارتىۋالغان بۇ ھودۇدلۇقلار ئىچىدە بۇتپەرەسلەرمۇ، مۇسۇلمانلارمۇ، تەرسالارمۇ، ناسارالارمۇ بىللە بۇدۇن[1] چىلىق قىلىشىپ كېلىشمەكتە. ئەلھال، چىڭگىز نەسلىدىن بولغان بەزى يارىماس خانزادىلەر يېغا ـ غەلىيان قىلىشىپ، بىر پۇتۇن بولغان چاغاتاي ئۇلۇسىنى پارچىلاشقا ئۇرۇنماقتا. قارا بۇدۇنلار يېغا ئوتى ئىچىدە خانۇەيران بولۇشتى ! ئى نويۇنلىرىم، بىلەمسىلەر؟ مۇبادا جاھانگىر بوۋىلىرىم تارتىۋالغان بۇ ھودۇدلۇقلارنى يېڭىباشتىن چاغاتاي تۇغى ئاستىغا بىرلەشتۇرمىز، قۇدرەتلىك موڭغۇل دۆلىتى قۇرىمىز، دەيدىغان بولساق، مۇسۇلمانلارنى، بولۇپمۇ مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنى ھەقىقىي يوسۇندا ئۆزىمىزگە رام قىلىشىمىز كېرەك ! بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ قورسىقىغا ئاش، ئۇچىسىغا كىيىم ـ كېچەك بېرىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ كۆڭۈل قۇشنىمۇ ئوۋلاپ ئۆزىمىزگە رام قىلىشىمىز لازىم. شۇڭا، ئالدى بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ باخشىلىرىنى ئىززەتلىمەي بولامدۇ؟

موڭغۇل نويۇنلىرى تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ سۆزىگە قايىل بولۇشۇپ، باشلىرىنى لىڭشىتتى.

ــ ئى نويۇنلىرىم، ئى بىر تال ئوقىدا كېيىكنىڭ كۆزىنى سوقۇۋالىدىغان باھادىرلىرىم ! ــ دەپ خىتاب قىلدى تۇغلۇق تۆمۇر تېخىمۇ تەسىرلىك سۆزلەپ، ــ مەن ئۇلۇغ بوۋىلىرىم چىڭگىزخان بىلەن چاغاتايدىن قالغان پۇتۇكلەرنى ئوقۇدۇم، ئۇنىڭدا نېمە دېيىلگەنلىنى بىلەمسىلەر؟

ــ ئى خانزادەم، ئۇنىڭدا دېيىلگەنلەرنى سەن ئۆزۈڭ سۆزلەپ بەرمىسەڭ، بىز نەدىن بىلەيلۇق؟ ! ــ دەپ چۇرقىراشتى قالغان نويۇنلار تەڭلا.

ــ ئۇلۇغ بوۋىلىرىم چىڭگىزخان بىلەن چاغاتاي خاندىن قالغان بۇ پۇتۇكلەردە شۇنداق دېيىلىپتۇ: بىرلىككە كەلگەن، بىر

---

① بۇدۇن ــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «پۇقرا، خەلق» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

تۇغ ئاستىغا ئۇيۇشقان تەخت ـ سەلتەنەت ـــ بىز قۇرماقچى بولغان ئاشۇ قۇدرەتلىك موڭغۇل دۆلىتىنىڭ جېنى بولسا، سىلەردەك ئىگىسىگە سادىق نويۇنلار ئاشۇ قۇدرەتلىك موڭغۇل دۆلىتىنىڭ بوغۇم ـ ئۇگىسىدۇر؛ خەزىنە ـ بايلىق ئۇنىڭ ئەمەلىي كۈچى، سەلتەنەتنىڭ بىخەتەرلىكى ـــ دۆلەتنىڭ كۈندىلىك ئىشىدۇر ! مۇكاپات ـ ئىنئام ۋە جازا ـ تەنبىھ ـــ دۆلەتنىڭ ئەسەب ـ نېرۋىلىرىدۇر. ئۇلۇغ بوۋىلىرىم چىڭگىزخان ۋە چاغاتايدىن قالغان تەجرىبە ـ ساۋاقلار بىزنى تېخىمۇ ھوشيار قىلىدۇ؛ ئۇلۇغ بوۋىلىرىم تەرىپىدىن ئادالەت بىلەن تۈزۈلگەن ياساق ـ تۈزۈكلەر ـــ بۇ قۇدرەتلىك موڭغۇل دۆلىتى ئۈچۈن پۈتمەس ـ تۈگىمەس ئەقىل ـ پاراسەت ۋە ئارزۇ ـ ئۇمىدتۇر ! چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تىنچ ـ ئاسايىشلىقى ـــ بۇ قۇدرەتلىك موڭغۇل دۆلىتىنىڭ تەن ساغلاملىقى بولسا، غەلىيان ـ مالىمانچىلىق ـــ دۆلەت ئۈچۈن ئاغرىق ـ سىزلاق بىلەن باراۋەردۇر ! يېغا ـ غەلىيان ـــ دۆلەتنى مۇنقەرز قىلغۇچى ئۆلۈم بىلەن باراۋەردۇر !

موڭغۇل نويۇنلىرى تۈغلۇق تۆمۈرنىڭ ئاغزىدىن چىقىۋاتقان مەنىسى تولىمۇ تېرەن بولغان بۇ سۆزلەرنى تولۇق چۈشىنىپ كېتەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرىنى «موڭغۇل خاقانىنىڭ ئاغزىدىن چىققىنى ياساق ـ تۈزۈك» دەپ بىلىدىغان قاراتۇرك موڭغۇللار ئۈچۈن مۇقەددەس قانۇن بولۇپ ھېسابلىناتتى. شۇڭا، ئۇلار «خوش، خوش» دېيىشىپ بېشىنى ئېگىپ تۇرۇشتى.

تۈغلۇق تۆمۈر موڭغۇل نويۇنلىرىنى قايىل قىلغاندىن كېيىن، دەرھال ركابدارىغا: «سەن بۇ كىشىنى ئىززەت بىلەن ئاتقا مىندۈرۈپ، ئەتە كەچقۇرۇنغىچە ئوردىغا ياخشى مۇھاپىزەت قىلىپ ئېلىپ بارغايسەن !» دەپ ئەمر قىلدى.

ركابدار: «قۇلۇق، خاقان ئالىيلىرى !» دەپ قۇللۇق بىلدۈردى ...

ئەتىسى ھېلىقى رىكابدار شىكار غەنىيمەتلىرىنى ئارتقان بىر قۇلا ئاتنى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ئالدىغا يېتىلەپ كەلدى ۋە ئۇنى بۇ ئاتقا مىنىشكە تەكلىپ قىلدى.

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى شەيخ شاھابىددىنگە: «ئى شەيخ شاھابىددىن، سىز دەرھال ئايكۆل خانىقاسىغا قايتىپ تۇرغايسىز، ئاللا خالىسا مەنمۇ ئۇشبۇ موڭغۇل خانزادىسىنىڭ ھۇزۇرىدا كۆپ ھايال بولماسمەن!» دېدى ـ دە، ئاتقا مىندى.

ئۇيغۇر باخشىسىنىڭ ئاتقا مىنىپ ئېگەردە ياخشى جايلىشىۋالغانلىقىنى كۆرۈپ خاتىرجەم بولغان رىكابدار:

ـــ ھۆرمەتلىك باخشى، چىڭ ئولتۇرۇڭ، ئەمىسە بىز كەتتۇق! ـــ دېگىنىچە ئاتنى يېتىلەپ ماڭدى ...

* * *

تۇغلۇق تۆمۈر شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن ئۆزىنىڭ جام[1]دىكى بارگاھىغا قايتىپ كەلدى.

قىش پەسلىدىكى قۇياش بىر كۈنلۈك مۇشەققەتلىك سەپەرنى تۈگىتىپ، ئۆز مەنزىلىگە يەتكەن بولۇپ، ئەمدى ئۆز ھۇجرىسىغا كىرىپ كېتىشكە ئالدىراۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يەنىلا سېخىيلىق بىلەن ئۆزىنىڭ ئاخىرقى قىزىل نۇرلىرىنى بۇ بىپايان دالاغا چاچماقتا ئىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ خان چېدىرى قارايۇلغۇن غولىنىڭ بويىدىكى بوزدۆڭ دەپ ئاتىلىدىغان بىر تۆپىلىكتە ئىدى. خان چېدىرىنىڭ ئەتراپىغا تۆت يۈز ئاقئۆي رەت ـ رېتى بىلەن قاتار تىكىلگەنىدى. بۇ ئۆيلەردە دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى مەخسۇس تۇغلۇق تۆمۈرنى قورۇقداش ئۇچۇن

---

① جام ـــ ئاقسۇنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى جاي ئىسمى. ئۇ قەدىمكى مەشھۇر راباتلارنىڭ بىرسى ئىدى.

ئاجراتقان تۆت مىڭ تۇرغاۋۇت تۇراتتى. بۇ تۇرغاۋۇتلارنىڭ ھەممىسى ئوتتۇرا قولدەك كۆچتۈڭگۇر يىگىتلەر بولۇپ، ئۇلار دوغلات قەبىلىسىنىڭ ھەرقايسى ئۇرۇق - ئايماقلىرىدىكى ئاتاقلىق ئادەملەرنىڭ بالىلىرى ئارىسىدىن تاللىۋېلىنغان باھادىرلار ئىدى.

خان چېدىرىنىڭ ئالدىدىكى ئېگىز خادىدا چىڭگىزخانىنىڭ تۇغنىغا ئوخشاش يوغان بىر قىزىل تۇغ قىشنىڭ كەچكى سوغۇق شامىلىدا لەپىلدەپ تۇراتتى. تۇغنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر پۇتىدا بىر قاغىنى چاڭگاللاپ تۇتۇپ تۇرغان قارچىغىنىڭ سۈرىتى زەر يىپ بىلەن كەشتىلەنگەنىدى. ئاقئۆيلەرنىڭ ئارىسىدىكى كەرمە① لەرگە تۇرلۇك يورغا ۋە يۇگۇرۈك ئاتلار قاڭتۇرۇپ باغلاپ قويۇلغانىدى. ھەربىر كەرمىگە باغلاپ قويۇلغان قاتار ئاتلارنىڭ رەڭگى ئۆزگىچە بولۇپ، بىرىنچى قاتارىغا پۈتۈنلەي چىلان تورۇق ئاتلار باغلانغان؛ ئىككىنچى قاتارىغا جىرەن ئاتلار باغلانغان؛ ئۈچىنچى قاتاردىكى كەرمىگە قۇلا ۋە يەنە باشقا رەڭدىكى ئاتلار باغلانغانىدى. بۇ ئاتلارنىڭ ھەممىسى چاپسا كېيىكتىن ئاشىدىغان، ھەرقانداق يۇرۇشلىردە ئۆزلىرىگە ھەرگىز ئات يەتكۈزمەيدىغان كۈچلۈك، ئۈچقۇر، ئېسىل نەسىلىك ئاتلار ئىدى.

خان چېدىرىنىڭ ئالدىغا شىكاردا ئوۋلانغان يولۋاس، يىلپىز، بۆرە، تۈلكە، بۇغا - مارال، جەرەن - كېيىك، توشقان ۋە قىرغاۋۇل قاتارلىق تۇرلۇك ئوۋ غەنىيمەتلىرى دۆۋىلىنىپ كەتكەنىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدىكى چىپار يولۋاسنى تۇنۇگۈن ئەتىگەندە تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزى ئېتىۋالغانىدى.

مۇلازىملار باشقا ئوۋ غەنىيمەتلىرىنى ۋە شىكار مەنقۇلاتلىرىنى، توقۇناق - توقۇناق تېڭىقلارنى، كېيىرگە - ئۇۋىق،② قازان -

① كەرمە — ئاقئۆيلەر ئارىسىغا ئات باغلاش ئۈچۈن تارتىلغان ئارغامچا.
② كېيىرگە - ئۇۋىق — كىگىز ئۆينىڭ گۈگۈسۈنى.

قومۇچلارنى تۆگىلەردىن چۈشۈرمەكتە ئىدى ...

كۆز باغلانغان مەھەلدە، ريكابدار مەۋلانا شەيخ جالالدىن كېتىكى مىنگەن ئاتنى خان چېدىرىنىڭ ئالدىغا يېتىلەپ كېلىپ توختاتتى. ئاندىن ئۇنى قولتۇقىدىن يۆلەپ ئاتتىن چۈشۈردى. مۇلازىملار ئاتنى يېتىلەپ ئەكېتىشتى. ريكابدار مەۋلانا شەيخ جالالدىدىن كېتىكىنى باشلاپ، خان چېدىرىنىڭ ئالدىدا نەيزىلىرىنى قايچىلاشتۇرۇپ تۇتۇپ تۇرۇشقان تۇرغاۋۇتلارنىڭ قاتارىنى يېرىپ ئۆتۈشكەندىن كېيىن، خان چېدىرىنىڭ ئىچىگە كىردى.

خان چېدىرىنىڭ ئوتتۇرىسىغا قۇرۇلغان ماڭغالدا ئارچا ئوتۇنى چاراسلاپ كۆيۈۋاتاتتى. چېدىرنىڭ ئىچىنى ئارچىنىڭ مەززىلىك پۇرىقى قاپلىغانىدى. تۇغلۇق تۆمۇر شىكار كىيىملىرىنى سېلىۋەتكەن هالدا تەنها ئولتۇراتتى.

مەۋلانا شەيخ جالالدىن كېتىكى ماڭغالنىڭ ئالدىدا ئولتۇرغان تۇغلۇق تۆمۇرگە:

ــ ئالا تېنىڭگە سالامەتلىك، ئىشلىرىڭغا تەۋپىق ئاتا قىلسۇن، شۆھرىتىڭ ئالەمگە يېيىلسۇن ! ــ دەپ سالام قىلدى.

قويۇق قارا ئىس چىقىرىپ يېنىپ تۇرغان يوغان موم شامىلار خان چېدىرىنىڭ ئىچىنى كۈندۈزدەك يورۇتۇۋەتكەنىدى.

تۇغلۇق تۆمۇر تۇنۇگۈن ئۆزى بىلەن سۆھبەتلەشكەن بۇ ئۇيغۇر باخشىسىنى تونۇپ ئورنىدىن سەل كۆتۈرۈلۈپ ئۇنىڭ سالىمىنى ئىلىك ئالدى. ماڭغال ئالدىدىكى داستىخاندا نازۇ نېمەتلەر تىزىلىپ كەتكەنىدى. ئۇنىڭ چىرايىنىڭ هۇپپىدە قىزىرىپ، پارقىراپ تۇرغىنىغا قارىغاندا، سېمىز گۆشىنى تويغۇچە يەپ، كۆچلۇك قىمىزدىن قانغۇچە ئىچكەنلىكى ئېنىق ئىدى. ئۇ بۇلغۇن تېرىسىدىن تىكىلگەن جۇۋىسىنى ئۇچىسىغا يېپىنچاقلىۋالغان بولۇپ، ئىچىگە يىپەكتىن يېنىك موڭغۇلچە تون، پۇتىغا ئۇچى ئەگمەچ، ئېگىز پاشىلىق بۇلغارى ئۆتۈك

كىيىۋالغان، بېلىگە باغلىۋالغان يېشىل يىپەك رومىلىغا ئىنچىكە دەستىلىك بىر خەنجەرنى قىستۇرۇۋالغانىدى.

ــ ھە، ئۇيغۇر باخشىسى، ھارماي ـ ئاچماي كەلدىڭمۇ؟ بېرى كەل، مۇنۇ يەردە ئولتۇر ! ــ دەپ مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىگە ماڭغالنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن جاي كۆرسەتتى. بۇ موڭغۇل خانزادىسىنىڭ ئادەتتىكى ئۇيغۇر باخشىسىغا كۆرسەتكەن ئالاھىدە ئىلتىپاتى ئىدى.

موڭغۇللارنىڭ ئادىتىدە، ماڭغالنىڭ يېنىدا ئولتۇرغانلىق ــ شۇ تۇتۇنگە تالىق بولغانلىق بولاتتى. شۇڭا، موڭغۇللار ئۆز ئۇلۇسىنىڭ نامىنىمۇ مۇشۇ «ماڭغال» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان «موڭغۇل» دېگەن نام بىلەن ئاتىشاتتى.

تۇغلۇق تۆمۈر داستىخاندىكى نازۇنېمەتلەرگە ئىما قىلىپ:

ــ قېنى ئۇيغۇر باخشىسى، ئاۋۋال قورسىقىڭنى ئوبدان تويدۇر، ئاندىن تۇنۇگۈنكى سۆھبىتىمىزنىڭ داۋامىنى داۋاملاشتۇرايلى ! ــ دېدى. مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى دەرھال:

ــ رەھمەت ئىلتىپاتىڭغا، ئى ھۆرمەتلىك خاقان، ــ دەپ تەزىم بەجا كەلتۇردى. بىراق، داستىخاندىكى نازۇنېمەتلەرگە قول ئۇزارتماي ئولتۇردى.

خان چېدىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ماڭغالدا گۈرۈلدەپ كۆيۈپ تۇرغان ئارچا ئوتۇنىنىڭ يالقۇنى پۈتۈن چېدىرنىڭ ئىچىنى تونۇردەك قىزىتىۋەتكەنىدى. تۇغلۇق تۆمۈر ئۇيغۇر باخشىسىنىڭ داستىخاندىكى نازۇنېمەتلەرگە زادىلا قول ئۇزارتمىغانلىقىغا تەئەججۇپلىنىپ، قويۇق قوشۇما قاشلىرىنى يىمىردى.

ــ تائاملارغا ھېچ قول ئۇزارتمايسەنغۇ؟ قانداق، مېنىڭ تائاملىرىمدا ئوغا بارمىكەن؟ ــ دەپ سورىدى تەرىنى تۇرۇپ. چاقناپ تۇرغان ئىككى كۆزىدىن مىجەزىنىڭ چۈسلۇقى ۋە رەھىمسىزلىكى چىقىپ تۇراتتى.

ــ يوقسۇ، يوقسۇ، ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس ھۆرمەتلىك

خانزادە ئالىيلىرى، ــ دېدى مەۋلانا شەيخ جالالدىن كېتىكى هودۇقۇپ كېتىپ.

ــ ئۇنداق بولسا نېمە ئۈچۈن بۇ تائاملارغا ئېغىز تەگكۈزمەيسەن؟

ــ مۇسۇلمانلار مەجۇسىيلارنىڭ تائاملىرىنى مەكرۇھ دەپ بىلىدۇ. شۇڭا، مەن سېنىڭ بۇ تائاملىرىڭدىن يېيىشىم بولمايدۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ كۆزلىرىدىكى شۇبهە ئوت بولۇپ ياندى:

ــ ئى ئۇيغۇر باخشىسى، مەجۇسي دېگىنىڭ نېمە؟ ماڭا بۇ گەپنىڭ مەنىسىنى هازىرنىڭ ئۆزىدە ئېنىق چۈشەندۈرگەيسەن!

ــ مەجۇسي دېگەن ئىمانسىز دېگەنلىك بولىدۇ، ــ دېدى ئۇ جاۋابەن، ــ يەنى، ئىماننى ئۆزىگە هەمراه قىلمىغانلارنىڭ هەممىسى مەجۇسي بولىدۇ.

ــ ئۇنداقتا مەنمۇ مەجۇسيمۇ؟

بۇ چاغدا مەۋلانا شەيخ جالالدىن كېتىكى ئورنىدىن تۇرۇپ قولىنى كۆكسىگە قويغان هالدا شۇنداق دېدىكى:

ــ ئى هۆرمەتلىك خاقان، قوپال سۆزلەپ قويغان بولسام كەچۈرگەيسەن. تۇنۇگۈن ئەتىگەن سەن مېنىڭدىن: «سەن ياخشىمۇ ياكى ماۋۇ ئىت ياخشىمۇ؟» دەپ سوراۋىدىڭ، شۇنداقمۇ؟

ــ هە، شۇنداق دېگەن بولسام نېمە بوپتۇ؟

ــ مەن شۇ چاغدا، «ئەگەر ئىمان ماڭا هەمراه بولغان بولسا، مەن ئىتتىن ياخشىمەن؛ ئەگەر ئىمان مېنىڭ بىلەن هەمراه بولمىسا، ئىت مېنىڭدىن ياخشىراقتۇر» دەپ جاۋاب بەرگەنىدىم.

ــ هەئە، شۇنداق دەپ جاۋاب بەرگەنىدىڭ، ــ دەپ تۇغلۇق تۆمۈر بېشىنى لىڭشىتتى.

ــ سېنىڭ بىلەن مېنىڭ ئوتتۇرامدىكى پەرقمۇ دەل ئاشۇ ئىمانىڭ ماڭا هەمراه بولغانلىقىدا! ...

مەۋلانا شەيخ جالالدىن كېتىكىنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ تۇغلۇق تۆمۈر غەزەپتىن يېرىلىپ، كۆزلىرى چاناقلىرىدىن چىقىپ كېتەيلا دەپ قالدى.

ـــ ئەي ئۇيغۇر ياخشىسى، سەن ئىمانىنى بىسيار ئۇلۇغلايدىكەنسەن، ئېيتە، ئۇنىڭ ماڭا نېمە كىرىكى؟

ـــ ئى قۇدرەتلىك خاقان، ئىمان دېگەن شۇنداق نەرسە ئىكەنكى، ئەگەر ئۇنى چىن كۆڭلۈڭدىن ئۆزۈڭگە ھەمراھ بولسۇن دېسەڭ، ۋەتىنىڭنى سۆيۈش، خەلقىڭنى قوغداش، تەخت ـ سەلتەنەتىڭنى قۇدرەت تاپتۇرۇش ۋە دۇشمەنلىرىڭ ئۇستىدىن مەڭگۈ غالىب كېلىش ئۈچۈن باشلىغان ھەرقانداق يۇرۇشلىرىڭدە ئۇ ساڭا قولۇڭغا قول، پۇتۇڭغا پۇت بولۇپ، بەكمۇ ئەسقاتىدۇ. قارايدىغان بولسام، سەن باشقا ھەرقانداق ھۆكۈمدارلاردىن ئۈستۈن تۇرۇشنى دىلىڭغا پۈككەن ئىستېداتلىق خاقان بولۇشقا بەل باغلىغانىدەك قىلىسەن. ئەگەر ئىجازەت بەرسەڭ، مەن ئىمانىنىڭ تەرىپلىرىنى، دىنىي ئىسلامنى ساڭا قىسقىچە شەرھلەپ بەرسەم.

تۇغلۇق تۆمۈر بۇ ئۇيغۇر باخشىسىنىڭ دەۋاتقانلىرىنىڭ تۇنۇگۈن ئۆزىنىڭ مۇڭغۇل نويۇنلىرىغا ئېيتقانلىرى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، غەزىپىنى ئىچىگە يۇتۇۋەتتى ۋە ئۇنىڭغا سۆزلەشكە ئىجازەت بەردى.

ـــ بىز مۇسۇلمانلارنىڭ سىلەردىن پەرقىمىز، ـــ دەپ چۈشىنىشلىك قىلىپ سۆزلەشكە باشلىدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى، ـــ ئاللا دەپ ئاتىلىدىغان ئىلاھنى بىر، دەپ تونۇيدىغانلىقىمىزدا. شۇڭا، ئۇ پۇتۇن ئىسلامىيەتنىڭ ئۇل تۇۋرۇكىدۇر. چۈنكى، ئىمان شۇنداق نەرسىكى، ئاللاغا ھېچبىر نەرسىنى ئوخشىتىشقا بولمايدۇ، ـــ مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى سۆزىنى توختىتىپ تۇغلۇق تۆمۈرگە بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن، ئاندىن سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى، ـــ دېمەك، ئاللا بىر دەپ ئاشكارا ئېيتىراپ قىلىش ـــ ئىمانىنىڭ بىرىنچى شەرتىدۇر. ئاللانىڭ پەرىشتىلىرىنى ئېيتىراپ قىلىش؛ ئاللانىڭ بارلىق پەيغەمبەرلىرىنى، ئاللادىن چۈشۈرۈلگەن كىتابلارنى تونۇش؛ ئاخىرەت ـ قىيامەتتە ئادەملەرنىڭ تىرىلىپ ئورنىدىن قوپۇپ،

ئۆزىنىڭ بارلىق ياخشىلىق ـ يامانلىقلىرى ئۈستىدىن ھېساب بېرىدىغانلىقىغا ئىشىنىش؛ جەننەت بىلەن دوزاخنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا قايىل بولۇش ـــ دەل مۇشۇ ئىمانىنىڭ جۈملىسىدىندۇر.

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ئاددىي، ئەمما مەنىسى تولىمۇ تېرەن بولغان بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ بايانىن تۇرۇلۇپ كەتكەن قاپىقى ئېچىلىشقا ۋە بارا ـ بارا چىرايىدا كۈلكە جىلۋە قىلىشقا باشلىدى:

ـــ بىزنىڭ دىنىمىزدىمۇ، ـــ دېدى ئۇ كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ، ـــ «ھايات چېغىدا ياخشى ئىش قىلغان ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن ياخشى جانلىقنىڭ سۈرىتىدە قايتا تىرىلىدۇ؛ ھايات ۋاقتىدا يامان ئىشنى كۆپ قىلغان بولسا، ئۆلگەندىن كېيىن ئىت ياكى توڭگۇز ۋە ياكى ئېشەكنىڭ سۈرىتىدە قايتا تىرىلىدۇ» دەيدىغان «سانسارا قىسمىتى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر قىسمەت بار. بۇ جەھەتتە بىزنىڭ دىنىمىز سىلەرنىڭ دىنىڭلار بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدىكەن. قېنى ئېيتقىنا، سەن ئېيتقان ئىمان، ئىسلام دىنى دېگەنلەر مېنىڭ ھازىر قۇمدەك چېچىلىپ كەتكەن بۇ چاغاتاي ئۇلۇسىنى قۇدرەتلىك بوۋام چىڭگىزنىڭ قارچىغا سۈرەتلىك تۇغى ئاستىغا بىرلەشتۇرۇشۇمگە ياردەم بېرەلەمدۇ؟

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ئۇنىڭ سۆزىنى ماقۇللاپ، بېشىنى لىڭشىتتى:

ـــ ئى ھۆرمەتلىك خانزادەم، ئىمان، ئىسلام دىنى سېنىڭ قۇدرەتلىك چاغاتاي دۆلىتى قۇرۇپ چىقىشىڭغا چوقۇم كۈچلۈك مەدەتكارىڭ بولالايدۇ.

ـــ مەسلەن، ماڭا قانداق مەدەتكار بولالايدۇ، سەن شۇنى چۈشەندۈرگىن!

ـــ مۇسۇلمانلارنىڭ «قۇرئان كەرىم» دەپ ئاتىلىدىغان مۇقەددەس كىتابىدا، ـــ دېدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى تۇغلۇق تۆمۈرگە تىكىلىپ تۇرۇپ، ـــ «ئاللاغا، پەيغەمبەرگە ۋە

ئۆزۈڭلەردىن بولغان ئىش باشقۇرغۇچىلارغا بويسۇنۇڭلار. ئىشتا قەتئىي ھۆكۈم قىلغۇچى يەنىلا ئاللادۇر !» دېيىلگەنلىكى بۇنىڭ روشەن دەلىللىدۇر. بۇ ئۇلۇغ ۋە مۇتلەق ھاكىمنىڭ مۇتلەق ھېكمىتىدۇر. چۈنكى، پەقەت قۇدرەتلىك ئاللا ئىنسان جۇملىسىدىن بولغان سېنىڭدەك بىرسىگە خاقانلىق تونۇنى كىيدۈرەلەيدۇ، ماڭا ۋە سېنىڭ تائىپەڭگە ئوخشايدىغان سان ـ ساناقسىز ئىنسان تائىپىسىنى ساڭا بويسۇندۇرغان قىلالايدۇ ھەمدە سەن ئارقىلىق ئالەمنىڭ ياساق ـ تۈزۈكلىرىنى تۈرغۇزۇپ، ئىنسانلارغا ئاراملىق يەتكۈزەلەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇيۇك ئاللا خۇددى نۇرلۇق قۇياشنى تۆتىنچى ئاسماندىن يەردىكى ئوت ـ چاۋارلارغا نۇر بەرگۈزگىنىدەك، سېنىڭ غەمخورلۇق سايەڭنى ھۇما قۇشىدەك بىزلەرنىڭ بېشىمىزغا يەتكۈزۈپ شەرەپلىك خىزمەتلىرىڭگە ئۇلاشتۇرالايدۇ !

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ كۆزلىرى تەئەججۈپ ئىلكىدە يېنىشقا باشلىدى:

ـــ ئى ھۆرمەتلىك ئۇيغۇر باخشىسى، سىلەرنىڭ «قۇرئان كەرىم» دېيىلمىدىغان ئاشۇ ئۇلۇغ كىتابىڭلاردا راستلا مەن توغرۇلۇق سۆزلەنگەنمۇ؟

ـــ گەرچە «قۇرئان كەرىم»دە سەن توغرۇلۇق مەخسۇس سۆزلەنمىگەن بولسىمۇ، ئەمما شۇنى چۈشىنىشىڭ كېرەككى، خۇداۋەندە كەرىم سەن خانزادە ئالىيلىرىدەك پازىل خاقانلارنى تەخت ـ سەلتەنەتكە ئولتۇرغۇزۇپ، قەدەر ـ مەنزىلىڭنى ھەقىقەتەن پەلەك دەرىجىسىدىنمۇ يۇقىرى ئۆرلىتىش قۇدرىتىگە ئىگە. ئاللا ھەممىگە قادىركى، ساڭا ئوخشاش كەرەملىك شاھ ـ خاقانلارنىڭ ئۇلۇغلۇق سۈپىتىڭنىڭ سايىسىنى تېخىمۇ كەڭ قانات يايدۇرۇپ، ھەقىقىي خاقانلىق دەرىجىسىنى ۋە دۆلىتىنى ئىنئام قىلىدۇ ۋە دۆلەت ئاپىتاپ شولىسىنىڭ ئارغامچىسىنى سېنىڭدەك قۇدرەتلىك خاقانلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ، ئۇنىڭ بىلەن زۇلۇم قۇدۇقىغا چۆككەن جاپاكەش ئاجىزلارنى تارتىپ

چىقىرىپ، ئۇلارنى سېپىنىڭ دۆلەت سايىسىگە بىلەن پەرۋىش قىلىدۇ ...

— ھەق گەپ قىلدىڭ ! — دەپ مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى تۇغلۇق تۆمۇر، — ئۇلۇغ بوۋىلىرىم چىڭگىز بىلەن چاغاتاي ئىنسانلار ئىچىدە تەڭدىشى يوق ئىنسانلار ئىدى. ئۇلار ئالەمگىر قامال، ئۇلار ئاشمىغان داۋان قالمىغانىدى. شۇڭا، ئۇلار تارىخلاردا بۇيۇك ئىستېلاچى دەپ ئاتالدى. پۈتۈن دۇنيا ئۇلارغا باش ئەگگەن، پۈتۈن زېمىن ئۇلار مىنگەن ئاتنىڭ پولات تۇيىقى ئاستىدا تىترىگەنىدى. ئەلھال، باھادىر خان ئاتام ئېسەن بۇغاخان ۋاقىتسىز ۋاپات بولغاندىن كېيىن، چاغاتاي تەختىگە ئولتۇرغانلارنىڭ ئورنى زادى ئىسسىمىدى. چاغاتاي مەملىكىتىدە يېغا ـ غەلىيان خۇددى ئۆي توشقىنىدەك كۆپىيىۋەردى. قارانىيەت ئىسيانچى خانزادىلەر چاغاتاي تەختىنى تالىشىپ قوزغىغان ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە نۇرغۇن شەھەر ـ ئاۋدانلارنىڭ كۈلى كۆككە سورۇلغانلىقىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. بۇ ئۇرۇشلاردا سان ـ ساناقسىز باھادىر يىگىتلەرنىڭ ئۆلۈكى دالالاردا قېلىپ، كۆزلىرىنى قاغا ـ قۇزغۇنلار چوقۇپ، تېنى بۆرە ـ ئىتلارغا يەم بولدى. ئۇرۇش مالمانچىلىقى ئىچىدە مەملىكەتنىڭ بېلى ئوشتۇلدى. خەلقىم خۇددى ئىت تالىۋەتكەن گادايدەك شۇمشىيىپ، ئۆچكە غاجاپ يالىڭاچلىۋەتكەن شاپتۇلنىڭ شېخىدەك يالىڭاچلاندى. ۋەتىنىمنىڭ بېشىغا كەلگەن بۇ پاجىئەلەرنى كۆرۈپ مېنىڭ ئىچىم سىيرىلمەكتە. ئەمما، بۇ ئىشلارغا چەك قويغۇدەك بىرەر مەرد باھادىر تا ھازىرغا قەدەر ئوتتۇرىغا چىققىنى يوق ! گەرچە مېنىڭ يېشىم كىچىك بولسىمۇ، ئەمما مەن ئۆزۈمنى بەئەينى يېنىپ تۇرغان بىر پارچە ئوت، پايانسىز تۇزدە يالغۇز تېنەپ يۈرگەن بىر ياش ئارسلان دەپ ھېس قىلمەن. ئەتراپىدا توساتتىن نۇرغۇن كىيىك پەيدا بولغىنىدا، ئارسلان قايسى كىيىككە قاراپ يۈگۈرۈشنى بىلەلمەي، ھېلى ئۇنىڭغا، ھېلى بۇنىڭغا ئۆزىنى ئۇرغىنىدەك، مېنىڭمۇ نۇرغۇن ئارزۇ ـ

ئىستەكلىرىم بولغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئارزۇ ـ ئىستەكلەرنى قانداق ئىشقا ئاشۇرۇشنى بىلەلمەي يۈرۈپتىمەن.

ـــ سۆزۈڭنى ئاڭلاۋاتىمەن ئى ساھىبقىران، ـــ دېدى ئۇنىڭ سۆزىدىن تەسىرلەنگەن مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى، ـــ سەن چوقۇم خۇددى چىگگىز، چاغاتايدەك كۈچ ـ قۇۋۋەتكە ئېرىشەلەيسەن. دۇشمەنلىرىڭنى چوقۇم يەر بىلەن يەكسان قىلالايسەن ! ياۋغا قارشى ئارسلاندەك ئېتىلىپ تۇرالايسەن! بۇنىڭغا ئىشەنچىم كامىل. بىراق، بىلەمسەن ئى ساھىبقىران، سەن كۆڭلۈڭگە پۈككەن بۇيۇك ئارزۇ ـ ئىستەكلىرىڭنى ئىشقا ئاشۇرىمەن دېسەڭ كۆڭۈل كۆزۈڭ بىلەن دۇنيانى كۆزەتكىن، ھەرقاچان پاك، ئەردەملىك بول، مەن ئېيتقان يېڭى ئېتىقادنىڭ قائىدە ـ مىزانلىرىنى چۈشىنىپ باققىن! ھەمىشە ئەزگۈلۈككە يېقىن بولغىن!

ـــ ئى ئۇيغۇر باخشىسى، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر تۇيۇقسىزلا، ـــ قېنى سۇئالىمغا جاۋاب بەر، سەن ئۆزۈڭنىڭ دىنىنىڭ بۇرھانىمۇ؟

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى ئۇنىڭ ئوت چاقناۋاتقان كۆزلىرىدىن بىلىپ قالدى: «بۇ ياش موڭغۇل خانزادىسى ساددىدەك كۆرۈنگىنى بىلەن، بۇ ساددىلىقىنىڭ كەينىدە مېنى سىناپ بېقىش مەككارلىقىمۇ يوشۇرۇنغان ! » دەپ ئويلىدى ئۆز ئىچىدە، «بۇ سۇئالىنىڭ تەكتىدە ئۆلۈم خەۋپى يوشۇرۇنۇپ ياتىدۇ ! بايقاتىن دېگەنلىرىم ئاللا نامىدىن ئېيتىلغان بولغاچقا، مۇقەددەس ‹قۇرئان كەرىم› ۋە ھەدىس شېرىفلاردىن ئۇزۇندىلەرنى نەقىل كەلتۈرگەنلىكىم ۋە ئۇنىڭغا تايانغانلىقىم ـــ بۇ ساددا ياش موڭغۇل خانزادىسىنى ئىسلامغا دالالەت قىلىش، ئاندىن ئۇنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىگە تايىنىپ، پۈتۈن چاغاتاي مەملىكىتىدە ئىسلامىيەتنى تولۇق جارى قىلدۇرۇشۇمدا مۇھىم قورال، بۇيۇك مۇددىئا ـ مەقسىتىمنى يوشۇرۇشۇمدىكى مۇقەررەر پەردە ئىدى،

خالاس ! بىراق، ئۇنىڭ سوئالىغا «ياق !» دەپ جاۋاب بەرسەم، ئۇ مېنى كۆزگە ئىلمايدۇ؛ «ھەئە !» دەپ جاۋاب بېرىشمۇ خەتەرلىك ! مەن ئۆزۈمنىڭ ئەۋلىيا ـ بۇرھانلىقىمنى شۇ چاغنىڭ ئۆزىدىلا ئىسپاتلاپ بېرەلىشىم، بەلكى مۆجىزە كۆرسىتىشىم شەرت ! بولمىسا ... »

ـــ ئى ھۆرمەتلىك خاقان، ـــ دېدى ئۇ كۈلۈپ كېتىپ، ـــ مەن سوئالىڭغا شەرقنىڭ قەدىمكى بىر ھېكايىسى ئارقىلىق جاۋاب بەرمەكچىمەن. مۇبادا رۇخسەت قىلساڭ ئېيتىپ باقسام؟

ـــ قېنى قۇلقىم سەندە.

ـــ قەدىمكى ئىراندا ئاق كۆڭۈل جۇھا دەپ بىر ئادەم ئۆتكەنكەن، ـــ دەپ ھېكايىسىنى باشلىدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى، ـــ بىر كۈنى قوشنىسى جۇھاغا: «كوچىدا بىرەيلەن جىق نازۇنېمەتلەر سېلىنغان بىر پەتنۇسنى كۆتۈرۈپ كېتىۋاتىدۇ !» دەپتۇ. «ئۇنداق بولسا ماڭا نېمە؟» دەپ سوراپتۇ جۇھا. «قارىغىنا، ئۇ كىشى پەتنۇسنى كۆتۈرۈپ، سىلەرنىڭ ئۆيۈڭلار تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتىدۇ !» دەپتۇ قوشنىسى. «ئۇنداق بولسا ساڭا نېمە؟» دەپ سوراپتۇ جۇھا. شۇنىڭغا ئوخشاش، ئى ساھىبقىران، مېنىڭ بۇرھان بولۇشۇم ياكى بۇرھان بولماسلىقىمدىن ساڭا نېمە پايدا؟

ئۇيغۇر باخشىسىنىڭ ئۇستىلىق بىلەن توقۇلغان بۇ ھېكايىسىگە چىن كۆڭلىدىن قايىل بولغان تۇغلۇق تۆمۈر قاقاھلاپ كۈلۈپ كەتتى ۋە:

ـــ شۇنداق، شۇنداق ! سېنىڭ سۆزلىرىڭدىن مەن كۆپ ھەقىقەتلەرنى چۈشىنىۋالدىم. ھالبۇكى، بۇ ھەقىقەتلەر بىز ئەجدادىمىزدىن تارتىپ چوقۇنۇپ باش ئۇرۇپ كېلىۋاتقان بۇرھان دىنىدا يوق ! شۇڭا مەن سېنىڭ بۇ ھەقىقەتلەرنى ماڭا ئالدىرماي سۆزلەپ بېرىشىڭگە موھتاجمەن ...

سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، تۇغلۇق تۆمۈر سۆزىنى توختىتىپ، سىنچى كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا قاراپ قويدى.

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى مۇھىم بىرنەرسىنى ئۆزىدىن يوشۇرۇۋاتقانلىقىنى ئۇنىڭ مۇغەمبەرلىك ئوتى چاقناۋاتقان ئاشۇ كۆزلىرىدىن بىلىپ قالدى !

ـــ پات ئارىدا بۇيۇك يۇرۇشلەرگە ئاتلىنىدىغانلىقىمنى بىلىپ قالسەن ! ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ـــ كەلگۈسىدە مېنىڭ خان ئاتام ئېسەن بۇغاخان ئولتۇرغان، ھازىر باشقىلار چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان چاغاتاي تەختىگە ئولتۇرغانلىقىمنى كۆرسەن ! مانا مۇشۇ بۇيۇك ئىشلارنى كېيىنكىلەرگە يېزىپ قالدۇرۇش ئۈچۈن ماڭا خۇددى سېنىڭدەك بىر پۈتۈكچى باخشى لازىم. ئۇلۇغ بوۋام چىڭگىزخانىڭ ھۆزۈرىدا ھاجى رەھىم ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر باخشىسى پۈتۈكچى بولۇپ ئىشلىگەنىكەن. مېنىڭ ئالتىنچى بوۋام چاغاتاي خانىڭ ھۆزۈرىدىمۇ يۈسۈپ سەككاكىي ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر پۈتۈكچىسى ئىشلەپتىكەنغۇ؟ دېمەك، سېنىڭ بوۋىلىرىڭ بولغان ئاشۇ ئۇيغۇرلار تارىختا مېنىڭ بوۋىلىرىمغا پۈتۈكچى باخشى بولۇپ ئىشلىگەن يەردە، سەن ماڭا پۈتۈكچى باخشى بولساڭ نېمىشقا بولمايدىكەن؟ !

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى دەسلەپتە ئۆزىنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقىنى باھانە قىلىپ تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ تەكلىپىنى سىلىقلىق بىلەن رەت قىلىشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ چىن قەلبىدىن چىقىۋاتقان بۇ سەمىمىي سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، نائىلاج «پەرمان ئەدەپتىن ئۇستۇن تۇرىدۇ !» دەپ تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ بۇ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىشقا رازىلىق بەردى. ئۇلار تاكى تۇن نىسپىيگىچە مۇشۇنداق سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرۇشتى...

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، مۇئەللىپ مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئايكۆلدىكى تۇنجى ئۇچرىشىشى ھەققىدىكى بايانى ئاخىرلاشتۇرۇۋاتقان چاغدا، تۆۋەندىكىلەرنى سۆزلەپ ئۆتۈشنى لازىم تاپتى:

چىڭگىزخان موڭغۇللار تارىخىدىكى ئەڭ ھاكىمىۋتلەق خان ئىدى. ئۇنىڭ ئاساسلىق پائالىيىەت قىلغان يەرلىرى غەربىي دىيارىدىكى مەدەنىيەت مەركىزى بولغان قوچۇ ئۇيغۇر ئېلى — بەشبالىق، تۇرپان ۋە ئىلى ۋادىسىدىكى ئالمالىق قاتارلىق مەركىزىي ئۇيغۇر شەھەرلىرى ئىدى. چاغاتايمۇ ئۆزىنىڭ تەخت — سەلتەنەت مەركىزىنى ئۇيغۇر شەھىرى بولغان مۇشۇ ئالمالىقتا قۇرغانىدى. بۇ ھاكىمىۋتلەق خاقان ئۆزىنىڭ سەلتەنەت سۈرىنى موڭغۇللارنى مەدەنىيەتتە ئالغا كەتكەن ئۇيغۇرلاردىن مەدەنىيەت ئۆگىنىشكە مەجبۇرلاشقا سەرپ قىلدى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ شان — شۆھرىتىنىڭ تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە، ئۇيغۇر تىلىنىڭ تېخىمۇ ساپلىشىشىغا ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ تېخىمۇ جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق بولدى. نەتىجىدە شۇ چاغدىكى ئۇيغۇر ئەھلى ئىلىملىرىنىڭ ئارىسىدىكى ئەرەبىي — پارسگۈيلار تارىخ سەھنىسىدىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ھۆكۈمەت ھۆججەتلىرى ۋە ئەل ئىچى ھۆججەتلىرى چاغاتاي خەلقىنىڭ مىللىي تىلى بولغان ئۇيغۇر تىلىدا يۈرگۈزۈلىدىغان بولدى.

چاغاتاي خان چىڭگىزخانىنىڭ بالىلىرى ئارىسىدا ئەڭ جاھىل، ئاتىسىنىڭ ياساقلىرىغا، نەسىھەتلىرىگە ئەڭ رىئايە قىلىدىغان كىشى ئىدى. چاغاتاي خانغا ئاتىسى چىڭگىزخان تەڭرىتېغىنىڭ ئەتراپىدىكى كەڭ ۋادىلار بىلەن مۇلكىي خۇراسانى تاپشۇرغانىدى. چاغاتاي خان ئۆزى ئىلى ۋادىسىدىكى ئۇيغۇر شەھىرى ئالمالىقتا تۇرۇپ بۇ كەڭ زېمىننى باشقۇردى. شۇڭا، چاغاتاي خانىنىڭ پۇتۇن بالىلىرى، ھەتتا نەۋرە — چەۋرىلىرىگىچە بولغان چاغاتايزادە خانزادىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇيغۇر باخشىلىرىنىڭ قولىدا ئىلىم ئالغان ۋە تەربىيەلەنگەن، ئۇيغۇر ئۆرپ — ئادەتلىرىگە ئادەتلەنگەنىدى. تۇغلۇق تۆمۈرمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس ئىدى، ئەلۋەتتە!

سەككىزىنچى باب

«ئۇلۇسبېگى قۇرۇلتاي چاقىرىشنى بۇيرۇدى ... »

«لەشكەرنى ئىشقا سېلىشنىڭ يولى شۇكى،
لەشكەر هەممىدىن ئاۋۋال قانداق جەڭ قىلىشنى
ئۆگەنسۇن !»

—— هەربىي دەستۇرلاردىن

مىلادىيە 1347 ـ يىلى ياز.

دەل ـ دەرەخسىز كەڭ ساي يولىنى[1] ئاق قوم دۆڭلىرى قاتمۇقات ئورىۋالغانىدى. تاغدىن بىمەھەل كېلىدىغان سەل سۇلىرى يالاپ كەتكەن تاقىر يەرلەردە بويى بىر غېرىچ ئېگىزلىكتە ئۆسە ـ ئۆسمەستىنلا، يازنىڭ تونۇردەك ئىسسىق شامىلىدا قاغدالدەك قورۇلۇپ قالغان ئاپىخان، قامغاق، چۇچۇكبۇيا، شۇۋاق ۋە جىغانغا ئوخشاش چۆل ئۆسۈملۈكلىرى زېمىنغا ئازراق بولسىمۇ هۆسن قوشۇپ تۇراتتى.

يولدا بىر توپ ئاتلىقلار چاڭ توزۇتۇپ كېلىشمەكتە ئىدى. تاقىر يەرلەرنىڭ ئۇششاق شېغىل تاشلىرى ئاتلارنىڭ تۇياقلىرى ئاستىدا شىرىقلايتتى. ئۇلار چۆلنىڭ بىر چېتىدە خۇددى يالغۇز بۇتخانىدەك قاريىپ كۆرۈنۈۋاتقان مالچى قورۇسغا قاراپ كېتىشۋاتقانىدى.

ئەتىگەندىلا ئاپتاپ چىقىپ كەڭ چۆلنى نۇرغا چۆمۈلدۇرگەنىدى. مال قورۇسىدىكى قوي ـ ئۆچكىلەر

---

① هازىرقى ئاقسۇ ئونسۇ ناهىيەسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى بىر چۆلنىڭ نامى.

ئۇيقۇسىدىن ئويغىنىپ، مەرشىپ توقايلىقتىكى ئوتلاققا چىقىشقا ئىنتىلىۋاتقان بولسىمۇ، قورۇنۇڭ ئىشكى ئۇلارغا ئېچىپ بېرىلمىگەنلىكتىن، ئىشىك ئالدىغا توپلىشىۋالغانىدى. كېچىچە قويلارنى كۆزىتىش خىزمىتىنى سادىقلىق بىلەن ياخشى ئورۇنلىغان پادىچى ئىتى مانا ئەمدى بېشىنى ئىككى پۇتىنىڭ ئارىسىغا ئېلىۋېلىپ، قورۇنۇڭ يېنىدىكى ئېگىز دۆڭنىڭ ئۈستىدە پۇشۇلداپ ئۇخلىماقتا ئىدى. ئوڭ تەرەپتىكى ساپىنىڭ ئىچىدە تاراڭ دەرياسى① شارقىراپ ئاقماقتا ئىدى.

يولدا چاڭ توزۇتۇپ كېلىشىۋاتقان ئاتلىقلار قورۇنۇڭ قېشىغا يېقىن كەلگەندە، ئۇلارغا شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا تېخى يېڭىلا قورۇدىن چىقىرىلغان قوي ۋە ئۆچكە توپىغا يولۇقۇشقا توغرا كەلدى. بۇ قوي ـ ئۆچكىلەر تېخى سۈت ساغىدىغان تورسۇق كۆرمىگەن ياش توخلا ۋە چىۋىشلار ئىدى. شوخ چارۋا مالىلار ئازادلىققا چىقىپ قېلىپ مەرىشەتتى، سەكرىشەتتى، بىر ـ بىرىنى ئۈسۈشەتتى، خۇشال ئوينىشاتتى، لېكىن مالچىلار قاتتىق مەرەشكەن ئۆچكە ۋە قويلارنى ۋاقىراپ تىللاپ توقاي تەرەپكە ھەيدەپ كەتكەندىن كېيىن، چاڭ بىرئاز بولسىمۇ بېسىلىپ قالدى. ئەمما، يىراقتا پادا كېلىۋاتقان يەردە چاڭ خۇددى بىر قەۋەت قېلىن پەردىگە ئوخشاش يولنىڭ ئۈستىگە پۈرقىراپ ئايلىنىپ تۇراتتى.

ئاتلىقلار ئۇدۇل ئوتاۋغا ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ كېلىشكە باشلىدى. مال قورۇسىنىڭ يېنىدىكى ئېگىز دۆڭدە ياتقان پادىچى ئىتى كۆرۈنۈشتە كۆزلىرىنى يۇمۇپ ياتقىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ پۇتكۇل تۈكلىرىمۇ كۆز ـ قۇلاق بولۇپ، چۆلدىكى بارلىق ھەرىكەتتىن تولۇق خەۋەردار بولۇپ ياتاتتى. يىراقتىكى ھەربىر جان ـ جانىۋارنىڭ قىمىرلىشى، ھەتتا ھەربىر كۈسۈتكە ـ چاشقانىنىڭ چىرىقلىشى بۇ تۇيغۇن پادىچى ئىتىنىڭ دەرھال

① تاراڭ دەرياسى ـــ ئاقسۇ ئونسۇ ناھىيەسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى تەڭرىتاغ-لىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان بىر دەريانىڭ نامى.

ئورنىدىن تۇرۇپ ئەتراپىغا دىققەت بىلەن كۆز سېلىشىغا سەۋەبچى بولاتتى.

ئاتلىقلارنىڭ قورۇغا يېقىنلىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، دۆڭنىڭ ئۈستىدە تىنچ ياتقان پادىچى ئىتى ئورنىدىن ئىرغىپ تۇردى ـ دە، كۈنتۇغار تەرەپكە قاراپ، ئالدى پۇتلىرى بىلەن يەرنى بىر ـ ئىككى تاتىلاپ غىڭشىپ قويغاندىن كېيىن، قورۇ ئىگىسىنىڭ ئىشىكىگە كېلىپ يەنە يەرنى تاتىلاشقا باشلىدى. تالادىكى تاراق ـ تۇرۇقنى ئاڭلاپ قورۇ ئىگىسى ئىشىكنى ئاچتى ـ دە، يىراقتىن ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ قورۇغا قاراپ كېلىۋاتقان ئاتلىقلارنى كۆردى. ئۇ ئىتىغا بىرنېمىلەرنى دەپ ۋارقىراپ قويۇۋىدى، پادىچى ئىتى ئاتلىقلار كۆرۈنگەن تەرەپكە بېرىپ يەرنى تاتىلاپ قويغاندىن كېيىن، غىڭشىپ قايتىدىن ئۆز ئورنىغا كېلىپ ياتتى.

ئاتلىقلار قورۇنىڭ ئالدىغا يېتىپ كېلىشكەندىن كېيىن ئاتلىرىدىن چۈشۈشتى. بۇ چاغدا دۆڭنىڭ ئۈستىدە ياتقان پادىچى ئىتىمۇ ئۇلارغا قاراپ ھاۋۇشىشقا باشلىدى. ئاتلىقلارنىڭ ئارىسىدىكى ياشانغان بىرسى قورۇ ئىگىسىگە:

ـــ ھەي ياخشى يىگىت، ئىتىڭنى توسۇڭ! ـــ دېۋىدى، ئاڭغىچە ئاتلىقلار ئارىسىدىكى ياش بىر يىگىت كۈلۈپ كەتتى:

ـــ ھا ـ ھا ـ ھا! ... مەۋلانام سىزمۇ ئىتتىن قورقىدىكەنسىز ـ ھە! لېكىن بىلەمسىز؟ پادىچى ئىتى قىشلاق ـ ئاۋدانلاردىكى لالما ئىتلارغا ئوخشىمايدۇ. قىشلاق ـ ئاۋدانلارنىڭ لالما ئىتلىرى ئۆتكەن ـ كەچكەنلىرىڭ ھەممىسىگە قاۋاپ، چاپلىشىۋېرىدۇ. ئەمما، پادىچى ئىتىنىڭ يولۇچى ۋە مېھمان بىلەن كارى بولمايدۇ. لېكىنزە، كىم بولسا بولسۇن، ئوغرىنى تالايدۇ. ئۆزىگە قورۇقداشقا تاپشۇرۇلغان مالنى بۆرىدىن ۋە ئوغرىدىن ئۆز جېنىدىنمۇ ئارتۇقراق قورۇقدايدۇ!

بۇ چاغدا قورۇ ئىگىسى:

ـــ كېلىۋېرىڭ، چىشلىمەيدۇ، ـــ دېدى ـ دە، قويچى ئىتىغا

قاراپ، ــ تىنچ يات، ھە ! ــ دەپ قولىنى جونۇپ قويدى ۋە ئىتتىك بېرىپ ئۇلارنىڭ قولىدىن ئاتلارنىڭ چۈلۈۋرىنى ئالماقچى بولۇپ، بىردىنلا بۇ يولۇچىلارنى تونۇپ قالدى ۋە ھودۇققىنىدىن:

ــ تۇغلۇق ... ياق، ياق ! ھۆرمەتلىك چاغاتايزادە ئالىيلىرى ئىكەنغۇ بۇ ! ــ دەۋەتكىنىنى ئۆزىمۇ تۇيماي قالدى.

ــ باسا تەمۇرمۇ سەن، تېنىڭ ساقمۇ بۇرادەر؟ ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۇرمۇ قورۇ ئىگىسىنىڭ سۆزىگە جاۋابەن.

ــ تەن ساقلىقىم خۇددى ئۇسكەك بۇقىدەك ناھايىتى ياخشى تۇرۇپتۇ، ھۆرمەتلىك چاغاتايزادە ئالىيلىرى، ــ دېدى باسا تەمۇر ئۆزىنى دەرھال ئۇنىڭ ئايىغى ئاستىغا تاشلاپ.

ــ ھاي، ھاي، نېمىشقا مۇنداق قىلىسەن، بۇ يەر مېنىڭ خان چېدىرىم بولمىغاندىكىن، سەنمۇ ئۇنچىۋالا تۆزۈت قىلىپ كەتمىگەيسەن.

تۇغلۇق تۆمۇر ئۇنى يۆلەپ ئورنىدىن تۇرغۇزدى. ئاندىن بۇرىلىپ مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىگە مۇنداق دېدى:

ــ مەۋلانام، بۇ كىشى مەن ساڭا كۆپ قېتىم گېپىنى قىلىپ بەرگەن ھېلىقى باسا تەمۇر دېگەن قويچى بۇرادىرىم بولىدۇ !

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى بېشىنى ئېگىپ ئۇنىڭ بىلەن قىزغىن سالاملاشتى. راست، تۇغلۇق تۆمۇر ئۇنىڭغا بۇ يىگىتنىڭ گېپىنى نۇرغۇن قېتىم قىلىپ بەرگەنىدى. ئۇ تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ مال باققاندىكى ھەمراھلىرىدىن بىرسى بولۇپ، خۇددى ئۆزىنىڭ «باسا» دېگەن ئىسمىغا ئوخشاش تولىمۇ ئىشەنچلىك ئادەم ئىدى. «باسا تەمۇر» ــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «قولداش تۆمۇر» دېگەنلىك بولاتتى.

باسا تەمۇر مېھمانلارنى قارا ئۆينىڭ ئىچىگە باشلىدى ۋە توقايلىققا بېرىپ يۇز ـ كۆزىنى يۇيۇپ كەلگەن قويچى بالىلاردىن بىرسىنى:

ــ ئەسەن ! ــ دەپ چاقىردى.

ـــ هه باسا ئاكا، نېمه ئىش؟ ـــ دەپ قارا ئۆي ئىشىكىگه كەلدى ئەسەن.

ـــ سەن قۇمغا ئوت يېقىپ ئوتۇن سال. مەن خېمىر يۇغۇراي، خېمىر ئېچىغۇچە ئوبدان قىزىسۇن. ئەركەش، چايجۇشنىڭ ئوتنى ئىتتىكلىتىپ چاپسانراق قاينىتسۇن ! ـــ دەپ تاپىلىدى باسا تەمۇر.

ئەسەن دېگەن قويچى ئون بەش ـ ئون ئالتىلەردە بار، ئاۋاق بالا ئىدى. ئۇ كۇل ئارىلاش دۆۋىلەپ قويۇلغان قۇمغا بىر قۇچاق چاكاندا بىلەن يۇلغۇن ئوتۇنىنى ئەكېلىپ ئوت يېقىۋەتتى. ئۇنىڭ بىلەن تەڭدېمەتلىك ئەركەش دېگەن يەنه بىر قويچى بالا بولسا قورۇ ئەتراپىدىن ئوتۇن ـ تەرمەچ تېرىپ كېلىپ چايجۇشنىڭ ئاستىدىكى ئوتنى تېخىمۇ ئۇلغايتتى.

ئۆينىڭ ئىچىگه تۇغلۇق تۆمۇر بىلەن مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى كىرىپ كېتىشتى. قالغان ئاتلىقلار ـــ تۇرغاۋۇتلار ـــ ئاتلىرىنى تۇۋرۇكلەرگه قاڭتۇرۇپ باغلاپ قويۇشقاندىن كېيىن، قورۇ سىرتىدا ئايلىنىپ يۈرگەچ، ئەتراپنى هوشيارلىق بىلەن كۆزىتىشكه باشلىدى. چۈنكى، تۇغلۇق تۆمۇر تەرىپىدىن ئۇلارغا شۇبهىلىك ئادەملەرنىڭ قارىسى كۆرۈنگەن هامان دەرهال خەۋەر قىلىش هەققىده ئىجراسى قاتتىق كۆرسەتمىلەر بېرىلگەنىدى.

ئايكۆل سەهراسىدا مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى تۇغلۇق تۆمۇر بىلەن ئۇچراشقاندىن بېرى، ئىزچىل تۇرده «پۇتۇكچى باخشى» دېگەن نام بىلەن ئۇنىڭ بوزدۆڭدىكى بارگاهىدا خىزمەت قىلىپ كەلمەكته ئىدى. كىشىلەر تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ ئۇيغۇر پۇتۇكچىسى بىلەن مۇناسىۋىتىنىڭ تولىمۇ قويۇقلىشىپ بېرىۋاتقانلىقىنى، ئۇنى كېچه ـ كۈندۈز ئۆز يېنىدىن ئايرىمايى، ئۇنىڭ بىلەن هەمسۆهبەت بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى دوغلات ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجىغا ئېيتمايى ـ تېمىتماي تولۇق يەتكۈزگەنىدى. هازىر خانزاده شىكارغا ئانچه قىزىقماس بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭ يۈرۈش ـ تۇرۇشلىرى، گەپ ـ سۆزلىرى

بارغانسېرى موڭغۇللارنىڭكىگە قارىغاندا كۆپرەك مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭكىگە ئوخشاپ قېلىۋاتاتتى. خانزادە تۇغلۇق تۆمۈردىكى بۇ ئالاھىدە ئۆزگىرىشلەرنى سەزگەن ئەمىر بۇلاجى خانزادىنىڭ نادانلىق قىلىپ قويۇپ، چوڭ ئىشنى بۇزۇشىدىن ئەنسىرەپ، دەرھال قۇرۇلتاي چاقىرىپ تۇغلۇق تۆمۈرنى خان دەپ ئېلان قىلىپ، چاغاتاي ئۇلۇسىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرماقچى بولدى. شۇڭا، ئۇ ئادەملىرىگە تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن ئۇنىڭ ئۇيغۇر پۇتۇكچىسى ئۇستىدىكى تەقىبىنى كۈچەيتىشنى، بىرەر شەپىنى سەزگەن ھامان ئۆزىگە خەۋەر قىلىشنى بۇيرۇدى، تاشتۆمۈر باھادىرنى تۆت تۈرغاۋۇت بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى.

ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجىنىڭ ئەندىشىسىنىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق ئاساسى بار ئىدى.

مىلادىيە 1321 ـ يىلى چاغاتاي خانى كەبەك ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ تەختىگە كەبەكنىڭ ئېلىجىغتاي بىلەن دۆلەت تېمۈر دېگەن ئىنىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن ۋارىسلىق قىلىشتى. مىلادىيە 1331 ـ يىلىغا كەلگەندە چاغاتاي خانى دۆلەت تېمۈر ئۆلۈپ كەتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا كەبەكنىڭ دارمەسبىرىن دېگەن يەنە بىر ئىنىسى خان بولدى. بۇ دارمەسبىرىن ئۇزاق مۇددەت چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ خۇراسان چېگرا ئىسىدا تۇرغان بولۇپ، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىگە ھەممىدىن كۆپرەك ئۇچرىغانىدى. شۇڭا، ئۇ چاغاتاي تەختىگە چىقىپلا، بۇددا دىنىنى تەرك ئېتىپ، ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغانلىقىنى جاكارلىدى. مىلادىيە 1334 ـ يىلى دۆلەت تېمۈرنىڭ بوزانخان دېگەن ئوغلى چاغاتاي ئاقسۆڭەكلىرىگە باشچىلىق قىلىپ ئىسيان كۆتۈردى ۋە تاغىسى دارمەسبىرىنىنى «ياساققا خىلاپلىق قىلدى» دەپ ئەيىبلەپ، لەشكەر تارتىپ بېرىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ چاغاتاي مەملىكىتىدە خانلارنىڭ ئورنى زادى مۇقىملاشمىدى.

قەبىلە ئەمىرلىرىنىڭ ھوقۇق ـ ئىمتىيازلىرى ئېشىپ كېتىپ، يەرلىك بەگ ـ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ تەپرىقىچىلىكى باش كۆتۈردى.

مىلادىيە 1341 ـ يىلى چاغاتاي خانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىدا قازانخان چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىگە چىقتى. ئۇ چىڭگىزخان نەسلىدىن بولمىغان ماۋەرائۇننەھرلىك ئىككى ئۇلۇسبېگىنىڭ تەسىر كۈچىنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە ئۇلغىيىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ ھوقۇق ـ ئىمتىيازلىرىغا قاتتىق چەك قويغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ قارشىلىقىنى قوزغاپ قويدى. نەتىجىدە مىلادىيە 1347 ـ يىلى بارلاس قەبىلىسىدىكى ئەمىر قازغىن توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، چاغاتاي خانى قازانخاننى ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چاغاتاي ئۇلۇسى ئىچىدە خانىنىڭ نوپۇزى قالمىدى. دەۋران سۈرۈش ھوقۇقى چاغاتاي سەلتەنەتىدىكى ھوقۇقدار ئەمىرلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتتى. مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا تەپرىقىچىلىك تېخىمۇ ئۇلغىيىپ كەتتى. ئىسلامىيەتكە بەيئەت قىلغان بارلاس گۈرۈھى بىلەن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان دوغلات گۈرۈھى مەملىكەت مىقياسىدا بىر ـ بىرى بىلەن ئۇزەكگە سوقۇشتۇرالايدىغان بىردىنبىر ئەڭ زور ئىككى ھوقۇقدار ئاقسۆڭەكلەر گۈرۈھىغا ئايلاندى.

چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئارىسىدا بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى ئىككى ئاقسۆڭەكلەر گۈرۈھىنىڭ شەكىللەنگەنلىكى ئەمەلىيەتتە چاغاتاي موڭغۇل سەلتەنەتىنىڭ مەنىۋى تۈۋرۈكى بولغان ۋە بارغانسېرى زاۋالغا يۈز تۇتۇۋاتقان بۇددا دىنى بىلەن يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ چىقىۋاتقان ئىسلام دىنى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتكۈر كۈرەشنىڭ كېلىشتۈرگىلى بولمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنلىكىنىڭ ئىپادىسى ئىدى. بۇ كۈرەشتە ماۋەرائۇننەھرىدىكى بارلاس ئاقسۆڭەكلەر گۈرۈھى ئىسلام دىنىدىن ئۆزىگە قورال سۈپىتىدە پايدىلاندى. ھالبۇكى، ماڭلايسۆيەرىدىكى دوغلات ئاقسۆڭەكلەر گۈرۈھىمۇ چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ پارچىلىنىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن بۇددا دىنىغا ئېتىقاد

قىلىشتا جاھىللارچە چىڭ تۇردى، موڭغۇللارنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىشىنى قاتتىق چەكلىدى. شۇڭا، دوغلات ئۇلۇسىبېگى ئەمىر بۇلاجى خانزادە تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ كېتىشىدىن ئەلۋەتتە قاتتىق ئېھتىيات قىلاتتى !

*　　*　　*

خان چېدىرىنىڭ ئىشىكى ئېچىلىپ، ئۆينىڭ ئىچىگە تاشتۆمۈر باھادىر كىرىپ كەلدى ۋە كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قولىدىكى قومۇش قەلەم بىلەن خانزادە تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ دەۋاتقانلىرىنى قەغەزگە شىرتىلدىتىپ يېزىۋاتقان ئۇيغۇر پۇتۇكچىسى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىگە قاراپ قويغاندىن كېيىن، گەپمۇ قىلماستىن شۇك تۇردى.

تۇغلۇق تۆمۈر ئۇنىڭ ئۆزىگە ئېيتىدىغان سۆزىنىڭ بارلىقىنى، ئەمما ئېيتالماي تۇرغانلىقىنى سەزدى ـ دە، ئۇنىڭغا: «مېنىڭ قېشىمغا كەل !» دەپ ئىشارەت قىلدى.

ئۇ: «ئۇنىڭ ئالدىدا ئوچۇق سۆزلەشكىلى بولامدۇ؟» دېگەندەك قىلىپ، يەنە ھېلىقى ئۇيغۇر پۇتۇكچىسىگە شۇبھە بىلەن قاراپ قويدى.

ـــ گېپىڭنى ئېيتىۋەرگىن، بۇ كىشىدىن ئەنسىرىمىسەڭمۇ بولىدۇ ! ئۇنىڭ ماڭا پۇتۇكچى بولغىنىغا بەش ـ ئالتە يىل بولۇپ قالدى، ئۇ مېنىڭ بارلىق سۆزلىرىم ۋە ئىش ـ ھەرىكەتلىرىمنى خاتىرىلەپ مېڭىشقا مەسئۇل ! ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر ئۇنىڭدىكى شۇبھىنى يوقىتىش ئۈچۈن، ـــ قېنى سۆزلە، ئىشلار جايىدىمۇ؟

ـــ ئى ھۆرمەتلىك چاغاتايزادە، ئىشلار خۇددى سەن ئېيتقاندەك بولۇۋاتىدۇ ! ـــ دەپ جاۋاب بەردى ئۇ تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ سورىغان سوئالىغا، ـــ ئۇلۇسىبېگى قۇرۇلتاي ئېچىشنى قارار قىلدى ھەمدە ساڭا پاسبان بولۇش ئۈچۈن يەنە تۆت تۇرغاۋۇتنى قوشۇپ ئەۋەتتى.

ـــ مېنىڭ قېشىمدىكى تۇرغاۋۇتلار يېتەتتىغۇ؟ ـــ دەپ تۇغلۇق تۆمۈر قېشىنى يىمىردى. ئۇ ھەر قېتىم جىددىيلەشكەندە ئاشۇنداق قېشىنى يىمىرەتتى، ـــ قېنى ئۇلار؟ ئۇلۇغ ئەمرىنىڭ نېمە قىلغىنى بۇ؟

ـــ ئانچە ئەنسىرەپ كەتمىسەڭمۇ بولىدۇ. مەن ئۇلارنى بىرىنچى قاتاردىكى تۇرغاۋۇتلارغا قوشۇپ قويدۇم. ئەمما، خان چېدىرىنىڭ ئەتراپىدىكى ئىككىنچى، ئۈچىنچى قاتاردىكى تۇرغاۋۇتلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ئادەملىرىمىزدىن قويۇلدى. شۇڭا، ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى ئەۋەتكەن بۇ تۇرغاۋۇتلار سېنىڭ خاس چېدىرىڭنىڭ ئەتراپىغا يېقىنلىشالمايدۇ.

ـــ ئۇلۇغ ئەمىر كېيىنكى قەدەمدە قانداق قىلماقچى بولۇۋاتىدۇ؟

ـــ ئۇ سېنىڭ ئەسلىي ئېتىقادىڭدىن ۋاز كېچىپ مۇسۇلمانلارغا بەيئەت قىلىپ كېتىشىڭدىن بەك ئەنسىرەيدۇ. شۇڭا، ئۇ قۇرۇلتايدا سېنى خان قىلىپ سايلىماقچى.

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ يۈرىكى «قارت!» قىلىپ قالدى: «بۇ ئىش ئۇنىڭدىن قاتتىق سىر قىلىپ تۇتۇلۇۋاتقان ئىش ئىدىغۇ؟ ئۇ قانداق قىلىپ سېزىپ قالغاندۇ؟» دەپ ئويلىدى ئىچىدە، ئەمما چاندۇرمىدى.

ـــ ئۇ بىرەر ئىشنى سېزىپ قالغانلىقىنى ساڭا ئېيتمىدىمۇ؟

ـــ نېمە ئىشنى سېزىپ قالغانلىقىنى مەنمۇ بىلمىدىم. بىراق، ئۇ سېنىڭدىن ئەنسىرەپ قاپتۇ. قوي يىلى سېنىڭ تاغاڭ دارمەسبىرىن ئۆزىنىڭ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغانلىقىنى ئاشكارا جاكارلاپ، بىر نەۋرە ئاكاڭ بوزان خان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتى زادىلا تىنچىپ باقمىدى. شۇڭا، ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى ئالتاينىڭ غەربىدىكى بارلىق موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىغا: «بىز چاغاتاينىڭ بىۋاستە ئەۋلادى، بىز قانۇنلۇق تەخت ۋارىسى، چاغاتاينىڭ نامىدا ئوتتۇرىغا چىققان باشقا جايدىكى ھەرقانداق

هۆكۈمراننىڭ هەممىسى قانۇنسىز !» دېگەننى بىلدۈرۈپ قويۇش ئۈچۈن، بالدۇرراق قۇرۇلتاي چاقىرىپ، چاغاتاي هاكىمىيىتىنى ئۆز قولىدا تۇتۇشنى قارار قىلدى. بىراق، ئۇ بۇڭا چاغاتاي خانىنىڭ ئۆز نەسلىدىن بولمىغانلىقى ئۈچۈن، چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئۇنى ئېتىراپ قىلماسلىقى تۇرغان گەپ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇلۇسبېگى سېنى بايراق قىلىپ تىكلىمەكچى. شۇنداق ئىكەن، مۇشۇنداق هالقىلىق بىر پەيتتە سېنىڭ ئېتىقادىڭنى ئۆزگەرتىشىڭدىن ئۇ ئەنسىرىمەي، كىم ئەنسىرىسۇن؟ !

ــ مەن باشتىلا ساڭا ئېيتقانغۇ؟ مەن ئاددىي بىر قويچى تۇرسام، قانداقمۇ خان بولالايمەن؟ ! ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر يەرگە تىكىلىپ تۇرۇپ. مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ كاللىسىدا توقۇنۇش بولۇۋاتاتتى. هازىرنىڭ ئۆزىدە ئورنىدىن تۇرغان پېتى چۆلدىكى قويچى بۇرادەرلىرىنىڭ يېنىغا كېتىشنى ئويلىدى. بىراق ...

ــ هۆرمەتلىك چاغاتايزادە، ــ دېدى تاشتۆمۈر تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ جىمىپ كەتكىنىنى كۆرۈپ، ــ مەن سېنى چۈشىنىمەن ۋە سېنىڭ مۇشۇ تاپتا نېمە ئويلاۋاتقانلىقىڭنى بىلىمەن. بىراق ...

ئۇ سۆزلەپ شۇ يەرگە كەلگەندە، گېپىدىن توختىۋالدى.

بۇ چاغدا پۈتۈكچىلىك بىلەن مەشغۇل بولۇپ، ئۇلارنىڭ سۆزىگە ئارىلاشماي ئولتۇرغان مەۋلانا شەيخ جالالدىن كېتىكى كۈلۈمسىرىگىنىچە:

ــ ئى چاغاتايزادە، بىزدە: «ئىككى توشقاننى تەڭ قوغلىساڭ، بىرسىنىمۇ تۇتالمايسەن» دېگەن گەپ بار. ئەنسىرىمە، يېتىمنىڭ بېشىنى ئاللا ئۆڭشايدۇ. يۈسۈپ ئەلەيهىسسالامنى قۇدۇقتىن چىقارغان ئاللا سېنىڭ ئىشىڭنىمۇ ئوڭلاپ قويسا ئەجەب ئەمەس ! ــ دېدى.

ئۇيغۇر پۈتۈكچىسىنىڭ نېمە دېمەكچى بولغىنىنى دەرھال قىياس قىلىپ بولغان هوشيار تاشتۆمۈر باهادىر:

ــ هوششەرە، ناهايىتى ئورۇنلۇق سۆز قىلدىڭ، ــ دېدى

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ سۆزىدىن مەنۇن بولۇپ، ــ شۇنداق، بىز ئىككى توشقاننى تەڭ قوغلىساق، ئاخىرىدا بىرسىنىمۇ تۇتالمايمىز. ھازىر چاغاتايزادەم ئۇچۇن چاغاتاي تەختىنى قولغا كەلتۈرۈش ھەممىدىن ئۇستۇن تۇرىدۇ. شۇڭا، مەنمۇ چاغاتايزادەمنىڭ بۇنىڭدىن باشقا ئىشنى ھازىرچە قويۇپ تۇرۇشىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

بۇ ئىككىسىنىڭ مۇلاھىزىلىرىنى ئورۇنلۇق ھېس قىلغان تۇغلۇق تۆمۇر ماقۇل بولغانىدەك قىلىپ بېشىنى لىڭشىتتى. چۇنكى، ھالقىلىق پەيتىتە ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجىنىڭ خاس ئادەملىرىدىن بىرسى ھېسابلىنىدىغان تاشتۆمۇر باھادىرنىڭ ئۆزىنى قوللاپ چىققانلىقى ــ ئۇنىڭ ئىرادىسىنى تېخىمۇ چىڭىتقان، ئىشەنچىنى يەنمۇ ئاشۇرغانىدى.

تاشتۆمۇر باھادىر بىلەن ئۆزى ئوتتۇرىسىدا كىشىلەرگە تېخى مەلۇم بولمىغان ئاشۇ كەچۈرمىشلەر تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ كۆز ئالدىدىن زادى كەتمەيتتى. بۇ ئىشلار خۇددى تۇنۇگۈن يۈز بەرگەندەك تۇيۇلاتتى.

بۇنىڭدىن ئون بىر يىل ئىلگىرى تۇغلۇق تۆمۇر دوختەۋى خەلقى ئارىسىدا قوي بېقىپ يۈرگەندە تەقدىر ئەزەل ئۇنى مۇشۇ تاشتۆمۇر باھادىر بىلەن ئۇچراشتۇرغانىدى. بۇ چاغدا ئۇ ئون ئالتە ياشقا كىرگەنىدى ...

*　　*　　*

دوختەۋى قەبىلىسىنىڭ مالچىسى تۇغلۇق تۆمۇر توڭگۈزلۇقتىكى ئوتاۋىدىن ئاسرىۋالغان ئاتىسى شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ ئۆيىگە كەلدى.

دوختەۋىلەرنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرى شىراۋۇل دوختەۋى تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ كېلىشىدىكى تۇرقىدىن، ئۆزى بىلەن سوغۇق

سالاملىشىشىدىن، كۆزلىرىنىڭ ئوينىشىدىن ئۇنىڭ ياخشىلىق بىلەن كەلمىگەنلىكىنى سەزدى. ئۇ بەلكى ئۆزىنىڭ ئات - جونىنى ياكى ئورۇق - ئايمىقىنىڭ كىملىكىنى بىلمەك بولۇپ كەلگەندۇ، بەلكى ئون يىلدىن بېرى قويچىلىق قىلىپ تارتقان ئازاب - ئوقۇبەتلەرنىڭ بەدىلىگە ئۆزىدىن ھەق تەلەپ قىلىپ كەلگەندۇ، مانا شۇ ئويلار شىراۋۇل دوختەۋنى چوڭ تەشۋىشكە سالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ قۇيرۇقىنى قىسىپ، ئاسرىۋالغان بۇ ئوغلى بىلەن ناھايىتى مۇلايىم كۆرۈشتى. تۇغلۇق تۆمۇر ئىشىكتىن كىرىشى بىلەنلا، ئۇنى تۆرگە تەكلىپ قىلىپ، كېلىنلىرىنى ئۇنىڭ ئالدىغا داستىخان سېلىپ، چاي راسلاشقا بۇيرۇدى. ئۆزى بولسا تۆردىكى قاقما ساندۇقنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئەتراپىغا شۇبھىلەنگەندەك قىلىپ قاراپ قويدى - دە، يانچۇقىدىن كىلىتنى چىقىرىپ، قۇلۇپنى ئاچتى ۋە ساندۇق ئىچىدىن كىچىك بىر تېرە خالتىنى ئالدى. ئاندىن ساندۇقنىڭ ئاغزىنى يېپىپ، تېرە خالتىنىڭ ئىچىدىكى ئىككى كاللەك ناۋاتنى چىقاردى ۋە پىچىقىنىڭ كەينى بىلەن ئۇرۇپ ناۋاتنى تۆت پارچە قىلغاندىن كېيىن، داستىخان ئۈستىگە تىزدى.

— تۇغلۇق تۆمۈر، مۇبارەك بولسۇن، — دېدى ئۇ كۈلۈپ تۇرۇپ، — قەدىمىڭ بۇ ياققىمۇ يېتىدىكەن ! «ھېچتىن كەچ ياخشى» دېگەن گەپ بار. مالغا كەتكىنىڭگە خېلى ئۇزاق ۋاقىت بولغان بولسىمۇ، سېنى بىر كۆرۈپ يوقلاپ كېلىمەن، دەپ نىيەت قىلغىلى نەۋاق. لېكىن، زادىلا بوشىنالمىدىم. ھەممە ۋاقىت ئوتاۋنىڭغا بىر بېرىپ، تەن ساغلاملىقىنى، ھال - ئەھۋالىنى سوراي دەيمەن، لېكىن مۇشۇ ئاقساقاللىق قۇرۇسۇن، ئىشىم چېچىمدىن ئېشىپ يېتىپتۇ. ۋاقىت تاپالمايمەن. سېنى ئايماق نۆكەرلىكىگە قويماي، مالچى قىلىپ قويغىنىمغا تولىمۇ ئۆكۈنمەكتىمەن. ھەرھالدا ئۇمۇ ئىشقا ئېشىپ قالار ! ھە راست، بۇ يىل تۆگىلەر ئوبدان سەمرىدىمۇ؟ تۆگىلەرگە چوم

بېسىلغىنىغا[1] خېلى بولۇپ قالغاندۇ؟ ئەتتەڭگە، مەن بارالمايقالدىم ـ دە!

تۇغلۇق تۆمۈر شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ تىل ياغلىمىچىلىق قىلىۋاتقانلىقىنى، ھېچنېمىنى بىلمەس بولۇۋېلىپ، ھازىرچە ئۆزىدىن پايدىلىنىپ، كېيىن ئۆز ئىشىنى بىلىپ چارە ـ تەدبىر كۆرۈشىنى ئۇنىڭ مۇغەمبەرلىك ئويناپ تۇرغان كۆزلىرىدىن بىلدى. چوڭقۇر ئويغا چۆمۈپ ئولتۇرغان تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئۆزىگە شۇبھىلىك نەزەردە قاراۋاتقانلىقىدىن چۆچۈگەن شىراۋۇل دوختەۋنىمۇ ئۆزىنىڭ ئۇنى ئالداپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى چۈشەندى. شۇڭا، باشقىچە يول تۇتتى:

ــ تۇغلۇق تۆمۈر، سەن ئوغلۇم چۆل ـ جەزىرىلەردە مال باقمەن دەپ كۆپ جاپالارنى چېكىپ كەلگەنسەن، قىيامەتتە ئىشىڭ ئوڭدىن كەلسۇن، ــ دېدى شىراۋۇل دوختەۋى ئۇنىڭ مۇرىسىنى قېقىپ، ــ سېنى ئۆيلەندۈرۈپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇ. مەن ئۆز قولۇم بىلەن تويۇڭنى قىلىپ قويىمەن. سېنى ئۆز ھىمايەم ئاستىغا ئالىمەن. نېمە تەكلىپىڭ بولسا، تارتىنماي ئېيتىۋەر. يا بولمىسا سېنى ئاۋۇلغا قاراۋۇلبېشى قىلىپ قويايمۇ؟ خۇسۇسەن ساڭا ئوخشاش باتۇر يىگىتنىڭ كۆڭلىنى ئېلىشقا، ئۇنى قوللاپ ـ قولتۇقلاشقا شىراۋۇل ئاقساقالنىڭ كۈچى يېتىدۇ. مەن تويۇڭغا دەپ قالىن مال ئۇچۇن ساڭا ئىككى سېمىز توقلا، ئۇچ چۈش، بىر تۆگە ۋە بىر غۇنجىن كالا نىيەت قىلىپ قويغانمەن. بۇنىڭدىن باشقا نېمە خالىساڭ سوراۋەر، مېنىڭدىن تېپىلىدۇ.

«پاھ ـ پاھ ... ئىككى توقلا، ئۇچ چۈش، بىر تۆگە، بىر غۇنجىن كالا» دەپ ئويلىدى تۇغلۇق تۆمۈر ئىچىدە، «بۇنىڭدىن

---

① ئۇيغۇر، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ ئادىتى بويىچە، شۇ چاغلاردا يازلىقى تۆگىلەر يايلاققا بىر ـ ئىككى ئاي قويۇپ بېرىلىپ يايلىتىلاتتى ۋە سەمىرىگەندىن كېيىن ئۆلارغا يېڭى چوملار بېسىلىپ، ئاندىن ئىشقا سېلىناتتى. بۇ ئىش ناھايىتى كاتتا مۇراسىملار بىلەن ئۆتكۈزۈلەتتى.

باشقا نېمىنى خالىسام شۇنى سوراۋېرەرمەنمىش ... بۇ نېمىدېگەن سېخىيلىق ! دوختۇرلەرگە ئون يىل مال بېقىپمۇ شالۋۇرۇم تىزىمدىن ئاشمىغان، كۆرەك جۇۋانمىكى پېشى پۈتۈن بولمىغان يەردە، شۇنچىلىك بايلىق دېگەننى چۈشۈمدە تۇرماق ئوڭۇمدىمۇ كۆرمىگەنمەن. بۇ نەرسىلەرگە ئىگە بولغان ھەرقانداق ئادەمنىكى يۈرىكى خۇشاللىقتىن ئاغامدۇ؟ !»

بىراق، تۇغلۇق تۆمۈر باشقىلارنىكى قولىغا تەلمۈرۈپ يۈرىدىغان ئۇنداق كىشىلەردىن ئەمەس ئىدى. ئۇ باشقىلارنىكى خەير ـ ساخاۋىتىنى قوبۇل قىلىۋېلىش ئوڭاي بولغىنى بىلەن، ئۇنى ھەسسىلەپ قايتۇرۇش لازىملىقىنىمۇ ئوبدان بىلەتتى. چۈنكى، ئانىسى مەڭلىك خاتۇننىكى كىچىكىدە ئۇنىڭغا ئېيتقان: «تاتلىق ـ تاتلىق يېگەننىكى ئاچچىق ـ ئاچچىق قۇسۇشى بار !» دېگەن قەدىمكى ئۇيغۇر تەمسىلى ئۇنىكى قۇلىقى تۇۋىدە ھەر ۋاقىت جاراڭلاپ تۇرۇپتۇ. ئەل ـ ئۇلۇسى بىر پارچە جىرىس نانغا زار بولۇپ ئولتۇرغاندا، ئۇ بىر ئۆزى تەنھا راھەت ـ پاراغەتتە ياشىسا قانداق بولىدۇ؟ توپتىن ئايرىلغانىنى بۆرە يەيدۇ. ياق، بورسۇقنىكى تېرىسىمۇ كېرەك ئەمەس، سېسىقىمۇ كېرەك ئەمەس. ئۇنىكى ئەتراپىدىكىلەر ئاچ بولسا، ئۇمۇ ئاچ؛ ئەل ـ ئۇلۇس توق بولسا، ئۇمۇ توق ! نېمە بولسا ئۆز ئېلى بىلەن بىللە بولۇشى كېرەك. چۈنكى، ئانىسى ئۇنىڭغا: «ئەل بىلەن بولغان ئۆلۈم، بەجايىكى توي !» دېگەنىدى.

ئۇ بىر قارارغا كەلگەندىن كېيىن ئاغزىغا سالغان نېنىنى ناھايىتى تەستە يۇتتى.

ـــ ئاقساقال ئاتا، ئىلتىپاتلىرىڭ ئۈچۈن رەھمەت. مەن ئۆز كۈنۈمنى بىر ئامال قىلىپ ئۆتكۈزەرمەن. قولۇڭدىن كەلسە، سەن ماڭا مەرھەمەت قىلىپ ئۆز ئاتامنىكى كىملىكىنى ئېيتىپ بەرگەن بولساڭ، مېنىكى ئات ـ جونۇم، ئۇلۇس ـ ئايمىقىم كىم؟ مەن زادى كىمنىكى پۇشتى بولىمەن؟ !

شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ ئەجرىنىڭ پۈتۈن مۇشەققىتى شامالغا سوروۇلدى، ئۇنىڭ ئاتقان ئوقى ئوۋغا تەگمەي، بېرىپ تاشقا تەگدى.

ــ تۇغلۇق تۆمۈر، سەن شۇنى راست سوراۋاتامسەن ياكى ئويناپمۇ؟ ــ دەپ سوردى ئۇ ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇپ.

ــ ھۆرمەتلىك ئاقساقال ئاتا، گەپ مېنىڭ ئات ـ جونۇم، ئۇرۇق ـ ئايمىقىم ئۈستىدە بولۇۋاتىدۇ. ئويۇن دېگەن نېمە؟ ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرمۇ بوش كەلمەستىن.

شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ ئۆڭكى ئۆچۈپ، كۆزلىرى خىرەلەشتى، گۈرەن تومۇرلىرى كۆپۈپ تېرىسىدىن بۆرتۈپ چىقتى. پېشانىسى تۇرۇلۇپ، قىسىق كۆزلىرى پىرىلداپ كەتتى. قەھر ـ غەزەپتىن قاينىپ تاشقان قانلار ئۇنىڭ تومۇرلىرىدا مەۋج ئۇردى: «ئۆھۆ، مېنى دېسەڭ ھاڭدىن يىقىلىپ ئۆلەرسەن ! ئۆلۈكۈڭ ئايدالادا قېلىپ قاغا ـ قۇزغۇنغا يەم بولارسەن !» دېگۈسى كېلىپ كەتتى. بىراق، ھازىر ئۇنداق دېيىش مۇمكىنمۇ؟ بارلاس قوۋمىدىن كېلىدىغان نۆكەرلەرگە ئۇنى ساق تاپشۇرۇپ بەرمەيدىغان بولسا، بارلاس ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىن ئۇنى بوش قويارمۇ؟

شىراۋۇل دوختەۋى شۇنداق ئويلارغا چۇشۇپ، تۇغلۇق تۆمۈرگە بولغان قەھر ـ غەزىپىنى ئىچىگە يۇتتى ۋە:

ــ ئۆھۆ، باھادىر يىگىت نېمىسىنى ئېيتىسەن ! مەنمۇ سېنىڭ ئات ـ جونۇڭ، ئۇلۇس ـ ئايمىقىڭ ۋە قوۋم ـ ئۇرۇقۇڭنىڭ ئىز ـ دېرىكىنى قىلمەن دەپ ئاۋارە بولۇپ يۈرۈپتىمەن !

ئەمما، تۇغلۇق تۆمۈر قىلچىمۇ قورقۇپ قالمىدى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ:

ــ ھۆرمەتلىك ئاقساقال ئاتا، ئاۋايلاپ ئۇچمىغان قۇش قانتىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ ! مەن سېنىڭدىن بۇ ھېسابنى ئالماي قويمايمەن ! ــ دېدى ـ دە، ئۆيدىن چىقىپ كەتتى...

*　　*　　*

تۇغلۇق تۆمۈر ئاقساقال شىراۋۇل دوختەۋنىڭ ئۆيىدە يورۇق دۇنياغا كۆز ئاچقاندى. ئۇ ئەقلىگە كەلسە، ئاپىسى مەڭلىك خاتۇن دوختەۋنىڭ قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغ ئەمرى ئاقساقال شىراۋۇل دوختەۋنىڭ ئەمرىدىكى توقال خوتۇن ئىكەن. ئۇنىڭ تەڭدىمەتلىكلىرى ئۇنىڭدىن قاچسا، چوڭ ئادەملەر ئاپىسى مەڭلىك خاتۇندىن ئۆزلىرىنى نېرى تارتىپ يۈرۈشەتتى. شۇڭا، ئالتە ياشقىچە ئۇ ئۆزى يالغۇز ئويناپ ئۆستى. ئالتە ياشقا كىرگەن كۈنى ئاپىسى ئۇنىڭغا ھازىرقى ئاتىسىنىڭ ئاسرىۋالغان ئاتىسى ئىكەنلىكىنى، ئۆز ئاتىسىنىڭ بۇرۇنلا ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى، ئۆزلىرىنىڭ ئات ـ جونىنىڭ دوختەۋنلەردىن بولماستىن، بەلكى باشقا بىر ئالىي نەسەبكە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنىلا ئېيتىپ بەرگەندى. ئۇنىڭ «تۇغلۇق تۆمۈر» دېگەن ئىسمىنى ئاپىسى مەڭلىك خاتۇن قويغاندى.

تۇغلۇق تۆمۈر ئالتە ياشقا كىرگەن يىلى، ئاسرىۋالغان ئاتىسى، ئاقساقال شىراۋۇل دوختەۋنى ئۇنى نەچچە كۈنلۈك يىراقتىكى توڭگۈزلۇق جاڭگىلىدا قوي باقىدىغان مالچىلىرىغا قوشۇپ قويدى. ئۇ شۇ كەتكەن پېتى توڭگۈزلۇق جاڭگىلىنى ساقمۇساق ئون يىل ماكان تۇتتى.

تۇغلۇق تۆمۈرگە ئون يىللىق ئۆسمۈرلۈك ھاياتىنى مانا شۇ توڭگۈزلۇق جاڭگىلىدا مال بېقىش بىلەن ئۆتكۈزۈشكە توغرا كەلدى. مۇشۇ ئون يىللىق مالچىلىق ھاياتىدا ئۇنىڭغا ئاران ئۈچ ـ تۆت قېتىم تازا كىيىم كىيىشكە توغرا كەلگەن بولسا كېرەك، ھەر يىلى كىيىملىرىنى ئالماشتۇراتتى. لېكىن، ئۇنىڭ ئېگىنلىرى تىتىلىپ يەنە كىيىشكە ئامالسىز قالغاندىلا، ئاندىن غوجايىنى تاشلاپ بەرگەن نىمكەش كىيىملەرنى كىيىۋالاتتى. بۇنىمۇ ھازىر دوختەۋنى قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغ ئەمرى ئاقساقال

شىراۋۇل دوختەۋنگە توقال خوتۇن بولۇپ تۇرۇۋاتقان مېھرىبان ئاپىسى مەڭلىك خاتۇن ئەۋەتىپ بەرمىسە، ئۆمۇر بويى دالادىكى قوڭغۇراقتىكەن، ئاقيانتاقلارغا ئىلىنىپ تىتىلىپ كەتكەن ئاشۇ كونا ئەڭلىنى كىيىپ يۈرگەن بولاتتى. ئىشقىلىپ، تۇغلۇق تۆمۇر ئۇچۇن ئۇستىباش، كىيىم دېگەننىڭ ئۆزى نېمە؟ ئۇ پۇتۇن بالىلىق ھاياتىنىڭ كۆپ قىسمىنى بېلىدىكى زادىلا يۆتكەپ باقمىغان بىرلا پوتىسىنى باغلاش بىلەن ئۆتكۈزدى. ئۇ كىر ۋە تەر پۇراقلىرىغا خۇددى ئۆستەڭنىڭ بويىدىكى ئەخلەت دۆۋىسىنىڭ سېسىق پۇرىقىغا ئۆگەنگەندەك ئۆگىنىپ كەتتى — ئۇ بۇ پۇراقنى ھېچ سەزمەس بولۇپ قالغانىدى.

شۇنداق، ئون ئالته ياشلىق تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ ئەڭلى جۇل - جۇل، پاسكىنا چاچلىرى ئۇزاقتىن بېرى قىرىلمىغان، قوۋۇزلىرى ئىچىگە كىرىپ كەتكەن، كۆزلىرىنىڭ تېگىنى قارامتۇل داغلار قاپلىغانىدى. ئۇنىڭ تامىقى ناچار، ئۆزى ئايدالادا ئۇخلايتتى.

ئۇ بالىلىق دەۋرىدىن ئۆسمۈرلۈك دەۋرىگە قەدەم قويغاندىن بۇيان ئاز گەپ قىلىدىغان، جىمغۇر بولۇپ قالدى. ئۇ كىچىك ۋاقتىدا ئاپىسى مەڭلىك خاتۇندىن ئۆزىنىڭ «ئالىي نەسەبى»نىڭ قايسى تەبىقىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ چاغدا كىچىك بولغاچقا، تازا چۈشىنىپ كېتەلمىگەنىدى. شۇڭا، بۇ «ئالىي نەسەب»نىڭ قايسى تەبىقىگە مەنسۇپ ئىكەنلىكى ئۇنىڭ كاللىسىدا تا ھازىرغا قەدەر تېخى يېشىلمىگەن سىر پېتى قالغانىدى. توڭگۇزلۇقتىكى مالچىلارنىڭ ئاغزىدا ئۇنىڭ نەسەبىنىڭ چاغاتاي خانغا بېرىپ تاقىلىدىغانلىقى رىۋايەت قىلىنىپ كېلىنگەن بولسىمۇ، بۇ پەقەت مىش - مىش پاراڭ ئىدى. شۇڭا، تۇغلۇق تۆمۇر بىر قېتىم ئاۋۇلىغا بېرىپ ئوزۇق - تۇلۇك ئەكېلىش پۇرستىدە بۇ ئىشنىڭ ئۇجۇر - بۇجۇرىنى ئېنىقلاپ بېقىش ئۈچۇن ئاسرىۋالغان ئاتىسى، ئاقساقال شىراۋۇل دوختەۋنىڭ ئالدىغا بارغانىدى. بىراق، ئۇ قېرى تۇلكە بۇ ئىش

توغرۇلۇق ھېچنېمىنى دېگىلى ئۇنىمىدى. پەقەت ئاپىسى مەڭلىك خاتۇنلا ئۇنىڭغا كىشىلەرنىڭ ئاغزىدا ئېقىپ يۈرگەن بۇ رىۋايەتنىڭ راست ئىكەنلىكىنى، ئاتىسى، چاغاتاي خانى ئېسەن بوغاخاندىن ئۇنىڭغا نام ـ نىشان سۈپىتىدە چىڭگىزخاننىڭ ھايات ۋاقتىدا ئىسمى ئويۇلغان بىر ئالتۇن تەمتەكنىڭ مىراس قالغانلىقىنى، ھازىر بۇ ئالتۇن تەمتەكنىڭ ئاقساقال شىراۋۇل دوختەۋنىڭ قولىدا ئىكەنلىكى ھەققىدە تولىمۇ تەسىرلىك قىلىپ سۆزلەپ بەردى.

ئەتىسى قاق سەھەردە تۇغلۇق تۆمۈر شىراۋۇل دوختەۋنىڭ ئۆيىگە كىرگىنىچە ئۇنى ياتقان يېرىدىن ياقىسىدىن تۇتۇپ سۆرەپ قوپۇردى ۋە:

ــ ئەگەردە ئاتامدىن قالغان ئالتۇن تەمتەكنى ياخشىلىقچە ماڭا كۆرسەتمەيدىغان بولساڭ، ئۆزۈڭ ـ پۆيۈڭ بىلەن ئايىغىڭنى ئاسمانغا قىلىپ قويىمەن. سەن: «ئوغرىلىق قىلغان ئۇيالمايدۇ، ئوغرىنى تۇتقان ئۇيىلىدۇ» دەپ ئويلامسەن؟ تۇرغان يېرىڭدىن قىمىرلىماستىن ئالتۇن تەمتەكنى تېپىپ بېرىسەن! ــ دەپ ۋارقىرىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ نەشتەردەك سانجىلىپ تۇرغان كۆزلىرى ئاقساقال شىراۋۇل دوختەۋنىڭ كاللىسىغا تاقا مىخى قاققاندەك بولدى. ئۇنىڭ يۈرىكى سەكىلىپ يېرىلغۇدەك بولۇپ، ئەيلەنگەن تېرە ئۇستىگە ئولتۇرۇپ قالدى ۋە ئۇنىڭ پەيلىنىڭ يامانلىقىنى كۆرۈپ، ئىلاجسىز ھىجايدى:

ــ مەن ... مەن ... ھى ... ھى ... ئويىنىشىپ قويدۇم. چاقچاقلاشتىم. سېنى راست بىلەمدۇ، بىلمەمدۇ، دەپ سىناپ كۆرگەنىدىم. ساڭا ئاشۇ ئالتۇن تەمتەك كېرەكمۇ؟ بولىدۇ، بولىدۇ! مەن ھازىرنىڭ ئۆزىدە ساڭا تېپىپ كۆرسىتەي!

ئۇ شۇنداق دېگىنىچە ئۆمىلەپ بېرىپ، تىترەپ تۇرۇپ ھېلىقى قاقما ساندۇقنى مىڭبىر تەسلىكتە ئېچىپ، بىر ئالتۇن تەمتەكنى ئېلىپ تۇغلۇق تۆمۈرگە ئۇزارتتى. بۇ ئالىقانچىلىك

چوڭلۇقتىكى يولۇاس سۈرەتلىك ئالتۇن تەمتەك ئىدى.

تۇغلۇق تۆمۈر ئالتۇن تەمتەكنى قولىغا ئېلىپ، كىشىلەرنىڭ ئاغزىدا ئېقىپ يۈرگەن سۆزلەرنىڭ رېۋايەت ئەمەسلىكىگە چىنپۇتتى. بۇ چاغدا بىر تۈرلۈك ئىللىق ئېقىم ئۇنىڭ پۈتىدىن تاكى بېشىغچە كۆتۈرۈلۈپ، ۋۇجۇدىنى تىترەك بېسىپ كەتتى.

ئۇ ئاقساقال شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ ئۆيىدىن چىقىقان پېتى ئۇدۇل توڭگۇزلۇق جاڭگىلىدىكى ئوتاۋىغا قاراپ ماڭدى ...

* * *

تۇغلۇق تۆمۈر ئېقىن ياقىسىدىكى قارىياغاچنىڭ سايىسىدا ئولتۇرۇپ، بېلىدىكى پوتىسىنىڭ بىر ئۇچىنى يەشتى ۋە ئۇنىڭغا تۈگۈلگەن كۆمەچ ناننى ئالدى. تېرىق ئۇنىدىن پىشۇرۇلغان ۋە ئوشتۇلۇپ نەچچە پارچە بولۇپ كەتكەن نان توپا ـ چاڭدا پاسكىنىلىشىپ كەتكەنىدى. ئۇ ناننى ئېقىن سۇدا پاكىز چايقىغاندىن كېيىن ئىشتىها بىلەن يېيىشكە باشلىدى. ئۇپۇقتىن ئەمدىلا كۆتۈرۈلۈۋاتقان قۇياش ئۆزىنىڭ ئالتۇن نۇرىنى يەر يۈزىگە چاچماقتا ئىدى. ياۋا بۆلجۇرگەننىڭ بەرگىلىرىدىكى مۆلدۈرلەپ تۇرغان شەبنەم تامچىلىرى ئەتىگەنلىك قۇياش نۇرىدا زۇمرەتتەك يالتىراپ تۇراتتى. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ پۈتىنىڭ ئاستىدا ئىككى كۆزىگە قىپقىزىل قان تولۇپ كەتكەن پادىچى ئىتى بۆرىباسار ياتاتتى.

ھوشيار پادىچى ئىتى تۇيۇقسىز بىرنەرسىنى سەزگەندەك قىلىپ بېشىنى كۆتۈرۈپ خىرقىراپ قويدى. تۇغلۇق تۆمۈر ئورنىدىن تۇرۇپ ئەتراپقا قارىۋىدى، يىراقتا ئۇنىڭغا قاراپ كېلىۋاتقان بىر ئاتلىق ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈندى. ئۇ ئېھتىيات يۈزىسىدىن ئوقياسىنى قولىغا ئېلىپ، ئوقىنى بېسىپ بەتلەپ تۇردى. ھېلىقى ئادەم يىراقتىن ۋارقىراپ كەتتى:

— بۇ مەن، تۇغلۇق تۆمۈر ! مېنى تونۇمىدىڭمۇ، مەن

تاشتۆموۇرغۇ !

كېلىۋاتقان ئاتلىق ئادەم ھەقىقەتەن تونۇش ئادەم ئىدى. تۇغلۇق تۆموۇر بەتلەكلىك ئوقياسىنى چۇشۇردى ۋە قەھرلىك قاۋاۋاتقان بۆرىباسارنى ۋارقىراپ يۇروپ جىم قىلدى.

ئاتلىق ئادەم قارىياغاچ ئاستىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشتى ۋە تۇغلۇق تۆموۇر بىلەن تىنچلىق - ئامانلىق سوراشتى.

— تاشتۆموۇر باھادىر، ئەتىگەندە بۇ تەرەپكە ئۆتۈپ قاپسەنغۇ؟ بىرەرسىنى ئىزدەپ چىققانمىدىڭ؟ — دەپ سورىدى تۇغلۇق تۆموۇر ئۇنىڭ قولىدىن ئاتنىڭ چۇلۇۋۇرىنى ئېلىپ تۇروۇپ.

— ئامانمۇسەن تۇغلۇق تۆموۇر؟ — دېدى تاشتۆموۇر باھادىر ئۇنىڭ سوئالىغا جاۋابەن، — ئۇچ كۈندىن بېرى سېنى ئۇچراتمىدىم. شۇڭا، ئەتىگەن بولسىمۇ سېنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ كېلەي دەپ بۇ تەرەپكە ئۆتۈشۈم ئىدى.

— قېنى نانغا باق، — دەپ ئۇنى تەكلىپ قىلدى.

ئەتىگەنلىك قۇياش كۆك ئاسمان بوشلۇقىدا تىنچىنا ئۇزەتتى. كۈننىڭ زېمىنغا سېخىيلىق بىلەن تەكشى سېپىۋاتقان ئىللىق نۇرى باش كۆتۈروۇپ چىققان كوكاتلارنى تۇۋۈگىچە پارقىرىتىپ تۇراتتى. ھاۋادا ئىللىق يېز شامىلى يېنىك سوقماقتا. قېلىن يۇلغۇنلارنىڭ قىزغۇچ پۆپۈكلۈك گۈللىرى بىلەن بېزەلگەن چۆللۈكنىڭ ھاۋاسىنى تۇرلۇك چۆل ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ خۇش پۇراقلىرى قاپلىۋالغانىدى. ئاسماندا ۋە كۆك چۆپلەرنىڭ ئارىسىدا چۇرۇلدىشىپ يۇرۇشكەن قۇشلار تۇرلۇك ئاھاڭدا سايرىشاتتى.

ئۇ تاشتۆموۇر بىلەن بۇ يىل كۈزدە تونۇشۇپ قالغانىدى. كۆزلىرىدىن سەمىمىيلىك چىقىپ تۇرىدىغان بۇ كىشى بىلەن تۇغلۇق تۆموۇر ئۇزاققا بارمايلا دوستلىشىپ ئۇلگۈرگەنىدى.

تاشتۆموۇر باھادىر ئاقسۇدىكى دوغلات قەبىلىسىدىن بولۇپ، بۇ تەرەپكە بىر تۇغقىنىنى ئىزدەپ كېلىش باھانىسى بىلەن

كېلىپ تۇغلۇق تۆمۈرنى تاپقاندىن بۇيان، كۆپ قېتىم سىردىشىپ، ئۇنىڭ بارلىق سەرگۈزەشتلىرىنى ئاڭلىغانىدى ۋە ئۇنىڭغا چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلغانىدى.

— تۇغلۇق تۆمۈر، — دېدى ئۇ، — سەن ئۆزۈڭنى قانچىلىك يوشۇرساڭمۇ، ھەتتا تېنىۋالساڭمۇ، سېنىڭ نەسەبىڭ، ئات ـ جونۇڭ ماڭا بەش قولدەك ئېنىق. سەن ئېسەن بۇغاخاننىڭ ئۆز پۇشتىدىن بولغان ئوغلى سەن. بىلىمەن، سېنىڭ ئاناڭنى خانىڭ ئوردىسىدىن كېتىشكە مەجبۇر قىلىشقان. شۇڭا، مەن دوغلات ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجنىڭ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن، ئاتايىتەن ئەردەۋۈلدىن سېنى ئەكېتىش ئۈچۈن بۇ يەرگە كەلگەنمەن. تەقدىر ئەزەل بىز ئىككىمىزنى مۇشۇ تەقدىر ـ قىسمەت جاڭگىلىدا ئۇچرىشىشقا نېسىپ قىپتۇ. نە سېنىڭدىن ماڭا شۇبھە بولسۇن، نە مېنىڭدىن ساڭا.

تاشتۆمۈرنىڭ بۇ سۆزلىرى تۇغلۇق تۆمۈرگە غەلىتە تۇيۇلدى. ئەسلىدە ئۇنى بارلاس ئەمىرى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن ئالچاق بولسا كېرەك، دەپ ئويلىغانىدى. ئۇنىڭدىن دۇشمەنلىرىدەك: «سەن ئۆزۈڭنىڭ چاغاتايزادىلىك مەرتىۋەڭدىن كېچەمسەن، يوق؟ تەخت تەمەسى سېنىڭ ۋۇجۇدۇڭنى كۆيدۈرۈپ، دىمىقىڭدىن يۇرت سوراش دۇتىنى چىقارماقتا» دەپ سوئال سوراشنى كۈتكەنىدى. شۇڭا، ئۇ ئالدىن جاۋابمۇ تەييارلاپ قويغانىدى؛ ئۆزىنىڭ چاغاتايزادىلىك نەسەب ـ ھەسەبىنى پۈتۈنلەي يوشۇرۇشنى دىلىغا پۈككەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەيران بولغىنىدىن تاشتۆمۈرنىڭ سۆزىگە جاۋاب بەرمەي قاراپ تۇردى. ھەتتا پۈتۈن ۋۇجۇدىغا بىر خىل قورقۇنچلۇق سېزىم تارقاپ تىترەشكە باشلىدى. بىراق، ئۇ تاشتۆمۈرنىڭ كۆزلىرىدىكى سەممىي، ئەمما قۇۋۇەتلىك ئىنتىلىش شولىسىنى سەزدى. دەل ئاشۇ پەيتتە ئاشۇ ئىنتىلىشىنىڭ ئۆز نىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا چوڭ پايدا يەتكۈزۈشىگە كۆزى يەتتى ـ دە، كۆڭلى ئەمىن تاپتى. شۇنىڭ

بىلەن ئۇ تاشتۆمۈرگە سالماقلىق بىلەن جاۋاب بەردى.

ــ مېنىڭ مەقسىتىم ئاتام ئېسەن بۇغاخانىنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، غوۋغا قاينىغان بۇ چاغاتاي خانلىقىنى يېڭىباشتىن بوۋام چاغاتاي خانىنىڭ قارچىغا سۈرەتلىك قىزىل تۇغى ئاستىغا بىرلەشتۈرۈش !

ــ ھوششەرە، ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجىنىڭمۇ ۋە مېنىڭمۇ مەقسىتىم شۇ ئىدى. سېنى خان قىلىپ كۆتۈرۈپ، پۈتۈن چاغاتاي ئېلىنى بىر سەلتەنەت مەركىزىگە بويسۇندۇغان قىلىپ، ئۇلۇغ بوۋىمىز چىڭگىزخان ھايات چېغىدا ئارزۇ قىلغان «قۇياش پاتماس بۇيۇك موڭغۇل دۆلىتى»نى قۇرۇپ چىقىش ــ بىزنىڭ ئاداققى نىشانىمىزدۇر !

ــ بىراق، ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى بۇنداق موڭغۇل دۆلىتىنى كىمگە تاپىنىپ، قانداق قۇرۇپ چىقماقچى؟ ــ دەپ سورىدى تۇغلۇق تۆمۈر شۇبھىلىنىپ.

ــ ئەلۋەتتە بىزنىڭ بۇ ئاداققى نىشانىمىزنى قوللايدىغان بارلىق تۆرە، چاغاتايزادىلەرگە تاينىپ قۇرۇپ چىقىدۇ ـ دە !

ــ ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجىنىڭ بۇ ئىشىنى قوللايدىغان ئاشۇ بەگ ـ تۆرىلەر ۋە چاغاتايزادىلەر قېنى؟ !

ــ مەسىلىنىڭ تۈگۈنى دەل مۇشۇ يەردە ! ــ دېدى تاشتۆمۈر ئويچان كۆزلىرىنى يەرگە تىكىپ، ــ باشقا چاغاتايزادىلەرنى ۋە باشقا بەگ ـ تۆرىلەرنى بىز بىلەن ھەمدەملىشىشكە چاقىرىش بىر سېنىڭلا قولۇڭدىن كېلىدۇ !

ــ چۈشىنەلمەيۋاتىمەن، سېنىڭچە، ئاقساقال شىراۋۇل دوختەۋندەك ئادەملەرمۇ بىزنىڭ ئىتتىپاقچىلىرىمىز قاتارىغا كىرەمدۇ؟

ــ ياق، دوختەۋىلەر ئەمىرى، ئاقساقال شىراۋۇل دوختەۋندەكلەرنىڭ ئىشى ئاسان. ئەمما، ھازىرچە ئۇنىڭغا

ئوخشاش تۆرە ـ بەگلەرنىڭ ھەممىسىنى يېنىمىزغا تارتىپ تۇرىمىز !

ـــ ئىش ئۇنىڭدا ئەمەس، ھۆرمەتلىك تاشتۆمۇر، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۇر قولىدىكى مالچى تايىقى بىلەن يەرگە جىجاپ تۇرۇپ، ـــ شىراۋۇل دوختەۋنى بىر تەرەپ قىلماق ئاسان، بىراق بارلاسلارنى قانداق قىلىسەن؟ ھازىر ئۇلار خانلىقنىڭ كۈنپېتىش تەرىپىدە چاغاتاي سەلتەنەتنىڭ مەركىزىگە قارشى ئاشكارا ئىسيان تۇغنىنى كۆتۈرۈپ چىقتى. ئۇلار چاغاتاي سەلتەنەتنىڭ ھوقۇق يۇرگۈزۈش تايىقىنى ئۆزلىرىنىڭ قولىدا بولسا ئىكەن، دەيدۇ. مۇشۇنداق بولغانىكەن، ئىش تېخىمۇ مۇرەككەپلىشىدۇ. شۇڭا، چاغاتاي سەلتەنەتنىڭ ئۆتكەنكى سۇر ـ ھەيۋىسىنى بىر ماڭا، بىر ئەمىر بۇلاجى دوغلاتقا ۋە بىر سېنىڭدەك بەگ ـ تۆرىلەرگە تايىنىپلا ئەسلىگە كەلتۈرىمەن دېيىش ئوڭاي ئىش ئەمەس !

ـــ ئۇنداقتا سېنىڭچە قانداق قىلىشىمىز كېرەك، ھۆرمەتلىك چاغاتايزادە؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن بۇ مۇلاھىزىنى ئورۇنلۇق ھېس قىلغان تاشتۆمۇر.

ـــ بىز يەنە پۇتكۇل چاغاتاي ئۇلۇسىنى ۋە چاغاتاي زېمىنىدا پۇقرادارچىلىق قىلىشىدىغان باشقا دىندىكى، باشقا تىلدىكى قارا بۇدۇنلارنىمۇ ئۆزىمىزگە ھەمدەملىشىشكە چاقىرىشىمىز لازىم !

ـــ «باشقا دىن، باشقا تىلدىكى قارا بۇدۇنلار» دەپ كىملەرنى كۆزدە تۇتىسەن، ھۆرمەتلىك چاغاتايزادە؟ ـــ دەپ سورىدى تاشتۆمۇر. ئۇ تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ كېيىنكى سۆزىنى ئاڭلاپ ھوشيارلانغاندى.

ـــ مەسىلەن، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار ...

ـــ ھۆرمەتلىك چاغاتايزادە، ئۇلار بىزنىڭ دىن دۇشمىنىمىزدۇر. گەرچە ئىلگىرىكى تارىخلاردا ئۇلار بىز بىلەن ھەمكارلاشقان بولسىمۇ، ئەما مەن ئۇلار بىلەن ھېچ ۋاقىتتا

ئېتىمنى بىر ئۆستەڭدە سۇغارمايمەن ! ــ تاشتۆمۇر شۇ سۆزلەرنى سۆزلەۋېتىپ، نېرىراقتا ئوتلاپ تۇرغان چىلان توروق ئېتىغا قاراپ قويدى. چىلان توروق ئىگىسىنىڭ سۆزىنى چۈشەندىمۇ قانداق، تىزگىن سىرتىپ، قۇلاقلىرىنى يوپۇردى ـ ده، ئىگىسىگە قاراپ پۇتلىرى بىلەن يەرنى تەپتى. بۇنى كۆرگەن تاشتۆمۇر مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى، ــ ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى ۋە باشقا چاغاتاي خانزادىلىرى بۇنى ماقۇل كۆرمەيلا قالماستىن، هەتتا مېنىڭ چىلان توروق ئېتىممۇ بۇنى ماقۇل كۆرمەيدۇ !

تۇغلۇق تۆمۇر ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرىگە ئانچە ئېرەنمىگەندەك كەتمىدى:

ــ هۆرمەتلىك تاشتۆمۇر باهادىر، كېزى كەلگەندە ئاتاڭنى ئۆلتۈرگەن دۈشمىنىڭدىنمۇ پايدىلىنىشنى بىلىشىڭ كېرەك ! ــ دېدى كۈلۈپ تۇرۇپ.

ــ بۇ گېپىڭغۇ توغرا، ــ دېدى تاشتۆمۇر دەرهال ئۇنىڭ سۆزىدە هەقىقەت بارلىقىنى سېزىپ، ــ مۇسۇلمان ئۇيغۇرلار بىزگە شۇنداق دۈشمەنكى، ئۇلار سېنىڭدىن يۈز هەسسە پايدا ئالماي تۇرۇپ، ساڭا بىر قېتىممۇ قۇيرۇقىنى تۇتقۇزمايدۇ ! قارا، چاغاتاي خانى دارمەسبىرىن چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ سەلتەنىتى مەركىزىنى بوۋىمىز چاغاتاي هايات ۋاقتىدا ئۆزى تاللىغان قۇياس ــ ئالمالىقتىن سەمەرقەنتكە يۆتكىگەنىنى ئاز دەپ، بۇرهان دىنمىزدىن ۋاز كېچىپ، مۇسۇلمان ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلام دىنىغا بەيئەت قىلغانلىقىنى جاكارلىدى.

ــ بۇنىڭدىن خەۋىرىم بار ! ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۇر تەمكىنلىك بىلەن، ــ دارمەسبىرىن خانىنىڭ قىلغىنى بىلەن مېنىڭ قىلماقچى بولغىنىم ئىككىسى ئىككى ئىش ! بىراق، ئۇلۇغ بوۋىمىز چىڭگىزخان: «ئۇيغۇرلار ــ مەڭگۈ بىز مۇڭغۇللارغا باخشى ـ ئۇستاز بولىدۇ !» دەپ ۋەسىيەت قىلغانىكەنغۇ؟ بۇيۇك خاقان باتۇخانىنىڭ ئۇستازى هاجى رەهمۇ ئۇيغۇر باخشىسى ئىدىغۇ؟ مېنىڭ بىلەن سەنمۇ ئاشۇ ئۇيغۇر

باخشىلىرى ئىجاد قىلغان يېزىقتا ئوقۇپ، ساۋاتسىزنى چىقارغانغۇ؟[1] دېمەك، بىز ئۇلار بىلەن باشقا ـ باشقا دىندا بولغان بولساقمۇ، ئەمما ئۇلۇغ بوۋىمىز چىڭگىزخان ئۇلارنى «ئۆز ئۇلۇسۇم» دېگەن. شۇڭا، بىز موڭغۇللار ئاشۇ ئۇيغۇرلار بىلەن قان قېرىنداشمىز ! بىراق، مېنىڭ دەۋاتقىنىم بۇ ئەمەس. بىلەمسەن؟ بىز موڭغۇللارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى ھېچقاچان ئۇيغۇرلارغا بويسۇنمىغان، بىزمۇ ھەم ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قارىغۇلارچە ئەگەشمەيمىز !

بۇ چاغدا يىراقتىكى بىر تۇپ توغراقنىڭ كەينىدە «چاك ـ چاك !» قىلغان ئاۋاز ئاڭلاندى. ئۇ ئىككىسى تەڭلا ئاۋاز چىققان تەرەپكە قاراپ، توغراقنىڭ دالدىسىدا قۇيرۇقىنى بىر غۇلاچ قىلىپ دانلاپ يۈرگەن قىپقىزىل بىر قىرغاۋۇلنى كۆرۈشتى. ئۇنىڭ پەيلىرى كۈن نۇرىدا نەچچە خىل رەڭدە گۈزەل تاۋلىنىپ تۇراتتى. ئۇ ئۆزىدىن ئەللىك ـ ئاتمىش چامدام يىراقلىقتا تۇرغان بۇ ئادەملەردىن قىلچىمۇ ئەيمەنمەستىن «چاك ـ چاك» قىلىپ سايراپ دانلاپ يۈرۈەردى. تۇغلۇق تۆمۈر دەرھال قولىغا ئوقياسىنى ئالدى ـ دە، بېلىدىكى پوتىسىغا ئېسىقلىق ساغداقتىن بىر تال ئوقنى ئېلىپ ئوقياغا باستى، ئاندىن قىرغاۋۇلنى چەنلەپ تۇرۇپ ئوقيانىڭ كىرىچىنى قويۇۋەتتى. كىرىچتىن ئېتىلغان يا ئوقى ۋېڭدە قىلغان پېتى ئۇچۇپ بېرىپ، ھېلىقى كۆرەڭ قىرغاۋۇلنىڭ بوينىغا سانجىلدى.

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ مەرگەنلىكىگە چىن دىلىدىن قايىل بولغان تاشتۆمۈر: «ھوششەرە، ئاتاڭغا رەھمەت !» دەۋەتكىنىنى ئۆزىمۇ سەزمەي قالدى ...

* * *

ـــ چاغاتايزادە، قېنى چايغا مەرھەمەت قىلىڭ !

---

① موڭغۇللار ھازىر ئىشلىتىۋاتقان باسپا يېزىقى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەنىدى.

مالچى بۇرادىرى باسا تەمۇرنىڭ چايغا تەكلىپ قىلغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ، تۇغلۇق تۆمۇر چوڭقۇر خىيال دېڭىزىدىن قۇتۇلۇپ رېئاللىق قىرغىقىغا قايتىپ كەلدى.

ــ بۇنداق چوڭقۇر خىيال دېڭىزىغا چۆمگەنلىكىڭنىڭ سەۋەبى نېمىدۇر؟ ئى مۇرۇۋۋەتلىك چاغاتايزادەم، بۇنى بىلىشىمگە رۇخسەتمىكىن؟ ــ دېدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى كۇلۇپ تۇرۇپ.

ــ ئى ھۆرمەتلىك ئۇستاز، ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۇر ئويچان كۆزلىرى بىلەن مەۋلاناغا تىكىلىپ تۇرۇپ، ــ ئىككىمىزنىڭ بىللە مۇلاقات قىلىشىدىغان كۇنلىرىمىز ساناقلىق قالغان ئوخشايدۇ. ئەپسۇسكى، مەن سېنىڭدىن تېخى نۇرغۇن ئىلىملەرنى سوراپ بىلىۋېلىشقا موھتاج ئىدىم.

ــ ئى ھۆرمەتلىك چاغاتايزادە، ئىجتىھات ئىگىسى ئۇچۇن ئالغاندا، ئىلىم ئېلىش ــ ئۆمۇرۋايەتلىك ئىشتۇر. ئىلىم زېمىننىڭ ھەممە بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغا قەدەر يىلتىز تارتقان چوڭ دەرەخكە ئوخشايدۇ. شۇڭا، ئىلىم دەرىخىنىڭ يىلتىزى مەككىدە بولسىمۇ، ئۇنىڭ مېۋىسى مۇشۇ يەردە پىشسا ئەجەب ئەمەس!

ــ ئى ھۆرمەتلىك ئۇستاز، سەن دېگەن «مەككە» قانداق يەر ئۇ؟

ــ مەككە شەھىرىدە يەر يۈزىدىكى مۇسۇلمانلار سەجدە قىلىدىغان مۇقەددەس تاۋابگاھ بەيتۇل ھەرەم بار. مەككە، ئۇ تازىيلارنىڭ «ئەرەبىستان» دېگەن مەملىكىتىدىكى بىر شەھەرنىڭ نامى.

ــ سىلەر مۇسۇلمانلار نېمە ئۈچۇن ئۇ يەرنى مۇقەددەس بىلىسىلەر؟

ــ دىنىي ئىسلام ئەڭ دەسلەپتە تازىيلارنىڭ ئاشۇ مەككە دېگەن يېرىدە بارلىققا كەلگەن، ــ دەپ چۈشەندۈردى مەۋلانا

شەيخ جالالىدىن كېتىكى ئۇنىڭغا، ــ بىز ئۇيغۇرلاردا ئۇغان تەڭرى دەپ ئاتىلىدىغان جانابىي ئاللا جاھىلىيەت دەۋرىدە ھەر خىل دىنلارغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقتىن قۇمدەك چېچىلىپ كەتكەن تازىيلارنى، بەلكى پۈتۈن يەر يۈزىدىكى ئۇممەتلىرىنى مۇقەددەس دىنىي ئىسلامنىڭ ئەتراپىغا توپلاش ئۈچۈن مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا ئۆزىنىڭ مۇقەددەس كىتابى بولغان «قۇرئان كەرىم»نى ئاشۇ مۇقەددەس مەككىدە چۈشۈرگەن.

ــ تازىيلارمۇ بىزگە ئوخشاش بۇرھانغا چوقۇنغانمۇ؟ ــ دەپ سورىدى تۇغلۇق تۆمۈر ئۆيىنىڭ تۆرىدىكى بۇت تەكچىسىگە قويۇقلۇق كۈمۈش بۇتقا قاراپ قويۇپ.

ــ شۇنداق، جاھىلىيەت دەۋرىدىكى تازىيلار ۋۇد، سۇۋا، يەغۇس، يەئۇق، نەسىر، مەنات، لات، ئۇززا، ھۇبەل، ئەسساف، نائىلە ۋە فۇلۇس قاتارلىق ئون ئىككى بۇرھانغا چوقۇنغان. مەككە مۇكەررەمە پەتھى قىلىنىشتىن ئىلگىرى، يالغۇز كەبىنىڭ ئىچىدىلا ئۈچ يۈز ئاتمىش بۇرھان بولغان!

ــ تازىيلار ئۇلارنىڭ ئىچىدە قايسىسىنى ئەڭ چوڭ بۇرھان ھېسابلايتتى؟

ــ تازىيلار ئون ئىككى بۇرھاننىڭ ھەممىسىنىلا چوڭ بۇرھان ھېسابلايتتى. شۇڭا، ئۇلاردا بىرلىككە كەلگەن مەسلەك يوق ئىدى.

ــ ئۇنداق بولسا تازىيلاردىمۇ بىزدىكىدەك ھەربىر ئۇلۇغ ئەمىر ئۆز ئالدىغا خان بولۇۋالغانكەن ــ دە!

ــ چاغاتايزادە، ناھايىتى توغرا ئېيتتىڭ! ــ دەپ ئۇنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلىدى مەۋلانا دەرھال، ــ تازىيلارنىڭ كۆپ قىسمى بۇرھانغا ئىبادەت قىلغانلىقى ئۇلارنىڭ ئاشۇنچىۋالا كۆپ بۇرھاننى جانابىي ئۇغان تەڭرى بىلەن تەڭ ــ باراۋەر كۆرۈپ، ياراتقۇچى دەپ تونۇغانلىقىدىن ئەمەس. ئۇلارمۇ پۈتۈن ئاسمان ــ زېمىننى ياراتقۇچى، باشقۇرغۇچى ئۇغان تەڭرى دەپ ئاتىلىدىغان

بىر ئىلاھنىڭ بارلىقىغا ئىشىنەتتى. لېكىن، ئۇلار: «بۇرھانلار بىزنى ئاللاغا يېقىنلاشتۇرىدۇ؛ بۇرھانلار ئۇغان تەڭرى بىلەن بىزنىڭ ئوتتۇرىمىزدىكى ۋاستە» دەپ ئېتىقاد قىلاتتى. شۇڭا، «قۇرئان كەرىم»دىكى: «ئەگەر ئۇلاردىن ئاسمانلارنى ۋە زېمىننى كىم خەلق ئەتتى؟ دەپ سورىساڭ، ئەلۋەتتە ئۇلار ئاللا دەپ جاۋاب بېرىدۇ»[1] دېگەن ئايەت مۇشۇ سەۋەبتىن نازىل بولغان.

ــ تازىلارنىڭ باش ئۇرىدىغان بۇرھانلىرى بىزدىنمۇ كۆپ ئىكەن ! ــ دەپ كۈلدى تۇغلۇق تۆمۈر، ــ ئۇنىڭ ئۈستىگە تازىلار قۇمدەك چېچىلىپ كەتكەن بىر ئۇلۇس ئىكەن. شۇڭا، ئۇلارنى دائىم جېدەللەشمەستىن، ئىتتىپاقلىق بىلەن بىللە ئۆتۈشىدۇ، دېيىش مۇمكىنمۇ؟ تىنچ ئېقىۋاتقان دەريامۇ بەزى ۋاقىتلاردا قىنىغا پاتماستىن قىرغاقتا تېشىپ چىقىدۇ، ھازىرلا تازا بولۇپ تۇرغان ئاسمانمۇ بىردىنلا قارا بۇلۇتلار بىلەن قاپلىنىپ، قاتتىق شىۋىرغان چىقىشقا باشلايدۇ. بەزىدە ھەتتا مۆلدۈرمۇ ئارىلىشىپ ياغىدۇ !

بۇ چاغدا خۇددى ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلىغاندەك، قەيەردىندۇر يىراق بىر جايدىن گۈلدۈرمامنىڭ قاتتىق گۈلدۈرلىگەن ئاۋازى ئاڭلاندى.

ــ ناھايىتى توغرا گەپ قىلدىڭ ! ــ دېدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى بېشىنى لىڭشىتىپ تۇرۇپ، ــ جاھىلىيەت دەۋرىدىكى تازىلاردا يەنە نۇرغۇن يارىماس ئادەتلەر بار ئىدى. بىراق، تازىلارنىڭ يۈكسىلىشىگە پۈتلىكاشاڭ بولۇپ تۇرۇۋاتقان بۇ ناچار ئىللەتلەر تاكى ئىسلامىيەت بارلىققا كەلگەندىن كېيىنلا ئاندىن بىكار قىلىندى.

ــ سەن ئېيتىۋاتقان ناچار ئىللەتلەر قايسىلار ئىدى، قېنى سۆزلەپ باققىنچۇ؟ بىز ئۇنى ساۋاق قىلساق ئەجەب ئەمەس !

ــ مەسىلەن، جاھىلىيەت دەۋرىدىكى تازىلاردا نىكاھ

---

① «قۇرئان كەرىم»: سۈرە لوقمان، 25 ـ ئايەت، 414 ـ بەت.

بىرنەچچە خىل بولاتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىر خىلى، قىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسىغا ساۋچى ئەۋەتىپ، تويلۇق ۋە ھەدىيە بېرىپ، نىكاھىغا ئېلىش؛ يەنە بىر خىلى، ئايال كىشىگە ئازغىنا مېھىر ھەققى بېرىپلا مۇئەييەن سۈرۈك ئىچىدە ئەر ـ خوتۇن بولۇش. بۇ «پايدىلىنىش نىكاھى» دەپ ئاتىلاتتى؛ يەنە بىر خىلى، ئەھلى خوتۇننىڭ باشقىلارنىڭ ئەھلى خوتۇنى بىلەن ئالماشتۇرۇش. بۇ «ئالماشتۇرۇش نىكاھى» دېيىلەتتى؛ يەنە بىر خىلى، بىرسى يەنە بىرسىگە قىزىنى ياكى ھەمشىرىسىنى بېرىش شەرتى بىلەن ئۇنىڭ قىزىنى ياكى ھەمشىرىسىنى تويلۇقسىز نىكاھلاپ ئېلىش. بۇ «مۇت نىكاھ» دەپ ئاتىلاتتى؛ يەنە بىر خىلى، ئۆزىنىڭ ئەھلى ئايالىنى ياخشى سۈپەتكە ئىگە كىشىلەردىن بىرسىگە ئۆتۈنۈپ بېرىپ، ئۇنىڭدىن بالا تۇغدۇرۇۋېلىش. ئۇلار بۇنى «جىنسىي مۇناسىۋەت نىكاھى» دەپ ئاتىشاتتى؛ يەنە بىر خىلى، خۇپىيانە ئەر ـ خوتۇن بولۇپ ياشاش. بۇ «ئاشنىدارچىلىق نىكاھى» دېيىلەتتى. جاھىلىيەت دەۋرىدىكى تازىيلارنىڭ نەزىرىدە يۇقىرىقى نىكاھلارنىڭ ھەممىسى ئەخلاققا ئۇيغۇن، قانۇنىي نىكاھ ھېسابلىناتتى. ئىسلامىيەت بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، بۇ نىكاھلارنىڭ بىرىنچى خىلىدىكىسىدىن باشقىلىرىنىڭ ھەممىسى ھارام قىلىندى. جاھىلىيەت دەۋرىدە ئاچا ـ سىڭىلىنى بىر ئادەم ئېلىش، ئاتىسى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ئۆگەي ئاپىسىنى چوڭ ئوغلى ئېلىش قاتارلىق قەبىھ ئادەتلەرمۇ ئىسلامىيەت دەۋرىگە كەلگەندە بىردەك مەنئى قىلىندى. جاھىلىيەت دەۋرىدىكى تازىيلاردا قىز تۇغۇلسا تىرىك كۆمۈۋېتىدىغان ۋەھشىي ئادەت بار ئىدى. ئىسلامىيەت بارلىققا كەلگەندىن تارتىپ، بۇنداق ۋەھشىي ئادەت تۈپ ـ نىگىزدىن يوق قىلىپ تاشلاندى. «قۇرئان كەرىم»دىكى: «كەمبەغەللىكتىن قورقۇپ بالىلىرىڭلارنى ئۆلتۈرمەڭلار. ئۇلارنىڭ ۋە سىلەرنىڭ رىزقىڭلارنى بىز بېرىمىز ...»،

«... ئۇلارنى ئۆلتۈرۈش ھەقىقەتەن چوڭ گۇناھتۇر»[1] دېگەن ئايەتلەرنىڭ نازىل بولۇشى مۇشۇ سەۋەبتىن ئىدى. تازىيلاردا جاھىلىيەت دەۋرىدە ھاراق ئىچىش ئادەتلىرى ناھايىتى كەڭ ئەۋج ئالغان بولۇپ، ئەر ـ ئاياللارنىڭ ھەممىسى ھاراق ئىچىشكە ئادەتلەنگەنىدى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھاراق ئىچىش خۇددى بىزنىڭ ئارىمىزدا سىنچاي ئىچكەندەكلا تەبىئىي ئىش سانىلاتتى. ئىسلامىيەت بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، بۇ ئادەتنى بىراقلا مەنئى قىلماستىن، بەلكى پەيدىنپەي چەكلەپ، ئاخىرىدا پۈتۈنلەي مەنئى قىلىش يولىنى تۇتقاچقا، تازىيلار بۇنداق يامان ئىللەتتىن ئاخىر ۋاز كېچىشتى. قالغان يارىماس ئادەتلەر ئۇستىدە توختالساق، گېپىمىز ئۇزىراپ كېتىدۇ!

ـــ ھېچ ۋەقەسى يوق، ھۆرمەتلىك مەۋلانام، ـــ دەپ كۇلدى تۇغلۇق تۆمۇر، ـــ ئەتىگەندىن بېرى سۆزۈڭنى ئازراقمۇ بۆلمەستىن ئاڭلاپ ئولتۇرغىنىمدىن مېنىڭ نەقەدەر چىداملىق ئىكەنلىكىمنى بىلسەڭ بولىدۇ! ئاتامدىن ماڭا مىراس قالغان تەخت ـ سەلتەنەت مېنى ئۆزىگە چاقىرماقتا. مېنى نېمىلەر كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى ئاللىقاچان چۈشىنىپ بولدۇم. ئالمالىققا سودىگەر قىياپىتىگە كىرىۋالغان ھەر تۈرلۈك ئايغاقچىلارنى ئەۋەتكەنىدىم. ئۇلار ئىگىلەپ كەلگەن خەۋەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ماڭا يەتكۈزدى. چاغاتاي ئۇلۇسى دېگەنلەر خۇددى تاغدىكى ئېيىققا ئوخشاش ھېچ نەرسىگە پەمى يوق نېمىلەر. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار نۇرغۇنلىغان قەبىلە ـ ئايماقلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن. بۇ قەبىلىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىتتىپاقلىق، ھەمدەملىك دېگەن يوق. ئۇلار ئۆزئارا تالاش ـ تارتىش قىلىپ، دائىم ئارازچىلىق ئىچىدە ئۆتۈشمەكتە. شۇ كەمگىچە ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئەلنىڭ بېشىنى قوشۇپ، ئۇيۇل تاشتەك ئۇيۇشتۇرالايدىغان چىڭگىزخاندەك بىرەر ئۇلۇغ زات چىقمايتۇ. شۇڭا، ئۇلارنى

---

① «قۇرئان كەرىم»: سۈرە بەنى ئىسرائىل، 31 ـ ئايەت، 286 ـ بەت.

بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئانچە زور كۈچ كەتمەس، دەپ ئويلايمەن. پۈتۈن چاغاتاي ئۇلۇسى ئاغزىمغا قارايدىغان بولغاندا، ھەرقايسى شەھەرلەرگە سېلىق يېغىدىغان باسقاقلارنى ئەۋەتمەن. شۇ چاغدا كۆرىسەنكى، پۈتۈن چاغاتاي مەملىكىتى مېنىڭ قولۇمغا چۈشۈپ، ئاچسام ئالىقىنىمدا، يۇمسام ئوچۇمۇمدا بولىدۇ ! ...

ئۇنىڭ بۇ سۆزىگە مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى مىيىقىدا كۈلۈپ قويغاندىن باشقا ھېچقانداق ئىپادە بىلدۈرمىدى.

ــ قانداق مەۋلانام، كۈلۈشۈڭدىكى سەۋەب نېمە؟ سەن مېنىڭ بۇ سۆزلىرىمگە ئىشەنمەمسەن؟

ــ ئى ھۆرمەتلىك چاغاتايزادە، ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس. مەن سېنىڭ ئېيتقانلىرىڭنىڭ ھەممىسىنى بەرھەق دەپ قارايمەن. بىراق ...

ــ ھە، نېمە بىراق؟ قانداق ئويلىغان بولساڭ شۇنداق سۆزلىمەمسەن ! ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر ئۇنىڭ نېمە دەيدىغانلىقىنى بىلمەكچى بولۇپ، ــ خاتا سۆزلەپ قويساڭمۇ ھەرگىز ئەيىبكە بۇيرۇمايمەن !

ــ ھۆرمەتلىك خانزادە، بىلەمسەن، ــ دېدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى سالماق ئاھاڭدا سۆزلەپ، ــ نادان كىشى ئوزۇق ئىزدەپ ئۇۋۇسسىدىن ئۇچقان، ئەمما ئوزۇق تاپالمايلا ئۇۋۇسىغا نائىلاج قايتماقچى بولغاندا خۇددى يولىدىن ئېزىپ قېلىپ، ئالدى ـ ئارقىسىغا ئوچۇپ يۇرىدىغان قۇشقا ئوخشايدۇ !

بۇ گەپنى ئاڭلاپ تۇغلۇق تۆمۈر دەررۇ ھوشيارلاندى:

ــ ھەي مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى، سەن مېنى نادان دېمەكچىمۇ؟

ــ ياق، ھەرگىز ئۇنداق دېمەكچى ئەمەسمەن، ــ دېدى ئۇ كۈلۈپ كېتىپ، ــ مەن بايا ساڭا تازىيلارنىڭ جاھىلىيەت دەۋرىدىكى تۇرلۇك بولمىغۇر ناچار ئادەتلىرى ئۇستىدە سۆزلەپ بەردىم. جاھىلىيەت دەۋرىدىكى تازىيلارنىڭ بولمىغۇر ئادەتلىرىدىن يەنە بىرسى شۇ ئىدىكى، ئۇلار ئۆز نەسەبىگە

ھەممىدىن بەك ئەھمىيەت بېرەتتى. تازىيلار نۇتۇق سۆزلىگەندە ياكى شېئىر ـ قەسىدە ئوقۇغاندا كۆپىنچە ساخاۋەتتە، شىجائەتتە ۋە ھەممىدە مەشھۇر بولغان ئاتا ـ بوۋىلىرى بىلەن پەخىرلىنەتتى. بۇ ئىش كۆپىنچە ھاللاردا قەبىلە ـ ئايماقلار ئارىسىدا تەپرىقە ـ غەلىيانغا سەۋەبچى بولاتتى. ئىسلامىيەت بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، بۇ ئىشلارنى چەكلەپ، ئىنسانىيەتنى ئۇلۇغ مەرتىۋىلەرگە كۆتۈرۈلۈشى مەشھۇر ئۆتكەن ئاتا ـ بوۋىلىرى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆز ئىش ـ ئەمىلى ۋە سەئىي ـ ئىجتىھاتى بىلەن قولغا كېلىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. نىھايەت، چاغاتاي خانلىقىدىمۇ ئاشۇ تازىيلار سادىر قىلغان نادانلىق ھېلىمھەم تەكرارلىنىپ تۇرماقتا. سەلتەنەتتە شەرئىي ۋە سىياسىي مەنسەپلەر شۇ ۋەزىپىگە لايىق ئادەملەرگە تاپشۇرۇلماي، نەسەب سۈرۈشتۈرۈلۈپ، بۇ ئىشنىڭ ئەھلى بولمىغان ئادەملەرگە تاپشۇرۇلغانلىقتىن، يۇرتدارچىلىق خۇددى ئۆز يولىنى يوقىتىپ قويغان كەلكۇن سۇ باياۋانغا قاراپ ئاققاندەك، تۈيۈق يولغا كىرىپ قالدى. ئەلھال، بۇنى تۈزىتىش سېنىڭدىن باشقا كىشىنىڭ قولىدىن ئەسلا كەلمەس!

بۇ چاغدا ئاسمانىنى تۈيۇقسىز قارا بۇلۇت قاپلاپ، ئەتراپنى قاراڭغۇلۇق بېسىپ كەتتى. قارا ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ماڭغالدا گۈرۈلدەپ كۆيۈۋاتقان ئوتنىڭ يورۇقى ئۆينى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى. تالادا «يالت ـ يۇلت» قىلىپ ئاسمانىنى كېسىپ چاقماق چېقىلدى. قەيەردىندۇر يىراق بىر جايدىن گۈلدۈرمامىنىڭ قاتتىق گۈلدۈرلىگەن ئاۋازى ئاڭلاندى، چاقماقنىڭ كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك ئۆتكۈر يورۇقى تالادا قاراڭغۇلۇق ئىچىگە چۆمگەن تۆپىلىكنى يورۇتۇۋەتتى. يورۇقلۇق شۇنداق ئۆتكۈر بولدىكى، تۆپىلىكتە كۆزگە چېلىققان نەرسىلەرنىڭ مەيلى جانلىق، مەيلى جانسىز بولسۇن، ھەممىسى شۇ دەقىقە، شۇ مىنۇتنىڭ ئۆزىدە قېتىپ قالغاندەك تۇيۇلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن قارا ئۆينىڭ نەق ئوستىدىلا گۈلدۈرماما قۇلاقنى پاڭ قىلغۇدەك گۈلدۈرلەپ، ئۆي

ئىچىدىكىلەرنى چۆچۈتۈۋەتتى. مەۋلانانىڭ سۆزلىرىنى بېرىلىپ ئاڭلاۋاتقان تۈغلۇق تۆمۈر ئىختىيارسىز: «كۆكبېتىنگېر !»[1] دەپ توۋلاپ سالدى.

ئۇ ئۆزىدىكى ھودۇقۇشنى بېسىش ئۈچۈن:

— شۇنداق، «ئىتتىنىڭ ئىگىسى بولسا، تۈلكىنىڭ خۇداسى بار» دېگەندەك، نائەھلى خانلارنىڭ ماڭغۇس[2] دېگەن خۇداسى بولسا، ماڭا ئۇرۇش خۇداسى سولدې ھامىي بولىدۇ ! سولدېدىن كۈچلۈك خۇدانىڭ يوق ئىكەنلىكى ھەممىگە مەلۇم ! — دېدى.

— ناھايىتى ئورۇنلۇق گەپ قىلدىڭ، خۇددى سەن دېگەندەك ھازىرقى چاغاتاي خانلىرىنىڭ تولىسى نائەھلى كىشىلەردۇر، — دەپ تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلىدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى، — خۇلاسىلەپ ئېيتقاندا، چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەختىگە سېنىڭدەك ئادالەتپەرۋەر ۋە خەلقپەرۋەر خاقان خان بولمىسا، ئەكسىچە تاجۇتەخت نائەھلى خانلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالسا، ھەر ۋاقىت ئاۋام خەلقنىڭ گۇمراھ[3] بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. بۇ ھەقتە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ھەدىس شېرىپتە: «ئاللاتائالا ئىلمنى كىشىلەردىن تارتىپلا ئېلىۋالمايدۇ. لېكىن، (ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى) ئىلىم ئىگىلىرىنى ئۆز دەرگاھىغا چاقىرتىپ ئەكېتىش بىلەن ئېلىۋالىدۇ. ئىلىم ئەھلىلىرى قالمىغاندا، كىشىلەر ئۆزلىرىگە نائەھلى جاھىللارنى باش قىلىۋالىدۇ. ئاندىن كېيىن ئۇ جاھىللار سوئال سورالغاندا، ئىلىمسىز پەتۋا بېرىپ، ئۆزلىرىمۇ ئازىدۇ ۋە باشقىلارنىمۇ ئازدۇرىدۇ !» دېگەن. بۇ گەپنىڭ مەنىسى مۇنداق: ئاللاتائالا بىر ئۇلۇسنى شۇ ئۇلۇسنىڭ ئارىسىدىكى ئىلىم ئىگىلىرىنىڭ قورسىقىدىكى ئىلىملىرىنى ئېلىۋېلىش بىلەن جاھىل، نادان ۋە بىلىمسىز قىلىپ تاشلاپ قويماستىن، بەلكى شۇ ئىلىم

---

① كۆكبېتىنگېر — موڭغۇل تىلى: كۆكتەڭرى.

② ماڭغۇس — موڭغۇل رىۋايەتلىرىدىكى يامانلىق خۇداسى.

③ گۇمراھ — يول ئاداشقۇچى، يولدىن ئاداشقان.

ئىگىلىرىنى ئۆز دەرگاھىغا ئەكېتىش بىلەن نادانلىقتا قالدۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئۇلۇسنىڭ ئارىسىدىكى جاھىل، نادان كىشىلەر ئۇستۇن مەرتىۋە، يۇقىرى دەرىجىلەرگە كۆتۈرۈلۈپ، ئالىي ئەمەللەرنى ئىگىلەپ ئېلىشىدۇ. بۇ جاھىللار مەيلى شەرئىەتكە ئائىت ئىشلارنى بولسۇن، مەيلى يۇرت ـ دارچىلىققا ئائىت ئىشلارنى بولسۇن، ھېچبىرىنى توغرا بىر تەرەپ قىلالمايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئۇلۇس ئاستا ـ ئاستا ئۆز ئىچىدىن چىرىپ، زاۋاللىققا يۈزلىنىدۇ ! ...

مەۋلانا سۆزلەۋاتقاندا ئاۋازى جارانلىق، سۆزلىرى قىسقا، ئەمما كەسكىن بولۇپ، دېگەن ـ ئېيتقانلىرىدا كۆچلۈك ئېتىقاد كۈچى سېزىلىپ تۇراتتى. ئۇ سۆزلەۋېتىپ ئوڭ قولىنى سىلكىپ قويياتتى، سول قولى بولسا ئوڭ قولىنىڭ ھەركىتىگە ئەگىشىپ سوزۇلۇپ، يىغىلىپ تۇراتتى. مەۋلانا بىرپەس سۈكۈت قىلىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

ـــ خۇددى «ھەربىر ئىشنىڭ ئۆز يول يۈرگۈچىسى بار» دېگەندەك، ھەرقانداق قاچا ئۆز ئىچىدىكى نەرسە ئارقىلىق تەپچىرەيدۇ (سىزنىدۇ) ! يەنى، ھەرقانداق پادىشاھ ـ خاقان خۇددى قويچىنىڭ ئۆز قويلىرىغا كۆيۈمچان ۋە مېھرىبان بولغىنىغا ئوخشاش، ئۆز خەلقىگە كۆيۈمچان، مېھرىبان بولۇشى لازىم. چۈنكى، ھەرقانداق قويچى قوينى ئوبدان بېقىپ، ئوبدان خەۋەر ئالسا، قويلار سېمىز بولىدۇ. قويلىرىمۇ كۆپىيىدۇ. قويچىنىڭ مەرتىۋىسىمۇ ئاشىدۇ. مۇبادا قويدىن ئوبدان خەۋەر ئالماي، بېپەرۋالىق قىلسا، قوينىڭ ئىگىسى قويلىرىنى باشقا ئوبدان قويچىغا تاپشۇرۇپ، ئىلگىرىكى قويچىنى ھەيدىۋېتىدۇ. جۇملىدىن ئەگەر ھەرقانداق پادىشاھ ـ خاقان پۇقرالىرىنىڭ ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئالسا، ياراتقۇچى ئىگىسىمۇ ئۇنىڭ دۆلىتىنى زىيادە، مەرتىۋىسىنى يۇقىرى قىلىپ، يۇرتلىرىنى ئاۋات، تۇرمۇشىنى بایاشات قىلىدۇ؛ ئەگەر ئۇ بېپەرۋالىق قىلىدىكەن، مۇلكىي ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان ئاللا ئۇنىڭ دۆلىتىنى ۋەيران قىلىپ

تاشلاپ، ئۇنىڭ مەملىكىتىنى يەنە بىر پۇقراپەرۋەر خاقانغا تاپشۇرىدۇ. ئى خانزادە، بىلەمسەن؟ بىر زالىم مىڭ بۆرىدىن بەتتەر يامانراقتۇر. قارا، قىرىق بىر شەھەرگە پادىشاھلىق قىلغان ئاشۇ زەيۇر شاھنىڭ شۇنچە ھەشەمەتلىك، پەلەك بىلەن بوي تالىشىپ تۇرىدىغان، تاملىرىغا چاقناپ تۇرىدىغان كىمخاب، ئەتلەس تارتىلغان، يەتتە ئىشىكلىك سەلتەنەتلىك ئوردا ـ قەسىرلىرى ئاخىر ياراتقۇچى ئىگىسى ئاسماندىن ياغدۇرغان قۇم ئاستىدا قېلىپ ۋەيران بولمىدىمۇ؟ قېنى ئۇ ھەيۋەتلىك سېپىللىرى بىلەن ئالەمگە مەشھۇر بولغان شەھىرى كېتىك؟ قېنى ئۇ قۇدرەتلىك پادىشاھ، سەلتەنەتلىك سۇلتان ئەبۇ قەيىس زەيۇر شاھ كېتىكى؟ ! دېمەك، بۇنىڭدىن مەلۇم بولدىكى، مەملىكەت ئادالەتلىك بىلەن ئاۋات، زۇلۇم بىلەن خاراب ـ ۋەيران بولىدۇ ! ...

ـــ قوينىمۇ، ئۆچكىنىمۇ ئۆزىنىڭ پۇتىدىن ئاسىدۇ ! ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۇر مەۋلانانىڭ سۆزىگە جاۋابەن، ـــ زەيۇر شاھ يامانلىقنى تولا قىلغانلىقتىن، ئاخىر ئۆز بېشىنى ئۆزى يېدى.

ـــ ھە بەللى، ھەق گەپ قىلدىڭ، ھۆرمەتلىك خانزادە ! ـــ دەپ ئۆزىنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى مەۋلانا دەرھال، ـــ بولۇپمۇ بىر ئادەمنى بىلمەك تولىمۇ قىيىن. چۈنكى، ئۇ نەرسە ئەمەس، بەلكى ئادەم ـ دە. بەزىلەر ئادەمنى ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىغا قاراپ بىلىشكە بولىدۇ، دېيىشىدۇ. بۇ گەپ تۇغرا ئەمەس، مۇنداق بەلگىلەر بىلەن پەقەت مالنىڭ نەسلىنى، ساپاسىنى بىلىش مۇمكىن. بىراق، ئادەمگە بۇ ئۆلچەمنى قويۇشقا بولماس، چۈنكى مېھرىبان ئادەملەردىن زالىم ئادەملەر تۇغۇلۇشى مۇمكىن. زالىم ئادەملەردىنمۇ ياخشى ئادەملەر تۇغۇلۇشى مۇمكىن. «توشقان يىلىدىكى توپان بالاسى»[1]دا، ھۆل ـ يېغىن بولمىغاندىن كېيىن،

---

① مىلادىيە 1327 ـ يىلى شەھىرى كېتىك قۇم ئاستىدا قالغانىدى. شۇ يىلى توشقان يىلى بولغانلىقتىن، تارىخچىلار بۇ ۋەقەنى «توشقان يىلىدىكى توپان بالاسى» دەپ پۈتۈپ قويۇشقان.

زىرائەت ئاينىمىدى، خەلق ئاچارچىلىققا دۇچار بولدى. ئوسمىي ـ تارىم دەرياسىنىڭ سۇيى سۇغۇلۇپ كەتتى. كۆكتاتچىلىق بىلەن باغۋەنچىلىكمۇ ئاينىمىدى. ئون يىلدىن بۇيانقى قۇرغاقچىلىق خەلقنى قىسىنچىلىق، ئاچارچىلىققا گىرىپتار قىلىپ، پۈتكۈل نەرسىدىن ئايرىدى. بۇغدايلىرىنى ئامبارلارغا، ئورىلارغا كۆمۈپ قويغان زەيۇر شاھ كېتىكى بىر ئوچۇم بۇغدايىنىڭ ئورنىغا بىر ئۆينىڭ پۈتكۈل بىساتىنى ئۆزىنىڭ سارايلىرىغا توشۇشقا باشلىدى. قۇرغاقچىلىق، ئاچارچىلىقنىڭ كەينىدىن ۋابا كەلدى. بىر بۇردا نانغا موھتاج، سويغان پىيازدەك قىپيالىڭاچ بولۇپ ئاچ قالغان خەلق شەھەرنىڭ ھەربىر كوچىسىدا، ھەربىر يېزا ـ قىشلاقلاردا ئونلاپ، يۈزلەپ ئۆلۈشكە باشلىدى. كېيىنكى چاغلاردا ھەتتا نامىزىنى چۈشۈرۈپ، ئۆلۈك كۆمۈش ئادىتىمۇ يوقاپ كەتتى. تىرىك قالغانلار ئۆلگەنلەرنىڭ ئۆيىنى شۇ ئۇلۇكلەرنىڭ ئۇستىگە ئۆرۈپ، جەسەتلىرىنى كۆمۈپ قويىدىغان بولدى. مېڭىشقا ھالى يەتكەنلەر چالىش، كۈسەن، ئەردەۋۈل ۋە شەھىرى بەربەر① تەرەپلىرىگە قېچىشقا باشلىدى. ئامبار ـ ئىسكىلاتى بۇغداي بىلەن لىق تولغان زەيۇر شاھ كېتىكى تەرىپىدىن قوغلانغاندىن كېيىن، بىزمۇ قاچقانلارغا قوشۇلۇپ، دوملاپ ـ يۇملاپ دېگەندەك ئاران بۇ يەرلەرگە كېلىۋالدۇق.

ـــ «دەرد باشقا، ئەجەل باشقا» دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ؟ مانا ئۆزۈمنى ئالسام، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر مەۋلانانىڭ بۇ سەرگۈزەشتلىرىنى ئاڭلاپ ھېسداشلىق قىلغان ھالدا، ـــ مېنى ئالتە يېشىمدىن تارتىپ مېھرىبان ئانامنىڭ قوينىدىن ئايرىپ تاشلاپ، قوي بېقىشقا مەجبۇر قىلىشتى. تاكى ئون ئالتە ياشقا كىرىپ، تەقدىر مېنى دوغلات ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى بىلەن ئۇچراشتۇرغانغا قەدەر، ئايدالادا زېمىنىنى سېلىنچا، ئاسمانىنى يېپىنچا قىلىپ، مال پادىسىنىڭ كەينىدىن پالاقلاپ يۈردۇم.

---

① شەھىرى بەربەر ـــ ئۇچتۇرپاننىڭ تارىختىكى يەنە بىر خىل ئاتىلىشى.

ـــ ئى ھۆرمەتلىك خانزادە، سېنىڭ بۇ قىسمىتىڭ بىز مۇسۇلمانلاردىكى ۋە باشقا يات ئېتىقادتىكى خەلقلەرنىڭ ئايرىم ئۇلۇغ كىشىلىرىنىڭ قىسمىتى بىلەن نەقەدەر ئوخشاشلىققا ئىگە ـ ھە؟ !

تۇغلۇق تۆمۈر تەئەججۇپ ئىلكىدە قويۇق قوشما قاشلىرىنى يىمىردى:

ـــ ھە شۇنداقمۇ؟ قېنى سۆزلەپ كۆرگىنچۇ؟

ـــ چەكسىز ھەمدۇسانالار ئىگىسى ھەزرىتى پەيغەمبىرىمىز ئاتا ـ ئانىسىدىن خۇددى ساڭا ئوخشاش كىچىك يېتىم قالغاندىن كېيىن، بىر مۇددەت قوي بېقىش بىلەن مەشغۇل بولغان. كىچىكلىكىدە قوي بېقىش بىلەن مەشغۇل بولغان پەيغەمبەر پەقەت بىز مۇسۇلمان ئۈممەتلىرىنىڭ پەيغەمبىرى بولغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىلا ئەمەس، بەلكى باشقا دىنلارنىڭ پەيغەمبەرلىرىمۇ كۆپىنچە ھاللاردا كىچىكلىكىدە قوي بېقىش بىلەن مەشغۇل بولغان. بۇلارنىڭ بالىلىق دەۋرىدە قوي بېقىش بىلەن مەشغۇل بولغانلىقىنىڭ سىرى ـــ ئۇلارنىڭ تەڭرىنىڭ ئىنسانلارنى تەربىيەلەپ، توغرا ۋە ھەق يولغا يېتەكلەيدىغان خاس بەندىلىرى بولغانلىقىدا. شۇڭا، ئۇلار ھايۋانلارنىڭ ئەڭ ياۋىشى بولغان قويلارنى بېقىش ئارقىلىق، باشقىلارنى تەربىيەلەش مەپكۇرىسىنى كىچىكىدىنلا ئۆزلىرىگە سىڭدۈرۈپ، ئىنسانلارنى تەربىيەلەشكە ماھىر بولۇپ يېتىشىدۇ !

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى سەل ـ پەل تىنىۋالغاندىن كېيىن، سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

ـــ ئەسلىدە قوي ئۆزى ئاجىز، ياۋاش، مۇلايىم بىر ھايۋان. شۇنداق، مىجەزى ئۇنىڭ بىلەن بىر مۇددەت بىللە بولغان ئادەمگە چوقۇم تەسىر قىلماي قالمايدۇ. بۇ جەريانىدا ئادەم ئۆز تەبىئىتىدىكى بەزى قوپاللىق، قاتتىقلىق دېگەندەك يامان سۈپەتلەرنى تۇگىتىپ، يۇمشاق، مېھرىبان بولۇشتەك ياخشى سۈپەتلەرگە ئادەتلىنىدۇ. شۇڭا، پۈتۈن پەيغەمبەرلەرنىڭ قوي باققاندىكى سىر ـ ئەسرارلىرىمۇ ئەنە شۇ سەۋەبلەردىن بولسا كېرەك !

ـــ تەقدىرنىڭ بۇ كارامىتىگە ھېچ نەرسە توغرا كەلمەيدۇ ! ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ، ـــ مەن ئۆز ئالدىمغا بىر ئۇلۇغۋار ۋەزىپىنى قويدۇم. ئۇ بولسىمۇ پۈتكۈل چاغاتاي مەملىكىتى ۋە ماۋەرائۇننەھر زېمىنىدىكى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈش ! بۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن، مېلىم ـــ مال، جېنىم ـــ جان تەسەددۇق بولغاي !

ـــ شۇنداق، سەن بۇ ئۇلۇغۋار ۋەزىپىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن، ـــ دېدى مەۋلانا شەيخ جالالدىن كېتىكى ئۇنىڭ ئىرادىسىدىن تەسىرلەنگەن ھالدا، ـــ قاپقاراڭغۇ تۇن ئاسمىنىنى يورۇتۇپ، چاقناپ ئۆتىدىغان قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزدەك پۈتۈن چاغاتاي مەملىكىتى ۋە ماۋەرائۇننەھر زېمىنىنى كېزىپ چىققايسەن ! يولۇڭدا ساڭا قارشى چىققان دۈشمىنىڭنى دەھشەتلىك بوران كەبى پاك ـ پاكىز سۈپۈرۈپ تاشلىغايسەن ! بۇلارغا ئىشەنچىم كامىل. بىراق، گەپنىڭ ھاسىلى شۇكى، پۇقرا ـ خالايىقنىڭ مول مەئىشىتى ۋە تىنچ ـ پاراۋانلىقىنى كۆزلەپ، ئادالەت ۋە ئىنساب يولىنى ئۆزىگە لازىم تۇتقان پادىشاھ ـ خاقانلار ئۆز ئىش ـ ئەمەلىنىڭ نەتىجە ۋە ئەسىراتىنى بۇ مۇكاپاتى ئالەمدە ئوچۇق ـ ئاشكارا كۆرەلەيدۇ؛ شۇنداقلا زۇلۇم تەئدى قىلىپ، خالايىقنىڭ كۆز ياشلىرىدىن ئۆزىنى تارتىپ ئېھتىيات قىلمىغانلارمۇ ئۆز ئىش ـ ئەمەللىرىنىڭ نەتىجە ۋە ئەسىراتىنى بۇ رەھىمسىز ئالەمدىن كۆرەلەيدۇ. شۇڭا، زەيۇر شاھ كېتىكى مۇلكىي ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان ئاللاتائاللانى ئۇنتۇپ، گۇناھى كەبىرگە پاتقانلىقتىن، ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ دۆلەت چىراغىنىڭ خىرە بولۇپ ئۆچۈشىگە سەۋەب بولدى. ئۇ توغرا يولدىن ئېزىپ مۇناپىق ۋە بىدئەت بولۇپ كەتكەنلىكتىن، ئاللاتائاللا ئۇنى ئىززەت ۋە ئېتىبارىدىن ئايرىپ، خارلىق ۋە بىچارىلىك دەرىجىسىگە چۈشۈرۈپ، پۇل ۋە مال ـ جانلىرىنى ئېلىپ، مەقسەت ۋە ئارزۇلىرىدىن بىبەھىرە ۋە نائۇمىد قىلىپ، ئەل ـ ئۇلۇسى،

قوۋمى ـ قېرىنداشلىرى، بالا ـ پەرزەنتلىرى، خىش ـ ئەقرەبالىرى، دوست ـ بۇرادەرلىرىدىن جۇدا قىلىپ، ئاسماندىن قەھر ـ غەزەپ قۇملىرىنى ياغدۇرۇپ، پۇل ـ مالىرىنى، بەلكى شېرىن جانلىرىغىمۇ ئامانلىق بەرمەي زېمىن قەھرىگە تاپشۇردى. شۇنىڭدىن بىلىسەك بولىدۇكى، ياخشىلىق قىلغانلار قىيامەت كۈنلىرىدە خۇددى «قۇرئان كەرىم»دە كۆرسىتىلگەندەك، نەئىم① ئاتلىق جەننىتى فىردەۋسنى جان ـ ماكان قىلىشى ھەقىقەتتۇر؛ مۇبادا يامان خۇلق ـ مىجەزنى ئۆزگە لازىم تۇتقانلار بولسا، ئۇلارمۇ خۇددى «قۇرئان كەرىم»دە كۆرسىتىلگەندەك، جەھىم② ئاتلىق دوزاختا سىقىم ۋە ئازاب ـ ئوقۇبەتكە مۇپتىلا بولۇپ، ئەبەدىلئەبەد بۇ جايدا قېلىشىمۇ ھەقىقەتتۇر ! ...

سۆھبەت قىزىپ تازا ئەۋجىگە چىقىۋاتقاندا، تۇيۇقسىز ئىشىك ئېچىلىپ، ئۆينىڭ ئىچىگە بىر تۇرغاۋۇت بىلەن يەنە بىر ناتونۇش كىشى بىللە كىرىپ، ئىشىك تۇۋىدە قاراپ تۇرۇشتى.

تۇغلۇق تۆمۇر بۇ چاقىرىلمىغان مېھمانلارغا نارازى بولغان تەرزدە قاشلىرىنى يىمىردى ـ دە، «مەندە نېمە ئىشىڭلار بار ئىدى؟» دېگەندەك قىلىپ، ئۇلارغا ھومىيىپ قارىدى.

ـــ چاغاتايزادە ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغايكى، ـــ دەپ تەزىم بەجا كەلتۇردى تۇرغاۋۇت، ئاندىن يېنىدىكى ھېلىقى ناتونۇش موڭغۇلنى ئىمالاپ تۇرۇپ، ـــ تاشتۆمۇر باھادىر سىزنى دەرھال بارگاھقا قايتسۇن، دەپ بۇ چاپارمەننى ئەۋەتىپتۇ.

ـــ سەۋەبى نېمە ئىكەن؟

ـــ چاپارمەننىڭ ئېيتىشىچە، ئۇلۇسبېگى ئۇلۇغ ئەمىر بۇلاجى دوغلات پۇتۇن ئەلگە قۇرۇلتاي چاقىرىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈپتۇدەك. شۇ بائىستىن تۇغلۇق تۆمۇر جانابىي ئالىيلىرىنى قۇرۇلتايغا تەخىرسىز يېتىپ كېلىپ قاتناشسۇن، دەپتىمىش. شۇڭا، ھازىرنىڭ ئۆزىدە بوزدۆڭدىكى بارگاھىڭىزغا

---

① نەئىم ـــ جەننەتنىڭ بىر نامى.

② جەھىم ـــ دوزاخنىڭ بىر نامى.

قايتمىسىڭىز بولمايدىكەن.

تۇغلۇق تۆمۈر ئورنىدىن دەرھال تۇردى. ئۇ زارىقىپ كۈتكەن پەيتنىڭ ئاخىر يېتىپ كەلگەنلىكىگە ئىشەندى ـ دە، چاپارمەنگە ئەمدى چىقساڭ بولىدۇ، دېگەندەك قىلىپ قول شىلتىدى.

تۇرغاۋۇت ھېلىقى چاپارمەننى ئاچىقىپ كەتكەندىن كېيىن، تۇغلۇق تۆمۈر مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە:

ـــ ئى ھۆرمەتلىك مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى، ـــ دەپ خىتاب قىلدى، ـــ مەن سېنىڭ بىلەن بۇنىڭدىن بەش يىل ئىلگىرى قىشتا ئايكۆل سەھراسىدا تۇنجى قېتىم ئۇچراشقاندىن بېرى، سەن مېنىڭ يېنىمدا پۈتۈكچى بولۇپ ئىشلەپ كەلدىڭ. ئەتراپىمىزدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ماڭا خۇشامەت قىلىپ: «سېنىڭ ئېيتقىنىڭ توغرا، قىلغانلىرىڭ ھەق !» دېيىشىپ مېنى يولدىن ئازدۇرۇشماقچى بولۇشقاندا، بىر سەنلا توغرىنى توغرا، خاتانى خاتا دېيىشكە پېتىنالىدىڭ ! جاھاندىكى ياخشىلىقلار، يامانلىقلار توغرىسىدا يوشۇرماي سۆزلەپ، مېنى قايىل قىلدىڭ ! كۆڭلۈڭگە پۈكىكىنىڭنى ئېيتىشقا جۈرئەت قىلىپ، ماڭا ئىشەنچلىك مەسلىھەتچى، سادىق ئۇستاز بولدۇڭ ! ئەلھال، تەقدىر ماڭا كۈلۈپ باققان پەيت ئاخىر يېتىپ كەلگەن ئوخشايدۇ ! خوش، ھۆرمەتلىك مەۋلانا، بۇگۈندىن باشلاپ مەن سېنىڭ دېگەنلىرىڭنى ھەق دەپ تونۇپ، ئەمەلدە ئىشقا ئاشۇرۇشقا تىرىشقايمەن !

ـــ ئىنشائاللا، ئى ھۆرمەتلىك خانزادە، ئاللا ساڭا مەدەت قىلغاي. دىلىڭغا ئىمان سالغاي، كۆڭلۈڭگە ئىنساب بەرگەي ! ـــ دېدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ، ـــ مۇبادا دېگىنىڭگە چوقۇم تائەت ـ ئەمەل قىلالىساڭ، جەزمەن تالاي ئەللەرنى، تالاي پادىشاھلىقلارنى بويسۇندۇرغان كاتتا خاقان بولۇپ، تارىختا مەڭگۈ نامىڭ ئۆچمەيدۇ ! ئاللاتائاللا ساڭا ئىمانىنى يار قىلغاي. مەقسىتىڭگە يەتكۈزگەي، ئامىن !

بۇ چاغدا ئۇستازىنىڭ سۆزىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن تۇغلۇق

تۆمۈرمۇ ئىختىيارسىز ھالدا «ئامىن !» دېگىنىچە ئىككى قولىنى دۇئاغا كۆتۈرگىنىنى ئۆزىمۇ تۇيماي قالدى ...

نەزم

مەنزىلگە تەشنا سەن، ئالدىراشنى قوي،
پەنىمگە قۇلاق سال، چىداشنى ئۆگەن.
چاپار ئەرەب ئېتى ئاران ئىككى يول،
تۆگە كېچە ـ كۈندۈز ماڭىدۇ تىمەن.
ـــ شەيخ سەئدى

توققۇزىنچى باب

قۇرۇلتاي

«مالىمان ئەل دانىشمەن سەركەردىگە موھتاج،
نامرات ئائىلە چېۋەر خوتۇنغا ... »
ـــ ئۇيغۇر خەلق ئەقلىيە سۆزلىرىدىن

مىلادىيە 1348 ـ يىلى ئەتىيازنىڭ ئوتتۇرىلىرى.

چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ دۆڭقىشلاق① جاڭگاللىقىدا قىزغىن داۋاملىشىۋاتقان ئەتىيازلىق شىكار پائالىيىتى دوغلات ئۇلۇسىنى ئەمىر بۇلاجنىڭ قۇرۇلتاي چاقىرىش توغرىسىدىكى پەرمانى بىلەن ئۇزۇپ قويۇلدى.

«قېرى ئەمىر بۇلاجىغا نېمە بالا كەلدىكىنە» دېيىشەتتى شىكارنىڭ تۈيۇقسىز ئۇزۇپ قويۇلغىنىدىن جۇدۇنى قىرىق گەز ئۆرلىگەن ئەمىرلەر، «ئۇ يەنە كىمنى خان قىلىپ تىكلىمەكچى بولدىكىنە؟ ئۇنىڭ شىكارنى توختىتىشى بىر خاننى زورلۇق بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ئورنىغا شۇنىڭغا ئوخشاش يەنە بىر خاننى قويۇش ئۈچۈنمۇ؟ ئەگەر شۇنداق بولىدىغان بولسا، ئۆزىنىڭ بىلگىنىنى قىلىۋەرسە بولىمامدۇ؟ بىزنىڭ پەرۋايىمىز پەلەك ! ... »

شۇنداق بولسىمۇ، تۇرغاۋۇتلار چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئۇلۇسبەگلىرىنى، ئۇلۇس ئەمىرلىرىنى ۋە ئاقسىقاللىرىنى ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ «تەكلىپى» بويىچە شىكار-

① دۆڭقىشلاق ـــ ئاقسۇ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر جاي ئىسمى.

گاھتىن تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ دۆڭقىشلاقتىكى خان چېدىرىغا ئەكىرىلىشتى.

دۆڭقىشلاق ــ شۇ چاغلاردا قۇم دەريا‌سى دەپ ئاتىلىدىغان ئاقسۇ دەريا‌سىنىڭ بويىغا جايلاشقان قەدىمكى بىر جاڭگاللىقنىڭ نامى بولۇپ، خان چېدىرى تىكىلگەن دەريا ياقىسىدا كەڭرى بىر مەيدان بار ئىدى. بۇگۈن ئاشۇ مەيداننىڭ ئەتراپىغا قاتار تىزىۋېتىلگەن ھارۋىلاردىن ئېگىز ئىھاتە تېمى ھاسىل بولغانىدى. خان چېدىرىنىڭ ئالدىغا ياسالغان ياغاچ سۇپىنىڭ ئىككى يېنىغا شۇكار غەنىيمەتلىرى تاغدەك دۆۋىلىۋېتىلگەنىدى. چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى ھەرقايسى قەبىلە ـ ئايماقلارنىڭ ئاقساقاللىرى ۋە ئۇلۇغ ئەمىرلىرى ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ تەرەپ ـ تەرەپتىن بۇ مەيدانغا ئېقىپ كىرىشمەكتە ئىدى. خان چېدىرىنىڭ ئىشىكى ئالدىدا قېتىپ تۇرۇشقان تۆت تۇرغاۋۇت خان چېدىرىنىڭ ئىچىگە ئۇلۇغ ئەمىر بىلەن ئاقساقاللارنىلا ئۆتكۈزۈپ، قالغانلارنى چېدىر سىرتىدا توسۇپ قويدى.

خان چېدىرىنىڭ تۆر تەرىپىگە قاتار بەش ئورۇن راسلانغان بولۇپ، قاق ئوتتۇرىسىدىكى ئورۇن قالغان ئىككى تەرەپتىكى تۆت ئورۇندىن سەل ئېگىزرەك قىلىپ تەييارلانغانىدى.

ئۇلۇغ ئەمىرلەر كېلىپ بولۇشقاندىن كېيىن، تۇرغاۋۇتلار چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى تۆت ھوقۇقلۇق ئۇلۇسبەگلىرىنى تۆردىكى ھېلىقى ئېگىز ئورۇنىنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇپ ئولتۇرغۇزدى. چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى قالغان ئەمىرلەر بىلەن ئاقساقاللار خان چېدىرىنىڭ يان تېمىنى چۆرىدەپ راسلانغان ئورۇنلارغا تەكلىپ قىلىنىدى.

تۆرگە راسلانغان بەش ئورۇنىنىڭ ئوتتۇرىسى چاغاتاي خانزادىسى تۇغلۇق تۆمۈرگە ئاتالغان بولۇپ، سول تەرەپتىكى ئىككى ئورۇنغا دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى بىلەن دوختەۋى قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرى شىراۋۇل دوختەۋى ئولتۇردى. ئوڭ تەرەپتىكى ئىككى ئورۇندا بارلاس ئۇلۇسبېگى، ئەمىر قازغىن بەگ

لەن سۇلدۇز ئۇلۇسىبگى ئەمىر بايان سۇلدۇز ئولتۇردى.
بىر چاغدا ئەمىر بۇلاجىنىڭ غوجىدارى خان چېدىرىغا كىرىپ، ئەمىر بۇلاجىغا غىزانىڭ تەييار بولۇپ قالغانلىقىنى خەۋەر قىلدى:
— ھۆرمەتلىك ئۇلۇسىبگى جانابلىرى، تاماق تەييار بولدى. مېھمانلىرىڭغا ئاتىغان داستىخاننى سېلىشقا مۇمكىنمىكىن؟
— ئاياپ ئولتۇرماي ھەممىنى ئەكىرىڭەر ! — دەپ بۇيرۇدى ئەمىر بۇلاجى گىدىيىپ تۇرۇپ. ئۇ خۇددى قېرىپ ماغدۇرىدىن كەتكەن، ئەما ھەيۋىسى كەتمىگەن تاغ بۇركۇتىگە ئوخشاپ قالغانىدى.
ئۇلۇسىبگى، ئەمىر بۇلاجىنىڭ تاۋاقچىلىرى ئارقا — ئارقىدىن خان چېدىرىغا كىرىشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ ھەربىرى بىردىن تاۋاق كۆتۇرۇۋالغان بولۇپ، غوجىدارنىڭ ئىشارىتى بىلەن قولدىكى ئەت ئۇسۇلغان تاۋاقنى ئەپچىللىك بىلەن ھەربىر مېھمانىنىڭ ئالدىغا جايى — جايىدا قويۇپ چىقىشتى: چوڭ قەبىلىلەرنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرلىرىنىڭ ئالدىغا گۆشىنىڭ ئېسىل يەرلىرى تارتىلدى. ئادەتتىكى قەبىلىلەر ئەمىرلىرىنىڭ ئالدىغا بولسا گۆشىنىڭ ئادەتتىكى يەرلىرى تارتىلدى. موڭغۇللارنىڭ داستىخىنىدا قوي گۆشى بولسۇن ياكى باشقا مالنىڭ گۆشى بولسۇن، پىشقاندىن كېيىن، قەدىمدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئادەت بويىچە ھەرقايسى سۆڭەكلەر بويىچە ئۇگىسىدىن ئاجرىتىلاتتى. ئۇلار بۇ ئىشنى داستىخاندا مەخسۇس گۆش پارچىلاش ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان «بۆكەل» دەپ ئاتىلىدىغان ماھىر ئادەملەرگە تاپشۇراتتى. ئۇلار گەۋدىسى بىلەن پۇتۇن پىشۇرۇلغان مالنىڭ گۆشىنى ئاۋۇال ئوتتۇرىدىن ئىككى قىلىپ بۆلۇۋالاتتى — دە، ئاندىن ئۇنى يىگىرمە تۆت ئۇگىگە ئايرىپ، داستىخانغا داخىل بولغان مېھمانغا قاراپ ياكى يىگىرمە تۆت تاۋاققا ياكى ئون ئىككى تاۋاققا سېلىپ، داستىخاندىكى ئاساسلىق مېھمانلارنىڭ ھەر بىرىگە بىر تاۋاقتىن كەلتۈرەتتى. ئەگەر مېھمان كۆپ بولسا

ئىككى ـ ئۈچ مېھمانغا بىر تاۋاقتىن كەلتۈرەتتى.

ئوتتۇرىدا پۈتى يەرگە تېگىشمەي يۇگۇرۈشۈپ يۈرۈشكەن تاۋاقچىلار مېھمانلارنىڭ ئالدىغا سېمىز ئەت ـــ گۆش بېسىلغان تاۋاقلارنى كەينى ـ كەينىدىن قويۇشقا باشلىدى. ئۇلار دوغلات، بارلاس، دوختەۋى، سۇلدۇز قاتارلىق تۆت قەبىلىنىڭ ئۇلۇغ ئەـ مىرلىرى ئالدىغا تۆت چوڭ تاۋاقتا ئەت ـ گۆش كەلتۈرۈشتى. بۇ تۆت ئەمىر ـــ چاغاتاي ئۇلۇسى ئىچىدە ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە تۆت چوڭ قەبىلىنىڭ ئاقساقاللىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا بىر تاۋاقتىن ئەت ـ گۆش قويۇلغانلىقى ـــ ئۇلارغا بولغان ئالاھىدە ھۆرمەتنىڭ بەلگىسى ئىدى.

تاۋاقچىلار غوجىدارنىڭ ئىشارىتى بويىچە قالغان مېھمانلارنىڭ ئالدىغا ئىككى كىشىگە بىر تاۋاقتىن گۆش كەلتۈرۈشتى.

بارلاس قەبىلىسىنىڭ ھازىرقى ئۇلۇسبېگى، ئەمىر قازغىن بىلەن سۇلدۇز قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇسبېگى، ئەمىربايان سۇلدۇزنىڭ ئالدىغا قوينىڭ ئوڭ بىقىنى بىلەن سول بىقىنىنىڭ گۆشى قوـ يۇلغاندى. بۇ دوغلات ئۇلۇسنىڭ ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجنىڭ ئۇلارنى ئۆزىگە ھەمىدىن بەك يېقىن كۆرگەنلىكىنىڭ ئىپادىسى ئىدى.

تاۋاقچىلار سورۇندىكى مېھمانلارنىڭ ھەممىسىگە گۆش تارتىپ بولغاندىن كېيىن، غوجىدار ئەمىر بۇلاجىغا قارىدى.

ئەمىر بۇلاجى مېھمانلارنى گۆشكە ئېغىز تەگكۈزۈشكە تەكلىپ قىلدى:

ـــ قەدىرلىك ئۇلۇغ ئەمىرلەر، نېمىشقا قاراپ تۇرىسىلەر؟ سىلەر بىز دوغلاتلارنىڭ ھۆرمەتلىك مېھمانلىرى، قېنى داستـ خانغا مەرھەمەت!

غوجىدار تاۋاقچىنىڭ قولىدىن قوينىڭ مېيى تېمىپ تۇرغان يانپىشى بىلەن بېشى ئۇسۇلغان تاۋاقنى ئېلىپ ئۇلۇسبېگى ئەـ مىر بۇلاجنىڭ ئالدىغا بېرىپ تىزلىنىپ ئولتۇردى. ئەمىر بۇلاجى ئىككى قولى بىلەن تاۋاقنى ئالدى ـ دە، ئۆزىنىڭ ئالدىغا قويدى

ۆه بېلىدىكى ياپىلاق كۆموش پوتىسىغا قىستۇرۇقلۇق خەنجىرىنى غىلاپتىن سۇغۇرۇۋېلىپ، قوينىڭ بىر قۇلىقىنى كېسىۋالغاندىن كېيىن ئاغزىغا سالدى. ئاندىن يەنە بىر قۇلىقىنى شارتىتىدە كېسىۋېلىپ، تۆردىكى ئالاھىدە ئورۇندا ئولتۇرغان بارلاس ئۇلۇۋسبېگى، ئەمىر قازغىنىغا بەردى ...

بىرھازادىن كېيىن، مېھمانلار ئالدىغا قويۇلغان گۆشلەرنى يەپ بولۇشۇپ، مايلىشىپ كەتكەن قوللىرىنى تاۋاقچىلار سۇنغان ياغلىققا سۈرتۈشتى. ئەمىر بۇلاجى مايلىق بارماقلىرى بىلەن بۇرۇت ـ ساقاللىرىنى سىلىۋەتكەندىن كېيىن، جۇۋۇسىنىڭ پېشىنى، ئۆتۈكىنىڭ قونچىنى مايلىدى. قالغان بەگ ـ ئەمىرلەرمۇ ئۇنى دورىشىپ مايلىق بارماقلىرى بىلەن ئاۋۇال ساقال ـ بۇرۇتلىرىنى، ئاندىن كېيىن ئۆتۈكلىرىنىڭ قونچلىرىنى مايلاشتى.

تاۋاقچىلار چالا غاجىلاپ تاشلاپ قويۇلغان سۆڭەكلەرنى قۇرۇقدىلىپ قالغان تاۋاقلارغا سېلىپ ئاچىقىپ كېتىشتى. ئۇزاق ئۆتمەي، ساقىيلار ھەر خىل ئىچىملىكلەردىن ئەكىرىشكە باشلىدى. ئىچىملىكلەر كۈچۈلا سېلىنغان كۈچلۈك قىمىز بىلەن قارزا دەپ ئاتىلىدىغان سۈت ھارىقى ئىدى. ساقىيلار بۇزۇلداپ كۆپۈكلىشىپ تۇرغان ئۆتكۈر ئىچىملىكلەر بىلەن لىق تولدۇرۇلغان چۆچەكلەرنى دائىرە بولۇپ ئولتۇرۇشقان مېھمانلارغا سۇنۇشتى. ھەركىم ئۆزى خالىغان ئىچىملىكلەرگە قول ئۇزارتىشتى ...

كۈچلۈك سۈت ھارىقى ئەمىر قازغىنىڭ ئىچىنى سىيرىپ كەتتى. ئۇ نېمە بولغىنىنى بىلەلمەي، ئىرغىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى ـ دە، ھاسىراپ دەم ئالدى:

ـــ جانابىي ئۇلۇسبېگى، بۇ نېمە ئۆزى؟

ـــ جانابىي ئەمىر قازغىن، بۇمۇ شارابنىڭ بىر خىلى، ـــ دەپ خىرقىراپ كۈلدى دوغلات ئۇلۇسبېگى جاۋابەن.

ـــ ۋاي، شاراب بولماي قۇرۇپ كەتسۇن ! ئۆتكە ئوخشايدىكەنغۇ بۇ !

بۇ چاغدا غوجىدار ئۇزارتقان مايلىق گۆشنى ئوپۇل - توپۇل ئاغزىغا سېلىپ چاينىغاندىن كېيىن، ئەمىر قازغىنىنىڭ تامىقى بىرئاز بېسىلدى.

خان چېدىرىنىڭ ئالدىدا قوللىرىدا نەيزە، ئەگرى قىلىچ ۋە ئوق سېلىنغلىق ساداقلارنى تۇتۇشقان تۇرغاۋۇتلار قاتار ئۆره تۇرۇشقانىدى. ئۇلارغا تاشتۆمۇر باھادىر باشچىلىق قىلماقتا ئىدى. مەيداندا مىڭلىداپ تۇرۇشقان ئادەملەرنىڭ بەزىلىرى ھارۋىلارنىڭ ئۈستىگە چىقىۋالغانىدى. كىشىلەر بىر ئامال قىلىپ خان چېدىرىنىڭ ئالدىغا يېقىن بېرىۋېلىشقا ئۇرۇناتتى. قوللىرىغا يالاڭاچلانغان قىلىچ تۇتقان تۇرغاۋۇتلار دەۋرەپ تۇرغان خالايىقنى خان چېدىرىغا يېقىن كەلتۈرمەستىن كەينىگە چېكىنىدۈرۈپ تۇراتتى.

بىر چاغدا خان چېدىرىنىڭ ئىشكى ئېچىلىپ ئىچىدىن ئۇچسىدا سۆسەر ياقىلىق كىمخاب جۇۋا بىلەن ياپىلاق كۆموش پوتا، بېشىدا قارا كىمخاب جىيەكلىك موڭغۇلچە دىڭ قالپاق، ساڭگىلاپ چۈشكەن بۇرۇتلىرى بىلەن ساقلى قوشۇلۇپ كەتكەن قىزىل يۈزلۈك، قورساق سالغان دوغلات ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى چىقىپ كەلدى. ئارقىسىدىن ھوقۇقلۇق ئۇلۇسبەگلىرى، ئۇلۇغ ئەمىرلەر ۋە تۆت - بەش موڭغۇل گېگەن - لاما[1] لىرى ۋە ئەمىر بۇلاجىنىڭ يېقىنلىرى چىقىشتى.

ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى خان چېدىرىنىڭ ئالدىدىكى ياغاچتىن ياسالغان سۇپا ئۈستىگە چىققاندا، قالغان ئۇلۇسبەگلىرى، ئۇلۇغ ئەمىرلەر، ئاقساقاللار ۋە موڭغۇل گېگەن - لامالىرى ياغاچ سۇپىنىڭ ئىككى تەرىپىدە قاتار تىزىلىشىپ تۇرۇشتى.

چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى دوغلات، بارلاس، كەرەت، سۇلدۇز، دوختەۋى، ئەرگىنەنۇت ... قاتارلىق قەبىلە - ئايماقلارنىڭ ئۇلۇغلىرى ياغاچ سۇپىنىڭ ئالدىدا گىدىيىشىپ تۇرۇشاتتى. ئۇلار ئۇ-

---

① گېگەن - لاما — بۇددا دىنىدىكى راھىبلارنىڭ نامى.

چىسىغا تەڭگە گۈللۈك تەتىللا ۋە رەڭلىك تاۋار ـ تۇرقىلار بىلەن تاشلىنىپ تىكىلگەن كۆركەم جۇۋا، يان ئىزمىلىق يىپەك نىمچە ـ تونلارنى كىيىۋالغانىدى.

بەگ ـ ئەمرلەرنىڭ ئارىسىدىكى ھەممىسىدىن قېرىسى بولغان شىراۋۇل دوختەۋى ئالدىغا چىقىپ ھەممىدىن ئاۋۋال دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجىغا تىزلىنىپ باش ئۇردى. ئارقىدىن ئورنىدىن تۇرۇپ بېشىدىكى سۆسەر تېرىسىدىن تاشلىنىپ تىكىلگەن مەخمەل جىيەكلىك موڭغۇلچە دىڭ قالپىقىنى قولىغا ئېلىپ بىرئاز قورۇنغاندەك قىلىپ شۇك تۇردى. ئارقىدىن ئەمىر بۇلاجىغا قاراپ چاڭ قاغىدەك چاڭىلداپ سۆزلەشكە باشلىدى:

ـــ دۆلىتىڭ ۋە مەرتىۋەڭ زىيادە بولسۇن، ئى زېمىن بىلەن كۆكنىڭ ۋە چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ تايانچى، چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئەمرلەر ئەمىرى، تىرىك قۇنشىئېم بۇرھانى ۋە بەگلەر بېگى بولغان ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى جانابلىرى، چوڭ بۇرھان ۋە قۇنشىئېم بۇرھانلار ساڭا ۋە سېنىڭ ئەۋلادىڭغا ئۇزۇن ئۆمۈر ئاتا قىلغاي، دۇشمەنلىرىڭنىڭ يۈزى قارا بولغاي ! بىزگە ئوخشاش ئۇلۇغ ئەمرلەر ھەردائىم خىزمىتىڭدە بولغاي !

بۇ چاغدا سۈپىنىڭ ئەتراپىدا تۇرۇشقان بەگلەر، ئەمرلەر ۋە موڭغۇل گېگەن ـ لامالىرى شىراۋۇل دوختەۋنىڭ بىر ئېشەككە يۈك بولىدىغان، ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇ سۆزلىرىگە ئانچە ئەھمىيەت بېرىپ كېتىشمەي، ئاغزىنىڭ ئۇچىدىلا ۋارقىرىشىپ قويۇشتى:

ـــ ھەر دائىم خىزمىتىڭدە بولغايمىز !

ـــ سالامەت بولغايسەن. قۇنشىئېم بۇرھانىمىز ساڭا ۋە سېنىڭ ئەۋلادىڭغا ئۇزۇن ئۆمۈر ئاتا قىلغاي !

ئۇلارنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلىرىنىڭ ئايىغى بېسىلماي تۇرۇپلا، شىراۋۇل دوختەۋى يەنە سۆزلەشكە باشلىدى:

ـــ ئى ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى، مېنىڭ سوئال سورىشىمغا رۇخسەت بەرگەيسەن، بىزنى نېمىشقا بۇ يەرگە يىغ-

دىڭ؟ شىكار مەيدانىدىن نېمىشقا بىمەھەل چاقىرتتىڭ؟ بۇنىڭ سەۋەبىنى ئېيتىپ بەرسەڭ، جانابىي ئۇلۇغۇم؟ !

ئەتراپىدا ئۆزىنى مەنسىتمەي گىدىيىشىپ تۇرۇشقان ئۇلۇس-بەگ، ئۇلۇغ ئەمىر ۋە ئاقساقاللارغا قاپىقىنى تۇرۇپ، سالقىن نە-زىرى بىلەن قاراپ تۇرغان ئەمىر بۇلاجى ئۇنىڭ ئۇزۇندىن - ئۇ-زۇنغا سوزۇلغان بۇ سۆزلىرىدىن ئانچە ھودۇقۇپ كەتمىدى. ئۇ قولى بىلەن بېلىدىكى مىسران قىلىچىنىڭ كۈمۈش دەستىسىنى چىڭ تۇتۇپ، سۇرلۇك قىياپەتتە سالماق سۆزلەشكە باشلىدى:

— ئەي، بۇرھانىمىزغا تېۋىنغان پاك دىنلىق بەگ - ئەمىر-لەر، سۆزۈمگە قۇلاق سېلىڭلار ! مەن سىلەرنى بۇ يەرگە ئىنتايىن مۇھىم بىر ئىش توغرىسىدا كېڭەش قىلىشقا چاقىرتتىم. يىلدا بىر داپقۇر بولىدىغان ئەتىيازلىق شىكارنى توختىتىپ، بۇ قۇ-رۇلتايىنى چاقىرىشتا ئەلۋەتتە مۇھىم سەۋەب بار. پۇتكۈل چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى ئەل - جامائەت بىر نىيەت - بىر مەقسەتكە كېلىپ، چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ تەقدىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مۇ-ھىم بىر چوڭ مەسىلىنى ھەل قىلىشىمىز لازىم. بۇنى ئەتىگە قالدۇرۇشقا ھەرگىز بولمايدۇ ! بۇگۈننىڭ ئۆزىدە ھەل قىلىمىز لازىم.

بۇ چاغدا ياغاچ سۇپىنىڭ ئەتراپىدا ئۆرە تۇرۇشقان موڭغۇل بەگ - ئەمىرلىرىنىڭ ئارىسىدىن:

— قېنى سۆزلە، ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى، ئاڭلاۋاتىمىز، قۇ-لىقىمىز سەندە. قانداق ئىش بولسا قېنى ئوتتۇرىغا قويۇپ باق-مامسەن، ئاڭلاپ بېقىپ بىرنەرسە دەرمىز ! — دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى.

— ئىت يىلى بوزانخان ئىسيان كۆتۈرگەندىن تارتىپ، چاغاتاي تەختىدە خانلارنىڭ ئورنى زادى ئىسسىمىدى، — دېدى ئەمىر بۇلاجى قەھرى بىلەن سۆزلەپ، — چاغاتاي سەلتەنەتى خۇددى كۈيە تەشكەن ئەسكى تېرىدەك ئۆتمىتۆشۈك بولۇپ كەتتى. كۈچ-

لۇك قوشنا ئۇلۇسلار بىز چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ تېرىقتەك چېچىـ
لىپ، يەر بىلەن يەكسان بولۇپ كېتىشىنى تۆت كۆز بىلەن كـۆـ
تۇشمەكتە. ئۇلار چاغاتـاي زېمىنـغا ئۆز بـەگ ـ ئۆز خان بولـۇـ
شۇپ، بىزلەرنى بىـر پارچە نانغا، بىر يـۇتۇم سۇتكە، بىر پارچە
كىگىزگە زار قىلىپ، قاڭغىر قاقشىتىپ مەقسىتىگە يەتمەكچى.
مۇبادا ئۇلارنىڭ بۇ مەقسىتى ئىشقا ئېشىپ قالسا، بۇ چاغدا چاغاـ
تاي ئۇلۇسىدىكى ھەربىر قەبىلە، ھەربىر ئايماق ھەر ئون چېدىر
ئادەمدىن بىر ئادەمنى، ھەر ئون يىلقىدىن بىرسىنى، ئەگەر يىلقا
قۇلا بولسا قۇلىنى، تورۇق بولسا تورۇقنى، ئالا بولسا ئالىسىنى،
كۇرەڭ قاشقا بولسا كۇرەڭ قاشقىسىنى، چابدار بولسا چابدارنى،
جىرەن بولسا جىرەننى، چىپار بولسا چىپارنى، قىسقىسى،
ھەرقايسىسىدىن ئوندىن بىرىنى سېلىق تەرىقىسىدە ئۇلارغا بېـ
رىشكە توغرا كېلىدۇ ! بىراق، بۇ ئۇخلىماي چۇش كـۆرگەنلىـك !
چۇنكى چاغاتاي زېمىنى مەرھۇم بوۋىمىز چاغاتاي خانىدىن بىزگە
مىراس قالغاندۇر !

ئەمىر بۇلاجىنىڭ مەقسىتىنى تېخىچە چۇشىنەلمىگەن بەگ ـ
ئەمىرلەر تىت ـ تىت بولۇشتى:

ـــ ئى ئەمىر بۇلاجى، ـــ دېيىشتى ئۇلار، ـــ بۇنى سەن
ئېيتمىساڭمۇ بىلىمىز ! بىراق، سەن زادى نېمە دېمەكچى بولىـ
سەن؟ تولا ئەزمەڭنى ئەزمەي، بىزگە مەقسىتىڭنى ئېيتقىنچۇ؟ !

ـــ ئى قىران بۇركۇتلەر، ئى ئۇلۇغ بوۋىمىز چىڭگىزخانغا
ئىزمۇئىز ئەگىشىپ مېڭىپ، سانسىزلىغان دۇشمەنلەرنى باش
ئەگدۇرگەن، دۇشمەنگە قارشى ئارسلاندەك جەڭ قىلغان مەرھۇم
چاغاتاي خانىنىڭ ئۆز ئۇلۇسى سۆزۈمگە قۇلاق سېلىڭلار ! بىز چاـ
غاتاي سەلتەنەتىنى تېخىمۇ قۇدرەت تاپسۇن دەيدىغان بولساق،
چوقۇم ھازىرنىڭ ئۆزىدە چاغاتاي خانىنىڭ ئۆز پۇشتىدىن بولغان
ۋە بىزلەرنى ئۇلۇغ بوۋىسى چىڭگىزخان ۋە چاغاتاي خانلاردەك
غەلىبىدىن ـ غەلىبىگە باشلاپ ماڭالايدىغان، بىزگە قارشى چىقـ
قانلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ تاشلاپ، ھېسابسىز مال ـ

دۇنياسىنى ئولجا ئېلىپ، قورۇ - قورۇ مالىلارنى، ئۈيۈر - ئۈيۈر يىلقىلارنى غەنىيمەت ئېلىپ، ئەرلىرىنى قۇل، خوتۇن - قىزلىرىنى دېدەك قىلىپ ھەيدەپ كېلىشىمىزگە رەھبەرلىك قىلالايدىغان، قۇمدەك چېچىلىپ كەتكەن چاغاتاي ئۇلۇسىنى مۇستەھكەم بىر سەلتەنەت ئەتراپىغا ئۈيۈشتۇرالايدىغان قاتتىق قول، چېۋەر ۋە دانا خاقانىنى سايلاپ چىقىشىمىز لازىم!

— گېپىڭغۇ خاتا ئەمەس، لېكىن، — دەپ ۋارقىرىدى كۈچلۈك قىمىز ئىچىپ قىزىۋالغان بارلاس ئۇلۇسبېگى، ئەمىر قاغىنى گىدىيىپ تۇرۇپ، — لېكىن، قېنى سەن ئېيتىۋاتقان چاغاتاي خانىنىڭ ئۆز پۇشتىدىن بولغان ئاشۇ خانزادە؟! ئۇنىڭ ئۇستىگە جانابي ئۇلۇسبېگى، مېنىڭ شۇنى بىلگۈم كېلىدۇكى، خان سايلايدىغان بۇنداق كاتتا قۇرۇلتايغا باشچىلىق قىلىدىغان ھوقۇقنى ساڭا كىم بەردى؟!

پۇتۇن سورۇن ئەھلى سۆزلىگۈچىنىڭ ئاغزىغا ھاڭۇنقىپ قاراپ قېلىشتى. بۇ چاغدا پۇتۇن مەيدان تىمتاسلىققا چۆمگەندى.

دەل مۇشۇ چاغدا خان چېدىرىنىڭ ئىشىكى ئېچىلىپ، چېدىرنىڭ ئىچىدىن ئېگىز بويلۇق نەۋقىران موڭغۇل يىگىتى چىقىپ كەلدى.

— مانا مەن، بۇ ھوقۇقنى ئۇنىڭغا مانا مەن بەرگەن! — دېدى ئۇ جاراڭلىق ئاۋاز بىلەن كەسكىن سۆزلەپ، — مانا مەن مەرھۇم چاغاتاي خانىنىڭ ئۆز پۇشتىدىن بولغان خاقان ئېسەن بۇغاخانىنىڭ تۇغلۇق تۆمۇر دېگەن خانزادىسى بولۇرمەن!

ئەمىر قازغىن مەنسىتمەسلىك نەزىرى بىلەن تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ بېشىدىن ئايىغىچە سىنچىلاپ قاراپ كەتتى. ئۇ گەرچە بۇنىڭدىن يىگىرمە سەككىز يىل ئىلگىرى ئۆلۈپ كەتكەن چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخانىنىڭ تۇغلۇق تۆمۇر دەپ ئاتىلىدىغان بىر ئوغلىنىڭ دوختەۋى قەبىلىسىدە ياشايدىغانلىقىنى ئاڭلىغان بولسىمۇ، ئەمما ھازىر ئۇنىڭ دوغلات قەبىلىسىدە پاناھلىنىپ تۇ-

رۇۋاتقانلىقىنى ئويلاپمۇ باقمىغاندى. شۇڭا، ئۇ ئىتتىك دوختەۋى قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغ ئەمرى شىراۋۇل دوختەۋنگە قارىۋىدى، ئۇ دەرھال بېشىنى بۇراپ باشقا تەرەپكە قارىغان بولۇپ تۇرۇۋالدى.

ــ سېنىڭ چاغاتايىنىڭ ئۆز پۇشتىدىن بولغانلىقىڭغا كىم ئىسپات بولالايدۇ؟

ــ مېنىڭ چاغاتاي نەسەبىدىن ئىكەنلىكىمگە ھۆرمەتلىك ئۇ-لۇغ ئەمىر شىراۋۇل دوختەۋى ئىسپات بولالايدۇ!

بۇ چاغدا ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلىغاندەك دوختەۋى قەبىلە-سىنىڭ ئاقساقىلى، ئۇلۇغ ئەمىر شىراۋۇل دوختەۋمۇ توپ ئە-چىدە تۇرۇپ:

ــ جانابىي تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىنىڭ مەرھۇم خانە-مىز چاغاتاي خانىنىڭ ئۆز پۇشتىدىن بولغان ئېسەن بۇغاخانىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىگە مانا مەن ئىسپات بولالايمەن! ــ دەپ ۋارقە-رىۋىدى، ئەمىر قازغىن بارلاس يەنىلا تەن بەرمەي:

ــ سېنىڭ تۇتۇرۇقسىز گەپ قىلىدىغان ئادەم ئىكەنلىكىڭنى كىم بىلمەيدۇ؟! شۇڭا، سېنىڭ بۇ ئەپقاچتى گەپلىرىڭگە ئىشەن-گىلى بولمايدۇ! قاچانكى تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزىنىڭ چاغاتاي نەسە-بىدىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىيالايدىغان بىرەر ماددىي ئىسپات كۆرسىتىپ دەللىلىيەلمىسىلا، ئاندىن ئۇنىڭ چاغاتايزادىلىك نە-سەبىنى ئېتىراپ قىلغىلى بولىدۇ!

خالايىقنىڭ ئارىسىدا كۈلكە ئاۋازى ئاڭلاندى.

بۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۈر قوينىدىن چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا ئىسمى ئويۇلغان ۋە پەقەت ئۆز نەسەبىدىكىلەرگىلا بېرىلىدىغان ھېلىقى يولۇاس سۈرەتلىك ئالتۇن تەمتەكنى چىقىرىپ بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ خالايىققا كۆرسەتتى.

چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا تۇزغەن ياساقىغا بىنائەن، ئۇنىڭ ئىسمى ئويۇلغان يولۇاس سۈرەتلىك ئالتۇن تەمتەك چىڭگىزخا-نىڭ پەرمانى سۈپىتىدە رول ئويناپتتى. شۇڭا، موڭغۇللارنىڭ ھەرقاندىقى بۇنداق يولۇاس سۈرەتلىك ئالتۇن تەمتەكنى كۆرگەن

هامان دەرهال تىزلىنىپ باش ئۇرۇشى شەرت ئىدى ! بولمىسا چىڭگىزخانغا بەھۆرمەتلىك قىلغان دېگەن گۇناھ بىلەن ياساققا تارتىلىپ، بېلى ئوشتۇلاتتى. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ قولىدىكى چىڭگىزخانىنىڭ ئىسمى ئويۇلغان يولۇاس سۈرەتلىك ئالتۇن تەمتەكنى كۆرۈپ، مەيداندىكى موڭغۇللارنىڭ ھەممىسى خۇددى لاچىننى كۆرۈپ كۇۋۇكىغا بېكىنىۋالغان كەپتەردەك دەرھال جىم بولۇشۇپ، تىزلىنىپ تۇغلۇق تۆمۈرگە باش ئۇرغىلى تۇرۇشتى.

بۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ خاس نۆكەرلىرىدىن بولغان تۇغاۋۇتلار تەرەپ ـ تەرەپتىن:

ـــ مۇقەددەس خاقانىنىڭ پەرمانىنى بەجا كەلتۈرۈڭلار، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرخان جانابىي ئالىيلىرىدىن گۇمانلانغۇچى بولماڭلار ! ـــ دەپ ۋارقىراشتى.

مەيدان تىمتاسچىلىققا چۆمدى. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ پۈتۈكچىسى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ئەمىر بۇلاجىنىڭ ئىشارىتى بىلەن قولىدىكى قەغەزنى ۋاراقلاپ ئوقۇشقا باشلىدى:

ـــ پەرمانى ئالىيغا قۇلاق سالغايسىلەر، مەرھۇم چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخان بۇنىڭدىن يىگىرمە سەككىز يىل مۇقەددەم، ئۆزى ھايات ۋاقتىدا پەرمانى ئالىي پۈتۈپ شۇنداق ۋەسىيەت قىلغانكى، بۇ پەرمانى ئالىيدا مۇنداق دېيىلگەن: «... ئۇلۇغ خاقان بوۋىمىز چىڭگىزخان بىلەن چاغاتاي خانلار بىزگە غالىب موڭغۇل قوشۇنلىرىنى باشلاپ، پۈتۈن يەر يۈزىنى بويسۇندۇرۇشنى تاپشۇرغانىدى. ئەپسۇسكى، شۇم ئەجەل بۇنىڭغا يول قويمىدى. شۇڭا، بۇ ئارزۇ ـ ئارمىنىمىزنى ئورۇنلاشنى كىچىك خانىش مەڭلىك خاتۇننىڭ قارىندىن پات ئارىدا يوروق دۇنياغا كۆز ئاچىدىغان پۇشتىمىز (ئەگەر ئۇ پەرزەنت ئوغۇل بولىدىغان بولسا)غا باقي قالىدۇرۇق ۋە ئۇنى ئۆزىمىزگە ۋارىس قىلىپ بەلگىلىدۇق ! شۇڭا، بىزگە سادىق ۋاپادار ئەمىرلىرىمىز، قاپلان يۈرەك باھادىرلىرىمىز ۋە يېڭىلمەس نويۇنلىرىمىز گېپىمىزگە قۇلاق سالغايسىلەركى، مۇبادا بىزدىن كېيىن چاغاتاي ئۇلۇسى خاقانسىز قې-

لىپ، ئەل قۇمدەك چېچىلىشقا باشلىسا، بىزنىڭ پۇشتىمىزدىن تۇغۇلغان ئاشۇ پەرزەنتىمىز (ئەگەر ئۇ ئوغۇل بولىدىغان بولسا)نى ئىزدەپ تېپىپ، تەخت ـ سەلتەنەتىمىزگە خاقان قىلىپ ئولتۇرغۇزغايسىلەر. ۋاقتى كەلگەندە ئۇ پۇتۇن چاغاتاي ئۇلۇسىنى يېڭىباشتىن بىرلىككە كەلتۈرۈپ، مۇستەھكەم ۋە قۇدرەتلىك سەلتەنەت ئەتراپىغا ئويۇل تاشتەك ئويۇشتۇرۇپ، موڭغۇل خەلقىنى غەلىبىدىن ـ غەلىبىگە باشلاپ، شۆھرىتىنى ئالەمگە يايىدۇ ! شۇڭا، بىز ئۇنىڭغا باھادىر بوۋىمىز چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا ئۆز قولى بىلەن ئىسمىنى يازغان يولۋاس سۈرەتلىك ئالتۇن تەمتەكنى مىراس قالدۇرۇپ كەتتۇق. قاچانكى، ئۇنىڭ ۋارىسلىق ئورنىغا نىسبەتەن شۇبھە ـ گۇمان پەيدا بولۇپ تەخت ماجىراسى يۈز بەرسە، ئۇ مۇشۇ يولۋاس سۈرەتلىك ئالتۇن تەمتەكنى چىقىرىپ كۆرسەتسۇن ! شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇرۇش ـ جەڭ ئىشلىرىغا ۋە ھاكىمىيەت ـ يۈرتدارچىلىق ئىشلىرىغا تەجرىبىسى مول بولغان ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى جانابلىرىغمۇ شۇنداق پەرمان بېرىمىزكى، ئۇ پەرزەنتىمىزنى تەربىيەلەپ سەلتەنەتنىڭ ئالتۇن تىزگىنىنى قولدىن چىقارماسلىقنى ھەر ۋاقىت ئۆگىتىپ تۇرسۇن. شۇنداقلا، پەرزەنتىمىز كۆپنى كۆرگەن، تەجرىبىلىك، ئەقىللىك ۋە دانا دوغلات ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجىنىڭ ئېيتقان سۆزىنى دائىم قۇلاق سېلىپ ئاڭلايدىغان بولسۇن. شۇنداق قىلسا، پەرزەنتىمىزنىڭ قولى ئاسماندىكى يۇلتۇزغا يېتىدۇ ! جەڭدە مەڭگۈ يېڭىلمەس بولىدۇ ! پۇتۇن زېمىنغا تەنھا ھۆكۈمران بولالايدۇ ! پەقەت شۇ چاغدىلا پۇتۇن چاغاتاي ئۇلۇسىدا يېغا ـ غەلىيان، ئاغرىق ـ سىزلاق، ئاچ ـ يالىڭاچلىق دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى تۈگەيدۇ. ئەلدە پۇتۇنلەي ئەمىنلىك ئورنايدۇ. بىز بەلكىم ئۇنى كۆرەلمەسمىز. بىراق، بۇ مەقسىتىمىز پەرزەنتىمىزنىڭ قولى بىلەن ئورۇنلانسا، بىزنىڭ ئۇ دۇنيادىكى روھىمىز جەزمەن خۇش بولىدۇ ! بىزنىڭ ئۇمىدىمىز مانا مۇشۇدۇر، پۇتكۈل موڭغۇل خەلقىنىڭ ئارمىنىمۇ ھەم مۇشۇدۇر ! ... »

بۇ چاغدا ئەمىر قازغىنىڭ ھەيبار كۆزلىرى ئالاق ـ جالاق بولـ
دى. ئۇ تىنماستىن ئەتراپقا قارايتتى، ئىنچىكە بارماقلىرى بىلەن
شالاڭ كۈسا ساقلىنى چاپسان ـ چاپسان تارايتتى.
ـــ بۇيۇك خاقان چىڭگىزخانىڭ روھى بىزنى غەلىبىگە باشـ
لىغاي ! ـــ دەپ ۋارقىراشتى ياغاچ سۈپىنىڭ ئەتراپىدا تۇرۇشقان
موڭغۇللار. ئۇلارنىڭ كۈچلۈك ساداسىدىن پۈتۈن دۆڭقىشلاق
زىلزىلىگە كەلدى، ـــ ئېسەن بۇغاخانىڭ ئۆز پۇشتى بولغان
تۇغلۇق تۆمۈرخان جانابىي ئالىيلىرى بىزنى چاغاتاي خانىڭ
قارچىغا سۈرەتلىك قىزىل تۇغىنىڭ ئاستىغا ئۈيۇشتۇرۇپ غەلـ
بىدىن ـ غەلىبىگە باشلاپ ماڭالايدۇ ! باھادىر تۇغلۇق تۆمۈرخان،
سېنىڭ يولۇڭدا ھەممىزنىڭ جېنى پىدا !
كىشىلەرنىڭ ئالقىش سادالىرى ئىچىدە، دوغلات ئۇلۇسبېگى
ئەمىر بۇلاجى تۇغلۇق تۆمۈرنى قولىدىن يېتىلەپ ياغاچ سۈپا
ئۈستىگە ئاچىقتى. تۇغلۇق تۆمۈر تۆۋەندە سانجاق ـ سانجاق تۇـ
رۇشۇپ، ئۆزىگە توختىماستىن ئالقىش ياڭرىتىۋاتقان مۇڭغۇللار ـ
غا تەكشى كۆز سېلىپ چىققاندىن كېيىن، بېلىدىكى يولۇاس
سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئالتۇن تۇقىلىق كەمىرىگە ئېسىقلىق
ئەگرى قىلىچىنى سۇغۇرۇۋالدى ـ دە، ئېگىز كۆتۈرۈپ تۇرۇپ
جاراڭلىق ئاۋازدا سۆزلىدى:
ـــ ئى باتۇرلۇقتا تەڭداشسىز ساھىبقىران باھادىرلىرىم، مەن
باھادىر ئاتام، مەرھۇم چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغاخانىڭ ۋەسىيـ
تى بويىچە سىلەرنى غەلىبىدىن ـ غەلىبىگە باشلاپ مېڭىپ،
بىزگە قارشى كەلگەن دۈشمەننىڭ بېشىغا چاقماق بولۇپ چۈـ
شۈپ، يەر ـ جاھاندا دۈشمەنلەرنىڭ قېنىنى سەل قىلىپ ئاقتۇـ
رۇشقا قەسەم ئىچىمەن ! بۇنىڭ ئۈچۈن، مەن پۈتۈن ئالەمنى تىتـ
رەتكەن ئۇلۇغ بوۋام چىڭگىزخان ھايات چېغىدا تۇزگەن ياساقلار ـ
نىڭ ھەممىسىنى ئەسلىگە كەلتۈرىمەن ! چاغاتاي ئۇلۇسىنى قۇد ـ
رەت تاپتۇرۇش ئۈچۈن پۈتۈن ئەلنى چىڭگىزخان ياساقلىرى بـ ـ
لەن ئىدارە قىلىمەن ! چىڭگىز ياساقلىرى بويىچە تۆمەن ئاغاسى،

مىڭبېشى، يۈزبېشى، ئونبېشى قاتارلىق ئەمەل ـ مەنسەپلەرنى ئەسـ
لىگە كەلتۈرۈشنى جاكارلايمەن ! قارچىغا سۈرەتلىك قىزىل تۇغ ـــ
سەلتەنەتمىزنىڭ ئالامىتىدۇر ! قىزىل رەڭگە بويالغان ئات يالـى
بىلەن باغلانغان ئۇزۇن نەيزە تۇمەن ئاغاسىنىڭ تۇغى، ئىككى تە ـ
رىپىگە كوكۇلا سېلىنغان تەبىل يۈزبېشىنىڭ ئالامىتى بولىدۇ.
پۈتۈن جەڭ ئاتلىرىنىڭ ئېگىرىنىڭ ئىككى تەرىپىگە بىردىن
ئىككى ناغرا ئېسىپ قويۇلۇشى كېرەك. سەلتەنەت مەمۇرلىرى
ئۆز ھۆكۈملىرىنى ئادالەت بىلەن يۈرگۈزۈشى، تېرىقچىلارغا رە ـ
ھىم ـ شەپقەتلىك بولۇشى لازىم. مېنىڭ سەلتەنەتىم سودا ـ
سېتىققا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ. مەن ئاھالىگە غالىب مۇڭ ـ
غۇل قوشۇنلىرىنى ئوزۇق ـ تۇلۇك، يەم ـ خەشەك، ئات ـ ھارۋا
بىلەن تەمىنلەشنى بۇيرۇيمەن ! شۇنىڭ بىلەن بىللە ھەربىر ئات ـ
لىق موڭغۇلنىڭ ئىككىدىن ئېتى بولۇشى، ساداقلىرىدا ئوقلىرى
تولۇق بولۇشى، قىلىچ، جەڭ پالتىسى، ھەربىسى ۋە ئون داندىن
يېڭىسى بولۇشىنى تەلەپ قىلىمەن. قوشۇن ۋە ئاھالە ئىچىدە
قامچا قاتارلىق جازا قورالىرىنى ئىشلىتىشنى قەتئىي مەنئى
قىلىمەن ! چۈنكى، بەگ ـ ئەمىرلىرىمنىڭ ھەربىر ئېغىز سۆزى
ئۆزىنىڭ قامچىسىغا ئوخشاش ئەھمىيەتكە ئىگە بولىمسا، ئۇنداق
بەگ ـ ئەمىر ھەقىقەتەن تۆرىلىك لايىقىتىگە لايىق ئەمەس !

پۈتۈن خالايىق ھاياجانلاندى ۋە خۇشاللىقىدىن دەۋرەپ كەتتى.
تەرەپ ـ تەرەپتىن ئاڭلىنىۋاتقان: «بارىكاللا، ئوغۇل بالا يارايسەن !
پۈتۈن دۇنيانى لەرزىگە سالغان ئۇلۇغ خاقان چىڭگىزخانىنىڭ ھە ـ
قىقىي پۈشتى بولۇشقا لايىق ئادەم ئىكەنسەن! سېنىڭ پېشىڭنى
تۇتساق، دۇنيا قولىمىزدا ! ئۆمرۈڭ ئۇزۇن بولسۇن ! مەرتىۋەڭ
تېخىمۇ يۇقىرى دەرىجىلەرگە ئۆرلىسۇن !» دېگەن ئالقىش سادا ـ
لىرى ئاسمان ـ زېمىننى لەرزىگە كەلتۈردى.

تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزىگە ئالقىش ياغدۇرىتىۋاتقان خالايىققا قول
ئىشارىتى بىلەن ھۆرمەت بىلدۈرگەندىن كېيىن، سۆزىنى يەنە
داۋاملاشتۇردى:

ـــ مەن سىلەرگە يەنە شۇنداق قەسەم بېرىمەنكى، ئېتىقادىمغا مەڭگۈ سادىق بولىمەن ۋە بۇنىڭدىن كېيىن خەلقىمنى ئاشۇ ھەقىقىي ئېتىقاد بىلەن قوراللاندۇرۇپ، چاغاتاي سەلتەنەتىنى مۇستەھكەم ئېتىقاد ئاساسى ئۈستىگە قۇرۇپ چىقىمەن ! مەن يېڭى باشتىن قۇرۇپ چىقماقچى بولغان چاغاتاي سەلتەنەتى مەرھۇم ئاتام ئېسەن بۇغاخان ۋە مەرھۇم بوۋام چاغاتاي خانلار ئۆزلىرىگە پايتەخت قىلىپ تاللىغان قۇياس ـ كۆكدالادىكى ئالمالىقنى يەنە ئۆزىگە پايتەخت قىلىدۇ ! غەلىبىلىك يۇرۇشلەر ئەنە شۇ يەردىن باشلىنىدۇ. بىز ئەنە شۇ قۇياس ـ كۆكدالادىن دۇنياغا يۈزلىنىمىز ! ئۇ يەر قىران بۇركۈتلىرىمىنىڭ تىرناقلىرى بىلەن كۆزلەردىن قان ئالغۇچى شۇڭقارلىرىمىنىڭ ھاردۇقىنى چىقىرىدىغان جايدۇر !

يېڭى چاغاتاي خانى بولۇپ سايلانغان تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ سۆزىدىن كېيىن، ھەربىر موڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇس ـ ئايماقلىرىنىڭ نامىنى چاقىرىشقا باشلىدى: «كەرەت، ئەرگىنەنۇت، قاڭلى، جالايىر، بارلاس، سۇلدۇز، دوختەۋى، دوغلات ! ... » دېگەن چۇقان ـ سۈرەنلەر يەر ـ جاھاننى قاپلىدى.

بۇ چاغدا دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى قوللىرىنى پۇلاڭلىتىپ، ھەدەپ چۇقان سېلىشۋاتقان موڭغۇللارنى تىنچلىنىڭلار، دەپ ئىشارەت قىلدى ۋە:

ـــ زېمىن ۋە كۆكنىڭ تايانچى بولغان ئۇلۇغ بۇرھانىمىز سولدېنىڭ يەر يۈزىدىكى نائىبى، ئەمىرلەر ئەمىرى، بۇرھانلار بۇرھانى، خانلار خانى ـــ چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرخان جانابىي ئالىيلىرىغا مۇبارەك بولسۇن ! ـــ دەپ خىتاب قىلدى.

مەيداندا ئوپۇر ـ توپۇر بولۇشۇۋاتقان موڭغۇللار ئەمىر بۇلاجىنىڭ ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغان بۇ سۆزلىرىنى چۈشىنىپ كېتەلمىدى ۋە نېمە دەپ مەدھىيە ئوقۇشنى بىلەلمەي، ئۇنىڭ سۆزلىرىنىڭ ئاخىرىنى تەكرارلاشقا مەجبۇر بولدى:

ـــ خان ئالىيلىرىغا مۇبارەك بولسۇن !
ـــ خان ئالىيلىرى ساق ۋە سالامەت بولسۇن !
چۇقان ـ سۇرەن يەنە ئەمىر بۇلاجىنىڭ قول ئىشارىتى بىلەن ئۇزۇپ قويۇلدى:
ـــ چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئېتىقادى ئاساسىغا زىيان يەتكۈزۈۋاتقان ئىسلام تەرغىباتىغا قارشى تۇرۇشنى گېگەن ـ لامالىرىمىز تەخىرسىز دەپ قارايدۇ ! ـــ دېدى ئۇ يېنىدا ئۆرە تۇرۇشقان موڭغۇل لاما ـ گېگەنلىرىگە قاراپ قويغاندىن كېيىن، ـــ شۇڭا بىز پېشۋالىرىمىزدىن كۆرسەتمە ئېلىپ، بۇرھان دىنىمىزنىڭ ساپلىقىنى ۋە چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئۇيۇل تاشتەك مۇستەھكەم ئىتتىپاقىنى قوغداش ئۈچۈن، يېڭىدىن چاغاتاي خانى بولۇپ سايلانغان تۇغلۇق تۆمۇرخاننىڭ قارچىغا سۇرەتلىك قىزىل تۇغنى ئاستىغا ئۇيۇشۇپ، زور نۇسرەتلەر ئۈچۈن ئاتلىنىشقا قەتئىي بەل باغلىدۇق ! بۇنىڭ ئۈچۈن، مەنكى دوغلات ئۇلۇسىبېگى، ئەمىر بۇلاجى چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ يېڭى خاقانى تۇغلۇق تۆمۇرخان نامىدىن شۇنداق پەرمان بېرىمەنكى: ھەرقايسى موڭغۇل قەبىلە ـ ئايماقلىرىدىكى ھەربىر چېدىرىدىن بىردىن ئەر كىشى لەشكەر ـ لىككە يېزىلسۇن. ئۇشبۇ خان پەرمانىنى ئورۇنلاشقا ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرلىرى ۋە ئاقساقاللىرى جاۋابكار بولسۇن. كىمكى خانىنىڭ پەرمانىنى ئورۇنلاشتىن باش تارتسا ۋە ھەربىر چېدىرىدىن بىردىن ئەر كىشىنى لەشكەرلىككە يەتكۈزۈپ بەرمىسە، مېنىڭدىن ھەرگىز ياخشىلىق كۈتمىگەي ! ئۇشبۇ خان پەرمانىنى ئورۇنلاشتىن باش تارتقان ھەرقانداق ئادەم ئىسلامىيەتكە سېتىلغان ئاسىي ھېسابلىنىپ، شۇ قەبىلىنىڭ ئاقساقىلى ياكى ئۇلۇغ ئەمىرى بىلەن بىللە ياساققا تارتىلىدۇ. ھەرگىز رەھىم قىلىنمايدۇ !
ئۇ بارلاس، سۇلدۇز قوۋمىغا دەھشەت سېلىش ئۈچۈن، بۇ گۇنكى قۇرۇلتايدا پۈتۈن چاغاتاي ئۇلۇسى بىر يەرگە جەم بولغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، بۇخارا تەرەپتىن كېلىپ، دوغلات قەبى-

لىسى ئارىسىدا ئىسلام دىنىنى ئاشكارا تەرغىب قىلغان يۈسۈپ سوپى دېگەننى ئاتقا سۆرىتىپ ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇدى...

مەيداندىكىلەر دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجىنىڭ بۇ شەپە-قەتسىزلىكىنى كۆرۈپ دىر ـ دىر تىترەشتى.

ـــ جانابىي ئۇلۇسبېگى، ـــ دەپ ژارقىرىدى بۇ چاغدا بارلاس قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىن، ـــ دۇنيانىڭ ئىشى ھەممە ۋاقىت شۇنداق بولىدۇ. ئەتىگەندە خۇشال بولساڭ، كەچقۇ-رۇنلۇقى خاپا بولىدىكەنسەن؛ بىر كۈن ئارزۇيۇڭغا يەتسەڭ، ئۈن كۈن خاپىلىق تارتىدىكەنسەن. ئى ئەمىر بۇلاجى، بىلەمسەن، ئاز بولسىمۇ زۇلۇم قىلغان كۆپىنىمۇ قىلالايدۇ. لېكىن، زۇلۇم ئاشا-سا، ئېتىقادنى ئۆزگەرتىدىغانلار كۆپىيىدۇ! نىھايەت، ھازىر مەن-مۇ، سەنمۇ ۋە باشقىلارمۇ ئەسلىدىكى بۇرھان دىنىغا بولغان ئې-تىقادىمىزدىن ۋاز كەچكىنىمىز يوق. بىراق، ھەركىمنىڭ سالمە-قىغا قاراپ تاش قويۇشنى ئۇنتۇپ قالمىغايسەن!

ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپ، يېڭىدىن سايلانغان چاغاتاي خانى تۇغ-لۇق تۆمۈرگە قاراپ قويدى.

ـــ ئېشەكنى سەمىرتسەڭ، ئېگىسىنى تېپىدۇ! ـــ دەپ تەنە قىلدى ئەمىر بۇلاجى بارلاس ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىنغا قاراپ.

ـــ ئەمىر بۇلاجى، ئېشەك تېزەك يېيىشنى ئېشەكتىن ئۆگە-نىدۇ! ـــ دەپ تەنە بىلەن جاۋاب بەردى ئەمىر قازغىنمۇ ئۇنىڭغا بوش كەلمەستىن.

ـــ ئاۋازىڭنى چىقارما!

ـــ مېنىڭ ئاۋازىم ئوغرىنىڭ ئاۋازى ئەمەس، بەلكى ئۆزۈمنىڭ ئاۋازى! شۇنداق ئىكەن، نېمىشقا سېنىڭدىن قورقۇپ ئاۋازىمنى چىقارمىغۇدەكمەن؟!

ـــ زامان بۇزۇلسا، ئاتتىن ئېشەك ئۆتۈپ كېتىدۇ، دېگەن مۇشۇ ـ دە! ـــ دەپ ئەمىر بۇلاجى باشقا ئاقساقال ـ ئەمىرلەرگە قاراپ قاقاھلاپ كۈلدى، ـــ ئەگەر يەنە مۇشۇنداق ھەددىڭدىن ئا-شىدىغان بولساڭ، نۆكەرلىرىمدىن بىرنى چاقىرىمەن ـ دە، تې-

رەڭنى تەتۇر شىلدۇرۇڭالىمەن ! مېنى قىلالمايدۇ دەپ ئويلىما، بىرەر ئۆلەرمەن نۆكىرىمۇ سېنى بىردەمنىڭ ئىچىدىلا يىغىشتۇرۇپ قويالايدۇ !

ئەمىر قازغىنىڭ باي تەمۇر باھادىر دېگەن بىر نۆكىرىمۇ مۇشۇ يىغىندا بار ئىدى. ئۇ خىرقىراپ تۇرۇپ:

— ئۇلۇغ ئەمىر ماڭا بۇيرۇق قىل، بۇ دوغلات كۇچۇكنىڭ تىلىنى ئۆز قولۇم بىلەن سۇغۇرۇۋالاي ! — دەپ ۋارقىرىدى.

سۇلدۇز قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بايان سۇلدۇزمۇ كۇچۇلا سېلىپ ئېچىتىلغان كۇچلۇك قىمىزنى ئىچىپ ئوبدانلا قىزىۋالغاندى. ئۇ بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئورنىدىن سەكرەپ تۇردى — دە:

— مېنى قويۇۋېتىڭلار ! ئەمىر بۇلاجىنىڭ ئۇسسۇگەك بۇقىنىڭ كۆزىدەك ئالايغان كۆزلىرىنى ئويۇۋالمىسام ھېساب ئەمەس ! — دەپ ۋارقىرىغىنىچە ئالدىدا تۇرغان كىشىلەرنى ئىتتىرىپ يىقىتىپ، دەسسەپ — چەيلەپ ئەمىر بۇلاجىغا قاراپ يۈگۈردى. مەيداندىكىلەر ئوپۇر — توپۇر بولۇشۇپ كېتىشتى.

مۇشۇنداق قالايمىقانچىلىق چىقىشنى كۈتۈپ تۇرغان بارلاس قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىن كۆزلىرى بىلەن ئىما — ئىشارەت قىلىۋىدى، ئەمىر بۇلاجىغا چىشىنى بىلەپ يۇرگەنلەر — نىڭ ھەممىسى يېنىدىن قىلىچلىرىنى سۇغۇرۇۋېلىپ ياغاچ سۇپىغا قاراپ ئېتىلدى.

— ھاي، تاشتۆمۇر باھادىر، قېنى سەن ! — دەپ ۋارقىراپ كەتتى ئەمىر بۇلاجى، — لەشكەرلىرىڭنى بۇيرۇپ ماۋۇ يارماسلارنى ئەدەپكە باشلاپ قوي ! بولمىسا ئەركىلەپ تايتاڭلىشىپ كېتىشىدۇ !

تاشتۆمۇر باھادىر پۇتۇن ئاۋازى بىلەن:

— قېنى يىگىتلەر! كۇچۇڭلارنى كۆرسىتىڭلار ! — دەپ بۇيرۇق بېرىپ ۋارقىرىدى تۇرغاۋۇتلارغا.

ھەش ـ پەش دېگۈچە مەيداننىڭ ئەتراپىغا ۋە خان چېدىرىنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان بەستلىك تۇرغاۋۇتلار ئېتىلىپ چىقىشتى ـ دە، بىرنەچچىسى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن دوغلات ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجىنى ھمايە قىلىشقان ھالدا خان چېدىرىنىڭ ئىچىگە ئەكىرىپ كەتتى. قالغانلىرى ئۇدۇل بارغان پېتى ئەمىر قازغىن بىلەن ئەمىر بايان سۇلدۇزنى ۋە باي تەمۇر باھادىرنى قاتمۇقات قورشۋېلىپ مىدىر ـ سىدىر قىلغىلى قويمىدى. تۇرغاۋۇتلار قورال ئىشلەتمەستىن، ئۇلارنى مۇشت ـ تېپىك ۋە قامچا بىلەن تازا ئەدەپلەپ بىردەمنىڭ ئىچىدىلا ھالىدىن كەتكۇزۇپ، ئاندىن ئاتنىڭ قىلىدىن ئېشىلگەن ئىنچىكە ئارغامچىلاردا ھەممىسىنى باغلاپ تاشلىدى.

ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى بۇگۈنكى قۇرۇلتايدا چوقۇم ۋەقە چىقىدىغانلىقىنى كۆڭلى تۇيغانىدى. شۇڭا، تاشتۆمۈر باھادىرغا تۆت مىڭ تۇرغاۋۇتنى ھېچكىمگە بىلدۈرمەي قۇرۇلتاي بولۇۋاتقان خان چېدىرىنىڭ ئەتراپىغا ئالدىن يوشۇرۇن قويۇشنى بۇيرۇغانىدى. بۇ تۇرغاۋۇتلار قۇرۇلتاي باشلىنىشى بىلەن تەڭلا، يىغىن مەيداننىڭ ئەتراپىنى قىلچە تەۋرەش چىقارمايلا قاتمۇقات قورشۋېلىپ ھېچكىمنى تالاغا چىققىلى قويمىغانىدى.

بىردەمدىن كېيىن تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ تۇرغاۋۇتلىرى قۇرۇلتاينى قالايمىقان قىلىشقا پېتىنغان ئەمىر قازغىن، ئەمىر بايان سۇلدۇز ۋە باي تەمۇر باھادىر قاتارلىق گەدەنكەشلەرنى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئالدىغا ئىتتىرىپ ئەكىردى. ئەمىر بۇلاجى بىلەن ئاقساقال شىراۋۇل دوختەۋىلەرمۇ شۇ سورۇندا ئولتۇرۇشاتتى.

ـــ تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرى مەرھۇم چاغاتاي خانى ئېسىن بۇغاخاننىڭ ۋەسىيىتىگە بىنائەن سايلانغان چاغاتاي خانىدۇر ! ـــ دېدى ئەمىر بۇلاجى ئەمىر قازغىنغا قاراپ، ـــ سېنىڭ بىلەن مەن

هەممىمىز ئۇلۇغ بوۋىمىز چىڭگىزخان هايات ۋاقتىدا تۇزۇپ چىققان ياساقلارنى كەم ـ كۈتىسىز ئىجرا قىلىشىمىز لازىم. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرى پۈتۈن چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئەڭ ئالىي هۆكۈمرانىدۇر ! بىز ئۇنىڭ بارلىق ئەمىر ـ پەرمانلىرىنى شەرتسىز ئورۇنلىشىمىز لازىم. ئالىي هۆكۈمراننىڭ پەرمانىنى ئورۇنلاشتىن باش تارتقان هەرقانداق كىشىنىڭ هالىغا ۋاي ! ئۇنداق ئادەم قانچىلىك مەرتىۋىلىك بولۇپ كېتىشىدىن قەتئىينەزەر جەزمەن ياساققا تارتقۇزۇلىدۇ ! ئۆلۈكى ئىت بىلەن قۇزغۇنغا يەم بولۇپ، چۆللەردە قەبرىسىز قېلىش ـــ چاغاتاي خانىغا قارشى تۇرغۇچىلارنىڭ كۆرىدىغان ئاقىۋىتى.

ئۇ ئەمىر قازغىن بىلەن ئەمىر بايان سۇلدۇزنى ۋە باي تەمۇر باهادىرلارنى تويغۇچە تىللاپ رەسۋاسىنى چىقارغاندىن كېيىن، تاشتۆمۇر باهادىرغا قاراپ:

ـــ هاي تاشتۆمۇر باهادىر، بىرنەچچە چۆچەك قىمىزنى كۆتۈرەلمەي، بېشى قېيىپ، خۇدىنى يوقاتقان ماۋۇ ئەمىر قازغىن بىلەن ئەمىر بايان سۇلدۇزنى ئاتقا مەهكەم تېڭىپ، كەلگەن يېرىگە ئەۋەتىۋېتىڭلار. ماۋۇ باي تەمۇر باهادىر دېگەن غالىچىنى ئات قامچىسى بىلەن ئۆلگۈدەك ساۋاڭلار. ئەقىل ئۆگەنسۇن، بۇنىڭدىن كېيىن ئۇلۇغلارنىڭ ئالدىدا نادانلىق قىلمايدىغان بولىدۇ !

تاشتۆمۇر باهادىر «خوپ !» دەپ قۇللۇق بىلدۈردى ـ دە، قولىنى شىلتىدى. تۇرغاۋۇتلار ئەمىر بۇلاجىنى ئاغزى بېسىلماي تىللاۋاتقان بارلاس ئۇلۇسبېگى، ئەمىر قازغىنى، سۇلدۇز ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بايان سۇلدۇزنى ۋە باي تەمۇر باهادىرنى سۆرىگەن پېتى تالاغا ئاچىقىپ كېتىشتى.

بۇ چاغدا تالادىكى ئوپۇر ـ توپۇرلارمۇ ئاللىقاچان بېسىقىپ، خان چېدىرىنىڭ ئالدىغا يىغىلىشىۋالغان ئادەملىرمۇ تارقىلىپ كېتىشكەنىدى.

* * *

دۆڭقىشلاقتىكى شىكارگاھتا چاقىرىلغان قۇرۇلتايدا، دوغلات ئۇلۇسىبىگى، ئەمىر بۇلاجى تۇغلۇق تۆمۈرنى چاغاتاي ئۇلۇسىغا خان قىلىپ تىكلەش مەقسىتىگە يەتكەندىن كېيىن، دوغلات خەلقى ئىچىدە خۇشاللىق ۋە بايرام تەنتەنىسى باشلىنىپ كەتتى. ئەمىر بۇلاجىغا شۇ چاغنىڭ ئۆزىدىلا ئۆزىنى تەخت تايانچى — خان ئەتكەسى دەپ ئېلان قىلىش مۇمكىنچىلىكى تامامەن مەۋجۇت ئىدى. بىراق، ئۇنىڭ ئاداققى مەقسىتىگە يېتىشى ئۇچۇن، يەنە تېخى كۆپلىگەن توسالغۇلارنى يېڭىشكە، يەنە تېخى نۇرغۇنلىغان رەقىبلىرىنى ھالاكەتكە ئۇچرىتىشقا توغرا كېلەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بارلاسلار بىلەن سۇلدۇزلار چاغاتاي سەلتەنەتىنى ئاسانلا ئۆز چاڭگىلىدىن چىقىرىپ قويۇشنى خالىمايتتى. شۇڭا، ئەمىر بۇلاجىغا ئۆز مەقسىتىگە يېتىش ئۇچۇن، ئالدى بىلەن شۇ ۋاقىتلاردىكى چاغاتاي ئېلىنىڭ ئاجىزلىققا يۈزلەنگەن ھالىتى ئىنتايىن مۇۋاپىق كېلەتتى. كېيىنچىرەك بولسا موڭغۇللاردىكى يات ئەللەرنى باش ئەگدۈرۈش روھى ئۇنىڭ ئۆز مەقسەتلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا يارىدەم بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما چىڭگىزخان بەلەن چاغاتاي خاندىن بۇيانقى موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئىنقىزارىدىن كېيىن، چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ بىرلىكىدىن ۋە مۇستەھكەملىكىدىن قىلچىمۇ ئەسەر قالمىغاچقا، گەرچە ئىسلام دىنىنىڭ تەسىر كۆرسىتىشى ئارقىسىدا چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ بىرلىكى قىسقا ۋاقىت ئەسلىگە كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما تەدرىجىي ھالدا ناھايىتى كۆپ خانلىقلارغا ۋە بەگلىكلەرگە پارچىلىنىشقا قاراپ ماڭدى ...

* * *

دوختەۋى قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى شىراۋۇل دوختەۋى

ئۇزاقتىن بېرى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن پىنھاندا خا-
لىي سۆزلىشىپ، ئۆزىنىڭ سادىقلىقىنى بىر ئىزھار قىلىش كو-
يىدا يۈرەتتى. قۇرۇلتاي كۈنى يۈز بەرگەن ئاشۇ دەھشەتلىك ۋەقە-
لەر ھېلىمۇ ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن كەتمەيتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇلۇس
بېگىلىك مەرتىۋىسىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، جەزمەن تۇغلۇق
تۆمۈرنى ئۆزىگە ئارقا تىرەك قىلماي بولمايدىغانلىقىنى سېزىپ
يەتتى ـ دە، خانىنىڭ خالىي ۋاقتىنى پايلاپ تۇرۇپ، ئاخىر بىر
كۈنى ئۇنىڭ بىلەن پىنھاندا سۆزلىشىش مەقسىتىگە يەتتى.

شۇ كۈنى ئەمىر بۇلاجى بارگاھتا نېمىشقىدۇر كۆرۈنمەيتتى.
خان چېدىرىنىڭ ئىچىدە چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزىنىڭ
ئۇيغۇر پۈتۈكچىسى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى بىلەن سۆھ-
بەتلىشىپ ئولتۇرغانىدى.

تاشتۆمۈر باھادىر خانىنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ، دوختەۋى قە-
لىسىنىڭ ئاقساقىلى شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ خان ئالىيلىرى بە-
لەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قىلىپ، تالادا كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى خە-
ۋەر قىلدى.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر شىراۋۇل دوختەۋىنىڭ نېمە دې-
مەكچى بولغانلىقىدىن ئوبدانلا خەۋىرى بار ئىدى. بىراق، شۇ-
چىۋالا ئۇزۇن مەنزىلنى بېسىپ كەلگەن بۇ قېرىسال ئادەم بىلەن
كۆرۈشمەستىنلا ئۇنى يولغا سېلىۋېتىشكە كۆڭلى ئۇنىمىدى.
شۇڭا، تاشتۆمۈر باھادىرغا ئۇنى ئۆزىنىڭ ھۇزۇرىغا باشلاپ كە-
لىشكە ئىجازەت بەردى.

ـــ ھۆرمەتلىك خاقان ئالىيلىرى، ـــ دەپ ئېگىلىپ تەزىم
قىلدى شىراۋۇل دوختەۋى، ـــ سەن مېنىڭ ئالدىمدا چوڭ بولـ-
غانلىقىڭ ئۈچۈن، سېنىڭدىن سىر ـ ئەسرارلىرىمنى يوشۇرۇپ
ئولتۇرمايمەن. ئىلگىرى ساڭا ياخشى مۇئامىلە قىلالمىغانلىقىم
ئۈچۈن بارلىق قىلغانلىرىمغا تولىمۇ ئۆكۈنىمەن ! شۇ چاغلاردا
مەن ھەتتا سېنى باشقىلارغا بېرىۋەتمەكچىمۇ بولغانمەن !

ئۇ سۆزلەۋېتىپ ئۇيغۇر باخشىسى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن

كېتىكىگە شۇبھىلەنگەندەك قاراپ قويدى.

ـــ ھۆرمەتلىك ئاقساقال، بۇنىڭدىن ئوبدان خەۋىرىم بار، ـــ دەپ ئىستىھزا بىلەن كۈلۈپ قويدى تۇغلۇق تۆمۈر، ـــ مەن سىـ نىڭ لازىم تاپقان يەردە ھەتتا ئۇچىنچى خىل قىياپەتتىكى ئادەم سۈرىتىدە ئوتتۇرىغا چىقالايدىغانلىقىڭغىمۇ ئىشىنىمەن!

ـــ ھا ـ ھا ـ ھا! ... مانا، مانا، مەن دېمىدىمۇ؟ ـــ دەپ ئۆزىنى مازاق قىلغاندەك كۈلدى شىراۋۇل دوختەۋى، مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ چىشلىرى قالمىغان كامىك ئېغىزى خۇددى قاپقاراڭغۇ چاشقان كامىرىغا ئوخشاپ قالغانىدى، ـــ توغرا دەيسەن، جانابىي خاقان ئالىيلىرى! مەن ئىلگىرىكى ئاشۇ ئىككى قېتىملىق سەـ ۋەنلىكىمنى يۇيۇش ئۈچۈن، زۆرۈر بولغان يەردە ھەتتا ئۇچىنچى بىر خىل ئادەم بولۇشىمۇ قوبۇلىدۇ! چۈنكى، پۈرسەت خۇددى كىيىم ئالماشتۇرغاندەك ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. شۇ پۈرسەتـ تىن پايدىلىنىش ئۈچۈن ـــ كەچۈرگەيسەن ـــ ئات ـ جونۇمنى، ئايماق ـ ئۇلۇسۇمنى، ھەتتا لەۋزىمنى ئۆزگەرتىپ تۇرۇشىنىمۇ ئەيىب كۆرمەيمەن!

ـــ ئات ـ جونۇڭنى، ئايماق ـ ئۇلۇسۇڭنى ئۆزگەرتىشىڭگە سېنى نېمە مەجبۇر قىلىدۇ؟ ـــ دەپ سورىدى چاغاتاي خانى تۇغـ لۇق تۆمۈر ئۇنىڭدىن يىرگىنىپ تۇرۇپ، ـــ ئات ـ جونىنى، ئاي ـ ماق ـ ئۇلۇسىنى پات ـ پات ئۆزگەرتىپ تۇرۇشقا جۇرئەت قىلا ـ لىغان كىشىنىڭ لەۋزىنى، ۋىجدانىنىمۇ چاپسان ئۆزگەرتىدىغاـ نلىقىغا ئىشىنىمەن!

بۇ چاغدا چاغاتاي خانىنىڭ سۆزىدىكى ئاچچىق ئىستىھزانى چۈشەنگەن شىراۋۇل دوختەۋى ئالاق ـ جالاق بولۇپ ئەتراپقا قاـ رىدى.

تۇغلۇق تۆمۈر يىرگەنگەندەك قىلىپ قولىنى شىلتىدى. بۇ ئۇنىڭ قوبۇل ۋاقتى تۈگىدى، ئەمدى كەتسەڭ بولىدۇ، دېگىنى ئىدى. شىراۋۇل دوختەۋى خانىنىڭ ھۇزۇرىدىن سالپايغان پېتى چىقىپ كەتتى ...

*　　*　　*

قۇرۇلتاي بولۇپ ئۇچ ئاي ئۆتۈپ بىر كۈنى چۈشتىن كېيىن، مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى دىۋان خاستا پۈتۈكچىلىك ئىشى بىلەن مەشغۇل بولۇپ ئولتۇراتتى. چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر كەيپى چاغ هالدا دىۋان خاسقا كىرىپ كەلدى.

ــ خاقان ئالىيلىرىغا مەندىن سالام ! ــ دەم تەزىم قىلدى تۇغلۇق تۆمۈرنى كۆرۈپ مەۋلانا ئىتتىك ئورنىدىن تۇرۇپ.

ــ هۆرمەتلىك مەۋلانا، تۇزۇت قىلمىغايسەن، ئولتۇرۇپ ئىشىڭنى قىلىۋەرگەيسەن، ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر ئۇستازىغا، ــ سەن بىلەن سۆھبەتلىشەي دەپ قېشىڭغا كىرىۋىدىم. خان چېدىرىدا ئۇلۇس بېگىنىڭ كۆز ـ قۇلاقلىرى كۆپ، پىنهان ئەمەس. شۇڭا، ئۇدۇللا مۇشۇ يەرگە كەلدىم. ئارتۇقچە بىزاۋىتە بولمىغايسەن.

ــ مەرهەمەت، خاقان ئالىيلىرى، قولۇم كۆكسۈمدە، ــ دېدى مەۋلانا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇپ، ــ سۆھبىتىڭگە هەر ۋاقىت تەييارمەن !

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى خانىنىڭ سۆز باشلىشىنى كۈتۈپ جىم تۇردى. دىۋان خاستا بىرپەس جىمجىتلىق هۆكۈم سۈرىدى.

ــ ئى هۆرمەتلىك ئۇستاز، مەجلىس كۈنىدىكى ۋەهشىيلىكىنى كۆردۈڭ، ــ دېدى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئارىلىقتىكى سۆكۈناتنى بۇزۇپ، ــ ئەمىر بۇلاجى تەرىپىدىن ئۆلۈمگە بۇيرۇلغان بۇخارالىق مۇسۇلمان ئۆلىماسىنىڭ ساپ قېنى ماڭا مۇسۇلمانلىقتىن ئارتۇق دىنۇدىيانەت، سىرۇسىنائەت ۋە ئىلمۇهىكمەت يوق ئىكەنلىكىنى تونۇتتى. بىراق، بىلمىدىمكى، ئاشۇ بۇخارالىق مۇسۇلمان ئۆلىماسى ئۇلۇسبېگىدىن بىر قوشۇق قېنىنى تىلگەن بولسا، ئۇلۇس بېگى بەلكىم رەهىم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرمىگەن بولاتتىمىكىن؟

— ئى خاقان، سەن «جاندىن كەچمىگۈچە جانانغا يەتكىلى بولماس» دېگەن گەپنى ئاڭلىمىغانمۇ؟ بۇخارالىق مۇسۇلمان ئۆ-لىماسى ھەقتائالا يولىدا ئۆلمەكنى ھاياتتىن ئەلا بىلگەنلىكى ئۈچۈن ئۆلۈمگە باش ئەگمىدى. بىلەمسەن، ئۇنىڭ نەزىرىدە شۇ دەقىقىنىڭ ئۆزى جان تەسەددۇق قىلىدىغان چاغ ئىدى. ئەمىر بۇلاجى دېگەن رەھىمسىزنىڭ ئۆزىگە زۇلۇم قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپ، ئۇنىڭغا يەنە تەزىم قىلىش ۋە چىراي ئېچىش، ئۇ-نىڭدىن ئۆزىگە رەھىم - شەپقەت تىلەش — ۋىجدان جۇملىسىدىن ئەمەسلىكى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى.

— ھاياتلىق يولىنى تاشلاپ قويۇپ، ماماتلىق يولىنى تاللا-شىغا ئۇنى نېمە مەجبۇر قىلغاندۇ؟

— چىن ئېتىقاد! — دېدى مەۋلانا تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ سۆزىگە جاۋابەن، — ھەقتائالاغا بولغان چىن ئېتىقاد ئۇنى ھاياتلىق، ن-جاتلىق يولىنى تەرك ئېتىپ، ئۆلۈم يولىنى تاللاشقا مەجبۇر قىلغان!

— سۆزۈڭ تامامەن توغرا، كىشىلەرنىڭ ئېتىقادى سۇسلا-شىپ كېتىۋاتقان بۇگۈنكى كۈندە، ئۆز ئېتىقادى يولىدا قۇربان بولۇش نېمىدېگەن ئالىيجانابلىق - ھە؟!

— ئى ھۆرمەتلىك خاقانىي ئەزەم، بۇ ھەقىقەتنى تونۇپ يېتە-لىگەن بولساڭ سەندىن تېخىمۇ چوڭ ئۇمىد كۈتكىلى بولغۇدەك!

— ئى ھۆرمەتلىك مەۋلانا، قانداق دەيسەن؟

— سەن ھېلى «كىشىلەرنىڭ ئېتىقادى سۇسلىشىپ كېتىۋا-تقان»لىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتتۈڭ، — دېدى مەۋلانا شەيخ جالال-دىن كېتىكى ئويچان كۆزلىرى بىلەن ئۇنىڭغا تىكىلىپ تۇرۇپ، — قەيەردە كىشىلەرنىڭ ئېتىقادى سۇسلاشقان بولسا، شۇ يەردە مەن-ۋى بوھران يۈز بەرگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن! ھالبۇكى، تەن سالامەتلىك بىلەن سېلىشتۇرغاندا مەنۋى بوھراننى بىر تۇرلۇك كېسەللىك ھالىتى، دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ. بىراق، بى-غەم - ئاڭقاۋلىق بىلەن سېلىشتۇرغاندا، مەنۋى بوھران بىر

خىل ھاياتىيلىقتىن دېرەك بېرىدۇ ! مۇبادا بىر ئادەم، بىر گۇ-رۇھ، بىر ئۇلۇس، بىر مىللەت مەنىۋى بوھرانغا پېتىپ قالغان بولسا، ھېچبولمىغاندا بۇ ئادەم، بۇ گۇرۇھ، بۇ ئۇلۇس، بۇ مىل-لەتنىڭ بىرقەدەر مەنىۋى يۈكسەكلىككە يېتىش ئۈچۈن ئىزدى-نىۋاتقانلىقىنى، بۇ ئىزدىنىش جەريانىدا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ بوھرانغا پېتىپ قالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. مۇبادا مەلۇم بىر دەۋران بوھرانغا پېتىپ قالغان بولسا، بۇ دەۋراندا ياشاۋاتقان ھەربىر ئادەم بوھران بىلەن ئاڭقاۋلىق ئىچىدە بىرسىنى تاللاشقا مەجبۇر بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا پەقەت ئۇلۇس ـ مىللەتنىڭ سەرخىللىرىلا دەۋران بوھراننىڭ ئاچچىق ئاغرىق ئازابىنى ھېس قىلىپ يېتەلەيدۇ !

نىھايەت، مەنىۋى بوھران ئەڭ ئېغىرلاشقاندا، ئېتىقاد بوھرا-نىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. چۈنكى، مەنىۋى بوھران ئېغىرلاش-قاندا، كىشىلەرنىڭ پۈتكۈل تۇرمۇش قارىشىغا يېتەكچىلىك قى-لىدىغان تۈپ ئېتىقادىنى يىمىرىپ تاشلايدۇ ! ئەسلىدە يۈكسەك قىممەتكە ئىگە دېيىلىپ كېلىۋاتقان كونا ئېتىقاد ئۆز قىممىتى-نى يوقىتىپ قويىدۇ. شۇڭا، مۇشۇنداق مۇھىت ئىچىدىكى ھەر-قانداق بىر ئېتىقاد تۈزۈلمىسى ئاستىدا ھەقىقىي ئېتىقاد پەقەت ئاز ساندىكى بىر بۆلەك ئادەملەرگىلا مەنسۇپ بولغىنىدەك، مەن-ۋى بوھران يۈز بەرگەن ھەرقانداق دەۋر ۋە مىللەتتە مەنىۋى بوھراننىڭ تەسىر كۈچىنى ھەقىقىي ھېس قىلىپ يېتىش پەقەت ئاز ساندىكى مۇنەۋۋەر كىشىلەرگىلا مەنسۇپ بولىدۇ !

ـــ شۇنداق، بۇ ھەقىقەتنى مەنمۇ ھېس قىلدىم، ـــ دېدى چا-غاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر قاتتىق تەسىرلەنگەن ھالدا، ـــ چىن ئېتىقاد خۇددى ئادەمنىڭ ئومۇرتقىسىغا ئوخشايدۇ، ئېتىقادسىز ئادەم گويا ئومۇرتقىسىز ئادەم.

ـــ ناھايىتى توغرا ئېيتتىڭ، ئى خاقانىي ئەزەم، ـــ دەپ ئۇ-نىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى مەۋلانا، ـــ شۇڭا چىن ئىنسان ئۆزىنى ھەممىدىن ئاۋۋال ھەقىقىي ئېتىقاد بىلەن قورالاندۇرۇشى كې-

رەك. شۇنداق قىلغاندىلا كىشى مەڭگۈ ئاداشمايدىغان بولىدۇ. قە-
دىمكى زامانداا ياشىغان بىر ھۆكۈما شاگىرتلىرىغا دەرس ئۆتىۋۆ-
تىپ، شىرە ئۇستىدىكى بىر لوڭقىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ مۇنداق
دەپتۇ:

— شىرە ئۇستىدە تۇرغان بۇ لوڭقا ھازىر قۇرۇق، بىز ھازىر
ئۇنىڭ ئىچىنى تاش بىلەن تولدۇرايلى!

ئۇ شىرە ئۇستىدە تۇرغان ھېلىقى لوڭقىنىڭ ئىچىگە قوش
مۇشتەك، قوش مۇشتەك تاشلارنى بىر - بىرلەپ سالغىلى تۇ-
رۇپتۇ. ئاخىر لوڭقىنىڭ ئىچى ھېلىقى تاشلار بىلەن لىق تولۇ-
تۇ. ئۇ شاگىرتلىرىدىن:

— لوڭقىنىڭ ئىچى لىق تولدىمۇ؟ — دەپ سوراپتۇ. شاگىرد-
لىرى:

— شۇنداق، ئىچى لىق تولدى! — دەپ جاۋاب بېرىشىپتۇ.
ھۆكۈما:

— شۇنداقمۇ؟ ئۇنداق بولسا لوڭقىنىڭ ئىچىگە يەنە باشقا
نەرسىلەرنى سېلىش مۇمكىنمۇ، يوق، سىناپ كۆرەيلى! — دەپتۇ -
دە، لوڭقىنىڭ ئىچىگە مېغىزدەك - مېغىزدەك ئۇششاق تاشلارنى
سېلىپ، لوڭقىنى مىدىرلىتىپتىكەن، ھېلىقى ئۇششاق تاشلارمۇ
لوڭقىنىڭ ئىچىدىكى يوغان تاشلارنىڭ ئارىلىقىغا سىغىپ كې-
تىپتۇ.

— ئەمدىچۇ، لوڭقىغا يەنە باشقا نەرسە سىغامدۇ، يوق؟ — دەپ
سوراپتۇ ئۇ شاگىرتلىرىدىن.

— يەنە سىغىشى مۇمكىن، — دەپ جاۋاب بېرىشىپتۇ شا-
گىرتلىرى تازا ئىشەنچ قىلالماي.

— ناھايىتى ياخشى دېدىڭ، — دەپتۇ ھۆكۈما. ئاندىن لوڭقە-
نىڭ ئىچىگە ئاستا - ئاستا قۇمنى قۇيۇشقا باشلاپتۇ. قۇم لوڭ-
قىنىڭ ئىچىدىكى چوڭ - كىچىك تاشلارنىڭ ئارىلىقىدىكى بوش-
لۇقلارنى پۈتۈنلەي تولدۇرۇپتۇ.

بۇ چاغدا ھۆكۈما:

ـــ لوڭقىنىڭ ئىچىدە ئەمدى بوشلۇق بارمۇ، يوق؟ ـــ دەپ سوراپتىكەن، شاگىرتلىرى:

ـــ يەنە بوشلۇق بولۇشى مۇمكىن، ـــ دەپ جاۋاب بېرىشىپ-تۇ.

بۇ چاغدا ھېلىقى ھۆكۈما بىر چەينەك سۇنى تاش، شېغىل ۋە قۇم بىلەن تولدۇرۇلغان ھېلىقى لوڭقىغا قۇيۇشقا باشلاپتۇ. ئاستا-ئاستا قۇيۇلغان بىر چەينەك سۇمۇ ئاخىر ھېلىقى لوڭقىغا سىغىپ كېتىپتۇ.

ھۆكۈما شۇنداق دەپتۇكى:

ـــ بۇ ھادىسە نېمىنى چۈشەندۈرىدۇ؟ قېنى قايسىڭلار جاۋاب بېرەلەيسىلەركىن؟

ـــ بۇ ھادىسە ۋاقىت قانچە قىس بولغان تەقدىردىمۇ تىرىشسىلا، قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە يەنە نۇرغۇن ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ! ـــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ شاگىرتلىرى.

ـــ ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس، ـــ دەپتۇ ھۆكۈما شاگىرتلىرىنىڭ جاۋابىنى قوبۇل كۆرمەي، ـــ بۇ ھادىسە ئۆز ئىچىگە ئالغان تېرەن مەنە بىزگە ئەگەر لوڭقىغا ھەممىدىن ئاۋۋال يوغان تاشلارنى سىغدۇرۇۋالمايدىغان بولسا، بۇ نەرسىلەرنىڭ ھېچقايسىسىنى لوڭقىغا سىغدۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. يەنە بۇ ھادىسە بىزگە كىشىلىك تۇرمۇشتىن ئىبارەت بۇ چوڭ «لوڭقا»نى «چوڭ تاش» بىلەن ئاۋۋال تولدۇرۇۋېلىش لازىملىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇنداق بولسا كىشىلىك تۇرمۇشتىكى «چوڭ تاش»لار نېمىدۇر؟ كىشىلىك تۇرمۇشتىكى «چوڭ تاش» ـــ ئېتىقادىمۇ ياكى ئىلىم ـ ئېرپانمۇ ۋە ياكى غايىمۇ؟ ئېسىڭلاردا بولسۇنكى، ئادەم ھەممىدىن ئاۋۋال كىشىلىك تۇرمۇشتىكى ئاشۇ «چوڭ تاش»لار مەسىلىسىنى ياخشى بىر تەرەپ قىلىۋېلىشى لازىم، بولمىسا، ئۆمۈرۋايەت پۇشايمان بىلەن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ ...

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ بۇ قىسقىغىنا ھېكايە-سىدىكى تېرەن مەنە تۇغلۇق تۆمۈرنى قاتتىق تەسىرلەندۈردى. شۇڭا:

— بارىكاللا، ئى ھۆرمەتلىك ئۇستاز، ئەقىلىڭگە! — دەپ ماختاپ كەتتى ئىختىيارسىز ھالدا، — مەن سېنىڭ دېمەكچى بولغانلىرىڭنىڭ ھەممىسىنى چۈشىنىپ تۇرۇپتىمەن. شۇنداق، مەن دەۋران بوھرانلىرىنىڭ پۈتۈن سىناقلىرىغا بەرداشلىق بېرىش ئۈچۈن ئۆزۈمنى ھەممىدىن ئاۋۋال چىن ئېتىقاد بىلەن قوراللاندۇرغايمەن!

— ئىلاھا، دېگەنلىرىڭ قۇتاتسۇن، ئى خاقانىي ئەزەم! — دەپ مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ئۇزاق - ئۇزاق دۇئا قىلىپ توختىمىدى ...

نەزم

يىللار چەكسىز، پايانى يوق، ھايات ئۇزۇن،
جاھاندا خەلق بېشىمىزدىن ئۆتمەك ئىستەر.
قولدىن - قولغا ئۆتۈپ شاھلىق بىزگە يەتتى،
بىزدىن يەنە باشقا قولغا شۇنداق ئۆتەر.

— شەيخ سەئىدى

ئونىنچى باب

«مەھدى ئاخىرقى زامان»

«كەبىدىن ئەبۇجەھىلمۇ چىقىدۇ،
بۇتخانىدىن ئىبراھىممۇ چىقىدۇ.»
ـــ مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان: «تارىخى رەشىدىي»

مىلادىيە 1349 ـ يىلى ئەتىياز.

ئاقسۇدىكى دوغلات ئۇلۇسىنىڭ مەشھۇر يايلاقلىرىدىن بىرسى بولغان بوزدۆڭ قىرلىرىدا يېڭى قىمىز چىققان چاغ ئىدى. ئەتىياز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، موڭغۇللارنىڭ ئەنئەنىۋى ئادەتلىرى بويىچە، دوغلات قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇس بېگى ئەمىر بۇلاجى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ شەرەپ بىلەن چاغاتاي ئۇلۇسىغا خان بولغانلىقىنى تەبرىكلەپ كاتتا مەرىكە ئۆتكۈزدى.

زىمىستان قىشنىڭ قاتتىق سوغۇقلىرىغا چىدىيالماي قاتتىق مۇزلاپ كېتىشكەن مەھەللە ـ ئېتىزلار، دەريا ساھىللىرى، تاغ ـ ئېدىرلار، ساي ـ ئېقىن بويلىرى قۇياش ئىللىتىقان بۇ باھار پەسلىدە قىشلىق ئۇيقۇسىدىن تېخى يېڭىلا ئويغىنىشقان بولۇپ، قىزىل، قارا، ئاق، سېرىق، كۈل رەڭ، سۆسۈن، ھال رەڭ ۋە ئالـ لىقانداق رەڭلىك گۈل ـ چېچەكلەر بىلەن ياسىنىشىپ، قىشچە توڭلاپ ئاران ۋىسالىغا يېتىشكەن ئاشقىلىرىغا يېڭى ھايات، يېڭى ئۇمىد بېغىشلىغانىدى. زىمىستان سوغۇقلىرىدا قايسىبىر گۆر تەگلىرىدە، يارداڭلىق تۆشۈكلىرىدە ۋە قاراڭغۇ تاغ ئۆڭكۈرلىرىـ

ده مۇگدەپ چىقىشقان قۇشقاچلار، سۇڭگۇچلەر، تورغايلار، سېرىق قۇشقاچ، قارلىغاچ ۋە باشقا نۇرغۇنلىغان قۇشلار ئۆز تۇركۇملىرى بىلەن كۆكەرگەن دەرەخلەرنىڭ شېخىغا قونۇۋېلىشىپ، ۋىچىر ـ ۋىچىر، چۇۋۇر ـ چۇۋۇر سايراپ كۈلۈشەتتى، يەر يۈزىنى قاپلىغان يېشىل مەخمەلدەك ئوت ـ چۆپلەر ئارىسىدا چېچەك گىلەملىرى ـ نىڭ ئۇستىنى سۆيۈپ يالىشاتتى، يېتىپ چوقۇشاتتى، لىكىلداپ سەكرەپ ئۇچۇشاتتى. يېشىللىقتا چۆمگەن دەل ـ دەرەخلەرنىڭ شاخلىرى ئارىسىدا تىنماي شوخ ـ شوخ سايرىشىۋاتقان كاكـ كۇكلارنىڭ «كاككۇك ـ كاككۇك» دېگەن ئاۋازلىرى يىراق ـ يېـ قىنلاردىن ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

يېشىللىقتا پۈركەنگەن بوزدۆڭ قىرلىرى قويۇق ئورمان بىلەن قاپلانغانىدى. كۆككە تاقاشقان شەمشاد، قارىغايلارنىڭ شاخلىرى ئاسمانغا قاراپ بوي سوزغانىدى. قوۋزاقلىرى سويۇلۇپ چۈشكەن شەمشادلارنىڭ غولىدىن قاياناپ چىققان دېۋىرقاينىڭ چۈچۈمەل ھىد ـ پۇراقلىرى ئادەمنىڭ بۇرنىغا گۈپۈلدەپ پۇراپ تۇراتتى.

شەرقتىكى ئاقباش تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارقىسىدىن خۇددى سەكرىگەندەكلا بالقىپ چىققان ئەتىگەنكى قىزىل قۇياش پايانسىز بوزدۆڭ تۆپىلىكىنى قىپقىزىل شەپەق نۇرىغا چۈمكىگەنىدى. گۈلدۇرلەپ ئېقىۋاتقان تاراڭ دەرياسى بويىغا تىكىلگەن نۇرغۇن ئاقئۆيلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ تۇۋرۇكى مانا مەن دېگەندەك ئالتۇن قۇببىسىنى كۆككە تىرىگەن، ھەيۋەتلىك سېرىق خان چېدىرى مەغرۇر كېرىلىپ تۇراتتى. بۇ يەر ئاجايىپ ھاۋالىق بولۇپ، تۆپىلىكنىڭ ئېتەكلىرىدىكى بۇلاقلاردىن ئېقىپ چىققان تارام ـ تارام ئېرىقلاردا سۇزۇك سۇلار ھەر تەرەپكە بۇلـ دۇقلاپ ئېقىپ تۇراتتى. يانباغىرلاردا رەڭگارەڭ لەيلىگازاقلار بەس ـ بەس بىلەن ئېچىلىپ كېتىشكەنىدى، چىمەنلىكتە جان ـ جا ـ نىۋارلار يېقىملىق ئاۋاز بىلەن سايراشماقتا ئىدى. كۆك شەھىرى ـ نىڭ نۇرلۇق مەشئىلى بولغان ئالەمنى يورۇتقۇچى قۇياش نەيزە بويى ئۆرلىگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ سېخىي نۇرىنى يەر ـ جا ـ

هانغا تەكشى سېپىشكە باشلىدى. بۇ چاغدا موڭغۇللارنىڭ دوغلات، كەرەت، ئەرگىنەنۇت، قاڭلى، جالايىر، سۇلدۇز، بارلاس ۋە دوختەۋى قەبىلىلىرىنىڭ مىڭبېشى، تۇمەنبېگى، ئەمىرۇل - ئۇمەرالىرى ۋە ئۇلۇس بەگلىرى بولغان ئەئيانى مەملىكەت قاتارلىق سەلتەنەت تۇۋرۇكلىرى ئۆز مىڭلىقلىرى جايلاشقان قاتار - قاتار ئاق ئۆيلەردىن قۇرۇلتايدا يېڭىدىن چاغاتاي خانى بولۇپ سايلانغان تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ ئالتۇن قۇببىلىك سېرىق خان چېدىرىغا قاراپ ئات چاپتۇرۇپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ ئاردىسىدا چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ ئۆگەي ئاتىسى، دوختەۋدىلەرنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرى شىراۋۇل دوختەۋنەمۇ بار ئىدى. باشقا موڭغۇللارمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن توپ - توپ، سانجاق - سانجاق، تۇتۇن - تۇتۇن، چېدىر - چېدىر، گۇرۇھ - گۇرۇھ ۋە يار - دوست بولۇشۇپ تارتۇق - پىشكەش، سوۋغا - سالاملار بىلەن كېلىشكە باشلىدى.

بۇ چاغدا بىردىنلا كاناي - سۇنايلارنىڭ «غارت - غۇرت» قىلىپ ئەلەملىك زارلىغان ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ، تەبىل - ناغرىلار گۈمبۈرلەپ چېلىنىپ، ئەتراپنى گۇلدۇرلىگەن ھەيۋەتلىك سادا قاپلىدى. بۇ ئەتىگەندىن بېرى كىشىلەر تەرەپ - تەرەپتىن ئات سالدۇرۇپ كېلىپ يىغىلىۋاتقان سەلتەنەتلىك مەرىكىنىڭ باشلانغانلىقىنىڭ نىشانى ئىدى.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ سېرىق رەڭلىك خان چېدىرىنىڭ ئالدىدىكى كەڭ مەيدانغا يىغىلغان موڭغۇللار ئادەت بويىچە ھەممىسى بەللىرىدىكى پوتلىرىنى يېشىپ بوينىغا ئېسىشىپ، يەرگە تىزلىنىپ ئولتۇرۇشۇپ، شەرقتىن كۆتۈرۈلگەن قۇياشقا باش ئۇرۇپ چوقۇنۇشقا باشلىدى. لاما - باخشىلار ئادراسمان ۋە ئارچا يوپۇرماقلىرىدا ئىسرىق سېلىپ، گەردىشگە تۇتقۇچ ساپ بېكىتىلگەن شامان داپلىرىنى چېلىشىپ موڭغۇللارنىڭ خۇداسى سولدېغا سىغىناتتى:

ـــ ئى قۇدرەتلىك بۇرھانىمىز سولدې، ئالدىمىزدا بىزگە

نۇسرەت، لەشكەرلىرىمىزگە قۇدرەت ئاتا قىلغايسەن. يولىمىزدا بىزنى توراپ تۇرغان ماڭغۇسىنىڭ ھالىنى خاراب ئەيلىگەيسەن ! ... مۇقەددەس چىڭگىزخانىنىڭ ئۆز قوۋمى بولغان موڭغۇللارنىڭ مەرھەمىتىنى ئۇستۇن قىلغايسەن. نەبۇۋۋەت تاجىنى كىيىپ، سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغان خاقانىمىز تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ قۇدرىتىنى چەكسىز قىلغايسەن ! بۇ ئۇلۇغ مەرىكىگە قاتناشقان بارلىق بەگ ـ ئەمىرلەر قۇرۇلتايدا بىر ئېغىزدىن سايلاپ چىققان يېڭى خانىمىز تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ نۇسرىتىنى يۇقىرى قىلـ غايسەن! ئۇ چىڭگىزخانىنىڭ يېڭىلمەس تۇغىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، جاھانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن سانسىز موڭغۇل قوشۇنىنى باشلاپ پۈتكۈل دۇنيانى بويسۇندۇرغاي ! ...

موڭغۇللارنىڭ ئۇلۇغلىرى قۇياشقا چوقۇنۇش مۇراسىمىنى ئۆتكۈزۈپ بولۇشقاندىن كېيىن، خان چېدىرىنىڭ ئالدىدىكى كەڭ مەيدانىنى بويلاپ تۇتاش سىلىنغان تېكمەت كىگىزلەرنىڭ ئۇستىدە ئۆز قەبىلە ـ ئۇرۇقلىرى ۋە ئۆز مەرتىۋە ـ دەرىجىلىرى بويىچە باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇشاتتى. چاكار ـ قۇللار ئۇلارنىڭ ئالدىغا قويۇلغان پاكار ـ پاكار شىرەلەرنىڭ ئۇستىنى بىرپەسنىڭ ئىچىدە نازۇنېمەتلەر بىلەن تولدۇرۇشتى. ئۇلار تەكەللۇپسىزلا ئىچىشۋازلىقنى باشلىۋەتتى. تويغۇچە يېيىشىپ، كۆچۈلا سىلىپ كۆچىلەندۇرۇلگەن كۆچلۇك بوز ـ قىمىزدىن بىرھازاغىچە ئىچىشىپ تازا قىزىشىۋالغاندىن كېيىن، بىر ـ بىرىنى مازاق قىلىشىپ، گەپ ـ سۆزدە چۇشۇرۇشۇشكە باشلىدى. ئۆز ئۇلۇس ـ قەبىلىسى، ئۇرۇق ـ ئايماقلىرى بويىچە ئولتۇرۇشقان موڭغۇل بەگ ـ ئەمىرلىرى قوشنا قەبىلىلەردىن كەلگەنلەرنى ئۆزئارا مازاق قىلىشاتتى:

ـــ ھە سەن قاڭلى قەبىلىسىدىن ئىكەنسەن ـ دە ! ـــ دېيىشەتتى ئۇلار، ـــ تۇرقۇڭدىنغۇ چىقىپ تۇرىدۇ، قاڭلىلار ئەتىدىن كەچكىچە كۆيىگە مىلىنىپ يۇرىسىلەر. شۇڭا، ئۇتلىۋەتكەن كالىلىغا ئوخشايسىلەر ... ھوي سەن كەرەتمۇ؟ كەرەتلەرنى بىز ئوبدان

بىلمىز، تۆگىگە مىنىۋېلىپ تۆگە ئىزدەيدىغان خەقنۇ سىلەر؟! ... جالايىرمەن دېدىڭمۇ؟ ۋاي ـ ۋۇي خۇددى جالايىرلارنىڭ كىملىكىنى بىلمەيدىغاندەكلا قىلىپ كەتتىڭغۇ؟ سەن خەق بېلىگە قىستۇرۇۋالغان قامچاڭلارنى ئۇنتۇپ قېلىپ بىر كۈن ئىزدەيدىغان خەق سىلەر ... سەن ئۆزۈڭنى سۈلدۈز دەپ يۈرەمسەن تېخى؟ قاچاندىن بېرى تىلىڭ خۇددى تۆگە قوڭغۇرىقىدەك چاپسان ـ چاپسان جاڭگىرلاپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدى هوي؟ ! بىلمىز سەن سۈلدۈزلارنى، سەن خەق بىغەملىكىڭدىن ئوغرىلاپ مىنىپ كەلگەن ئاتنىڭ ئۈستىدە ئۇخلاپ قېلىپ، ئۇ ئات بۇرىلىپ ئىگىسىنىڭ ئۆيىگە قايتىپ بارغاندا، ئاتنىڭ ئىگىسىگە تۇتۇلۇپ قالىدىغان ئات ئوغرىلىرىغۇ؟ !

ـــ ها ـ ها ـ ها ! ... ـــ ئۇلار ئۇچىيى ئۇزۇلگۈدەك كۈلۈشۈپ، قانغۇچە مەززە قىلىشاتتى.

مەرىكە سورۇنىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا قويۇلغان ئالتۇن چېرىگىن[1] ئۈستىدە قۇرۇلتايدا يېڭىدىن چاغاتاي خانى بولۇپ سايلانغان تۇغلۇق تۆمۈرخان ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدا ئۈستازى، ئۇيغۇر پۈتۈكچىسى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى، ئۇنىڭ سول تەرىپىدە تۆت قاتلاپ سېلىنغان ئاق كىگىز ئۈستىدە دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى ئۆز مەسلەكداشلىرى بىلەن ئۇچلۇق قالپاقلىرىنى ئالدىغا قويۇشۇپ خاتىرجەم يايرىشىپ ئولتۇرۇشاتتى. قۇياشنىڭ نۇرى ئۇلارنىڭ ئۈزۈن كوكۇلا قويغان باشلىرىدا پارقىراپ ئوينايتتى. ئالدىدىكى شىرە ئۈستىدە چۆچەكلەردىكى ئاچچىق كۆك چايدىن هور كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى. ئۇچ پۈتلۇق چىلمنىڭ ئىسى ئۇلارنىڭ ئۈستىدە لەيلەپ يۈرەتتى.

ياش چاغاتاي خانىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇرغان دوختەۋى ئۇلۇسنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرى شىراۋۇل دوختەۋى سورۇن ئەهلى ئىچىدە هەممىدىن قېرىسى بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ روهى ئۈستۈن،

① چېرگىن ـــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «كۆرس، تەخت» دېگەن مەنىدە.

كەيپى چاغ بولۇپ، چىرايىدا خۇشاللىق جىلۋە قىلاتتى. ئۇ كۆ-چۈلا سېلىپ ئېچىتىلغان قىمىزنى كۆپ ئىچىپ قىزىۋالغانلىقىتىن، ياش خانىمنىڭ ئوڭ تەرىپىدە گىدىيىپ ھېچكىمنى كۆزگە ئىلماي ئولتۇرغان دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجىغا چېقىلىشقا باشلىدى:

— مەن ئەمىر شىراۋۇل دوختەۋى ئۇلۇغ خانىمنىڭ ئەتكەسى ۋە ئۇنى كىچىك چېغىدىن تارتىپ بېقىپ تەربىيەلىگەن ئۆگەي ئاتىسى تۇرسام، ئۇلۇسبېگى مەن بولماي، قانداقسىغا سەن ئۇلۇسبېگى بولغۇدەكسەن؟!

ئۇنىڭ تۇلۇمدىن توقماق چىققاندەك تۇيۇقسىز ئېيتقان بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ موڭغۇل بەگلىرىنىڭ ۋارقىراش ـ جارقىراشلىرى چىپچىدە بېسىلىپ قالدى. بۇ چاغدا دوختەۋى ئۇلۇسىنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرى شىراۋۇل دوختەۋى ئۆزىنى بۇ مەرىكىدىكى ئەڭ چوڭ ئادەم دەپ چاغلاپ قالدىمۇ قانداق؟ خالايىق ئالدىدا ئوبدان ئىككى ئېغىز سۆز قىلماق بولۇپ ئورنىدىن تۇرۇۋېدى، تەبىل ـ دۇمباقلار گۈلدۈرلەپ، كاناي ـ سۇنايلار قايتىدىن چېلىنىشقا باشلىدى. نائىلاج، ئۇ يەنە ئۆز ئورنىدا ئولتۇرۇپ قالدى.

— ھۆرمەتلىك ئاقساقال، — دېدى ئەمىر بۇلاجى تېرىكىپ، — ئۇلۇسبېگىلىك مەرتىۋىسى ماڭا ئۆز ئاتامدىن مىراس قالغانىدۇر. ئۆز ئاتامدىن قالغان بۇ تەۋەررۈك مەرتىۋە ئەلۋەتتە ماڭا تەئەللۇقتۇر. سەن «مىراستىن مۇشت تەگسىمۇ ئال» دېگەن ماقالنى ئاڭلىمىغانمۇ؟

شىراۋۇل دوختەۋى ئۇنىڭغا ئالىيىپ قارىدى. ئۇنىڭ ئېيتقان سۆزى خالا ـ خالىماس پاراڭلىشىۋاتقان دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجىنىڭ پايدىسىغا كېلىپ چىقتى.

— ئەمىر بۇلاجى، ئىتنى ئۆلتۈرگەن كۆمىدۇ. سېنىڭ ئاتاڭدىن قالغان ھەققىڭنى كىم ئالغان بولسا، شۇ ساڭا قايتۇرىدۇ! تاپىڭنى ياش خانىمزىغا ئارتىشىڭغا يول قويۇلمايدۇ!

— ھاي، ھاي، سېغىزخانەدەك تولا شاراقلاۋەرمىگىنە! — دەپ

رەددىيە بەردى ئەمەر بۇلاجمۇ بوش كەلمەستىن، ـــ تۇغلۇق تۆ-مۇرخاننى خان قىلغان كىم، بىز دوغلاتلار ئەمەسمۇ؟ شۇنداق ئە-كەن، خاننىڭ ماڭا ئاتامدىن قالغان يەتتە تۇرلۇك مەنسەپكە يەنە ئىككى تۇرلۇك مەنسەپنى قوشۇپ، جەمئىي توققۇز تۇرلۇك مەن-سەپنى جۇلدۇ جاساق قىلىپ بەرگەنلىكى ھەق بولدى، دېمەسلە-كىڭگە نېمە ئامالىڭ بار ئىدى؟

ـــ ھاي، ھاي، ئەمەر بۇلاجى، ـــ دەپ ئۇنى مەسخىرە قىلدى شىراۋۇل دوختەۋى، ـــ چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇرخان گويا ئاپتاپ، سەن زەررە؛ ئۇ گويا دەريا، سەن شاخابچە ! سەن كىم، ئۇ كىم؟ ئۇنىڭ بىلەن تەڭ بولۇشقا نېمە ھەددىڭ؟ !

ـــ ئاتاڭغا ئۇ مەنسەپنى كىم بېرىپتىكەن، ئەجەب بىزنىڭ خەۋىرىمىز يوقكىنە؟ ! ـــ دەپ بارلاس قوۋمىدىنمۇ بىر بەگ ئۇ-نىڭ چىشىغا تەگدى.

بۇ چاغدا ئەمەر بۇلاجىنىڭ قەھىر ـ غەزىپى ئۆرلەپ، قۇيقا چېچى تىك تۇرۇپ كەتتى. ئۇ ئورنىدىن سەكرەپ قويۇنچە، شىراۋۇل دوختەۋنىڭ كۆزىگە بىگىز قولىنى جونۇپ تۇرۇپ:

ـــ چىڭگىزخان مېنىڭ ئورتۆپە دېگەن ئۇلۇغ بوۋامغا يەتتە تۇرلۇك مەنسەپ بەرگەندە سەن نەدە ئىدىڭ؟ ! ـــ دەپ قەھىر قىلدى ۋە قوينىدىن ئولجىسىغا ئېتىلىپ كېلىۋاتقان يولۋاسنىڭ سۇرە-تى چۇشۇرۇلگەن بىر ئالتۇن تەمتەكنى چىقاردى.

شىراۋۇل دوختەۋى بۇ ئالتۇن تەمتەكنى كۆرۈپ تاۋۇزى قول-تۇقىدىن چۇشكەندەك بولدى ـ دە، پەسكويغا چۇشۇشكە مەجبۇر بولۇپ، كەيپى ئۇچقان ھالدا زۇۋان سۇرمەي ئولتۇرۇپ قالدى.

بايات ئۇن چىقارماي ئولتۇرغان چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆ-مۇر:

ـــ مېھمانلارغا قىمىز كەلتۇرۇلسۇن! ـــ دەپ ئەمر قىلدى.

ئەمىر بۇلاجى خانغا قۇللۇق بىلدۇرگەندىن كېيىن، مۇلا-زىملارغا ئىشارەت قىلدى. مۇلازىملار پۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ كېلىپ، كۇچۇلا سېلىنغانلىقتىن بۇزۇلداپ كۆپۈك ئۆرلەپ تۇر-

غان كۆچلۈك قىمىز لىق تولدۇرۇلغان چۆچەكلەرنى كۆمۈش پەتـ
نۈس بىلەن ئۇلۇس بەگلىرى بولغان بۇ مەنمەنچى بەگ ـ ئەمىر ـ
لەرگە بىر ـ بىرلەپ تۇتتى ...

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، قىمىز توغرىسىدىكى سۆزىمىزنى مۇـ
شۇ يەردە توختىتىپ تۇرايلى. بايانىن دوغلات ئۇلۇسىبېگى، ئەمىر
بۇلاجى بىلەن دوختەۋى قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى ئەمىر شىراۋۇل
دوختەۋى ئوتتۇرىسىدىكى بىر قەپەس تىل جېڭىگە سەۋەبچى بولـ
غان توققۇز تۇرلۇك مەنسەپنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى چۈشىنىش
ئۈچۈن، گەپنى يەنىلا چىڭگىزخاننىڭ قاراقىتان خانى كۆچلۈكنى
يوقاتقانلىقىدىن باشلايمىز.

مىلادىيە 1210 ـ يىلى تەڭرىتاغ ئەتراپىدىكى كەڭ ۋادىنى
بېسىۋالغان قاراقىتان خانى كۆچلۈك ئالمالىقنىڭ خانى ئۇزار
خانىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئارقىدىنلا تەڭرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىدىكى
ئىسلاملاشقان خوتەن دىيارىدا مۇسۇلمانلارغا دەھشەتلىك تۇرده
زىيانكەشلىك قىلىپ، خوتەنلىك مەشھۇر ئىسلام ئۆلۈماسى مەۋلا ـ
نا ئالائىددىن دامۇللىنى سېپىلىنىڭ قوقتىسىغا چاھار مىخ قىلىپ
ئېسىپ ئۆلتۈردى. ئارقىدىنلا ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە ئۇنىمـ
غان بىر قانچە تۇمەن كىشىنى تىرىك كۆمدۈردى. بۇ ۋەھشىيـ
لىكتىن خەۋەر تاپقان چىڭگىزخان مىلادىيە 1218 ـ يىلى ئۆزدـ
نىڭ جەبە نويان، سوبۇتاي نويان ۋە ئورتۆپە نويان دېگەن مەشھۇر
سەركەردىلىرىنى ئىككى تۇمەن بەش مىڭ لەشكەر بىلەن ياۋۇز
قاراقىتان خانى كۆچلۈكنى جازالاشقا ئەۋەتتى. جەبە، سوبۇتاي،
ئورتۆپە نويانلار ۋە قاراقىتانلارنىڭ كونا سەركەردىسى ئىسمائىل①
قاتارلىقلار قاراقىتان خانى كۆچلۈكنى تارىم ئويمانلىقىنىڭ جەنۇـ
بىدىن سۇر ـ توقاي قىلغان پېتى ھازىرقى قەشقەر شەھىرىنىڭ
غەربىي شىمال تەرىپىدىكى قاراتۇغۇلۇق تاغلىرىنىڭ قاپقا دېگەن
يېرىدە تىرىك تۇتۇۋالدى ۋە ئۇنىڭ بېشىنى كېسىپ، قەشقەر،

① كېيىن «ئىسمائىل يالۋاچ» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولغان كىشى.

ساكارائۇل (يەكەن)، ئۇدۇن (خوتەن) قاتارلىق جايلارغا ئاپىرىپ سازايى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەن، قەشقەر، يەكەن، ئاقسۇ، قاراشەھەر قاتارلىق ئۇيغۇر شەھەرلىرى ئۇرۇشمايلا ئېلىندى. قاراقىتانلارنىڭ بۇ يەردىكى شاھنەلىرى باشچىلىقىدىكى مەمۇرىي تەلتۆكۈس يىمىرىپ تاشلاندى. موڭغۇللار بۇ جايلارنى ئىشغال قىلىش بىلەن تەڭلا دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكىنى جاكارلىدى. بۇ سىياسەت مۇشۇ جايلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ موڭغۇللارغا تېز ئەل بولۇشىغا تۈرتكە بولدى①.

ماڭلايسۆيەر ۋە ئىدىقۇت ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئېلى قاتارلىق جايلارنىڭ موڭغۇللار تەرىپىدىن تېز تەسەررۇپ قىلىنىشىدا ئورتۇپە نويانىنىڭ تۆھپىسى چوڭ بولغانلىقتىن، چىڭگىزخان ئۇنىڭغا پۈتۈن ماڭلايسۆيەر ئۆلكىسىنى سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەنلىكى سىرتىدا، يەنە ئۇنىڭغا مۇنداق يەتتە تۈرلۈك مەنسەپنى جۇلدۇ جاساق قىلىپ مۆھۈرلەپ بەردى. بۇ ھەقتە مەشھۇر ئۇيغۇر تارىخچىسى مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان ئۆزىنىڭ «تارىخى رەشىدىي» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەپ مەلۇمات بەرگەنىدى: « ... بۇ يەتتە تۈرلۈك مەنسەپنىڭ تەپسىلاتى تۆۋەندىكىچە ئىدى: بىرىنچى، تەبىل؛ ئىككىنچى، ئەلەم؛ بۇنى تۈركىي تىلىدا تۇمەنتۇغ ۋە ناغرا دەيدۇ؛ ئۈچىنچىسى، مۇلازىملىرىدىن ئىككى كىشىگە قوشۇن تۇغ بەرگەي؛ تۆتىنچىسى، قۇر كۆتۈرگەي؛ يەنى، موڭغۇلنىڭ قائىدىسى بويىچە خانىنىڭ مەجلىسىدە ئۇنىڭدىن باشقا ھېچقانداق كىشى ئوقيا سىنى قولىدا كۆتۈرۈپ يۈرەلمەيدۇ؛ بەشىنچىسى، شىكار پەيتىدە ھەرقانداق كىشى، ھەتتا توشقان ئوۋلىغۇچى كىشى بولسىمۇ ئۇ كىشىنىڭ نۆكىرى بولغاي، ئۇ مەنىنى تۈركىي سۆزىدە مۇنداق ئىبارە قىلغان: بۆرىنى تۇتقان، توشقان ئوۋلىغانلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ سىزىقىدىن چىقمىسۇن؛ ئالتىنچىسى شۇكى، پۈتكۈل موڭغۇل ئۇلۇسىغا ئەمىر بولغاي، نىشاندا ئۇنىڭ ئېتىنى

① بۇ تەپسىلاتلار ئۇچۇن «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»دىن پايدىلىنىلدى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 ـ يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى، 226 ـ بەت.

موڭغۇل ئۇلۇسىنىڭ سەرداری دەپ يازغاي؛ يەتتىنچىسى، دۇانخا-نىدا ئەمىرلەر ئۇنىڭدىن بىر ياي بويى يىراقتا ئولتۇرغاي. چىڭگىزخانىڭ ئورا تۇبۇرا (ئورتۆپە)غا بەرگەن يەتتە مەنسەپى شۇلار ئىدى. ئەمىر بۇلاجى تۇغلۇق تۆمۈر خانىنى قالماق يۇرتىدىن ئەكېلىپ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزغاندا، تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەمىر بۇلاجىنىڭ بۇ خىزمىتى ئۈچۈن يۇقىرىقى يەتتە مەنسەپكە يەنە ئىككى مەنسەپنى قوشۇپ توققۇز مەنسەپنى بەردى. بۇ ئىككى مەنسەپنىڭ بىرسى، قوشۇن ئەمىرلىرىدىن ھەربىر ئەمىرنىڭ مىڭ نۆكىرى بولسا، ئۇنى مەنسەپتىن چىقىرىش ۋە مەنسەپ بېرىشتە ئەمىر بۇلاجى ئىختىيارغا ئىگە بولغاي، خانىنىڭ ھۆرمىتىگە موھتاج بولمىغاي؛ ئىككىنچىسى شۇكى، ئەمىر بۇلاجىنىڭ نەسلىدىن بولغان ھەربىر كىشى تاكى توققۇز خىل گۇناھ قىلمىغۇچە ئۇنىڭغا ئېتىراز بىلدۈرمىگەي. گۇناھى توققۇزغا يەتسە، ئۇنىڭ سورىقىنى قىلماقچى بولسا، ئۇنى ئىككى ياشار بولغان ئاق ئاتقا مىندۈرگەي ۋە ئۇنىڭغا ئىززەت قىلىپ، ئېتىنىڭ ئاستىغا ئاق كىگىز سالغاي. ئۇنىڭ سۆزىنى خانغا بارلاستىن بولغان ئەمىر يەتكۈزگەي ۋە خانىنىڭ سۆزىنى ئۇنىڭغا ئەرگىنەنۈتتىن بولغان ئەمىر يەتكۈزگەي. دېمەك، يارغۇ سوراقنى مۇشۇ ئۇسۇلدا قىلغاي. گۇناھى ئۆلۈمگە تېگىشلىك گۇناھ بولسا، توققۇز گۇناھنىڭ ھەممىسى ئېنىق بولسا، ئۇنىڭ ئىككى شەرىكىدىن قالغاي، ئۇنىڭ بەدىنىدە قان قالمىغۇچە قان ئاققاي، يۇقىرىقى ئىككى ئەمىر ئىككى يېنىدىن ئۇنى يۆلەپ تۇرغاي. پۈتۈن قېنى چىقىپ ھالاك بولغاندىن كېيىن، بۇ ئىككى ئەمىر يىغلاپ ئۇنى تاشقىرىغا ئاچىققاي، دەپ توققۇز مەنسەپكە خەت نىشانە قىلىپ بەرگەنىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ئۇ خەت ـ نىشانىنى پېقىر كۆرگەنىدىم. چۈنكى، بوۋىلىرىمىزدىن قالغان بۇ خەت قولدىن ـ قولغا قېلىپ ئاتام (تەڭرى ئۇنىڭ جايىنى نۇرلۇق قىلغاي) غا تەگكۈزگەنىدى. ئۇ نىشان شاھىبېكخانىنىڭ پاراكەندىچىلىكىدە يوق بولدى. ئۇنىڭ سۆزلىرى ۋە خېتى موغۇل ئۇسلۇبىدا ئىدى. مەن

مۇنداق ئاڭلىغانىدىم. ئۇ نىشاننىڭ ئاخىرىدا: ‹توڭگۇز يىلى[1] با-هار ۋاقتىدا قۇندۇز ۋىلايىتىدە يېزىلدى› دەپ پۈتۈلگەنىدى. بۇ سۆزلەرنى خەلق تاكى قۇندۇزغىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىنى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ تەخت تەۋەلىكىدە ئىكەنلىكىگە دەلىل قىلاتتى...»[2]

ئەمىر بۇلاجىنىڭ ئورتۆپە ئاتلىق ئۇلۇغ بوۋىسىغا چىڭگىزخان تەرىپىدىن جۇلدۇ جاساق قىلىپ بېرىلگەن يەتتە تۇرلۇك مەنسەپ بىلەن كېيىنكى چاغلاردا تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ئەمىر بۇلاجىغا يەنە ئىككى تۇرلۇك مەنسەپنى قوشۇپ جەمئىي توققۇز تۇرلۇك مەنسەپنى جۇلدۇ جاساق قىلىپ بەرگەنلىكىنىڭ جەريانى توغرىسىدا مۇشۇنچىلىك مەلۇمات بەرسەك كۇپايە قىلىدۇ. ئەمدى باشقىسى سۆزىمىزگە كېلەيلى.

تۇنجى قېتىملىق ئېلىشىشتا يېڭىلگەن ئۇلۇغ ئەمىر شىرا-ۋۇل دوختەۋى پەسكويغا چۈشۈپ «بەرگەن بەگكە ياراپتۇ، بەرمەگەن كىمگە» دەپ غودۇراپ قويدى ـ دە، ئۆز ئورنىدا شۇمشىيىپ ئولتۇرۇپ قالدى. بۇ چاغدا چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئوغۇ تەرىپىدە ئولتۇرغان ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى ئورنىدىن سەكرەپ تۇردى ۋە ھېچقانداق تەكەللۇپسىزلا مەركە ئەھلىگە بوغۇق ئاھاڭدا سۆزلەشكە باشلىدى:

ـــ ئۇلۇغ بوۋىمىز چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا: «موڭغۇللار يەر يۈزىدىكى ئەڭ باھادىر، ئەڭ كۈچلۈك، ئەڭ ئەقىللىك خەلق. ئۇلارغا ھېچكىم تەڭ كېلەلمەيدۇ» دەپ ۋەسىيەت قالدۇرۇپ كەتكەن! ـــ دېدى ئۇ، ـــ شۇڭا موڭغۇللار پۈتۈن دۇنياغا ھۆكۈمرانلىق قىلىشى كېرەك. پۈتۈن دۇنيادىكى بارلىق تائىپە، ئىنسان گۇرۇھىنىڭ ھەممىسى بىز موڭغۇللارغا قۇل بولۇپ، خىزمىتە-

---

① مىلادىيە 1349 ـ يىلى.

② «بۇلاق» ژۇرنىلى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 ـ يىللىق 5 ـ سانى 8 ـ، 9 ـ بەتلەر.

مىزنى قىلىشى كېرەك ...

ئۇ سۆزلەۋېتىپ، كۆزىنىڭ قۇيرۇقى بىلەن ئەمىر شىراۋۇل دوختەۋنگە قاراپ قويدى ۋە باشقىلارنىڭ ئاڭلىماسلىقى بىلەن قىلچە كارى بولماستىن داۋاملىق سۆزلەۋەردى:

ــ تەقدىرگە تەن بەرمەي قارشى چىققانلارنىڭ كاللىسى ئېلىنىپ، بىتچىت قىلىنىدۇ، قەتئىي رەھىم قىلىنمايدۇ. بىز بېسىپ ئۆتىدىغان يول ــ ئادەمنىڭ قېنى سەل بولۇپ ئاقىدىغان قىزىل دەريا بولىدۇ. چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرخان مېنى ــ ئەمىر بۇلاجىنى ــ رەسمىي يوسۇندا توققۇز تۇرلۇك ئىمتىيازغا ئۇلۇسبېگى قىلىپ تەيىنلىدى. رەھنامىلىك، ھۆكۈمالىق ــ ئۇلۇغ خاقان ـ پادىشاھلارنىڭ ئالدىدا زىننەت بېرىدۇ. شۇڭا، ئەگەر ئۆلگەنلەرنىڭ روھىنى، تىرىكلەرنىڭ يۈزىنى قىلىمىز دېسەڭلار، تۇغلۇق تۆمۈرخاننى ئاتىسى مەرھۇم چاغاتاي خانى ئېسەن بۇغا-خانىنىڭ ئورنىدا چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ خانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلدى، دەپ بىلۈرسىلەر، ئۇنىڭ ئىززەت ۋە ھۆرمىتىنى قىلۇر-سىلەر.

بۇ چاغدا سورۇن ئەھلى ئارىسىدا ئولتۇرغان تاشتۆمۈر باھادىر ھەممىدىن ئاۋۋال دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجىنىڭ سۆزىنى قوللاپ ـ قۇۋۋەتلەپ ئوتتۇرىغا سەكرەپ چۈشتى ۋە:

ــ ئەي، ھۆرمەتكە سازاۋەر ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى جانابلىرى، ــ دېدى ۋارقىراپ سۆزلەپ، ــ سىز ھەممىمىزنىڭ كۆڭلىدىكى ھەق سۆزنى قىلدىڭىز. بىز سىزنىڭ ھىممىتىڭىز-نىڭ شاراپىتىدە مەقسىتىمىزگە يەتتۇق. بىز تەڭرىدىن ئۆمۈر-ڭىزنىڭ ئۇزۇن، بىلىكىڭىزنىڭ كۈچلۈك، دۆلىتىڭىزنىڭ زىيا-دە، شەمشىرىڭىزنىڭ ئۆتكۈر، سۆزىڭىزنىڭ كەسكىن بولۇشىنى تىلەيمىز ! بىز ھەممىمىز مەرھۇم خاقانىمىز ئېسەن بۇغاخانىنىڭ كەمتەر چاكارلىرى ئىدۇق. مەرھۇم خانىمىز ئېسەن بۇغاخانىنىڭ سەلتەنەت تەختى ئالمالىقتا ئىدى. ھېلىھەم بىز ھۆرمەتلىك ئۇ-لۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى جانابلىرىدىن ياش خانىمىز تۇغلۇق تۆ-

مۇرخان ئالىيلىرىنى ھمايە قىلىپ، ئېھتىيات بىلەن قوغداپ، ئاتىسىنىڭ ئالمالمقتىكى تەختىگە ۋارىسلىق قىلىشىغا ھەمدەم بولۇشىنى تىلەيمىز. ئى ھۆرمەتلىك خاقانىمىز تۇغلۇق تۆمۇرخان ئالىيلىرى، ئاتا ـ بوۋىڭىزنىڭ يۇرتى قورۇلۇن شەھىرى ئىدى، پايتەختى ئالمالىق ئىدى. خۇددى ئۇلۇغ بوۋىڭىز چاغاتاي خانەدىك ئىستېداتلىق خاقان بولارسىز !

سورۇندىكى باشقا موڭغۇل بەگ ـ ئەمىرلىرىمۇ تەڭلا:

ـــ بۇرھانىمىز سولدىي جانابىي خاقان ئالىيلىرىغا يار ـ يۆ ـ لەك بولغاي ! ـــ دەپ تەڭلا ئالقىش ياڭىراتتى.

بۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۇر قولىنى ئاستا كۆتۈرۈپ، سورۇن ئەھلىنى تىنچلىنىڭلار، دەپ ئىشارەت قىلدى. باياتىن خۇددى قوماش قورۇغاندەك پورۇقلاپ كەتكەن سورۇن بىرپەسىنىڭ ئىچىدە يەرگە يېڭىنە چۈشسە ئاڭلانغۇدەك دەرىجىدە تىمتاس بولۇپ كەتتى.

ـــ ئى ھۆرمەتلىك ئەمىرلەر، ئى باھادىرلار، ـــ دەپ تۇغلۇق تۆمۇر سالماق ۋەزىندە سۆزلەشكە باشلىدى، ـــ مېنىڭ يېشىم يىگىرمە سەككىزگە كەلدى. لېكىن، تا ھازىرغىچە بىرەر چوڭ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمىغىنىم يوق. ئاتام ئېسەن بۇغاخانمۇ مې ـ نىڭ يېشىمدا يىراق خۇراسان چېگراسىدا ئادەتتىكى قوشۇن ئە ـ مىرى بولۇپ تۇرغانىكەن. كېيىن ئۇ ئۇرۇش خۇداسى سولدېنىڭ شاراپىتى بىلەن پۈتۈن چاغاتاي ئۇلۇسىغا خان بولۇپ، پۈتۈن ئەل مىقياسىدا ھۆكۈمران بوپتۇ. مەن تۇغلۇغاندا، قىسمەتنىڭ تەتۇر ـ لۇكىدىن دوختەۋى خەلقى ئارىسىدا تۇغلۇپتىمەن. ئالتە يېشىم ـ دىن باشلاپ پادا كەينىدىن يۈرۈپ، كۆپ جاپا ـ مۇشەققەتلەرنى چېكىپتىمەن. ئون ئالتە ياشقا كەلگەندە ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى، ئۇلۇغ ئەمرۇل ـ ئۇمەرا ئەمىر بۇلاجى جانابلىرى شاپائەت قە ـ لىپ، ھۆرمەتلىك تاشتۆمۇر باھادىرنى ئەۋەتىپ مېنى پانىي دوزاختىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقتى. شۇڭا، ـــ ئۇ ئەمىر بۇلاجى بىلەن تاشتۆمۇر باھادىرغا كۆپ مىنندارلىق نەزىرى بىلەن يېقىملىق قارىۋەتكەندىن كېيىن، يەنە سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، ـــ شۇڭا،

هازىر مەن ئون يىل بۇرۇنقى دوختەۋى خەلقىنىڭ مالچىسى ئە-
مەسمەن. پۈتۈن دۇنيادىكى ئىنسانلارنىڭ ئەڭ ئۇلۇغى بولغان
دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى جانابلىرىنىڭ ھمايىسىدىكى
خانزادەدۇرمەن ! بەلكى ھۆكۈم پۈتۈن چاغاتاي ئۇلۇسى مىقيا-
سىدا يۇرۇش ئالدىدا تۇرغان كۈچلۈك چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆ-
مۇرخاندۇرمەن ! نەسىللىك ئېسىل ئاتلىرىم بار. قولۇمدا بەش
تۈمەن لەشكىرىم بار، چاغاتاي ئۇلۇسىدەك كۈچلۈك ئارقا تىرە-
كىم بار. ئۆز ئۇلۇسۇم بولغان موڭغۇل خەلقىم بار. ئۇلار قولۇمە-
نى شىلتىگەن يەرگە يېتىپ بېرىشقا تەييار تۇرۇپتۇ ! مەن تۇغ-
لۇق تۆمۇر ئۇلۇغ بوۋام چىڭگىزخان بىلەن ئىگىسىگە سادىق
قاتتىق قوللۇق چاغاتاي خانىنىڭ ئارزۇسىغا ۋاريسلىق قىلىپ،
قۇمدەك چېچىلىپ كەتكەن چاغاتاي ئۇلۇسىنى چوقۇم قارچىغا
سۈرەتلىك قىزىل تۇغ ئاستىغا ئۇيۇل تاشتەك ئۇيۇشتۇرۇشقا
قەتئىي بەل باغلىدىم. بۇنىڭ ئۈچۈن قىپقىزىل قانلىرى بىلەن
قەھرىمانلىق شەجەرىسىنى يېزىپ ئاداققى غەلىبىنى قولغا كەل-
تۈرىدىغان بارلىق باھادىر نۆكەرلىرىمگە كەڭ قوللۇق بولۇپ،
ئۇلارنى مال ـ دۇنياغا كۆمۈپ تاشلىغايمەن. شۇنداق قىلالىسام،
پۈتۈن چاغاتاي زېمىنىدا، بەلكى پۈتۈن يەر يۈزىدە شۆھرىتىم تۆ-
مەن ھەسسىلەپ ئاشقۇسى. ئەگەر مەن مۇشۇ ئىشلارنى ئورۇنلاش
ئارقىلىق سىلەرنى رازى قىلالىسام، سىلەرمۇ ئەلۋەتتە مېنى
قوللاپ، ھمايە قىلىسىلەر !

تۇغلۇق تۆمۈر سۆزىنى تۈگىتىپ، ئۇستازى مەۋلانا شەيخ
جالالىدىن كېتىكىگە قارىدى ـ دە، ئۇنى سۆزلەشكە ئۇندەپ:

ـــ قېنى مېنىڭ ئۇستازىم ھۆرمەتلىك مەۋلانام بۇنىڭغا نېمە
دەيدىكىن؟ ـــ دەپ سورىدى.

قاققان قوزۇقتەك زىچ ئولتۇرۇشقان موڭغۇل بەگ ـ ئەمىر-
لىرىنىڭ كەينىدىن مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ئورنىدىن
تۇردى. ئۇچتەك ئاقارغان ئاپپاق ساقىلى رەتلىك تارالغان نۇرانە
قىياپەتلىك بۇ ۋۇجۇك ئادەم بېشىغا كىيىۋالغان ئۇچلۇق تەقىيە-

سىنىڭ ئۇستىدىن سىلىق قىلىپ داستار ئورىۋالغانىدى. ئۇ بەگ ـ ئەمىرلەر قاتارىنى كېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئالدىغا كېلىپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇردى ۋە:

ـــ ئەمرىڭ قۇللۇق ئى قۇدرەتلىك خاقان! مېنىڭدىن نېمىنى سورايسەنكىن؟ ـــ دەپ قۇللۇق بىلدۈردى.

ـــ دانىشمەن مەسلىھەتچىم، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر مەۋلانانغا تىكىلىپ تۇرۇپ، ـــ قۇرت يەپ ئۆتمىتۆشۈك بولۇپ كەتكەن ئەسكى تېرىگە ئوخشاپ قالغان بۇ مەملىكەتنى تۇزەشتە ھەممىدىن ئاۋۋال قايسى ئىشلارنى قىلىشىم كېرەك. سەن ئاۋۋال شۇنى دې-گىن.

ـــ ئەقلىڭگە باركاللا ئى خاقانىي ئەزەم، ـــ دەپ قولىنى كۆكسىگە قويدى مەۋلانا، ـــ بۇ تەتۇر ئايلانغان زامانىڭ رەسـ-مىنى، بىر كېچە ـ كۈندۈزنىڭ شىددىتىنى ۋە بۇ ئالەمنى دەۋرا-نىڭ كۈلپىتىنى ساڭا قانداق تىل بىلەن بايان قىلىپ بەرسەم بولار. بۇ ۋاپاسىز دەۋران ئاتىنى ئوغلىدىن، ئانىنى قىزىدىن، مېھرىبان مەشۇقىنى بەرنا ئاشىقىدىن ئايرىپ تاشلاپ، ھىجران پىراقىغا مۇپتىلا قىلدى. ھازىر خانزادە دېگەنلەر شۇنچىلىك كۆ-پىيىپ كەتتى. بۇ خانزادىلەر بىر ـ بىرىنى كۆرەلمەستىن ئۆزئارا دۈشمەنلەشمەكتە. قولىدىن كەلسە بىرسىنى بىرسى تىرىك يۇتۇ-ۋەتسەم دېيىشىدۇ. ئۇلار ئۆزئارا غوۋغا قىلىشىپ، ئەلنىڭ بېشـ-نى ئوچاق ئېتىشمەكتە. شۇڭا، غوۋغا قاينىغان بۇ ئەلنى يېگـ-باشتىن بىر قابىل يولباشچىنىڭ بايرىقى ئاستىغا ئۇيۇشتۇرۇش شۇنچىلىك ئوڭاي ئىش دەپ قارامسەن؟

بۇ چاغدا سورۇندا ئولتۇرۇشقان موڭغۇل بەگ ـ ئەمىرلىرى:

ـــ ياۋاللا! ئاجايىپ ئۆتكۈر پىكىرلىك ئىكەن ئەمەسمۇ، ـــ دېيىشىپ ھەيران قېلىشتى.

ـــ ئېيتقانلىرىڭنىڭ ھەممىسى توغرا، ئى مەۋلانام، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان، ـــ سەن بىزگە باشقىسىنى ئەمەس، بەلكى غوۋغا قاينىغان بۇ ئەلنى قانداق قىلىپ قايتىدىن بىرلەشتۈرگـ-

لى بولىدىغانلىقىنى سۆزلەپ بەرگىن.

ــ بىز مۇسۇلمانلار: «يەر يۈزىدە ياۋۇزلۇق، زورلۇق ـ زومـ بۇلۇق ۋە تەپرىقىچىلىك چىكىگە يەتكەندە، مەھدى ئاخىرقى زامان پەيدا بولىدۇ» دەپ قارايمىز، ــ دېدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ــ بۇ چاغدا پۈتۈن دۇنيادا ئادالەت ئورناپ، باي بىلەن گادايىنىڭ پەرقى تۈگەپ، خەلق بەختـ يار تۇرمۇش كەچۈرىدىغان بولىدۇ. دېمەك، خاقانىي ئەزەم تۇغلۇق تۆمۈرخان جانابىي ئالىيلىرى ئاللاتائالا تەرىپىدىن ئازغۇن بەندىـ لەرنى ھىدايەت يولىغا باشلاش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن مەھدى ئاخىرـ قى زاماندۇر!

بۇ چاغدا ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى ئۇنىڭغا ھومىيىپ قاراپ قويدى. ئۇ ئۆزىنى ھەممە كىشىدىن ئۈستۈن قويياتتى ھەم ئۆزىنى بەكمۇ دانا ھېسابلايىتتى. شۇڭا، ئۇ دائىم كىشىلەرگە ئەقىل كۆرسىتىشنى ياخشى كۆرەتتى. ئۆزى بىلەن گەپ تالاشقان ئادەمـ گە بەكمۇ ئۆچ ئىدى. شۇڭا، ئۇ:

ــ خاقانغا مەسلىھەت بېرىدىغانغا ئۆزۈڭ كىم ئىدىڭ؟! ــ دەپ زەردە قىلدى، ئاندىن مەيدىسىگە زەنجىر بىلەن ئېسىۋالغان بۇتىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ دېدى:

ــ ئى ئۇيغۇر باخشىسى، ئېيتىپ باقە، سەن دېگەن «مەھدى ئاخىرقى زامان» بىز موڭغۇللارنىڭ جەبىر ـ جاپادىن قۇتۇلدۇرـ غۇچى رەھىمدىل ئاق كۆڭۈل قۇنشىئىم بۇرھانىمىز شۇمۇ؟ «مەھدى ئاخىرقى زامان خەلقىنى بەختىيار قىلىدۇ» دەمسەن؟ بەخت دېگەن خۇددى بەدىنىمىزدىكى ئېسىل تونەك ئۆزىمىزگە چاپلىشىپ تۇرۇپتۇ. بىز ھەرقاچان، ھەرزامان بەخت بىلەن بىلـ لەمىز، ــ ئۇ مەۋلانا شەيخ جالالىدىنغا يەۋېتىدىغاندەك ئالايدى.

ــ ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى، ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەـ مىر بۇلاجىغا قاراپ، ــ بىلەمسىز، بۇ ئۇيغۇر باخشىسىنىڭ بىـ لىدىغانلىرى ناھايىتى كۆپ ئىكەن. ئۇ بىزگە بەكمۇ لازىم ئادەم ئىكەن. ئۇ ھەر تۈرلۈك پايدىلىق مەسىلەرنى، چۆچەكلەرنى بىـ

لىدىكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە بىزلەرنىڭ ئارىمىزدا پۈتۈكچىلىك قىلىدىغان ئادەممۇ تېپىلمايدۇ. بۇ ئۇيغۇر باخشىسى بۇنىڭدىن يەتتە يىل ئىلگىرى ئايكۆل سەھراسىدا يولۇاس ئوۋلاپ يۈرگەندە بىزگە ئۇچرىغاندى. شۇنىڭدىن تارتىپ بىزنىڭ يېنىمىزدا پۈ-تۈكچى بولۇپ ئىشلەپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىدا «مەۋلانا» دەپ ئاتىلىدىغان بىلىملىك باخشىلار قاتارىغا كىرىدىغان ئادەمدۇر. شۇڭا، سىز ئۇنىڭغا بىھۇدە كايىپ، ئۆزىڭىزنى پاراكەندە-دە قىلمىسىڭىز، ــ ئاندىن ئۇ مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىگە قاراپ دېدى، ــ ئۇلۇسبېگىگە رەھمەت ئېيتقىن. مەرھەمەتلىك ئۇلۇغ ئەمىر ساڭا كەڭچىلىك قىلدى. سەن بۇنىڭدىن ئېتىبارەن بىزنىڭ مەخسۇس مەسلىھەتچىمىز بولىسەن ! ــ دېدى.

مەۋلانا ئەقىللىك تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى چۈشەندى ــ دە، دەرھال ئۇلۇسبېگى ئەمىر بولاجىغا بېشىنى ئېگىپ ھۆرمەت بىلدۈردى. شۇنىڭ بىلەن بايا تىنىقى جىددىي ۋەزىيەت سەل بېسىققاندەك بولدى.

ــ ئى ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى جانابلىرى، ــ دېدى ئۇ، ــ مېنىڭدىن نېمىلەرنى سورايدىغانسەن؟ مەن ئېيتىۋاتقان «مەھدى ئاخىرقى زامان» سەن سورىغان قۇتقۇزغۇچ قۇنشېئىم بۇرھانىڭغا ئوخشامدۇ، يوق؟ بۇنىسى ماڭا نامەلۇم. چۈنكى، سەن بۇتقا سەجدە قىلىدىغان مەجۇسىيدۇرسەن، مەن بولسام بىردىنبىر ھەقتائالاغا ئېتىقاد قىلىدىغان مۇسۇلماندۇرمەن. مەن ئېتىقاد قىلىدىغان ئاللا ئۇستىمىزدە ھەممىگە ئىبرەت كۆزلىرى بىلەن قاراپ تۇرغۇچىدۇر ! ئۇ ھەم تۇغۇلمىغان، ھەم ئۆلمەيدۇ. ئەمدى «مەھدى ئاخىرقى زامان»غا كەلسەك، ئۇ باشقا بىر گەپ. يەر يۈزىنى زۇلۇم قاپلاپ كەتكەندە، ئاللا بەندىلىرىنى ئازاب ــ ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئۇممەتلىرىدىن بىرسىنى يەر يۈزىگە ئەۋەتىدۇ. مۇسۇلمانلار ئاللانىڭ بۇ ئۇممىتىنى «مەھدى ئاخىرقى زامان» دەپ ئاتايدۇ. شۇڭا، تۇغلۇق تۆمۈرخانمۇ ئازاب چەككۈچى بەندىلىرىنى زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئاللا تەرىپىدىن يەر يۈزىگە ئەۋە-

تىلگەن ئۇممىتى ـــ مەھدى ئاخىرقى زاماندۇر !

بۇ چاغدا باشقا موڭغۇل بەگ ـ ئەمىرلىرىمۇ مەۋلانانىڭ سۆزىنى تەستىقلىغاندەك قىلىپ، تۇغلۇق تۆمۈرگە ئالقىش ياڭىراتتى:

ـــ شۆھرىتى ئالەمگە مەشھۇر، دۇشمىنىنى يىغلاتقان، ئۆمرىدە تەڭ كەلگۈدەك ئادەم چىقمىغان، ھەيۋىتى پۈتۈن دۇنيانى تىترەتكەن مەشھۇر چىڭگىزخانىنىڭ ئۆز پۇشتىدىن بولغان ئۇلۇغ چاغاتايىنىڭ ئەۋلادى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرسۇن ! شان ـ شۆھرىتى ئۈستۈن بولسۇن ! دۇشمەنلىرى ۋەيران بولسۇن ! ...

تۇيۇقسىز ئاڭلانغان، قۇلاق ـ مېڭىنى يېپ كەتكۈدەك جار ـ جۇر قىلغان بۇ ئاۋازلار چوڭقۇر خىياللار ئىلكىدە ئولتۇرغان ئۇلۇسبېگى، ئۇلۇغ ئەمىر بۇلاجىنى قاتتىق چۆچۈتۈۋەتتى. ئۇنىڭ كەيپى بىردىنلا ئۆچتى ـ دە، پەشلىرىنى قاققىنىچە ئارقىسىغا قاراپمۇ قويماستىن خان چېدىرىغا كىرىپ كەتتى.

ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى كۆرۈپ ياش چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر تاشتۆمۈر باھادىر بىلەن مەنىلىك كۆز ئۇرۇشتۇرۇۋالدى. ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ، تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ قويغاندىن كېيىن، مەۋلانا شەيخ جالالدىن كېتىكىنى باشلاپ خان چېدىرىنىڭ ئىچىگە قاراپ ماڭدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان چېدىرىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتكەندىن كېيىن، تاشتۆمۈر باھادىر قۇلىغا لىق بىر چۆچەك قىمىزنى ئىچىلىپ:

ـــ ھۆرمەتلىك بەگ ـ ئەمىرلەر، ـــ دېدى ئۇ تەكشى قاراپ، ـــ جانابىي ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى سەل بىتاپ بولۇپ قاپتۇ. خان ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگىنى خان چېدىرىغا كىرىپ دەم ئېلىشقا بۇيرۇدى ۋە سىلەرنى سورۇندا ئېچىلىپ ـ يېيىلىپ ئولتۇرسۇن، دەپ يارلىق بەردى. ئەمدى بەيگە بولماقچى، پالۋانلار ئۆز ماھارەتىلىرىنى كۆرسەتمەكچى !

ئۇ مۇراسىمبېگىگە: «ئەمدى بەيگىنى باشلىساڭلار بولىدۇ !»

دەپ قولىنى سىلكىپ قويدى. بۇ چاغدا مۇراسىمبەگى مەيداننىڭ بىر چېتىدە قاتار تىزىلىشىپ ئولتۇرۇشقان ناغرىچىلارغا قول شىلتىۋىدى، بىردىنلا بۇرغا ـ سۇنايلار غارت ـ غۇرت قىلىپ چېلىنىپ، بەيگىنىڭ رەسمىي باشلانغانلىقىدىن بېشارەت بېرىلدى. جاكارچىلار تەرەپ ـ تەرەپتىن:

ـــ خان ئالىيلىرى بەيگە قىلىشقا پەرمايىش بەردى. پالۋانلار بولسا بەيگە مەيدانىغا چۈشسۇن، چېلىشىش، ئوقيا ئېتىشىش، قىلىچۋازلىق، كەمەنبازلىق، نەيزىۋازلىق، ئومۇتبازلىق ھازىر باشلىنىدۇ ! كىمكى كۈچ ـ قۇۋۋىتى، چاققان ـ چەبدەسلىكىنى نامايان قىلمەن دېسە، چاپسان مەيدانغا چۈشسۇن ! ئى خالايىق، بۇگۈن كۆرسەتمىگەن ھۈنىرىڭلارنى قاچان كۆرسىتىسىلەر؟ مەردۇ مەردانىلەرنى سىنايدىغان مەيدان بۇ ! ـــ دەپ جار سالدى.

تاراڭ دەرياسىنى بويلاپ نەچچە چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا سوزۇلغان كەڭ تۈزلەڭلىكتە چۈمۈلىدەك مىغىلداپ يۈرۈشكەن ئادەملەر نەچچە يەردە كەڭ دائىرىلىك ھالقا تۈزۈپ تىزىلىپ ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ كەينىگە ئۆرە تۇرغانلار، ئۆرە تۇرغانلارنىڭ كەينىگە يەنە ئاتلىقلار تىزىلىپ ئۈچ قەۋەتلىك ئۈچ ھالقىلىق دائىرىنى شەكىللەندۈردى. بىر يەردە چېلىشىش بولسا، يەنە بىر يەردە ئوقيا ئېتىش داۋام قىلاتتى. يەنە بىر يەردە قىلىچۋازلىق ھۈنىرى كۆرسىتىۋاتقانلار كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالغان بولسا، نەيزىۋازلار ئۆزلىرىنىڭ كارامەت ماھارەتلىرى بىلەن كىشىلەرنى ئۆزلىرىگە مايىل قىلىۋالغانىدى. ئومۇتبازلار چويۇندىن قۇيۇلۇپ، ئۈجمىدىن ساپ بېكىتىلگەن ئېغىر ئومۇتلىرىنى ئاسمانغا پىرقىرىتىپ تاشلاپ، يەردە بىر مۇللاق ئېتىۋەتكەندىن كېيىن، خۇددى قاچما توپنى تۇتۇۋالغاندەك يېنىك بىر ھەرىكەت بىلەن ئومۇتلىرىنى قايتىدىن تۇتۇۋېلىپ، تاماشىبىنلارغا ۋايىگە يەتكەن ماھارەتلىرىنى نامايان قىلىشاتتى.

چېلىشچىلار سورۇنىدا قىيقاس ـ سۈرەن چىقىپ، تاماشا كۆرگۈچىلەرنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلىۋالدى. ھالقا ئىچىدە

چىدە خۇددى ئېيىققا ئوخشايدىغان زەبەردەس ئىككى پالۋان بەل تۇتۇشۇۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ئىككى يەلكىسىگە ئىككى ئادەم بىمالال مىنگۈدەك يىگىتلەر بولۇپ، پۇتلىرى بۇقىنىڭكىدەك مەزمۇت، مۇستەھكەم ئىدى. بىلەكلىرىدىكى تۇرمەل ـ تۇرمەل تولغىشىپ تۇرغان تارىمۇش گۆشلىرى ھەربىر ھەرىكەت قىلغاندا يۇقىرى ـ تۆۋەن يۇرۇشۇپ تۇراتتى. ئۇلار بىر ـ بىرىنىڭ بېلىدىن قورۇپ تۇتۇشۇپ، ئاندا ـ ساندا بىر ـ بىرىنى سىلكىپ ـ سىلكىپ قو ـ يۇشۇپ ئايلىنىپ تۇرۇشاتتى. قارىغاندا كۈچ جەھەتتە تەڭ كېلىپ قالغانمۇ قانداق؟ ئۇلار شۇ تەرىقىدە بىر ئاش پىشىمغىچە بەل تۇ ـ تۇشقان بولسىمۇ، ئەمما ھېچكىم ـ ھېچكىمنى يىقىتالمىدى. بىركەملەردە ئوڭ تەرەپتە تۇرغان پالۋان رەقىبىنى يەردىن يۇ ـ لۇۋالماق بولۇپ پۇتىنى يۆتكىۋىدى، قارشى تەرەپتىكى پالۋان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇنى چاپۇتلىدى. ھېلىقى پالۋان خۇددى پور تېرەك ئۆرۈلگەندەك گۈپپىدە قىلىپ يەرگە يىقىلدى. چېلە ـ شىش قائىدىسى بويىچە ئۇ يېڭىلگەن بولۇپ ھېسابلىناتتى. شۇ ـ ڭا، ئۇ روھى چۈشكەن ھالدا سالپىيىپ مەيداندىن چىقىپ كە ـ تتى. يەڭگەن پالۋان بولسا خۇددى كۆزى قىزارغان كۆرەڭ بۇقە ـ دەك پات ـ پات يەرنى تېپىپ، پالۋان تەلەپ قىلىپ، ھۆركىرەپ قويياتتى. ئاخىر ئۇنىڭغا بەسلىشەلەيدىغان پالۋان چىقمىغاندىن كېيىن، مەيدىسىنى كېرىپ، ئالچاڭلاپ ماڭغىنىچە مۇراسىمبە ـ گىنىڭ ئالدىغا مۇكاپات تەلەپ قىلغىلى كەتتى ...

مەرگەنلەر سورۇنى تېخىمۇ قىزىپ كەتكەنىدى. ئېگىز بايراق خادىسىنىڭ ئۇچىغا قىزىل جالا پۆپۈكلۈك بىر پولات دۇبۇلغا ئېسىلغان بولۇپ، تەلەپ بويىچە مەرگەن يۇز قەدەم نېرىدىن ئوق ئۇزۇپ، ئاشۇ دۇبۇلغىنىڭ قىزىل جالا پۆپۈكىنى بىر ئوقتىلا ئۇ ـ زۇپ تاشلىشى كېرەك ئىدى. مەيدانغا ئۇچ مەرگەن تەڭلا چۈشكەن بولۇپ، قاتار تۇرۇشقانىدى. قائىدە بويىچە بىرىنچىسى تەگكۈزەل ـ مىگەندىن كېيىن، ئىككىنچى مەرگەن يېكى ئۇچىنچى مەرگەن

ئوق ئۇزەتتى.

مۇراسىمبېگى قولىدىكى قىزىل بايراقنى ئېگىز كۆتۈرۈۋىدى، مەرگەنلەر بېلىگە سېلىنغان ساداقتىن ئوقيا بىلەن ئوقنى ئېلىپ بەتلىدى. ئىككىنچى بايراق كۆتۈرۈلۈشى بىلەن بىرىنچى مەرگەن ھېلىقى خادىنىڭ ئۇستىدىكى پولات دۇبۇلغىنىڭ قىزىل جالالىق پۆپۈكىنى قارىغا ئېلىشقا باشلىدى. ئۇچىنچى بايراق كۆتۈرۈلۈشى بىلەن تەڭلا «ۋىڭ» قىلغان ئاۋاز ئاڭلاندى ـ دە، خادىنىڭ ئۇستىدىكى پولات دۇبۇلغىنىڭ قىزىل جالالىق پۆپۈكى «پوك» قىلىپ يەرگە چۈشۈپ كەتتى. بۇ چاغدا مەيداندا تاماشا كۆرۈپ تۇرۇشقانلار «ئاتاڭغا ئاپىرىن! ھوششەرە!» دېيىشىپ، مەرگەننى ئالقىش ساداسىغا كۆمۈپ تاشلىدى ...

* * *

تالادا بەيگە قىزىپ ئەۋجىگە چىققان چاغدا، خان چېدىرىنىڭ ئىچىدىمۇ بەس ـ مۇنازىرە قىزىپ تازا ئەۋجىگە چىقىقانىدى. بۇ بەس ـ مۇنازىرە يەنىلا ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى بىلەن چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئۇستازى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ئوتتۇرىسىدا مەي ـ شاراب ئىچىش ـ ئىچىمەسلىك ھەقىقىدىكى مەسىلىنى چۆرىدەپ قانات يايماقتا ئىدى.

خان چېدىرىنىڭ تۆر تەرىپىگە قويۇلغان ئالتۇن چېرگىنىڭ سول يېنىدا باداشقان قۇرۇپ ئولتۇرغان ئەمىر بۇلاجىنىڭ ئالدىدا قىمىزدىن بوشىغان چۆچەكلەردىن ئالتە ـ يەتتىسى قالايمىقان تاشلاپ قويۇلغانىدى. ئۇلۇسبېگىنىڭ يۈزى كۈچۈلا سېلىپ ئېچىتىلغان كۈچلۈك قىمىزنىڭ تەپتىدە شەلپەردەك قىزىرىپ، ئىككى چېكە تومۇرى كۆپۈپ بۆرتۈپ چىققانىدى. ھەربىر چۆچەك قىمىزنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق كەيپى بولغانىدەك، ئىچكەنسېرى ئۇ ئىچىدە ساقلاپ كېلىۋاتقان غۇملىرىنى خانغا بىراقلا تۆككىلى تۇردى:

ـــ بىزنى «ئۇلۇغ يۇرۇشكە ئاتلىنىڭلار، ئېتىڭلارنىڭ تۇيىقىنى زېمىننىڭ ئەڭ ئاخىرقى گىرۋىكىگە يەتكۈزۈپ، موڭغۇللارنىڭ شۆھرىتىنى پۈتۈن ئالەمگە تارقىتىڭلار!» دەپ ۋەسىيەت قالدۇرۇپ كەتكەن ئادەمنىڭ كىملىكى ئېسىڭلاردىن كۆتۈرۈلمىگەن بولسىلا، ئۇ كىشىنىڭ ئۆز ئارزۇلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرىمەن دەپ يۈرگەندە ئەجەل سۆرەپ بۇ دۇنيادىن ئەكەتكەن ئۇلۇغ بوۋىمىز چىڭگىزخان ئىكەنلىكىنى ئوبدان بىلىسىلەر. شۇنداق ئىكەن، قولىمىزدىكى خاسىيەتلىك جانىۋارنىڭ ئاق سۈتىدە ئېچىتىلغان بۇ كۈچلۈك شارابنى شۇ مەرھۇمنىڭ روھىنىڭ خۇش بولۇشى ئۈچۈن ئىچەيلى، ـــ دېدى ـ دە، بۈزۈلداپ كۆپۈك ئۆرلەپ تۇرغان كۈچلۈك قىمىز قۇيۇلغان چۆچەكنى قولىغا ئېلىپ بىر تىنىمىتىلا ئىچىۋەتتى. ئاندىن ساقىپ چۆچەكنىڭ تۈۋىدە قالغان بىر-نەچچە تامچىسىنى قولىغا تامدۇرۇپ، مەيدىسىگە سۈركىدى. ئۇ تىلى كالۋالىشىپ، قوللىرى تىترەپ، چۆچەكنى تۈزۈكمۇ تۇتالماي دىغان ھالغا كېلىپ قالغان بولسىمۇ، يەنە قىمىز تەلەپ قىلدى. بۇ چاغدا تالادىن كىرگەن تاشتۆمۈر باھادىر ئەمىر بۇلاجىغا:

ـــ ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى، ياشىنىپ قالدىڭىز، ئەمدى بولدى قىلىڭ، قىمىز ئىچمەڭ... ـــ دەپ نەسىھەت قىلىۋىدى، ئەمىر بۇلاجى ئۇنىڭغا بىر سەت ئالايدىكى، تاشتۆمۈر باھادىر ئىتتىك يەرگە قارىۋالدى.

ئەمىر بۇلاجى ئالىجوقا ۋارقىرىغىلى تۇردى:

ـــ نېمە دەپ يۈرىسەن ھەي، ئۆزۈڭچە ماڭا نەسىھەت قىلغۇدەك بولۇپ كەتتىڭمۇ؟ ھەددىڭدىن تولا ئاشما، مېنى باشقۇرۇشۇڭغا تېخى ئەتىگەنلىك قىلىدۇ! «زامان بۇزۇلسا، ئاتتىن ئېشەك ئۆتۈپ كېتىدۇ!» دېگەن مانا شۇ ـ دە! ـــ دەپ قاقاھلاپ كۈلۈپ كەتتى ۋە مۇلازىملارغا بۇيرۇپ كۈچۈلا سېلىپ ئېچىتىلغان كۈچلۈك قىمىزدىن يەنە كەلتۈرگۈزدى. ئاندىن ئۇنى ياش چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرخانغا تۇتۇشنى بۇيرۇدى. ئەمما، تۇغ-

لۇق تۆمۈر ئالدىدىكى قىمىز بىلەن لىق تولدۇرۇلغان چۆچەككە ھەرگىز قول ئۇزارتمىدى.

بۇ چاغدا مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ئورنىدىن تۇرۇپ قاتتىق كەيپ بولۇپ قالغان ئۇلۇسبېگىنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە:

ــ ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى، بولدى قىل، ئەمدى ئىچمە، تولا ئىچىپ تىلىڭمۇ كالۋالىشىپ قاپتۇ، ــ دەپ نەسىھەت قىلدى دادىللىق بىلەن، ــ مەي ـ شاراب ئەسلىدە ئاز ئىچسە بەدەنگە پايدا قىلىدىغان، كۆپ ئىچسە زىيان قىلىدىغان نەرسە. ئۇ ئىنسانىڭ ھوش ـ كاللىسىنى خىرەلەشتۈرۈپ، ئەقلىنى كېسىدۇ. بولۇپمۇ سېنىڭدەك تەخت تايانچى بولغان ئۇلۇس بەگلىرى مەي ـ شارابقا تېخىمۇ يېقىن يولىماسلىقى لازىم.

ــ ئەي ئۇيغۇر باخشىسى، ئاڭلىسام سېنىڭ دىنىڭدىمۇ مەي ـ شاراب ئىچىشنى ئانچە چەكلەپ كەتمەيدىكەندۇققۇ؟ ــ دەپ سوـ رىدى ئەمىر بۇلاجى مۇغەمبەرلىك بىلەن.

ــ ئى ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى، بۇ سۆزۈڭ ئىنتايىن نامۇۋاـ يىق بولدى، ــ دەپ ئۇنىڭ سوئالىغا دەرھال رەددىيە بەردى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى، ــ بىزنىڭ دىنىمىزدا مەي ـ شاراب ئىچىش ھەممىدىن بۇرۇن قاتتىق چەكلەنگەن يامان ئىشلارنىڭ بىرسى. چۈنكى، بىزنىڭ دىنىمىز بارلىققا كېلىپ ئۇچىنچى يىلىلا[1]، مەي ـ شاراب قەتئىي مەنئى قىلىنغان. ئەلـ ۋەتتە، بۇنداق قىلىشقىمۇ مەلۇم مەزگىل ـ پەيت زۆرۈر بولغان ! چۈنكى، دىنىي ئىسلام بارلىققا كەلگەن تازىيلار ھودۇدلۇقىدا ئۇلار مەي ـ شارابنى پەۋقۇلئادده ياخشى كۆرگەنلىكى سەۋەبتىن، ئاللاتائالا ئۇنى بىراقلا ھارام قىلماي، تەدرىجىي ھارام قىلغان. ئەگەر مەي ـ شارابنى بىراقلا ھارام قىلغان بولسا، ئۇلارغا ئۇنى

① مىلادىيە 625 ـ يىلى.

تاشلاش ناھايىتى ئېغىر كەلگەن بولاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنى پەيدىنپەي كىشىلەر قوبۇل قىلالايدىغان شەكىلدە ئاستا ـ ئاستا ھارام قىلدى. چۈنكى، بىر ياماننىڭ ھارام ئىكەنلىكى يەنە بىر ئىشقا مۇناسىۋەتلىك بولسا، ئۇنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكى ۋە زىيانلىقى ئېنىق كۆرۈلمىدۇ. ئۇنىڭ كىشىلەر قەلبىدە پەيدا قىلغان تەسىرى كۈچلۈك بولۇپ، ئۇنى كىشىلەر ئاسان قوبۇل قىلمىدۇ. بۇ سەۋەبتىن ئىسلام شەرىئىتىنىڭ ئەھكاملىرىنىڭ كۆپ قىسمى بىرەر ھادىسىگە ئالاقىدار بولۇپ كەلدى. مەي ـ شارابنى تەدرىجىي ھارام قىلىش ئۈچۈن، جانابىي ئاللا دەسلەپتە: «ئى مۇھەممەد !، سەندىن ھاراق ۋە قىمار توغرىسىدا سورىشىدۇ، سەن ئۇلارغا: ‹بۇنىڭ ھەر ئىككىلىسىدە چوڭ گۇناھ› ۋە كىشىلەرگە ‹ئازغىنا مادديي› پايدىمۇ بار. لېكىن، ئۇلاردىكى گۇناھ پايدىدىن تېخىمۇ چوڭ دېگەن» دېگەن مەزمۇندىكى خىتابنى چۈشۈرگەن. دەرۋەقە، مەي ـ شارابنىڭ پايدىسى بار، ئاز ئىستېمال قىلىنسا بەدەننى ئازراق راھەتلەندۈرىدۇ. بۇ چاغلاردا مەي ـ شاراب ئىچىش تېخى قەتئىي ھارام قىلىنمىغانلىقى ئۈچۈن، مۇسۇلمان تازىيلارنىڭ بەزىلىرى مەي ـ شاراب ئىچىپ ئەقلى بۇلغىنىپ، «قۇرئان كەرىم»نى خاتا ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن، ئاللاتائالا ئىككىنچى قېتىمدا مەست كىشىنىڭ نامازغا كېلىشىنى ھارام قىلىپ مۇنۇ مەزمۇندىكى ئايەتنى نازىل قىلدى: «ئى مۆمىنلەر، سىلەر مەست بولساڭلار نېمە دەۋاتقانلىقىڭلارنى بىلگىنىڭلارغىچە ... نامازغا يېقىنلاشماڭلار.» بۇ مەي ـ شارابنى مەنئى قىلىشتىن بۇرۇنقى نازىل قىلىنغان ئايەت ئىدى. مۇسۇلمانلار ئارىسىدا بەزى كىشىلەر مەي ـ شاراب ئىچىپ بەزىلەرگە زۇلۇم ـ سىتەم ۋە ئازاب ـ ئوقۇبەت سالغانلىق ۋەقەلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن يۈز بېرىشكە باشلىدى. «سەھۋەلبۇخارى» دېگەن كىتابتا ھەزرىتى ھەمزە مەست ھالەتتە ھەززىتى ئەلىنىڭ ئىككى تۆگىسىنى ئۆلتۈرۈپ قويغانلىقى رىۋايەت قىلىنىدۇ. دېمەك، مەي ـ شارابنىڭ زىيىنى مۇسۇلمانلارغا ئوچۇق مەلۇم بولغاندىن كېيىن، ئاللاتائالا مەي ـ

شارابنى قەتئىي تۇردە ھارام قىلىپ: «ئى مۆمىنلەر ! ھاراق ئىچىش، قىمار ئويناش، بۇتلار (يەنى چوقۇنۇش ئۈچۈن تىكلەنگەن تاشلار)غا چوقۇنۇش، پال ئوقلىرى، پال سېلىش شەيتانىنىڭ ئىشى، پاسكىنا قىلىقلاردۇر، بەختكە ئېرىشىشىڭلار ئۈچۈن شەيتانىنىڭ ئىشىدىن يىراق بولۇڭلار» دېگەن مەزمۇندىكى ئايەتنى نازىل قىلدى. بۇ ئايەت نازىل بولغاندىن كېيىن، مۇسۇلمانلار بىر دەك: «بىز مەي ـ شاراب ئىچىشنى تاشلىدۇق» دەپ، ھەممىسى جان ـ دىل بىلەن قوبۇل قىلىشتى. دېمەك، مەي ـ شارابنىڭ زىيىنى مۇشۇنداق كۆپ ئىكەن، ئۇلۇسبېگى، سەن ئۇنى تەرك ئەتسەڭ نېمىشقا بولمايدىكەن؟ سەن ئەلنىڭ ئاتىسى بولغانكەن، سەن، ئەسلىدە باشقىلارنىڭ بۇنداق ناشايان ئىشلىرىنى توسساڭ ياخشى بولاتتى. بىراق، توسماق تۇگۇل، يەنە تېخى ياش خانىمىزنى كەيپ قىلىشقا زورلاۋاتسەن. بۇ قىلمىشلىرىڭدىن ئۇيالماسەن؟ ھېچبولمىغاندا سېنىڭ بۇ ناشايان ئىشلىرىڭ ياش خانىمىزنىڭ بىرلىككە كەلگەن قۇدرەتلىك چاغاتاي سەلتەنەتىنى يېڭىباشتىن قۇرۇپ چىقىشىغا زىيانلىق ئىكەنلىكىنى بىلىشىڭ كېرەك ـ دە؟ !

ـــ مېنىڭ مەي ـ شاراب ئىچىشىم بىلەن چاغاتاي سەلتەنىتىنىڭ كۈچىيىشىنىڭ نېمە مۇناسىۋىتى بار؟ ـــ دەپ چالۋاقاپ كەتتى ئەمىر بۇلاجى. ئۇ ئادەتتىكى بىر ئۇيغۇر پۇتۇكچىسىگە گەپ تېپىپ بېرەلمەي خاپا بولۇپ كېتىۋاتقانىدى.

ـــ ئەلۋەتتە، زور مۇناسىۋىتى بار ! ـــ دېدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىمۇ بوش كەلمەستىن، ـــ چۈنكى، ناشايان ئىشلار كۆپ سادىر بولسا، ئەلدە زۇلۇم كۆپىيىدۇ. زۇلۇم ـ سەتەم خۇددى سەلتەنەت ساھىبىنىڭ ئىككى يېلكىسىدىن ئۆسۈپ چىققان يىلانلاردەك، پۇقرانىڭ مەئىشەت يىلتىزىغا پالتا چېپىپ، روزغارىنى قۇرۇتۇپ تاشلايدۇ. بۇنىڭغا قەدىمدىن تارتىپ مىسال كۆپ !

ـــ مەسىلەن؟

ئەمما، بەس ـ مۇنازىرە مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى يەرگە تىكىلگىنىچە سۆزلىمەي جىم تۇرۇۋالـ
دى.

ـــ قېنى سۆزلە، باخشى، نېمىلەرنى دەيدىغانلىقىڭنى بىر ئاڭلاپ باقاي ! ـــ دەپ شالىنى چاچتى ئەمىر بۇلاجى، ـــ سەنزە، ياش خانىمىزنىڭ بېشىنى مۇشۇنداق بىمەنە سۆزلىرىڭ بىلەن ئايلاندۇرۇپ كەپتىكەنسەن ـ ھە؟ !

بۇ چاغدا مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ئۇنىڭ سۆزىگە دەرـ
رۇ رەددىيە بەرمەكچى بولغان بولسىمۇ، ئەمما تىلىنى يىغىپ، تۇغلۇق تۆمۈرگە قارىدى. ئۇنىڭ كۆزىدە چاقناۋاتقان ئۆزىگە بولـ
غان ئىشەنچ ۋە كەلگۈسىگە بولغان قەتئىي ئىرادىنى كۆرگەنىدەك بولدى ـ دە، ئەمىر بۇلاجى بىلەن بىر ئېلىشىپ كۆرمەكچى بولـ
دى.

ـــ ماقۇل ئەمىسە، ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى جانابلىرى، ـــ دېدى ئۇ ئالدىرىماي سۆزلەپ، ـــ گېپىمگە قۇلاق سالغايسەن. قەـ
دىمكى ئىرانىيلاردا جەمشىد پادىشاھ دېگەن بىر ھۆكۈمدار ئۆتكەـ
نىدى. ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى جارى بولۇۋاتقان زېمىندا نام ـ ئەـ
مىلى تۆمۈرتاش دەپ ئاتىلىدىغان بىر بۇزرۇكۋار ياشىغانىدى. بۇـ
نىڭ يەنە بىر ئىسمى مەرداس ھەكىم ئىدى. ئۇ ئىلىم سالاھىيەتـ
تە كامالەتكە يەتكەن، ئەدەپ ـ پەزىلەتتە تولۇپ تاشقان بولۇپ، مال ـ دۇنياسىنىڭ سانى يوق، دەستىگاھى ئىنتايىن كۆپ ئىدى. ئۇنىڭ ئات ـ كالىسى، قوي پادىسى ھەددى ـ ھېسابسىز ئىدى. جەمشىد پادىشاھ كۆڭلىدە: «تۆمۈرتاشنى پادىشاھ قىلسام» دەپ ئويلاپ يۈرەتتى. دېگەندەك، جەمشىد پادىشاھنىڭ دۆلەت ئەركـانـ
لىرى مەسلىھەت بىلەن تۆمۈرتاشنى پادىشاھ قىلدى. بۇ تۆمۈرتاش ئۆزاق يىل پادىشاھ بولۇپ، مەملىكەتنى ئادالەت بىلەن ئىدارە قىلدى. تۆمۈرتاشنىڭ زەھھاك ئىسىملىك بىر ئوغلى بار ئىدى. ئۇ ئىنتايىن بەردگىردار ۋە مەككار ئادەم ئىدى. كۈنلەرنىڭ بـەـ
رىدە شەيتان لەئىن بىر بوۋاي سىياقىغا كىرىپ، زەھھاكنىڭ

قېشىغا كەلدى ۋە:

ــ ئەي زەھھاك، خالىساڭ سېنى ئاتاڭنىڭ ئورنىغا جەمشىد تەختىگە ئولتۇرغۇزۇپ پادىشاھ قىلاي، ــ دېدى ئۇنىڭغا، ــ چۈنكى ساڭا كۆڭلۈم بەك يېقىن. بېرى كەل، ئاتاڭنى ئۆلتۈر-گىن، مەن ساڭا تەلىم بېرەي. ئاتاڭنى ئۆلتۈرمىگۈچە جەمشىد تەختىنىڭ پادىشاھلىقى ساڭا تەگمەيدۇ!

ــ ئاتامنى قانداق ئۆلتۈرەي؟ ــ دەپ سورىدى زەھھاك ئۇ-نىڭدىن، ــ ئاتامنى ئۆلتۈرسەم ماڭا جەمشىدنىڭ پادىشاھلىقى تېگەمدۇ؟

ــ بەرھەق تېگىدۇ! ــ دېدى شەيتان لەئىن، ــ ئاتاڭنى ئۆلتۈرۈشنىڭ ئۈسۈلى مۇنداق: ئاتاڭ سەھەردە ئىبادەت قىلىش ئۈچۈن باغقا بارىدۇ. باغدا بىر قۇدۇق بار. سەن ئاۋۋال شۇ قۇ-دۇقنىڭ قېشىغا بېرىۋال. ئاتاڭ كەلگەن ھامان قۇدۇققا ئىتتىرىد-ۋەت!

زەھھاك ئاتىسىنىڭ بېغىغا بېرىپ، شۇ يەرگە يوشۇرۇندى. تۆمۈرتاش شاھ يېتىپ كەلدى. ئۇ تاھارەتكە سۇ ئېلىش ئۈچۈن قۇدۇققا ئېڭىشتى. بۇ چاغدا شەيتان لەئىن:

ــ ئەي، زەھھاك، تېز بولمامسەن، مەن دېگەن ئىشنى تېز تا-مام قىل! ــ دېدى. ئەمما، زەھھاك ئىككىلىنىپ قالدى ۋە:

ــ كۆڭلۈم ئۇنىمايۋاتىدۇ، قانداق قىلسام بولار، ــ دېۋىدى، شەيتان لەئىن دەرھال:

ــ ماڭا بۇيرۇغىن. ئەمما، شەرت شۇكى، بۇنىڭ ئۇۋالى سې-نىڭ گەدىنىڭدە بولسۇن، ــ دېدى.

ۋاپاسىز زەھھاك دەررۇ ماقۇل بولدى. شەيتان لەئىن مەرداس شاھنى ئېڭىشىپ سۇ ئېلىۋاتقان پەيتتە قۇدۇققا ئىتتىرىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ پادىشاھنىڭ بەخت ـ تەختىنى پانىي دۇنيادىن باقىي دۇنياغا يولغا سالدى. تاڭ ئاتتى، باغۋەنلەر كېلىپ مەرداس شاھنىڭ قۇدۇققا چۈشۈپ كېتىپ ئۆلگەنلىكىنى خەۋەر قىلىش-تى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان زەھھاك دەرھال ھەيران ـ ھەس ۋە

ساراسمه ـ ۋەسۋەسه بولغان قىياپەتته قۇدۇقنىڭ بېشىغا كەل ـ دى. ئۇ ئاتىسىنىڭ ئۆلۈكىنى كۆرۈپ ئۆز قىلمىشىغا قاتتىق پۇشايمان قىلغان بولسىمۇ، بىراق پۇشايمان پايدا بەرمىدى. مەرداس شاھنى قۇدۇقتىن چىقىرىپ دەپنە قىلدى. ئۇنىڭ قەبرىستانلىقىغا ئالىي ئىمارەتلەرنى بىنا قىلدى. خەلقىئالەم: «ئوغلىمۇ خۇدادىن قورقىدىغان پادىشاھ بولۇر» دېيىشتى.

بۇ چاغدا پادىشاھ جەمشىد خۇدالىق دەۋاسىنى قىلىپ چىقىپ يۇزى قارا بولدى. خالايىق «جەمشىد ئاسىيلىق قىلدى» دەپ، ھەممە ئۇلۇغلار زەھھاكنىڭ دەرگاھىغا يىغىلدى.

ـــ كېلىشتىكى مەقسىتىڭلار نېمە؟ ـــ دەپ سورىدى زەھھاك ئۇلاردىن. بارلىق ئۇلۇغ ـ ئۇششاق، قېرى ـ ياش، نادان ـ زېرەكلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئايىغى ئاستىغا ئۆزىنى تاشلاشتى ۋە بىر دەك:

ـــ بۇزرۇكۋار ئاتاڭ مەرداس شاھ خۇدادىن قورقىدىغان ئادەم ئىدى. سېنى ئاتاڭنىڭ ئورنىغا پادىشاھ قىلمىز. جەمشىدتىن يۈز ئۆرۈدۈق. ئۇ بىمەنە دەۋانى قىلدى. شۇ سەۋەبتىن سېنى ئۇنىڭ سەلتەنىتە تەختىگە ئولتۇرغۇزىمىز. بارلىق ئەھلى ئىلىم، ئەللامە ـ ئۆلىمالارنىڭ ھەممىسى سېنىڭ ئىشىكىڭ ئالدىدا سەپ تارتىپ تۇرۇپتۇ، ـــ دېيىشتى.

ـــ مەنمۇ ئىمكانىيەتىنىڭ بارىچە سىلەرگە ئىلتىماس قىلىمەن، ـــ دېدى زەھھاك كۆلۈپ تۇرۇپ، ـــ بىراق بىر شەرتىم بار، سىلەر جەمشىدكە قىلغان مۇئامىلىنى ماڭا قىلمىسىڭلار.

زەھھاكتىن بۇ سۆزنى ئىشىتىپ، چوڭ ـ كىچىك ھەممىسى كىتاب كەلتۇرۇپ قەسەم قىلىشتى ۋە زەھھاكنى ئىنتايىن ئىزەت ـ ئېھتىرامىلار بىلەن سەلتەنەت تەختىگە چىقىرىپ، جەمشىدنىڭ تاجىنى بېشىغا كىيدۇرۇشتى.

زەھھاك جەمشىد تەختىدە مۇقىم ئولتۇردى. يۇرتتىكى مۆتىۋەرلەرگە، پالۋانلارغا، گەدەنكەشلەرگە ئەمەل بەردى. ئىززەت، ئىنئام، ئېھسانلار بىلەن ئۆز ئابرۇيىنى يۇقىرى كۆتۈردى. كىـ

شىلەرنىڭ كۆڭۈل قۇشىنى رام قىلىپ، مەملىكەتنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈردى.

بىر كۈنى زەھھاك جەمشىد تەختى ئۈستىدە سېخىيلىق بىلەن ئىشىكنى ئېچىپ، ئەمەلدارلارغا ئالتۇن تون ھەدىيە قىلىپ ئولتۇرغاندا، شەيتان ئىبلىس ھارامزادە ئىلگىرى زەھھاكقا ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈش تەكلىپىنى بەرگەن چاغدىكى ھەيۋەت بىلەن كۆرۈنۈپ:

ــ مېنى تونۇدۇڭمۇ؟ سەن مېنىڭ تەلىمىم بىلەن پادىشاھلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەنسەن. ئەگەر يەنە لەززەتلىك تائاملارنى يېگۈڭ بولسا، باش ئاشپەزلىكنى ماڭا ئۆتكۈزۈپ بەرگەيسەن. ئەگەر خالىساڭ پەقەت بىر ۋاخلىق تاماق قىلىپ كۆرەي، سەن تېتىپ باققىن، ياقسا ياخشى، ياقمىسا نېرىسىنى ئۆزۈڭ بىل ! ــ دېۋىدى، زەھھاك:

ــ تائام قىل ! ــ دەپ بۇيرۇدى. شەيتان ئىبلىس ھارامزادە شۇنداق ئۈستىلىق بىلەن بىر تائام تەييارلىدىكى، زەھھاك شۇ تائامنى يەنە بىر قېتىم يېيىشنى ئارزۇ قىلدى. ئاخىر زەھھاك شەيتان لەئىنگە ئاشخانىسىنى ئۆتكۈزۈپ بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ مەلئۇن زەھھاكقا ھەر كۈنى خىلمۇخىل مەززىلىك تائاملارنى ئېتىپ يېگۈزىدىغان بولدى. شەيتان ئىبلىس يەنە ھىيلىگەرلىك بىلەن:

ــ ئەتە بىر خىل تائام يەيسەنكى، ئۇنى ئىككىنچى قېتىم يېيىشنى ئارزۇ قىلىپ ھەسرەت چېكىسەن، ــ دەيتتى ــ دە، ئۆز ئورنىغا قايتاتتى. شۇ كېچىسى كۆپ ھەشەم ــ كارامەتلەر بىلەن ئەتىسى سەھەرگىچە تائام تەييارلايتتى. بىر كۈنى زەھھاكنىڭ ئالدىغا كەپتەر، قىرغاۋۇل، بۆدۈنىلەرنى پىشۇرۇپ ئەكەلدى. زەھھاك ئۇلارنى ناھايىتى ئىشتىھا بىلەن يېدى ۋە ئىنتايىن لەززەتلەندى. ئۇ خۇشال بولغىنىدىن:

ــ سېنىڭ نېمە تەلىپىڭ بار؟ ــ دەپ سوراپ سالدى. شەيتان ئىبلىس:

ـــ ئەگەر ماڭا رۇخسەت بەرسەڭ، ئۆشنەڭگە يۈز ـ كۆزۈمنى قانغۇچە سۈركىۋالسام، ـــ دېۋىدى، زەھھاك:

ـــ بۇنىڭ نېمە پايدىسى بار؟ ـــ دەپ سورىدى. شەيتان ئىبلىس:

ـــ خەلق ئارىسىدا ئابرۇيۇم يوقىرى بولىدۇ، ـــ دەپ جاۋاب بەردى.

زەھھاك دەرھال ئىككى ئۆشنىسىنى يالىڭاچلاپ بەردى.

شەيتان ئىبلىس بىرنەچچىنى سۆيۈپ، يۈز ـ كۆزىنى سۈرتۈپ غايىب بولدى. بارلىق ئەئيانى دۆلەت، ئەركانى مەملىكەت بۇ ئىشقا ھەيران بولۇپ، قولىنىڭ كەينىنى چىشلەشتى.

زەھھاكنىڭ ئۆشنىسىدىكى شەيتان لەئىن سۆيگەن يەر قىچىشىشقا باشلىدى. ئۇ چىدىماي قىچىشقان يەرنى قاشلىغانىدى، قاپارتما پەيدا بولدى. بۇ قاپارتمىلار يېرىلغاندىن كېيىن ئۇ يەردىن ئىككى يىلان باش چىقاردى. يىلانلار سائەتلەپ چوڭىيىشقا باشلىدى.

يىلانلار زەھھاكنىڭ قۇلىقىغا كىرىپ، ئۇنىڭ مېڭىسىنى يېمەكچى بولدى. دەل مۇشۇ چاغدا شەيتان لەئىن تېۋىپ سىياقىغا كىرىپ زەھھاكنىڭ ئىشىكىدە پەيدا بولدى. زەھھاكنىڭ ئادەملىرى ئۇنى باشلاپ كىرىپ زەھھاكنى كۆرسەتتى. شەيتان لەئىن زەھھاكنى كۆرۈپ:

ـــ ھەر كۈنى ئىككى ئادەمنىڭ مېڭىسىنى بېرىڭلار. شۇ چاغدا يىلانلار ئارام تاپىدۇ. ئەگەر شاھنىڭ مېڭىسىنى يېيىشكە تەشنا بولسا، شاھ بىئارام بولىدۇ. ئۇلارنىڭ كۆڭلىگە ئازار بېرىڭلار، ئۇلار شاھنى ھالاكەتكە ئېلىپ بارىدۇ ! ـــ دەپ كۆزدىن غايىب بولدى. زەھھاك:

ـــ شۇنداق قىلىڭلار ! ـــ دەپ بۇ ۋەزىپىنى ۋاقتى ـ ۋاقتىدا ئادا قىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن بىر ئادەمگە مەخسۇس تاپشۇردى. بۇ ئادەم ھەر كۈنى بىر ئادەم مېڭىسىگە بىر قوي مېڭىسىنى قوشۇپ يىلانلارغا يېگۈزدى.

زەھھاك بۇ زەخمەتلەر بىلەن جەمئىي ئوتتۇز تۆت يىل پادە-شاھلىق قىلدى. نۇرغۇن ئادەملەرنى ئۆلتۈرۈپ يىلانلارغا يەم قە-لىپ بەردى. ئاخىر ئادەملەر ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن يۇرتىنى تاشلاپ تەرەپ ـ تەرەپلەرگە سەرسان بولۇپ چىقىپ كېتىشتى. شەيتان لەئىن ھەردائىم مەسلىھەت قىلغۇچى قىياپىتىدە كې-لىپ، زەھھاكقا:

ـــ بۇ كېسەلگە ئادەم مېڭىسىدىن باشقا نەرسە دورا بولمايدۇ ! ـــ دەپ دەۋەت قىلاتتى.

شۇ چاغلاردا بۇ يۇرتتا كاۋەرى ئاھاڭگىر ئىسىملىق بىر تۆ-مۈرچى ئۇستا بار ئىدى. ئۇنىڭ يەتمىش ئىككى ئوغلى بولۇپ، بۇ ئوغۇللارنىڭ يەتمىشى زەھھاكنىڭ ئىككى مۈرىسىدىن ئۆسۈپ چىققان ئىككى يىلانغا يەم بولغانىدى. شۇڭا، كاۋەرى ئاھاڭگىر زەھھاك تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ئاشۇ پەرزەنتلىرىنىڭ دەرد ـ پىراقىدا كېچە ـ كۈندۈزنى يىغا ـ زار بىلەن ئۆتكۈزەتتى. بىر كۈنى كېچىسى ئۇ شۇنداق چۈش كۆردىكى، چۈشىدە ھەزرىتى كىيامۇرىس ئادەم بېشارەت بېرىپ: «كۆپ پەرىشان بولما، زەھ-ھاكنىڭ ئالدىغا بارغىنىڭدا قوينۇڭغا بازغىنىڭنى سېلىپ بار. ئۇنىڭغا: ‹مەن سېنىڭ دەرگاھىڭدا قېرىدىم، ئەمدى ئارزۇيۇم شۇكى، بۇ بېشىمنى يىلانلىرىڭغا يەم قىلسام› دېگىن. سەن شۇنداق دېسەڭ، زەھھاك قوبۇل قىلىدۇ. يېقىن بېرىپ بېشىغا بازغان بىلەن ئۇرساڭ، زەھھاك ھالاك بولىدۇ. پۈتۈن خەلق ئۇ زالىمنىڭ زۇلمىدىن قۇتۇلىدۇ !» دەۋاتقۇدەك. چۆچۈپ ئويغانسا، چۈشى ئىكەن.

كاۋەرى ئاھاڭگىر بۇ بېشارەتنى ئاڭلاپ، زەھھاكنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

ـــ ئەي، ئالەمنىڭ پادىشاھى، مەن كاۋەرى ئاھاڭگىر بولە-مەن، مەن قېرىدىم. جېنىمنى سىلىنىڭ يوللىرىدا پىدا قىلسام، بېشىمنى چېقىپ، مېڭەمنى يىلانلىرىغا يېگۈزسەم، ـــ دېدى. زەھھاك:

ـــ مۇشۇ ئاي، مۇشۇ كۈنلەردىمۇ ماڭا مۇشۇنداق مۇھەببىتى بار كىشىلەرمۇ بولىدىكەن. قالغىنىنى ئۆزۈڭ بىل، ـــ دەپ جاۋاب بەردى.

كاۋەرى ئاھاڭگىر زەھھاك زالىمنىڭ كەينىگە ئۆتۈپ، دەرھال قويىنىدىن بازغىنىنى چىقاردى ۋە:

بەردىڭ ئەي شاھ ئەلگە سەن ئازار،
ھازىر تۈرغۇسى قىزىق بازار.
ئۆلگىنىڭ ئەۋزەل ساڭا ئەي شاھ،
زۇلۇم ـ جەبرىڭدىن ئەل بارى بىزار.

دەپ نەرە تارتىپ بارغىنىچە بازغان بىلەن زەھھاك زالىمنىڭ بەـ شىغا شۇنداق ئۇرغاندى، بازغان ئۇنىڭ بېشىغا پېتىپ كەتتى. زەھھاكنىڭ پاسكىنا جېنى دوزاخقا كەتتى.

كاۋەرى ئاھاڭگىر خۇداغا شۈكۈر بەجا كەلتۈرۈپ، بىر ئۆزۈن ياغاچنىڭ ئۇچىغا تۆمۈرچىلىك پەشتامىسىنى چىگىپ بايراق يا ـ سىدى ۋە بازارغا جاكارچى چىقىرىپ:

ـــ دەۋران ـــ دەۋر، دەۋر كاۋەرى ئاھاڭگىر ! ـــ دەپ جا ـ كارلاتقۇزدى.

زەھھاك زالىمنىڭ زامانىدا ئاتىسى، ئوغلى، ئاغىسى ۋە باشقا تۇغقانلىرى زەھھاكنىڭ يىلانلىرىغا يەم بولۇپ كەتكەنلەرنىڭ زۇ ـ لۇم چەككەن جامائىتى توپلىشىپ كاۋەرى ئاھاڭگىرنى پادىشاھ قىلىپ سايلىدى[1]...

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ بۇ ھېكايىسىنى ئاڭلاپ زادى تاقەت قىلىپ ئولتۇرالمىغان ئەمىر بۇلاجىنىڭ قۇيقا چاچ ـ لىرى تىك تۇرۇپ كەتتى. ئۇ ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ:

ـــ جاللات قېنى سەن، ئازغۇن تەلىماتى بىلەن خانىنى قايمۇق ـ

---

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن «جەمشىدنامە»دىن پايدىلىنىلدى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 ـ يىلى 10 ـ ئاي نەشرى.

تۇرغان بۇ ئۇيغۇر باخشىسىنى ئاچقىپ كاللىسىنى ئال ! ــ دەپ ۋارقىرىدى. شۇ ئان ئوڭ قول تەرەپتىن يەتتە تۇرغاۋۇت، سول قول تەرەپتىن بەش تۇرغاۋۇت يۇگۇرۇپ قويۇتى. ئۇلار مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ئىككى قولىدىن تۇتۇپ، ئۇنى تالا تەرەپكە سۆرەپ ئېلىپ مېڭىشقا تەمشىلىۋىدى، بىر ياندا قول قو ـ ۋۇشتۇرۇپ تۇرغان تاشتۆمۇر باھادىر خان چېدىرىنىڭ تۆرىدىكى ئالتۇن چېرگىن ئۈستىدە ئولتۇرغان چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆ ـ مۈرگە بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن، تۇرغاۋۇتلارغا: «توختاڭلار!» دەپ بېشارەت قىلدى ـ دە، ئەمىر بۇلاجىنىڭ ئالدىغا كېلىپ:

ــ ئەي، ئەمىر بۇلاجى، نېمانچە بۇنچىلىك ئاچچىقلىنىسىز؟ مۇڭغۇللاردىن بىزگە: «بېشىنى يەرگە ئۇرۇپ كەلگەن ئادەم ئاتاڭ ـ نى ئۆلتۈرگەن بولسىمۇ، ئەپۇغا لايىق» دېگەن سۆز ئۇدۇم قال ـ غان، ــ دېدى كۈلۈپ تۇرۇپ، ــ ئاچچىقىڭىزنى بېسىۋېلىڭ. ئۇ ـ نىڭ ئۈستىگە بۇ قېرى ئۇيغۇر باخشىسى ياش خانىمىزغا ئۇزاق ـ تىن بېرى پۇتۈكچىلىك بىلەن خىزمەت قىلىپ كەلدى. «ئىتنى ئۇرساڭ، ئىگىسىنىڭ يۈزىنى قىل !» دېگەن ماقال بار. ھېچبول ـ مىغاندا ياش خاقانىمىزنىڭ يۈزىنى بولسىمۇ قىلىڭ ـ دە، ــ دەپ ئۇنىڭغا ئىلتىماس قىلدى.

ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ غەزىپىنى بېسىپ سەل پەسكويغا چۈشكەندەك بولدى. ئۇ تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ لام ـ جىم دېمەستىن، قاپىقىنى تۇرگەن پېتى شۇك ئولتۇرغىنىغا ئىچى پۈشۈپ، نائىلاج:

ــ تىل بىلەن تىكەننى يۇلغىلى بولمايدۇ ! ــ دەپ غودۇڭ ـ شىپ قويدى ۋە تۇرغاۋۇتلارغىمۇ، ئۇيغۇر باخشىسىغىمۇ تەڭلا قول شىلتىدى ـ دە:

ــ ھەي لالما ئىت ! ــ دەپ مەۋلانانىڭ بېشىغا قامچا سالدى. مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى قىلچىمۇ پەرۋا قىلماستىن بە ـ

شىنى تىك كۆتۈرۈپ تۇردى.

ــ سېنىڭ ئازغۇن تەرغىباتلىرىڭ بىلەن خانىنى ئازدۇرۇپ كېتىۋاتقانلىقىڭنى ئۇزاقتىن بېرى كۆزىتىپ كەلمەكتىمەن ! ــ دېدى ئەمىر بۇلاجى شالىنى چاچرىتىپ، ــ خەير، ياش خاقانـ ىمىزنىڭ ئۇستازى بولغانلىقىڭنىڭ يۈزىنى قىلىپ، ئىت جېنىڭـ نى ئايابا قويماي. بىراق، بۇنىڭدىن كېيىن بۇنداق ئازغۇن تەرغىـ باتلىرىڭنى قىلماسلىقىڭ ئۈچۈن، شۇنى ئېغىزىڭنى پېچەتلەپ قويۇشقا توغرا كېلىدىغاندەك قىلىدۇ !

ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپلا تۇرغاۋۇتلارغا ياريېلىم بىلەن قەغەز كەلتۈرۈشنى بۇيرۇدى. تۇرغاۋۇتلار دەرھال ياريېلىم بىلەن بىر ۋاراق قېلىن قەغەزنى ئۇنىڭغا ئېھتىرام بىلەن سۇندى.

ئۇجمە يىلتىزىدا قاينىتىلىپ ياسالغان پاتلىق خوتەن قەغىزى ناھايىتى چىڭ بولۇپ، قۇرۇغاندىن كېيىن ئاسانلىقچە يىرتىلىپ كەتمەيتتى. ئەمىر بۇلاجىنىڭ ئەمرىگە بىنائەن، تۇرغاۋۇتلار خوـ تەن قەغىزىگە ياريېلىمنى تەكشى سۈرتۈپ چىققاندىن كېيىن، قەغەزنى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ئاغزىغا چاپلاپ، پېچەتلەپ تاشلىدى. ئەمىر بۇلاجى ئۇيغۇر باخشىسىنىڭ ئاغزىدىكى قەغەز پېچەتنى ھېچكىمنىڭ ئېلىۋېتىش ھوقۇقى يوقلۇقىنى ئېلان قىلدى.

ئۇيغۇر باخشىسىنىڭ ئاغزى پېچەتلەنگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ گەپ ـ سۆز قىلمايدىغانلىقى، ھەتتا سۇ ئىچەلمەي، غىزا ـ تاماق يېيەلمەيدىغانلىقى هەممىگە ئايان ئىدى. بۇ ئەمەلىيەتتە، يەنىلا مەۋلانىنىڭ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغانلىق بىلەن باراۋەر ئىدى.

كۆز ئالدىدا يۈز بېرىۋاتقان بۇ ئىشلارنى ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن كۆزىتىپ، قاپىقىنى ئاچماي ئولتۇرغان ياش خان تۇغلۇق تۆمۈر ئەمىر بۇلاجىنىڭ مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى بىلەن ئۆزىنى ئۇزاقتىن بېرى تەقىب قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن ئوبدان

خەۋىرى بار ئىدى. بايا ئۇلۇسبېگىنىڭ «خان نېمە دەيدىكىن؟» دەپ قەستەن مەۋلانىنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغانلىقى ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭغا ئىبرەت بىلەن تەھدىت سېلىش ھېيلىسى ئىكەنلىكىنى تۇغلۇق تۆمۈر ئاللىقاچان سېزىۋالغانىدى. شۇڭا، قاپقىنى ئاچماي شۇك ئولتۇرغانىدى. ئەلھال، ئەمىر بۇلاجى ئۆزىنىڭ بىرنەچى ھېيلىسىنىڭ مۇشەققىتىنىڭ شامالغا سورۇلغانلىقىنى كۆرۈپ، دەرھال «ئاغزىنى پېچەتلەپ ئۆلتۇرۇش» ھېيلىسىنى ئىشقا سالغانىدى. بىراق، بۇ ھېيلىمۇ ئەقىللىك ياش خان تۇغلۇق تۆمۈر تەرىپىدىن دەررۇ سېزىۋېلىنىدى. ئۇ تاشتۆمۈر باھادىرغا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويدى. زېرەك تاشتۆمۈر باھادىر ياش خانىنىڭ مۇددىئاسىنى چۈشىنىپ، ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ، مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ئالدىغا كەلدى ـ دە:

ـــ سەن نەپرەتلىك ئۇيغۇر باخشىسى ۋالاقتەگكۈرلۈك قىلغانغا توي ! بۇ ھېكايىنى سۆزلەش ئارقىلىق ھۆرمەتلىك ئولۇس-ېبېگىنى شەيتان ئىبلىسقا ئوخشاتماقچىمۇ سەن، ھەي؟ !ـــ دېگىنىچە مەۋلانانىڭ كاچىتىغا چاڭ ـ چۇڭ قىلىپ بىرنەچچە تەستەك ئۇرۇۋەتتى. قاتتىق تەستەكنىڭ زەربىسىدىن مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ئاغزىدىكى قەغەز پېچەت چاك ـ چېكىدىن يىرتىلىپ سويۇلۇپ كەتتى، قەغەز پارچىلىرى خۇددى قار ئۇچقۇنىدەك پىلدىرلاپ يەرگە چۈشۈپ كەتتى. ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى ئۇيغۇر باخشىسىنىڭ ئاغزىدىكى پېچەتنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى كۆرۈپ قەھر ـ غەزەپ قىلماقچى بولسىمۇ، ئەمما تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ ئۆزىگە بولۇشۇپ، سۆزمەن ئۇيغۇر باخشىسىنى غەزەپ بىلەن كاچاتلاپ سۆكۈۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تاشتەك قېتىپ كەتكەن كۆڭلى بىرئاز بولسىمۇ تەسكىن تاپتى ۋە مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنى خان چېدىرىدىن قوغلاپ چىقاردى.

شۇنىڭ بىلەن مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى يەنە بىر قېتىم ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالدى. شاگىرتىنىڭ سېھرىلىك

سوقماق يوللار بىلەن ئۇلۇسىبىگى، ئەمىر بۇلاجىنى قايمۇقتۇ-رۇپ، ئۆزىنى ئۇنىڭ قانلىق قىلىچىدىن قۇتقۇزۇۋالغانلىقىنى ھېس قىلغان مەۋلانا چوڭقۇر مىننەتدارلىق ۋە ئىشەنچ نەزىرى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرگە بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن، بېشىنى تىك تۇتقىنىچە خان چېدىرىدىن چىقىپ كەتتى ...

نەزم

يامانغا يار بولغاچ لۇت①نىڭ جورىسى،
بولدى پەيغەمبەرلىك خانىدان ۋەيران.
ئەسھاب كەھف②نىڭ ئىتى نەچچە كۈن
ياخشىلارغا ئەگەشكەچ بولغانتى ئىنسان.

—— شەيخ سەئدى

① لۇت —— پەيغەمبەرلەرنىڭ بىرسى. رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، لۇت ئەلەيھىسسالامنىڭ خوتۇنى يامان ئادەملەرگە يار بولغاچقا، ئۇنىڭ پەيغەمبەرلىك ئائىلىسى ۋەيران بولغان.

② ئەسھاب كەھف —— «غار كىشىلىرى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، «قۇرئان كەرىم»دە زىكرى قىلىنغان.

ئون بىرىنچى باب

ئوستاز مېھرى

«ئىلىم دەرىخىنىڭ يىلتىزى مەككىدە
بولسىمۇ، ئۇنىڭ مېۋىسى خۇراساندا پىشىدۇ.»
ـــ ئەرەب ماقالى

مىلادىيە 1350 ـ يىلى بەشىنچى ئاي.

ئايكۆل قىشلىقىنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدە كەڭ بىر قەدىمكى ئورمانلىق بار ئىدى. ئورمانلىقتا بۇك ئۆسكەن قەدىمكى توغراقلار ياپيېشىل لىباس كىيىشكەنىدى. يازنىڭ ئۇدا ياغقان تۇنجى يامغۇرىدا قوۋزاقلىرى ھۆل بولۇپ كېتىشكەن توغراقلاردىن كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان بىر خىل خۇش ھىد بۇرۇنغا گۈپۈلدەپ ئۇرۇلاتتى. قۇياش نۇرى توغراق يوپۇرماقلىرى ۋە توغراق شاخلىرىدىكى يامغۇر تامچىلىرىنىڭ ئۈستىدە ھەسەن ـ ھۈسەن ھاسىل قىلغان بولۇپ، ئورمانلىق ئىچىدە قۇشلارنىڭ شادلىق كۈيلىرى ياڭرىماقتا ئىدى. ياپيېشىل پارقىراپ كەتكەن يۆگەي ـ چىڭگىلىكلەر توغراقنىڭ غول ـ شاخلىرىنىڭ قىسىلچاقلىرىدىن چىقىپ توغراق غولىنىڭ يېرىمىغچە ئورالغاندىن كېيىن، يەنە توغراق شاخلىرىنىڭ ئاستىدىن تۆۋەنگە ساڭگىلاپ چۈشكەنىدى. نۇرلۇق قۇياشنىڭ ئاپتىپىغا چۆمگەن ياپيېشىل ئورمانلىقنىڭ بىرقانچە يېرى بىر ـ بىرىدىن بۆلۈنۈپ كەتكەن بولۇپ، خۇددى ئاغزىنى يوغان ئېچىپ ئەسنەۋاتقان يولۋاسنىڭ ئاغزىغا ئوخشاپ قالغانىدى. يىراقتا بۇ قاراڭغۇلۇق

ئىچىگە يوشۇرۇنغان، غۇۋا كۆرۈنگەن بىر ئۆيىنى پەقەت پەرەز ئارقىلىقلا پەرق ئېتىش مۇمكىن ئىدى. ئۇ تۆت تۆۋرۈكلۈك پېشايۋانلىق پاكار بىر خانىقا ئىدى. خانىقانىڭ ئالدى تەرىپى تاغ تەرەپكە قارىغان بولۇپ، خانىقانىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدە بۇلاقتىن ھاسىل بولغان بىر كۆل بار ئىدى. خانىقانىڭ ئارقا تەرىپىدە ئورمانلىقتىكى باشقا توغراقلاردىن خېلى ئېگىز ئۆسكەن بىرنەچچە تۈپ قەدىمكى توغراق بولۇپ، ئۇنىڭ ئىرغاڭلاپ تۇرغان ئۇچىدا بىرقانچە لەيلەك ئۆۋىسى تۇراتتى. كۆل ياقىسىدا ئىچى پورلىشىپ كاۋاك بولۇپ قالغان بىر تۈپ سۆگەتنىڭ شېخى ساڭگىلاپ سۇغا تېگىپ تۇراتتى. كۆلنىڭ بويىدىكى چىغىر يول بىلەن ئايكۆل مەھەللىسىگە ئۆتكىلى بولاتتى.

تۆت تۆۋرۈكلۈك پېشايۋان ئارقىلىق خانىقانىڭ ئارقىسىدىكى پاكار ئېتىكاپخانىغا كىرگىلى، ئۇ يەردىن يەنە خانىقانىڭ يان ئىشىكىگە ئۆتكىلى بولاتتى. ئايكۆل خانىقاسى ناھايىتى خىلۋەت، ھاۋالىق جايغا جايلاشقانلىقى بىلەن يىراق ـ يېقىندا مەشھۇر بىر خانىقا ئىدى.

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجى تەرىپىدىن خانىنىڭ ھۆزۈرىدىكى خىزمەتىدىن بوشىتىلغاندىن كېيىن ئايكۆل خانىقاسىغا قايتىپ كېلىپ، مۇشۇ ھەم تار، ھەم پاكار ئېتىكاپخانىنى ئۆزىگە ماكان تۇتۇپ، ئىستىقامەتتە ئولتۇرغىلى بىر يىلدەك بولۇپ قالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يەتتە ـ سەككىز يىلدىن بېرى تەر تۆكۈپ قىلغان ئەجرى ـ مېھنىتىنىڭ قۇتلۇق كۈنلەرنىڭ بىرىدە چوقۇم چېچەكلەپ مېۋە بېرىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. مۇشۇ ئىشەنچىنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ئۇنىڭ يۈرىكىدە بىر ئوت ـــ غايە يالقۇنلاپ كۆيمەكتە ئىدى. ئۇنىڭغا بۇ غايىسىدىن باشقا ئىشلارنىڭ ھەممىسى، ھەتتا ئىنسانىي تۇرمۇشمۇ لەززەتسىز تۇيۇلاتتى. ئۇ ئۆز غايىسىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن تاماق يېيىشنى، سۇ ئىچىشنى، ھەتتا

ئۇخلاشنىمۇ ئۇنتۇپ قالاتتى. كۈنىگە بىر ھەجىر داغ سۇ، بىر دانە پۇچۇق زاغرا ئۇنىڭ ئۇچۇن يېتەرلىك ئىدى. شۇنداق، ئىنسانلار ئۆز غايىسى يولىدا تۇرمۇشنىڭ جىمى راھەتلىرىنى تەرك ئېتىشكەن يەردە، تاماق، ئۇيقۇ، جاپا ـ مۇشەققەت ئۇلار ئۇچۇن ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدىغان بىرنەرسىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. ئۇرۇق ـ تۇغقان، يارۇ بۇرادەرلىرى بىلەنمۇ كارى بولمايدۇ، ھەتتا ھاياتىنىڭ ئۆزىنىمۇ ئۇنچۇالا ئاياپ ئولتۇرۇشمايدۇ.

بۇنىڭدىن سەككىز يىل ئىلگىرى، تەقدىر ئەزەل مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنى ئايكۆلدىكى توغراقلىقتا چاغاتاي خانزادىسى تۇغلۇق تۆمۇر بىلەن ئۇچراشتۇرغاندىلا، ئۇ بۇ مۇڭغۇل خانزادىسىنىڭ باشقا مۇڭغۇللارغا ئوخشىمايدىغانلىقىنى كۆرۈپ يەتكەنىدى. ئۇنىڭ نەزىرىدە مۇشتۇمزورلۇق، ئۇزەڭگە سوقۇشتۇرۇش، قىمار ۋە ھاراق ئىچىشتەك رەزىللىكلەر كۆرۈلۈپ تۇرىدىغان بىر قوۋمنىڭ ئارىسىدا تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ ئەڭ گۈزەل سۈيەت ۋە ئېسىل ئەخلاق ـ پەزىلەت بىلەن ئۆسۈپ چوڭ بولغانلىقى ھەقىقەتەن ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئىدى. بولۇپمۇ تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ تۇغۇلماستىنلا ئاتىسىدىن ئايرىلىپ شىراۋۇل دوختەۋنىڭ قولىغا قېلىپ، تەكەللۇپ ـ ھۆرمەتكە نائىل بولالمىغانلىقى ۋە ئالتە يېشىدىن باشلاپ دوختەۋنى خەلقىنىڭ مېلىنى باقىدىغان كىچىك مالچى بولۇپ، يېتىشى داق يەر، ئىچىشى داغ سۇ، يېيىشى پۇچۇق زاغرا، ئەڭلى يېلىڭ ـ يالىڭاچ، ئاچ ـ زېرىن، قېقىلىپ ـ سوقۇلۇپ چوڭ بولغانلىقىنى ئويلىغاندا، ئۇنىڭ ئاشۇنداق گۈزەل ئەخلاق ـ پەزىلەت بىلەن چوڭ بولغانلىقى ئەلۋەتتە ھەرقانداق بىر ئەقىل ئىگىسىنى ھەيران قالدۇراتتى. پۈتۈن قوۋم ـ قېرىنداشلىرى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى بۇتپەرەس مەجۇسىيلاردىن بولۇپ تۇرۇقلۇق، ئۇنىڭ بۇتقا چوقۇنمايى، ئەكسىچە ئۇنىڭدىن نەپرەتلىنىپ، يىرگىنگەنلىكى ھەرگىزمۇ ئادەتتىكى بىر ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىۋېرىدىغان ئىش ئەمەس ئىدى. چاغاتاي ئۇلۇسىدەك

ئەخلاقسىزلىق، نادانلىق ۋە جاھالەتتە چېكىدىن ئاشقان بىر ئۇلۇسنىڭ ئارىسىدا كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ تامامەن ئۇلارنىڭ ئەكسىچە ئەڭ يۇكسەك ئەخلاققا ئىگە بىر شەخس بولۇپ يېتىشكەنلىكى ئۈنىڭ ھەرگىزمۇ ئادەتتىكى پەزىلەتكە ئىگە بىر ئىنسان ئەمەسلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ئۆزىنىڭ مۇشۇنداق گۈزەل ئەخلاققا ئىگە بىر موڭغۇل شاھزادىسىگە ئۇستاز بولالىغانلىقى بىلەن ئالەمدە مەڭگۇ پەخىرلىنەتتى ۋە چاغاتاي شاھزادىسى تۇغلۇق تۆمۈرنى ھەقىقەتەن پەخىرلىنىشكە تېگىشلىك بىر مېۋىلىك دەرەخنىڭ گۈزەل كۆچىتى، دەپ ھېسابلايتتى. بۇ كۆچەتنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن چوڭقۇر يىلتىز تارتىپ، باراقسان ئايىنىپ، كەلگۈسىدە مول مېۋە بېرىشى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ يۈرەك قان ـ تەرىنىڭ ھەممىسىنى سەرپ قىلغاندى. بىراق، قەدىمدىن تارتىپ دەرەخ تىككەنلەرنىڭ مېۋىسىنى كۆرەلىشى ناتايىن. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ كۆچىتىنىڭ مېۋىسىنى كۆرەلىشىدىن كۆرەلمەسلىكىنىڭ ئېھتىماللىقى چوڭ ئىكەنلىكىنى چۈشىنەتتى. شۇنداقتىمۇ، ئۇنىڭدىن پەرۋايى پەلەك، ئۆزى تىككەن بۇ كۆچەتنىڭ مېۋىسىنى كۆرەلمەسلىكىدىن ھەرگىزمۇ ئەنسىرىمەيتتى. بەلكى بۇ كۆچەتنىڭ چېچەكلەپ مېۋە بېرىشتىن ئىلگىرى ئۇشۇك تېگىپ، بىمەھەل نابۇت بولۇپ كېتىشىدىن ئەنسىرەيتتى...

*　　*　　*

ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى ئاقسۇدا تۇغلۇق تۆمۈرنى چاغاتاي خانى دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىن، بارگاھىنى قۇياس ـ كۆكدالا ۋادىسىدىكى ئالمالىققا كۆچۈرۈش تەرەددۇتىنى قىلىپ يۈرگەندە، بىر كۈنى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر شىكار قىلىشنى ھەۋەس قىلىپ قالدى. ئۇ:

ـــ ئەي ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى، ـــ دەپ مۇراجىئەت قىلدى، ـــ

زېرىكىپ كەتتىم. شىكارغا چىقىپ بىر تاماشا قىلىپ كەلگۈم بار. ئالمالىققا بارغاندىن كېيىن يۈرتدارچىلىق بىلەن ئالدىراش بولۇپ كېتىمىزغۇ. ئېھتىمال شىكار قىلغۇدەك ۋاقتىمۇ چىقارغىلى بولماس!

بۇ چاغدا بىر ياندا تۈرغان تاشتۆمۈر باھادىر تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭ سۆزىنى دەرھال قۇۋۋەتلىدى ۋە:

ــ دۆڭقىشلاق خۇش ھاۋالىق جاڭگال. بۇ جاڭگالدا يولۋاس ناھايىتى كۆپ ئىمىش. مۇبادا خان ئالىيلىرىنىڭ كۆڭلى شۇ يەردە شىكار قىلىشنى تارتقان بولسا، مەن باشلاپ باراي! ــ دېدى مۇغەمبەرلىك بىلەن كۈلۈپ تۇرۇپ.

دوغلات ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بۇلاجمۇ نېرى ــ بېرىسىنى ئانچە ئويلاپ كەتمەيلا:

ــ خان ئالىيلىرىنىڭ كۆڭلى شىكارنى تارتقان بولسا، ــ دېدى ساددىلىق بىلەن، ــ مەن نويۇنلارغا پەرمان بېرەي. ئۇلار شىكار تەرەددۇتىنى قىلسۇن ئەمىسە!

تۇغلۇق تۆمۈر تاشتۆمۈر باھادىر بىلەن كۆز ئۇرۇشتۇرۇۋالدى:

ــ ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى، كايىپ كەتمىگەيسىز. نويۇنلار بارگاھنى كۆچۈرۈش تەرەددۇتىنى قىلمىسا بولمايدۇ. شۇڭا، مەن تاشتۆمۈر باھادىر بىلەن بىللە چىقىپ كۆڭلۈمنى ئېچىپ كېلەي دەيمەن. شىكاردىن بېرىسى ئۈچ كۈن، نېرىسى بەش كۈن ئىچىدە قايتقايمەن، ــ دېدى.

ئەمىر بۇلاجى يەنىلا خاتىرجەم بولالمىدى:

ــ بۇمۇ بولىدىغان مەسلىھەت، ئەمما تاشتۆمۈر سەن خان ئالىيلىرىنىڭ ئامان ــ ئېسەنلىكىگە بېشىڭ بىلەن كاپالەتلىك قىلىشىڭ كېرەك. چۈنكى، بارگاھنى كۆچۈرۈشتىن ئىلگىرى بىرەر ھادىسە چىقىپ قېلىشىنى ھەرگىزمۇ خالىمايمەن!

تاشتۆمۈر باھادىر دەرھال قۇللۇق بىلدۈردى:

ــ مەن خانىنىڭ ئامان ــ ئېسەنلىكىگە بېشىم بىلەن

جاۋابكارلىق قىلىمەن !

ــ ئۇنىڭدىن باشقا، ــ دەپ قوشۇمچە قىلدى ئەمىر بۇلاجى، ــ خانىنىڭ شىكارغا چىقىپ كەتكەنلىكى باشقىلاردىن قاتتىق سىر تۇتۇلۇشى لازىم.

ــ پەرمانىڭىزغا قۇللۇق ! ــ دېدى تاشتۆمۈر باھادىر قول قوۋۇشتۇرۇپ، ــ خانىنىڭ دۆڭقىشلاققا شىكارغا چىققانلىقىنى بىرسى، ئاسمان تەڭرىسى بىلىدۇ، بىرسى، سىز جانابىي ئۇلۇسبەگى بىلۈرسىز، يەنە بىرسىگە بىز بىلۈرمىز، ئاندىن زېمىن ئىلاھى بىلۈر، بۇ تۆت تائىپەدىن باشقا بۇ ئىشنى ئىنسۇ جىنغا بىلدۈرمەسمىز !

تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ، ئەمىر بۇلاجىنىڭ كۆڭلى ئاندىن ئەمىن تاپتى. ئۇ قولىنى سىلكىپ قويۇپ باشقا گەپ قىلمىدى...

قۇم دەريا سىنىڭ بويىغا جايلاشقان دۆڭقىشلاق ئوت ـ چۆپى ئەلۋەك، سۇيى مول، ئاسمىنى كەڭرى، خۇش ھاۋالىق، كاتتا بىر جاڭگال ئىدى. جاڭگاللىقتا كىيىكلەر قوي ـ كالىدەك تولا ئىدى. ئوتتۇز ـ قىرىقى بىر پادا بولۇپ يۈرۈشەتتى. جاڭگال پادىشاھى دەپ ئاتىلىدىغان يولۋاسنى قەدەمدە بىر ئۇچرىتىش مۇمكىن ئىدى. بۇ يەردىكى ئېيىق، قاۋان، بۆرە ـ قاپلان، تۈلكە ـ توشقان، غاز، ئۆردەك، قىرغاۋۇل، كەكلىك، چىل، كەپتەر دېگەنلەك ساننى ئېلىپ بولماس ئىدى.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر تاشتۆمۈر باھادىر باشلىق تۆت ـ بەش سادىق، ئىشەنچلىك مۇلازىملىرى بىلەن دۆڭقىشلاققا يېتىپ كەلدى ـ دە، ھايالىشماستىنلا بۈركۈتنى كېيىك بىلەن تۈلكىگە، قارىچىغىنى ئۆردەككە، لاچىننى غازغا، قۇرغۇيىنى كەپتەرگە سالدى. شۇ كۈنى كەچ كىرگۈچە ئۇلار مول شىكار قىلدى. كەچتە بىر بۇك جاڭگاللىقتا قوندى. ئەتىسى يەنە شىكارغا قىزىقىپ ئايكۆل تەرەپكە قاراپ مېڭىپ خېلى ئۇزاپ كەتتى.

تاشتۆمۇر باھادىر قولغا چۈشكەن ئولجىلارنى ھارۋىلارغا بېسىپ بارگاھقا ــ ئەمىر بۇلاجىنىڭ ھۇزۇرىغا ماڭدۇرۇپ تۇردى ۋە: «ئۆگۈنلۈككە بارگاھقا قايتقايمىز، جانابىي ئۇلۇسبېگى ئەنسىرىمىسۇن !» دەپ خەۋەر ماڭدۇردى.

ئۇچىنچى كۈنى تۇغلۇق تۆمۇر قۇم دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتمەكچى بولۇپ، تاشتۆمۇر باھادىرنى باشلاپ دەريا قېشىغا يېتىپ كەلدى. بۇ قۇم دەرياسىدا تاشقىن بولۇۋاتقان مەزگىل بولۇپ، لايقىلىق سۇ دەريا قىنىغا پاتماي مەۋج ئۇرۇپ شارقىراپ ئېقىۋاتاتتى. سۇدىن ئاتلىق كېچىپ ئۆتۈش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇ ئىككىسى يۇقىرى ـ تۆۋەن مېڭىپ، ئۇلۇغ سۇدىن ئۆتىدىغان كېچىك تاپالمىدى.

ئاخىر تۇغلۇق تۆمۇر تاشتۆمۇر باھادىرغا تۆت ياغاچنى تال چۈشۈق بىلەن چىڭ باغلاپ، تۇلۇمچىلاپ سويۇلغان كېيىك تېرىسىدىن ئىككىسىگە يەل توشتۇرۇشنى بۇيرۇدى، ئاندىن تۇلۇمنى قورسىقىغا تېڭىپ، ياغاچنى قۇچاقلاپ، ئېتىنىڭ تىزگىنىنى جەينىكىگە ئېلىپ دەريا‌غا كىردى. ئۇ ئېقىپ ئۇلۇغ سۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا يەتكەندە قاينامغا كىرىپ قالدى. سۇ دولقۇنلاپ، ياغاچلارنى بىر ـ بىرىدىن ئاجرىتىۋەتتى. شۇ ئەسنادا تۇلۇم بىلەن ياغاچ ئېقىپ كەتتى. خەتەرلىك قاينامغا كىرىپ قالغان تۇغلۇق تۆمۇر قولىدا تۇتۇۋالغان بىر تال ياغاچ بىلەن بىللە چۆرگۈلەشكە باشلىدى. ئىگىسىنىڭ خەتەرلىك ئەھۋالىدا قالغانلىقىنى چۈشەنگەن چىلان توروق ئارغىماق بىر يۇلقۇنۇپلا، ئۇنى خەتەرلىك قاينامدىن سۆرەپ ئاچىقىپ كەتتى.

زېرەك ئارغىماق ئىگىسىنى سۆرىگەن پېتى قارشى قىرغاققا قاراپ ئۈزۈپ كەتتى ۋە ئۇنى ئاخىر قىرغاقتىكى تېيىز قۇم ئۈستىگە سۆرەپ كەلدى. ئاتنىڭ قاتتىق سىلكىنىشىدىن چاچرىغان سۇ تامچىلىرى قۇم ئۈستىدە ھوشىنى بىلمەي ياتقان تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ يۈزىگە سېپىلىپ، ئۇنى ئاخىر ھوشىغا كەلتۈردى. ئۇ كۆزىنى ئېچىپ ئۆزىنىڭ قارشى قىرغاقتا

ياتقانلىقىنى كۆردى.

بايانتىن قارشى قىرغاقتا تۇرۇپ كۆزىتىپ تۇرغان تاشتۆمۈر باھادىر ھودۇققىنىدىن يۇرىكى قېپىدىن چىقىپ كېتەيلا دەپ قالغانىدى. خانىنىڭ ساق ـ سالامەت قارشى قىرغاقىقا چىقىۋالغىنىنى كۆرۈپ، ئاندىن يۇرىكى ئورنىغا چۈشتى ۋە «ئۇھ» دەپ ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى...

تۇغلۇق تۆمۈر ئورنىدىن تۇرۇپ، چىلان تورۇق ئارغىمىقىغا مىندى ۋە قارشى قىرغاقتا قالغان تاشتۆمۈر باھادىرغا قولىنى پۇلاڭلىتىپ، ئۆزىنىڭ ئايكۆل خانىقاسىغا بېرىپ ئۇستازى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى بىلەن كۆرۈشۈپ، كەچكىچە قايتىپ كېلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى...

*　　*　　*

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا بىرمۇنچە تارتۇق ـ پىشكەشلەر قىلغاندىن كېيىن، گەپنى يوشۇرمايلا ئۇنى ئۆزى بىلەن ئالمالىققا بېرىپ، ئوردىدا ئىشلەشكە تەكلىپ قىلدى.

ـــ ئەي دانىشمەن ئۇستاز، ـــ دېدى ئۇ، ـــ ماڭا بۇنىڭدىن كېيىنمۇ خۇددى ساڭا ئوخشاش سادىق، تەجرىبىلىك، كۆپىنى بىلىدىغان ۋە ئېھتىياتچان دانا ئادەم كېرەك. ئۇ ئادەم دائىم ماڭا ھەمسۆھبەت بولۇشى، قاچانكى ھەددىمىدىن ئېشىپ، يولدىن چىقىپ كەتكەن پەيتلىرىمدە، خۇددى سېنىڭدەك ئىختىيارلىق تىزگىنىمنى تارتىپ تۇرىدىغان بولۇشى، خەۋپ ـ خەتەردىن ساقلىيالايدىغان، ھەق سۆزنى قىلچىمۇ يوز ـ خاتىر قىلماي ئالدىمدا دېيەلەيدىغان بولۇشى كېرەك. نىھايەت، بىر سېنىڭدىن بۆلەك ئادەم بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن زادىلا چىقالمايدۇ ! شۇڭا ماڭا ۋەزىر بولۇشنى قوبۇل كۆرگەيسەن !

ـــ ئى خاقان، ئەقلىڭگە باركالا، ـــ دېدى مەۋلانا شەيخ

جالالدىن كېتىكى، ــ بىراق، مېنى ئەيىبكە بۇيرۇمىغايسەن، مەن دۇنيانى تەرك ئەتكەن ئادەممەن. مەن جاھانناك كېيىنلىكىنى تارتىپ قالماي، دەپ ئەلچىلىك كىيىمىنى ئاللىقاچان سېلىۋەتكەنمەن. شۇڭا، مېنىڭ كىچىككىنە ئوزرەم بار ئىدى. ئىجازەت بەرسەڭ ئېيتسام، ئاڭلاپ باققان بولساڭ؟ !

ئۇستازىنىڭ سوزىنى يېرىشقا تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ كۆڭلى قىيمىدى. شۇڭا، «قېنى سوزلەپ باققىن» دەپ ئۇنىڭغا ئىجازەت بەردى.

ــ مەن ھازىر بەكمۇ قېرىپ كەتتىم، ــ دېدى مەۋلانا كۇلۇمسىرەپ تۇرۇپ، ــ قاراپ باقسام، ئاتامدىن ئاپىرىدە بولۇپ، ئانامدىن تۇغۇلغاندىن بېرى، ئۆمرۇمدە جەمئىي سەكسەن ئوچ قىش ۋە يازنى ئوزىتىپ قويۇپتىمەن. مەنلا ئەمەس، ھەممە قېرىپ، كونىرىماقتا. مانا قارا، چاچ ـ ساقاللىرىم سارغىيىپ شالاڭلىشىپ كەتتى. كىرپىكلىرىمۇ تۆكۇلۇپ تۇگەيلا دەپ قالدى. ئاپپاق ساقلىم كىرلىشىپ سارغۇچ رەڭگە كىرىپ تارغاق كۆرمەستىن چىگىچلىشىپ قالدى. ئۇستىخانلىرىمۇ يىگلەپ قورۇلۇپ، بوي ـ بەستىم كىچىكلەپ كەتتى. بەدىنىمدىن ئەت قېچىپ، بىر تېرە، بىر ئۇستىخانلا بولۇپ قالدىم. شۇڭا، ماڭا رۇخسەت قىلغان بولساڭ !...

لېكىن، ئۇستازنىڭ نەچچە يىللىق ئۆزىنى تەربىيەلىگەن مېھرى ھەققىدىن ۋاز كېچىشكە تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ كۆڭلى زادى ئۇنىمىدى. شۇڭا، ئۇ:

ــ ئۇنداق بولسا ئۆز ئورنۇڭدا شاگىرتلىرىڭدىن بىرسىنى مەسلىھەتچىلىككە كۆرسىتىپ بەرگەيسەن ! ــ دەپ يەنە ئىلتىماس قىلىۋىدى، مەۋلانا شەيخ جالالدىن كېتىكى يېنىدا قول باغلاپ تۇرغان غوجىزادىسى ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاغا بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن تۇغلۇق تۆمۇرگە مۇنداق دېدى:

ــ ئى خاقان، بۇ كىشى غوجىزادە مەۋلانا ئەرشىدىن بولۇر. ئۇ مېنىڭ خۇددى ساڭا ئوخشاش كۆپ يىللاردىن بۇيان پەرۋىش

قىلىپ، ئىجتىھات بىلەن ئۆستۈرگەن يەنە بىر كۆچىتىمدۇر. مۇبادا ئۇنى ئۆزۈڭگە مەسلىھەتچىلىككە لايىق كۆرسەڭ، غوجىزادە ئەرشىدىن ماڭا ۋاكالىتەن بارسۇن. مەن ئۇنى ئارقاڭدىن ئالمالىققا ئەۋەتەي. مەن بۇ ئوغۇلنى كىچىك ناھەسىدە چېغىدىن باشلاپ ئۇلۇغ ئىشلار ئۈچۈن تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈپ كەلگەنىدىم. توشقان يىلى شەھىرى كېتىكنى قۇم باسقاندىن كېيىن يىگىرمە يىلدىن بېرى ئول غوجىزادىنى كەينىمگە سېلىپ يۈرۈپ، ئۇنىڭغا كۆپ مۇشەققەتلەرنىڭ ئاچچىق ـ چۈچۈكلىرىنى تېتىتقۇزدۇم، كۆپ ئەللەرنى كۆرسەتتىم. ئەقلىگە كەلگەندىن تارتىپ، ئۇنىڭغا ئىسلام شەرىئىتى بىلەن ئىسلام ھېكمەتلىرىنى ئۆگىتىپ كېلىۋاتىمەن. ئۆزىمۇ ناھايىتى تىرىشچان، ئىستېداتلىق بولۇپ ئۆستى. دانا دىل، شېرىن سۆزلۈك، ھېكمەت كالام شاگىرت بولۇپ، مېنىڭ ئىزىمنى باستى. شۇڭا، ئۇ ساڭا چوقۇم ياخشى مەسلىھەتچى بولالايدۇ. مېنىڭ گېپىمگە ئىشەن. بىز مۇسۇلمانلار يالغان سۆزلەشنى چوڭ گۇناھ ھېسابلايمىز.

ـــ ئامال قانچە، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر نائىلاج، ـــ بىر كۈن ئىلىم بەرگەن ئۇستازىنىڭ يۈز كۈنلۈك مېھمان ھەققى بولىدۇ. چۈنكى، مېنىڭدىكى ھىممەتنىڭ تامامى سەن كەرەملىك ئۇستازدىن بولدى. ئى ھۆرمەتلىك مەۋلانا، بىلىپ قالغايسەن، مەن ئالمالىققا بېرىپ چاغاتاي تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن ئۇزاققا قالماي ئۇلۇغ يۈرۈشلىرىم باشلىنىدۇ. بوۋىلىرىم قىلالمىغان بۇيۇك ئىشلارنى قىلىمەن. مېنىڭ بۇ ئۇلۇغ يۈرۈشلىرىم ۋە بۇيۇك ئىشلىرىم كېيىنكىلەرگە ئىبرەت بولۇپ قالسۇن. نەۋرە ـ چەۋرىلىرىم مېنىڭ يېڭىلمەس موڭغۇل قوشۇنلىرىمنىڭ باشقا ئەللەرگە قانداق يۈرۈش قىلىپ زەپەر قۇچقانلىرىنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى كېرەك ! مەن ئۇلۇغ بوۋىلىرىم يېتىپ بارالمىغان مەنزىللەرگە بارىمەن. لەشكەرلىرىمنى جاھانىڭ ئاخىرقى چېتىگىچە باشلاپ بارىمەن ! ئۇلۇغ بوۋام چىڭگىزخان: «موڭغۇللار يەر يۈزىدىكى ئەڭ باھادىر، ئەڭ كۈچلۈك، ئەڭ

ئەقىللىك خەلق، ئۇلارغا ھېچكىم تەڭ كېلەلمەيدۇ !» دەپ ئېيتقانىكەن. شۇڭا، موڭغۇللار پۈتۈن دۇنيانى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىشى كېرەك. بۇ ــ سەن ماڭا دائىم ئېيتىدىغان ھېلىقى ئالالا دېگەن ئاسمان تەڭرىسىنىڭ ئىرادىسىدۇر ! مەن ئەنە شۇ ئالالا دېگەن ئاسمان تەڭرىسىنىڭ قىلىچىدۇرمەن ! كىمكى ئۇنىڭ ئىرادىسىگە قارشى چىقىدىكەن، كاللىسىدىن ئايرىلىپ، يەر بىلەن يەكسان بولىدۇ !

ــ ئى كەرەملىك خاقان، سەن سول قولۇڭ شەمشىرى ئوڭ قولۇڭ شەمشىرىدىن بەلەن ئىكەنلىكىنى بىلىسەن. بىراق، ھەرقانداق جايدا ئىشنى يالغۇز شەمشەر بىلەنلا ھەل قىلىپ كەتكىلى بولمايدۇ. يەنە ئەقىل ـ ئىدراك ۋە چارە ـ تەدبىرلەر بىلەنمۇ ئىش قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، «تەدبىرنىڭ ئۆزۈڭ قىلغىن، تەقدىرنىڭ تەڭرى قىلسۇن» دېگەن گەپ بار، ــ دېدى مەۋلانا كۈلۈپ تۇرۇپ.

ــ ئەي، مەۋلانا، سەن «ئىرادىلىك ئالىدۇ، ئىرادىسىز قالىدۇ !» دېگەننى ئاڭلىمىغانمۇ؟ ــ دەپ چاقچاقلا چاقچاق بىلەن جاۋاب قايتۇردى تۇغلۇق تۆمۈرخانمۇ بوش كەلمەستىن.

ئەتراپتىكىلەر خانىڭ بۇ سۆزىگە ئاپىرىن ئوقۇماي تۇرالمىدى.

ــ شۇنداق، خاقان، سېنىڭ ئىرادەڭگە ئاللا مەدەت بەرگەي ! ــ دېدى مەۋلانا ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن، ــ بىراق، سەن ھازىر تېخى بىر ئاپقۇر ئوستى يېپىق سۈتتۇرسەن. كېيىن سۈت بويىچە قېلىۋېرەمسەن ياكى كۆنەلگۈسى ياخشى بولسا قېتىقلا ئايلىنامسەن ۋە ياكى بولمىسا پۈتۈنلەي ئېچىپ كېتەمسەن، ھازىرچە بىرنەرسە دېمەك قىيىن. مەن سېنى ھېچكىم بىلەن تەڭ قىلغىنىم يوق. مەن سېنىڭ كەمچىلىكىڭنى يوشۇرۇپ تۇرماقچىمۇ ئەمەسمەن. «دوست ئاغرىتىپ ئېيتار، دۈشمەن كۈلدۈرۈپ» دېگەن سۆز بار. دوستنىڭ ئەيبىنى ئۆزىگە ئېيتىش كېرەك.

ـــ گېپىڭ خاتا ئەمەس، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان. بۇ چاغدا ئۇنىڭ قوشۇمىسى تۇرۇلگەنىدى، ـــ «جاڭگالغا ئوت چۈشسە، ھۆلمۇ، قۇرۇقمۇ تەڭ كۆيىدۇ!» دېگەن گەپ بار. سەلتەنەت بەجايىكى يېنىپ تۇرغان ئوتقا ئوخشايدۇ! بىراق، خۇددى سەن تەلىم بەرگەندە، خاقانلىق سەلتەنەتىنىڭ راۋاج تېپىشى ۋە گۈللەپ ـ ياشنىشى خەلقىگە بەخت ـ سائادەت كەلتۈرۈپ، ئادالەت بىلەن يۈرت سوراشتا. ھەرقانداق بىر خاقان قانچىلىك سەلتەنەتلىك ۋە قۇدرەتلىك بولسۇن، ئۆز ھۆكمىنى خەلقىگە زۇلۇم سېلىش بىلەن باشلاپ، جاھالەت پاتقىقىغا پاتسا، بۇنداق خاقانىنىڭ زاۋال تاپمىقى تېز بولىدۇ!

ـــ ئى خاقانىي ئەزەم، سەن: «دۆلەت كەتسە، مېھنەت كېلىدۇ؛ مېھنەت كەتسە، دۆلەت كېلىدۇ!» دېگەننى ئاڭلىغانمۇ؟ ـــ دېدى مەۋلانا تۇغلۇق تۆمۈرگە قاراپ، ـــ ئەلھال، ئەمدى مېھنەت كەتتى، دۆلەت كەلدى. دۆلەت دېمەكلىك، زامان دېمەكتۇر. مېھنەت دېمەكلىك، ماكان دېمەكتۇر. زامان كۈللى ئالەمدىكى ھەر خىل مۇساپىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولغاچقا، تارىخ مەۋجۇت بولۇپ تۇرالىغان. ماكانمۇ كۈللى ئالەمدىكى ھەر خىل ئارىلىق ـ مۇساپىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقتىن، ئاسمان بىلەن زېمىن ئارىسىدا پەرق ھاسىل بولغان؛ شۇنىڭغا ئوخشاش، ئىنسانلار ئارىسىدىمۇ ئارىلىق ـ پەرق مەۋجۇت بولغانلىقتىن، بۇ كۈللى ئالەم سىرلىق تۈيۈلىدىغان بولغان. شۇڭا، ئىنسانىيەت تارىخى ئاسمان بىلەن زېمىننى ئۆزىگە مۇقاۋا، كۈللى ئالەمدىكى ئارىلىق ـ مۇساپىنى ئىزىدىن گۈل ئۈنىدىغان سېھىرلىك قەلەم قىلغان كاتتا كىتابتۇر. بۇ كىتابتا كىشىلەر قەلبىنى ھاياجانغا سېلىپ، يۈرەك تارلىرىنى تىترىتەلەيدىغان ھېكايە ـ قىسسىلەر ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقىچە سۆزلىنىپ كېلىنمەكتە. مۇبادا كۈللى ئالەمدىكى ئاشۇ ھېكايە ـ قىسسىلەر بولمىغان بولسا، بۇ تارىخمۇ بىر پارچە خەت پۈتۈلمىگەن ئاق قەغەزدىن باشقا ھېچنېمىگە ئوخشىمىغان بولاتتى. شۇڭا، مېھنەت بولمىسا، بۇنداق كىشىلىك

هاياتنىڭ قىلچىمۇ مەززىسى بولمايدۇ !

ــ باربكالا، ھۆرمەتلىك مەۋلانا، ــ دەپ ئۇستازىنىڭ سۆزىنى ماقۇللىدى تۇغلۇق تۆمۈرخانمۇ، ــ ناھايىتى توغرا ئېيتتىڭ. كونىلار: «غەلۋىسىز ئەرنىڭ جايى قەبرىستانلىق» دېگەن. بۇ دۇنيادا مېھنەتسىز، ئەجىرسىز بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشىشنى تەمە قىلىش خام خىيالدىن باشقا نەرسە ئەمەس. دۇنياغا كەلمىگەن بولسامغۇ بىر نۆرى، دۇنياغا كەلگەنىمەن، خۇددى سەن ئېيتقان ئاشۇ «كىشىلەر قەلبىنى ھاياجانغا سېلىپ، يۈرەك تارلىرىنى تىترىتەلەيدىغان ئۇلۇغ ئىشلار»نى ۋۇجۇدقا چىقىرىشىم كېرەك. سەن بۇ توغرۇلۇق دەستە ـ دەستە ئەستىلىك ـ پۈتۈكلەرنى يازسەن !

مەۋلانا بېشىنى لىڭشىتتى ۋە سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

ــ تولۇن ئاي يەر يۈزىنى كۈندۈزدەك يورۇتقان ئايدىڭ كېچىدە دەل ـ دەرەخلەرنىڭ سايىسى ئىچىگە يوشۇرۇنغان يالغۇز ئۆي، خۇددى ئاسماندىكى چاراقلاپ يانغان يۇلتۇزدەك يېنىپ تۇرغان چىراغ نۇرى يىراقتىن قارىغان ئادەمگە خۇددى چۆچەكلەردىكىدەك زوق ـ ھۇزۇر بېغىشلاپ، قەلب دېڭىزىدا ھېسسىيات دولقۇنلىرىنى مەۋج ئۇرغۇزىدۇ. بىلەمسەن، بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟ بۇنىڭ ھەممىسى ئاشۇ ئارىلىق ـ مۇساپىنىڭ تەسىرلەندۈرۈش كۈچىدىن بولغان. مۇبادا ئىتتىك بىرىپ ھېلىقى يالغۇز ئۆينىڭ ئىچىگە كىرىپ قارايدىغان بولساڭ، ھېچقانچە قىزىق تۇيۇلماسلىقى مۇمكىن. پەقەت ئارىلىق ـ مۇساپە بولغانلىقتىنلا ئۇ ئەنە شۇنداق گۈزەل، جازىبىدار كۆرۈنگەن. ھارۋىنىڭ ئىككى چاقى ئوتتۇرىسىدا ئارىلىق بولغانلىقتىنلا يولدا ئەركىن، بىمالال يۈرەلەيدۇ. ئۆي ـ خانا، كەنت ـ قورغانلار ئارىلىق ـ مۇساپە بىلەن بىر ـ بىرىدىن ئايرىلىپ تۇرغاچقا، ئادەملەر قىستاڭچىلىق ئازابىدىن خالىي بولالىغان. دېمەك، ئۆزىنى نامايان قىلمايدىغان ئارىلىق ـ مۇساپە ۋە زامان ـ ماكان يوق. ئىنسانلار ئارىلىق ـ مۇساپىنىڭ

شاراپىتىدىن قۇياشنىڭ ھارارەتلىك تەپتىدىن، سەلكىن شامالنىڭ ئەركىلىتىشىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ؛ قاراڭغۇ تۇنده زېمىننى سۇتتەك يورۇتقان تولۇن ئاينىڭ ۋە كۆك قەرىده چاراقلاپ يانغان يۇلتۇز ـ ئەختەرلەرنىڭ نۇرىدىن بەھره ئالالايدۇ. بىپايان زېمىن قويىنىدا بەھۇزۇر تىنىپ، ئەركىن نەپەس ئالالايدۇ !

ئۇستازىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ قاتتىق ھاياجانلانغان تۇغلۇق تۆمۇرخاننىڭ كۆزلىرىدىن ئوت چاقناشقا باشلىدى. پاكار ھەم قاراڭغۇ ئىستىقامەتخانا ئۇنى قىسماقتا ئىدى. ئۇ بۇركۇتنىڭ كۆزلىرىدەك ئوت بولۇپ يېنىۋاتقان ئىككى كۆزىنى ئەتراپقا يۈگۈرۈتتى. پەنجىرىدىن ئۆينىڭ ئىچىگە چۈشۈپ تۇرغان ئىنچىكە قۇياش شولىسى ئۇنىڭ كۆزلىرىگە نەشتەر بولۇپ سانجىلدى. تۇغلۇق تۆمۇر ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى ـ دە:

ـــ ھە... ئەل ـ يۇرت، ئۇرۇق ـ ئايماق، تەخت ـ سەلتەنەت ھاكىمسىز قالدى، ـــ دېدى ئىتتىك سۆزلەپ، ـــ «ھاكىمسىز ئەل ئەرسىز خوتۇن، يۈگەنسىز ئات» دېگەن گەپ بار. مەن ئويلاپ ـ ئويلاپ ھېچبىر باشقا چىقىپ بولالمىدىم. ئەمدى نېمە بولاركىن؟ !

ـــ گېپىڭ خاتا ئەمەس، ـــ دېدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ئۇچىتەك ئاقارغان ساقىلىنى بارماقلىرى بىلەن تاراپ تۇرۇپ، ـــ بىراق ھاكىمسىز، باشباشتاق بۇ ئەلنى ئوڭشايدىغان پەيت يېتىپ كەلدى. شۇنداً يېغا ـ غەلىيان قاپلىغان بۇ ئەلنى ئوڭشاش بىر سېنىڭدىن باشقا خاقانىڭ قولىدىن ئەسلا كەلمەس. مەملىكەتنىڭ زېمىن ـ ھودۇدلۇقى بىپايان بولغاتلىقتىن، يېغا ـ غەلىيان شۇنىڭغا مۇناسىپ كۆپ بولىدۇ. چۈنكى، «تۆگە قانچە، يېغىرى شۇنچە» بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە چاغاتاي تەختىگە قول سوزۇۋاتقان چاغاتايزاده ـ خانزادىلەر، ئەمىر ـ بەگلەرمۇ ئىتتىنىڭ قۇرتىدەك كۆپەيمەكتە. بۇ سۇيىقەستچىلەرنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتكە ئۇزارتقان قارا قوللىرىنى كېسىپ تاشلاش ئانچە ئوڭاي ئىش بولمىسا كېرەك. ئۇنىڭغا تەييارلىنىشقىمۇ كۆپ ۋاقىت كېتىدۇ. خوپ، سەن

ئالمالىققا بارغاندىن كېيىن قانداق قىلاي دەيسەن؟

تۇغلۇق تۆمۈر ئۈمىدلىك كۆزلىرىنى مەۋلانالارغا تىكتى ۋە:

ـــ بىلمىدىم، تاغنى يۇلۇۋالغۇدەك كۈچ ـ قۇدرىتىم بولسىمۇ، ئەمما يېغا ـ غەلىيان قايىنىغان بۇ ئەلنى قانداق ئوڭشاش كېرەكلىكىنى ئويلاپ ـ ئويلاپ ھېچ تېگىگە يېتىپ بولالمىدىم. ئى ئۈستازىم، بۇنىڭغا بىرەر چارە ـ تەدبىر كۆرسىتەلەرسەنمۇ؟ ـــ دەپ ئىلتىجا قىلدى.

ـــ ئەخلاق ـ ئەردەم بۇزۇلغاندا، رەھىمدىللىك باش كۆتۈرىدۇ؛ رەزىللىك ئەۋج ئالغاندا، پازىللىق باش كۆتۈرىدۇ؛ دىيانەت سۈسلاشقاندا ساداقەت باش كۆتۈرىدۇ؛ يېغا ـ غەلىياندا مەردۇ مەردانىلەر باش كۆتۈرىدۇ ! شۇڭا، دۇنيادا تۆت نەرسە بارکى، ئۇنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكى ۋە چوڭ ـ كىچىكلىكىنىڭ پەرقى بولمايدۇ، ـــ دېدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ئويلىنىپ تۇرۇپ.

ـــ ئۇ قايسى تۆت نەرسىدۇر؟

ـــ بۇ تۆت نەرسىنىڭ بىرىنچىسى ئوت. ئۇنىڭ ئاز بولغىنىمۇ، كۆپ بولغىنىمۇ ئوخشاش كۆيدۈرىدۇ؛ ئىككىنچىسى، قەرز، بىر دىرھەملىك قەرزنىڭمۇ مىڭ دىرھەملىك تەشۋىشى بولىدۇ؛ ئۈچىنچىسى، كېسەللىك. كېسەل قانچىلىك يەڭگىل بولسۇن، بەربىر زەئىپلىك ۋە ناتۋانلىق پەيدا قىلىدۇ. چۈنكى، كېسەل بەدەن سەمەرىلىك ئىشلارنى قىلىشقا ئاجىز كېلىدۇ؛ تۆتىنچىسى، دۈشمەن. دۈشمەن قانچىلىك خار ۋە ئاجىز بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ھامان بىر كۈنى ئۆز ئىشىنى قىلىدۇ.

ـــ يەنچۇ؟

ـــ مال ـ چارپاي يىغىشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. چۈنكى، مال ـ چارپاي يىغقاندىلا، بايلىق كۆپىيىدۇ؛ سودا ـ سېتىق قىلغىلى بولىدۇ؛ بايلىق كۆپەيگەندىلا، ئادەتن ئىلىم ـ مەرىپەت ئىشلىرىنى كەڭ يولغا قويغىلى، ئاۋام ـ پۇقرانى ئاقارتىپ، ھىدايەتكە باشلىغىلى بولىدۇ...

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئويلانماستىنلا:

— شۇنداق، ئى ھۆرمەتلىك مەۋلانا، مەرتىۋىلىك ئادەملەر ئەدەپ ـ ئەخلاقتا ئۆزىنى ئايشى كېرەك. مەرتىۋىسىزلەر بىلەن بەك يېقىن بولۇپ كەتمەسلىكى لازىم. چۈنكى، كونىلار: «خوتۇن كىشى بىلەن مەرتىۋىسىزلەرنى بېقىش ئەڭ قىيىن. ئۇلار بىلەن بەك يېقىن بولۇپ كەتسەڭ، يۇز ـ ئابرۇيۇڭ قالمايدۇ؛ بەك يىراق بولۇپ كەتسەڭ، تاپا ـ تەنىگە قالىسەن!» دەپ توغرا ئېيتقان. شۇڭا، ئۇلار بىلەن كۆپ ئالاقە قىلىپ كەتمىسىمۇ بولىدۇ، — دېۋىدى، مەۋلانا ئۇنىڭ بۇ سۆزىگە دەرھال مۇنداق رەددىيە بەردى:

— قادىر ئاللا ئاسمان بىلەن زېمىن ئوتتۇرىسىدا كۇللى مۆجىزاتلارنى ئاپىرىدە قىلدى، كۇللى مۆجىزاتلار ئارىسىدا ئەڭ ئۇلۇغ بولغان ئادەمنى پەزىلەتلىك قىلدى. ئادەملەر پەزىلەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، تۆھپە ـ تارتۇق كۆپەيدى. شۇنداق ئىكەن، نېمىشقا ئادەملەر ئارىسىدىكى ئالاقىنى چەكلەش كېرەك ئىكەن؟! قۇدرەتلىك خاقان ئالىيلىرى، بىلەمسەن؟ ھۆكۈمدارلار ئۈچۈن ھەممىدىن مۇھىم ئىش ئەقىل بىلەن ئىش قىلماقتۇر. ئەقىلنىڭ قەدرى ۋە ئىززىتى شۇنداقكى، ئۇنى ھەرگىز ئالدى ـ ساتتى بىلەن ياكى مەرتىۋە بىلەن تېپىۋالغىلى بولمايدۇ. ئۇنى پەقەت ئۆزۈڭنىڭ ئىستېداتىڭغا ۋە ئىجتىھاتىڭغا تايىنىش ئارقىلىقلا قولغا كەلتۈرەلەيسەن. دۇنيادا ئەڭ ياخشى ئىش — ھاجەتمەنلەرنىڭ ھاجىتىدىن چىقىش؛ دۇنيادا ئەڭ ياخشى پەزىلەت غەزىپى كەلگەن چاغدا راست سۆزلەش ۋە چىدام بىلەن تىڭشاش؛ موھتاج كىشىگە تەكەببۇرلۇق قىلماسلىق؛ مەرتىۋىلىكلەر ئالدىدا خۇشامەتچىلىك قىلماسلىق؛ پۇقرالار ئالدىدا كىبىر كۆرسىتىپ غادىيۋالماسلىق؛ گۇناھ ـ كۇپۇردىن ئۆزىنى يىراق تۇتۇش ... ۋەھاكازالار. گۇناھنى يۇيۇشتىن ۋە ئۆزىنى ئاقلاشتىن كۆرە، گۇناھتىن ئۆزىنى تارتىش ئاسانراقتۇر.

— چۈشەندىم. ئۇنداق بولسا ئېيتىپ باققىنچۇ، ئەڭ ياخشى ياشاش نېمىدۇر؟ — دەپ سورىدى تۇغلۇق تۆمۈر يەنىلا قانائەت

هاسىل قىلماي.

ــ سالامەت بولۇش ۋە خاتىرجەملىكتە ياشاش ياخشى ياشاشتۇر، ــ دەپ جاۋاب بەردى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى، ــ بىراق، ئىستېداتلىق بىر خاقان ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ تېخى كۆپايە قىلمايدۇ. ياخشى تائەت ـ ئەمەلى بىلەن ياخشى نام ـ ئاتاق قالدۇرۇش ــ كىشىنىڭ مەڭگۈ ياشىشىدۇر. بۇ ئەڭ ياخشى ياشاش بولىدۇ.

ــ بىراق، بىلەمسەن مەۋلانا، ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭغا جاۋابەن، ــ ياخشى ئادەم بۇ دۇنيانى قۇتۇلدۇرالمايدۇ. چۈنكى، ۋاستە تاللاپ ئولتۇرماسلىق ــ ياخشى ئادەمنىڭ قولىدىن ئەسلا كەلمەيدۇ!

ــ مەلۇم مەنىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ سۆزۈڭنى خاتا دېگىلى بولماس، ــ دېدى مەۋلانا ئويچان كۆزلىرىنى يەرگە تىكىپ تۇرۇپ، ــ چۈنكى ھاكىمىيەتنى قىلىچسىز ئالغىلى ۋە قىلىچسىز مۇستەھكەملىگىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە قىلىچسىز ئاۋامنى ھدايەتكە باشلىغىلى بولمايدۇ. بۇ پەقەت مەسلىنىڭ بىر تەرىپى. يەنە بىر تەرىپى...

ــ مەسلىنىڭ يەنە بىر تەرىپى نېمە؟

ــ ئى خاقانىي ئەزەم، شۇنى ئېسىڭدە مەھكەم ساقلىغايسەنكى، ھاكىمىيەت قىلىچى ئىككى بىسلىق ئۆتكۈر قىلىچتۇر. گويا سەن قولۇڭدىكى ھاكىمىيەت قىلىچىنى باشقا ئادەمگە تەڭلىسەڭ، باشقىلارمۇ ئاشۇ قىلىچنى سېنىڭ بىقىنىڭغا تەڭلەش ئۈچۈن تىرىشىدۇ. شۇڭا، ئەزەلدىن قۇدرەت تاپقان قەھرلىك مۇستەبىت خاقانلارمۇ بۇ قىلىچنى باشقىلارغا خالىغىنىچە تەڭلەشكە جۈرئەت قىلالمىغان! مەيلى ئۆز بېشىمچى قۇدرەتلىك مۇستەبىت خاقانلار بولسۇن ياكى ھمايىسىز، بىچارە مەزلۇم پۇقرالار بولسۇن، ھەممىسى زامان ۋە ماكان مۇساپىلىرىنى بېسىپ ئۆتكۈچى يولۇچىدىن باشقا ھېچكىم ئەمەس. چۈنكى، تۆت كۈنلۈك ئۆتىنە ئالەم بولغان بۇ پەلەكنىڭ

گەردىشى ھامان چۆرگۈلەپ تۇرىدۇ. زامانە ئۆكتەملىرى ھۆكۈم سۈرگەن ئاشۇ سەلتەنەتلىك دەۋرانلار زامانە بوران - چاپقۇنلىرىدا كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە توزۇپ كېتىدۇ ! يامان ئىش قىلساڭ، يامان نام قالدۇرسەن، ياخشى ئىش قىلساڭ، ياخشى نام قالدۇرسەن ! شۇڭا ئىنسانىنىڭ مەنىۋىيىتى ساغلام بولغاندىلا، ئاندىن كامالەتكە يېتەلەيدۇ. ھالبۇكى، نەبۇۋەت تاجىنى كىيىپ، سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرۇپ، جانابي ھەقتائاللانىڭ ئەمىر - پەرمانىنى پىسقى - فۇجۇر ۋە گۇناھى ئەزەمنىڭ قەساۋىتى باسقان بۇ زېمىندا جارى قىلدۇرۇش ئاشۇ كامالەتلىكنىڭ ئەڭ شانلىق ئۇلگىسىدۇر ! بىلمىدىم، سەن ئاشۇ دەرىجە - نىشانلارغا يېتىشنى ئارزۇ قىلامسەنكىنتاڭ؟ !

ئۇستازىنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، تۇغلۇق تۆمۇرخان چوڭقۇر ئويغا پېتىپ ئولتۇرۇپ قالدى. مۇشۇ دەقىقىنىڭ ئۆزىدە ئۇنىڭ كاللىسىدا قاتتىق توقۇنۇش بولماقتا ئىدى. مەۋلانانىڭ نەچچە يىللىق دەۋىتى ۋە تەربىيىتى ئۇنى بۇتپەرەسلىك، مەجۇسىيلىقنى تەرك ئېتىپ، ئىسلامىيەتكە پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن مايىل بولۇشقا يېتەكلىگەنىدى. ئۇ چاغاتاي سەلتەنەتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشتە ئۆزىگە ئىسلامىيەتلا كۈچلۈك ئارقا تىرەك ۋە قۇدرەتلىك ئىدىيەۋى قورال بولىدىغانلىقىنى پەيدىنپەي تونۇپ يەتمەكتە ئىدى، بىراق بۇتپەرەسلىكنى، مەجۇسىيلىقنى ئاشكارا تەرك ئېتىش ئەشەددىي بۇتپەرەسلەردىن بولغان چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى بارلىق موڭغۇللارنى ۋە ئۇلۇسبېگى بولغان ئەمىر بۇلاجى ۋەكىللىكىدىكى پۈتۈن چاغاتاي ئاقسۆڭەكلىرىنى ئۆزىگە قارشى قويغانلىق بولۇپ، ئۆزىنىڭ گۆرىنى ئۆزى كولىغانلىق بىلەن باراۋەر ئىدى. بۇ تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ چاغاتاي سەلتەنەتىنى تەنھا ئىگىلەشتەك ئۇلۇغۋار پىلانىغا پۈتۈنلەي مۇخالىپ كېلەتتى. دېمەك، «ئۇياقتا تارتسا ئات ئۆلەتتى، بۇ ياقتا تارتسا ھارۋا سۇناتتى !»

— ئى ھۆرمەتلىك مەۋلانا، قەدىردان ئۇستاز ! — دەپ خىتاب

قىلدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئاخىر ئوتتۇرىدىكى جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، ــ ئەمىر بۇلاجى بىلەن بىزنىڭ ئارىمىزدا فارامبن① بار ئىدى. مەن بۇ فارامبننى بۇزۇپ، سەن تەرغىب قىلغان ئىسلامىيەتكە ــ ئاللا دېگەن بۇرھانغا ئىمان كەلتۈرۈشكە قەتئىي بەل باغلىدىم ! بىراق، ئۆزۈمنىڭ ئەسلىدىكى ئېتىقادىمنى بۇزۇپ، ئىسلامىيەتكە بەيئەت قىلىپ، ئاللاغا ئىمان كەلتۈرگەنلىكىمنى ھازىر ئاشكارا جاكارلىسام بولمايدۇ ! پەقەت ئالمالىقتا، چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ خانلىق تەختىدە رەسمىي ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۆزۈمنىڭ ئىسلامىيەتكە بەيئەت قىلغانلىقىمنى ئاشكارا جاكارلىشىم مۇمكىن. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى بولسا مۇتلەق مۇمكىن ئەمەس !

ــ جانابىي ئاللا ھەر ۋاقىت بىز بىلەن بىللە ! ــ دېدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى سالماق سۆزلەپ تۇرۇپ، ــ ھەرگىز ئەنسىرىمە، ھەق سۆزلىگۈچى چوقۇم جانابىي ئاللادۇر. ئۇ بىزنى ئۆز پاناھىدا ساقلايدۇ ! مەن سېنىڭ قىلغان لەۋزىڭگە تائەت ـ ئەمەل قىلىدىغانلىقىڭنى بىلىمەن. لېكىن، ھەرقانداق بىر ئىشنىڭ ۋاقىت ـ سائىتى بولغىنىدەك، ھەرقانداق بىر ئادەمنىڭمۇ ئۆزىگە تۇشلۇق تەڭقىسلىقى ۋە ئۆزىگە تۇشلۇق لایاقىتى بولىدۇ. ئادەتلەنمىگەن شارائىتتىكى ئىشقا تۇتۇش قىلىش ــ ئۆزىنى بىھۇدە قىينىاپ قويغانلىق بىلەن باراۋەردۇر ! جانابىي ئاللامۇ بەندىلىرىنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتلىرىنىڭ مىزانى بولغان مۇبارەك كىتابلارنى بىراقلا چۈشۈرمەستىن، بەلكى بەندىلىرىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ بىر ۋاراقتىن چۈشۈرگەن ...

تۇغلۇق تۆمۈر مەۋلانانىڭ سۆزىنى چۈشىنەلمەي، تەئەججۈپ نەزىرى بىلەن ئۇنىڭغا قارىدى.

ــ مۇسۇلمانلارنىڭ ھەرىكەت مىزانى بولغان «قۇرئان كەرىم»دىكى «قۇرئان كەرىم»نىڭ نازىل بولۇشى ھەقىقىدىكى

---

① فارامبن ــ موڭغۇلچە سۆز، «كېلىشىم» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

ئايەتلەرنىڭ مەزمۇنىدىن قارىغاندا، ئاللاتائالا «قۇرئان كەرىم»نى رامىزان ئېيىنىڭ كېچىلىرىنىڭ بىرىدە چۈشۈرگەنلىكى بىلىنىپ تۇرىدۇ. شەيخ مۇھىددىن ئەرەبىينىڭ «مۇسامىرات» دېگەن كىتابىدا يازغانلىرىدىن قارىغاندا، ئاللا تەرىپىدىن ئىبراھىم ئەلەيھىسسالامغا چۈشۈرۈلگەن «سۇھۇپ ئىبراقلار»نىڭ رامىزانىنىڭ بىرىنچى كېچىسى، «تەۋرات»نىڭ رامىزانىنىڭ ئالتىنچى كېچىسى، «زەبۇر»نىڭ رامىزانىنىڭ ئون ئىككىنچى كېچىسى، «ئىنجىل»نىڭ رامىزانىنىڭ ئون سەككىزىنچى كېچىسى، «قۇرئان كەرىم»نىڭ رامىزانىنىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كېچىسى تۆۋەنكى ئاسمانغا بىر يولىلا چۈشۈرۈلگەنلىكى مەلۇم. دېمەك، يۇقىرىقىلاردىن شۇنى بىلىۋېلىش مۇمكىنكى، مۇسۇلمانچىلىقىمۇ ئاستا ـ ئاستا بولىدۇ.

ـــ ئى ھۆرمەتلىك مەۋلانا، مۇددىئايىڭنى چۈشەندىم. قېنى ئېيتىپ باققىنچۇ، تەخت ـ سەلتەنەتىمنى مۇستەھكەملەشتە يەنە نېمىگە تايىنىش كېرەك؟

ـــ ھەممىدىن ئاۋۋال ئەقىل ـ ئىدراكىنىڭ ھەممىتىگە تايىنىش لازىم. چۈنكى، بۇركۈت ئاسماندا كۈچلۈك ئىككى قانىتىغا تايىنىپ پەرۋاز قىلىدۇ. ئادەمنۇ ئەقىل ـ ئىدراك ۋە ھەممىتىگە تايىنىپ ياشايدۇ ! ئەقىل ـ ئىدراك بىلەن ھەممەت سېنىڭ كۈچلۈك ئىككى قانىتىڭدۇر !

ـــ ئى ئۇستاز، بۇنى يەنمۇ چۈشىنىشلىك قىلىپ سۆزلەپ بېرەلەرسەنمۇ؟

ـــ بىر ئۇيغۇر ھەكىمنىڭ ئالدىغا مىراس دەۋاسى قىلىپ كەلگەن تۆت ئاكا ـ ئۇكىنىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلىغانمۇسەن؟

ـــ ئۇ قانداق ھېكايە ئىكەن؟ ـــ دەپ سورىدى تۇغلۇق تۆمۈر ئۇستازىنىڭ سۆزىگە قىزىقىپ.

ـــ ئۇيغۇرلاردا قەدىمدىن تارتىپ تارقىلىپ كەلگەن مۇنداق

بىر رىۋايەت بار، ــ دەپ ھېكايىسىنى باشلىدى مەۋلانا، ــ بۇ رىۋايەتتە ھېكايە قىلىنىشىچە، قەدىمكى ئەردەۋىلىدە قۇتلۇق بەگ ئىسىملىك بىر ھۆرمەتلىك ئاقساقال ئۆتكەنكەن. ئۇنىڭ كۆرشاد بەگ ئىسىملىك بىر ئەۋلادىنىڭ قورۇمچى ئوغۇل[1]، ئۆتەمىش[2]، توغرۇل[3]ۋە ئاشتال[4] ئىسىملىك تۆت ئوغلى بولغانكەن. كۆرشاد بەگ ۋاپات بولۇشتىن ئىلگىرى ۋەسىيەت قىلىپ، پۈتۈن مال ـ مۈلكىنى ئوغۇللىرىغا مۇنداق تەقسىم قىلىپ بېرىپتۇ:

ــ ئى ئوغۇللىرىم، بۇ قىزىل بويالغان چېدىر ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش قىزىل رەڭدىكى نەرسىلەر قورۇمچى ئوغۇلنىڭ بولسۇن؛ بۇ قارا چېدىر ۋە ئۇنىڭغا ئوخشاش قارا رەڭدىكى نەرسىلەر ئۆتەمىشنىڭ بولسۇن، بۇ مۈلازىم ۋە ئۇنىڭغا ئوخشاش نەرسىلەر توغرۇلنىڭ بولسۇن؛ بۇ كىيىم ـ كېچەك ۋە مەن ئولتۇرغان ئۆيۈڭ ـ سەرەمجانلارنىڭ ھەممىسى ئاشتالنىڭ بولسۇن، ــ دەپتۇ.

تەقسىماتتىن كېيىن كۆرشاد بەگ ئوغۇللىرىغا يەنە:

ــ ئەگەر بۇ تەقسىماتقا رازى بولماي ئىختىلاپ قىلىشساڭلار كۈسەندىكى ئارقىش باخشى ئىسىملىك بىر ھەكىمنىڭ قېشىغا بېرىپ سوراڭلار. سىلەرنىڭ تالاش ـ تارتىشىڭلارنى شۇ كىشى ھەل قىلىپ بەرسە ئەجەب ئەمەس، ــ دەپ كۆزىنى يۇمۇپتۇ.

ئاتىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، دېگەندەك تۆت ئوغۇل ئارىسىدا تالاش ـ تارتىش يۈز بېرىپتۇ. بۇلار ئاخىر ئاتىسى ئېيتقان ھېلىقى ھەكىمنىڭ يېنىغا بېرىپ مەسىلىنى ھەل قىلماقچى بولۇپ يولغا چىقىپتۇ.

ئۇلار يول يۈرۈپ بىر يەرگە كەلگەندە، بىر بولۇق ئۆسكەن ئوت ـ چۆپلۈكتىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، ئۇ يەردە ئوتلاپ يۈرگەن بىر

① قورۇمچى ئوغۇل ــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «چوڭ ئوغۇل» دېگەنلىك بولىدۇ.
② ئۆتەمىش ــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئوتقوچى» دېگەنلىك بولىدۇ.
③ توغرۇل ــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «لاچىن» دېگەنلىك بولىدۇ.
④ ئاشتال ــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «كەنجى ئوغۇل» دېگەنلىك بولىدۇ.

تۆگىنىڭ ئىزىنى ئۈچرىتىپتۇ.

ــ بۇ تۆگىنىڭ بىر كۆزى كور ئىكەن، ــ دەپتۇ قورۇمچى ئوغۇل.

ــ بۇ ئاقساق تۆگە ئىكەن، ــ دەپ قوشۇمچە قىپتۇ ئاكىسىنىڭ سۆزىگە ئۆتەمىش.

ــ بۇ قۇيرۇقى كېسىك تۆگە ئىكەن، ــ دەپتۇ ئۈچىنچى ئوغۇل توغرۇل.

ــ بۇ قاچقان تۆگە ئىكەن، ــ دەپتۇ ئوغۇللىرىنىڭ ئەڭ كىچىكى ئاشتال.

ئۇلار شۇنداق دېيىشىپ كېتىۋاتقاندا، ئالدىغا بىر ئادەم ئۈچراپ، ئۇلاردىن تۆگىسىنى كۆرگەن ـ كۆرمىگەنلىكىنى سوراپتۇ.

ــ تۆگىڭىزنىڭ بىر كۆزى كورمىدى؟ ــ دەپ سوراپتۇ ئۇنىڭدىن قورۇمچى ئوغۇل.

ــ ھەئە، ئوڭ كۆزى كور ئىدى، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ھېلىقى ئادەم.

ــ تۆگىڭىز ئاقساقمىدى؟ ــ دەپ سوراپتۇ ئۆتەمىش.

ــ شۇنداق، بىر پۇتى سۇنۇپ كەتكەنىدى، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ھېلىقى ئادەم.

ــ تۆگىڭىزنىڭ قۇيرۇقى كېسىكمىدى؟ ــ دەپ سوراپتۇ توغرۇل.

ــ ھەئە، قۇيرۇقى ئۈزۈلۈپ كەتكەنىدى، ــ دەپتۇ ھېلىقى ئادەم.

ــ تۆگىڭىز قاچقان تۆگىمىدى؟ ــ دەپ سوراپتۇ ئۈنىڭدىن ئاشتالمۇ.

ــ شۇنداق، تۆگەمنى قاچۇرۇپ قويغانىدىم، ــ دەپتۇ ھېلىقى ئادەم، ــ سىلەر تۆگەمنى كۆرۈپسىلەر. مەرھەمەت قىلىپ، مېنى تۆگەمنىڭ يېنىغا ئاپىرىپ قويغان بولساڭلار !

ــ بىز تۆگىڭىزنى كۆرمىدۇق ! ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ

تۆتىلىسى تەڭلا، ــ مۇبادا ئىشەنمىسىڭىز، قەسەم قىلىپ بېرىشىمىز مۇمكىن.

لېكىن، تۆگىسىنى قاچۇرۇپ قويغان ئادەم بۇ تۆت ئوغۇلنىڭ قەسىمىگە زادىلا ئىشەنمەي، ئۇلار بىلەن بىللە كۈسەندىكى ئارقىش باخشى دېگەن ھەكىمنى ئىزدەپ مېڭىپتۇ. ئۇلار ھەكىمنى سوراپ تېپىپ ئۇنىڭ يېنىغا كىرگەندە، ھېلىقى تۆگىسىنى قاچۇرۇپ قويغان ئادەم ئارقىش باخشى دېگەن ھەكىمگە بۇ ۋەقەنى سۆزلەپ، كېسىپ قويۇشنى ئۆتۈنۈپتۇ.

ــ سىلەر تۆتىڭلار تۆگىنى كۆرمەي تۇرۇپ، قانداق ھۆكۈم قىلدىڭلار؟ ــ دەپ سوراپتۇ ھەكىم ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن.

ــ تۆگە سول تەرەپتىكى ئوتنى يەپ، ئوڭ تەرەپتىكى ئوتنى يېمەپتۇ، بىر كۆزى كور تۆگە بولسا كېرەك، دەپ ئويلىدىم ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ قورۇمچى ئوغۇل.

ــ تۆگىنىڭ ئالدى ئىككى پۇتىنىڭ يەردىكى ئىزى، ــ دەپتۇ ئىككىنچى ئوغۇل ئۆتەمىش، ــ بىرسى ئېنىق، يەنە بىرسى ئانچە ئېنىق چۈشمىگەنىكەن. شۇنىڭغا قاراپ ئاقساق تۆگە ئىكەنلىكىنى بىلدىم.

ــ مايالىرى يەرگە غۇژمەك چۈشكىنىگە قاراپ، قۇيرۇقى كېسىك تۆگە ئىكەن، دېدىم، ــ دەپ جاۋاب بېرىپتۇ توغرۇل.

ــ قارىسام، ــ دەپتۇ ئاشتال ئەڭ ئاخىرىدا جاۋاب بېرىپ، ــ ئوت ـ چۆپلىرى تازا ياخشى يەردىن ئوتلىماي، ئوت ـ چۆپ ئالا ئۇنگەن يەرلەردىن ئوتلاپتۇ. شۇڭا، قاچقان تۆگە ئىكەن، ــ دەپ ئويلىدىم.

ئارقىش باخشى ئۇلارنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، ھېلىقى ئادەمگە:

ــ بۇلار سېنىڭ تۆگەڭنى كۆرمەپتۇ. سەن تۆگەڭنى باشقا يەردىن ئىزدە، ــ دەپتۇ. ئاندىن ھېلىقى تۆت ئوغۇلدىن:

ــ سىلەر كىم، قايسى قەبىلىدىن بولىسىلەر؟ ــ دەپ سوراپتۇ.

— بىز كۆرشاد بەگنىڭ ئوغۇللىرى بولىمىز، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ ئۇلار.

— ياخشى كەپسىلەر، — دەپتۇ ئارقىش باخشى ئۇلارغا تەكەللۇپ قىلىپ، — سىلەرنىڭ بۇ ئەقىل ـ پاراسىتىڭلار بىلەن يەنە مېنىڭ ئالدىمغا كېلىشىڭلاردىكى سەۋەب نېمە؟

ئۇ بۇ سوئالنى سوراپ تۇرغىنىدا، تاياق تەييار بولۇپ قاپتۇ ـ ده، هېلىقى ئاكا ـ ئۇكا تۆت ئوغۇلنى داستىخانغا تەكلىپ قىپتۇ. ئۆزى تالاغا چىقىپ، ئۇلارنىڭ نېمە دەيدىغانلىقىنى ئاڭلاپ باقماقچى بولۇپ، دېرىزىنىڭ يېنىغا كېلىپ تۇرۇپتۇ.

تاياقنى يېيىشىپ بولۇشقاندىن كېيىن قورۇمچى ئوغۇل:

— مەن بۇنىڭدەك شېرىن مەينى ئىچىپ كۆرمىگەن. بىراق، بۇ مەي قەبرىستانلىقتا يېتىشكەن تال ئۆزۈمدىن سىقىلغان مەي ئىكەن، — دەپتىكەن، ئۆتەمشۇ:

— مەن بۇنىڭدەك مەززىلىك گۆشنى يەپ باقمىغانىدىم. ئەمما، بۇ قوي ئىتنى ئېمىپ چوڭ بولغانىكەن، — دەپتۇ.

— مەن ئارقىش باخشى ھەكىمدەك ئېسىل ئادەمنى كۆرمىگەنىدىم، — دەپتۇ توغرۇل گەپ قىستۇرۇپ، — ئەمما، ئۇنىڭ ئەسلىي ئانىسى باشقا ئىكەن.

— مەن بىزنىڭ مەنپەئەتىمىز ئۈچۈن بۇگۈنكىدەك پايدىلىق سۆز ئاڭلىمىغانىدىم، — دەپتۇ ئاشتالمۇ دەرھال ئۇلارنىڭ سۆزىگە قوشۇمچە قىلىپ.

سىرتتا ئۇلارنىڭ سۆزلىرىنى تىڭشاپ تۇرغان ئارقىش باخشى دەرھال بۇ ئىشلارنى مۇناسىۋەتلىك ئادەملەردىن بىر ـ بىرلەپ سۈرۈشتۇرۇپتىكەن. دەرۋەقە، ھەممىسى ئۇلارنىڭ دېگىنىدەك بولۇپ چىقىپتۇ.

— نېمە ئىش بىلەن مېنىڭ ئالدىمغا كەلگەنىدىڭلار؟ — دەپ سوراپتۇ ئۇ، — ھاجىتىڭلارنى ئېيتقايسىلەر.

ئوغۇللار ئاتىسىدىن قالغان مىراسلارنى بۆلۈشەلمىگەنلىكىنى ئارقىش باخشى ھەكىمگە ئېيتىپتۇ. ئۇ بۇنى ئاڭلىغاندىن كېيىن

قىزىل چېدىر، قىزىل تاللا ۋە قىزىل تۆگىلەرنى قوروۋەچى ئوغۇلغا؛ قارا چېدىر، قارا ئات ۋە قارا رەڭدىكى يىلقىنى ئۆتەمشىكە؛ چال مۇلازىم بىلەن ئالا ماللارنى توغروۇلغا؛ يەر ـ زېمىن بىلەن ئاق تەڭگىلەرنى ئاشتالغا بۇيرۇپ بېرىپتۇ...

ـــ مېنىڭ بۇ ھېكايىنى ساڭا سۆزلەپ بېرىشىمدىكى سەۋەبمۇ سېنىڭ ھەربىر ئىشتا سالماق بولۇشۇڭنى، ھەرقانداق ئىشتا ئەقىل ـ ئىدراك بىلەن ھەممەتنى ئۆزۈڭدىن نېرى قىلماسلىقنى ساڭا بىلدۇرۇپ قويۇش ئۈچۈندۇر. كىتابلاردا: «ئۇلۇغلارغا شۇ نەرسە ئايان بولغايكى، ھەرقانداق قىيىن ئىش ـ ۋەقە سادىر بولسا، كەمچىلىك بولسا، ئۇنى كېڭەش مەدىتى بىلەن يوق قىلغاي!» دېيىلگەن، ـــ دېدى مەۋلانا سۆزىنىڭ ئاخىرىدا.

ـــ ئۇنداق بولسا قېنى ئېيتىپ باققىنچۇ، ـــ دېدى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر ئۇنىڭ سۆزىگە قىزىقىپ، ـــ قىيىن ئىشنىڭ تەدبىرى نېمىدۇر؟

ـــ ئۇنىڭ تەدبىرى شۇكى، ئى خاقانىي ئەزەم، ھەممىدىن ئاۋۋال ئۆز يېنىڭدىن خۇشامەتچى، شېرىن زۇۋان سۆخەنچىلەرنى يىراقلىتىپ، ئاق كۆڭۈل، پاك تەبئەتلىك، ھۆرمەتكە سازاۋەر پازىللارنى يېنىڭدا تۇتمىقىڭ لازىمدۇر. ئۇلار بىلەن دائىم ھەمسۆھبەت بولساڭ، ساڭا كۆپ مەنپەئەت بېرىدۇ. شۇڭا، قەدىمكىلەر: «ئۇلۇغۋار كېڭەشنى ھەرقانداق كىشى بىلەن، خاس ئام بىلەن، بولۇپمۇ پازىللار بىلەن قىلىشسۇن، چۈنكى كىچىكلەرنىڭ كۆڭلىگە يەتكەن تەدبىر بەزىدە ئۇلۇغلارنىڭ كۆڭلىگە ھەرگىز يەتمەس. ھېچ كىشى مەسلىھەتتىن زەرەر كۆرگەن ئەمەس» دېگەنىدى.

ـــ بۇنى چۈشەندىم، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۇرخان مەۋلاناغا، ـــ چاغاتاي سەلتەنەتىنى مۇستەھكەملەشكە شىجائىتىم ئېشىپ ـ تېشىپ تۇرۇپتۇ...

ـــ بۇنىڭغا مېنىڭ ئىشەنچىم كامىل، ـــ دېدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى، ـــ بىراق يالغۇز شىجائەت بولۇپلا تەدبىر

بولمىسا، شجائەت خۇددى قىنىدىن چىقمىغان شەمشەرگە ئوخشاش كارغا كەلمەيدۇ. شۇڭا، ئاتا ـ بوۋىلار شجائەت ـ غەيرەتنى شەمشەرگە ئوخشاتقان بولسا، تەدبىرنى قولغا ئوخشاتقان. ھېچقانداق شەمشەر قول مەدەت بەرمىگۈچىلىك ھەرگىز كارغا كەلمەيدۇ!

تۇغلۇق تۆمۇر مەۋلانانىڭ سۆزلىرىدىن تەسىرلىنىپ كۆزىگە ياش ئالدى ۋە ئارانلا:

ــ ئى ھۆرمەتلىك ئۇستازىم، ھازىرقى ۋاقىتتا مېنى بىر سەنلا چۈشىنىسەن! ــ دېيەلىدى.

ــ شۇنداق، سېنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىڭنى ياخشى چۈشەنگەنلىكىم ئۈچۈن، سېنى «ھازىرنىڭ ئۆزىدە ئاشكارا ئىمان ئېيتىسەن» دەپ زورلىيالمايمەن! ــ دېدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى، ــ ئۇنداق قىلسام، سېنى ئوتقا ئىتتەرگەن بولمامدىمەن؟! بىراق، سەلتەنەت سەندە قارار تاپقاندىن كېيىن ئاندىن ئاشكارا ئىمان ئېيتىپ، پۈتۈن ئىسلام سۈننىتىنى بەجا كەلتۈرسەڭمۇ كېچىككەن بولمايسەن. چۈنكى، «ئىلىم دەرىخىنىڭ يىلتىزى مەككىدە بولسىمۇ، ئۇنىڭ مېۋىسى خۇراساندا پىشىدۇ!»

ــ ئى ھۆرمەتلىك مەۋلانا، بۇ سۆزۈڭنى ھېچ چۈشىنەلمىدىمغۇ؟

ــ دېمەكچىمەنكى، مەن سېنى ئەردەۋىلده ئىسلامىيەتكە دەۋەت قىلىپ، دىلىڭغا ئىمان سالدىم. ئەمدى سەن ئۆزۈڭنىڭ بۇتپەرەسلىكىڭنى تاشلاپ، مەجۇسىيلىقنى تەرك ئېتىپ، ئىسلامىيەتكە بەيئەت قىلىپ، پاك مۇسۇلمان بولغانلىقىڭنى ئالمالىقتا يەر يۈزىگە ئاشكارا جاكارلىغايسەن!

ــ ئى مەۋلانا، مۇشۇنداق قىلسام ئىسلامىيەتنىڭ ياساق ـ شەرئىتىگە خىلاپلىق قىلغانلىق بولماسمەن؟!

ــ خىلاپلىق قىلغان بولمايسەن. ئىسلامىيەت تارىخىدا بۇنىڭغا ئائىت مىساللار ناھايىتى كۆپ.

ــ شۇ مىساللاردىن بىر ـ ئىككىسىنى سۆزلەپ بەرگەن

بولساڭ، مەن بۇ مىسالالاردىن مەنپەئەت ئالسام نېمە بولىدۇ؟

— ناھايىتى ئورۇنلۇق گەپ بولدى، — دېدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى كۈلۈپ كېتىپ، — جانابىي ئاللا پەيغەمبىرىمىز رەسۇلىللاغا جۈمە نامىزىنى ئۆتەشنى مەككىدە پەرز قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭغا جۈمە نامىزىنى مەدىنىدىكى سالىم مەسچىتىدە ئۆتەش نېسىپ بولغان.

— بۇ قاچان يۈز بەرگەن ۋەقە ئىكەن؟ ماڭا تولۇق سۆزلەپ بەرگەن بولساڭ!

— بۇ ۋەقە جانابىي رەسۇلىللا پەيغەمبەر بولۇپ ئون ئۈچىنچى يىلى رەبىئۇلئەۋۋەلنىڭ سەككىزى بولغان، ئۇ كۈنى سەيشەنبە ئىدى①. تازىيلارنىڭ مەككە دېگەن شەھىرىدە ياشايدىغان مۇشرىكلار ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسچىسى جانابىي رەسۇلىللاغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولغاندا، جانابىي رەسۇلىللا دەرھال بىر تۈركۈم ساھابىلىرىنى باشلاپ، مەدىنە دەپ ئاتىلىدىغان يەنە بىر شەھەرگە كېتىشكە مەجبۇر بولغان.

— «مۇشرىك» دېگىنىڭ كىملەر ئۇ؟ — دەپ سورىدى تۇغلۇق تۆمۇر مەۋلانانىڭ سۆزىگە قىزىقىپ.

— «مۇشرىك» دېگەنلەر «ئاللاغا شېرىك كەلتۈرگۈچىلەر»نى كۆرسىتىدۇ، — دەپ چۈشەندۈردى مەۋلانا ئۇنىڭغا، — شۇنداق قىلىپ، ھەزرىتى رەسۇلىللا ساھابىلىرى بىلەن مەدىنەدىكى بەنى سالىم مەھەللىسىگە يېتىپ كەلگەندە جۈمە ۋاقتى بولدى. ئۇ شۇ يەردە توختاپ جۈمە نامىزى ئوقۇدى. بۇ پەيغەمبىرىمىزنىڭ تۇنجى قېتىم جۈمە نامىزى ئوقۇشى ئىدى. گەرچە ئاللاتائاللادىن جۈمە نامىزى ئوقۇش مەككىدە پەرز قىلىنغان بولسىمۇ، ئەمما بۇ چاغدا مەككىنى مۇشرىكلار ئىگىلىۋالغان بولغاچقا، ئۇ يەردە جۈمە نامىزىنىڭ ھەممە پەرز ـ سۈننەتلىرىنى ئادا قىلىش قەتئىي

---

① مىلادىيە 622 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى. «رەبىئۇلئەۋۋەلنىڭ ئون ئىككىسى» دېگۈچىلەرمۇ بار. بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن خوزەرىينىڭ «مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تەرجىمىھالى» دېگەن كىتابىدىن پايدىلىنىلدى.

مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى، جۇمە نامىزىغا جامائەت بىر يەرگە جەم بولۇش شەرت قىلىنغان بولۇپ، مەككىدە بىر يەرگە يىغىلىپ ناماز ئوقۇتىش مۇتلەق مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىراق، مەدىنىدە جۇمە نامىزىنى بىر يەرگە يىغىلىپ ئوقۇش ئىمكانىيىتى بار ئىدى. بۇ يەردە مۇسۇلمانلار كۆپ بولغاچقا، ئۇلارنىڭ بىر يەرگە توپلىنىپ ئاللاتائاللاغا ئىبادەت قىلىشىغا توسالغۇ بولمىغان قارشى كۈچ ئاز ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبىنى چۈشەنگەنسەن؟

— چۈشەندىم، ئاخىرىدا قانداق بولدى؟

— جانابىي رەسۇلىللا مۇشۇ يەردە توختاپ، جۇمە نامىزىغا ئىماملىق قىلدى، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى مەۋلانا، — «ئى جامائەت» دەپ خىتاب قىلدى رەسۇلىللا بەنى سالىمدا ئوقۇغان جۇمە خۇتبىسىدە جامائەتكە نەسىھەت قىلىپ تۇرۇپ: «ئاخىرەت ئۈچۈن ھازىرلىنىڭلار. ياخشى ئىش، ياخشى پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىڭلار، باشقىلارغا ياخشىلىق قىلىڭلار. سىلەر بىر كۈنى دۇنيادىكى ھاياتىڭلاردىن، مال ـ مۈلۈك، بالىچاقىلىرىڭلاردىن، خىيىش ـ ئەقرەبالىرىڭلاردىن ئايرىلىپ، ئاللانىڭ ھۇزۇرىغا بارغاندا، دۇنيادا قىلغان ياخشى ئىش، ياخشى ھەرىكىتىڭلاردىن باشقا سىلەرگە ئەسقاتمىدىغان ھېچ نەرسە يوق. ئالدىڭلاردا دوزاختىن باشقا نەرسىلەرنى كۆرمەيسىلەر. بۇنىڭ ئۈچۈن سىلەر ياخشىلىق قىلىشقا ئالدىراڭلار. يېرىم تال خورما چاغلىق نەرسە بولسىمۇ سەدىقە قىلىڭلار. سەدىقە قىلىش ياكى باشقا ياخشى ئىشلارنى قىلىشقا ئىمكانىيىتىڭلار بولمىغاندا ئۈچۈق چىراي، ياخشى سۆز، يۇمشاق مۇئامىلىلەر بىلەن غېرىب ـ غۇرۇبا، يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىڭلار. چۈنكى، جانابىي ئاللا بىر ياخشىلىق قىلغۇچىغا مىڭ ھەسسىلەپ ياخشىلىق ئاتا قىلىدۇ...»[1] دېگەنىدى. شۇڭا، مەدىنە شەھىرى «مەدىنە ئەل رەسۇل» — پەيغەمبەر شەھىرى دەپ ئاتالغان، —

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن، خوزەرىينىڭ «مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تەرـجىمىھالى» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن.

دېدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، ــ مېنىڭ مەقسىتىم باشقا ئەمەس. ھازىر تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن دىنىي ئىسلامغا بەيئەت قىلىپ، ئاشكارا ئىمان ئېيتىش ئىمكانىيىتىگە بولمىسا، ئالمالىقتا بارغاندىن كېيىن خاسىيەتلىك كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئاشكارا ئىمان ئېيتساڭ بولىدۇ. مۇبادا بۇ لەۋزىدە تۇرمىساڭ، ئاخىرەتتە مەھشەر كۈنى سىلەردە ماڭغۇس دەپ ئاتىلىدىغان ئەزرائىل ئەزەم سويام ھەلقۇمى بىلەن ياقاڭدىن ئالغاندا، جانابىي ئاللاغا جاۋاب بېرەلمەي قالىسەن !...

ــ خاتىرجەم بولغايسەن، ھۆرمەتلىك ئۇستاز، ــ دەپ كېسىپ ئېيتتى تۇغلۇق تۆمۈر، ــ ئاپام مېنى جەڭگە ئاتاپ ئەركەك قىلىپ تۇغقان ! يېڭى ئېتىقادىم يولىدا كۇرەش قىلىپ، ۋۇجۇدۇم يېلىنجاپ تۇرغان ئوتتا ئۆرتەنگەن ۋە ئىسلام ئاچىمەن دەپ جەڭگاھتا يارىلىنىپ ئېتىمنىڭ يالىدا يېتىپ قالغان تەقدىردىمۇ، ئەگەر مەن يېڭىدىن ئېرىشكەن ئىسلام ئېتىقادىمدىن يانىدىغان بولسام، مەڭگۇ نامەرد بولۇپ، ئىتنىڭ كۈنىدە ئۆلۈپ كېتەي !

ــ پەرۋەردىگارنىڭ غارايىپ ھېكمەتلىرى ھەر نەپەستە ئۇزۇلمەستىن، ئارقا ـ ئارقىدىن ۋە ھەربىر تىنىقتا كۆپلەپ ئاشكارا بولۇپ تۇرىدۇ، ــ دېدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ كۆڭلى تىنىپ، ــ ئىسلام قائىدە ـ مىزانلىرىنىڭ ئەزگۈلۈكلىرى ساڭا ھەرقاچان، ھەر زامان پەم ـ پاراسەت، ئەردەم، شىجائەت، كۈچ ـ قۇۋۋەت ئاتا قىلىپ، سېنى بۈيۈك ئارزۇ ـ مەقسەتلىرىڭگە يەتكۈزگەي، ئىلاھا ئامىن !

بۇ چاغدا ئۇستازىنىڭ ئارقىسىدىن تۇغلۇق تۆمۈرمۇ چىن كۆڭلىدىن تىلاۋەت قىلىپ قولىنى پاتمەگە ئېگىز كۆتۈرۈپ:

ــ ئامىن ! ــ دېدى.

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا باشلىق قالغان كىشىلەرمۇ ئۇلار

بىلەن تەڭلا دۇئاغا قول كۆتۈرۈشتى:

ــ ئامىن ! سېنىڭ پۈتۈڭدىن ئاغرىق ـ زەخمەتلەر يىراق بولسۇن، دۈشمەنلىرىڭگە بالا ـ قازالار ياغسۇن !

ــ مەسلىھەت شۇ بولسۇنكى، ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈر ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، ــ مەن قايتاي. تاشتۆمۈر باھادىر دەريا بويىدا مېنى ساقلاپ قالدى. ئالمالىقتا تەخت ـ سەلتەنەتنىم قارار تاپقاندىن كېيىن ئۆزۈم ئاشكارا ئىمان ئېيتىپ، قول ئاستىمدىكىلەرنى مۇڭاپىق ئۈسۈل بىلەن ئىمانغا چاقىراي. شۇ چاغدا سەن ئىلىغا ــ ئالمالىقتىكى ئوردامغا بارغايسەن !

ــ «قالۇ ئىننا لىللاھى ۋە ئىننائەلەيھى راجىئون» ــ دېدى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى تۇغلۇق تۆمۈرنى ئۈزىتىپ چىقىۋېتىپ، ــ بۇ ئايەتنىڭ مەنىسى شۇكى، «كىشى ئۆزىنىڭ ئەتە نېمە بولۇشىنى، قەيەردە ئۆلۈشىنى بىلمىگەي...» مېنىڭ ئەھۋالىمنى ئۆزۈڭ كۆرۈپ تۇرۇپسەن. مۇبادا مېنىڭ ئۆمرۈم ئىلىغا بېرىشقا يەتمىسە، لەۋزىڭدىن ھەرگىز قايتمىغايسەن. ھۇزۇرۇڭغا ئوغلۇم مەۋلانا ئەرشىدىن ماڭا ۋەكىل بولۇپ بارسۇن !

ئۇ ئوغلىنى چاقىرىپ تۇغلۇق تۆمۈرگە توغرا قىلدى ۋە:

ــ غوجىزادەم ئىلمۇ ئېرپاندا كامالەتكە يەتتى، مەن بولمىساممۇ، ئۇ خۇددى مەن بار چاغدىكىدەكلا ساڭا رەھنەما[1] بولغۇسى، ــ دېدى.

بۇ چاغدا غوجىزادە مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرگە بېشىنى ئېگىپ تەزىم بەجا كەلتۈردى ۋە ئۇنىڭغا قولىنى بەردى.

ياش قۇرامى قۇرداش بولغان بۇ ئىككى يىگىت بىر ـ بىرىنىڭ قولىنى چىڭ سىقىشتى ۋە سىنچى كۆزلىرى بىلەن بىر ـ بىرىنىڭ چىرايىغا تىكىلىپ ئۇزاققىچە قارىشىپ تۇرۇشتى. ئۇلارنىڭ

① رەھنەما ــ يول كۆرسەتكۈچى.

كۆزلىرىدىن ئۇلۇغۋار مەقسەتكە يەتمىگۈچە زادى توختىمايدىغان قەيسەرلىك، ئۇلۇغۋار مەقسەتلەرنى ئورۇنلاش يولىدىكى تولۇپ تاشقان ئىشەنچ ۋە پارلاق ئىستىقبالغا بولغان ئۈمىد نۇرلىرى چاقناپ تۇراتتى ! ...

تۇغلۇق تۆمۈر ئۇستازى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى بىلەن خوشلىشىپ چىققاندىن كېيىن، ئايكۆل خانىقاسىدىن يۇرۇپ كەتتى...

نەزم

ساقىيىشنىڭ ئۈمىدى شۇ چاغ بولۇر ئورۇنلۇق،
تومۇرۇڭنى كۆرسەتسەڭ تەجرىبىلىك تېۋىپقا.
بىلمىگەننى سورىغىن، چۈنكى خورلۇق تارتسىڭمۇ،
بۇ ئىش باشلار شەرەپلىك، پارلاق ئېگىز چوققىغا.

ـــ شەيخ سەئدى

خاتىمە

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ئۆلۈمى

«كېلىدۇ يىراق كەتكەنلەر،
كەلمەيدۇ كەتمەنلەنگەنلەر!»
ـــ ئۇيغۇر خەلق ماقالى

مىلادىيە 1353 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى.

بۇگۈن قۇربان ھېيتىنىڭ ھارپىسى ئىدى. كېچىچە ئايكۆل قىشلىقىدا تىزغا كەلگۈدەك قېلىنلىقتا قار ياغدى. تۈن يېرىمدىن ئۆتكەندە، يېغىۋاتقان قار تېخىمۇ ئۇلغىيىشقا باشلىدى. تاڭ ئاتقۇچە پۈتۈن ئايكۆل قىشلىقى ۋە توغراقبۇلاقتىكى ئايكۆل خانىقاسىنىڭ ئەتراپلىرى، ئېتىكاپخانا قېلىن قار ئاستىدا قالدى.

كېچىچە ئۆرە ئولتۇرۇپ ئىبادەت قىلىپ چىققان مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە ئازراق مۈزلىغاندەك بولدى. غوجىزادىسى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا بۇيرۇغانىدى، شاگىرتلار سەندەلگە ئوت يېقىپ، ئىس ـ دۈتلىرىنى چىقىرىپ بولۇپ خانا ئىچىگە ئەكىردى. مەۋلانا شەيخ جالالىدىن ئۇچىسىغا تاتىرىغا جۇۋىسىنى يېپىنچاقلىۋالغان بولسىمۇ، كار قىلمايۋاتاتتى. ئۇ تېخىمۇ مۈزلاپ، پۈتۈن ئەزايىغا تىتىرەك ئولاشتى. ئۇ نائىلاج قول، يۈزلىرىنى سەندەلدىكى ئوتقا قاقلاپ بىر قۇر ئىسىستىۋالغاندىن كېيىن، قولىنى كۆتۈرۈپ دۇئا قىلدى ۋە غوجىزادىسى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاغا:

ـــ ئەي، بوتام، بۇ ئوتنى ئاچمقىپ كېتىپ ئۆزۈڭلار ئىسسىنىڭلار، مېنى بۇنداق راھەتكە ئادەت قىلىپ قويماڭلار ! ـــ دەپ سەندەلنى ئاچىقتۇرۇۋەتتى. ئۇ ئادەتتىمۇ ئېتىكاپخانىسىغا زادىلا ئوت قالمايتتى، ـــ يېشىم توقسانغا ئۇلاشتى. ئېتىقاد يولىدا شۇنچە يىل تىرىشتىم. تېخىچە نەتىجىسىنى كۆرگىنىم يوق. دەرگاھىي ئىلاھقا قايسى يۈزۈم ۋە قايسى كۆزۈم بىلەن بېرىپ قارايمەن؟

ئۇ بۇ سۆزلەرنى قىلىۋېتىپ يۇم ـ يۇم يىغلاپ كەتتى، ئۇنىڭ كۆز ياشلىرى كۆزىدىن خۇددى يامغۇردەك تامچە ـ تامچە بولۇپ تۆكۈلدى.

مەۋلانا ئۆزىنىڭ ئاغرىپ قالغانلىقىنى سەزدى. ئۇ ئۆزى ئەندىشە قىلغان، ياق، زارىقىپ كۇتكەن ئاشۇ مىنۇتلارنىڭ ئاخىر يېتىپ كەلگەنلىكىنى چۈشەندى ! ئۇنىڭ ئەزايى بەدىنى قىزىپ بارغانسېرى ئۆرلەۋاتاتتى. ئاخىر ئولتۇرغان يېرىدىن يىقىلىپ چۈشتى. غوجىزادىسى ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۇنىڭغا ئۆچكە تېرىسى بىلەن تاشلانغان بىر ياستۇقنى قويۇپ بەردى. ئۇنىڭ ئېتىكاپخانىسىدا ئىككى تال خام خىش، ئىككى پارچە بورا، بىر پارچە كالامى شېرىپ، بىر پارچە دالايىل، بىر دانە رېيىلدىن باشقا ھېچ نەرسە يوق ئىدى. قىزىپ ئوت ـ ئاتەش بولۇپ كېتىۋاتقان مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى نائىلاج بۇ ئاپەت ۋە ئەندىشە ياستۇقىغا باش قويۇشقا مەجبۇر بولدى، تاكى تاڭ سەھەرگە قەدەر بالا، مېھنەت ئوتىدا كۆيۈپ تولغىنىپ، ئۇياق ـ بۇياققا ئۆرۈلۈپ زادىلا ياتالمىدى.

ئۇ ئايكۆل جامەسىنىڭ مەزىنى كىشىلەرنى بامدات نامىزىغا ئالدىراشقا ئۇندەپ سوزۇپ ئېيتقان ئەزان ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئورنىدىن تۇرۇشقا تىرىشىپ كۆرگەن بولسىمۇ، كېسەل بەدەن ئۇنىڭغا زادىلا قويمىدى. مەۋلانا ئۆز ئۆمرىدە تۇنجى قېتىم بامدات نامىزىنى قازا قىلىشقا مەجبۇر بولدى !

ئۇ تۆشەكتە يېتىپ تۇرۇپ غوجىزادىسىگە سۆزلىدى:

ـــ بەزىلەر مېنى: «ئاسماندىن قوم توپان سۈرىتىدە ياغقان بالا ـــ ئەزمىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭدىن ئامان قالالىغان يەردە، ئۆزىگە يېتىدىغان قازايىقەدەردىن غاپىل قېلىپ، ئۆلۈم تۆشكىدە ياتقىنى نېمىسى؟» دەپ ئەجەبلىنىپ قېلىشى مۇمكىن. بىراق، ئۇلار قازايىقەدەر يەتسە، ئەقىلىنىڭ كۆزى خىرە ۋە تەدبىر ئەينىكىنىڭ قارا بولۇپ قالىدىغانلىقىنى، بۇ چاغدا ھەرقانچە دانا، ئاقىلنىڭمۇ كۆزى كۆرمەي، ئەقلى يەتمەي قالىدىغانلىقىنى، شۇڭا قازا ئوقىنى ھېچقانداق قالقانىڭمۇ توسۇپ قالالمايدىغانلىقىنى بىلىشمىسە كېرەك!

ـــ ئى ھۆرمەتلىك بابائى بۇزرۇك، تۇمۇقاپ قاپسىز، يېتىپ تەرلىنىڭ! بىھۇدە ئىزتىراپ بولمىڭىز! ـــ دېدى غوجىزادىسى ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا كۆز يېشىنى ئاتىسىدىن يوشۇرۇپ تۇرۇپ، ـــ چوقۇم ياخشى بولۇپ كېتىسىز!

ـــ ئەي، ئوغۇل، يىغلىما، ـــ دېدى مەۋلانا زەئىپ ئاۋازى بىلەن، ـــ ئۆزۈمنىڭ ئەھۋالىم ئۆزۈمگە ئايانداۇر. ئامانەتنى ئىگىسىگە تاپشۇرىدىغان دەقىقىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى سەزمەكتىمەن! بۇ ئۆلۈم شۇنداق شېرىن بىر شەربەتتۇركى، تۇغۇلغان ھەرقانداق بىر كىشىنىڭ ئۇنى ئىچمەسلىكى زادىلا مۇمكىن ئەمەس! بۇ ئۆلۈم شۇنداق بىر ئېغىر يۈكتۇركى، ھېچكىم ئۇنىڭ ھامماللىقىنى قىلماي قېچىپ قۇتۇلالىشى زادىلا مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا، ھەرگىز كۆز يېشى قىلمىغايسەن. چۈنكى، تەقدىرىي ئەزەل كاتىبى ھېچقانداق كىشىنىڭ تىرىكلىك مەھپۇزىغا ئەبەدىيەت قەلىمى بىلەن مەڭگۈلۈك رەقىمىنى يازغان ئەمەس. مەۋجۇدات سۈرەتلىرىنىڭ نەقاشى مۇمكىنلىك سەھىپىسىگە ھايات نەقىشىنى «تەڭرىدىن ئۆزگە ھەممە يوقلۇر!» دېگەن قەلەمدىن باشقا نەرسە بىلەن سىزغان ئەمەس! قەلەم كارخانىسىنىڭ ئۇستىسى ھېچبىر مەۋجۇداتنىڭ ۋۇجۇد لىباسىغا يوقلۇق زىبۇ ـ زىننەتلىرىنى پەرداز بېرەلىگەن ئەمەس! قۇدرەت چىرىغىنىڭ چىراغچىسى ھېچبىر سۆھبەت شامىنى ئاپەت

بورنىدا ئۆچۈرمەستىن ياندۇرالىغان ئەمەس ! شۇنداق ئىكەن، نېمىشقا يىغلايسەن؟ ! بىراق ...

مەۋلانانىڭ ئۇنى پەسلەپ كەتتى. غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا قولىنى ئاتسىنىڭ پېشانىسىغا تەگكۈزۈۋىدى، قىزىپ ئوت بولۇپ كەتكەنلىكىنى سەزدى ـ دە، دەرھال بىر ياغلىقنى سۇغا چىلاپ ھۆل قىلغاندىن كېيىن، سۈيىنى سىقىپ سىلكىۋېتىپ، ئاتسىنىڭ پېشانىسىغا قويدى.

پېشانىسىغا سوغۇق ياغلىق قويۇلغاندىن كېيىن، دەرھال ھوشىغا كېلىپ ئازراق ئارام تاپقان مەۋلانا دەررۇ ئۇزۇلۇپ قالغان بايىقى سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

ـــ بىراق ... مۇراد ـ مەقسەتلىرىمنىڭ ... ئىشقا ... ئىشقا ئاشقىنىنى كۆرەلمەستىن ... بۇ پانىي دۇنيادىن خوشلىشىۋاتقىنىمغا ... ئۆكۈنمەكتىمەن ! ... مەن كېتىۋرمەن ... تۇپراقنى قۇچاقلاپ تېزلا بۇ پانىي ئالەمدىن كېتىۋرمەن ! ... ئەي، ئالەمىي پەرزەنت، ئەلۋىدا ! ئەي، يۇرت ـ ۋەتەن ئەلۋىدا ! ...

ئۇ لاپىلدە كۆزىنى ئېچىپ غوجىزادىسى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ ئۆز بېشىدا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، كۆزى پاللىدە يورۇپ كەتكەندەك بولدى ـ دە، دەرھال:

ـــ ياق، ... ياق، ئۆكۈنمەيمەن ! ئەي، غوجىزادەم، ـــ دېدى ۋە ئورنىدىن كۆتۈرلۈپ ئۆرە ئولتۇردى، ـــ مەنكى ئاتىڭىز ئون يىلدىن بېرى مەجۇسىي تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ ۋۇجۇد چىرىغىغا مۇسۇلمانلىق ئىمانىدىن پىلىك سېلىپ، ئىسلام ئېتىقادىدىن ياغ قۇيۇپ تەييارلىدىم. ئەمما، ئۇنى ياندۇرغۇدەك پۇرسەت بولمىدى. ئەلھال، ئاخىرەتكە سەپەر قىلىپ كېتىۋاتۇرمەن. مەندىن سىزگە ۋەسىيەت شۇلدۇركى، ھىممەت بىلەن مەردانە بولۇپ، شۇل چىراغنى سىز يورۇتقايسىز. ئىلىغا بېرىپ تۇغلۇق تۆمۇرخانىنى ئىسلامىيەتكە بەيئەت قىلدۇرۇش ۋەزىپىسى سىزگە باقىي قالدى. سىز بۇ ۋەزىپىنى چوقۇم ئورۇنلاڭ !

قاتتىق ھاياجانلانغانلىقتىنمۇ قانداق، مەۋلانا شەيخ جالالىدىن

كېتىكىنىڭ ئەھۋالىدا خېلىلا ئۆزگىرىش بولۇۋاتاتتى. ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ، غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاغا قارىدى:

ــ ئى غوجىزادەم، مەن سەل ياخشىلانغاندەك قىلىمەن. خۇدا رەھمەت قىلسا، ئەتە قۇربان ھېيت نامىزىغا ئاخىرقى قېتىم ئۆزۈم ئىمامىلىق قىلسام، دەيمەن. ھازىر مېنى يالغۇز قويۇڭلار. چاقىرمىسام يېنىمغا كىرمەڭلار. مەن ئىستىقامەتتە ئولتۇرماقچىمەن ! ... ــ دېدى زەئىپ ئاۋازى بىلەن.

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئاتىسىنىڭ سۆزىنى يىرالماي، كۆزى قىيمىغان ھالدا ئېتىكاپخانىدىن چىقىپ كەتتى ...

كەچقۇرۇن نامازشام بولغان مەھەلدە، غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا بىر ئاپقۇر شوۋقۇرۇچنى كۆتۈرۈپ، ئاتىسى ئىستىقامەت قىلىپ ئولتۇرغان ئېتىكاپخانىغا كىردى ۋە ئاتىسىنىڭ كۆزى ئۇيقۇغا ئىلىنغانلىقىنى كۆردى. ئۇ: «ئاتامنى ئويغىتىۋەتمەي !» دەپ پۈتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ مېڭىپ، شوۋقۇرۇچ ئوسۇلغان ئاپقۇرنى رېيىل تۆۋگە قويدى. ئەتىگەن ئۆزى ئەكىرىپ قويغان سۈت بىلەن ناننىڭ يېيىلمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، كۆڭلىگە شۇبھە چۈشتى: «بابام ھېچ ۋاقىت بۇ مەزگىلدە ئۇخلاپ قالمايتتىغۇ؟» دەپ ھەيران بولدى، «ئۇ ھەر دائىم زاۋال ۋاقتىدا ئۇخلاپ قالسا يامان بولىدۇ، دەپ ئۆزە ئولتۇراتتىغۇ؟» ئۇ كۆڭلىگە بىرنەرسە كەلگەندەك قىلىپ، دەرھال دالانغا چىقىپ، بوسۇغىدا سۇيى بىلەن تۇرىدىغان كومزەككە قارىدى.

«كومزەكتە سۇ يوققۇ؟!» دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۆز ـ ئۆزىگە پىچىرلاپ تۇرۇپ، «دېمەك، بابام شام ۋاقتىدا تاھارەت ئالغانكەن !»

ئۇ يەنە ئېتىكاپخانىغا قايتىپ كىرىپ ئاتىسىغا ئېڭىشىپ قارىدى. ئۇ يېڭىلا تاھارەت ئالغانكەن. تاھارەت سۇيى ئۇنىڭ ساقال ـ بۇرۇتىدا مۇزلاپ قاپتۇ. غوجىزادە يەنىلا خاتىرجەم

بولالمىدى ـ ده، ئاۋۇال ئاتىسىنىڭ قولىنى تۇتۇپ كۆردى، ئۇنىڭدىن كېيىن قۇلىقىنى مەيدىسىگە قويۇپ تىڭشىدى.

«ۋاپات بوپتۇ، بابايى بۇزرۇك يېڭىلا جان ئۆزگەنىكەن ! تېخى تېنى سوۋۇشقا ئۈلگۈرمەپتۇ !» دەپ يىغلاپ تۇرۇپ سۆزلىدى ئۆز ـ ئۆزىگە. بىراق، ئۇ ئاتىسىنىڭ: «مەن جان ئۆزگەندە ھەرگىز ھازا ئاچمىغايسىلەر. بولمىسا روھىم ئۇ ئالەمدە قورۇنۇپ قالىدۇ !» دېگەن سۆزىنى ئەسلەپ، ھۆكۈرەپ يىغلىۋېتىشتىن ئۆزىنى ئاران ـ ئاران تۇتۇپ تۇردى.

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئاتىسىنىڭ ئېڭىكىنى قوشتۇرۇپ ياغلىق بىلەن تېڭىپ قويغاندىن كېيىن، جامائەتكە ئاتىسىنىڭ ۋاپات بولغانلىقىنى خەۋەر قىلدى. ئاندىن ئايكۆل جامەسىنىڭ مەزىنى ئايۇپ مەزىن بىلەن بىللە ئاتىسىنىڭ مېيىتىنى سۇغا ئېلىپ، كېپەنلەپ تەختىراۋان ئۈستىگە ياتقۇزۇپ قويدى ...

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ۋاپات بولغانلىق خەۋىرى پۈتۈن ئايكۆل قىشلىقىغا ۋە يىراق ـ يېقىندىكى ئەردەۋىل، شەھىرى بەربەر قاتارلىق جايلارغا تېزلا تارالدى.

ئەتىسى ئايكۆل جامەسىدە قۇربان ھېيىت نامىزى ئوقۇپ بولۇنغاندىن كېيىن، ئۇلاپلا مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ مېيىت نامىزى چۈشۈرۈلدى. مېيىت نامىزىغىمۇ ۋە ھېيىت نامىزىغىمۇ ئوخشاشلا مەرھۇم مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ ھايات ۋاقتىتىكى بۇرادەرلىرىدىن بىرسى بولغان ئىمام مەۋلانا روكنىدىن ئىمامليق قىلدى.

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ جىنازىسى ھازىرلارنىڭ يىغا ـ زارى ئىچىدە سۇرلۇك رەۋىشتە ئۇزىتىلدى.

ـــ سەلاتى جىنازا ! ...

ئۇلۇم نامىزىغا قاتناشقان ئادەملەر ئارىسىدا ئايكۆل ئەتراپىدىكى يېزا ـ قىشلاقلاردىن مۇسىبەت خەۋىرىنى ئاڭلاپ

كەلگەنلەرمۇ، ئەردەۋىل، شەھىرى بەربەر قاتارلىق شەھەر ـ ئاۋادانلاردىن نەچچە مەنزىلنى ئالدىراش بېسىپ ئۆتۈپ كېچىلەپ نامازغا ئولگۇرۈپ كەلگەنلەرمۇ بار ئىدى. خالايىق خۇددى ئىمام روكنىددىنىڭ مۇشۇ ئاۋازىنى كۈتۈپ تۇرۇشقاندەكلا، گۈرىرىدە جىنازىنىڭ ئەتراپىغا ئولىشىپ، مېيىت يەرلىكتە قويۇلىدىغان ئايكۆل خانىقاسىغا قاراپ ئاقار قۇمدەك ئاقىتى. مەۋلانانىڭ مۇخلىسلىرى جىنازىنى ئۆز مۇرىلىرىدە ئېمەس، بەلكى ئېغىر مېھنەتتە قاتقان كۈچلۈك ئالىقىنىدا كۆتۈرۈشۈپ مېڭىشتى. يەرلىك مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى ھايات چېغىدا ياز كۈنلىرى سايىسىدا ئولتۇرۇپ ئىلىم مۇتالىئە قىلىدىغان ھېلىقى ئېگىز قامەتلىك توغراقنىڭ ئاستىغا قېزىلغانىدى.

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا سۆيۈملۈك ئاتىسىنىڭ مېيىتى سېلىنغان جىنازىنىڭ ئالدىدا ھازا ئېچىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇنىڭ كەينىدە ئاتىسىنىڭ بىر توپ مۇخلىسلىرى ھازا ئېچىپ ماڭغانىدى. ئۇلارنىڭ يىغا ـ زارى يەتتە پەلەككە يەتكەنىدى. ئۇلارنىڭ يىغا ـ نالىسى سەغىر[1]نىڭمۇ، كەبىر[2]نىڭمۇ قۇلىقىغا ئاڭلانماقتا ئىدى.

ئايكۆل جامەسى بىلەن ئايكۆل خانىقاسىنىڭ ئارلىقىنى ئادەتتە بىر چۆگۈن چاي قاينىمىدا بېسىپ بولغىلى بولاتتى. بىراق، مەۋلانانىڭ مېيىتى سېلىنغان جىنازا گاھ توختاپ، گاھ مېڭىپ ئايكۆل خانىقاسىغا ناھايىتى ئۇزاقتا يېتىپ كەلدى.

يەرلىك بەست ـ قامەتلىرى ئاسمانغا تاقاشقان، ئىككى ـ ئۈچ ئادەمنىڭ قۇچىقى يەتمەيدىغان بىر تۈپ قەدىمكى توغراقنىڭ ئاستىدا ئىدى.

ـــ خالايىق، مەرھۇم قانداق ئادەم ئىدى؟ ـــ دەپ سورىدى مەۋلانا روكنىددىن ئىمام تۇيۇقسىز بېشىدا تۇرۇپ.

ـــ پاك، دىيانەتلىك مۇسۇلمان ئىدى ! ـــ مېيىتنى يەرلىكتە

---

① سەغىر ـــ يېتىم ـ يېسىر.

② كەبىر ـــ باي، دۆلەتمەن كىشىلەر.

قويۇشقا قاتنىشىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى گۈرۈلدەپ قىلىپ جاۋاب بەردى.

— شۇنداق، ناھايىتى تۇغرا جاۋاب بەردىڭلار! — دەپ جامائەتنىڭ سۆزىنى تەستىقلىدى مەۋلانا روكنىدىن ئىمام، — رەھمەتلىك مەۋلانا گەرچە تۇپراق ئىچىگە ئۇزىتىلغان بولسىمۇ، ئەمما مەرھۇم ياشاۋاتقان ھەربىر مىزىنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ياشايدۇ! بىراق، بۇ يەردىكى پەرق شۇ يەردىكى، ھېلىمۇ ياشاۋاتقان سىز، مەن، ئۇ ... ھەممىمىز ھامان بىر كۈنى قېرىيمىز. ئەمما، مەرھۇم پەقەت قېرىمايدۇ! ھايات ياشىغۇچىلارنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ھايات چېغىدىكىدەك نامايان بولۇپ تۇرىۋېرىدۇ. شۇڭا، خەلىپە مۇھتەرەم زامانىدا باغدادتا ياشىغان ئوبۇل ھەسەن ھەرەكانى: «ئاھ، يەر ئۈستىدە يۈرگەن بەزى ئادەملەرنى بىز تىرىك ھېسابلايمىز، ئەسلىدە ئۇلار ئۆلگەن؛ يەر ئاستىدا ياتقان بەزى ئادەملەرنى بىز ئۆلۈك ھېسابلايمىز. ئەسلىدە ئۇلار تىرىك!» دەپ ناھايىتى تۇغرا ئېيتقان. شۇنداق، مەرھۇم ھايات ياشىغان سەكسەن ئالتە قىش ۋە ياز جەمئىي ئۇچ تۇمەن بىر مىڭ ئۇچ يۈز توقسان تۇن ۋە كۈندە ھەقىقىي ئىنسانىدەك ياشىغان ۋە ئۆزىنىڭ كىشىلىك تۇرمۇش كىتابىنى ئىستېداتىنى قەلەم، ئىجتىھاتىنى قەغەز قىلىپ يېزىپ چىققانىدى. مەرھۇمنىڭ سۈخەنى راستگۈيلۈق، سۈپىتى پاكىزلىق، ئەملى ساخاۋەت، ئىلمى كارامەت، سۆھبىتى سائادەت ئىدى. ئۇنىڭ دەۋرىتى بىلەن ئەردەۋىل، شەھىرى بەربەر، كۈسەن دىيارلىرىدىكى ئامۇ خاس مۇسۇلمانلىقتىن ئارتۇق دىنۇ دىيانەت، تەرغىباتۇ دەۋەتنى كۆرگەن ئەمەس. مەرھۇم: «ھۇببۇل ۋەتەن ئەل ئىمان!»، يەنى «ۋەتەننى سۆيۈش ئىمان جۈملىسىدىندۇر!» دېگەن ھەدىسنى ئاغزىدىن چۈشۈرمەيتتى. شۇنداق، ئادەملەر ئۆزگىلەر قىياپىتىدە ئۆزلىرىنى كۆرەلىسىمۇ، ئەمما ئۆزلىرىنى ئۆزى تونۇمايدۇ! ئىلاھنى تونۇشىمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاشتۇر. تەڭرىتائالانى

ھەركىم ئاۋۋال ئۆزلىرىدىن ئىزدىسۇن، «ئۆزۈنى تونۇغان، رەببىنى تونۇيدۇ !» دېگەن ھەدىسنى ئېسىدىن چىقارمىسۇن، ئۆزلۈكىنى تونۇش دانالىقتۇر، دانالىق يولى سەدىقۇ ۋەپا، قەلب كۆزىنىڭ ئېچىلىشىدۇر !

مەرھۇم مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى لەھەتكە ئۇزىتىلغاندىن كېيىن، تۇپراق بېشىدا ئۆرە تۇرۇشقان ئادەملەر مېيىتىنىڭ جىنازىسى ئۈستىگە يوپۇق قىلىپ يېپىلغان گەزلىمىنى «مۇقەددەس تەۋەررۈك ماتا، بەخت كەلتۈرىدۇ» دېيىشىپ، پارچە ـ پارچە قىلىپ يىرتىپ، بىر پارچىدىن بۆلۈۋېلىشتى ...

مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ يېڭى قەبرىسى ئۈستىدە تىك قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان زەبەردەس قامەتلىك قەدىمكى بىر تۈپ توغراق قەبرە ئۈستىدە جەننەت سايىسىنى چۈشۈرۈپ تۇراتتى. پەرۋەردىگارى باكەرەم ئۆز لۇتپى بىلەن بۇ توغراقنىڭ يېنىدىن بىر زىلال سۇلۇق چەشمە ـ بۇلاق ئاتا قىلغانىدى. بۇ چەشمە سۈيىدىن پۈتۈن قەدىمي توغراق ئورمانلىقى ياپيېشىل كۆكىرىپ تۇراتتى. بۇ چەشمە بۇلاق سۈيىدىن شۇ ئەتراپتىكى نەچچە پەرسەخ يەر ئاۋات بولغانىدى. ئەسىرلەردىن بېرى ئەھلى مۇخلىسلار كېلىپ مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىنىڭ تۇپراق بېشىنى زىيارەت قىلىپ، مەۋلانانىڭ روھىغا ئاتاپ پاتىھە ئوقۇر ئىدى. بۇ يەردە تۆت پەسىل ھەم باھار ئىدى. ئەتراپ باغ ـ ۋارانلار، چىمەنزارلار بىلەن ئورالغانىدى. ھەر يىلى دەرەخلەرنىڭ مېۋىسى پىشىپ تۇراتتى. يەر يۈزىدە گويا كەبە ـ بەيتۇللا، ياق، جەننەتۇل فىردەۋس پەيدا بولغاندەك ئىدى. كېيىنكى چاغلاردا بولسا ئۇ يەر «ئايكۆل مەۋلانەم» دېيىلىپ خاس ئاۋامنىڭ مۇبارەك زىيارەتگاھىغا ئايلاندى ...

*　　*　　*

ئاخىر ھەمەل ئېيىدىكى ئىللىق كۈنلەر يېتىپ كەلدى. مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا رەھمەتلىك ئاتىسىنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى تاپشۇرۇقىنى ئورۇنلاش ئۈچۈن تاغ ئارقىسىغا ــ ئىلى دىيارىغا ئاتلىنىش تەرەددۇتىغا چۈشتى. ئۇ سەپەر تەييارلىقلىرىنى ئىشلەۋاتقان خادىملىرىنىڭ ئىشلىرىنى كۆزەتكەچ، يىل بويى قار ـ مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدىغان مۇزارت تاغلىرىغا پات ـ پات قاراپ قويىدىغان بولدى. مۇزارت تاغلىرىدىكى تۆمۈر چوققىسىنىڭ ئۇ يېقىدا، ئۆزى زادىلا بېرىپ كۆرمىگەن، چۈشىنىپ بولمايدىغان يېڭى بىر ناتونۇش ئەل ـ يۇرت ــ ئىلى دىيارى سوزۇلۇپ ياتاتتى. ئېگىزلىكىگە ئادەمنىڭ ئەقلى يەتمەيدىغان قامەتلىك تۆمۈر چوققىسى جايلاشقان تەڭرىتاغلىرىنىڭ ئارىسىدىكى مۇز داۋان يولىنىڭ نېرىقى بېشىدا، ئادەم ئۆتۈپ بولمايدىغان تىك يارلارنىڭ كەينىدە، گۈزىستانەدەك جىمجىت جىرالارنىڭ ئارقىسىدا ئاجايىپ بىر دۇنيا بار ئىدى. بۇگۈن ئاق باش تۆمۈر چوققىسىنى بۇلۇت شۇنداق زىچ قاپلىۋالغانكى، ھەتتا ئاسماندا بىرەر پارچە بۇلۇت يوق، ھاۋا ئوچۇق كۈنلەردىمۇ ئۇنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى ئېنىق كۆرۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ ئايكۆلده ئايكۆل خانىقاسىنىڭ تېمىغا يۆلەپ سېلىنغان سەيناسى كەڭرى بىر قورۇسى بار ئىدى. قورۇنىڭ توّت تەرىپىدىن ئادەم بويىدىن ئېگىز كۇمىلاچ تام بىلەن ئىھاتە ئىچىگە ئېلىنغان، تام ئېگىز بولغاچقا قورۇنىڭ ئىچىنى ئېنىق كۆرۈش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. قورۇنىڭ ئىچى بۇككىدە مېۋىلىك دەرەخلەر بىلەن تولغان. مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ ئارىسىدا ئۆرۈك، ئالما، گىلاس، ئالۇچا، قارا ئۆرۈك، شاپتۇل،

ھەتتا ئانار بار ئىدى. تازا ئاينىغان بىر تۇپ ئۇجمە دەرىخى پۈتۈن سەيناغا سايە چۈشۈرۈپ تۇراتتى. قورۇنىڭ كۈنچىقىش تەرىپى ئېتىزلىق بىلەن تۇتىشاتتى. قورۇ ۋە ئېتىزلىقنىڭ ئىشلىرى قورۇ ئىگىسىنىڭ ئىشچان قوللىرى بىلەن تولىمۇ رەتلىك، سەرەمجان ھالەتكە كەلتۈرۈلگەنىدى.

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا بۈزرۈكۋار ئاتىسى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكىگە ئەگىشىپ يۈرۈپ جاھانىنىڭ پۈتۈن دىشۋارچىلىقىنى يەتكۈدەك كۆرگەن، تۈرمۈشنىڭ ھەممە ئاچچىق ـ چۈچۈكلىرىنى تويغۇچە تېتىغانىدى ! ئۇ كىچىكىدىن باشلاپلا ئاتىسىدىن تەلىم ئېلىپ، ئىسلام شەرىئىتىنى پۇختا ئۆگەنگەن، ناھايىتى سۆزمەن، دىندار ۋە پەرز ئىشلىرىغا قاتتىق ئەمەل قىلىدىغان تەقۋادار ئادەم بولۇپ يېتىشكەنىدى. ئۆمرىدە تاھارەتسىز يەرگە قەدەم قويمىغان، مەيلى بىر يەردە تۈرسۇن ياكى سەپەردە بولسۇن، نامىز تەھەججۇد[1]نى زادىلا تەرك قىلمىغان، يېرىم كېچىدىن كېيىن كۆزى زادى ئۇيقۇغا بارمايدىغان ئادەم ئىدى.

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا يىراق ـ يېقىنغا تونۇلغان يېتۈك ئەللامە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى دېھقانچىلىق ئىشلىرىدىمۇ ھەممىگە ماھىر، زىرائەت بابىدا بارلىق ئىشقا قابىل، باغۋەنلىك ساھەسىدە شۇنداق سەلىقىلىق بولۇپ يېتىشتۈكى، ھەرقانداق بىر كونا ياغاچنى تۇپراققا تىكسە، ياشىرىپ يېڭى مېۋە بېرەتتى. دېھقانچىلىقتا ئېپى شۇ دەرىجىدە يەتكەنكى، ھەربىر ئوچۇم داننى شۇ يەرگە چاچسا، خۇددى ئۇنۇملۇك ياخشى يەردىكىدەك ئوبدان ھوسۇل بېرەتتى. ئۇ ئايكۆل خانقاسىنىڭ ۋەخپە يېرىدىن بىر پارچىسىغا ئۆزى ئىشلەپ كەتمەن چېپىپ، قوشنىنى ئۆزى ھەيدەپ، ئورمىسىنى ئۆزى ئورۇپ، ئۆز قولى بىلەن ئىشلەپ، پىشانىسىدىن تەر تۆكۈپ، بىر پارچە ناننى بولسىمۇ ھالال يەيمەن

① نامىز تەھەججۇد ــ كېچىلىك ئىبادەت، كېچىسى ئوقۇيدىغان نامىز.

دەپ ھەربىرىدە قىلاتتى. يەردىن چىققان ھوسۇلنى ئۆزى يەپ، ئۆزى ئىچىپ، ئۆز ھاجىتىدىن ئۆزى چىقاتتى. ھەرقانداق بىر كىشىنىڭ ئۆيىگە بارسا ئۇلارنىڭ ئاش ـ چايلىرىنى، نان ـ توقاچلىرىنى ھەرگىز بىھۇدە يېمەس، ئىچمەس ئىدى. بىر خادىمغا چايجۇشتا چاي كۆتۈرگۈزۈپ، بارغان جايىدا ئۆز چېيىنى ئىچىپ، دۇئا ئوقۇش بىلەن مەشغۇل بولاتتى.

ئاتىسىنىڭ قازا قىلىپ كېتىشى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ يۈرىكىنى تولىمۇ سىققانىدى. ئادەتتە ئۇنىڭ ئاتىسى رەھمەتلىكنىڭ قەبرە بېشىدا تۆمۈر چوققىسىغا قاراپ ئۇزاققىچە قىمىرلىماستىن جىم تۇرۇپ كېتىدىغان ۋاقىتلىرى كۆپ ئىدى.

ئىللىق باھار قۇياشى يەر ـ زېمىننى ئەكچىتىپ ئىسسىتقان مۇشۇ كۈنلەردە ئەتراپىدىكى قاينىق ھايات ئۇنىڭغا ياتتەكلا تۇيۇلىدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئۇ بەزىدە ئايكۆل خانىقاسىنىڭ ئۈستىدىكى تۆپىلىكتە قويۇق بۇلۇتلار تەرىپىدىن ئورىۋېلىنغان ھەيۋەتلىك ئاقباش تۆمۈر چوققىسىغا قاراپ كۈن ـ كۈنلەپ ئۆرە تۇرۇپ كېتەتتى. تۆپىلىكنىڭ ئەتراپىدا ئەمدىلا باش كۆتۈرۈپ چىققان ئوت ـ چۆپلەر ھەمەل ئايلىرىدىكى ئىللىق باھار قوينىدا كۈنسېرى ئېگىزلەپ ئۆسمەكتە. زېمىنىنىڭ كۆكسىگە جان كىرگەن، ئاسمانىدىكى تورغاي، سۇندۇك، جىگدىچۈك، بىر توغرام، قۇشقاچ ۋە باشقا ئۇششاق قۇشلار ئۆز تىللىرىدا چۈچۈك سايراشماقتا. ھەممە جان ـ جانىۋارلار توي ۋە بايرام قىلىشماقتا. ئارپىلارغا سۇت كىرىشكە باشلىغانىدى. ئاچارچىلىقتىن ئۆزلىرىنى شەھەرگە ئۇرۇشقان دېھقان ـ ئەشرەبلەر ئاستا ـ ئاستا ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىشقا باشلىغانىدى. ئات يىلىنىڭ ھەمەل ئېيىدىكى ھاۋا دېھقانغا ئوبدان ياردەم قىلغانىدى، باش ئەتىيازدا ئاقسۇ دىيارىدا بىر ئوبدانلا يېغىن يېغىپ بەردى، ئىلگىرى باش كۆتۈرگەن كۆكتاتلار، سامساق، پىيازلار ئاچلارنىڭ جېنىغا ئازراق بولسىمۇ ئارام بەردى. دېھقان ـ ئەشرەبلەر يىغىم ـ تېرىمگە

كىرىشىپ كەتتى، چۆنەك تارتىشتى. قوغۇن ـ تاۋۇز، كۈنجۇت تېرىشتى. بۇغداي خېلى ئوبدان مايسا بولۇپ قالدى، ئارپىلار كۈندىن ـ كۈنگە بوي تارتىپ خېلىلا كۆتۈرۈلدى. ئەمدى ئارپا پىشسا، دېھقان ئۇنى ئېزىپ ئۇن قىلىپ، تاماق ئېتىپ يېيىشى مۇمكىن. چۆنەكلەردىكى سويىلار يېتىشىپ قالدى...

ئاتىسىنىڭ ئۆلۈمى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ ئايكۆل سەھراسىنى ۋەتەن تۇتۇپ تىنچقىنا ھايات كەچۈرۈش توغرىسىدىكى خىيالىنىمۇ، ئەردەۋېلگە بېرىپ كىرىمى ئۆرەك بىرەر مەسچىت ـ جامەگە ئىمام بولۇپ ئۆتۈش ئۇمىدىنىمۇ بىراقلا يوقاتتى. رەھمەتلىك ئاتىسى ھايات ۋاقتىدا ئۇ ھېچنېمىدىن غەم قىلمايتتى، قىلچىمۇ تەشۋىشسىز ياشاپ ئوتتۇز يەتتىگە كىرگەنىدى. ئۆمۈر بولسا قىسقا ... كۆپ ئەرلەر ئوتتۇز بىلەن قېرىقنىڭ ئارىلىقىدا ئۆلۈپ كېتىشىدۇ. ئۆمۈر مۇساپىسىدىكى تۇرلۇك ئازابلارغا چىداپ ياشاپ قېرىغانلارنىمۇ تىلەمچىلىك ئۆلۈمى كۈتۈپ تۇرىدۇ. ھەر يىلى تۇغۇپ تۇرىدىغان ئانىلارمۇ پۈتۈن ئۆمرىدە كۆپ دېگەندە بىر ـ ئىككى بالا ئەي قىلىدۇ. قالغانلىرىنى كۆكيۆتەل، كۆكقۇيام، قىزىل، تەپ ـ كېزىك ۋە ئاچارچىلىق ـ يوقسۇزلۇقنىڭ باشقا ئاغرىقلىرى ئېتىزغا ياغقان مۆلدۈرەك قىرىپ ـ قىرىپ تۇرىدۇ ! شۇنداق، تەقدىر مۇئەللەق ھېچكىمنىڭ كۆز يېشىغا ئىشەنمەيدۇ ! مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ تۇرمۇشىمۇ خۇددى شۇ ئىزنى بويلاپ بىر خىل كېتىۋاتاتتى. كېچىدىكى نامازغا تەھەججۇد ئەتىگەنكى نامازغا بامدادقا ئۆزگىرەتتى. چۈشتىن ئىلگىرى ئۇ كۆپىنچە ھاللاردا ئېتىز ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولاتتى. چاشگاھ ۋاقتىدا نامازغا پېشىننى ھەرگىز تەرك قىلمايتتى. كەچقۇرۇنلىرى ئەسىر، شام ۋە خۇپتەن نامازلىرىنى سۈننەت ـ پەرزلىرى بىلەن تولۇق ئادا قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن ئۇنىڭ بىر كۈنلۈك مۆمىن بەندىلىك تۇرمۇشى ئاياغلاشقان ھېسابلىناتتى. مۇشۇ

مەزگىللەردە رەھمەتلىك ئاتىسى ھازىرقى چاغاتاي خاقانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ھۇزۇرىدا پۇتۇكچى بولۇپ ئىشلىگەنلىكى، ئۇنىڭ بىلەن بىر مەھەل كارى بولمايلا قالدى. ئۇ دەسلەپتە ئايكۆل خانىقاسىنىڭ شەيخى مەۋلانا شاھابىددىننىڭ تەربىيەسىدە ئۆستى. شەيخ ئۆزىنىڭ مۆمىن، ياۋاش بەندە بولۇش ھەققىدىكى تۈرلۈك مەسىئىل ـ مەرۇپلىرىنى ياش غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ قۇلىقىغا قۇيۇپ تۇردى:

ـــ مۆمىن، ئاجىزلارغا ھەردەم خەير ـ ئېھسانلىق بول!

ـــ باركىغا شۈكۈر قىل، يوقىغا سەۋر قىل!

ـــ ئۆز قايغۇڭغا ئۆزۈڭ يىغلا!

ـــ سەۋر قىلساڭ، غوربىدىن ھالۋا پۈتەر!

ـــ خۇي ـ پەيلىڭ مۇلايىم، خۇشخۇي بولسۇن!

ـــ ...

ئۇ كىچىك ۋاقتىدىن تارتىپلا باشقىلارنىڭ ياۋاش، ئىتائەتمەن مۇسۇلمان بولۇشقا، كىشىنىڭ سۆزىگە قۇلاق سېلىپ ياشاشقا ئۇندىگۈچى ئۈگۈت ـ نەسىھەتلىرىنى ئاڭلاپ ئۆستى:

ـــ كەمبەغەللىنىڭ ئوغلى بولغۇچە، بايىنىڭ قۇلى بول! ـــ دېيىشەتتى ئۇنىڭغا، ـــ يېمەك بايدىن، ئۆلۈم خۇدادىن ...

ـــ يېمىسەڭمۇ ياغ ياخشى، بەرمىسىمۇ باي ياخشى.

ـــ بايىنىڭ مۇشۈكىمۇ توشقان ئالىدۇ.

ـــ باي بىلەن تاكاللاشما، تۆرە بىلەن تالاشما.

ـــ تاش ئاتقانغا ئاش ئات.

ـــ ئېگىلگەن باشنى قىلىچ كەسمەس.

ـــ تەقدىردىن قېچىپ قۇتۇلالمايسەن ...

بىراق، ياش غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا رەھمەتلىك ئاتىسى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى بىللە بولغان چاغلاردا، ئاتىسىنىڭ ئەنە شۇ ئۆگىتىلگەن، كۆنۈككەن چۈشەنچىلەرگە قارىمۇقارشى بولغان سۆزلىرىنى قورقۇش ئارىلاش قورۇنۇپ ئاڭلاپ ئولتۇراتتى.

— ئېھتىمال ئۇلار بەربىر بىرەر ئىش قىلىشقا ئاجىز بولسا كېرەك، — دەيتتى رەھمەتلىك ئاتىسى چۈشەندۈرۈپ، — چۈنكى قاششاقلىق كەمبەغەللىك، نادانلىق، پەسكەشلىك، ئاچ كۆزلۈك ۋە ياۋۇزلۇقنى ئەلۋەتتە ئۆزىنىڭ كەينىدىن باشلاپ ماڭىدۇ ! شۇڭا كەمبەغەل ئۇچۇن ھەتتا كىچىككىنە قۇيۇنمۇ بوران بولۇپ سېزىلىدۇ ـ دە !

— ئى ھۆرمەتلىك ئاتا، — دەپ سورىغانىدى ئۇ رەھمەتلىك ئاتىسىدىن، — بۇلارنىڭ ھەممىسى تەقدىر ئەزەلىنىڭ قىسمىتىدىن بولۇۋاتقان ئىش ئەمەسمۇ؟ چۈنكى، بەندە قەيەردە يىقىلىشنى بىلگەن بولسا، شۇ يەرگە ئالدىنئالا پاخال سېلىپ قويغان بولاتتى، شۇڭا بەندىنىڭ تەقدىر ئەزەلنى ئۆزگەرتەلىشى مۇمكىنمۇ؟

— ئەي، ئوغۇل، سەن «يارىلىشىڭ تەڭرىدىن، يارالمىشىڭ ئۆزۈڭدىن» دېگەن گەپنى ئاڭلىغانمۇ؟ دەرۋەقە، ئادەم ئۆلىدۇ. لېكىن، — دەپ جاۋاب بەرگەنىدى رەھمەتلىك ئاتىسى ئۇنىڭ سۆزىگە، — لېكىن، ھايات داۋاملىشىۋېرىدۇ. باھار ئۆتۈپ كېتىدۇ، لېكىن، ئۇ يەنە قايتىپ كېلىشى مۇمكىن. ئادەمنىڭ قىسقىغىنا ئۆمرىنى ئۆلۈم ئۈزۈۋېتىدۇ، لېكىن، ھاياتنىڭ ئۇلۇغ ئۆمرى مەڭگۈ ئۈزۈلمەيدۇ. شۇڭا، تەقدىر ئەزەلدىن ئۇنچىۋالا قايغۇرۇپ كەتمە، ئۇمىدۋار بول، بېشىڭغا تاغدەك بالالار كەلگەن تەقدىردىمۇ پارلاق كەلگۈسىگە ئىشىنىپ ياشاش كېرەك. ئەگەر ئەجدادلىرىمىزدا شۇنداق ئۇمىد ـ ئىشەنچ بولمىغان بولسا، نەسلىمىز ئاللىقاچان قىرىلىپ تۈگىگەن بولاتتى. مانا بىز ئاشۇ ئۇلۇغۋار ئىستەك ـ ئۇمىدلەرنىڭ تۈرتكىسى بىلەن ياشاپ كەلدۇق ۋە مەڭگۈ ياشايمىز ! بىلەمسەن، مۇبادا كۈنلەرنىڭ بىرىدە مەن ھاياتلىق ئالىمىدىن ئۆلۈم ھارۋىسىغا ئولتۇرۇپ يوقلۇق دۇنياسىغا سەپەر قىلغۇدەك بولسام، ئاشۇ ئۇلۇغۋار ئىستەك ـ ئارزۇلار سېنىڭ قولۇڭ بىلەن ئورۇنلانسا ئەجەب ئەمەس !

شۇ چاغدا غوجىزادە ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا بېشىنى يۇقىرى

كۆتۈرۈپ، ئويچان كۆزلىرى بىلەن ئاتىسىغا قارىغىنىدا، ئاتىسىنىڭ ئىشەنچىكە تولغان ئاشۇ مېھرىبان كۆزلىرىدە ئاجايىپ بىر يورۇقلۇقنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى كۆرگەنىدى ...

ئەلھال، ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ كۆزلىرىدىنمۇ، ھەربىكەتلىرىدىنمۇ چوڭقۇر قايغۇ، چەكسىز ھەسرەت ئىزلىرى كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

بۇ چاغدا تاغ تەرەپتىن بوغۇق گۈلدۈرلىگەن گۈلدۈرمامنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى. ئۆز ئۇۋلىرىغا قونۇش ئۈچۈن پەسلەپ چۈشۈپ كېتىۋاتقان كەپتەرلەر بۇ ئاۋازدىن قورقۇپ قايتىدىن كۆپكۆك ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى. قانىتى ئاچ قىزىل رەڭلىك بوينى ئاق كەپتەرلەر يەنە ئاۋۋالقىدەك، يۇمشاق تۆشلىرىنى يەرگە قويۇشنى خالاپ قالغاندەك پەسلەپ، مانا قوندى، ئەنە قوندى دېگەندە، بىردىنلا قاناتلىرىنى قېقىپ، يېنىك گەۋدىلىرىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ موللاق ئېتىشقا باشلىدى.

ئاسمان موللاقچىلىرىنىڭ ماھارىتىنى تاماشا قىلىۋاتقان مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ قەلب ھېسسىياتلىرىمۇ ئاشۇ ئاسمان موللاقچىلىرىغا ئوخشاش بىردىنلا ئۆرلەپ مەۋج ئۇرۇپ دولقۇنلاندى. بۇ چاغدا ئۇ تۇيۇقسىز رەھمەتلىك ئاتىسىنىڭ ھايات ۋاقتىدا داۋاملىق ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىغان: «ئىنسان قەلبىدە ئۈمىد بۇلىقى تىنماي بۇلدۇقلاپ ئېقىپ تۇرىدۇ !» دېگەن سۆزىنى ئەسلەپ قالدى.

شۇ چاغلاردا رەھمەتلىك ئاتىسى ئاللىقاچان ئاتمىشقا كىرگەن ۋاقىت ئىدى. ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ سۆزى بويىچە ئېيتقاندا، «ئاللىقاچان پەيغەمبەر يېشىنى ياشىغان» ــ ئۆمۈر مۇساپىسىنىڭ ئاخىرقى مەنزىلى كۆزگە كۆرۈنۈۋاتقان ۋاقىتلار ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا شەھرى كېتىكىنىڭ شەيخۇلئىسلامى بولۇپ تۇرۇۋاتقان ۋە يىراق ـ يېقىنلاردا داڭلىق ئىسلام ئۆلىمالىرى بولۇپ ھېسابلىنىدىغان رەھمەتلىك ئاتىسى بۇ ئەلدە ئىسلام ھىدايىتىنى جارى قىلدۇرۇش يولىدا ئۇزاق يىل ھارماي ـ تالماي ئىجتىھات قىلغان بولسىمۇ، ئەمما كۆچلۈك قارشىلىققا ئۇچراپ، شەھرى

كېتىك پادىشاھى زەيۇر شاھ تەرىپىدىن باشقا ئەللەرگە سۈرگۈن قىلىنىش تەقدىرىگە مۇپتىلا بولغانىدى. شەھىرى كېتىكلىكلەرنىڭ ئىمانى سۇس، دىيانىتى سۇيۇق بولغاچقا، قىرىق يىلدىن بېرى ئىسلام ھىدايىتىگە زادىلا ئادەتلىنەلمەي كېلىشتى. مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا رەھمەتلىك ئاتىسىنىڭ قايغۇرۇپ: «شەھىرى كېتىكلىكلەرنى ئىسلام ئەھكاملىرىغا ئادەتلەندۈرمەكىكە قارىغاندا، تاشپاقىنى يورغىلاپ چېپىشقا مەجبۇرلاش ئاسانراق !» دېگەنلىكىنى ئاڭلىغانىدى. ئاتىسى بۇ يەرگە ئىسلام شەرىئىتىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەن بولسىمۇ، ئەمما توشقان يىلىدىكى قۇم توپانىدا تىرىشچانلىقىنىڭ پۈتۈن مۇشەققىتى شامالغا سورۇلغانلىقتىن، شەھىرى كېتىكتىن باش ئېلىپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغانىدى. تاكى تەقدىر ئەزەل رەھمەتلىك ئاتىسىنى ئايكۆل سەھراسىدا يولۇاس ئۇۋلاپ يۈرگەن چاغاتاي خانزادىسى ـــ ھازىرقى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن ئۇچراشتۇرغانغا قەدەر، تەقدىر ـ قىسمەتنىڭ تۇرلۇك سېھىرلىك سوقماق يوللىرىدا تېنەپ يۈرۈشكە مەجبۇر بولغاندىمۇ، يەنىلا ئاشۇ «ئىنسانىنىڭ قەلبىدە ئۈمىد بۇلىقى تىنماي بۇلدۇقلاپ ئېقىپ تۇرىدۇ !» دېگەن سۆزىنى ئاغزىدىن چۈشۈرمىگەنىدى.

رەھمەتلىك ئاتىسى ئۆلۈم تۆشكىدە يېتىپ تۇرۇپمۇ ئىنتايىن خاتىرجەملىك بىلەن: «ئادەمنىڭ قەلبىدە ئۈمىد بۇلىقى تىنماي بۇلدۇقلاپ ئېقىپ تۇرىدۇ !» دېگەن مەشھۇر سۆزىنى يەنە بىر نۆۋەت تەكرارلىغانىدى ! سەكسەن ئالتە قىش ۋە يازنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، تۇرمۇشنىڭ تۇرلۇك ئاچچىق ـ چۈچۈكلىرىنى يەتكۈچە تېتىغان بۇ ئىللىق، نۇرانە چېھرىلىك بوۋاي ئەزگۈلۈك، مېھرىبانلىق تەلىملىرىنى قاششاقلىق، كەمبەغەللىك قاپلىغان بۇ ماكاندا تەرغىب قىلىش ۋە جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن قانچىلىك قان ـ تەر، ئەجىر ـ تۆھپىلەرنى سەرپ قىلمىدى دەيسىز؟ ! بۇنى قانچىلىك ئادەم بىلىدۇ دەيسىز؟ !

بىراق، ھۆرمەتكە سازاۋەر بۇزرۇكۋار پەدەرى ئۆز ئۆمرىدە بۇنداق بىلەن قىلچە ھېسابلاشقىنى يوق ! ئۇ بۇ ئۇلۇغۋار مەقسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، قىلچىمۇ بەدەل تەلەپ قىلغان ئەمەس، بەلكى بۇنداق شەخسىيەتسىز، ئۇمىدۋار، ئېگىلمەس ـ سۇنماس ئىرادىسىنى تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرىغا قەدەر ساقلاپ كەلدى. نىھايەت، ئۇنىڭ بۇ پەزىلىتىگە ۋە ئېگىلمەس ـ سۇنماس ئىرادىسىگە تۇرتكە بولۇۋاتقان ئاشۇ كۈچ رەھمەتلىك ئاتىسى دائىم ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىغان ۋە قەلبىدە ئۆمۈرۋايەت بولدۇقلاپ تۇرغان ئاشۇ «ئۇمىد بولىقى»دىن كەلگەن ئەمەسمۇ؟ ...

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئاتىسى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى قازا قىلىپ كەتكەندىن كېيىنلا «ئىنسان قەلبىدە ئۇمىد بولىقى تىنماي بولدۇقلاپ ئېقىپ تۇرىدۇ !» دېگەن سۆزنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى ئاندىن ھېس قىلىشقا باشلىدى !

شۇنداق، ئىنسان ئۆزىنىڭ كەلگۈسىگە بولغان گۈزەل ئارزۇ ـ ئارمانلىرىدىن ھاسىل بولغان كۈچلۈك ئۇمىد قانىتىغا تايىنىپ كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ پايانسىز كۆك ئاسمىنىدا بەخرامان پەرۋاز قىلالايدۇ ! گەرچە كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ پايانسىز كۆك ئاسمىنى مۇدھىش قارا بۇلۇتلار بىلەن قاپلانغان تەقدىردىمۇ، ئىنسان قەلبىدىكى ئۇمىد بۇلىقى قۇرۇپ قالمىسلا ۋە تىنماي بولدۇقلاپ ئېقىپ تۇرسىلا، ئەتىكى كۈننىڭ چوقۇم تېخىمۇ پارلاق بولىدىغانلىقىغا ئىشەنچى يەنىمۇ كامىل بولىدۇ ! ...

*　　*　　*

مىلادىيە 1354 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ ئاخىرقى مەزگىلى. مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۆزىنىڭ سۆلتان ئىسكەندەر قاتارلىق بەش ھەمدەمچىسىنى ئېلىپ، كۆڭۈل غېمىنى ئوزۇق، كۆز يېشىنى سۇ قىلىپ، ئايكۆلنى تەرك ئېتىپ، مۇز داۋان ئارقىلىق يىراق ئىلى دىيارىغا قاراپ ماڭغان كارۋانغا قوشۇلۇپ يولغا

چىقتى. بۇ تارىخىي ھىجرىيەنىڭ 755 - يىلىنىڭ سەرەتان ئايلىرى ئىدى.

ئىللىق قۇياش ئەمدىلا زېمىندىن ئۈزۈلگەندە مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ھەمراھلىرى بىلەن بىللە كارۋاننىڭ كەينىدىن ئاتلىق كېتىۋاتاتتى. ئۇلۇغ مەقسەتلەرنى ئورۇنلاش يولىدا ھەممەت كەمىرىنى بېلىگە چىڭ باغلاپ چىققان مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۈچۈن ئەمدى خاھى ئايكۆل قىشلىقىدىكى تىنچقىنا خانىقا ھاياتى بولسۇن ياكى ئەردەۋېلدىكى قاياق شەھەر تۇرمۇشى بولسۇن، ھەممىسى ئۇنىڭغا ياتتەك تۇيۇلۇشقا باشلىغانىدى.

كارۋان مۇز داۋان يولىدىكى بارغانسېرى ئۆرلەپ بېرىۋاتقان تاغ باغرىدا بىر خىلدا سالماق كېتىۋاتاتتى. بىركەملەردە مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئېتىنى دېۋىتىپ بىر تۆپىلىك ئۇستىگە چىقتى - دە، ئەتراپقا نەزەر سالدى. بۇ يەردە ياز ئەمدىلەتىن باشلانغانىدى، چۆلنىڭ كۆكسىگە جان كىرىپ، ئەمدىلەتىن چېچەك ئاچقان چۆل ئۆسۈملۈكلىرى قۇياش نۇرىدا پارقىرايتتى. كەسلەنچۈكلەر، لەڭمەنتاقتاق، تۇلۇمچاشقانلار قۇيرۇقلىرىنى لىكىلدىتىپ يۇگۇرۇشۇپ يۈرۈشىدۇ. توشقانلارنىڭ ۋە تۈلكىنىڭ قۇملۇق يەرلەردە قالدۇرغان چوڭقۇر - چوڭقۇر ئىزلىرى قەدەمدە بىر كۆزگە چېلىقىدۇ. كۈنگەي تاغ باغرىدا سۇغۇر - بورسۇقلار يولۇچىلارغا ھەيران بولۇشۇپ قارىشىپ تۇرۇشماقتا. ئاسماندا سوپىتورغايلار، ئۇششاق قۇشلار ئۆز تىللىرىدا چۈچۈك سايرىشىپ، جانغا ھۇزۇر بېغىشلىماقتا. ئەتراپتا يېقىملىق چۆل شامىلى چىقماقتا. ھەممە جانۋارلار تەنتەنە قىلىشماقتا.

كارۋان تاغبەلچى داۋىنىدىن ئۆتكەندىن كېيىن مۇز داۋان جىلغىلىرىنىڭ ئىچى بىلەن ئايلىنىپ يول ئالدى. مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىمۇ كارۋانغا قوشۇلۇپ تاغ ئارىلاپ سوزۇلۇپ ياتقان يىلان باغرى تاغ يولىغا چۈشتى. تارىختا مۇزارت تاغلىرىنىڭ تۆگىنىڭ ئۆركىشىگە ئوخشايدىغان چوقچىيىپ تۇرغان يوغان - يوغان تاشلىرى تەرىپىدىن

ئورۇپلىنىغان چوڭقۇر جىلغىلىرىدىن، كەڭ سايىلىقلاردىن ۋە يىلان باغرى سوزۇلۇپ ياتقان بۇ قىستاڭ تاغ يولىدىن تىرىشچان سوغدى① ئاتلىقلىرى ۋە باسقۇنچى مىللەتلەرنىڭ قوشۇنلىرىمۇ يۇرگەن؛ تازىي سودىگەرلىرىنىڭ تۆگىلىرىمۇ ئاشۇ قىستاڭ جىلغىلارنىڭ پىچاق بىسىدەك ئۆتكۇر قىرلىق تاشلىرىدا ئۆزىنىڭ ئاياغلىرىنى كەسكەن؛ شۇ جىلغىلاردا جەڭگىۋار ئۇيغۇرلارنىڭ بۇيۇك بوۋىسى ئالىپ ئەرتۇڭا دەپ ئاتالغان ئەفراسىياپ باشلاپ ماڭغان غالىب قوشۇننىڭ غالىبىيەت ناغرىلىرى ياڭرىغان؛ ئاشۇ دالالاردا باھادىر تۇران لەشكەرلىرى ئىران شاھى لەشكەرلىرىنىڭ قانلىرىنى سان ـ ساناقسىز مەرتەم تۆكۈشكەنىدى؛ چىڭگىزخان ئاتلىقلىرىنىڭ ئات تۇياقلىرىمۇ مۇز داۋان يوللىرىدا كۆرمىڭ قېتىملاپ دۈپۈرلىگەن ! شۇ سايلاردىن قوپال قۇيرۇقلىرىنى سىلكىتىپ قاراقىتانلارنىڭ قېچىرلىرىمۇ ئۆتۈشكەن. ھازىر شۇ دالالاردا، شۇ جىلغىلاردا، شۇ سايلاردا ۋە شۇ داۋانلاردا ئۆلگەن ئادەملەرنىڭ، ئات ـ ئۇلاغلارنىڭ ئاپپاق ئۈستىخانلىرى يىراق ئۆتمۈشنىڭ ئىزنالىرى سۈپىتىدە چېچىلىپ ياتاتتى ! مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئۆزىنىڭ ئىنتايىن مۇشەققەتلىكلىكى ۋە تولىمۇ خەتەرلىكلىكى بىلەن تارىختىن بۇيان «قازا يولى» دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتقان مۇز داۋان يولىدا ئۆتمۈشنىڭ ئاشۇ كونا ئىزلىرىنىڭ ئۈستىدىن بېسىپ ئۆتۈپ، يىراق ئىلى دىيارىغا قاراپ كېتىۋاتماقتا ئىدى.

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا يىراق ئۆتمۈشنىڭ شاھىتلىرى بولغان ئاشۇ دالالارغا، ئاشۇ جىرالارغا ۋە ئاشۇ تاغلارغا يول بويى ھەۋەس بىلەن قاراپ ماڭدى. ئەنە تۇرلۇك ـ تۇمەن دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان تاغ يانباغىرلىرى، ياز پەسلىدە قۇچاق يەتمەيدىغان توغراقلار ياپىلاق ـ ياپىلاق كۆك يوپۇرماقلىرىنى يېيىپ ئاسمانغا قەد كۆتۈرگەن؛ ئالتۇندەك سېرىق ياۋا ئۆرۈكلەر

① سوغدى ـــ قەدىمكى مىللەت نامى. ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئېتنىك تەركىبلىرىنىڭ بىرسى.

غۇچچىدە مەي باغلىغان، قارامتۇل رەڭگە كىرگەن ياۋا قارا ئۆرۈكلەر شاخلىرىدا ماراپ ياتىدۇ. دەرەخلەرگە يۆگىشۈالغان ياۋا تەكلەرنىڭ شاخلىرى ئارىسىدا ئۇزۇمنىڭ ئۇچلىرى پارقىراپ كۆرۈنىدۇ. ئەنە قىش ـ ياز ياپيېشىل كۆكىرىپ تۇرىدىغان سەرۋى قارىغاي دەرەخلىرى بىلەن بېزەلگەن تاغلار، ئەنە ئىككى تەرىپى چوڭ قىرلىق تاشلار بىلەن قاپلىنىپ، ئاسمانغا بويۇن سوزغان تاغ ئارىلىقلىرىدىكى چوڭقۇر جىلغىلار. شۇ تاغلاردا، شۇ جىلغىلاردا ئېيىقلارنىڭ ئۆڭكۈرلىرى، يىلپىز ـ قاپلانلارنىڭ ئۇۋۇلىرى يىراقتىن قارىيىپ كۆرۈنىدۇ. پاھ، نېمىدېگەن ھەيۋەتلىك، نېمىدېگەن قۇدرەتلىك، نېمىدېگەن سەلتەنەتلىك ۋە پەخىرلىك تاغلار ـ ھە!

ئىنسانلارنىڭ تۇرلۇك ناچار شارائىتلارغا تېزلا ئۆزلىشىپ كېتىدىغىنىغا ئوخشاش، مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىمۇ كۇندۇزلىرى قۇياشنىڭ تونۇردەك كۆيدۈرۈشى بىلەن تۇنلەردە باشلىرىدىكى يۇلتۇزلارنىڭ كېچە ئاسمىنىدا چاراقلاشلىرىغا، كارۋان تۆگىلىرىنىڭ بىر خىلدا سالماق قەدەم بىلەن لەپكىلەپ مېڭىشلىرىغا، كارۋانىنىڭ بېشىدىكى باش تۆگە بىلەن كارۋانىنىڭ ئارقىسىدىكى تۆگىنىڭ بوينىغا ئېسىلغان كولدۇرمىلارنىڭ بىر ـ بىرىگە تەڭكەش قىلىپ بىر خىل ۋەزىندە كولدۇڭلاشلىرىغا، كېچە ـ كۇندۇز تىنماي مېڭىپ كېتىۋاتقان كارۋانىنىڭ سان ـ ساناقسىز دەريا ـ جىلغىلارنى كېسىپ ئۆتۈشلىرىگە، چۆل شامىلى ئۇچۇرغان قۇملارنىڭ كىيىمىنىڭ ياقىسىدىن كىرىپ كىشىنى بىئارام قىلىشلىرى بىلەن ئۇنىڭ چىش ئارىلىقلىرىدا غىچىرلاشلىرىغىمۇ كۆنۈپ قېلىشتى ...

*　　*　　*

قەدىمكىلەر: «تاغقا تاغ قوشۇلماس، ئادەمگە ئادەم قوشۇلۇر»

دەپ بىكارغا ئېيتىشمىغان ! ئاقسۇدىن مۇز داۋان يولى ئارقىلىق ئىلى دىيارىغا يولغا چىققان كارۋان بەزىدە كۈندۈزى، بەزىدە كېچىسى دېگەندەك ئۇدا ئون ئىككى كۈن يول يۈردى. ئۇلار ئون ئۇچىنچى كۈنى ئىلى دىيارىدىكى پايانسىز خان يايلاق دالاسىغا يېتىپ كېلىشتى.

چېتىگە تۇخۇم قويسا كۆرۈنمىدىغان مەشھۇر خان يايلاق يېقىنلاشقانسېرى كۆزىگە شۇنچە چىرايلىق كۆرۈنۈشكە باشلىدى. ھەتتا مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۆزىنىڭ كۆزىگە ئىشەنمەي: «پەرۋەردىگارنىڭ چېۋەر قولىغا ھەسسىنات !» دەۋەتكىنىنى تۇيماي قالدى ! تەبىئەتتىكى ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۇنىڭدىنمۇ چىرايلىق بولۇپ كۆرۈنۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى ! پۈتكۈل يەر يۈزىدە ئالتۇن رەڭلىك يېشىل مەخمەل دېڭىزى ھاسىل بولغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە مىڭلىغان، تۈمەنلىگەن گۈل ـ چېچەكلەر سانجىپ قويۇلغانىدى ! ئىنچىكە ھەم ئۇزۇن ئۆسكەن ئوت ـ چۆپلەرنىڭ غوللىرى ئارىسىدىن سۇس يېشىل، كۆكۈچ ۋە سۇس بىنەپشە رەڭ ئېچىلغان ئەنبەر گۈللەر مارىشىپ تۇرۇشاتتى. كىشى ئوتقاشتەك ئېچىلىپ كېتىشكەن چوغلۇق گۈللەرگە قاراپ، پۈتۈن دالادا ئوت يېنىۋاتقاندەك ھېس قىلىپ قالاتتى. غۇر ـ غۇر مەيىن شامال بىپايان خان يايلاقتىكى ئوت ـ چۆپ ۋە قويۇق يالپۇز پۇراقلىرىنى تارقىتىش بىلەن بىللە، بولۇق ئۆسكەن ئوت ـ چۆپلەرنى تەكشى دولقۇنلىتاتتى. پاھ، نېمىدېگەن گۈزەل يايلاق، نېمىدېگەن يېقىملىق ھاۋا بۇ؟ ! ئاشۇ يۇمشاق ھەم قېلىن ئوت ـ چۆپلەرنىڭ ئۈستىدە ئېغىناپ يېتىش نېمىدېگەن راھەت ـ ھە؟ ! بىر تۇپ غودۇر بۇغداي گۈللەر ئارىسىدا قاپقارا باشاق سۇرگەنىدى. بۆدۈنە ۋە كەكلىكلەر بۇغداي باشاقلىرىغا بويۇن سوزۇشۇپ، ئوت ـ چۆپلەرنىڭ ئارىسىدا يۈرۈشەتتى.

ئاسماندا بىر كۆكىنەك قاناتلىرىنى كەرگەن پېتى ھېلىقى بۆدۈنە ۋە كەكلىكلەرگە قاراپ بىر ئورنىدا قىمىر قىلماي تۇراتتى. ئاسمانىنىڭ بىر چېتىدىكى بۇلۇتلار تېگىدىن ئۇچۇپ

ئۆتۈۋاتقان بىر توپ ياۋا غازلارنىڭ غاقىلداشلىرى ئەكس سادا يانغۇراتماقتا ئىدى. كۆكنىڭ قەرىدە بىر لاچىن ھەر خىل قىياپەتلەردە ماھارەت كۆرسىتىپ ئۇچۇپ يۈرەتتى. ئۇ بىردەم كۆك قەرىدە كىچىككىنە پارقىراپ تۇرغان بىر نۇقتىلا قالدۇرۇپ كۆزدىن غايىب بولسا، بىردەم قاناتلىرىنى يېغىۋالغان پېتى يەردىكى ئولجىسىغا ئوقتەك ئېتىلىپ چۈشەتتى. قىسقىسى، خان يايلاق ئاجايىپ گۈزەل ئىدى !

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى كارۋان بىلەن بىللە گۈزەل خان يايلاقنىڭ كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان مەنزىرىسىنى تاماشا قىلغاچ كېتىۋاتاتتى. تۇيۇقسىز قانداقتۇر بىر قۇشنىڭ شوخ سايرىشى ئاڭلاندى. بۇ ئاۋازغا ئەگىشىپ يايلاق ئومۇمىي خورى ھەر خىل قۇشلارنىڭ سۈزۈك، چۇچۇك سايراشلىرى، ھەر خىل چۆكۈلداشلىرى، ئۇشقىرتىشلىرى ئاڭلىنىشقا باشلىدى. نىھايەت، ئەتراپتىكى تۆۋەن، ئوتتۇرا، يۇقىرى كۈي، ئاۋازلار ئارىلىشىپ تۇگىمەس ۋاڭ ـ چۇڭلاردىن تەشكىل قىلىنغان گۈزەل يايلاق ئومۇمىي خورى ئىچىدە ئون نەچچە كۈنلۈك يول ئازابى يولۇچىلار ئۈچۈن ئەمدى ھېچنېمە بولماي قالدى. ھەتتا بۇ گۈزەل يايلاق ئومۇمىي خورى ئىچىدە ئۆتكەنكى ئىشلارنى ۋە دەرد ـ ئەلەملەرنى ئەسلەش ئەكسىچە ناھايىتى راھەت بىلىنمىدىغان بولدى ! بۇ يايلاق ئومۇمىي خورىغا قاتنىشۋاتقانلارنىڭ زادى كىملەر ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇلارنىڭ بۇ ئومۇمىي خورىنى كىملەرنىڭ ئاڭلاۋاتقانلىقىنى پەقەت ئاللا ئۆزى بىلەتتى ... ئەمما، يايلاق ئومۇمىي خورى خۇددى ئادەمزات دۇنياسىدىكى ئېچىنىشلىق ئازاب ـ ئوقۇبەت ۋە ھەسرەت ـ نادامەت زارىغا ئوخشاش پىغانلىق سادالار بىلەن تولغانىدى ... ھاۋادا چىرىگەن ئوت ـ چۆپلەرنىڭ سېسىق پۇراقلىرى ۋە كېچىكىپ ئېچىلغان گۈللەرنىڭ ناھايىتى قويۇق، ناھايىتى شېرىن ۋە ناھايىتى ئىللىق خۇش پۇراقلىرى دىماققا ئۇرۇلۇپ تۇراتتى.

كارۋان ئىلى دىيارىغا قەدەم قويغاندىن بېرى، ھەممىدىن بەكرەك مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاھەك ھاياجانلانغان ۋە خۇشال بولغان ئادەم بولمىسا كېرەك.

ئۇ ھەر قېتىم بۇزرۇكۋار پەدەرى ئۆلۈم تۆشكىدە يېتىپ قايتا ـ قايتا تاپىلاپ ۋەسىيەت قىلغان ئاشۇ ئۇلۇغۋار ۋەزىپىنى ئورۇنلايدىغان پەيتنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئويلىغىنىدا، ئىرادىسى ھەسسىلەپ چىڭىپ، شىجائەت ـ غەيرىتى قەۋەتلەپ ئېشىپ باراتتى. «رەھمەتلىك ئاتامنىڭ ئېيتقىنى توغرا ئىكەن» دەپ ئويلىدى ئۇ كېتىۋېتىپ، «مۇبادا ‹خاتىرجەملىك، راھەت›نى دەپ خانىقانىڭ بىر بۇلۇڭىدا چىقماي ئولتۇرىۋەرگەن بولسام، ھېچ ئىشىمنى ۋۇجۇدقا چىقىرالماي، رەھمەتلىك ئاتامنىڭ ۋەسىيىتىنىمۇ ئورۇنلىيالماي، ئىززەت ـ ئابرۇيۇمدىن ئايرىلىپ، خارلىق كوچىسىدا قان يۇتۇپ يۈرگەن بولاتتىم. نازۇ ـ نېمەت شەربىتىنى ئىچىش ھەقىقەتەن جاپا نەشتىرىنىڭ ئازارىسىز قولغا كەلمەيدىكەن. شۇڭا، ھەركىم جاپا ـ مۇشەققەتتىن قورقماي تىرىشسىلا، ئازغىنا ۋاقىتتا مۇراد گۈلى ئېچىلىپ، ئاخىر مەقسەت تەختىدە ئورۇن تۇتالايدۇ ! ... »

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا مۇشۇلارنى ئويلاپ كېتىۋېتىپ، ئۆزىنىڭ بۇنىڭدىن يىگىرمە يەتتە يىل ئىلگىرى ئاتىسى مەۋلانا شەيخ جالالىدىن كېتىكى بىلەن بىللە شەھىرى كېتىكتىن باش ئېلىپ چىقىپ سەرسان بولۇپ يۈرگەندە، رەھمەتلىك ئاتىسى ئېيتىپ بەرگەن ئىككى ھەمراھنىڭ ھېكايىسىنى ئەسلەپ قالدى. بۇ جاپا ـ مۇشەققەت تارتىپ ئۆزىنى پادىشاھلىق دەرىجىسىگە يەتكۈزگەن بىرسى بىلەن سۇسلۇق ۋە بوشاڭلىق قىلىپ ئاخىر موھتاجلىق ۋە پەرىشانلىق ھالىتىدە قېلىۋەرگەن يەنە بىر كىشى توغرىسىدىكى ئىبرەتلىك بىر ھېكايە ئىدى. بۇ ھېكايىدە مۇنداق دېيىلەتتى:

« ... سالىم ۋە غانىم ئىسىملىك ئىككى دوست بار ئىكەن. ئۇ

ئىككىيلەن ھەمراھ بولۇپ سەپەرگە چىقىپ، بىر بۇلاق تۇۋىگە كەپتۇ. بۇلاقنىڭ يېنىدا سۇيى قاشلىرىدىن تېشىپ تۇرىدىغان يوغان بىر كۆل بار ئىكەن. دوستلار چۆلدىن كۆل بويىغا يېتىپ كېلىپ، ئۇ يەرنىڭ مەنزىرىسىنى ياقتۇرۇپ قالغانلىقتىن، بىردەم ئارام ئالماقچى بولۇپ ئولتۇرۇشۇپتۇ. بۇ كۆلنىڭ ياقىسىدا ئاق مەرمەر تاشتىن ياسالغان بىر ئابىدە بولۇپ، ئابىدىگە مۇنداق خەت يېزىلغانىكەن:

‹چۆكۈپ كېتىش خەۋپى ۋە غەرق بولۇپ كېتىش خەتىرىدىن قورقمىغان كىشى بۇ بۇلاق سۈيىگە چۈشۈپ نېرىقى قىرغاقتا ئۈزۈپ ئۆتكەي، نېرىقى قىرغاقتا تاغ تۈۋىگە قويۇلغان بىر تاش شىر بار، ئۇنى ئۆشنىسىگە ئېلىپ كۆتۈرگەي ۋە ھەرگىز توختىماي يۈگۈرگەن پېتى ئارام ئالماي تاغنىڭ بېشىغا چىققاي، ئەگەر جان ئالغۇچى ياۋايى ھايۋانلار كېلىپ جېنىغا قەست قىلسىمۇ ۋە تىكەنلەر ھەر تەرەپتىن ئەتلىرىنى تىلسىمۇ قەتئىي توختىمىغاي. شۇنداق قىلىپ، تاش شىرنى يەرگە چۈشۈرمەي تاغ بېشىغا ئاچىققۇچىنىڭ مەقسىتى ھاسىل بولغاي !›

ئۇلار ئابىدىنى ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن، غانىم سالىمغا قاراپ شۇنداق دەپتۇ:

— كەل، دوستۇم، تىرىشچانلىق قەدىمى بىلەن بۇ خەتەر مەيدانىغا كىرەيلى. بۇ تىلسىمنىڭ ھەقىقىتىنى ئېچىش ئۈچۈن مېھنەت سەرپ قىلايلى !

— ھەي ئەزىز بۇرادەر، — دەپتۇ سالىم، — كىم يازغانلىقى نامەلۇم ۋە ھەقىقىتى نائېنىق خەتنى كۆرۈپلا، چوڭ خەتەرگە ئۆزىنى ئۇرۇش، خىيالىي مەنپەئەت، پايدىنى كۆزلەپ، ئۆزىنى بۇنداق چوڭ ھالاكەتكە سېلىش نادانلىقنىڭ ئالامىتى. ھەرقانداق ھوشيار كىشى گۇمانسىز زەھەر يېمىگىنىدەك، گۇمانلىق تەرياق[1]مۇ يېمەيدۇ ۋە نېسى راھەت ئۈچۈن نەق جاپاغا ئۆزىنى تۇتۇپ

① تەرياق — زەھەر قايتۇرغۇچى دورا، ئەپيۇن.

بەرمەيدۇ.

ـــ ھەيھات، ھەيھات ! ـــ دەپتۇ غانىم ئۇنىڭغا، ـــ جاپادىن قېچىش موھتاجلىقىنىڭ ۋە خارلىقىنىڭ مۇقەددىمىسى. جاپا ـ مۇشەققەت بولسا دۆلەت ۋە ئىززەتنىڭ نىشانىسى. يۇقىرى ھىممەتلىك ئەر قىينىچىلىققا بېشىنى ئەگمەيدۇ ۋە ئازغىنا ئوزۇقلا قانائەت قىلىپ ئولتۇرىۋەرمەيدۇ تاكى ئۇلۇغ مەرتىۋىنى قولغا كەلتۈرمەي تۇرۇپ ئارام ئالمايدۇ. چۈنكى، قىينىچىلىق تىكىنىنىڭ جاپاسىنى چەكمەي تۇرۇپ شادلىق گۈلىنى ئۈزگىلى بولمايدۇ. رەنجۇ مۇشەققەت ئاچقۇچىنى تۇتماي تۇرۇپ مۇراد خەزىنىسىنىڭ ئىشىكىنى ئاچقىلى بولمايدۇ. مېنى ھىممىتىم ئۆزى يېتىلەپ تاغ بېشىغا ئاچىقىدۇ. بالا گىردابى ۋە جاپا دولقۇنلىرىنىڭ ئەندىشىسىنى ھىممىتىم ئۆزى كۆڭلۈمدىن سۈرۈپ چىقىدۇ.

ـــ ئۇ دېگەنلىرىڭغۇ راست، ـــ دەپتۇ سالىم، ـــ ئەمما پايانى مەلۇم بولمىغان يولدا يۈگۈرۈش ۋە قىرغىقى كۆرۈنمەيدىغان دەريانى ئۆزىنى ئېتىش ئەقىللىك ئادەمنىڭ ئىشى ئەمەس. شۇڭا، سېنىڭ بۇ ئىشىڭنى مەن ماقۇل كۆرمەيمەن !

سالىم سۆزىنى تۈگىتىپلا، ئېتىغا مىنىپ دوستى بىلەن خوشلىشىپ يولغا راۋان بوپتۇ.

غانىم بولسا ئەزىمەتلىك پېشىنى ھىممەت بىلىگە مەھكەم قىستۇرۇپ، كۆلگە چۈشۈپتۇ. ئۇ كۆڭلىنى توق تۇتۇپ غۇلاچلاپ ئۈزۈپ نىجات ساھىلىغا يېتىپ بېرىپتۇ ۋە قىرغاققا چىقىپ، ھېلىقى تاش شىرنى تەمكىنلىك قۇۋۋىتى بىلەن دەس كۆتۈرۈپ ئۆشنىسىگە ئاپتۇ ـ دە، ھەرقانچە قىينالسىمۇ يۈگۈرگىنىچە تاغ بېشىغا چىقىپ ئارام ئاپتۇ. تاغنىڭ نېرىقى تەرىپىدە كاتتا بىر شەھەر بار ئىكەن. بۇ چاغدا ھېلىقى تاش شىردىن قاتتىق بىر سادا كېلىپ يەر ـ زېمىن تىترەپ كېتىپتۇ. بۇ قاتتىق ئاۋازنى ئاڭلىغان شەھەرلىكلەر تەرەپ ـ تەرەپتىن توپلىنىپ تاغنىڭ

ئۇستىگە چىقىپ، غانىمنىڭ ئالدىغا كېلىشىپتۇ ـ دە، ئۇنى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ، بىر ئارغىماقنىڭ ئۇستىگە مىندۈرۈپتۇ ۋە ئۇدۇل شەھەرگە ئەكىرىپ ناھايىتى كاتتا ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن شاھلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزۇپتۇ. بۇ ئىشلارنى كۆرۈپ ھاڭ ـ تاڭ قالغان غانىم سەۋەبىنى سورىغانىكەن، ئۇلار:

ـــ ئەي پادىشاھى ئالەم، ھېلىقى سىز چۈشكەن كۆل بىلەن سىز كۆتۈرگەن تاش شىر ئەسلىدە تىلىسماتتۇر. قاچانكى بۇ شەھەرنىڭ پادىشاھىغا ئەجەل يېتىپ، ھاياتىنىڭ ئاپتىپى مەغرىبكە پاتسا، ھەقتائاللا ئۆزى خالىغان بىرەر سائادەتمەن كىشىنى بىر باھانە ـ سەۋەب بىلەن ھېلىقى بۇلاق بويىغا يەتكۈزىدۇ ۋە ئۇنى تىلىسماتتا سىناش ئارقىلىق ئۆلگەن پادىشاھنىڭ ئورنىغا پادىشاھلىققا كۆتۈرىدۇ. خېلى كۆپ زامانلاردىن بېرى، پادىشاھلىق تىكلەش ئىشى مۇشۇ قائىدە بويىچە ئىجرا قىلىنىپ كەلدى. ئەلھال، پادىشاھلىق تاجىنى كىيىش نۆۋىتى سىزگە كەپتۇ. ھەممەيلەن پەرمانىڭىزغا بويسۇنىدۇ. نېمىنى خالىسىڭىز، شۇنىڭغا پەرمان بەرگەيسىز ! ـــ دەپ چۈشەنچە بېرىپتۇ. شۇ چاغدا غانىم ئۆزىنىڭ تارتقان جاپا ـ مۇشەققەتلىرىنىڭ دۆلەت تەقەززاسىدىن بولغانلىقىنى ئاندىن چۈشىنىپتۇ ...»

ـــ دېمەك، ھەممەتلىك كىشىلەر ئۇلۇغ ئىشلارنى قىلغاندا، ـــ دېگەنىدى رەھمەتلىك ئاتىسى ئاخىرىدا، ـــ پەقەت ئوزۇق ۋە نەپسى ئۇچۇنلا ئۇنداق قىلمايدۇ. چۈنكى، ھەرقانداق كىشىنىڭ ھىممىتى پەقەت ئۆز نەپسى ئۇچۇنلا بولسا، ئۇنىڭ تۆت پۇتلۇق ھايۋاندىن پەرقى بولمايدۇ. بۇ خۇددى لالما ئىت بىر پارچە سۆڭەك بىلەن خۇشال بولغىنىدەك ۋە ئوغرى مۇشۇك بىر بۇردا نان بىلەن شاد بولغىنىدەك بىر ئىش. مەن يولۋاسنىڭ توشقان ئوۋلىغىلى تۇرغاندا، قۇلان ئۇچراپ قالسا، توشقاننى تاشلاپ قۇلانغا يۈگۈرگەنلىكىنى كۆرگەنمەن ! ...

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئاتىسى ئېيتقان بۇ ھېكمەتلەرنىڭ مەنىسىنى شۇ چاغنىڭ ئۆزىدە دەرھال چۈشىنىپ كېتەلمىگەنىدى. ئەلھال، يىگىرمە يەتتە يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئاتىسىنىڭ بۇ ھېكمەتلەر ئارقىلىق نېمىلەرگە ئىشارە قىلىۋاتقانلىقىنى ئاندىن ھەقىقىي چۈشەندى !

تۇغلۇق تۆمۈرخان (1) (رومان)

ئاپتورى: ئابدۇۋەلى ئەلى
مەسئۇل مۇھەررىرى: باربجان زەپەر
مەسئۇل كوررېكتورى: زەمرە پىدائىي
تەكلىپلىك كوررېكتورى: ۋەلى زەيدۇن
رەسىملەرنى سىزغۇچى: سوپاخۇن
مۇقاۋىسىنى لايىھەلىگۈچى: مەمەت نەۋبەت
نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
تېلېفون: 0991-2827472
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830001
باسقۇچى: بېيجىڭ شۇنچېڭ رەڭلىك مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتى
ساتقۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى
فورماتى: 1230×880 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 14.25
نەشرى: 2014 ـ يىلى 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
باسمىسى: 2015 ـ يىلى 3 ـ ئاي 2 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 13000 — 5001
كىتاب نومۇرى: ISBN 978-7-228-17349-5
باھاسى: 40.00 يۈەن